Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Sayı 44 • 2017 ISSN 1300-2864

Kebikeç hakemli dergidir, *Türkologischer Anzeiger* Viyana ve ULAKBİM tarafından taranmaktadır.

Kebikeç'in bu sayısı kayıt altında **400** adet basılmış ve numaralandırılmıştır.

Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Sahibi
Mehtap Yüksel

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Ahmet Yüksel

Yayın Yönetmeni
Kudret Emiroğlu

Yayın Sekreteri
Neslihan Demirkol

Yayın ve Hakem Krulu

Elif Ekin Akşit
(Ankara Üniversitesi)

Suavi Aydın
(Hacettepe Üniversitesi)

Neslihan Demirkol
(Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi)

Onur Kınlı
(Ege Üniversitesi)

Mehmet Ölmez
(Yıldız Teknik Üniversitesi)

Hamdi Özdiş
(Düzce Üniversitesi)

Oktay Özel
(Bilkent Üniversitesi)

Ergi Deniz Özsoy
(HacettepeÜniversitesi)

Andreas Schachner
(Ludwig- Maximilions-Universitat Munchen)

Horst Unbehaun
(Technische Hochschule
Nürnberg Georg Simon Ohm)

Süha Ünsal, M. Bülent Varlık,
Barış Karacasu,
N. Işık Demirakın

Danışma Kurulu
Jak den Exter, İlhan Tekeli, Uygur Kocabaşoğlu,
Metin Turan, Ömer Türkoğlu
Sami Önal (1938-2008),
A. Sami Güneyçal (1930-2012)
Etem Coşkun (1953-2017),
Selim İlkin (1939-2017)

Sayfa düzeni: Barış Karacasu
Kapak tasarım: Ümit Uzmay
Kapak Fotoğrafı:
Artvin - Oruçlu (Orçuk) Köyü kırsalı, 2017
(Foto: Ümit Uzmay)

Kebikeç Dergisi İdarehanesi
Esat Cad. Hacıyolu Sok. 3/A
06640 Küçükesat / Ankara

Tel: (312) 425 93 76
Fax: (312) 42593 77

kudret@kebikec.org / dergikebikec@gmail.com
www.kebikec.org
www.sanatkitabevi.com.tr

İstanbul Temsilcisi
Ümit Uzmay
(216) 326 99 72
uzmay@kebikec.org

Gaziantep Temsilcisi
Muhsin Soyudoğan
(342) 317 18 76
soyudogan@gantep.edu.tr

Eskişehir Temsilcisi
Kemal Yakut
(222) 335 05 80/4026
kyakut@anadolu.edu.tr

Altı ayda bir yayınlanır.
Yerel Süreli Yayın

Fiyat
55.- TL

Abone koşulları
(2 sayı için)
Yurt içi: 110.- TL / Yurt dışı: 60.- $, 50.- €
Garanti Bankası, A. Yüksel
TL IBAN: TR20 0006 2000 3240 0006 6848 54
€ IBAN: TR07 0006 2000 3240 0009 0905 91

Baskı
Sarıyıldız Ofset
İvogsan Ağaç İşleri Sanayi Sitesi
523. Sokak No: 31
OSTİM / Ankara
Tel: (312) 395 99 94-95 Faks: (312) 394 77 49

İÇİNDEKİLER

Sunuş
Kudret EMİROĞLU

Etem Coşkun
7-8

Selim İlkin Hoca Üzerine Kırık-Dökük Birkaç Not
M. Bülent VARLIK
9-12

Türkolog Semih Tezcan
Tansu AÇIK
13-18

Kader ve Umut:
1917 Bolşevik Devrimi'nin Yüzüncü Yılında Dünya Devrimlerini Yeniden Düşünmek
Kudret EMİROĞLU
19-24

"El-Gasıb Habibullah": Savaş, Şeker ve Millî İktisat (1914-18)
Taylan ESİN
25-49

Antalya'da Eşraf, Siyaset ve II. Meşrutiyet (1908-1912)
Evren DAYAR
51-70

Kapitülasyonlarla İngiltere'ye Tanınan Adlî Ayrıcalıklar ve Konsolosların Yargı Yetkilerini Düzenleyen Kraliyet Emirnameleri
Esra YAKUT
71-90

Erken Cumhuriyet Döneminde Ulus İnşası ve Tarihî Romanlar:
Savaşçı, Medeni ve Millî Kahraman
Kadir DEDE
91-112

Osmanlı Son Döneminde İlginç Bir Tıbbi Süreli Yayın:
Âfiyet Gazetesi (Afiéte La Santé) ve Dizini
Cem Hakan BAŞARAN
113-144

Osmanlı Tefrika Çalışmalarında Göz Ardı Edilen Bir Kaynak: Karamanlıca *Anatoli* Gazetesi
Şehnaz ŞİŞMANOĞLU ŞİMŞEK
145-187

Dosya: Beşeri Coğrafya

Dosya: Sunuş
Eda ACARA ve E. Elif AKŞİT
191-192

Coğrafya, Kültür ve Şiir:
Coğrafyacı Carl O. Sauer ve Şair Charles Olson Üzerine Bir Sunu ve Çeviriler
Özge ÖZBEK AKIMAN
193-212

İdari Taksimat ve Tuzakları Üzerinde Bir Avuç Düşüntü...
Jak Den EXTER
213-223

Dünden Bugüne Sıla İle Gurbet Arasında Alevi Coğrafyası Üzerine
Besim Can ZIRH
225-247

Unutmaya Meyilliyken… Bir Hatırlatıcı Olarak Dil
Yağmur DÖNMEZ
249-264

Konar-Göçerlik ve Aşiret Coğrafyası Bakımından Doğu Karadeniz ve Kafkasya'ya Dair Bir Sorgulama: "Orada Aşiret Neden Yok"?
Suavi AYDIN
265-300

Dersim Külliyatında Ayrıksı İki Roman:
Remzi Aydın'ın *Sahipsiz Çığlıklar* ve *Toprak Dile Geldi* Romanlarında Halk Tahayyülleri
Seren ÜSTÜNDAĞ
301-322

Kayıp Köylere Mekansal Bakış: XVI-XX. Yüzyıl Konya Çevresi Örneği
İlker YİĞİT ve Osman GÜMÜŞÇÜ
323-338

Yıkımların Gölgesindeki Ankara'da Kamusal Mekanların Varoluş Mücadelesi
Merve ALTUNDAL ÖNCÜ
339-352

Feminist Coğrafya ve Evin Doğusu
Elif E. AKŞİT
353-362

Kimlikleri Dönüşen Kentler…
Yücel ÇAĞLAR
363-378

Doğu Anadolu'da Batılı Seyyahlar, 1800-1914 Açıklamalı Bibliyografya Denemesi
Jelle VERHEIJ
379-420

Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemleri Anadolu Florası Çalışmalarının Öncülerinden Kurt Krause'nin Nadir Bir Bibliyografyası
Barış ÖZÜDOĞRU
421-422

Die botanische literatur über die Türkei
Kurt KRAUSE
423-438

Türk Askeri Havacılık Tarihinde Muhsin Alpagot
Hilal Eda ARPACI - Batu COŞKUN - Saniye Ezgi ERCAN - Deniz ATALAR - İlke YILMAZ
439-476

Eski Sol Üzerine Yeni Notlar
Yeryüzü (İstanbul/1951-1952)
M. Bülent VARLIK
477-492

Ankara Ansiklopedisi - 3
Turan TANYER
493-520

Sunuş

Beşeri Coğrafya dosyamızın editörü Eda Acara'ya ve bu dosyaya en fazla emeği geçen arkadaşlardan biri olarak Elif Ekin Akşit'e teşekkür ederim. Dosyanın "sunuş" yazısında göreceğiniz gibi, Eda Acara'dan esinlenerek, Türkiye'de özellikle bazı bilim dallarının gelişememe nedenlerinin neler olabileceğine dikkat çekmek istiyorum. Toplumumuzda bazı alanlarda tasavvur, örgütlenme ve üretimimiz, bilimsel disiplinlerin (yani terbiye alanlarının) içeriği ve üretimiyle o derecede bağlantısız ki… Akademik dünyanın bu alanlara ilgi duy(a)madığını söylemek kolay değil, daha çok, bazı etkinlik alanlarında toplumsal gerçekliğimiz, kısaca akıl ve hukuk dünyasına o kadar uzak ki, bu iki dünyanın ürettikleri ve üretmeye çalıştıklarıyla kesişmeleri mümkün olmuyor. Herhalde bu dünyanın başlarında da şehirciliğimiz ve imara dönüştüremediğimiz inşaat faaliyetimiz geliyor. Modern coğrafya biliminde mekan-insan ve tasarım ilişkilerinin yarattığı yeni tartışma alanları düşünülünce, bizim altlı üstlü, birlikte ve yan yana, kitaplı ve kitapsız, öznesiz ve nesnesiz, yer altında ve gökyüzünde sürdürdüğümüz yaşantılarımızın; bilimsel kuşkuculuk, köktencilik, avangardlık ve marjinallik topoğrafyasının, post-modernitenin İslam satan şu şubesinde, siz lejandına ne yazarsınız bilmem ama, hoş sedanın kubbesi olma umuduna denk gelen bir yanık tuğla olduğunu itiraf etmek gerekiyor.

Bu sonbaharın yaprak dökümü gibi geçiyor olmasından da beşeri coğrafyamız epey sarsıldı. Etem Coşkun, Selim İlkin, Semih Tezcan ve Oktay Etiman, okuyucularımızla duygularımızı paylaşabileceğimiz kayıplarımız oldu. Saygılarımızla…

Kudret Emiroğlu

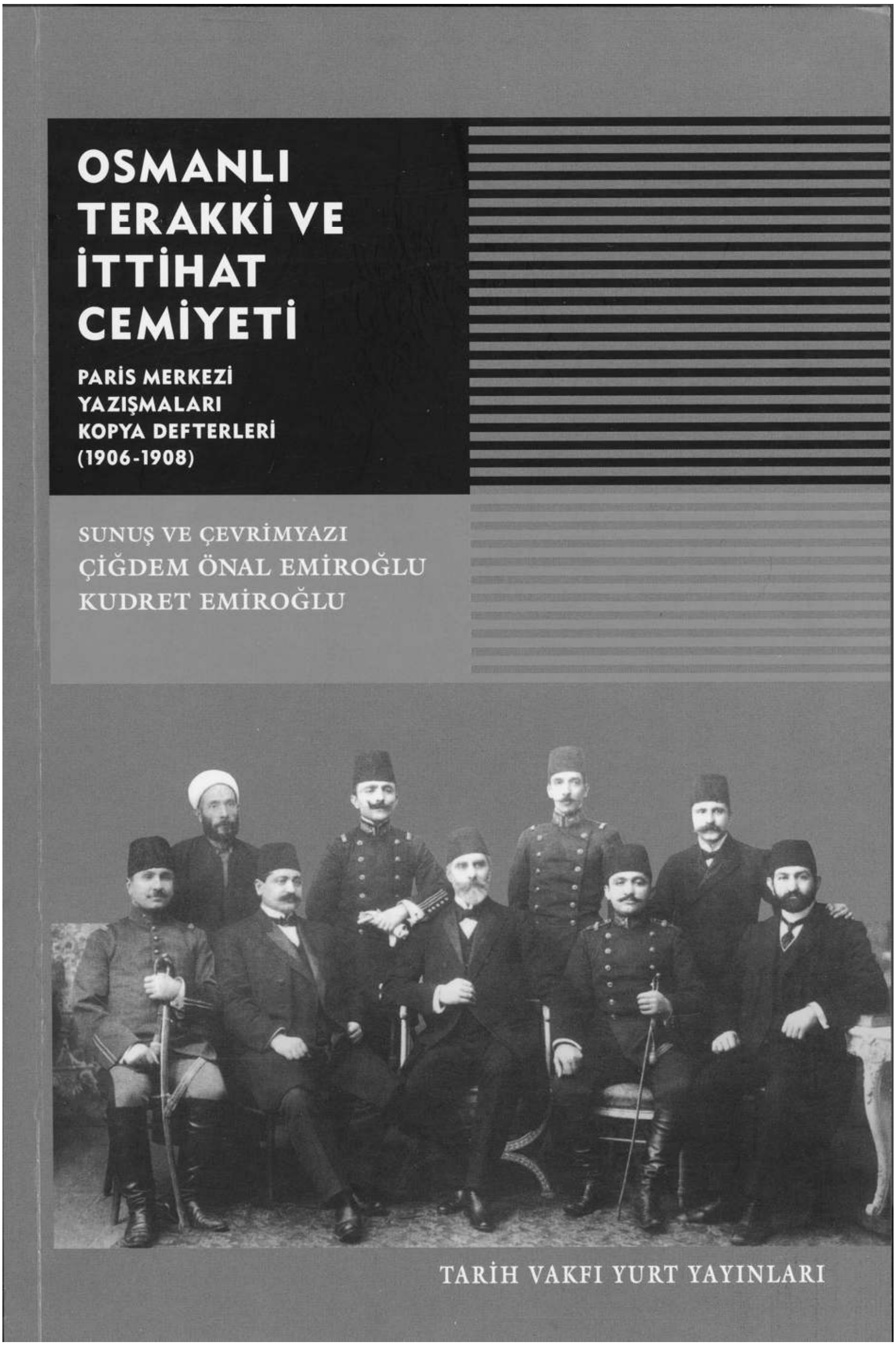

Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti
Paris Merkezi Yazışmaları Not Defterleri (1906-1908)
Tarih Vakfı Yay., 2017

En çok da kitap dostu, dostum dediği Hasan-Âli'nin
"Bir insan bir şey alacaksa kitap almalı, bir şey satacaksa kitap satmalı, çünkü hiç bir nimet onun kadar kıymetli olmamıştır"
sözünü severdi. Bir de kendinden büyük herkesi, yani herkesi…
Sevgiyle ve hasretle arıyoruz, herkesin Etem Abisi…
(1953 – 6 Ekim 2017)

17 Mayıs 2003 Aşiyan Sahaf açılış günü:
Sıddık Çalık, Ahmet Özcan,
Ahmet Yüksel, Turgut Koraltan, Etem Coşkun

Haziran 2000, Sanat Kitabevi [Karanfil Sokak]
Yasuhisa Shimizu, Etem Coşkun, Ahmet Yüksel

21 Mayıs 2017, Anadolu Sahaf
Etem Coşkun yönettiği son kitap mezadında.

Anma...

Selim İlkin Hoca Üzerine Kırık-Dökük Birkaç Not

M. Bülent VARLIK*

Selim İlkin, hiç öğrencisi olma şansına erişemediğim bir hocamdı!

1970'li yılların başında ODTÜ İdari İlimler Fakültesi'nde öğrenci iken Selim Hoca, Ekonomi Bölümü'nde 3. sınıflara Uluslararası İktisat dersi veriyordu. Ben 3. sınıfa geçtiğimde, bu dersi 4. sınıfın programına aldılar. 4. sınıfa geçtiğimde ise dersi tekrar 3. sınıf için uygun gördüler. Yani, Selim Hoca'nın öğrencisi olma şansına/onuruna bir türlü erişemedim!

Ama, buna rağmen Selim İlkin'in benim "Hocam" olduğu bir gerçek!

Aslına bakarsanız Selim İlkin, tam bir "karakutu"ydu. Kendisini o kadar gizlerdi ki, dostlarına/sevdiklerine armağan ettiği kitaplara bile sadece imzasını atar, ithaf ettiği kişinin adı dışında tek sözcük bile yazmazdı!

* İktisatçı, mbvarlik@gmail.com

1977 yılında bir toplantı için gittiği Hacettepe Üniversitesi'nde

Sohbetlerde bile hayatı hakkında neredeyse hiç bilgi vermezdi. Doğum yeri ve tarihi ile ailesi hakkındaki bilgileri bile Ali Çankaya'nın *Mülkiye Tarihi* kitabına borçluyuz! Çankaya'nın verdiği bilgiye göre emekli general Refik İlkin ve Seniha İlkin Hanım'ın oğlu olarak 10 Ağustos 1939'da Ankara'da doğmuş, 1962'de Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun olmuş. Dönem arkadaşları arasında Gündüz Aktan, İsmail Beşikçi, Gencay Şaylan, Oya Akgönenç, Özgen Acar, Alev Damalı, Ergun Türkcan, Sönmez Köksal, Yalım Eralp gibi Türkiye tarihi açısında bazı konularda etkin olan kişiler bulunmakta. Siyasal'ı bitirdikten sonra ODTÜ İdari İlimler Fakültesi'nde asistanlığa atanmış, La Haye/Hollanda'da yüksek lisans ve doktora çalışmalarında bulunmuş.

Biz öğrenci iken Selim Hoca hakkında ortalıkta bir efsane dolaşırdı. Hoca'nın Türkiye'ye döndükten sonra yıllarca [Ankara] Milli Kütüphane'de çalıştığı, 1930-1950 yıllarına ait önemli gazete ve dergileri satır satır incelediği, önemli gördüğü bilgileri ayrı ayrı bir karta yazdığı anlatılırdı. Yıllar boyunca İlhan Tekeli ile birlikte yazdığı kitaplar ve makaleler göz önüne alındığında bu "efsane"nin yanlış olmadığını söylemek galiba doğru olur.

1980 darbesinden sonra ODTÜ'den ayrılmak zorunda kalmıştı. "Ekmek parası" için başında eski dostu, bizim dönemin istatistik hocası Şadi Cindoruk'un bulunduğu SESTRIC'e geçmişti. Bildiğim kadarıyla 1 Kasım 1982-10 Ağustos 2001 tarihleri arasında çalıştığı bu kurumda pek mutlu olmadı; kendisine sorulan soruların cevaplarını yazarken kullandığı antetli kağıtların üzerinde yer alan ibarelerden rahatsızlık duyuyordu; ama çalışmak zorundaydı!

1981 ya da 1982 yılı olsa gerek. Beni Emek/Ankara Yeşiltepe Blokları'ndaki evine davet etmişti. Bir gün akşama doğru kendisini ziyaret ettim. Çalışma odasına aldı. Ama ne oda! Bir kenara bir öbek kitap, dergi, broşür yığılmış, hemen yanında bir başka öbek, bütün odada öbekler devam ediyor. Hani neredeyse sekerek yürümek gerekiyordu… Ben biraz şaşkınlık, biraz da hayranlıkla etrafa göz gezdirirken "Bak Bülent" dedi, "her öbek şu makalenin/kitabın malzemesi, zamanı geldiğinde yazılacak", "bu öbek de bir diğer çalışmanın malzemesi"…

Odanın ortasındaki XX. yüzyılın başlarından kalma ahşap bir çalışma masası çok hoşuma gitmişti. Bir de girişin hemen sağındaki duvarda yer alan özgün bir Mustafa Kemal fotoğrafı dikkatimi çekmişti.

Bir ara karşılaştığımızda 1934 yılında ABD'nden Türkiye'ye gelen uzmanların yazdığı bir rapor üzerine çalıştığımı söylemiştim. Biraz şaşkınlıkla, "sen o raporu nasıl ele geçirdin?" diye sormuştu. Haklıydı, o rapor siyasal çekişmeler sonucu olarak "yakılmış", yok edilmişti; ben de tesadüfen bir kopyasını bulmuştum. Toplamı 2.500 sayfayı bulan *Rapor* üzerine bir çalışma yapmayı planlıyordu; ama olmadı, tamamlayamadı.

Bundan 7-8 yıl önce, "hocam, siz tam anlamı ile gölgede kalan bir kişisiniz, sizinle bir nehir söyleşi yapalım" dedim. Bir-iki gün sonra beni arayıp "Bülent, ben ve eşim Fatma Hanım büyük bir heyecana kapıldık, olur çalışalım" dedi. Ama, araya önce benim, sonra onun hastalığı girdi ve planladığım uzun söyleşiyi gerçekleştiremedik; gerçekten çok üzgünüm.

Oran Şehri'nde İlhan Tekeli ve Selim İlkin'in evlerinin önünde, Mayıs 1985

Bu arada belirtmeliyim ki Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nda Türkiye adına görev yapan kardeşinin anılarını yazmasını da çok istiyor; ama bir türlü ikna edemediğini belirtiyordu.

Son ziyaretlerimden birinde "Hocam, kütüphanenizi görmek istiyorum" deyince, beni evinin alt katına indirmişti. Küçük bir odada çok sayıda dosya, az sayıda kitap bulunuyordu. Kitaplarının çok büyük kısmını bağışladığını söyledi; halkevleri dönemine ilişkin tiyatro oyunları ile ilgili bir çalışma yapmayı planladığını ve o döneme ait kitapları elinde tuttuğunu açıkladı; ama bu çalışma da ne yazık ki tamamlanamadı.

Yine aynı günlerde gezi notlarımı içeren *Hocam İnecek Var* kitaplarımı takdim etmiştim, hemen "elimde Türkiye turizm tarihi ile ilgili birkaç not var, onları istersen sana veririm" demişti. Sıradan gezi notlarına bile tarihsel bir perspektif içinde bakmayı tercih ediyordu.

Selim Hoca, bir teorisyen değildi; öyle bir iddiası da yoktu zaten. Bütün derdi, 1920'lerden 1950'lere kadar uzanan çok büyük bir mozaikin her bir taşının işlevini, yanlarındaki taşlarla olan renk farklılıklarını ama aynı zamanda bağlantılarını elinden geldiğince açığa çıkarmaktı. Saptadığı bir noktanın çevresini elinden geldiğince, ulaşabildiği bütün kaynakları inceleyerek belirler, ama buradan hareket ederek "bütün"ü kapsayacak genel bir çerçeve çizmekten de kaçınırdı. Tüm çalışmalarında bu eğilimin sonuçlarını görmek mümkün.

Hocam, daha ne diyeyim ki, bütün öğrettikleriniz için teşekkür ederim.

Anma...

Türkolog Semih Tezcan

Tansu AÇIK

Bu dünyada bir nesneye yanar içim göynür özüm
Yiğit iken ölenlere gök ekini biçmiş gibi...
Yanar içim göynür özüm ölümü anıcak
Ölüm endişesi ne hoş, ululara danışıcak...
Hoş bilmezem ben neçe edem hangı yana sefer edem...

Gerçekten yeri doldurulamayacak bir türkologun bilimsel özgeçmişi, bilimsel yayınları academia.edu sitesinde duruyor. Kendi engin kapsamdaki araştırmalarının yanı sıra ne kadar çok başka bilginlerin makalelerini, incelemelerini de çevirmiş. *Atlılar* edebiyat dergisinin 9. sayısında 2001 yılında yayımlanmış geniş söyleşisinde kişisel öyküsüne, DTCF'deki ardı arkası kesilmeyen önünü kesmelere, hakkındaki yıkıcı dedikodulara, ihbarlara, iftiralara da değindiği dergiye ağ üzerinden erişilebilir. 12 Mart ile 12 Eylül'de hak ettiği kadroları gecikmeyle, mahkeme kararıyla elde edişi, 12 Eylül sürgünü uzayınca doktorasını yaptığı Almanya'ya gidişinden, 12 Eylül döneminde Üniversite senatosunda oybirliği ile reddedilen profesörlüğünün birkaç yıl sonra aynı senatonun mahkeme kararı üzerine oybirliği ile onamasına…

Onarılamayacak bu ruhsal bereleri hep tazeydi, DTCF'ye, başta hocası Saadet Çağatay'a, Aydın Sayılı gibi kimi hocalara gönül bağı da; Hasan Özdemir, Cem Dilçin gibi hocalarla dostluğu da her dem tazeydi. TÜBA Bilim Ödülü aldığında Çiftlik'teki Cumhuriyet Lokantası'na davet ettikleri hep DTCF'dendi, eski dekan TDK başkanı Şerefeddin Turan'dan Doğan Aksan'a, Özer Ergenç'e kimler yoktu ki…

2006 yılında Almanya'daki üniversitesinde yaş haddi dolayısıyla emekli olunca Talat Sait Halman'ın çağrısını kabul edip, eşi meslektaşı Nuran Tezcan'la birlikte Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı merkezine geldi, kitaplarını odasına yerleştirmeye yardım etmiştim. On yıl kadar sonra da Bilkent'ten ayrılmak zorunda kalışı, eşinin de istifa etmek zorunda bırakılışı onu çok sarsmıştı.

Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi'nin Eski Uygur medeniyeti belgelerini yüzyıldan beri yayımlamakta olan Turfan Komisyonu'na üye seçildi 1994 yılında. 2002'de bu projenin direktörlüğüne getirildi. Türkiye Bilimler Akademisi özerk iken 2006 yılında, onu Bilim Ödülü'ne layık gördü. Gerekçeleri "Türk dili ve bu dil içindeki tarihî Türk lehçelerinin yalnız biri ve belirli bir dönemi üzerinde değil, Göktürk ve Uygur dönemlerinden başlayarak zamanımıza kadar bütün Türk lehçeleri üzerinde kitap ve makale olarak dünyaca kabul edilmiş araştırmalar ve metinler yayımlaması; bu alanda çalışan uluslararası bilim adamlarının yayınlarına katkılarda bulunması; ayrıca Türk dilinin problematikleri ve çözüm yolları üzerindeki uluslararası katkıları" idi. Hep işbirlikleri yaratmaya çalıştı, birçoğu yabancı olmak üzere bilimcilerle seçkin ortak çalışmalar yaptı, gençleri hep çeşitli tarzlarda destekledi.

1970'li yılların ortalarında TDK sözlük kolu başkanı seçildi, Dil Kurumu'nda ilk defa bir filolog sözlük kolu başkanı oluyordu. Aynı sıralarda TDK çağdaş dilbilimle ilgili yayınlar yapma kararı almıştı. TDK'nın devlet dairesi olmadan önce çıkarttığı o meşhur kırmızı iki ciltlik *Türkçe Sözlük*, sözlükçülüğümüzde kuşkusuz yeni bir aşamaydı, sözlük DTCF'den Mustafa Canpolat Hoca'yla onun eseriydi. TDK'nın yönetim, yürütme kurullarında çalıştı. DTCF'de Türkiye'deki ilk dilbilim bölümünü kuran Doğan Aksan'la, Canpolat'la kurumun bilimsel çalışmalarına yeni bir düzen verebilmek için çok emek vermişler.

Semih Hoca'nın anekdotları, hele mizahi anekdotları çok boldur; hem dilcilik bakımından hem de mizah düşkünlüğünden dört beş mizah dergisinin düzenli

okuruydu. TDK başkanı Cahit Külebi'nin bir yönetim kurulunda kurum hademeleri için aldırttığı ucuz ayakkabıları uzun uzadıya anlatması, dilbilimden türkolojiden habersiz heyecanlı kimi üyelerin sözcük önerileri vs. Agop Dilaçar her ne zaman Atatürk'ün adını anacak olsa, hep "Atatürk'üm" dermiş; bunu duygulanarak söylemişti iki kez…

1930'lu yıllardan kalma bir sözlükte, aslında Platon'un simgesel tarafı baskın bir yapıtında bir sorunu çözmek için ortaya attığı bir felsefe terimi olan *demiourgos* (dünya işlerine karışmayan asıl tanrının dışında zanaatkar, yapıcı tanrı gibi bir ilk anlamı vardır) karşılığında bulduğu "epitken" kelimesinin nasıl türetildiğini bir türlü çıkaramamıştı, bana *epitken* demeye başladı. A. Tietze'nin geride bıraktığı Türkiye Türkçesinin etimolojik sözlüğü notlarını sözlük haline getirirken Yunanca, Latince sorunları bana açardı sık sık; asıl soru, sorundan sonra ille eski dile nazire, gülünç bir şeyler yazardı. Ben de ona yazışmalarımızda, konuşmalarımızda, *baş-epitkenim* diye hitap etmeye başladım.

Bizim kuşağın göz açıp gördüğü, Türkçeye, dillere gönül verip sevdiği ortamın oluşmasında edebiyat sanat dergileri kadar kurumun çalışmalarının hatırı sayılır bir payı vardır. Klasik filoloji lisans öğrenimim sırasında DTCF'de Mustafa Canpolat Hoca'dan, Türkçenin bütün evrelerine ilişkin lisans derslerini almıştım. O zamanlarda Semih Hoca'nın *Kutadgu Bilik* dizinine getirdiği eleştiriler, düzeltmelerini okumuş, kitaba işlemiştim. Fakültede kimilerince, genç yaşta bir bilginin büyük ustalardan hayatta bulunmayan Reşit Rahmeti Arat'a bu eleştirisi bile onunla boy ölçüşmek olarak gösterilmiş. Kendisinden altı yedi yaş büyüğü Mustafa Canpolat'la birlikte onu düşününce, mizah duygusu, anekdot severlik, Canpolat'ın eski Yunanca, Latince sertifikası, Tezcan'ın Latince sertifikası, gençliklerinde edebiyat dergisi çıkarmaları gibi ortaklıklar göze çarpıyor. Mustafa Canpolat Hoca son yıllarda ürün vermese de bilimsel toplantılara katılıyor; ağır-

lıklı olarak eski Anadolu Türkçesi üzerine az ama öz araştırma yapmıştı, çok kişi yetiştirdi.

DTCF'de 1960 yıllarının başında öğrenciyken bir resim sergisinde tanıştığı eleştirmen Hüseyin Cöntürk'ün, Mersin Lisesi'nde -teksir edilmiş yasaklı Nazım'ı okurlarmış- çıkardıkları edebiyat dergisinden haberdar olmasına şaşmıştır Semih Tezcan. Cöntürk'le düzenli görüşmeye başlarlar, sınıf arkadaşları şair Haluk Aker, eleştirmen Eser Gürson'la birlikte. Onlara yazar Bilgin Adalı ile Güven Turan da katılır, arada bir Ataol Behramoğlu da. Cöntürk'ün dairesindeki düzenli toplantılarda Turgut Uyar'ı, Edip Cansever'i, Bilge Karasu'yu, Vüsat O. Bener'i, Asım Bezirci'yi tanırlar. İstihbarat görevlilerinin onları apartman dışında beklediğini, içlerinden "eşşoğlular çıksalar da eve gitsek" dediklerini yıllar sonra öğrenmişlerdir. Ardından Bilge Karasu'nun evine düzenli gitmeye başlarlar. Karasu, onun dilbilimde uzmanlaşmasını dilemiştir. Gelgelelim o günden bu yana, filolojilerde dilbilim öğretimi yerleşemedi, nerde kaldı imbilim, anlatıbilim, antropoloji gibi büyük anlamlandırma yolları. Fakültede filoloji öğretimi korkudan, bilisizlikten en geleneksel biçimde yazar-hayatı ve eserleri hakkında kuru malumat vermekle, metinlerin de sadece kelime birimleri temelinde açıklanmasıyla uğraşırken bu edebiyatçı, eleştirmen çevresinde çeşitli arayışlara açılırlar. Arkadaşlarının çıkardığı, çıkarmadığı edebiyat dergilerinde eleştiri yazdı, ilk yazısı Karasu üzerineydi. Bu yıllarının ülkülerine vefasızlık etmedi 30 yıl sonra Türkiye'ye dönünce, Hüseyin Cöntürk anma toplantısı düzenledi. Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Merkezi'nde de 2010 yılında Karasu'nun ölümünden 15 yıl sonra ilk defa geniş, uluslararası katılımlı "Altı Ay Bir Güz - Bilge Karasu" toplantısı düzenledik beraberce; az çekişmedik o aralar.

Türkiye Türkçesinin Büyük Sözlüğü hiç yapılmamıştı, ağ üzerinden kullanıma açılacak Anadolu Türkçesi Büyük Sözlüğü'ne yönelik bir öneride, çağrıda bulundu 2002 yılında, bir Evliya Çelebi toplantısında. Doğru dürüst büyük, tarihsel bir sözlük olmadığından araştırmacılar, yüzyıl önce yayımlanmış sözlüklere başvurmak ya da kimi matbu metinden, Evliya Çelebi gibi berbat yayımlanmış metinlerden, çoğu ise yazmalardan taranmış, 250 kadar Anadolu Türkçesi ürününü kapsayan *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*'ne ya da kavram dizini bulunmayan halk ağzından derlenmiş *Derleme Sözlüğü*'ne başvurmak zorundaydı. Kendisi on yıldır Eski Anadolu Türkçesi metinlerinin harf aktarımını yapıp tümdizini –bu terimi *concordance* karşılığında önerip kullandı– çıkartan yazılımlarla işleyip bilgisayara yüklüyordu, harf aktarımı (transkripsiyon) hazır metinleri bunlara eklemek için çağrıda bulunuyordu.

Yine bu yıllarda anıtsal *Dede Korkut Oğuznameleri* yayımını, notlar kitabını tamamladı; araya giren başka işlerden *Oğuzname* metnini ise bir türlü tamamlayamadı. Robert Dankoff bu Dede Korkut yayımı için *editio princeps* nitelemesini kullanır, yani eski bir metnin yayımlanmasından sonraki yüzyıllarda bile kullanılabilecek ölçüde bilimsel filolojik ölçütlerle ilk yayımı. Bu araştırmalarında başkalarının hiçbir sorun görmeden okuyup geçtiği neredeyse 800'e yakın yeni okuma, onarma, yeni anlamlandırma önerisi yapabilmesinin ardında, Almanya'da bir Uygur metninin filolojik yayımını içeren doktorası sırasında edindiği

üst düzeyde titiz filolojik yaklaşımı; leksigograflığı, deyimler konusunda benzersiz yetkinliği; keşfedilip tanıtılmasını Alman hocasıyla yaptığı İran'da birkaç on bin kişinin konuştuğu Halaçça, Türkmence gibi dilleri, halkbilimi iyi bilmesi sayılabilir. Kendisinin önerdiği kullandığı deyimle, çekimleyicinin (müstensih) türlü çeşitli çekimleme (istinsah) yanlışlarını ortaya çıkarmada üzerine yoktur. R. Dankoff'un Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin anıtsal, bir başka *editio princeps* olan yayımı sürecinde, Dankoff'la ortaklaşa hazırladığı *Evliya Çelebi Okuma Sözlüğü*, Evliya Çelebi üzerine düzenlediği çeşitli toplantılar, incelemeleri, eşi Nuran Tezcan'la birlikte yayımları, ne dilcilerin ne de tarihçilerin adamakıllı üzerine eğildiği Evliya Çelebi'ye yeniden hayat verdi.

Dosyalarında o kadar çok tamamlanmayı bekleyen irili ufaklı araştırma taslakları vardı ki, son yıllarda ya bu işleri bir takımın, merkezin üstlenmesi ya da büyük karşılaştırmalı filolog, antropolog, din tarihçisi G. Dumezil'in son yıllarında çözüp tamamlayamayacağını kestirdiği birtakım sorunları birer ikişer sayfalık metinlerle toparlamasını örnek alıp kısa metinlerle bu sorunları ortaya atması yolunda birkaç kere öneride bulundum, başkalarının yapamayacağını öne sürdü, öteki seçenek üzerine bir söz etmedi. En azından Tietze'nin etimolojik sözlüğünün ilk dört cildini tamamladı, zaten gerisine devam etmemeye karar vermişti.

Bilimsel veriminin tümünü değerlendirebilecek yeterlikte olmasam da birkaç gözlemde bulunabilirim. Klasik filolojide M. L. West'in bilimsel gözü peklikle, bilimsel kesinliği birleştiren tutumuna benzer bilimsel kişiliğini biçimlendiren bilgi dalları, Almanya'daki eğitiminde seçtiği yan dallar Altayistik, İranistik çalışmaları olmuştur. 1970'lerde bilim dünyasının işi bitmiş saydığı Tonyukuk yazıtıyla ilgili yeni önerileri gibi ardında bilimsel dizgesel kuşkuculuk, oyunculukla karışan inatçı deneycilik saptayabiliriz. Son yıllarda kitapçılarda sıkça görülür olan Eski Anadolu Türkçesi metinlerin harf aktarımı yapılıp kimi çekim özelliklerinin bir listesiyle, sözlükçeyle basılmış doktora çalışmaları söz konusu metni tanıtsa, kolayca erişilebilir kılsa da filoloji sayılamaz. Fuat Köprülü'nün bilimsel edebiyat incelemeleri ile tarihçiliği ilk defa bu topraklarda kurmasından ömrünün sonuna kadar, herhangi bir metnin filolojik yayımına cesaret edememesi dikkat çekicidir; benim bildiğim ilk filolojik yayım Ahmet Ateş'in Mevlüt yayımıdır. Bazı bilim dallarının Batı dışında kökleşmesi yerleşmesi zor görünüyor. İlk kuşak türkolog ustaların hemen hepsi de Rusya'da, Almanya'da eğitim almıştı, Kilisli Muallim Rifat Bilge hariç. Muallim Rifat'ın, Almanya'da yayımlanmasının üzerinden yüzyıl geçip de buralarda kim-

senin haberdar olmadığı Dede Korkut Oğuznamesi'ni ilk defa çevirip tanıtmasının üzerinden yüzyıl geçti.

Semih Hoca'nın Yunus Emre üzerine bir adbilim, bir de genel sorulara, dil özelliklerine değinen iki incelemesi de var; keşke çok sevdiği Yunus Emre'nin bütün yazmalarını harmanlayıp, onun olmayan şiirleri eleyip filolojik bir yayımını araştırma projeleri arasına alabilseydi. Zaten tek başına bir araştırma merkezi gibi çalışan onun, baş-epitkenliğine halel getirmez elbette bu. Teşekkürler Semih Tezcan.

Ölür ise ten ölür / Canlar ölesi değil.

Kader ve Umut: 1917 Bolşevik Devrimi'nin Yüzüncü Yılında Dünya Devrimlerini Yeniden Düşünmek*

Kudret EMİROĞLU

5 Ekim 2017'de kaybettiğimiz
Oktay Etiman'ın anısına…

Kaderle aklın ve iradenin umuda dönüştüğü önemli buluşma veya ayrılış noktası "devrim durumu"dur. Önce "devrim durumu"nun ne olduğunu anlayabilirsek devrim ve devrimcinin konum ve rolünü de daha kolay değerlendirebiliriz. Devrim durumunun kısa tanımı şudur: Yönetilenlerin ve yöneticilerin artık durumun idare edilemez olduğunu teslimi. Yani mevcut durum herkesin gözünde meşruiyetini yitirmiştir, yönetilenler "devrim" diye ortaya çıkarken yöneticiler de yeni bir ikna dönemi yaratmak zorundadır. Devrim durumu, sistemin halk tarafından durdurulmasıdır. Böyle işleyecekse zamanın durdurulması, işletilmemesidir. Süreçle değişim beklentisinden tatmin olunmamasıdır. Devrim durumu bu niteliği ile bir mucizedir. Mucizedir çünkü bu durumun oluşmasına, zamanına kimse karar vermiş değildir ve veremez de. Çünkü o kadar fazla değişken bir araya gelmektedir ki bu değişkenleri bir araya getirecek bir iradeyi oluşturmak imkansızdır. O zaman devrim durumu zaten bir kader midir?

Kader değil çünkü devrim durumuna ilişkin bir tanımımız da şöyledir: İnsanların teker teker her birinin, gönüllü olarak eylemci haline gelmesi ve doğrudan doğruya iktidarla ilgili sorununu çözmek için harekete geçmesidir. Ve herkesin ortak akıl oluşturması. Yani devrim durumu hiçbir hiyerarşinin olmadığı bir

---

* Tarih Vakfı Ankara Tartışmaları/2017-2018, *1917 Ekim Devrimi'nin 100. Yılı Seminerleri – 1*, 6 Ekim 2017.

durumdur. Birey ve toplumun gönüllü olarak, hiçbir hiyerarşiye gerek duymadan ortak akılla hareket edebildiği, bireyle toplum özdeşleşmesinin bu akıl çevresinde birbirini besleyip geliştirebildiği, siyasi kültür, toplumsal terbiye başta olmak üzere, bütün toplumsal ilişki bilgilerinin ivme kazandığı, yıllarca yoksun bırakılmış bilgi, ortaklaşma ve deneyime ulaşıldığı bir durum söz konusudur. Bu durum, üretim biçimini oluşturan üretim araçları ile üretim ilişkileri arasında biçimlenen denklemde, üretim ilişkilerinin, gerçekte yaşamın bütününden ayrılmaz bir biçimde askıya alındığı bir ortamdır.

Kendimizin tanık olduğu devrimler üstünden konuya bakalım: İran devrimi ve Nikaragua devrimi. İkisi birbirinden çok farklı fakat İran devrimi için şunu vurgulayabiliriz: İran'da devrim, askeri mücadele ile kazanılmamıştır. Halkın artık ülke yönetilemez olduğu için "eksiksiz"' katılımı ile kazanılmıştır. Şah ordusunu ateş edemez duruma getiren bir durum, katılım ve ortak akıl söz konusudur. Nikaragua devrimi için de "şairlerin devrimi" oluşunu vurgulamak istiyorum. Anımsarsınız, herkes şair olmuştu; hatta o zaman yapılan röportajlardan birinde bir genç, "ben şair değilim romancıyım" diyordu. İnsanları bu kadar "sanatçı" yapan, insanlaştıran, en önemlisi insan olma hakkını insanların kendi ellerine aldığı, bu nedenle bireyle toplum çatışmasının değil, herkesin insan olmasıyla insani bir toplum oluşabileceği bilincinin egemen olduğu günlerdir devrim durumu.

Asıl sorunumuz, devrim durumunun bitmesidir. Devim durumunun süre gittiğini göremiyoruz, böyle bir yaşam yok. Devrim durumunun bitmesi, ortak aklın çözemediği sorunların, ilişkilerin, konumların devreye girdiği, bilgi eşitsizliğinin ve hiyerarşinin, yeniden kurulumun başlamasıdır. Öyleyse, devrim durumundan sonra oluşan, oluştuğu iddia edilen değişim nedir, hangi değişimler devrimdir, hangileri değildir?

Fransız Devrimi'ni incelersek, buradaki değişim iktidarın el değiştirmesi değildir, iktidarın yapısının, örgütlenişinin, zihniyetin değişmesidir. İktidarların (özellikle zorla) değiştirilmesi devrim değildir, bir iktidarın yıkılıp yerine yeni bir kadroyla yeni bir iktidar kurulmasıdır. Tarih boyunca gördüğümüz köylü isyanlarının temel niteliği budur.

Spartakus'ü analım. Spartakus devrimci değil, isyancıdır. İradesine el konularak köle yapılmış, buna karşı isyan etmiştir, bütün amacı da köyüne dönmektir. Anlaşmaya çalıştığı gibi donanmaya binebilseydi, İtalya'yı terk ederek köyüne dönecekti. İtalya'da kalarak Roma İmparatorluğu'nda köleliği kaldırmak gibi bir programı yoktu. Elbette durum Roma için çok daha ciddiydi; kölelerin bir isyanı kazanması. Spartakus için bir hayat memat sorunuydu ama rejim sorunu değildi, Roma içinse bir rejim sorunuydu. Bizim hoşumuza giden Spartakus'un isyanı, köleleri isyanına dahil edebilmesi ve isyanının tarihe geçecek bir ölçeğe ulaşmasıdır. Köle olmaya isyan etmişti, ama köleliğe karşı mıydı, bilemiyoruz.

Fransız Devrimi'ne kadar bir devrim söz konusu değildir, çünkü sistemi değiştirmek isteyen bir sınıf söz konusu değildir. Bunu açıklamak için, önemli bir evre olarak feodalitenin çözülüşüne bakalım. Feodalitenin iki tarafı var, aristok-

rasi ve serfler; feodaliteyi serfler yıkmadı. Burjuvalar yani sistem dışında gelişen sınıf yıktı. Nasıl yıktılar; iktisadi iktidara sahip oldukları için siyasi iktidarı ele geçirmek üzere harekete geçtiler. Bunun için de atılan slogan bellidir; "üçüncü zümre"ye mecliste yer verilmesi. Üçüncü zümre, aristokratlar ve ruhban sınıfı karşısında ayrışmamış halk kitlesi, onun önderi de burjuvalardır. Onun için insanların kardeşliği (*fraternité*), yani halka ve işçilere seslenen slogan, diğerlerinin yanında yer alır. Çünkü aristokrasiye göre insanlar doğuştan eşit değildir. Burjuvazi iktisadi yaşama, iş ilişkilerine egemen olmuştur, artık yasama ve yürütmeyi doğrudan eline almak istemiştir. Hukuk önünde eşitlik burjuvazi için uygun evredir.

Üretim biçimlerini üçe ayırdığımızda, avcı-toplayıcı, tarımcı ve sanayici toplumlar olarak, avcı-toplayıcı toplumların, hiçbir zaman avcı-toplayıcılığı kendi istekleriyle terk etmemiş olduklarını görürüz. Daima dışarıdan gelen bir zor söz konusu olmuştur. İlerlemeci görüşün, insanların tarım toplumunu daha "avantajlı" görerek yerleştikleri ve tarıma başladıkları bir "devrim" söz konusu değildir. "Neolitik Devrim" nitelemesi de iradi, akli bir seçimin eylemciliğini dile getirmek için kullanılmış değildir, uzun bir süreç içinde eskiyle kopuş vurgulanmak istenmiştir. Yani avcı-toplayıcıların yerleşikliğe geçişi, toplumun iç dinamikleriyle oluşan bir süreç değil, yerleşiklerle savaşın, uygulanan zorun bir sonucudur.

Yani avcı-toplayıcı ve tarımcı evrelerden çıkışta yalnızca burjuvazi devrim yapmıştır, o da sistem dışı var olabildiği ve düşünebildiği için.

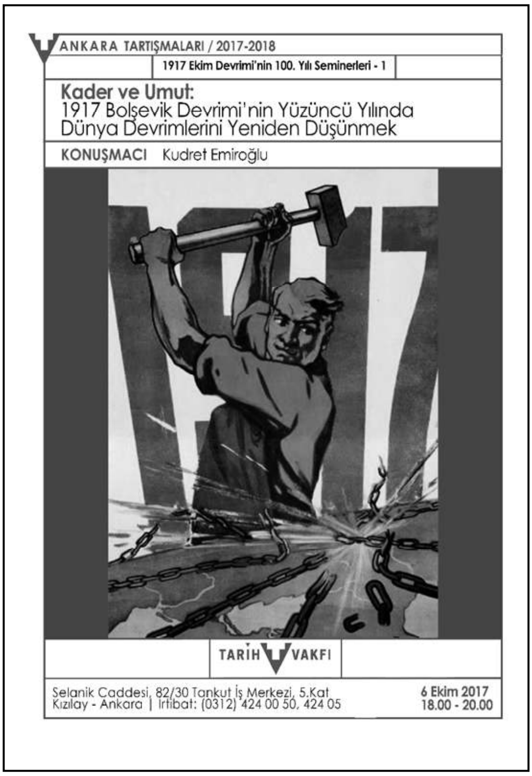

Proleter devrime geldiğimizde, kapitalizmin kendi işleyişinin yarattığı çelişkilerin, ona alternatif arayan bir sınıfı yaratacağı varsayımı söz konusudur. Yani kapitalizmi kapitalizmin iç çelişkileri sonucu kendi geliştirdiği sınıf yıkacaktır, denmiştir. Burada, kapitalizimin gelişimi ve bu gelişimin sonucu olarak görülen proleter devrime çizgisel olarak bakış, determinist, ekonomist dediğimiz yaklaşımdır, kadercidir. Bu yaklaşımdan çıkan, proleterlerin devrimciliğine ilişkin iki zıt tez vardır: Proletaryanın burjuva kültürünü edinerek onu devirecek ve aşacağı ve

böyle bir kültür edinimine gerek olmadan proleter devrimin olabileceği tezleri. Yani burjuva devrimi yaşanmadan sosyalist devrim olur mu, sosyalist topluma geçilir mi sorusu… Menşevikler ile Bolşevikler ve Lenin'le Troçki arasındaki ayrışma buydu.

İktisat modeli olarak kolektivizme bakıldığında, bunun bir örneği yaşanmamıştır. Sovyetlerdeki "kolektivizasyon" köylülerin sömürülerek şehirlere ve sanayiye yapılan yatırımı anlatır. Yani kolektivizm veya üretimin sosyalleşmesi dediğimiz süreç halen yaşanabilmiş, gerçekleşmiş bir olgu değil.

1890'larla 1920'ler arasında insanlık, sokağa dökülüyordu ve insan zihni ile insan kaderi arasındaki uyumsuzluğu, boşluğu, eylemi ile doldurarak dinamikleşiyor, evrenselleşiyor ve insanlaşıyordu; yani "ya sosyalizm ya barbarlık" ikilemi doğmuştu. Sosyalizm kurulamadığı için barbarlaşma sürecini yaşıyoruz. 1890'lar, 1870'lere, 1848, 1830'lara doğru geriye doğru giden birikimin eseriydi. Ama artık yöneticiler, öyle bir teknoloji ve iletişim araçlarına sahipler ki, eskisi gibi "örgütlü halk yenilmez" diyemiyoruz. Bu bize 1890'larda insanların çok daha enternasyonalist olduğunu da anlatıyor. Bugünkü mikro milliyetçilik yoktu. 1920'lerdeki yenilginin sonucu ne oldu? 1930'larda nasyonalist sosyalistler iktidara geldi. Sadece Almanya'da değil, Portekiz'de, İspanya'da, İtalya'da, Arnavutluk'ta vb. totaliter rejimlerin egemen olduğunu ve "totaliter" nitelemesi içine birçok rejimin ve ülkenin gireceğini görmek gerekir.

Kapitalizmin gelişimi sonucu kapitalistsiz kapitalizmin doğacağını, sermayenin, üretim araçlarının sosyalleşeceğini, ekonomist bir yaklaşım olarak kader diye görebilirsiniz. Ama Avrupa'nın en büyük sosyal demokrat partisi olan Alman Sosyal Demokrat Partisi aynı zamanda en bürokratik partisiydi. Çünkü bir yandan da o zamanın iktisatçıları, kapitalizmin "dairevi buhranları" sonunda ne zaman yıkılacağını bilimsel olarak hesaplamaya çalışmakla meşguldü. 1914'ü herkes görebiliyordu, ama İkinci Enternasyonal beklenmedik biçimde nasyonalizme teslim oldu. Teslim olmayanlar, İspanya iç savaşı, Yunanistan iç savaşı ile 1940 sonlarına kadar mücadeleyi sürdürdüler. Fakat "tek ülkede sosyalizm" bayrağı, bu mücadeleleri nasyonalizme teslim etti.

Eğer ekonomist bir yaklaşımı benimsemiyorsak, iradi yaklaşım içindeysek, iktidar mücadelelerinin hangisi devrim adı verilebilecek farklılığı yaratmış olabilir? Bahattin Şakir, 1908'de "biz, siyasi inkılabı yaptık, şimdi sıra içtimai inkılapta" diyordu; "bizim inkılabımız herhangi bir sınıfa dayanmayıp topyekun halkı içerdiği için, biz Avrupalılar gibi sadece kapitalist dünyada değil, bütün dünyada, şarkta inkılap yapacağız, inkılabımızı ihraç edeceğiz." Bu İttiahçıların 1908'deki söylemi, oysa 1920'lerde TKP içinde söylenenler dahi pratikte pek farklı değildir. Zürcher, Kurtuluş Savaşı'nda İttihatçıların rolünü yazdı, Türkiye sosyalizminde de İttihatçıların rolünü yazmak gerek…

İran Devrimi'ne devrim demeyecek miyiz? Nikaragua'ya, iktidarı seçimle kaybettiler, ne diyeceğiz? Meksika Devrimi'ne bakalım; iki kahramanı vardı, Panço Villa ve Zapata. Niçin Zapatistlerin varlığı devam ediyor da Panço Villa kanadı devam etmiyor? Panço Villa, devrim başarıya ulaştıktan sonra köyüne

döndü, bütün görevlerinden istifa etti çünkü o küçük mülk sahibi köylüydü ve isteğine kavuşmuştu. Zapatistler ise komünal mülkiyete dayalı bir toplumsal yapıyı temsil ediyorlardı, halen direnişleri sürüyor.

Bizde herkes mesleksiz olduğu için, devrimden beklenti de entelektüel bir düzeyle ifade edilmeye çalışılıyor ve halktan ve devrimden uzaklaşıldıkça da "program" totoloji ve kakafoniye dönüşüyor. Çünkü "devrim durumu"nu yaratacak sorunlar *bizi* iktisadi, sosyolojik olarak yakmıyor, sadece düşünsel boyutta ve ahlaki boyutta, bir vicdan meselesi olarak yakıyor.

En büyük işçi hareketini düşünün, 15-16 Haziran'ı; esas olarak işçilere daha çok zam sağlayan bir sendikanın (Disk) kapatılmaması için, işçilerin geniş oranda katıldığı bir eylemdir. Madem öyleydi, işçiler niçin Türk-iş'te kalmaya devam ettiler de Disk'e geçmediler? Risk almamak için. Türkiye işçi sınıfı, üniversite gençliğini de böyle kullanmıştır. Kendisi risk almadan, işvereni zam konusunda ikna edici bir baskı aracı olarak.

Türkiye'de, o yıllarda, nüfus da o kadar gençken, bir zihniyet dönüşümü yaşanmakta olduğundan söz edemez miyiz? Bunu kimse inkar edemez. Fakat, bir devrim durumu yokken, devrim adına sürüp giden bir silahlı mücadelenin varlığı, çeşitli sınıf ve tabakalar için bir menfaat programına dönüşmüştür.

1974 Petrol Krizi'nden beri gelişmiş ülkelerde yaşananlara bakın. Burjuva demokrasisi oralarda gelişmişse, işçi sınıfının uzun bir geçmişe sahip deneyim ve birikimi oralarda söz konusuysa, teknolojinin sosyalleşmesi oralarda gündeme gelecekse, krizden beri eylemlere kimlerin katıldığına bakın; marjinal gruplar... Feministler, homoseksüeller, kara kafalar, bir de 68'den kalma yaşlanmış ağabeyler var. Amerika'da, Fransa'da, her yerde böyle. Almanya'da sokakta olma ile marjinalleşme arasında verimli bir ilişki kurulabilir mi, henüz örnek alınacak bir tavır ve cümle duymadık.

2000'lerden beri Güney Amerika'da sosyalistler, iktidarda veya iktidar ortağı. Tupamaro gerillası bakan oldu. Ama Latin Amerika'dan hiç iyi haberler gelmiyor. Sosyalistmiş diye vicdanen destek verilecek bir iktidar, en kanlı diktatöre dönüşüyor. Çünkü toprak sorunu halledilmemiş bir ülkede nasıl bir sosyalizm inşa edeceksiniz? Güney Amerika halen toprak sorunuyla uğraşıyor. Afrika'da herhangi bir sınıf siyasetinden söz edilebileceğini düşünmüyorum, çünkü kıta zaten açlıkla uğraşıyor.

Demek ki sorun, esas olarak devrim durumu sonrasının oluşturulmasına katkıda bulunmak anlamında, katılımcılara bir program sunmaktan geçiyor. Devrim durumunun devamını getirmek gerekiyor mu, gerekiyor. Kimse devlet başkanı olmak için meydana çıkmıyor. Daha iyi koşullarda çalışmak için meydana çıkıyoruz aslında. Eğer devrimciler iktidara gelmek için meydanlara çıkıyorlarsa, emekçi değiller. Emekçilerin çalışma koşullarının ne halde olduğu üstünden meydanlara çıkılmıyorsa, bu talep zaten marjinalleşmişse, ana dava şirazesinden kaymıştır. Başlama yeri burasıdır. Eğer özlük haklarını savunup insanileştirecek, kolektifleştirecek bir öğretim üyeleri sendikası, bırakın sendikayı derneği

kuramıyorsak, bu birikim, söylem, kadroya sahip değilsek, çok fazla söz hakkımız olduğunu sanmıyorum.

Akılla kader arasındaki fark, ancak ortak akılla doldurulacak bir iradeye muhtaçsa, bunun zamanını, içeriğini, biçimini bilemeyiz, ama meslek etiği ve özlük haklarından yola çıkarsak, kimle ne yaptığımızın, ne yapabileceğimizin sınırlarını daha baştan bilmek zorundayızdır. Bu vicdan meselesi değil somut, günlük hayatta ezilmeye karşı geliştirdiğimiz sağduyuyu ne kadar solduyuya çevirebildiğimiz meselesidir. Çünkü sağduyu, günlük hayatta kendimizi ne kadar koruyabildiğimizin, başkalarının maliyeti üstünden koruyabilmemizin duyusudur.

Devrim, evrimin çaresidir. Türkiye'de toprak ağalığını örnek verelim. İktisadi ilişkiler toprak ağalığını çözdü. Piyasa, makineleşme, ücretli tarım işçisi vb. İktisadi ilişkilerin işleyişinin belirli sorunları çözeceğini söylemek ve beklemek, o süre içinde sömürüye razı olmak anlamına geldiği gibi, insan zihniyeti ve örgütlenmesinde de herhangi değişime ve sıçramaya yol açmadıkları için devrimin sağladığı insanlaşmayı yaratamazlar. İnsanın yaptığı değil, yaşadığı olarak kalır evrim. Devrim, yapmak üzere ortaklaşmanın zaferi olmalıdır.

Siyaset denilen işlev, belirli sorunların bir araya gelinerek nasıl çözüleceğine ilişkin programların örgütlenmesi sorunudur. 1930'lara kadar, 1890'lardan itibaren kazanılan birikimle ve Sovyet deneyimiyle, birçok alanda düşünsel ivmeler yaşandı. Başka alanlar bir yana Sovyet iktisatçılar, daha sonra Avusturya, İtalya, İngiltere'de filan kendi açtıkları yollardan gidecek iktisatçıları etkileyen bir iktisadi birikim yarattılar. Belki Grossplan, bilgisayar teknolojisiyle birlikte kullanılabilse ve bilgi tekeli değil paylaşımı oluşturacak biçimde kullanılabilse, başka bir hikaye yazılabilirdi. Bu hikayeyi yazacak akıl, akademide gelişmez, sokakta ve işyerinde, paylaşılarak gelişir. Ortak akılın yarattığı talepler ve çözümler, iradeye dönüşüp bu sistemi yıkacak mıdır, yeni yaşamaya başladığımız görsel kültür çağı, bu sosyalleşmenin de işaretlerini vermekte midir? 19. yüzyıl sosyalist geleneği ile bu sorulara cevap verilemez. Çünkü yeni bir toplum kurulamamış, mevcudun rakibi yaratılmıştır. Bunun özünde, sosyalizmin hep kalkınma sorunu olan ülkelerde iktidar fırsatı bulabilmesi gibi bir talihsizlik yatmaktadır. Gelişmiş kapitalist ülkelerde beklenmesi gereken devrim ortodoksisini, yani Max'ın İngiltere'de devrim öngördüğü söylemeni bilirsiniz. Çözülmesi beklenen yalnızca bir refah ve kalkınma sorunu değildir. Yalnızca ahlaka ve vicdana indirgenmiş bir yaşama programı oluşturma gayreti de değildir. Geleceğin programa bağlanıp onun üstünden örgütlenme gayreti yürütüldüğünde, bütün ahval ve şerait (militarizm dahil) ona karşı işleyecek, güncel sorunlar da sistem sorunları sanılacaktır. Sistemi devirmek istiyorsak, devrim yokken devrimci olabilmek, devrim durumu sonrasında oluşacak sistemi bilemeyecek bir durumda olunduğunu benimsemeyi de içerir. Bugün için örgütlenip program yapmak, geleceği ise programla(ya)mayıp sadece tahayyül etmek, insan yapısının yabancılaşmayı aşacağı umudunu yaşamak esastır.

"El-Gasıb Habibullah": Savaş, Şeker ve Millî İktisat (1914-18)

Taylan ESİN*

I. Mesele

11.2.1917'deki Âyan Meclisi oturumunda Ahmet Rıza, muhtemelen 1916'da Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa ile yaptığı konuşmayı aktarır:

> Paşa... İstanbul'a.. "kıyyesi 3 kuruş 10 paradan 800 vagon şeker yolladım" buyurmuşlardı. Biz burada 3 kuruşa şeker yemedik. Beher kıyyesi 9 kuruşa olarak şeker tevziatı da pek az devam etti.[1]

Başka bir gözlemciye göre, savaştan önce kıyyesi iki kuruşa satılan şeker, 1917 Şubatında İstanbul'da 60 kuruş, taşrada ise daha pahalıdır, savaş sonunda serbest piyasada 350 kuruşa kadar yükselir.[2]

Şeker sadece gıdada değil, ilaç yapımında da kullanılıyordu. Şeker bulmak cephe ve cephe gerisindekiler için kıtlık ve hastalığa direnmek, hayatta kalmak anlamına gelirken hükümetler açısından güç ve itibar sembolüydü. Susni karargâhındaki Müslüman esirlere Ramazan'da "eser-i atıfet-ı seniye" olarak şeker dağıtılması için Berlin'e para gönderilir.[3] Çanakkale cephesine Donanma Cemiyeti adına mebuslardan oluşan bir heyet gelerek "Çanakkale'nin emsalsiz mü-

* Araştırmacı / mehmettaylanesin@yahoo.com

1 *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC),* 11.2.1917 (28 Kanun-i Sani 1332), 393.

2 Ahmet Emin Yalman, *Turkey in the World War* (New Haven: Yale Uni. Press, 1930), 137; *MAZC*, 28.3.1918, 325. Avusturya Elçisi, İstanbul fiyatının Avusturya'dan çıkış fiyatının yüz katından fazla olmasına şaşırır (Galib Kemali Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde 30 Sene* (İstanbul: Şaka Matbaası, 1949), 408. Yazının kalanında ağırlık birimi mümkün olduğunca kilograma çevrilmiştir.

3 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Siyasî Kısım (HR.SYS) 2455/57, 5.7.1918.

dafilerine tevzî edilmek üzere kağıttan zarif" keseler içinde toplam on bin kıyye (=13,2 ton) şeker, hastane için de limon ve portakal getirir.[4] Ramazan'da İstanbul'da dağıtılan miktar artar.[5] Şeker dayanışma ve moraldir.

Osmanlı'da diğer emtiadan farkı, sadece ithalatla sağlanabilmesi ve ithalattan dağıtıma kadar her aşamaya nezaret edilebilmesiydi. Osmanischer Lloyd, ithal malların fiyat denetiminin stoklu mallara göre daha kolay olduğunu savunur.[6] Bir yoruma göre, hükümetin şekeri satın alım ve nakliye imkanı olduğu gibi, dağıtım ağı da vardır.[7] Dağıtım disiplini, İstanbul'da en azından savaşın ilk yıllarında sağlanmış gibi görünüyor: Gaz, Şehremaneti dağıtım fiyatının birkaç misli bedelle İstanbul karaborsasında tedarik edilebilirken, şekerin Şehremaneti'nce sadece bağlı belediyelere ve vesika karşılığı verildiği iddia edilir. Bu katı düzenlemeden İstanbul çevresindeki kazalar şikâyetçidir. [8]

Bu denetim imkânına rağmen, 1918'deki bir yoruma göre, "şeker bin türlü dolaplara, suiistimallere vesile olmuş, ihtikârın, insafsızca ticaretin" türlüsüne maruz kalmıştır.[9] Savaş yıllarında un, şeker, vs. alımı nedeniyle Hazine'nin günlük 60 bin lira düzeyinde "şayan-ı dikkat" zarara uğradığı Maliye Nazırı ve diğer ilgili makamlar tarafından belgelendiğinden, Mütareke'de verilen bir teklifle konunun incelenmesi için bir encümen teşkili istenir.[10] İthalat, depolama, dağıtım vs. her aşaması belediye, merkezi ve yerel hükümetlerin denetiminde olan şekerdeki "ihtikâr"a bağlı bu fiyat artışı nasıl oluşur? Bu yazıda bu soruya cevap arayacağız.

II. İthalat

Bir kaynağa göre, savaş öncesi yıllık ithalat 110 bin tondu.[11] Başka bir kaynağa göre, 1911'de 217 bin, 1913'te 177 bin ton olan ithalat, 1914'te 80 bine düşer.[12] 1915 Nisan-Mayıs ayı rakamları, 1913 ortalamasının yaklaşık binde birine geriler (15 ton/ay).[13] Şekerin ancak bir kısmı sivil tüketime ayrılır: "Tekâlif-i Harbiye'nin Suret-i Tarhı Hakkındaki Kanun", ihtiyaç fazlası ürüne el konulma-

---

[4] "Çanakkale Mektupları", *Tasfir-i Efkâr*, 12.4.1915. Gazete, incelenen dönemde *Tesvir-i Efkâr* ve *Tasvir-i Efkâr* gibi farklı unvanlarla çıkar. Yazıda *Efkâr* adıyla anılacaktır. Savaş dönemi için bkz. Özgül Karakaş, "Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nin Kronolojik Dizini…", (yüksek lisans tezi, Çanakkale 18 Mart Üni., 2011).

[5] *Sabah*, 18.6.1917.

[6] *Sabah*, 22.6.1917.

[7] *Efkâr*, 21.5.1918.

[8] BOA, Dahiliye İdare-i Umumiye (DH.İ.UM) 89-6/1-15, 29.12.1915. İstanbul'daki karaborsa ağı zamanla yaygınlaşır; Beyoğlu-Galata arasındaki manifaturacılarda bile şeker satılır (Deniz Dölek Sever, "War and Imperial Capital" (doktora tezi, ODTÜ, 2015)).

[9] *Efkâr*, 19.6.1918.

[10] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)*, 4.11.1918, 107.

[11] *İktisadiyat*, 3.8.1916.

[12] Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi* (Ankara: TTK, 1994), 9.

[13] BOA, DH.İ.UM 93-2/1-33.

sını öngörür.[14] Meclis-i Vükela'nın 3.5.1915 tarihli tezkere ile tebliğ ettiği karara göre, tüccar adına gümrüğe gelecek kahve ile şekerin %15'ine el konularak Askeriye'ye verilecektir.[15] Bunun üzerine ithalat durur. Şehremaneti'nden Dahiliye'ye gönderilen yazıda iki gayrimüslim tüccarın Askeriye'ce el konulmayacağı taahhüt edildiği takdirde, istenen miktarda ithalat yapabilecekleri bildirilir.[16] Nitekim Harbiye Nezareti vesikasıyla bir parti ithal edilir.

Avusturya şekeri, Rus şekerinden az sakarin içermesine ve rafine olmamasına rağmen çayda kolay eridiği için öteden beri muteberdir.[17] Şeker, 1914'te İtalya[18] ve o zaman Avusturya-Macaristan'da olan Trieste'den, Çanakkale Boğazı kapandıktan sonra, Dedeağaç veya İzmir yoluyla sevk edilir.[19] 1915'in başında abluka tüm Akdeniz'e genişleyince, Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya'dan getirilir: 1915'te Hacı Bekir Ticarethanesi, ihtiyacını Bulgaristan'dan sağlar.[20] Kundura edevatı taciri Bostanciyan Sarkis Efendi, 1915 Mayısında şeker almak için gittiği Dedeağaç'tan Edirne'ye dönüşte yakalanır ve 25.6.1915'te Kayseri'ye sürülür.[21]

Sınır ticareti 1915'te kopar: Rus Hükümeti seferberlikle beraber şeker ve gazyağı ihracını engeller.[22] Savaştan önce şeker İstanköy ve Rodos'la un karşılığı mübadele edilirken, 3.1.1915'te Harbiye Nezareti Adalar'la gaz, kahve, şeker ve pirinç karşılığı un takasına izin vermez.[23] Teke Mutasarrıfı, Osmanlı tüccarının elindeki stoklanmış un bozulmak üzere olduğundan ve Rodos-İstanköy "Müslümanlarının tahammülfersa olan açlığına" son verilmesi için bir defalığına mahsus takas izni ister.[24] Ayvalık-Midilli irtibatı[25] da muhtemelen kesilir. 1917'de gizlice Mekke'ye geçerek oradan şeker ve kahve getiren Medinelilerin Konya'ya sürüldükleri haber alınır.[26]

Şeker ithalatı bağlantı ve sermaye gerektiriyordu. 1908'de Avusturya'dan ithalat yapanların üçte ikisi gayrimüslimdi.[27] Savaşın ilk yılında özel girişimle getirtilse de sonraki dönemde banka sermaye ve güvencesine ihtiyaç duyulur. İttihat

---

[14] *Düstur*, T2/C6, 1011, 27.7.1914.

[15] BOA, DH.İ.UM 93-2/1-33, 12.6.1915.

[16] BOA, Dahiliye Siyasi Kısım Belgeleri (DH.SYS) 123-3/3-12, 24.9.1914.

[17] Charles Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914* (Chicago: Uni. of Chicago Press, 1980), 139.

[18] İtalya savaşa Mayıs 1915'te girer; Romanya ithalatı Şubat 1915'ten sonra başlar.

[19] BOA, DH.SYS 123-3/3-12, 4-6.10.1914. Dedeağaç Bulgaristan savaşa girinceye kadar açık kalır.

[20] BOA, Dahiliye Emniyet Müdürlüğü 3. Şube (DH.EUM 2.Şb). 15/49, 22.12.1915.

[21] BOA, DH.EUM 2.Şb. 16/52.

[22] BOA, Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR) 437/8, 15.8.1914.

[23] BOA, Babıali Evrak Odası (BEO) 4331/324772, 9.1.1915; BEO 4349/326104, 5.4.1915.

[24] BOA, BEO 4349/326104, 5.4.1915.

[25] BOA, DH.ŞFR 453/57, 14.12.1914.

[26] BOA, DH.ŞFR 79A/126, 17.9.1917.

[27] Doğan Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement* (Londra: Tauris, 2014), 65-6.

ve Terakki güdümündeki Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası,[28] 200 vagon siparişi için gereken yaklaşık 30 bin liralık sermayenin Osmanlı Bankası'na Şehremaneti tarafından verilmesini ister.[29] Tüccarın bu işe talip olmama nedeni, mala İstanbul'da el konulacağı "endişesiyle tereddüt" etmesidir.[30] Banka teminatı bu yüzden önemlidir.[31] Sonraki yıllarda Wiener Bank da garantör olur. 18.11.1915'te tekâlif-i harbiyenin yarattığı güvensizlik nedeniyle ticaretin durduğu anlaşılınca, sevkiyat serbest bırakılır. İstanbul'a gelen gemilere müdahale edilmeyecektir. Ancak uygulama bir hafta sürer.[32]

Sırbistan'ın yenilgisinden sonra, 10.12.1915'ten itibaren, Almanya ve özellikle Avusturya'dan getirilir. Ancak örneğin Avusturya Osmanlı ihracatına kota uygular. Bu askerî ihtiyacı da etkiler: İthalat miktarı ve dolayısıyla tekâlif-i harbiye payı azalınca, Bahriye Nezareti tüketimini üçte bire düşürmesine rağmen,[33] savaşın ikinci yılında bunun bile tedariki mümkün olmaz. Bunun üzerine bir tüccarla mukavele yapılır ve Maliye Nezareti'nden kredi açılırsa da, sipariş Avusturya kotasına takılır. Bunun muhtemel nedeni, savaştan önce İngiltere ihtiyacının üçte ikisini karşılayan Avusturya'da 1915'te şeker sıkıntısının baş göstermesi, Macaristan'da 1916'da şekerin ortadan kalkmasıdır.[34]

Ordunun aylık ihtiyacı 800 ton iken, 1915 Nisan-Mayısında tekalif-i harbiye ile el konan ithal şeker miktarı 4,5 tondur.[35] 4. Ordu'da Temmuz 1915'te hastalara verilecek şeker kalmaz; darlık 1917'de kronikleşir. Sina Karargâhı'ndaki 22. Kolordu'dan 4. Ordu'ya 11.7.1917'de gönderilen mesajda, şeker yokluğunun "heyet-i zabitanın kuvva-ı maneviyesi üzerinde büyük, fena bir tesir" yarattığı bildirilir.[36]

İthalattaki düşüşünün bu kotadan mı,[37] nakliye aracı, sermaye sıkıntısı ya da tekâlif-i harbiye riskinden mi kaynaklandığı açık değildir. Sermaye sorunu kıs-

---

[28] Ufuk Gülsoy ve Bayram Nazır, *Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923* (İstanbul: İTO, 2009), 206.

[29] BOA, DH.SYS 123-3/3-12, 6.10.1914.

[30] 12.8.1914 tarihli *Sabah*'ta çıkan beyannamede, ithal şekere el konulmayacağı bildirilir (Cezmi Tezcan, "Tekalif-i Harbiye ve Tekalif-i Milliye Örneklerinde Savaş Dönemleri Mali Politikaları" (doktora tezi, Ankara Üni., 2005)).

[31] BOA, DH.SYS 123-3/3-12, 6.10.1914.

[32] Yalman, *Turkey*, 124.

[33] Gemi mürettebatının sabah çaylarına, Bahriye Merkez Hastahanesi'yle hastahane gemilerindeki hastalara, bahriye ve çırak mektebi öğrencilerine ve "bazı mevaki-i mühimme ve mübrimeye" ayrılır (BOA, DH.İ.UM 89-9/1-16, 30.4.1916).

[34] Holger Herwig, *The First World War* (Londra/NY: Bloomsbury, 1996), 270-80.

[35] BOA, DH.İ.UM 93-2/1-33.

[36] Askerî Tarih ve Stratejik Etütler Arşivi, Birinci Dünya Harbi Katalogu (ATASE, BDH) 3229.23.2.12 ve 2.8.

[37] Avusturya'nın 800 vagonluk (=10 bin ton) kotası yıllık olmalıdır (BOA, DH.İ.UM 89-9/1-16, 30.4.1916).

men mal mübadelesi ile çözülür: Şeker, 1916'da bakır ve zeytinyağı ile takas edilir.[38]

1914-15 ithalatçıları arasında, Dersaadet Ticaret Odası,[39] Abud Efendi gibi Müslüman tüccar,[40] İaşe Heyeti[41], Hazine'den borç alan Şehremaneti, [42] Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, Hilal-i Ahmer,[43] Hacı Bekir gibi büyük şekerlemeciler ve Harbiye Nezareti bulunur.[44] Haziran 1916'dan itibaren şeker ithalâtı ve dağıtımı, Parti'nin ticarî "yapılanması" olan Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin sermayesinin yarısını sağladığı Millî İthalât Kantariye Şirketi'ne devredilir.[45] Kantariye getirdiği malın %13'ünü sivil ihtiyaca ayırır, kalanı Askerî Levazım'a verir.[46] 1916'da Havaic-i Zaruriye Komisyonu da ithalat yapar. 1917'den itibaren Hicaz ve Askerî Demiryolları, İtibar-ı Millî Bankası, İaşe Heyet-i Umumiyesi, Şehremaneti ve tüccar faaldir. 1917'de İstanbul'daki dağıtıma hazır stokun üçte ikisi İaşe Heyeti, kalanı Şehremaneti ve tüccara aittir.[47] Sevkiyat, Levazımat-ı Umumiye, İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi, bazen de bizzat İsmail Hakkı Paşa tarafından takip edilir.[48]

Muhtemelen fiyatı düşürmek için, 3.12.1915'ten sonra ithal gıdadan gümrük alınmaz.[49] Şeker de muaftır.[50] 23.3.1916'da çıkan kanunla şekerden de gümrük alınmaya başlar.[51] İthalatın hangi koşullarda yapıldığı açık değildir: Men-i İhtikâr Heyeti, 1918 Mayısında ithalatı "serbest" bıraktığında,[52] şeker ithalatının nasıl yapıldığının aslında bilinmediği ortaya çıkar, ne anlamda yasak veya kısıtlı olduğu sorgulanır.[53] Anlaşılan ithalat bir imtiyazdır.

Satış "serbestliği"nin[54] anlamı da açık değildir: Kısıt, belki malın İaşe Heyeti'ne satılma zorunluluğu,[55] belki Şehremaneti'nin 1915'teki dayatması (gelen

[38] BOA, DH.İ.UM 89-9/1-10, 10.4.1916; DH.İ.UM 77-2/1-19, 14.5.1916; Meclis-i Vükela Mazbataları (MV) 202/67, 18.6.1916.
[39] *Efkâr*, 8.9.1914.
[40] Osman Ergin, *Mecelle-i Umur-i Belediye* (İstanbul: İBB, 1995), 822.
[41] BOA, BEO 4477/335758, 20.9.1917.
[42] *MAZC*, 26 Kanun-ı Sani 1332 (8.2.1917), 377-80.
[43] BOA, Hariciye Sofya Sefareti Belgeleri (HR.ŞFR.04) 695/82, 5.6.1917.
[44] BOA, DH.EUM.2.Şb 15/49, 22.12.1915; DH.İ.UM 98-3/1-89, 19.8.1916; DH.İ.UM 89-6/1-22; Aralık 1915.
[45] Ergin, *Umur*, 822; Selma Ilıkan ve Faruk Ilıkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Cereyan Eden Su-i Kasd ve Taklib-i Hükümet Davası'na ait Resmi Zabıtlar* (İstanbul: Simurg, 2005), 496.
[46] Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene* (İstanbul: Kitap, 2006), 332. Heyet-i Ticariye döneminde bu oran % 70'dir (Ergin, *Umur*, 822).
[47] İaşe Heyet-i Umumiyesi 1. Mıntıka Reisi ve İstanbul Murahhası Kara Kemal'le yapılan söyleşi (*Efkâr*, 30.5.1917).
[48] BOA, HR.ŞFR.04 38/3, 6.12.1917.
[49] Yalman, *Turkey*, 125.
[50] *Efkâr*, 8.3.1916.
[51] Eldem, *Harp*, 64.
[52] *Efkâr*, 7.5.1918.
[53] *Efkâr*, 21.5.1918.
[54] "333 Ağustosunda şeker satışının serbest bulunduğu zamanda…" (*Efkâr*, 28.10.1918).
[55] BOA, BEO 4477/335758, 20.9.1917.

malın yarısını Bakkallar Cemiyeti'ne satma mecburiyeti), belki de %15'lik tekâlif-i harbiye payıdır.

Son olarak "ithalatçı"nın da anlamı açık değildir: Örneğin bir iddiaya göre, Kantariye 1917'de Alman Şeker Merkezi'yle 2000 vagonluk bir anlaşma yapar, ancak vagon alamayınca, malı Askerî Levazım'a devretmek zorunda kalır.[56] "Dedikodular" çıkar.[57] Âyan Meclisi'nce yapılan bir oturumda, Askerî Demiryolları'na ait olduğu sanılan (aynı parti?) 2000 vagon şekerin, aslında mülga İaşe-i Umumiye Heyeti'ne ait olduğu, iaşe Askerîye'ye devredilince, bir görüşe göre, İaşe Müdürlüğü'ne geçtiği (sonra da Maliye Bakanlığı'na geçeceği), başka bir görüşe göre ise İtibar-ı Millî Bankası'na devredildiği, Banka'ca İstanbul'a getirildikten sonra da Şimendiferler İdaresi tarafından alındığı konuşulur.[58] Bu "yanlış anlaşılma" ve "devir" işlemleri muhtemelen ithalat kısıtlamaları ve parti-içi ihtilaflarla ilgilidir, her durumda aracı sayısını artırır. İthalat imtiyazı siyasî dengelere göre el değiştirir.

III. Dağıtım

1914'te şekeri İstanbul bakkallarına Dersaadet Ticaret Odası dağıtır.[59] 1915'te Şehremaneti ithalatçıya, gelen malın yarısını Bakkallar Cemiyeti'ne satma zorunluluğu getirir. Böylece ithal şekerin yarısı, nüfusun barış döneminde %5'ini barındıran payitahta ayrılır.[60] Şeker ve gazı anlaşılan bu tarihten sonra İstanbul'da Şehremaneti, Esnaf Cemiyeti[61] ve 1917'den itibaren İaşe Heyeti/Müdüriyeti dağıtır.[62]

2.2.1915'te Şehremaneti, "ihtikâr"ı önlemek için, ithalatçının, "okka ile" (=? perakende) satış yapmasını engeller. Bunun ihtikârı nasıl önleyeceği açık değildir, ancak aracılar zincirine bir halka daha ekler. Şekerci, muhallebici, şerbetçi, tatlıcı, helvacı, pastacı gibi büyük tüketiciler doğrudan ithalatçıya yönlendirilir.[63]

Başka halkalar da oluşur: Kara Kemal'in iddiasına göre tüccar (=? ithalatçı), şeker bedelini peşin ödeyemeyen bakkallara mal vermeye yanaşmaz. Bunun üzerine Ocak 1915-Haziran 1916 arasında Heyet-i Mahsusa-i Ticariye tüccardan şekeri peşin alarak esnafa veresiye dağıtmaya başlar.[64] En azından payitaht için

---

[56] Birgen, *İttihat*, 344.

[57] Osman S. Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması* (İstanbul: Temel, 1998), 478.

[58] *MAZC*, 28.3.1918, 328; 30.3.1918, 382. Ayrıntılı ve farklı bir hikâye için bkz. *İtibar-ı Millî Bankası Muamelatı hakkında Düvel-i İtilâfiye Kontrol Heyeti tarafından… Takdim Kılınan Rapor*, 1919.

[59] *Efkâr*, 8.9.1914.

[60] Ergin, *Umur*, 820.

[61] Yalman'a göre aslında böyle bir cemiyet yoktur (*Turkey*, 123).

[62] *MAZC*, 28.3.1918, 325.

[63] Tiryakiler önceliklidir: Kahvehanelerin çaylarına yetecek miktarda olmadığından yalnız kahve için vesika verilecektir (*Efkâr*, 7.9.1915).

[64] Zafer Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi*, 1914-1918 (İstanbul: Homer, 2003), 131; Ergin, *Umur*, 820-2. İstanbul Heyet-i Merkeziyesi şekerden bakkallara "küçük bir kâr hissesi"

ithalatçılar-Heyet-i Mahsusa-Esnaf Cemiyeti-bakkallardan oluşan en az dört aşamalı bir dağıtım şeması oluşur. Aracılar zinciri, 1917'den sonra ihtikârın nedenleri arasında gösterilecektir. Anadolu'ya gelince, İstanbul'un "taşra"sı Kartal'dan başlar. Kırklareli, Şehremaneti'nin dağıttığı vesikaları kullanır ve narh uygularken,[65] Kartal kazası, bu dağıtımdan faydalanamadığından şikâyetçidir.[66]

1914 sonu ve 1915'in başında, şeker, Şehremaneti narhı nedeniyle Anadolu'ya kaçar. Ancak ardından taşra sevkiyatı önce yasaklanır, Temmuz 1916'da ise yasak kaldırılır.[67] 1916'nın başında, yasak döneminde, İstanbul'da şeker 6,25 kuruş/kilo iken, Bursa'da 40 kuruşa çıkınca, Bursa Belediyesi İstanbul'dan şeker almak ister; ancak, alım ve nakliyata izin verilmez. Vali, Dahiliye'den, İstanbul'dan alım girişiminde bulunan tüccara izin vermeyen Şehremaneti'nin uyarılması ister.[68] Antalya zor durumdadır.[69] Sivas'ta 1915 sonunda şeker 28 kuruş/kiloya çıkar. Vali, en azından hapishane ve hastane ihtiyacı için İstanbul'a başvurur.[70] Adana Vilayeti, Şehremaneti'nden az da olsa şeker alabilir.[71] Ankara Vilayeti ve Nablus Sancağı, Dahiliye Nezareti Havaic-i Zaruriye Komisyonu'ndan talepte bulunurken, İnebolu Şehremaneti'ne başvurur. Üç yerleşim de mal alımı için Müslüman tacirleri görevlendirir.[72]

Havaic-i Zaruriye Komisyonu taşra için 2 bin çuval şeker ayırabilir. İddiaya göre, 1917'de İstanbul'da aylık kişi başı tahsisat 320 gram[73] ve dağıtım aralığı üç ayken,[74] taşrada şeker ve gaz yılda iki kez dağıtılır.[75] Bu durum Mütareke'de değişmez: Anadolu'ya fazla miktarda şeker sevkinin "İstanbul ihtiyacının tazyikine ve şeker tacirlerinin ihtikârına meydan" vermemesi amacıyla "mülhakatın ihtiyacına göre şeker ihracına izin" verilecektir.[76] Nitekim kaza muhtarları tarafından Dahiliye'ye yazılan yazıda, İstanbul ahalisine nüfus başına birer kilo şeker dağıtıldığı, Gebze de İstanbul'a bağlı olduğu ve İspanyol gribinden çok kayıp verdiği halde, mükerrer başvurularına olumlu cevap alınamadığı belirtilir.[77]

Taşrada şekeri anlaşılan sadece belediyeler dağıtmaz: Örneğin Eskişehir'de kibrit ve şekeri dağıtanlardan biri, tehcir meselesinden 1919'da Divan-ı Harb'e

---

ayırır, fakat miktarını gizli tutar. Bakkallar kâr yerine Kantariye hissesi de alabilir (Birgen, *İttihat*, 331-2).

[65] *Efkâr*, 9.12.1915.

[66] BOA, DH.İ.UM 89-6/1-15, 29.12.1915.

[67] BOA, Dahiliye İdare-i Umumiye Evrakı Ekler (DH.İ.UM.EK) 103/20, 20.7.1916.

[68] BOA, DH.İ.UM 89-6/1-21, 2.1.1916.

[69] BOA, DH.İ.UM 89-6/1-22.

[70] BOA, DH.İ.UM 89-6/1-32; DH.ŞFR 502/42, 22.12.1915.

[71] BOA, DH.ŞFR 60/111, 25.1.1916.

[72] BOA, DH.İ.UM.EK 16/22; DH.İ.UM.EK 16/66; DH.İ.UM.EK 18/97.

[73] *Efkâr*, 30.5.1917.

[74] *MAZC*, 28.3.1918, 327.

[75] *Efkâr*, 17.10.1917; 19.6.1918.

[76] BOA, DH.İ.UM 20-10/2-17, 12.1.1920. Ankara'daki Heyet-i Temsiliye ithalat vergisini 28.7.1920'de beş katına çıkarır (Eldem, *Harp,* 143). Şeker paylaşımı İstanbul-Ankara hükümetleri arasındaki rekabetin parçası mıdır?

[77] BOA, DH.İ.UM 20-5/2-39, 22.12.1920.

teslim edilmek üzere İstanbul'a gönderilen İttihat-Terakki üyesi Köprülülü Halil Ağa'dır.[78] Sivas Vilayeti 1915'in sonunda Sabır Sami Şirketi'nden şeker ve kibrit alır.[79] 1916'da Kantariye'nin Ermenek kazasındaki dağıtıcısı Müslüman bir tacirdir.[80] Samsun'da şeker ve kibriti 1918'de Hicaz ve Askerî Demiryolları Müdüriyeti satar.[81] Ankara'da 31.3.1917'den itibaren gaz ve şekeri Dahiliye Nezareti İaşe-i Umumiye Merkez Heyeti dağıtacaktır.[82] Dahiliye Nezareti'nin taşradaki şeker dağıtımı, mebus ve mutemetler aracılığıyla yapılır. Keban ve Ulukışla için Elazığ Valisi'nce İstanbul'a sipariş edilen kağıt, makara, zarf arasında şeker sandıkları da bulunur. Sandıkların bir kısmı, Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'ne aittir.[83] Erzurum Vilayeti'ne sabun ve şekeri, Dahiliye Nazırı'nın emriyle Hilâl-i Ahmer ve Müdafaa-ı Milliye verecektir.[84] Amerikalı bir diplomat 6.8.1915'te Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin şeker, gaz, vb. üzerindeki tekelleri sayesinde hızla para kazandığına dikkat çeker.[85]

Taşranın en uç noktasında, Ermeni sürgünlerin toplandığı ve güç koşullarda hayatta kalmaya çalıştığı Der-ez-Zor Sancağı'nda yapılan teftiş sırasında, Belediye tarafından halka satılan şekerin kilosundan 1,5 kuruş Hilâl-i Ahmer ianesi alındığı ortaya çıkar.[86] "Büyük felaket"in uç noktasıdır.

Askerî dağıtıma gelince, 4. Ordu tahsisatının ihtiyaç merkezleri arasındaki dağılımını Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa bizzat yapar. Kahve, şeker, gaz gibi kritik sevkiyatın "selameti için şayan-ı itimad ve erbâb-ı vukuftan" neferlerin kullanılması istenir.[87]

IV. İstanbul'da Narh, Beyanname ve Vesika

Seferberlikte şeker daralır: Tuzla'daki ekmekçi, bakkal ve Harbiye müteahhitlerinden Yorgi 1914 Ağustosunda henüz belediyenin narhı kasabaya tebliğ edilmeden önce, şekeri 5-10 para fazlaya satmaktan Divan-ı Harb-i Örfî'de 50 liraya mahkum olur.[88] Umum Bakkal Esnafı Cemiyeti'nin siparişi gecikeceğinden,

78 BOA, Dahiliye Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi (DH.EUM.AYS) 7/37.

79 BOA, DH.İ.UM.EK 25/104. Uşak şeker fabrikasının sipariş edildiği Skoda'nın Türkiye temsilcisidir (http://www.mehmetseker.com.tr/seker-fabrikasinin-oykusu/1925-yili-oncesi-calismalar-1).

80 BOA, DH.İ.UM 98-3/1-89, 19.8.1916.

81 BOA, Dahiliye Hukuk Müşavirliği (DH.HMŞ) 4-2/9-10, 4.2.1918.

82 *Ankara Vilayet Gazetesi*, 27.3.1917.

83 BOA, DH.İ.UM.EK 109/65, 29.11.1916.

84 BOA, DH.ŞFR 49/262, 11.1.1915.

85 Lewis Einstein, *Inside Constantinople: A Diplomatist's Diary During the Dardanelles* (London: John Murray, 1917), 218.

86 BOA, Dahiliye Umur-ı Vilâyat Müdürlüğü (DH.UMVM) 93/16.

87 ATASE, BDH 3229.23.1.37, 1.61 ve 1.14.

88 BOA, DH.EUM 3.Şb. 8/46, 31.8.1915.

"ahalinin telaş edip ihtikâra kapılmaması" istenir.[89] Dağıtımda izdihamın başladığı reklamlardan anlaşılıyor.[90]

Ağustos-Kasım arasındaki "silahlı tarafsızlık" döneminde narhın varlığı hakkında bir ipucu yoktur.[91] "Hiçbir şeye narh koymamak arzusunda" bulunan Şehremaneti, İmparatorluk 3.11.1914'te savaşa girip, bayram akşamı kilosu 2,8 kuruşa satılan şeker ertesi gün üç katından fazlaya çıkınca, 7.11.1914'te perakende şekerin kilosuna 5 kuruş narh koyar. Bunun üzerine tüccar önce narha itiraz eder, sonra şekeri henüz narh uygulanmayan taşraya götürmeye başlar.[92] Buna rağmen Kasım'da tatlıcılara hala şeker verilebilmektedir.[93]

Şekerin İstanbul'da azalması ve halkın şikâyeti üzerine, ithalat miktarının yarıya bölünmesi, bir kısmının İstanbul bakkallarına dağıtımı, "diğer kısmının da arzu edilen mahalle" götürülmesi Emanet'çe öngörülerek, bu işe nezaret amacıyla bir heyet kurulur. Emanet'in koyduğu narha bakkallar itiraz eder; zira itibarî 85 kilo olan bir çuval şekerde en az 6,5 kilo noksan çıktığından, kâr "şöyle dursun bilakis zarar etmektedir".[94] Narh ölü doğan bir fikirdir. Bu nedenle olsa gerek, Aralık sonunda bir taraftan müşteriler belirlenenden (1,3 kilo) fazla şeker almak için ısrarcı olurken, diğer taraftan bakkallar malı gizlemeye başlar.[95] Karaborsa başlar.

Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin Esnaf Cemiyeti aracılığıyla yaptığı dağıtım, fiyatı düşürmez. Şubat 1915 tarihli gazete ilanıyla, Emanet, İstanbul'a "şu günlerde" yeterli şeker geldiğinden ihtikâr karşıtı önlemleri erteleyerek bir dizi yaptırım uygular: İthalatçının şekerin en az yarısını İstanbul'da satma zorunluluğu sürer. Mart ayında şeker mevcudu artınca, narh şartlı olarak kaldırılır: Ancak "ihtikâra sapıldığı hissedilir edilmez" yeltenenler hakkında takibat yapılacak ve yeniden narh konacaktır. [96]

Mayıs 1915'te İtalya savaşa girince şekerin kilosu 30-40 kuruşa çıkar. "Hükümet'in yürürlüğe soktuğu geçici bir yasayla Şehremaneti tüccarın ve esnafın elindeki şekere el koyarak saptanan fiyat üzerinden satın almaya yetkili kılınır." Ardından Şehremaneti şekeri karneye bağlar. Bakkallar 6,5 kuruş/kilo fiyatından nüfus başına 250 gram şeker satmaya başlar.[97]

Ağustos'ta narh yürürlüktedir. Bu kez sandık şekerinin tüccar satış fiyatı 10,2; bakkal fiyatı ise 10,88 kuruş/kiloda sabitlenir.[98] Bakkalların kâr oranı da

---

[89] *Efkâr*, 5.10.1914.

[90] 'Şeker geldi' denildiği zaman herkes oraya nasıl hücum ederse kış geldiği zaman da ihtiyat zabitlerinin kaputlarını yaptırmak için… Süleyman Beyzade Nihad Terzihanesi'ne hücum etmeyecekleri ne malum!" (*Efkâr*, 15.10.1914).

[91] *Efkâr*, 19 ve 24.10.1914.

[92] BOA, DH.SYS 123-3/3-12, 20.12.1914.

[93] *Efkâr*, 11.11.1914.

[94] BOA, DH.SYS 123-3/3-12, 20.12.1914.

[95] *Efkâr*, 22.12.1914.

[96] *Efkâr*, 15.3.1915.

[97] Toprak, *Cihan*, 131; Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki'nin*, 473.

[98] *Efkâr*, 27.8.1915.

böylece belirlenmiş olur. Tüccar perakende satamayacak ve stok beyannamesi verecektir.[99] Bakkallar Cemiyeti ve Şehremaneti kayıtları, tüccarın elindeki belgelerle çapraz denetime tabi tutularak istiflemenin engellenmesi düşünülür. Perakendeci denetimi ise narh ve stok yasağıyla sağlanacaktır. Merkez kumandanlığı ve polis müdürlüklerine de tebligat yapılır.[100] Şeker dağıtımı bir sıkıyönetim meselesine dönüşür.

Narh, istifçiliğe neden olur. Şehremini Cemil Paşa, iki karşı tedbire başvurulacağını bildirir. İlki şeker ithalatıdır ki Emanet yakında İstanbul'a yüzlerce vagon şeker getirmeyi vaadeder. İkincisi, İstanbul'da saklı şekerin meydana çıkarılmasıdır. Ancak bunun nasıl yapılacağı açık değildir. Stok yaptığı söylenenlerden biri bizzat Esnaf Cemiyeti'dir. Şehremini bunu yalanlar ve kendi emriyle o sırada eczane, hastane, çocuk ve hastalar için olmak üzere 2000 çuval şekerin Cemiyet depolarında saklanmış olduğunu ve Cemiyet'in "gerekirse" bu şekeri ihtiyaç sahiplerine aldığı fiyata satacağını söyler. Muhtemelen yine Ağustos'ta "hastalarla süt çocuklarının tamamen ve genel ihtiyacın kısmen" karşılanması amacıyla başka önlemler alınır. Bir mağazadan diğerine mal nakli şüphe çekmiş olmalı ki, Eylül ayında Şehremaneti, başka bir tebligat ile şeker satış ve nakliyatını ilave belgelerle denetime almaya çabalar.[101] Muhtemelen tüccar malını kaçırmaya çalışmaktadır.

Eylül 1915'te Şehremaneti oldukça karmaşık bir tebligatla dağıtımı düzenlemeye çalışır. Anlaşılan, şeker bir süredir ekmek vesikasıyla satılmaktadır; şeker vesikası da basılmak üzeredir. Mahalle ihtiyacı ve bakkallara dağıtılacak miktar, ihtiyar heyetlerince 250 gr./kişi hesabıyla belirlenecektir.[102] Hastalar ve süt çocukları vesikasız şeker alabilecektir. Kilo mertebesinde sadece kahvelere şeker verilecektir. Tatlıcı vs. esnafı doğrudan ithalatçılara yönlendirilir. Kasım ayında eczanelerin ihtiyacı karşılanamayınca, bozacı ve şerbetçilere verilen şeker dikkat çeker.[103] Diğer taraftan Şehremaneti ithalatçıya kolaylık göstereceğini ilan eder.[104] "Kolaylık"la kasıt nedir bilinmez ama ithalat limanını kontrol eden Şehremaneti, aynı zamanda ithalat iznini veren mercidir.[105]

"Şeker kanun taslağı" Mebusan Meclisi'nden geçmeyince,[106] Şehremaneti uygulamalarına son verir: İhtiyac-ı Zaruriye ve Gayri Zaruriye Komisyonu (=? Havaic-i Zaruriye), 1915 sonunda "İstanbul'da şeker satılması hakkında Şehremaneti'nce evvelce kararlaştırılmış beyanname ve vesika verilmesi ve narh usul-

---

99 *Efkâr*, 23. ve 27.8.1915.

100 *Efkâr*, 2.2.1915; 23.8.1915.

101 *Efkâr*, 9.9.1915.

102 Oysa dağıtıma esas mahalle nüfuslarını belirleyen Bakkal Esnafı Cemiyeti ile İttihat Terakki mıntıka muavinleridir (Ilıkan&Ilıkan, *Ankara*, 534).

103 BOA, DH.İ.UM 89-5/1-48, 11.11.1915.

104 *Efkâr*, 7. ve 19.9.1915.

105 BOA, DH.İ.UM 89-9/1-10, 10.4.1916.

106 Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki'nin*, 473. "Şehremaneti'ne İhtiyacat-ı Umumiyeye Dahil Eşyanın Suret-i Füruhtu hakkında Tedabir-i İnzibatiye Vazına Salahiyet" verilmesine dair geçici kanun olmalıdır (*Düstur*, C2/T7, 699, 19.8.1915).

leri[nin] ahiren" kaldırıldığını, dolayısıyla şeker ithal ve satışının serbest bırakılmış olduğunu ilan eder.[107]

Beklenti, stokların ortaya çıkması ve "bir müddetten beri" yükselen şeker fiyatının düşmesidir.[108] Ancak darlık sürer, hatta artar: Şeker "bulunamaması ihtimaline karşı" hasta ve çocuklar için kilosu 6 kuruştan dağıtıldığı sırada, fiyat üç katına çıkar.[109] Şehremaneti'nin büyük çaplı ithalatıyla karaborsayı engelleyeceği, stokları ortaya çıkaracağı ve piyasayı ele geçireceği iddiası basın aracılığıyla ilan edilirken, gerekirse halkın çıkarı için narha da başvurabileceği bildirilir. *Efkâr*, okuyucusuna tüketimini üçte bire indirmesini tavsiye eder.[110]

Şehremaneti Mart 1916'da kilosu 7,8 kuruştan Esnaf Cemiyeti tarafından hazırlanan vesikalarla kişi başı 320 gram şeker dağıtılacaktır. Cemiyet tarafından emzikteki çocuklara verilmekte olan aylık 2,5 kilo şekerin dağıtımı sürdüğü bildirilir.[111] Haziran 1916'dan itibaren ithalat ve dağıtımı Kantariye Şirketi devralır.

1917'deki İaşe Kararnamesi gereği stok denetimi ve dağıtımını İaşe Müdüriyeti üstlenir. Müdüriyet beyanname zorunluluğu getirir, vesikayı halka ve malları kişi başı 320 gramla sınırlı olmak üzere 15 kuruş/kilo üzerinden[112] bakkallara dağıtır. 11.1.1918'de karadan ve denizden ülkeye ithal edilecek şekerin içerdeki nakil ve satışını serbest bırakır. İthalatçı, demiryoluyla Avrupa'dan gelecek malın her gün "diğer ticari eşyaya" tahsis edilmiş vagonlardan başka vagonlarla geldiğini belgelemesi halinde, "serbest"çe ithalat yapabilecektir.[113]

23.6.1918 tarihli kararnameyle "serbesti" kaldırılır; İaşe Meclisi ithal beyannamesini zorunlu tutar ve narh koyar.[114] Müdüriyet tarafından belirlenecek depolara konarak 4.4.1918 tarihli kanuna göre ihtikâra mani olmak üzere belirlenecek şartlar dahilinde yine Müdüriyet'ce satılacaktır.[115] 8.5.1918'de İaşe Müdüriyeti'nin kendisi de dağıtım yapar.[116] Ağustos'ta vesikasız satış narhı 70,[117] serbest piyasa ise 300-350 kuruştur.

---

107 *Efkâr*, 31.12.1915. Almanya'da 1914 sonunda narha, Avusturya'da ise Nisan 1915'ten sonra şeker vesikasına geçilir ve muhtemelen savaş sonuna kadar uygulanır (Herwig, "First", 270-80).

108 *Efkâr*, 9.1.1916.

109 *Efkâr*, 19. ve 21.2.1916.

110 *Efkâr*, 27.2.1916.

111 *Efkâr*, 14 ve 17.3.1916.

112 *Efkâr*, 30.8.1917, 12.9.1917, 22.11.1917.

113 *Efkâr*, 21.5.1918.

114 *Vakit*, 12.8.1918.

115 Memalik-i Şahane'ye İthal Olunacak Şekerlerin Suret-i İddihar ve Beyi hakkında Kararname (*Düstur*, T2/C10, 20.6.1918, 534).

116 *Efkâr*, 21.5.1918.

117 *Vakit*, 18.8.1918.

Şekil 1
Hacivad: "... Çocuklar şekerlere sinema seyreder gibi bakıyor"
Karagöz: "Böyle giderse çocuklar birçok yiyecekleri sinemada görecek. Burada uyuklayan mahalle şekercisi! Beyoğlu şekercilerine bak! Gözleri faltaşı gibi açılmış! Kazançları yerinde!"
(*Karagöz*, 10.7.1918).

1918'de fiyatların aniden yükselmiş görünmesinin bir nedeni de karaborsa fiyatının ilk kez gazetelere yansımasıdır. İaşe ile ilgili sansürün Talat Paşa'nın girişimiyle Mart 1918'de yumuşaması sonucu,[118] basında ilk eleştiri çıkar: Şekerin celbindeki serbesti ilanı, geç kalmış ve isabetsiz bir tedbirdir. Gecikmiştir zira artık piyasalarda şeker kalmamıştır. İsabetsizdir, zira serbestlik spekülasyonu engellemez.[119] Belki sansürün yumuşaması, belki de barış haberleriyle beraber,[120] eğilim tersine döner; fiyat düşmeye başlar.[121] 30.10.1918 tarihli habere göre,

[118] Hikmet Bayur, *Türk İnkılab Tarihi, C III, Kısım 4* (Ankara: TTK, 1967), 158-63.
[119] *Efkâr*, 21.5.1918.
[120] Hükümet ve Parti'nin vâkıf olduğu cephe haberleri, ciddi bir kazanç kapısıydı (Birgen, *İttihat*, 311).
[121] 1918'in ikinci yarısındaki fiyat dalgalanmasında, Batum ganimetinin etkisi vardır: "Gerek Cemal, gerek devlet ricali Batum elimize geçer geçmez mal bulmuş mağribi gibi oraya hücum ettiler, ahalide gaz, çay, şeker vs… tekalif-i harbiye tarzında müsadere eder gibi aldılar... peyderpey İstanbul'a getirterek piyasada harikulade fiyat ile sattılar ve sattırdılar, filhakika bütün o memleketlerin halkınca Türklüğü rüsva ü bednam eylediler" (*Sabah*, 27.12.1918). Alman ordusu, 1918 Ekimine kadar Rus coğrafyasında 34 bin ton şekere el koyar (Herwig, *First*, 374).

Mütareke dedikodusu, düşüşü daha da şiddetlendirir; toz şekerin kilo fiyatı 65, küp şekerin 115 kuruşa geriler.

Sansürün yumuşamasıyla beraber, şeker, skandal ve eleştirilerden önce mizaha konu olur.[122] Hüseyin Rahmi'nin bir gazete makalesinde kamuya açık yerlere getirilen tatlı tüketim yasağı hicvedilir: Alafranga bir Türkçe konuşan ve orta-üst sınıftan olduğu anlaşılan Karabet Ahbar ile arkadaşı, yasağın beyhude hatta gülünç olduğunda hemfikirdir; kendileri gibi zenginlerin şeker bulmakta güçlük çekmeyeceğini neredeyse pornografik bir üslupla anlatırlar.[123]

Bu meselin "ana fikri", 1918'den itibaren şekerin artık cephe-cephe gerisi dayanışmasının değil, eşitsizlik ve adaletsizliğin simgesi olduğudur: Mayıs tarihli bir haberde, un/şekerli tatlı imalatının engellenmesine dair İaşe Meclisi'nde alınan karardan söz edilirken, "bu sıkıntı sırasında etrafta tatlıcılardan geçilmemesi"ne de dikkat çekilir.[124] Şeker, bir "imaj" meselesine dönüşür: Bir meclis oturumunda, fukaraya "fena tesir" yaptığı gerekçesiyle, şekerlemeci vitrin camlarının kireçle kapatılması önerilir.[125] Baudelaire, Paris'in yoksullarını, bulvarları arşınlayan ve vitrinlere imrenen bir gözler ailesi olarak tasvir etmişti.[126]

V. Suiistimal

A. İthalat

Ağustos ve Ekim aylarında, vagon ve gemi tahsislerini, gümrük işlemlerini, kısaca ithalatı mercek altına alan haberler "sansasyon" hatta skandal yaratır. İlk hikâye polisiyeleri aratmayacak ayrıntı ve karmaşıklıktadır, burada basitleştirilecektir: Sirkeci'ye 10/11.7.1918'de Almanya'dan İzmir Vilayeti adına 14 vagon şeker gelir. Vilayet'in başvurusundan ve evraklar gümrüğe gelmeden önce, gazeteye göre meçhul, Harbiye Nezareti yetkilisine göre ise tanıdık üç kişi Alman Heyet-i Islahiyesi (veya Alman Askerî Levazımı) adına malı gümrüksüz çekmek ister. Bunun için yapılan başvuruda kullanılan resmi tezkere, Harbiye Nezareti adına Sirkeci'deki Askerî Muayene Memurluğu'na getirilir. Muayene ve gümrük memurları durumdan şüphelenir.

Askerî Muayene Memurluğu şekerlerin aidiyetini gösteren vesikayı ele geçirmek için ilk çuvalın vagondan boşaltılmasına izin verir, daha sonra tahliyeyi durdurur. Vesikadan malın gerçek sahibinin Alman Askerî Islahiye Heyeti olmadığı, ancak başvuruyu yapanların Heyet'in mührüne sahip olduğu anlaşılır. Daha sonra elinde ordinolarla bir Wiener Bank memuru çıkagelir ve malı çekmek ister. Ancak memur, gümrük memurlarınca önceden tanınmadığından geri çevrilir. 13.7.1918'de Banka'nın şekeri eski Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey ve

---

122 A(hmed) R(asim?), "Eşkâl-i Zaman – Yine Şeker", *Efkâr*, 16.4.1918.

123 "Geçen gün 851 kuruşa büyük bir tepsi tel kadayıf yedim. Yağı nefis, beyaz kaymağı pek lezzetliydi. Kaynanam yedi yedi. Ağzımın tavanı şekerlendi" (Hüseyin Rahmi (Gürpınar), "Ada Vapurunda Cereyan Ediyor", *Zaman*, 13.6.1918).

124 *Efkâr*, 21.5.1918.

125 *MAZC*, 27.3.1918, 307.

126 Charles Baudelaire, *Paris Sıkıntısı* (İstanbul: Adam, 1992), Bölüm XXVI.

ortakları adına ciro ettiği anlaşılır. Bir kaynağa göre, "nüfuzlu bir zatın müdahalesiyle Avidor veya Avigdor adında birinin delaletiyle mal sahiplenilir." Gümrük beyannameleri bu isim üzerinden düzenlenir; ithalat vergisi alınır. Habere göre, kritik olan, Alman Heyeti'nin bu işle ilgisinin ve Heyet adına kanunsuz iş yapmak isteyen kişinin kimliğinin tespitidir.[127] Bir tahmine göre, şeker 300 kuruştan (/kg?) satılacak; vagon başına 10 bin lira kazanç sağlanacaktır.[128]

Vakit'e göre suça konu olan iki boyut söz konusudur: İlki şekeri gümrük vermeden ve İaşe kaydına tabi olmadan geçirmek için başvurulan çarelerdir. İkincisi gümrükten çıkarılan mala İaşe'ce el konup konulmadığıdır.[129] Rivayet, şekerin çoğunun İaşe'nin kararları "hilafına serbestçe satıldığı" yönündedir. İaşe teşkilâtı, 20.6.1918 tarihli kararnameye göre, ithal malı satın alacak ve ardiyelerinde saklayacaktır. Uygulamada ise İaşe Müdüriyeti'nin yeterli depo hacmi olmadığından, tacirler malı kendi ardiyelerine nakletmekte, sonra da muhtemelen karaborsa fiyatından gizlice satmaktadır.

Durumun ortaya çıkış şekli de karmaşıktır: Mithat Paşa'nın oğlu, Divaniye Mebusu Ali Haydar Mithat Bey'i haberdar eden Avusturya Ticaret Ataşesi'dir.[130]

Şekil 2. "... Matbuat pehlivanları ayaklarına bağlı zinciri kopardılar, serbestlediler, meydana indiler. Göreyim seni, şu karşıdaki pehlivanın suratını yere getir! Bak arkada 14 vagon şeker kazanç var" (*Karagöz*, 14.8.1918).

[127] *Vakit*, 7.8.1918; Harbiye Nezareti İhracat ve Siparişat Dairesi Muayene Kısmı Amirliği'nin 14.7.1918 tarihli raporu için bkz. BOA, BEO 4526/339414.

[128] Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım* (İstanbul: Mithat Akçin, 1946), 316.

[129] *Vakit*, 10 ve 12.8.1918.

[130] Muhtemelen Midhat Bey, Hüseyin Hilmi Paşa'yla beraber, Avusturya ithalatında katkısı olanlardandır (Ergin, *Umur*, 822).

Bunun üzerine Haydar Bey *Efkâr*'a yolladığı mektupla suiistimal ve ihtikârın teşhir ve cezalandırılmasını ister. Gazeteye başka şikâyet mektupları da gelir. Basın açısından dikkat çekici olan, şekerlerin hangi komisyoncu ve kefil aracılığıyla alındığını yazan gazete haberlerinde vagon tahsisinden bahsedilmemesidir.[131] Böylece örneğin Avigdor gibi gayrimüslimlerin adı gazeteye yansımasına rağmen, tahsisten sorumlu memur ve siyasîler gizli kalır. Sansür "kısmen" kalkmıştır.

Şükrü Bey, daha önce de şirketi veya üçüncü şahıslar üzerinden şeker ticareti yapar. 1919 tarihli bir belgeye göre, 1917 Temmuzuna kadar süren nazırlığı sırasında bir tüccarın Viyana'dan satın aldığı olduğu iki vagon şekeri Nezareti adına Sirkeci Gümrüğü'nden geçirdikten sonra, birini darüleytamlara dağıtır, diğerini tüccara bırakır. İşlemin mukaveleye bağlandığına dair herhangi bir kayıt yoktur.[132]

Şükrü, Ahmet Mithat'ın yazdıklarından rahatsız olunca *Vakit* gazetesine bir karşı mektup yazar. Kendi kariyerini, komisyoncu Levant Kontuar (?) ve Wiener Bank'ın adını öne çıkarır, ama olayın ayrıntısına girmez.[133] Daha sonra gazeteye dava açar.[134] İaşe Nezareti de Şükrü Bey aleyhine dava açar. Eminönü Sulh Mahkemesi'nde görülen davada, davalı vekili, getirdikleri şeker daha pahalıya geldiğinden, İaşe Meclisi'nin koyduğu narh fiyatına (64 kuruş) satış yapmanın mümkün olmadığını savunur. İaşe'nin vekili ise İaşe Meclisi kararına muhalefet fiilinin sarih olduğunu vurgular.[135]

Şekil 3. Ali Haydar Mithat Bey

Ekim ayının sonunda ise ikinci bir sansasyon yaşanır: Ümit adlı Seyr-i Sefain vapuruyla Köstence'den gelen seksen vagon Avusturya şekerinin ne sahibi ne de Seyr-i Sefain veya Levazımat-ı Askerîye yetkilisi ortaya çıkmadığı için boşaltılamaz. Şeker, Köstence'deki askerî sevkiyat memuru tarafından yüklenmiştir. *Efkâr*'ın tahkikatı sırasında, Seyr-i Sefain'den bir görevli, şekerin İtibar-ı Millî Bankası'na ait olduğunu söyler. *Sabah*'a göre ise malın yükleme belgeleri Askerî Demiryolları

131 Mithat, *Hatıralarım*, 313-20.
132 BOA, Maarif Mektubiye Kalemi (MF.MKT) 1238/61.
133 *Vakit*, 6.8.1918; Mithat, *Hatıralarım*, 316.
134 *Vakit*, 15.8.1918.
135 *Sabah*, 3.11.1918.

Şirketi'ne aittir. "Şekerin Banka malı olmasında hayret edilecek bir şey yoksa da", malın bir askerî memur vasıtasıyla yüklenmesi, Harbiye Nezareti'ne bağlı Seyr-i Sefain vapuruyla askerî malzeme gibi sevk edilmesi, İstanbul limanında askerî sevkiyat nöbetçileri tarafından muhafaza edilmesi ve "nihayet kimin malı olduğu anlaşılıncaya kadar günler geçmesinde şayan-ı hayret pek çok şey vardır". İtibar-ı Millî Bankası özel bir kurum iken, ticari muamelesine askerî memurlar ve Seyr-i Sefain İdaresi nasıl "alet edilir"?[136] Sofya Elçisi Fethi (Okyar), Rusçuk'a gelen şekeri kastederek "bu işleri resmen yapmanın" haysiyetlerini zedelediğini belirtir ve İstanbul'u uyarır.[137]

28.10.1918 tarihli gazetede Hicaz ve Askerî Demiryolları'ndan gelen bir açıklama yayınlanır: Söz konusu parti, şeker satışının serbest bulunduğu 1917 Ağustosunda Demiryolları'nca Viyana'dan satın alınır ve 1918 baharında kilosu 82 kuruştan Wiener Bank'a satılır. Bundan sonrası karışıktır. Şeker Köstence'ye geldikten sonra, Banka ile yapılan anlaşma feshedilir ve Ekimin başında şekerin İaşe Meclisi'nin koyduğu 64 kuruş fiyatla satın alması İaşe Nezareti'ne teklif edilir. Bu açıklama "şayan-ı hayret" noktalara açıklık getirmediği gibi, ilave "dedikodular"a neden olur.[138] Fiyat/gümrük hususu İaşe ve Maliye nezaretleri arasında ihtilafa neden olduğundan mal İstanbul limanında bekletilir, sonunda İaşe ambarlarına indirilir. Kesin olan gümrük resminin verilmediği[139] ve şekerin el değiştirdiği, o dönemin deyişiyle, "hava oyunları"yla zamlandığıdır.

İaşe Nezareti, getirdiği malı kendisine teslim etmeyen ithalatçılara, örneğin Haim Pinto Efendi'ye dava açar; karar İstinaf Savcılığı'nca bozulur. Baha Kurmi(?) Efendi ve Yakupzade İbrahim Hakkı'nın aynı nedenle 4-6 ay hapsine ve şekerlerin İaşe'ye teslimine karar verilir. Mustafa Efendi para cezasıyla kurtulur. Mataracızade Ali Rıza Efendi, gıyabında on beş gün hapisle cezalandırılınca karara itiraz eder. Davalı vekili, şekerin yasak tarihinden önce sipariş edildiğini, kendilerine masraf hariç kilosunun 210 kuruşa mal olduğunu, bu nedenle İaşe Meclisi'nce konan 64 kuruş narha satılamayacağını beyan eder. Mahkeme ertelenir.[140]

B. İstanbul Dağıtımı

Sansürün yumuşamasından sonra, gazetelerde okuyucu şikâyetleri değerlendirilir ve bakkalların ahaliye dağıttığı şekerin kıyyesinden 50 dirheme (%12,5) yakın şeker çaldığı iddiası ortaya atılır. Bu durum ağır bir hayal kırıklığı ve öfke yaratır:

> Gazetemiz şimdiye kadar Müslümanların ticaret etmesi ve 'ticaret-i milliye'nin terfisi için pek çok teşvikat ve tergibatta bulunmuştu. Fakat ticaret-

[136] *Efkâr*, 26.10.1918; *Sabah*, 8.11.1918.
[137] Ilıkan&Ilıkan, *Ankara*, 533. Fethi Bey'in yerine Aralık 1917'de başka bir elçi atanır (Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkânı ve Ricali* (İstanbul: ISIS, 1999)).
[138] *Efkâr*, 26-31.10.1918.
[139] *Sabah*, 8. ve 9.11.1918.
[140] *Efkâr*, 24.10.1918; *Vakit*, 12.8.1918; *Sabah*, 2.11 ve 3.11.1918; *Hadisat*, 24.10.1918.

> i milliye adeta bir nevi sirkat-i milliye [=millî hırsızlık] şeklini aldı ki, bu hal memleketin terfisini değil, fakat muadat-ı tedennisini [=düşüşünü] ve hatta izmihlalini [=yok olmasını] mucib olabilir. 'El-kasib habibullah' [= Kazanan Allah'ın sevgili kuludur] kelam-ı meşhuru vaktiyle İslam tacirlerimizin rehber-i kesb-i meşru [=meşru kazanç rehberi] olarak ticarethanelerinin üzerinde iftiharla görünürken şimdi bazı dindaş tacirlerimizin efal ve hareketlerine baktıkça insanın, acaba bu yeni türedilerin nazarında 'El-kasib habibullah' 'El-gasıb habibullah' [= Gasp eden Allah'ın sevgili kuludur] suretinde mi anlaşılmaktadır diyeceği geliyor. Beşiklerindeki çocuklarımız, şir-i har [=sefaletin pençesindeki] yavrucaklarımız… velhasıl ümmetin muhtac-ı sıyanet [=korunmaya muhtaç] ve şefkat pek büyük bir kısmı için şeker başlıca gıdadır. Bu hakikati herkes bilirken şekerin ticaret-i milliye namına esafil [=sefiller] ve edaniden [=alçaklar] üç beş türedinin yedd-i ihtikârına düşmesi şayan-ı teessür idi. Şimdi bu 'ticaret-i milliyenin inkişafı' namına kişi başı yüz dirhem verilen şekerden çalmaları fecaat ve denaetine [=alçaklık] tahammül olunamayacak rezaletlerdendir. Memleket… bu hallere ancak selamet-i vatan namına tahammül ve sabrederken Beyoğlu'nda sefilane sefahat etmek isteyen dört beş külhanbeyinin ticaret namıyla bütün bu erbab-ı ihtiyacın en mübrem gıdasına da musallat olmaları kıyamete kadar tüyleri ürpertecek şenaatlerdendir… Başlıca çare şeker dağıtımı yapan bakkallar içinde suiistimali tahakkuk edenlere yalnız bir daha şeker vermemek değil, bu sirkatlerinden dolayı ticaretten men etmek bile gerekir.[141]

"Üç beş türedi" ve "dört beş külhanbeyi" ile kasıt ithalatçı veya tüccar olsa gerek. Bu tikel suçlamaya karşın perakende satıştaki istismar sistematiktir. *Efkâr*, İaşe Müdüriyeti tarafından bakkallara dağıtılan paketlerin eksik gramajlı olduğunu açıkladıktan sonra, Kara Kemal'in başında olduğu Müdüriyet, "dağıtımda bakkalların 100 dirhemde 3,5 dirhem noksan vermeğe hakları olduğunu" açıklamasıyla "sirkat-i milliyeyi" resmileştirir. Gazete, bu farkın Müdüriyet'in mi yoksa bakkalların mı cebine girdiğini sorar ve miktarın artacağından endişe duyar.[142] Kemal, 1916'daki gazete beyanatında bakkalların kiloda bir kuruştan az nakliye ve dağıtım masrafı almakla yetindiğini söylemiştir.[143]

C. Taşra Dağıtımı

İaşe Heyeti'nin Antep Mebusu Fazıl Bey'e sattığı şekerin akıbeti Temmuz 1918'de gazetelerde yer alır. Yedi vagon şekeri, Fazıl'ın "mutedil bir fiyatla, %10-20 meşru bir kârla" seçim bölgesinde satması beklenirken, bilinmeyen bir nedenle (haberde "besbelli vagon sevki müşkülatından olmalı" diye ilave edilir) İstanbul'da satar. Eline geçen paranın 7 bin lirasını "hüsn-i niyetini isbat için" seçim bölgesindeki hayır işlerine bağışlar. İaşe Heyeti durumu "kanun ve nizam

---

[141] *Efkâr*, 19.6.1918.
[142] "Şeker Sirkati", *Efkâr*, 21.6.1918; "Şeker Hırsızlığına Çare mi", *Efkâr*, 22.6.1918.
[143] Ergin, *Umur*, 826.

hilafına" görür ve 7 vagon şekerde yalnızca 7 bin lira kâr etmesini "gayri tabii" bularak hakkında tahkikat ve kanuni takibata geçer. Tahminî hesaba göre, Fazıl'ın kazancı bunun on mislidir.[144]

Üç gün sonraki haberde alınan şekerin daha düşük miktarda olduğu düzeltmesi yapılır. Ancak "emniyeti suiistimal cürmü" açıktır. Konu yargıya taşınır. Mithat Bey, *Efkar*'a yazdığı mektupta "türlü tefsirata mahal bırakan tesamuha [=hoşgörüye]" böylece son verildiğini yazar. İster vali, ister mebus olsun tüm sorumluların teşhir edilmesi gerektiğini savunur.[145]

Antep "vaka"sını ortaya çıkaran, 6.5.1918'de Antep Belediye Reisi Mustafa Bey'in Dahiliye'ye gönderdiği şikâyet, ardından 18.6.1918'de Antep'in müderris ve Müslüman âyanının dilekçesidir.[146] Muhtemelen bu grup Fazıl Bey'den davacı da olur.

Lübnan Mebusu Selim Ali Selâm Efendi,[147] iddiasına göre Harbiye Nezareti'nden "şahsî ticaretine mahsus olarak", gazetelere göre seçim bölgesinde dağıtmak üzere verilen on (başka kaynaklara göre kırk) ton şekeri, bir iddiaya göre "bir kilosunu bile mahalline göndermeyerek" İstanbul'da, başka bir iddiaya göre ise Halep, Şam ve Rayak ve Beyrut'ta kendi hesabına kilosu 155 kuruşa sattığı için benzer biçimde Beyrut tüccarınca savcılığa şikâyet edilir.[148] Yapılan tahkikat ve tedkikat neticesinde mahkemeye sevk edilir.[149] Vali, konunun gazetelere yansımasını engeller.[150] Sansür taşrada henüz kalkmamıştır.

Ekim ayına kadar birkaç mebus daha mahkeme önüne çıkar: Fazıl, Ali Selâm ve Şükrü'nün yanı sıra, Lazistan Mebusu Ziya Molla Bey'in mahkemesi sürerken, Divaniye Mebusu Nuri Bey gıyaben dört ay hapse mahkûm olur ve kararı temyiz eder.[151] Fazıl Bey, davanın ceza mahkemesinde görülmesine itiraz eder. İstinaf mahkemesi, davanın emniyeti suiistimal davası olduğuna hükmeder ve ceza mahkemesinin yetkisini onaylar.[152]

7.10.1918'de Dahiliye Nezareti, vilayetlere yazarak şeker dağıtımındaki uygunsuzlukları sorgular. Anlaşıldığı kadarıyla, şeker vilayetlere mebus, mahalli

---

144 *Efkâr*, 22.7.1918. Halep Valisi'ne göre, Fazıl Bey, şekerin kilosunu 17 kuruşa alıp 140 kuruşa satar (BOA, DH.İ.UM 20-5/2-24, 21.7.1918).
145 *Efkâr*, 25.7.1918.
146 BOA, DH.İ.UM 20-5/2-24.
147 Cemal Paşa'nın infazından kurtulur (Selim Ali Selâm, *Beyrut Şehremini'nin Anıları: 1908-1918* (İstanbul: Klasik, 2005), 51). Lübnan Cumhurbaşkanı Tamam Selam'ın dedesidir (https://tr.wikipedia.org/wiki/ Tamam_Selam).
148 Leila Tarazi Fawaz, *A Land of Aching Hearts: The Middle East in the Great War* (Cambr., Mass., Londra: Harvard Uni. Press, 2014), 123. BOA, DH.ŞFR 593/19'de üç vagondan söz edilir.
149 *Efkâr*, 23.10.1918.
150 BOA, DH.İ.UM 20-5/2-24, Ağustos-Eylül 1918; DH.ŞFR 593/19, 23.8.1918. Gazeteye göre 30 ton alır ve İstanbul'da 200 kuruşa satar.
151 *Sabah*, 29.12.1918.
152 *Sabah*, 2.11.1918, 29.12.1918, 24.1.1919.

memur [153] ve mutemetlerce gönderilmektedir. Kazalar arasında orantısız dağıtım, memurlara iltimas, zimmete geçirme vb. sorunlar bildirilir. Bu sayede şekerin İstanbul ve ülke çapındaki dağıtım haritası da kısmen ortaya çıkar. Bazı iaşe mıntıkalarına dair dağıtım planı yoktur.[154]

Kayırmacılığa gelince, Dahiliye Nezareti memurlarına 1917'de 20 kuruş/kilo fiyatla şeker dağıtılır.[155] İnebolu ve Bayramiç'teki asker aileleri, tüm memurlara şeker verildiği halde kendilerine verilmediğinden şikâyetçidir.[156] Zonguldak iaşesi adına gelen gaz ve şeker köylere verilmeyip tümünün İaşe Komisyonu azasıyla bazı memurlar arasında paylaşıldığı bildirilir.[157] Şeker imtiyazdır: Mütareke'de matbuat erkânına onar kilo şeker verilmesi için Matbuat Müdürlüğü İaşe Müdürlüğü nezdinde girişimde bulunulur.[158]

Buna karşın, Konya Mülkiye Müfettişliği'nin yazısından anlaşıldığı kadarıyla, Dahiliye memurunun ihtiyacı için Sultaniye ve Ereğli kazalarına gönderilen şekerler, maliyetinin %10'unundan "pek fazla" zamla satılarak sağlanan kâr öksüz yurtlarına verilmiştir ve bu muamele Vilayet'in "hemen her tarafında" uygulanmıştır. [159] Memurlar genellikle imtiyazlı bazen de mağdurdur. %10 sabiti, İaşe Müdüriyeti'nin bir tebligatında zorunlu masraflara karşılık olmak üzere belirlediği masraf oranıdır. Bundan yüksek zam "iane-i cebriye veya vergiden başka bir şekil"de değerlendirilemeyeceğinden, mevcut kanun ve mevzuata "külliyen muhalif" sayılmalıdır.[160]

VI. Çıkarımlar

1. Uygulamalar, birçok soruyu akla getirir: İstanbul'da belediye ve hükümet varken iaşeyi neden "gayr-i mesul bir cemiyet" üstlenir?[161] İthalat ve dağıtım neden sürekli el değiştirir? Gümrük, narh, vesika ve beyanname düzenlemelerinde neden gelgitler gözlenir? İaşe yönetimi neden sık sık kabuk değiştirir (Heyet, Müdüriyet, Meclis, Nezaret)?

Savaş dönemi iaşe uygulamalarındaki değişimlere, tanıklık ve incelemelerde iki farklı gerekçe gösterilir. İlki, genellikle tarihyazımının başvurduğu "iktisadî" modeldir. Buna göre, değişimler, Hükümet'in, cephe ve cephe gerisindeki şartla-

---

[153] *Efkâr*, 9.7.1917.

[154] BOA, DH.İ.UM 20-5/2-24.

[155] BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Seyr-i Sefain Müdüriyeti (DH.EUM.SSM) 13/55, 1.12.1917. Mütareke'deki durum için bkz. BOA, DH/HMS, 31/27, 6.3.1919.

[156] BOA, DH.İ.UM.EK 45/25, 28.12.1917; DH.İ.UM.EK 46/62.

[157] Dahiliye'den Sadaret'e, 8.6.1918 (BOA, DH.İ.UM 11-5/9-50).

[158] *İstiklâl*, 8.2.1919.

[159] BOA, DH.İ.UM 20-5/2-24, 2.10.1918.

[160] BOA, DH.İ.UM 20-5/2-24.

[161] Ergin, *Umur*, 828. "Birtakım … gayr-i mesul heyetler, cemiyetler teşekkül etti. Menafi-i umumiye bu suretle ihlal ve gayr-i meşru hususi menfaatlere feda edilerek ticaret esasen tacir olmayan birkaç kişinin yedd-i inhisar ve ihtikârına bırakıldı" (Ahmet Rıza, *MAZC*, 25.1.1917, 315)

rı iyileştirmek üzere denediği birer çare, savaş ve piyasanın dayattığı zorunluluklara verdiği birer tepkidir.[162] İktisat yönetimi, yekpare bir yapı ve rasyonel bir karar mekanizmasıdır.

İkincisi ise birçok hatıratta bulabileceğimiz "siyasî" modeldir. Değişimler iktisadî hedefler bağlamında anlaşılamaz, hükümet/parti içinde sözü geçen şahıs ve grupların ("cihet-i Askerîye" ile "Mülkiye", Askerî Levazım ile "iaşeciler",Topuzlu ve Canbolat gibi şehreminleri, Rahmi Bey gibi valiler, Cemal Paşa gibi komutanlar) iaşeyi ve bu sayede ülkeyi yönetme iradesi arasındaki ihtilafları gösterir. Karar ve düzenlemeler, mücadelelerin sonucudur.

İkinci model, ilkini bir anlamda kapsar: "Hizip"lerin geliştirdikleri iktisadî "proje"ler varsa da, öncelik karşı tarafınkini etkisiz kılmaktır: "Cihet-i Askerîye ve cihet-i mülkiye birbirlerinin planlarına engel olurdu. Bunun için harbin iktisat cephesi 4,5 sene tamamen plansız kalmış ve rastgele, günü gününe... idare edilmiştir."[163] Ahmet Rıza iaşe konusunda "yekdiğerini nakzeden [=bozan]" geçici kanun ve talimatların olumsuz etkilerinden söz eder.[164]

İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'ni "İttihat ve Terakki'nin en demokratik parçası" sayan ve belli ki sivil kanada yakın *Tanin* Başyazarı Muhittin Bey, rekabetin savaş içindeki evrimini kısmen anlatır: Örneğin, İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'nin 1915'te iaşeyi üstlenmesinin amacı, "cepheye yakın yerleri ordu iaşesi için tahsis edip, Anadolu'nun geniş sahasını serbest bırakmak", böylece Askerî Levazım Reisi "İsmail Hakkı Paşa'nın sıkı askerileştirme sistemine karşı kuvvetle cephe" almaktı. Bu taktik, sivil ihtiyaçları gözetmekten çok, iktisat yönetiminin askerileşmesine direnmek anlamına mı gelir?

Öte yandan demiryollarını Askeriye denetler. Yetersiz vagon tahsisi ve "dedikodular" sonucu Parti içinde gelişen muhalefet nedeniyle, Heyet İstanbul'un iaşesini Şehremaneti'ne iade eder. Başka bir iddiaya göre, Canbolat şehremini olunca, bir nizamname yayınlayarak Şehremaneti'nin "haklarını geri alır".[165] Kantariye muhtemelen bu gelişme üzerine kurulur.

Temmuz 1916'da Anadolu, iaşe bölgelerine ayrılarak, ordu ihtiyacına göre "yapılandırılır". Birgen 1917'de iaşenin yeniden İstanbul Heyet-i Merkeziyesi'ne devredilmesini "halkın artan şikâyetine" bağlar. Ancak Şubat 1917'de Talat Paşa'nın sadrazam olması ve Ağustos'ta Kara Kemal'in, Harbiye Nezareti'ne bağlı kurulan İaşe Heyeti'nin en önemli mıntıkasının başına geçmesinden, yani Mül-

[162] Parti-içi muhalefete değinse de Toprak, örneğin iaşenin Harbiye Nezareti'nden alınmasını ve İktisadiyat Meclisi'nin kurulmasını iktisadî ihtiyaçlara bağlar, hatta savaşta kurulan "heyetler[i] yeni bir iktisat anlayışının habercisi" ilan eder (Toprak, *Cihan*, 137, 183-6, 179).
[163] Birgen, *İttihat*, 338. "Cihet-i Mülkiye'nin herhangi bir teşebbüsünü cihet-i Askerîye akim bırakıyor ve memleketin bütün menabi ve kuvvasından ancak kendisi istifade etmek istiyordu" (Ergin, *Umur*, 833).
[164] *MAZC*, 25.1.1917, 315. Örneğin iddiaya göre, Sapancalı Hakkı, Romanya unu ile Kara Kemal'in tekelini kırmaya çalışır. (Selim İlkin, İlhan Tekeli, "… İaşe Nezareti ve Kara Kemal Bey'in Yeri", *XII. Türk Tarih Kongresi* (Ankara: TTK, 2000) içinde 1157-1188).
[165] Ergin, *Umur*, 829-30.

kiye'nin iaşeye "dönüşü"nden söz etmez.[166] Kasım 1914- Aralık 1918 arasında İstanbul'da beş farklı şehremininin görev yapması, yine bu dengelerle ilgili olmalıdır.[167]

Savaş iaşesi çalışmalarında her iki modele de başvurulur: Öğün, iaşe örgütünün kurulmasını ve 1917'de Harbiye Nezareti'ne devrilmesini iktisadî modelle açıklarken, örneğin İaşe Meclisi'nin kurulmasını muhalefetin itirazına dayandırır.[168] Toprak, henüz ilk sayfada, çalışmasının savaşın "siyasal boyutlarını" içermediği şerhini düşerken, sonrasında, "Cihan Harbi['nin], Osmanlı toplumunda siyaset ve ekonominin ne denli iç içe ve geçişli olduğunu bir kez daha kanıtladı[ğını]" yazar.[169]

Şeker tedarik/dağıtımındaki uygulama değişiklikleri hangi modele uygun düşer? Öncelikle ithalatçıların 1914-16 döneminde yer değiştirmesi, Parti'nin ağırlık merkezindeki kaymaları gösterir. 1917'den itibaren Kara Kemal İstanbul'da faalken, İsmail Hakkı Paşa'nın yönetimindeki Hicaz ve Askerî Demiryolları, İtibar-ı Millî Bankası'yla ortaklaşa ithalat yaparak imtiyazı paylaşır. Şeker şatışının "serbest" bırakılması, 1917'nin kazancın dağılımı açısından bir denge yılı olduğunu ima eder. 1917 sonunda ise Enver ve İsmail Hakkı Paşaların Hükümet'e karşı darbe planladığı iddiası ortaya atılır.[170] İhtilaf böylece alevlenince, 1918'de Talat Paşa sansürü esnetir. Ancak bu iki tarafı keskin bir bıçak gibidir. Sadece Hicaz ve Askerî Demiryolları değil, Kara Kemal'in Ağustos 1918'de başına geçtiği İaşe Nezareti de ifşa edilir. Taşra dağıtımındaki suiistimaller, yerel muteberanın şikâyeti, ithalattaki ise Avusturya Elçiliği'ne muhtemelen Parti'den sızdırılan istihbarat sonucu basında haber olur. Şekerin savaştaki "tarihi"ni bu çatışmalar sayesinde izleyebiliyoruz.

Uygulamalara gelince, Birgen'e göre, 1916'daki beyanname zorunluluğu, Askerî Levazım'ın İstanbul Heyet-i Umumiyesi'nin elindeki şekere el koyma isteğini yansıtır. Levazım ayrıca vagon tahsis etmeyerek Heyet'in ithalatını da engeller. Narhın konulup kaldırılması veya değiştirilmesi ise "piyasadaki gizli şekerleri ortaya çıkarmak" bahanesiyle, Levazım'ın Harbiye müteahhitlerine kazandırmak istemesindendir.[171]

Bu veriler, şeker "rejimi"ni "siyasî" açıdan ele almayı gerektirirse de ihtiyatlı olmak gerekir: "İktisadî" modelin tehlikesi, dönemin karar ve uygulamalarını rasyonelleştirmesi ise "siyasî" modelin tehlikesi, her karar/uygulama ardında taktik bir "niyet" aramasıdır.

---

166 Birgen, *İttihat*, 318-40.

167 Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım* (İstanbul: Topuzlu, 2002), 165-70; Ergin, *Umur*, 829-30.

168 Tuncay Öğün, *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği* (Ankara: AAM, 1999**)**, 56, 65-67.

169 Toprak, *Cihan*, 1, 150.

170 Orhan Koloğlu, *1918: Aydınlarımızın Buhran Yılı* (İstanbul: Boyut, 2000), 43.

171 Heyet, Levazım'ın el koyacağı şekerleri "ötekisi berikisine ihsan edeceğine kani olduğundan", elindeki stoku, hastanelere, Darülacuze'ye, memurlara dağıtır (Birgen, *İttihat*, 344-5).

2. Savaş dönemi şeker ticareti, Hükümet'in izniyle işlem yapan birkaç Musevi ithalatçı hariç,[172] vagon tahsislerinden taşra dağıtımı ve perakende satışa, nazırlardan mebuslara, millî şirketlerden bakkallara kadar Türk-Müslüman unsura emanet edilir. Bu nedenle, "millî iktisat" olarak adlandırılan öğretinin ele alınmasını gerektirir.

"Millî iktisat" nedir? Yüzeysel bir bakış bile, konuyla ilgili çalışmaların birden fazla tanım ve doğrultuya işaret ettiğini gösterir. Parvus Efendi'nin "Avrupa'nın siyasî nüfuzu"ndan kurtulma, Ziya Gökalp'in "yerli sermayeyi hâkim kılma", Tekin Alp'in "her millete mahsus iktisadî prensipler ve kaideler[in] … ilmî esaslarını tayin etmekle uğraşan iktisatçılar yetiştirme", "himaye altında sanayileşme", yine Tekin Alp'in "millete ortak maddi çıkarları, bireylerde bilince çıkarma"[173] projeleri, tarih çalışmalarında "millî iktisat" şemsiyesi adı altında bir araya getirilir.[174]

"Millî iktisat", iktisattan fazladır. Gökalp, öğretiyi, toplumsal bir terbiye ve irfan meselesi olarak ele alır: "Millî iktisat saflarına girmek, korkakları cesur, tembelleri çalışkan... ahlâksızları faziletli, idealsizleri ideali olan, iradesizleri azimkâr, düzenbazları fedakâr yapar."[175] Müteşebbis bu dönüşümden geçen bir irade ve iman âbidesi, adeta bir kahramandır.[176]

Şeker bu "terbiye" sürecini, anlaşılan tam tersine döndürmüştür: Savaşın başında, Gökalp'ın ifadesiyle "tesanüt" (=dayanışma) ve "fedakârlık" simgesi olan şekerin ticareti, son yılında, yine onun sözleriyle, bir "ahlâksızlık" ve "düzenbazlık" timsali haline gelir. Bu durum aslında şeker ticaretine özgü değildir; genel olarak "millî iktisat"ın kökenlerini gösterir: "Gayri meşru kazanç", dönemin ideologları tarafından sermaye birikiminin önkoşulu olarak yorumlanır. Tekinalp sanayinin bu birikimden doğacağını varsayar[177] ve Gökalp'ın bir irfan imkânı olarak gördüğü "millî iktisat" ütopyasıyla çelişir. Vurgulardaki bu tezat, tarihyazımının "millî iktisat" yorumlarına da bir tavır karmaşası getirir. Sermaye birikiminin temini ve Türk-Müslüman unsurun teşviki için "gayri meşru kazanç"a izin verildiğini yazan Akyıldız, birkaç sayfa sonra, savunmacı bir üslupla, "İtti-

---

172 Birgen, *İttihat*, 345.

173 Tekin Alp, "Mecmuamızın Mesleği: Millî İktisada Doğru", Murat Koraltürk (çevrimyazı), "İktisadiyat Mecmuası ve Dizini", *Kebikeç*, 11 (2001): 295-331.

174 Yusuf Kemal Öztürk, "Osmanlı'dan Genç Türkiye'ye Kalkınma Stratejisinin Teorik Arka Planı: 1914-1918", *Turkish Studies*, 11/1 (2016): 131-144. Kavramın "tercüme"sindeki içerik ve bağlam sorunları için bkz. François Georgeon, "Ahmet Midhat'a göre Ekonomi-Politik", *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930* (İstanbul: YKY, 2016) içinde 154-5.

175 Ziya Gökalp, "Dinin İçtimai Hadematları", 1331'den alıntılayan Öztürk, "Osmanlı'dan", 140.

176 Serdar Sağlam, "Ziya Gökalp'te 'Solidarizm' ve 'Millî İktisat'", *Hacettepe Üni. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1 (2004): 67-84.

177 "Şimdiye kadar orta halli adamların elinde bulunan ufak ufak sermayeler 331, 332, 333 zenginleri, harp tüccarı, spekülasyon erbabı, muhtekirler gibi namlarla tezyif olunan zümre-i ahalinin dest-i inhisarına geçiyor; bu sermayeler gittikçe büyüyecek... onlardan fabrikalar, büyük ticari ve sınai müesseseler vücuda gelecek" (Tekin Alp, "Kapitalizm Devresi Başlıyor", 21.11.1917, Jacob M. Landau, *Tekinalp* (İstanbul: İletişim, 1996) içinde 272-3).

hatçıların akçeli işlerde… genel ve kurumsal" olarak "hassas ve dürüst" davrandığını belirtir.[178] İçeriği açık olmayan "millî iktisat"ın savunusu da, sermaye birikimi zorunluluğuyla kazanç ahlâkı arasına sıkışır.

3. Şekerden gelen "kurumsal" kazancın âkıbeti meçhuldur. Heyet-i Ticariye'ye kalan kârın 1916 Kongresi'ndeki baskılar sonucu vakfedildiği[179] veya Hicaz demiryolu inşaatında kullanıldığı iddia edilir.[180]

Getirisi bir yana, bu rejimin bedeli ağırdır: Şeker fiyatının astronomik yükselişinde, savaşın yanı sıra, siyasî "tesamuh"un kanatları altında serpilen "sirkat-i milliye"nin de etkisinin olduğu açıktır. Fiyat artışı ve baş gösteren darlık, cephenin "kuvva-ı maneviyesi"ni ve cephe gerisinin "tahammül"ünü savaş henüz kaybedilmeden tüketir. Şeker rejimi, Gökalp'in "millî iktisat" tezinin tam aksi istikamette işler, moral ve dayanışmayı aşındırır, "yandaş" basında bile hınç ve öfke üretir. Cephedeki direnç, cephe gerisindekilerin refahıyla doğrudan bağlantılı ise, sansürün yumuşaması, sadece iaşe yönetimindeki değil savaştaki mağlubiyetin de ilânıdır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Askerî Tarih ve Stratejik Etütler Arşivi, Birinci Dünya Harbi Katalogu (ATASE, BDH)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Babıali Evrak Odası

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi Belgeleri

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Seyr-i Sefain Müdüriyeti

Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Belgeleri

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı Ekler

Dahiliye Nezareti Siyasî Kısım Belgeleri

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi

Dahiliye Nezareti Umur-ı Vilâyat Müdürlüğü

Hariciye Nezareti Siyasî Kısmı Belgeleri

Hariciye Nezareti Sofya Sefareti Belgeleri

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi

Meclis-i Vükelâ Mazbataları

Süreli Yayınlar

Ankara Vilayet Gazetesi

Düstur

---

[178] Ali Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı* (İstanbul: İletişim, 2005), 157, 173-4.

[179] Ilıkan&Ilıkan, *Ankara*, 534; Yalman, *Turkey*, 123-5; Akyıldız, *Anka'nın*, 147-58.

[180] Yalman, *Turkey*, 137.

(Tasvir-i) Efkâr

Hadisat

İktisadiyat

İstiklal

Karagöz

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC), 1917-18

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), 1918

Sabah

Vakit

Zaman

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akyıldız, Ali. *Anka'nın Sonbaharı: Osmanlı'da İktisadî Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İstanbul: İletişim, 2005.

Baudelaire, Charles. *Paris Sıkıntısı*, İstanbul: Adam, 1992.

Bayur, Hikmet. *Türk İnkılab Tarihi, C III, Kısım 4,* Ankara: TTK, 1967.

Birgen, Muhittin. *İttihat ve Terakki'de On Sene*, Zeki Arıkan (hz.), İstanbul: Kitap, 2006.

Çetinkaya, Doğan. *The Young Turks and the Boycott Movement*, Londra: Tauris, 2014.

Eldem, Vedat. *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi,* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

Georgeon, François. "Ahmet Midhat'a göre Ekonomi-Politik", *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930*, İstanbul: YKY, 2016 içinde 141-57.

Gülsoy, Ufuk ve Nazır, Bayram. *Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923,* İstanbul: İTO, 2009.

Einstein, Lewis. *Inside Constantinople: A Diplomatist's Diary During the Dardanelles*, London: John Murray, 1917.

Ergin, Osman Nuri. *Mecelle-i Umur-i Belediye*, İstanbul: İBB, 1995.

Fawaz, Leila Tarazi. *A Land of Aching Hearts: the Middle East in the Great War,* Cambridge, Massachusetts, Londra: Harvard Uni. Press, 2014.

Herwig, Holger. *The First World War*, Londra/NY: Bloomsbury, 1996.

Ilıkan, Selma ve Ilıkan, Faruk. *Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Cereyan eden Su-i Kasd ve Taklib-i Hükümet Davası'na ait Resmi Zabıtlar*, İstanbul: Simurg, 2005.

İlkin, Selim-Tekeli, İlhan. "I. Dünya Savaşı'ndaki Ekonomik Düzenlemeler içinde İaşe Nezareti ve Kara Kemal Bey'in Yeri", *XII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: TTK, 2000 içinde 1157-1188.

Karakaş, Özgül. *Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nin Kronolojik Dizini ve Seçilmiş Metinlerin Aktarımı*, yüksek lisans tezi, Çanakkale 18 Mart Üni., 2011.

Kocahanoğlu, Osman S. *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, İstanbul: Temel, 1998.

Koraltürk, Murat. "İktisadiyat Mecmuası ve Dizini", *Kebikeç*, 11 (2001): 295-331.

Kuneralp, Sinan. *Son Dönem Osmanlı Erkânı ve Ricali 1839-1922: Prosopografik Rehber* İstanbul: ISIS, 1999.

Landau, Jacob M. *Tekinalp: bir Türk Yurtseveri (1883-1961)*, İstanbul: İletişim, 1996.

Mithat, Ali Haydar. *Hatıralarım*, İstanbul: Mithat Akçin, 1946.

Öğün, Tuncay. *Kafkas Cephesi'nin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, Ankara: AAM, 1999.

Öztürk, Yusuf Kemal. "Osmanlı'dan Genç Türkiye'ye Kalkınma Stratejisinin Teorik Arka Planı: 1914-1918", *Turkish Studies*, 11/1 (2016): 131-144.

Selâm, Selim Ali. *Beyrut Şehremini'nin Anıları: 1908-1918* (hz. Hassân Ali Hallâk, terc. Halit Özkan), İstanbul: Klasik, 2005.

Sever, Deniz Dölek. "War and Imperial Capital: Public Order, Crime and Punishment in Istanbul, 1914-1918", doktora tezi, ODTÜ, 2015.

Söylemezoğlu, Galib Kemali. *Hariciye Hizmetinde 30 Sene: Mutlakiyet-Meşrutiyet ve Millî Mücadele Yıllarında Gördüklerim ve Başıma Gelenler, Cilt 1, 1892-1917,* İstanbul: Şaka Matbaası, 1949.

Tezcan, Cezmi. "Tekalif-i Harbiye ve Tekalif-i Milliye Örneklerinde Savaş Dönemleri Mali Politikaları", doktora tezi, Ankara Üni., 2005.

Toprak, Zafer. *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi*, 1914-1918, İstanbul: Homer, 2003.

Yalman, Ahmet Emin. *Turkey in the World War*, New Haven: Yale Uni. Press, 1930.

Öz: Osmanlı İmparatorluğu'nda sevkiyatı 1. Dünya Savaşı sırasında nezaret, yerel hükümet ve belediyelerin doğrudan gözetiminde olan ithal şeker, bu dönemde piyasa fiyatı genel pahalılık rakamlarının çok üzerine çıkan emtia arasındadır. İthalat ve dağıtım, hem İttihat ve Terakki Partisi'nin ideologları hem de çağdaş tarihyazımı tarafından "millî iktisat" olarak adlandırılan hükümet politikasının temel taşı ve aracı olduğu düşünülen resmi kuruluşlar, "millî şirketler" ve Müslüman bakkallardan oluşan bir teşkilâta emanet edilir. Savaşın son yılında basında ortaya atılan ihtikâr iddialarından yola çıkan bu monografi, söz konusu teşkilâtın şeker fiyatının fahiş artışındaki rolünü bulmaya çalışıyor.
Anahtar sözcükler: şeker, savaş iktisadı, ihtikâr, millî iktisat, İttihat ve Terakki Partisi

"The Extorter is Dear to God": War, Sugar and the Doctrine of National Economy (1914-18)

Abstract: Import sugar, delivered under the direct supervision of ministeries, local governments and municipalities in the Ottoman Empire during World War I, was among the commodities, the market price of which skyrocketed beyond the general inflation rate in the same period. Import and distibution operations were entrusted to a network of government bodies, so-called "national" corporations and Muslim retailers, supposed to be the basic components and instruments of a government policy, entitled "national economy" both by the ideologues of the Party of Union and Progress and contemporary historiography. Based on claims of profiteering surfaced on the press in the last year of the war, this monograph tries to discover the role of the said network in the exorbitant increase in sugar prices.

Keywords: sugar, war economy, profiteering, doctrine of national economy, Party of Union and Progress

Kıblenüma, 1738
Barünü'l-Muhteri tarafından ahşap üzerine yapılmış,
Türk ve İslam Eserleri Müzesi, İst.

Antalya'da Eşraf, Siyaset ve II. Meşrutiyet (1908-1912)

Evren DAYAR*

II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden günlerde Antalya eşrafından Moralı Münir Bey ve taraftarları, Belediye Reisi Ömer Lütfi Efendi Lülü'nün bir "zâlim-i meşhûr" ve "istibdâd sevdalısı" olduğu iddiasıyla Antalya Postanesi'nden Dâhiliye Nezareti'ne bir dizi telgraf çekmiş, hasımlarının reislikten azlettirilmesini talep etmişti. Münir Bey ve destekçilerinin postaneye gelerek Ömer Lütfi Efendi'nin azlini talep etmeleri, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Antalya'da birbirine muhalif iki fırka arasında yaşanan çatışmanın ilk işareti olmuştu.[1] Protestodan etkilenen Mutasarrıf Vekili Hüsnü, bu ısrarlı talepleri dikkate almak zorunda kalmış, Ömer Lütfi Efendi'yi belediye reisliğinden azlederek Münir Bey'i reisliğe atamıştı.[2]

---

* Antalya Kent Müzesi Koordinatörü / evrendayar@gmail.com

[1] Bu çalışmada "fırka" kavramı, Osmanlı belgelerinin ima ettiği anlamıyla, rekabet halinde olan iki tarafı tanımlamak için kullanılmıştır. Kavramın Antalya'daki "fırka-i melûne" ve "fırka-i mütecâsire" örneklerinde olduğu gibi birbiriyle nüfuz mücadelesine giren eşraf tanımlanmak istendiğinde de kullanılabilen, daha özelleştirilmiş biçimleri de mevcuttur. Bana kalırsa taşranın siyasi hayatı üzerinde bu tür yerel oluşumların etkisi, çoğu zaman merkezi siyasetin etkisinden daha önemli olmuştur. "Fırka-i melûne" ve "fırka-i mütecâsire" ile ilgili olarak bkz. Evren Dayar, "Antalya'da Devlet ve Eşraf İlişkileri (1839-1908)", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2016, s. 135-157

[2] *BOA. DH. MKT. (Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi),* 27-6. 2, lef. 4. *Hukuk-ı Umumiyye* gazetesi Ömer Lütfi Efendi aleyhindeki bu protestolar hakkında şu bilgiyi vermiştir: "Antalya'da ahâlî hükümet dairesine toplanarak belediye heyetinin kâmilen tebdili ile riyâsete eşrâftan Münir Bey'in tayinini müsirr-âne talep eyledikleri mutasarrıf vekâletinden bildirilmişse de taleb-i vâkıa muvâfık-ı kanûn olmayıp zaten mutasarrıf-ı lâhik hareket ettiğinden vürûdunda onun vasıtasıyla tahkikat icrâ' ettirileceği ve şayet yine içlerinden tehdide müsirr olanlar

Ömer Lütfi Efendi Lülü II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Antalya'da yaşanan olayların merkezinde yer almıştı.

Ömer Lütfi Efendi'yi belediye riyasetinden azlettirdikten hemen sonra Münir Bey'in hedefi hasmının müttefikleri olmuştu. Bu girişimler de kısa süre içinde başarıya ulaşmış, 10 Ekim 1908'de, Ömer Lütfi Efendi'nin taraftarları arasında yer alan Civelekzade İzzet Efendi, Mustafa Efendi, Avukat Kandilzade Hasan Sadkı ve Edipzade Ahmed Efendi "kötü şöhretle" meşhur oldukları gerekçesiyle seçilme hakkından mahrum edilmişti.[3]

Münir Bey ve taraftarlarının tüm bu girişimlerine Ömer Lütfi Efendi de taraftarlarıyla mukabelede bulunmakta gecikmemişti. Tıpkı kendisinin belediye riyasetinden azledilmesine neden olan Münir Bey gibi o da taraftarlarını bir araya getirmeyi başarmış, kalabalık bir toplulukla postanenin yolunu tutmuş ve Antalyalıların kendisini desteklediğini iddia ederek Dâhiliye Nezareti'ne bir dizi telgraf çekmişti.

Ömer Lütfi Efendi'nin düzenlediği bu protestolara ilişkin neredeyse hiçbir kayıt günümüze ulaşmamıştır. Şehirde yaşanan olaylara ilişkin günümüze ulaşan kayıtlardan sadece biri Mutasarrıf Hüsnü'nün azlettirilmesiyle sonuçlanan eylemleri ve sonrasında yaşananları tasvir eder. Bu kayıt güvenlik nedeniyle İzmir

olursa hakkında muâmele-yi kanûniyye îfâsı hususunun vekâlet-i mezkûreye tebliği vilâyete yazılmış ve mutasarrıf vekîline de her hususta makam-ı vilâyete mürâcâât-ı tabîî ve aksi halin bâdî-i mes'uliyyet olacağı bedîhî bulunmasına nazaran ba'de-mâ doğruca mücâzât icrâsına kıyâm etmemesi lüzûmu cevabı verilmiştir." Bkz. *Hukuk-ı Umumiyye*, 4 Ramazan 1326/30 Eylül 1908.

[3] 3 Ağustos'ta Seçim Kanunu'nun sancaklara dağıtılmasıyla başlayan seçim süreci ne tek bir günde tamamlanabilmiş ne de her yerde aynı zamanda gerçekleştirilebilmişti. II. Meşrutiyet'in ilk seçimleri Meclis-i Mebû'sân'ın 17 Aralık 1908'deki açılışına kadar devam etmişti. Bkz. Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebûsân Seçimleri 1908-1914*, İmge Yay., Ankara 2007, s. 61. Ömer Lütfi Efendi'nin müttefiklerinin seçilme hakkından mahrum edilmesiyle ilgili kararda ise bu kişilerin öteden beri mahkeme meclisine aza tayin edildikleri, kamu hizmetini ilgilendiren işleri tekellerine aldıkları iddia edilmiş, Meşrutiyet'in ilanından sonra "efkâr-ı umûmiyyeye tâbiyyen" ve "halkın hissiyatına iştirak edilerek" hükümet dairelerinden çıkarıldıkları vurgulanmıştı. Antalya İntihâb-ı Mebû'sân Hey'et-i Teftîşiyyesi tarafından alınan bu karar, Ömer Lütfi Efendi'nin müttefikleri zaman içinde eski nüfuzlarını tekrar kazandıklarında *Sadâ-yı Millet*'in 7 Şubat 1910 tarihli nüshasında yayımlanarak bir kere daha hatırlatılmıştı. Bkz. *Sadâ-yi Millet*, 26 Muharrem 1328/7 Şubat 1910.

Postanesi aracılığıyla Selanik'teki İttihâd ve Terakkî Merkezi'ne gönderilmiştir. Zira telgrafın yazarı, arizasının Antalya Postanesi'ne teslim edilmesi halinde Ömer Lütfi Efendi'nin durumdan haberdar olacağına emindir:

> Kendisinin [Ömer Lütfi Efendi'nin] belediye riyasetinden azli üzerine Mutasarrıf aleyhine aldığı tertibat akıllara hayret verecek derecededir. Ömer Lütfi Efendi bir takım kayıkçı ve hamal güruhundan kırk-elli kişinin imzası ile birçok iftiralar tasni ettirdi. Ahali ve memurlar onun istibdâdından korktukları için emrine tabi oldular. Telgrafhane memurları da Ömer Lütfi Bey'in telgrafı ile güya dört bin kişinin telgrafhaneyi abluka ettiğinden ve mahbus bulunduklarından bahisle vilayete şiddetli bir telgraf çektiler. Vali Bey Antalya'da hakikaten bir ihtilâl çıkacağını zannederek derhal keyfiyeti İstanbul'da Sadâret'e ve Dâhiliye Nezareti'ne bildirdi ve Mutasarrıfı beyhude azlettirdi. Bunun üzerine Ömer Lütfi Efendi cahil halkın eline bayraklar verdi, önlerine bir mızıka koydu. Bu suretle teşkil ettiği kafile ile Mutasarrıf Bey'in evinin önüne gitti. Mutasarrıf Bey'e karşı edepsizce sözler söyletti, onu tahkir ettirdi. Çarşıda, pazarda "Mutasarrıf azledildi" diye şenlikler yaptırdı. Ayrıca Mutasarrıf aleyhine cinayet davası açtırdı. Bütün bunlar Ömer Lütfi Bey'in civar ormanlardan izinsiz olarak kestirdiği ağaçlar hakkında verilen raporların Mutasarrıf tarafından tahkikata havale edilmesinden ileri geldi. Ömer Lütfi Efendi mahkûmiyetten kurtulmak ve kendi fırıldağını çevirmek için Mutasarrıf Bey'i azlettirmeye bu desiseler sayesinde muvaffak oldu. Bundan başka mutasarrıf vekâletine mülki işlerden katiyen haberi olmayan Halim Paşa'yı yine o telgrafnamelerle tayin ettirdi. Bu vaziyet karşısında ve Ömer Lütfi Efendi'nin bu muvaffakiyetleri görüldükten sonra ahali ve memurlar tabiatıyla bir kat daha onun emrine tabi olmaya mecbur kaldılar. Şimdi Ömer Lütfi Efendi istediği gibi hareket etmekte. İstediği adamları dilediği memuriyetlere kaydırmaktadır. Ömer Lütfi Efendi kendi namına cemiyetler teşkil ediyor. Onun intihap işlerine de fesâd sokacağına hiç şüphe yoktur. Çünkü Antalya'da hiçbir fert kalmamıştır ki Ömer Lütfi Efendi'nin emrine itaat etmesin. Cebren temin ettiği nüfuzdan ve parası sayesinde bu adam her şeyi yapmaya muktedir olduğundan ya onu buradan kaldırınız veyahut bir müfettiş göndererek işlere baktırınız.[4]

Ömer Lütfi Efendi'nin tüm bu girişimleri başarıya ulaşmış, belediye başkanlığından el çektirilmesine neden olan Mutasarrıf Hüsnü'yü azlettirmeye, kendisini ise Ticaret Odası reisi seçtirmeye muvaffak olmuştu. Kısa süre içinde de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra görevlerinden uzaklaştırılan yakınlarını tekrar hükümet dairelerine yerleştirmeyi başarmıştı.[5] Bütün bu gelişmeler gerginliği daha da arttırmış, fakat esas tartışma Ömer Lütfi Efendi'nin taraftarı olduğu

[4] Arif Cemil, "Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki", *Milliyet*, 30 Teşrîn-i sânî 1934-1 Kânun-ı Evvel 1934. Bu telgraf şu çalışmalarda da kullanılmıştır: Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri II. Meşrutiyet'in İlanı*, İmge Yay., Ankara 1999, s. 152 ve Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, (Çev.) Ayda Erbal, İletişim Yay., İstanbul 2002, s. 310.

[5] *Milliyet*, 30 Teşrîn-i sânî 1934.

iddia edilen Mutasarrıf Akif'in şehre gelmesinden sonra yaşanmıştı. Mutasarrıf Akif Antalya'ya geldikten hemen sonra ilk icraatı olarak belediye seçimlerinin yenilenmesi gerektiğine karar vermiş, Münir Bey'in belediye reisliğini "gasp" olarak nitelemişti.[6]

I. Moralı Münir Bey ve Fırkası

Münir Bey'in belediye başkanlığından azli ve Mutasarrıf Akif'in seçimlerin yenilenmesi gerektiğine ilişkin aldığı kararı takip eden aylarda Antalya, önemli olaylara sahne oldu. Ağır ithamların karşılıklı olarak dile getirildiği bu tartışmanın merkezinde ise Münir Bey'i belediye başkanlığından azlederek Ömer Lütfi Efendi'ye bağlılığını gösterdiği iddia edilen yeni mutasarrıf Akif Bey ile Muhasebeci Halim bulunuyordu.

Çatışmada Ömer Lütfi Efendi ve Mutasarrıf Akif'in karşısında yer alarak Münir Bey'i destekleyenler ise Antalya Metropoliti Konstantinidis Efendi, Antalya Müftüsü Yusuf Talat Efendi, Mevlevi Şeyhi Hüsameddin Efendi, Rum İhtiyar Heyeti'nin belli başlı azaları, Ahmed Besim Efendi ve Antalya Ermeni Cemaatinin önde gelen temsilcilerinden Avukat Parsih Adalyan'dı. Bu isimler, Ömer Lütfi Efendi ve Mutasarrıf Akif aleyhinde İstanbul ve Konya'ya birçok telgraf çekerek Münir Bey'e desteklerini göstermişlerdir.

Örneğin, Yusuf Talat Efendi 28 Ekim 1908 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne ilettiği telgrafta "hürriyet düşmanı" ve "mütegallibe-i meşhûr" olarak tanımladığı Ömer Lütfi Efendi'nin II. Meşrutiyet'in ilanından sonra nüfuzunu kaybettiğini ve eski nüfuzunu ele almak için Mutasarrıf Akif'le işbirliği yaptığını iddia etmişti.[7] Antalya Rum İhtiyar Heyeti tarafından 29 Eylül 1908'de Sadâret'e iletilen telgrafta da benzer iddialar tekrar edildikten sonra, Ömer Lütfi Efendi'nin kendisiyle çalışan Hıristiyanlara "ahâlî-yi Hıristiyaniyye" süsü vererek şikâyet dilekçesi kaleme aldırdığı, fakat gerçekte Rumların Münir Bey'in belediye başkanlığını desteklediği bildirilmişti.[8]

Antalya Metropoliti Konstantinidis Efendi'nin ise bütün bu çatışma boyunca doğrudan Ömer Lütfi Efendi'yi hedef aldığına ilişkin bir belge günümüze ulaşmamıştır. Fakat o, Münir Bey'i belediye riyasetinden azlettiren Mutasarrıf Akif hakkında ciddi ithamlarda bulunmuştu. 3 Ocak 1909'da Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgrafta, Isparta'dan Antalya'ya döndüğü gün yüz kadar Müslüman'ın mızıkalar eşliğinde kendisini karşılamaya geldiğini ifade etmiş, Antalya'da Rumların Müslümanlarla kardeş gibi geçindiğini, bu durumun Meşrutiyet İnkılâbı'ndan sonra daha da güçlendiğini söylemiş, fakat Antalya Mutasarrıfı ile Muhasebeci Halim'in şehrin muhtelif bölgelerine ilanlar asarak Müslümanları Hıristiyanlara karşı kışkırttığını iddia etmişti. Metropolit Efendi, esasen "müstebidd" olduğunu düşündüğü Mutasarrıf Akif ile Muhasebeci Halim'in "ittîhad ve

[6] *Sadâ-yi Millet*, 26 Muharrem 1328/7 Şubat 1910.
[7] *BOA. DH. MKT.* 2673-12, lef. 2; *BOA. DH. MKT.* 27-3. 2646, lef. 2.
[8] *BOA. DH. MKT.* 2624-15, lef. 1.

tevhîd için Antalya'dan kaldırılmalarını" talep ediyordu.[9] 3 Şubat 1909 tarihinde Rum mahalleleri adına Muhtar Yordanaki tarafından Dâhiliye Nezareti'ne iletilen bir telgrafta da benzer iddialar tekrar edilmiş; Mutasarrıf Akif'in, Müftü Yusuf Talat ile Metropoliti Konstantinidis Efendi arasındaki dostluğu münasip görmeyerek iki milleti tefrike düşürmeye çalıştığı iddia edilmiştir. Bu telgrafta ayrıca, Akif Bey'in mutemedi olan Muhasebeci Halim'e, halk arasında "her Müslim bu Rum keferenin boyunlarını kesmesi hakkıdır, düvel-i kefere mâni olur ise yine bir on tanesinin kafalarını kırmalı ve tepelemeli" dediği ithamında bulunulmuştu.[10]

Münir Bey taraftarlarınca 15 Ocak 1909'da Antalya'dan Adliye Nezareti'ne çekilen bir başka telgrafta ise Ömer Lütfi Efendi'nin adamı olduğu iddia edilen ceza ve ticaret mahkemeleri reisleri hırsızlıkla itham edilmiş, bu duruma şehrin Müslüman ve Hıristiyan sakinlerinin tahammül edemediğine değinilmiştir.[11] Telgrafın devamında Ömer Lütfi Efendi'nin "devr-i istibdâd"da Antalya'da mütegallibe kesildiği, şehre atanan memurları rüşvetle ele geçirdiği, nüfuzunun Konya Vilayeti erkânı ile İstanbul'da bile etkili olduğu, on beş seneden beri

20. yüzyıl başlarında Antalya

[9] *BOA. DH. MKT.* 2752-2, lef. 3.
[10] *BOA. DH. MKT.* 2710-41, lef. 5.
[11] *BOA. DH. MKT.* 2752-2, lef. 7.

başına topladığı yüzlerce akraba, hizmetkâr ve ücretli yalancı şahitleriyle herkese zulmettiği iddia edilmiş, Ömer Lütfi Efendi'nin II. Meşrutiyet'in ilanından sonra azalan nüfuzundan memleket halkı tam da kurtulmuşken, Mutasarrıf Akif ve Muhasebeci Halim'in "iâde-i istibdâda" gayret ettiği vurgulanmıştı.[12]

Bu telgraf, muhtevası dışında, Münir Bey'in diğer destekçilerinin listesini çıkarmamıza imkân verdiği için de önemlidir. Telgrafın altındaki imzalar dikkate alındığında Münir Bey'in şehir esnafından destek aldığı görülür. Örneğin "32 esnafın ahi babası" Ali'nin, kahveci esnafbaşı Mehmed'in, kasap esnafbaşı Hüseyin Şükrü'nün, dellalbaşı Şaban'ın telgrafta imzası bulunmaktadır. Bu isimlerin yanı sıra Zanailzade Yorgaki, Zanailzade Vasil, Zanailzade Stavri ve Kırmızıoğlu Nikola gibi Rum cemaatinin önde gelen tüccarları da onu desteklemiştir.[13]

II. Ömer Lütfi Efendi ve Fırkası

Kısa bir süre içinde Antalya'dan Konya Vilayeti ile İstanbul'a iletilen tüm bu şikâyet telgraflarını Ömer Lütfi Efendi ve Mutasarrıf Akif'in lehinde yazılmış telgraflar takip etti. Ömer Lütfi Efendi ve taraftarlarının da benzer gerekçelerle hasımlarını ihbar ettiğine tanıklık eden bu telgraflar, içerik olarak Münir Bey ve müttefiklerinin telgraflarına çok benzer. Burada da muarızlar, zalim olmakla, "devr-i istibdâd"ın nimetlerinden faydalanmakla kıyasıya itham edilmiş, ihtilasla suçlanmıştır. Öte yandan bu telgrafların esas önemi, yaşanan çatışmanın çok boyutluluğunu göstermesi ve şehrin nasıl muhalif iki fırkaya tefrik edilmiş olduğunu gözler önüne sermesi, ayrıca fırkaların her cemaatten destekçisi olduğunu ortaya koymasındandır. Nitekim Antalyalı Rumlar tarafından başkente çekilen birçok telgrafta, Antalya Metropoliti ve "Rum mahalleleri muhtarı" Yordanaki'nin aksine Mutasarrıf Akif takdir edilmiştir. Aralarında şehrin önde gelen tüccarlarından Pavlos Zanailoğlu, Kara Yorgizade Pandeli ve Evangelos Sandıkçıoğlu'nun da bulunduğu Rumlar, "Rum mahalleri muhtarı" imzasıyla Mutasarrıf Akif aleyhine şikâyet telgrafı yazan Yordanaki'nin, memuriyet görevinde bir dizi yolsuzluğa karıştığı için tevkif edildiğini ve bu nedenle Akif Bey'e hasım olduğunu bildirmişler, Mutasarrıf Bey'in Antalya için gecesini gündüzüne katarak çalıştığını vurgulamışlardır:

> Gûyâ mûmâ-ileyhin istibdâdkârane ve sâiresinden bahisle ve millet-i Hıristiyâniyye muhtâr-ı umûmiyyesi bulunmuş cihetle yedinde mahfuz Hıristiyân mahallâtı nâmında olan mühürler ile Mutasarrıf-ı mûmâ-ileyh aleyhinde hâk-i-pâye-i sâmî-i cenâb-ı Sadâretpenahiyiye ve makâmat-ı sâireye telgraflar keşide etdiğini işitdik. Muhtar merkûmun mezkûr telgrafnâmesinde mutasarrıf mûmâ-ileyh hakkında atf eylediği isnâdâtın bir günâ bile olsun kendisinde adem-i mevcudiyeti hasebi ile zât ve sıfatı ile gayri mütenâsib olduğunu beyân ederiz.[14]

[12] *BOA. DH. MKT.* 2752-2, lef. 8.
[13] *BOA. DH. MKT.* 2752-2, lef. 9-15.
[14] *BOA. DH. MKT.* 2752-2, lef. 34.

Belediye başkanlığı nedeniyle yaşanan bu çatışma boyunca tartışmanın tam da merkezinde yer almasına rağmen Ömer Lütfi Efendi kendi adına tartışmaya çok az müdahil olmuştur. İmzasının bulunduğu istisnai belgelerden birinde destekçisi tüccarlarla birlikte ortak bir telgraf kaleme almış, 3 Ocak 1909 tarihli bu telgrafında Münir Bey ve taraftarlarının "Kanûn-ı Esâsî'ye ve idare-i meşrutiyete muhalif ahvâlleri"nden bahsetmiştir. Telgrafın altında imzası bulunan isimler ise Ömer Lütfi Efendi'nin müttefikleri hakkında bilgi vermektedir: Şehirdeki Giritli göçmenlerin önde gelen isimlerinden Şeremetzade Zeki ve Ahmed (Muhtar); Mısır kökenli Arap tüccarlardan Mehmed Mursi Bileydi Efendi, Ali Bileydi, Ahmed Lülü; eşraftan Zühtü Efendi, Ali Şevket, Edipzade Ahmed ve Dava Vekili Kandilzade Hasan Sıdkı Efendi; Musevi Cemaati Reisi Yasef Mizrahi (Yusufaki) ve Rum Cemaati'nden Stelios Papazaki (Papazoğlu), Doktor Büberidis Efendi, Panayotis Tırakcıoğlu, Botoli Povirozoğlu, Kara Yorgizadeoğlu, Hiristo Çirosoğlu, Konstantinidis Devecioğlu, Tuzcuzade Tiproki, Zanailzade Panairi.[15]

Kandilzade Hasan Sıdkı, İbrişimzade Mustafa Efendi ve İzzet Bey, Ömer Lütfi Efendi'nin önde gelen siyasi müttefikleriydiler

18 Ocak 1909'da Ömer Lütfi Efendi ve taraftarlarınca Dâhiliye Nezareti'ne iletilen bir başka telgrafta ise şehirde Kanûn-ı Esâsî'ye aykırı olarak yaşanan kargaşalığın Mutasarrıf Akif'in belediye heyetini azletmesi nedeniyle ortaya çıktığı vurgulanmış, azledilen Belediye Reisi Münir Bey'in ve ortağı Metropolit Efendi'nin halkı Mutasarrıf Akif aleyhine kışkırttığı iddia edilmişti:

> Mutasarrıf müşârün-ileyh Antalya'ya vürûdundan beri Kanûn-ı Esâsî'nin bahşeylediği adâlet ve müsâvâti temine riâyet ile hoşnûdi-i ammeyi kazanmış ve Antalya'ya vürûdu henüz bir ayı tecâvüz ettiği hâlde terakkiyyat ve umrân-ı belediyeye ait teşebbüsât-ı nâfiası ve ibrâz edegeldiği faâliyet dahi nazara almak şâyân-ı şükrâniyyet bulunmuş olduğundan hakla-

[15] *BOA. DH. MKT.* 2752-2, lef. 5 ve lef 34.

rında vukû bulacak şikâyetin belediyeyi nakliyeten intihâbsız teşkil ederek ve hakk-ı intihâbımızı zâyi edip kanûna mugâyir Münir Bey ve tâbi' iğfâlâtı olan Metropolit menfaatperestinin eser-i teşvikâtından ibâret olduğunu arz ile beraber memlekette devam etmekte olub neticesi muzır ve vahamete mûcib olacak hareketin men'i ve belediye intihâbatının yeniden icrâsı hakkında hükümet-i senniyece muâmelat-ı sâbıka-ı muktezinin icrâsını selâmet-i memleket ve cidden selim-i umûmiyye nâmına istirhâm olunur.[16]

III. Mutasarrıf Akif'in İddiaları ve Münir Bey'in Bu İddialara Cevabı

Ömer Lütfi Efendi'yi desteklemekle itham edilen Mutasarrıf Akif tüm bu iddialara nasıl bir cevap vermişti? O, muhtemelen hiç de hazırlıklı olmadığı halde ve çok çabuk gelişen bir dizi olayın neticesinde Antalya'daki fırka mücadelelerine taraf yapılmıştı. Zaten göreve başladıktan kısa bir süre sonra alelade bir belediye seçiminin neden olacağı olayları öngörmesini beklemek haksızlık olurdu. Nitekim Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta Antalya'daki ihtilafın belediye seçimlerinin usulsüz yapılmasından kaynaklandığını ve şehirde göreve başladıktan üç gün sonra, kendisine, belediye heyetinin ilgası veya seçimlerin yeniden yapılması için başvurulduğunu belirtmişti. O, bu başvuruları Dâhiliye Nezareti'ne iletmiş ve gerekli onayı aldıktan sonra seçimlerin yenilenmesini kararlaştırmıştı. Ancak Münir Bey seçimlerin yenilenmesine ilişkin karara itiraz ederek etrafına topladığı "erbâb-ı cerâimden kişiler"le kendisini şikâyet etmişti. Mutasarrıf Akif, Münir Bey'in teşvikçisi olduğunu iddia ettiği ve bir süredir asayişi ve emniyeti tehdit eden bu tür hareketlere meydan verilmemesini istemişti.[17]

Antalya hamalları, hem Ömer Lütfi Efendi'nin hem de Münir Bey'in düzenlediği eylemlere katılmıştı. Fotoğrafta Hamalbaşı Sülü Ağa görünüyor.

[16] *BOA. DH. MKT.* 2752-2, lef. 30.

[17] *BOA. DH. MKT.* 27-6. 2, lef. 2-3. Mutasarrıf Akif, Münir Bey'in düzenlediği protesto eylemleri hakkında şunları yazmıştır: "Antalya ahâlîsinin hamal ve şıracı ve kasap gürûhundan elli atmış kişiyi teşvik ile telgrafhâneye hücum eden ve bu sırada vekâlet-i çâkeride bulunan mir-liva Abdülhalim Paşa'yı da tahkir ve Telgraf Müdürü'nü hapis ve telgrafhâneyi günlerce tatile sebebiyyet vererek ve makam-ı Sadaretpenahileri'ne Antalya'dan

Münir Bey'in bu meseleye, Mutasarrıf Akif'in iddialarından çok daha farklı yaklaştığını tahmin etmek güç değildir. Ona göre olayların nedeni, II. Meşrutiyet'in ilanından önce belediye reisi olan Ömer Lütfi Efendi'nin suiistimalleri nedeniyle eski mutasarrıf tarafından azledilmesi ve 7 Eylül 1908'de vilayet idare meclisinin kararıyla kendisinin belediye başkanlığına atanmasıydı. Haklı ve meşru olan bu karardan sonra Ömer Lütfi Efendi nüfuzunu kullanıp memurlar üzerinde baskı yapmış, bu suretle belediye heyetini tekrar elde etmeye çalışmıştı. Münir Bey bu girişimleri işitince destekçileriyle birlikte postaneye giderek Sadâret'e müracaatta bulunmuştu. Sadâret'e yaptığı bu müracaat 27 Aralık 1908'de kabul edilmiş ve Antalya İdare Meclisi kararıyla belediye başkanlığı onaylanmıştı. Münir Bey tüm bu gelişmelere rağmen Mutasarrıf Akif'in seçimleri yenileme kararının, onun meşrutiyete muhalif karakterinin neticesi olduğunu düşünüyordu.[18]

Münir Bey'in Mutasarrıf Akif'e ilişkin serzenişleri sonraki günlerde de devam etti. Örneğin, Ocak ayının başlarında Meclis-i Meb'ûsân'a ilettiği şikâyet dilekçesinde Mutasarrıf Akif'in belediye heyetini daireye girmekten menettiğini yazmıştı.[19] 28 Ocak 1909 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafın üslûbu ise çok daha sertti. Bu telgrafında, Mutasarrıf Akif'in beraberindeki memurlarla belediye binasının kapısını kırarak belediyeyi zapt ettiğini ifade ediyor, gelecekte yaşanacaklardan hiçbir surette kendisinin mesul tutulamayacağı tehdidinde bulunuyordu.[20]

Ocak ayının sonlarına doğru Dâhiliye Nezareti, Mutasarrıf Akif hakkındaki telgraflardan Antalya halkının iki fırkaya ayrıldığının anlaşıldığını, şehirdeki ihtilaf ve şikâyetin tarafsızca araştırılması için Muğla Mutasarrıfı Selahaddin Bey'in görevlendirildiğini açıkladı.[21] Selahaddin Bey Antalya'ya 5 Şubat 1909 tarihinde geldi, yürüttüğü tahkikata ilişkin raporunu ise 6 Mart 1909'da tamamladı.[22]

IV. Selahaddin Bey'in Olaylara İlişkin Raporu

"Antalya eşrâfı her biri birer takım avene peyda ederek iki fırkaya ayrılmıştır" ifadesiyle başlayan Selahaddin Bey'in raporu, çatışmanın taraflarıyla hükümet binasında yaptığı görüşmelere dayanır. Ona göre, belediye seçimleri nedeniyle ortaya çıkmış gibi görünse de Antalya eşrâfı arasındaki çatışmanın uzun bir geçmişi vardı. Bununla birlikte meselenin esas sorumlusu Münir Bey ve fırkasıydı. Selahaddin Bey'e göre Ömer Lütfi Efendi "devr-i sâbıkta" servetini arttı-

---

çekilen telgrafnâmelerin kopyasını ahzı ile icabının icrası ibaresi ile vürut olan bir telgrafnâme üzerine memûrîni ve Meclis-i İdare Heyeti'ni bi-l-tehdit intihâbsız belediye riyasetini işgâl eden Münir Bey şu sırada intihâbın tecdîdine teşebbüs edilmesinden dolayı şikâyete başladığı ihbâr kılındı." Bkz. *BOA. DH. MKT.* 2752-2, lef. 21.

[18] *BOA. DH. MKT.* 2710-41, lef. 4-5.

[19] *BOA. DH. MKT.* 2737-6, lef. 2.

[20] *BOA. DH. MKT.* 2726-29, lef. 1; *BOA. DH. MKT.* 2737-6, lef. 2.

[21] *BOA. DH. MKT.* 2737-6, lef. 1.

[22] *BOA. DH. MKT.* 2790-20, lef. 9.

rarak şehrin en önemli tüccarı olmuş, bu nedenle kendisine haset edilmiş, daha o zamanlarda bile hasımları tarafından "girdaba düşürülmek istenmiş", Parsih Adalyan ve Ahmed Besim Efendi'nin teşebbüsleriyle ve eski Antalya Mutasarrıfı Bedirhanzade Kenan Paşa aracılığıyla İstanbul'da Ali Şamil'in pençesine düşürülmüş, Selimiye Kışlası'nda hapsedilmiş, işkenceye uğramıştı.[23] Ömer Lütfi Efendi, ancak Rıdvan Paşa meselesinin ortaya çıkmasından sonra Antalya'ya dönebilmişti.[24] Antalya'ya döndüğünde ise düşmanları Parsih Adalyan ve Ahmed Besim Efendi'den intikamını almış, onların cinayetle mahkûm ettirilerek Antalya'dan uzaklaştırılmalarına muvafık olmuştu. Ne var ki II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Parsih Adalyan ve Ahmed Besim Efendi Antalya'ya dönerek Münir Bey ve Metropolit Konstantinidis Efendi'yle birleşmiş ve tekrar Ömer Lütfi Efendi aleyhinde faaliyete geçmişlerdi. Önce dönemin mutasarrıfı Hüsnü Bey aleyhinde nümayişler düzenlemişler, Hüsnü Bey de bu eylemlerden korkarak Ömer Lütfi Efendi'yi belediye riyasetinden azletmiş, yerine Münir Bey'i

Antalya Hükümet Konağı

[23] İlerleyen dönemde Ali Şamil tarafından Ömer Lütfi Efendi'ye yapılan işkencede iştiraki olduğu anlaşılan Ahmed Besim Efendi üç sene kalebentliğe mahkûm edilmiş ve memuriyetten çıkarılmıştı. Ahmed Besim Efendi II. Meşrutiyet'in ilanından sonra "afv-ı umûmi" ile afv edilmiş ve tekrar eytam müdürü olmuştu. Ancak Vilayet Tensik Komisyonu'nun 18 Mayıs 1910 tarihli kararıyla bu görevden tekrar azledilmişti. Bkz. *BOA. ŞD. MLK. (Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Belgeleri),* 2810-26, lef. 4.

[24] İstanbul Şehremini Rıdvan Paşa 23 Mart 1906'da Göztepe'de öldürülmüş, bu cinayetin sorumlusu tutulan Bedirhanzadeler tüm aile fertleriyle birlikte İstanbul'dan sürülmüştü. Bkz. Michael A. Reynolds, "Abdürrezzak Bedirhan: Ottoman Kurd and Russophile in the Twilight of Empire", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 12, 2 (Spring 2011), s. 423.

riyasete atamıştı. Münir Bey ise kısa süren belediye başkanlığı döneminde hükümet memurlarını tehdit etmiş, belediye bütçesinde yolsuzluklar yapmış,[25] Metropolit Konstantinidis Efendi'yi Muhasebeci Halim ve Mutasarrıf Akif aleyhinde kışkırtmıştı.[26]

Selahaddin Bey'in raporunda adını en çok zikrettiği kişi ise Mutasarrıf Akif'ti. Ona göre Akif Bey'in talihsizliği eşrâfın iki fırkaya ayrıldığı ve idari işlerin çığırından çıktığı bir dönemde Antalya'ya gelmesiydi. Şehre geldikten sonra Münir Bey ve Ömer Lütfi Efendi'yi hükümete davet ederek aralarını bulmaya çalışmıştı. Ne var ki daha önce görevden alınmış olan ve Ömer Lütfi Efendi fırkasının mensubu bulunan meclis azaları Mehmed Mursi Efendi ile İzzet Efendi'yi tekrar işe başlatması, İttihâd Kulübü'nde yaptığı konuşma,[27] hükümet memurlarına hakaret edenler ve postaneyi işgal edenler hakkında kanuni işlem başlatması, Rum mahalleleri muhtarı Yordanaki'yi tevkif ettirmesi; onun, Ömer Lütfi Efendi'ye meyilli olduğu izlenimini yaratmıştı.[28]

Selahaddin Bey, raporunun sonunda, Antalya'daki tartışmanın bitmesi için belediye seçiminin tekrarlanması gerektiğini belirtmiş ve Münir Bey ya da Ömer Lütfi Efendi'nin belediye başkanlığında kalmalarının uygun olmayacağını vurgulama gereği duymuştur.[29] Onun bu tavsiyesinin etkili olduğu kısa bir süre içinde anlaşılacaktır. Çünkü Nisan ayının ilk günlerinde toplanan Vilayet Umumi Meclisi, Ömer Lütfi Efendi'nin de Münir Bey'in de riyasette kalmalarının uygun olmayacağına hükmetmiş, bu nedenle seçimde mutlak çoğunluk kazanan Mustafa Efendi'nin belediye riyasetine tayinini kararlaştırmıştır.[30]

V. Ömer Lütfi Efendi ile Münir Bey'in Barıştırılmak İstenmesi

Konya'daki Vilayet Umumi Meclisi kararıyla Mustafa Efendi'nin belediye riyasetine getirilmesi Antalya'daki olayların yatışmasına neden olmadı. Çünkü Münir Bey ve taraftarları bu kararın Ömer Lütfi Efendi'nin beklentilerini karşıladığını düşünüyorlardı. Bu nedenle, Mutasarrıf Akif'in iddiaları doğruysa eğer, Nisan ayından itibaren Münir Bey'in ve ona taraftar olan Antalya Müftüsü Yusuf Talat Efendi ile Mevlevi Şeyhi Hüsameddin Efendi'nin girişimleriyle Mevlevihane'de gizli toplantılar düzenlenmiş, bir ihtilâl tertibinin peşine düşülmüştü. Mevlevihane'deki bu toplantılara "bir takım Müslim ve gayrimüslim eşhâs-ı sâde-dilân" da iştirak ediyordu.[31] Ayrıca, Münir Bey, Mutasarrıf Akif ile Belediye

---

25 *BOA. DH. MKT.* 2790-20, lef. 10.

26 *BOA. DH. MKT.* 2790-20, lef. 11.

27 Mutasarrıf Akif'in Antalya İttihâd Kulübü'nde yaptığı konuşmada Antalya Rumlarına hakaret ettiği ve Müslümanları, Hıristiyanları katletmeye teşvik ettiği iddia ediliyordu. Bkz. *BOA. DH. MKT.* 2752-2, lef. 16.

28 *BOA. DH. MKT.* 2790-20, lef. 12.

29 *BOA. DH. MKT.* 2790-20, lef. 12-13.

30 *BOA. DH. MKT.* 2821-56, lef. 3.

31 *BOA. DH. MKT.* 2821-56, lef. 5.

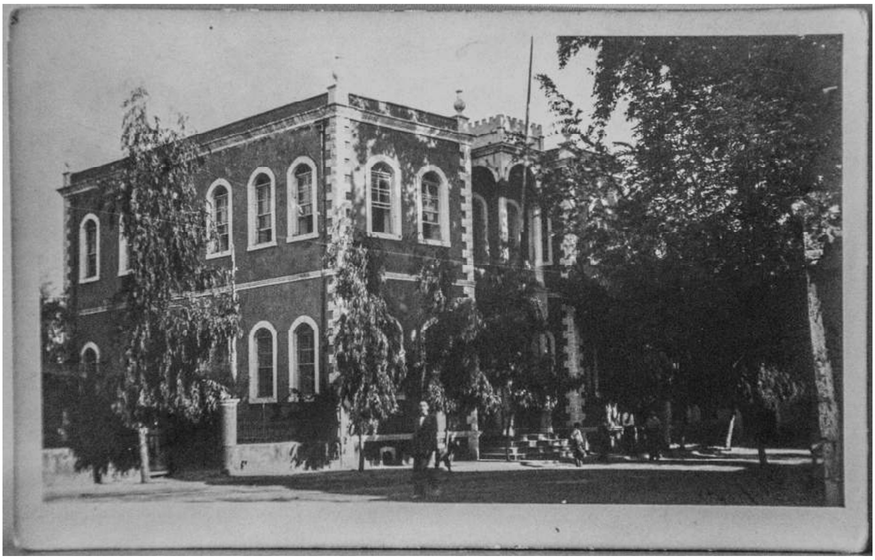

Antalya Belediye Binası

Reisi Mustafa Efendi'yi görevlerinden azlettirmek için Antalya'ya iki yüz kadar Çerkes getirmiş, Rumların dükkânlarını kapattırmıştı.[32]

Öte yandan bu iddiaların muhatapları ihtilal tertibi içinde olduklarını kesin bir dille reddetmiştir. Örneğin, Münir Bey iddiaları iftira olarak nitelemiş, tepkisini "fesâdın bu derecesi pek rezaletkâranedir" sözleriyle dile getirmiş, Mutasarrıf Akif'i "hain-i millet ve vatan" ilan etmişti.[33] Metropolit Konstantinidis Efendi ise 6 Mayıs 1909'da Dâhiliye Nezareti'ne ilettiği telgrafta Münir Bey'in Rumların dükkânlarını kapattırdığı iddiasına karşı çıkmış, bu suretle bir kere daha Mutasarrıf Akif'i hedef alarak Münir Bey'in tarafında yer aldığını göstermiştir.[34] İhtilâl teşebbüsü ithamına karşı verdiği cevapta bu iddiayı iftira olarak niteleyen bir diğer isim de Yusuf Talat Efendi olmuştu.[35] O, Mutasarrıf Akif'in "Ömer Lütfi Efendi'nin mülkünü her şeye tercih ettiğini" söylemiş, Mutasarrıf Akif'in "vatanın kanını emmek, halkı soymak ve perişan etmek vaziyetiyle maruf" bir memur olduğunu iddia etmişti.[36] Mevlevi Şeyhi Hüsameddin Efendi ise Mutasarrıf Akif'in "hafiyelik devrini ihya edercesine" hakkında iftira tertip ettiğini

[32] *BOA. DH. MKT.* 2821-56, lef. 7. Münir Bey'in, 19. yüzyılın sonlarında Antalya Yeleme'ye iskân edilen Çerkes muhacirlerle sıhriyet ilişkisi vardı. Münir Bey'in eşi Çerkes'ti. Bkz. *BOA. DH. MKT.* 121-15.

[33] *BOA. DH. MKT.* 2821-56, lef. 9.

[34] *BOA. DH. MKT.* 2812-20, lef. 2.

[35] *BOA. DH. MKT.* 2821-56, lef. 9.

[36] *BOA. DH. MKT.* 2821-56, lef. 6.

belirtmişti. Ona göre Akif Bey'in amacı Mevlevihane evkafına parmak sokmaktı ve onun bu hali adalet ve meşrutiyete katiyen münasip değildi.[37]

Tüm bu olaylar, Mustafa Bey'in belediye riyasetine getirilmesinin de Antalya'daki karışıklığa bir son vermediğini açıkça göstermişti. Bu nedenle Konya Valisi, Burdur Mutasarrıfı Nahid Bey aracılığıyla Münir Bey ve Ömer Lütfi Efendi'nin barıştırılmalarını ve bu suretle aralarındaki münakaşanın sonlandırılmasını talep etmişti.[38] Ayrıca, karşılıklı ithamların da etkisiyle Mutasarrıf Akif Antalya'dan uzaklaştırılmış, onun yerine, Münir Bey ve Ömer Lütfi Efendi'nin barıştırılmaları için görevlendirilen Burdur Mutasarrıfı Nahid Bey Antalya'ya atanmıştı.[39] Ne var ki Nahid Bey'in Antalya'ya gelişi de şehirdeki çatışmaya son vermemişti. Çünkü Nahid Bey, iddialar doğruysa eğer, tıpkı Akif Bey gibi Ömer Lütfi Efendi ve taraftarlarına meyletmiş, bu nedenle Münir Bey ve arkadaşları tarafından her fırsatta eleştirilmişti.[40]

VI. Antalya İttihâd Kulübü'nün Kuruluşu ve 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Antalya'da yaşanan olaylar, esasında, geçmişi daha eskilere uzanan ve o dönemde bile şehrin iki muhalif fırkaya ayrılmasına sebep olmuş bir dizi ihtilafın sonucuydu. Meşrutiyet İnkılâbı'nı takip eden günlerde ise bu eski fırkalaşmanın yeni tarafları Ömer Lütfi Efendi Lülü ile Moralı Münir Bey olmuştu.

Fırka reislerinden Ömer Lütfi Efendi 19. yüzyılın ilk yarısında Antalya'ya göç etmiş Mısır kökenli Lülü ailesinin en önemli üyesiydi. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Ömer Lütfi Efendi Mısır ve Antalya arasındaki kereste ticaretinin

---

[37] *BOA. DH. MKT.* 2821-56, lef. 9. Antalya Mevlevihanesi'ne ait evkafla (üç bab dükkân) ilgili meselenin nedeni, 10 Ekim 1894'te Mevlevihane Şeyhi Hüsameddin Efendi'nin Konya Vilayeti'ne ilettiği bir telgraftan anlaşılmaktadır. Şeyh Hüsameddin Efendi'nin iddiasına göre Antalya Mevlevihanesi evkafından olan üç dükkânın, "kendi uhdesine ihalesi muamelesi" icra edildiği halde, Belediye Reisi Ömer Lütfi Efendi uhdesine kaydı kararlaştırılmıştı. İlgili telgrafında Hüsameddin Efendi hukukunun korunması talebinde bulunuyordu. Bkz. *BOA. BEO.* (*Bâb-ı Âlî Evrâk Odası Belgeleri),* 492-36832, lef. 1.

[38] *BOA. DH. MKT.* 2821-56, lef. 3.

[39] *Maşrık-ı İrfan*, 11 Haziran 1325/24 Haziran 1909.

[40] Münir Bey'i destekleyenler tarafından yapılan bu eleştirilere dönemin İstanbul gazetelerinde tesadüf etmek mümkündür. Örneğin 6 Ağustos 1909'da *Tasvir-i Efkâr*'da neşredilen bir mektupta Mutasarrıf Nahid Bey'in idare meclisi toplantılarına katılmadığı, köylülerin dertlerini dinlemediği, hatta onları azarladığı, bu sebeple Meşrutiyet'in ilanından sonra adil bir muameleye tabi olacaklarını zanneden ahalinin hayal kırıklığıyla hükümetten çıktığı iddia edilmiş; 30 Ağustos 1909 tarihli gazetede ise "devr-i sâbıktaki" idare tarzının Antalya'da hâlâ devam ettiği vurgulanmıştı. Bkz. *Tasvir-i Efkâr*, 24 Temmuz 1324/6 Ağustos 1909 ve *Tasvir-i Efkâr*, 17 Ağustos 1325/30 Ağustos 1909. Nahid Bey'e yönelik diğer eleştiriler için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, 3 Teşrîn-i evvel 1325/16 Ekim 1909; *Sadâ-yi Millet*, 20 Kanûn-i sânî 1325/2 Şubat 1910; *Sadâ-yi Millet*, 6 Şubat 1325/19 Şubat 1910; *Sadâ-yi Millet*, 11 Şubat 1325/24 Şubat 1910.

Yenikapı Caddesi üzerinde bulunan Antalya İttihad Kulübü

nimetlerinden faydalanarak şehrin en varlıklı tüccarı mertebesine ulaşmıştı.[41] Muarızı Münir Bey ise 19. yüzyılın sonlarında Antalya'nın en muktedir eşrafı olan Moralı Cemal Bey'in oğluydu. Cemal Bey hayattayken Ömer Lütfi Efendi ve Lülülerin muhalifi olmuş, onlarla kıyasıya bir nüfuz mücadelesi içinde yer almıştı. Cemal Bey muarızıyla giriştiği bu iktidar mücadelesinde Ömer Lütfi Efendi'yi belediye riyasetinden, Hacı Ali Rıza Efendi Lülü'yü ise idare meclisi azalığından azlettirmeyi başarmıştı.[42] Ancak Cemal Bey'in Nisan 1894'te ölmesi mücadelenin seyrini tamamen değiştirmişti.[43]

Cemal Bey'in ölümünden sonra Antalya II. Meşrutiyet'in ilanına kadar Ömer Lütfi Efendi'nin nüfuzu altında kaldı. Bu nüfuz, Cemal Bey'in oğlu Münir Bey'in, babasının Ömer Lütfi Efendi'yle geçmişte yaşadığı çatışmayı tevarüs ederek ona karşı çıktığı II. Meşrutiyet dönemine kadar devam etti. II. Meşrutiyet'in ilanı ise sadece her iki tarafı tekrar karşı karşıya getirmemiş, bu çatışmanın tarafı olan herkesin geçmişten tevarüs ettikleri kişisel hesaplarını kapatmaları için de gerekli imkânları yaratmıştı.

Bu dönemde fırka mücadelelerinin seyrini değiştiren gelişme ise Münir Bey ve Yusuf Talat Efendi'nin Antalya'da kurulan İttihâd Kulübü'ne girmeyi başarmaları olmuştu.[44] Kulübün kuruluşuyla ilgili 7 Eylül 1908 tarihli bir belgede

41 Ömer Lütfi Efendi Lülü hakkında bkz. Evren Dayar, "Antalya'da Bir Devr-i Sabık Mütegallibesi: Ömer Lütfi Efendi Lülü", *Toplumsal Tarih*, 271/Temmuz 2016.

42 *BOA. DH. MKT.* 121-15, lef. 17 (21 Teşrîn-i evvel 1309/2 Kasım 1893).

43 *BOA. DH. MKT.* 121-15, lef. 1 (16 Nisan 1310/28 Nisan 1894).

44 Sancak ve kazalarda kurulan İttihâd Kulüpleri, İttihâd ve Terakkî Cemiyeti için toplumsal taban oluşturacak, cemiyete kitlesel destek sağlayıp ona meşruiyet temin edecek örgütlerdi.

Antalya İttihâd Kulübü'nün resmi açılışının çok parlak bir surette gerçekleştirildiği, Osmanlı milletinin tüm unsurlarının bu açılışa iştirak ettikleri belirtilmiştir.[45] İlerleyen yıllarda Münir Bey ve Yusuf Talat Efendi'nin İttihâd Kulübü'nün önemli isimleri arasına girdiğini, hatta Yusuf Talat Efendi'nin kulübün riyasetinde yer aldığını ve yeni kulüpler açmak için Antalya'ya yakın nahiyelerde çalıştığını biliyoruz.[46] Bu girişimler kısa sürede ürünlerini vermiş, Yusuf Talat Efendi'nin çabaları sonucunda Antalya'ya bağlı bir nahiye merkezinde bir kulüp ile biri nahiye merkezinde diğeri Yazır Köyü'nde olma üzere iki gece mektebi faaliyete geçmişti.[47]

Münir Bey ile Yusuf Talat Efendi'nin bu şekilde Antalya İttihâd Kulübü'nün önemli isimleri arasında yer almasının Ömer Lütfi Efendi ile giriştikleri nüfuz mücadelesinde onlara önemli fırsatlar sunduğu kesindir.[48] Ancak bu iki ismin İttihâd Kulübü'yle ilişki kurması başka bir tartışmayı da beraberinde getirmiş, Ömer Lütfi Efendi ve taraftarları bu duruma karşı çıkmıştı. Konuyla ilgili 18 Haziran 1910'da Dâhiliye Nezareti'ne iletilen bir telgrafta, Münir Bey'in "devr-i istibdâdda birçok canlar söndürmüş ve fukara halkı soyarak epeyce servet biriktirmiş zâlim Cemal Bey'in" oğlu olduğu dile getirilmiş; Münir Bey ve fırkasının esas amacının menfaat temin etmek olduğu iddia edilmişti. Bunun için ilk olarak belediye riyasetine, üstelik seçimsiz olarak Münir Bey'i geçirmeye çalışmışlar, fakat muvaffak olamayınca İttihâd Kulübü'nü ele geçirmişlerdi. Bir an evvel bu isimler "muhterem İttihâd Kulübü"nden azledilmeliydi.[49]

Ömer Lütfi Efendi ve destekçilerinin bu talebi, Antalya'da öteden beri birbirine muhalif iki fırka olduğu ve bu fırka mensuplarının birbirleri aleyhinde sık sık ihbar ve ithamda bulundukları gerekçesiyle kabul edilmemiştir.[50] Bu tarihten itibaren de şehirde nüfuz mücadelesi veren iki fırka arasındaki denge kesin olarak değişmiştir. Hatta 1910'un sonlarında gerçekleştirilen belediye seçimlerinde

Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: 3, İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 253-254.

[45] *BOA. DH. MKT.* 2632-82, lef. 3. Ali Birinci, Antalya İttihâd Kulübü'nün kuruluş tarihinin 8 Ekim 1908 (25 Eylül 1324) olduğunu yazmıştır. Bkz. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergah Yay., İstanbul 1990, s. 25. Öte yandan kulübün Antalya'daki ilk kurucularının kim olduğu bilinmemektedir.

[46] *Maşrık-ı İrfan*, 8 Nisan 1326/21 Nisan 1910.

[47] Hakan Aydın, "İttihat ve Terakki Mekteplerinin Yapısal Özellikleri Üzerine Bir İnceleme", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya 2008, s. 24.

[48] Bu imkânlar nedeniyle olsa gerek sadece Antalya'da değil, Anadolu'nun birçok bölgesinde eşraf bu kulüplerin içinde yer almak istemiştir. Ahmed Şerif eşrafın buradaki amacının kulüpten kuvvet almak ve çıkar sağlamak olduğunu yazmıştır. Bkz. Abdurrahman Şeref, *Anadolu'da Tanin*, Cilt: I, (yay.) Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 199.

[49] *BOA. DH. MUİ. (Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Belgeleri),* 110-53, lef. 2.

[50] *BOA. DH. MUİ.* 110-53, lef. 3.

Münir Bey riyasete getirilmiş,[51] Ömer Lütfi Efendi ve taraftarlarının tüm şaibe ve usulsüzlük iddialarına rağmen seçimler feshedilmemiştir.[52]

Öte yandan, Ömer Lütfi Efendi ve destekçilerinin müracaat ettikleri halde İttihâd Kulübü'ne girememeleri, onları, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Antalya'daki kurucuları arasında yer almaya itmişti.[53] Fırkanın Antalya şubesinin kurulmasına dair teşebbüslere 1911 sonbaharında başlanmış, bu girişimler sonuçlarını 1912'nin ilk aylarında vermişti.[54] Kurulduğu dönemde fırkanın Antalya teşkilatının seksene yakın azası bulunuyordu.[55] Ne var ki tam da bu tarihte Ömer Lütfi Efendi'nin öldürülmesi Hürriyet ve İtilâf'ın Antalya'daki çalışmalarını henüz başlangıç safhasındayken sekteye uğratmış, fırka şubesinin resmi açılışı gerçekleşmeden istifalar peşi sıra birbirini izlemişti. İlk olarak İbrişimzade Mustafa Efendi fırkadan istifa etmiş, onu Karakaşzade Hüsnü Efendi ile İzzet Bey takip etmişti.[56] Ancak istifalar bu isimlerle de sınırlı kalmamıştı. Örneğin Mustafa Şefik, Ağazade Sadullah, Ahmed Hamdi ve Mihailaki Yovasis 27 Mart 1912 tarihinde *Tanin* gazetesine ilettikleri bir mektupta "hilafet ve saltanatı birbirinden ayıracağı", "hilafeti sona erdireceği" gerekçesiyle Hürriyet ve İtilâf'ı terk ettiklerini açıklamışlardı.[57] Antalya'dan *Babalık* gazetesine gönderilen ve gazetenin 18 Mayıs 1912 tarihli nüshasında neşredilen Giritli Hüseyin Fehmi imzalı bir başka mektupta ise Hürriyet ve İtilâf'ın Antalya'da giderek güç kaybettiğinden, pek çok azasının İttihâd ve Terakkî'ye geçtiğinden bahsedilmiştir.[58]

Neticede Antalya 1912'deki mebus seçimlerine resmi olarak da partileşmiş biri diğerine muhalif iki fırka halinde girmişti. Seçimlere iki ay varken mebus adaylarının sayısı çoktan otuzu geçmişti. Adaylıklarını ilk açıklayanlar ise Ebu Ziya Tevfik Bey ile Müftü Yusuf Talat Efendi olmuştu.[59] İlerleyen günlerde *Babalık* gazetesi Yusuf Talat Efendi'yi destekleyen makaleleri sütunlarına taşımıştır. "İlim ve faziletiyle meşhur" Yusuf Talat Efendi'nin önceki seçimde de aday olduğunu, ancak dokuz oy aldığını okuyucularına duyuran gazete,[60] seçimleri kazanabilmesi için özellikle Serik ve çevresinde akrabaları tarafından propaganda yapıldığını ve Yusuf Talat Efendi'nin İttihâd ve Terakkî'nin adayı oldu-

---

[51] *Tasvir-i Efkâr*, 1 Mart 1327/14 Mart 1911. Gerçi Ömer Lütfi Efendi ve arkadaşları tarafından Münir Bey'in başkanlığına ilişkin bir dizi itiraz, seçimin hemen sonrasında "seçimlere suiistimal ve fesâd karıştırıldığı" iddiasıyla ortaya atılmış ve seçimlerin feshi talep edilmişti. Ancak bu talep olumlu karşılanmamıştır. Konuyla ilgili tartışmalar için bkz. *BOA. ŞD. (Şura-yı Devlet Evrakı),* 1770-3, lef. 8.

[52] Seçimlerin feshine ilişkin talepler ve bu taleplerin reddiyle ilgili olarak bkz. *BOA. ŞD.* 1770-3 ve *BOA. DH. İD. (Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı),* 137-1, lef. 12-13.

[53] *Babalık*, 6 Mart 1328/19 Mart 1912.

[54] *Babalık*, 1 Kânûn-ı sânî 1327/14 Ocak 1912.

[55] *Babalık*, 6 Mart 1328/19 Mart 1912.

[56] *Babalık*, 23 Kânûn-ı sânî 1327/5 Şubat 1912.

[57] *Tanin*, 14 Mart 1328/27 Mart 1912.

[58] *Babalık*, 5 Mayıs 1328/18 Mayıs 1912.

[59] *Babalık*, 17 Kânûn-ı sânî 1327/30 Ocak 1912; *Sabah*, 2 Şubat 1912.

[60] *Babalık*, 31 Kânûn-ı sânî 1327/13 Şubat 1912.

ğunu vurgulamıştı.[61] Seçimde adaylığını açıklayan diğer iki isim ise Münir Bey ile Elmalı eşrafından İdris Ağa'ydı.[62] Bu isimler dışında adı öne çıkanlar arasında; Antalya'da senelerce muhtelif memuriyetlerde çalışmış Konyalı Mustafa Şefik Efendi, Anaştaş Efendi, Dava Vekili Panairi Efendi, Muallim Filip Efendi, İbradılı Reşad Efendizade Midilli Naibi Tevfik, Kırşehir Ceza Mahkemesi Reisi Aksekili Mustafa Efendi vardı.[63] Bununla birlikte Şubat ayının ortasında başlayan seçimlerde İttihâd ve Terakkî'nin resmi namzetleri Münir Bey ve İdris Ağa olmuş;[64] seçimin sonunda Münir Bey Elmalı, Akseki ve Kaş'ta bulunan ikinci seçmenlerden 36'sının, İdris Ağa ise 34'ünün oyunu almış; Hürriyet ve İtilâf'ın adayı Cemal Bey ise sadece 2 oy alabilmişti.[65] Bu suretle, İdris Ağa ile birlikte İttihâd ve Terakkî'nin namzedi olarak girdiği seçimin sonucunda Münir Bey Antalya mebusu seçilmeyi başarmıştı.[66]

VII. Sonuç

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Antalya'da yaşanan olayların doğrudan doğruya Kânûn-ı Esâsî'nin tekrar yürürlüğe girmesine yönelik taleplerle ilişkili olduğunu söylemek güçtür. Dönemin başlarında "efkâr-ı umûmiyyenin hissiyatına tercüman olmak" ya da "efkâr-ı umûmiyyeye tâbi olmak" gibi söylemler öne çıkmış olsa da, kısa bir süre içinde bu söylemler eşrafın nüfuz mücadelesinin aracı haline gelmiştir.[67] Başka bir ifadeyle, Meşrutiyet İnkılâbı'nın açığa çıkardığı kitlesel hoşnutsuzluk Antalya eşrafı tarafından nüfuzun idamesi için kullanılmıştır. Eşrafın –onların ifade ettiği biçimiyle– "cemiyet-i muhtereme"yle, yani İttihâd ve Terakki Cemiyeti'yle ilişki kurmak istemesi de bu amacın bir sonucudur. Üstelik bu ilişki siyasi belirsizliklerin başkente hâkim olduğu II. Meşruti-

[61] *Babalık*, 6 Mart 1328/19 Mart 1912.
[62] *Babalık*, 31 Mart 1328/13 Nisan 1912.
[63] *Babalık*, 31 Kânûn-ı sânî 1327/13 Şubat 1912.
[64] *Sabah*, 18 Şubat 1912.
[65] *Babalık*, 9 Nisan 1328/22 Nisan 1912.
[66] *Babalık*, 2 Nisan 1328/15 Nisan 1912.
[67] *Sadâ-yi Millet*, 26 Muharrem 1328/7 Şubat 1910; *Sadâ-yi Millet*, 11 Şubat 1325/24 Şubat 1910; *BOA. DH. MKT.* 2752-2, lef. 30. Bu dönemde Antalya'daki muhalif fırkalar "hoşnûdi-i ammenin" ya da "kabul-i amme-i ahalinin" istihsaline de vurgu yapmıştır. Bununla birlikte bu vurgunun birdenbire ortaya çıktığını söylemek güçtür. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra Antalya'da oluşturulan meclislere aza seçilirken de "kabul-i amme-i ahalinin istihsaline" atıf yapıldığı varittir. Bkz. *BOA. MVL.* 172-34. Her iki dönem arasındaki esas fark ise kitlelerin siyasete katılımına yönelik hâkim kanaatin değişmesiydi. Geçmişte kitlelerin sokağa çıkması "sözün ayağa düşürülmesi" olarak yorumlanıp tasvip edilmezken, II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden ilk günlerde kitlesel gösteriler bizatihi siyasi meşruiyetin kaynağı haline gelmişti. Bu nedenle taşrada birbirlerini alt etmek amacında olan hizipler kitlelerin desteğini kazandıklarını ispat etmek için çaba göstermişler, amaçları doğrultusunda kitleleri sokağa dökmüşlerdi. Ancak bu süreç de çok uzun sürmemiş, bir süre sonra kitlelerin sokağa çıkması bizatihi İttihâd ve Terakki'nin girişimleriyle, hürriyetin yanlış anlaşıldığı iddiasıyla engellenmişti. Bkz. Kudret Emiroğlu, *a.g.e.* s. 332-333.

yet'in ilanını takip eden dönemde değil, İttihâd ve Terakki'nin çok daha etkili olduğu 1910'larda kurulmuştur.

Öte yandan, Ömer Lütfi Efendi ve destekçilerinin müracaat ettikleri halde İttihâd Kulübü'ne girememeleri; dahası, hasımları Münir Bey ve Yusuf Talat Efendi'yi kulüpten azlettirememeleri Antalya'daki fırka mücadelelerinde güç dengelerini kesinlikle değiştirmişti. Güç dengelerinin değiştiğinin ilk göstergesi ise Münir Bey'in tekrar belediye reisi seçilmesinin engellenememesiydi. Bu koşullar Ömer Lütfi Efendi ve destekçilerini –siyasi bir tercih olmaktan ziyade bir mecburiyetin sonucu olarak– Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Antalya'daki kurucuları arasında yer almaya itmiştir. Bu suretle yerel siyasi hayata yön veren her iki fırka da partileşme imkânı elde etmiş, Antalya 1912'deki mebus seçimlerine resmi olarak da partileşmiş bir diğerine muhalif iki fırka halinde girmişti. Mebus seçimleri İttihâd ve Terakkî'nin namzetlerinin mutlak zaferiyle neticelenmiş, Münir Bey ve İdris Ağa Antalya mebusu seçilmeyi başarmışlardı. Ne var ki Münir Bey mebus olduktan ve hasmı Ömer Lütfi Efendi öldürüldükten sadece bir sene sonra, talihin garip bir tesadüfü sonucu "bilâ-veled" vefat etmişti.[68] Bu tarihten sonra 19. yüzyılın sonları ile II. Meşrutiyet'in ilanı arasında kalan dönemde Antalya'da yerel siyasi hayata damga vurmuş olan Moralı hanesi de, tıpkı Ömer Lütfi Efendi Lülü hanesi gibi, gücünü kaybetmiştir. Fakat Yusuf Talat Efendi İttihâd ve Terakkî içindeki mevkiini korumuş, ilerleyen yıllarda –geçmişte Ömer Lütfi Efendi'nin müttefikleri arasında yer alan Kandilzade Hasan Sıdkı, Civelekzade İzzet ve Karakaşzade Hüsnü Efendi'yle birlikte– Antalya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almıştı.[69]

Kaynakça

Antalya Şer'iyye Sicilleri

Antalya Şer'iyye Sicili 61/48 (10 Receb 1331/15 Haziran 1913).

Arşiv Belgeleri / BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

BOA. BEO. (Bâb-ı Âlî Evrâk Odası Belgeleri), 492-36832.

BOA. DH. MKT. (Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi), 27-3. 2646; 27-6. 2; 121-15; 2624-15; 2632-82; 2673-12; 2710-41; 2726-29; 2737-6; 2752-2; 2790-20; 2812-20; 2821-56.

BOA. DH. İD. (Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı), 137-1.

BOA. DH. MUİ. (Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Belgeleri), 110-53.

BOA. ŞD. (Şura-yı Devlet Evrakı), 1770-3.

BOA. ŞD. MLK. (Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Belgeleri), 2810-26.

Süreli Yayınlar

Babalık, 1 Kânûn-ı sânî 1327/14 Ocak 1912; 17 Kânûn-ı sânî 1327/30 Ocak 1912; 23 Kânûn-ı sânî 1327/5 Şubat 1912; 31 Kânûn-ı sânî 1327/13 Şubat 1912; 6 Mart 1328/19

[68] *Antalya Şer'iyye Sicili* 61/48 (10 Receb 1331/15 Haziran 1913).

[69] Süleyman Fikri Erten, *Milli Mücadele'de Antalya*, Antalya 2007, s. 28.

Mart 1912; 31 Mart 1328/13 Nisan 1912; 2 Nisan 1328/15 Nisan 1912; 9 Nisan 1328/22 Nisan 1912; 5 Mayıs 1328/18 Mayıs 1912.

Hukuk-ı Umumiyye, 4 Ramazan 1326/30 Eylül 1908.

Maşrık-ı İrfan, 11 Haziran 1325/24 Haziran 1909; 8 Nisan 1326/21 Nisan 1910.

Milliyet, 30 Teşrîn-i sânî 1934.

Sabah, 2 Şubat 1912; 18 Şubat 1912.

Sadâ-yi Millet, 20 Kanûn-i sânî 1325/2 Şubat 1910; 26 Muharrem 1328/7 Şubat 1910; 6 Şubat 1325/19 Şubat 1910; 11 Şubat 1325/24 Şubat 1910.

Tanin, 14 Mart 1328/27 Mart 1912.

Tasvir-i Efkâr, 24 Temmuz 1324/6 Ağustos 1909; 17 Ağustos 1325/30 Ağustos 1909; 3 Teşrîn-i evvel 1325/16 Ekim 1909; 1 Mart 1327/14 Mart 1911.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Abdurrahman Şeref, *Anadolu'da Tanin*, Cilt: I, (Yay.) Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999.

Arif Cemil, "Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki", *Milliyet*, 30 Teşrîn-i sânî 1934; 1 Kânun-ı Evvel 1934.

Aydın, Hakan, "İttihat ve Terakki Mekteplerinin Yapısal Özellikleri Üzerine Bir İnceleme", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya 2008.

Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergah Yay., İstanbul 1990.

Dayar, Evren, "Antalya'da Devlet ve Eşraf İlişkileri (1839-1908)", Yayımlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2016.

Dayar, Evren, "Antalya'da Bir Devr-i Sabık Mütegallibesi: Ömer Lütfi Efendi Lülü", *Toplumsal Tarih*, 271/Temmuz 2016.

Demir, Fevzi, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebûsân Seçimleri 1908-1914*, İmge Yay., Ankara 2007.

Emiroğlu, Kudret, *Anadolu'da Devrim Günleri II. Meşrutiyet'in İlanı*, İmge Yay., Ankara 1999.

Erten, Süleyman Fikri, *Milli Mücadele'de Antalya*, Antalya 2007.

Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, (Çev.) Ayda Erbal, İletişim Yay., İstanbul 2000.

Reynolds, Michael A., "Abdürrezzak Bedirhan: Ottoman Kurd and Russophile in the Twilight of Empire", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 12, 2 (Spring 2011).

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: 3, İletişim Yay., İstanbul 2000.

Öz: Bu makalede, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Antalya'da yaşanan olaylar incelenmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra eşraftan Moralı Münir Bey ve taraftarları Antalya Postanesi'ne gelmiş ve hasımları Belediye Reisi Ömer Lütfi Efendi Lülü'nün görevinden azledilmesi için İstanbul'a bir dizi telgraf çekmişti. Münir Bey ve destekçilerinin bu girişimi II. Meşrutiyet'in ilanından sonra şehirde yaşanacak çatışmaların ilk işareti olmuştu. Kısa bir süre sonra da Ömer Lütfi Efendi taraftarlarıyla Antalya Postanesi'nin yolunu tutmuş, aleyhindeki girişime mukabelede bulunmuştu. Karşılıklı bu protestolardan sonra Antalya, çatışmanın tarafı olan iki ismin de öldüğü tarihe kadar, birbirine muhalif iki fırkanın mücadelesine tanık olmuştu. Esasında yerel bir nüfuz mücadelesi olan bu çatışmanın, doğrudan doğruya meşrutiyet rejiminin kurumsallaştırılmasıyla veya Kânûn-ı Esâsî'nin tekrar yürürlüğe girmesine

yönelik taleplerle ilişkili olduğunu söylemek çok mümkün değildi. 1912'deki Meclis-i Mebusan seçimleri de bu yerel hizip mücadelesinin etkisi altında yapılmıştı.

Anahtar sözcükler: Antalya, II. Meşrutiyet, eşraf, hizip, 1912 Meclis-i Mebusan seçimleri.

Notables, Politics and The Second Constitutional Monarchy in Antalya (1908-1912)

Abstract: In this article, the events in Antalya after proclamation of the second constitutional monarchy are examined. After proclamation of the second constitutional monarchy, Moralı Münir Bey and his supporters came to Antalya Post Office and sent a series of telegrams to İstanbul in order that Ömer Lütfi Efendi Lülü would be dismissed from his duty as the city's mayor. This attempt of Münir Bey and his supporters was the first sign of the conflicts in the city that would soon follow the proclamation of the second constitutional monarchy. Shortly after, Ömer Lütfi Efendi and his supporters headed to Antalya Post Office and reciprocated the attempt against him. After these mutual protests, Antalya had witnessed the struggle of two factions until the day leaders of the conflicted parties both died. Essentially, this was a struggle for local influence and was not necessarily related to the institutionalization of the constitutional regime or demands for the re-enactment of Kânûn-ı Esâsî. The 1912 parliamentary elections were also held under the influence of this local factional struggle.

Keywords: Antalya, the second constitutional monarchy, notable, faction, 1912 parliamentary elections

Kapitülasyonlarla İngiltere'ye Tanınan Adlî Ayrıcalıklar ve Konsolosların Yargı Yetkilerini Düzenleyen Kraliyet Emirnameleri

Esra YAKUT*

I. Giriş

Kapitülasyon sözcüğünün Latince sözleşme yapmak anlamına gelen "capitulare"den geldiği düşünülmektedir. Ortaçağ'ın ikinci yarısında Doğu Akdeniz'de ticaret yaparak halkına ayrıcalıklı bir yönetim uygulanmasını sağlayan İtalyan Kent Devletleri'nde de sözleşme yapmanın "capitulazione" sözcüğü ile ifade edilmesi bu düşünceyi desteklemektedir.[1] Sözcüğün devletler hukuku açısından anlamı, bir devletin yabancı devlet vatandaşlarına tanıdığı ayrıcalık ve kolaylıklar bütünüdür.[2] Bu tanımdan yola çıkarak kapitülasyonların içeriği ile ilgili iki farklı görüş ortaya atılmıştır. Birinci görüş, kapitülasyonların bir ayrıcalık sözleşmesi olduğudur. İkinci görüş ise kapitülasyonların yabancıların faydalanacakları hakları gösteren tek taraflı bir idarî tasarruf olduğu yönündedir.[3] İkinci görüşü destekleyen Fransız Devletler Hukuku Profesörü Georges Scelle, sözcüğün etimolojik anlamının hiçbir şekilde "yetki terkini" ifade etmediği düşüncesindedir.[4] Bu görüşün, Kanuni Sultan Süleyman tarafından 1535 tarihinde Fransa Kralı I. François'e verilen, daha sonra geliştirilen kapitülasyonlarla ve bu kapitülasyonlar

* Anadolu Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü, Hukuk Tarihi Anabilim Dalı / eyakut@anadolu.edu.tr

[1] Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, 1. Kitap, Ankara, 1994: 73.

[2] Yılmaz. Altuğ; *Yabancıların Hukuki Durumu*, İstanbul, 1971: 42.

[3] Erdoğan Göger, *Yabancılar Hukuku*, Ankara, 1974: 8-9.

[4] George Scelle'den aktaran Edip F. Çelik, *Milletlerarası Hukuk*, C. II. İstanbul, 1982: 48 (29. Dipnot).

çerçevesinde Fransa'ya tanınan haklarla uyum içinde olup olmadığı konusu ise tartışmalıdır.[5]

Osmanlı Devleti'nin tarih içinde kapitülasyonlarla çeşitli haklar tanıdığı devletler, Fransa ile sınırlı kalmamıştır. İngiltere'ye (1580), Hollanda'ya (1612), Avusturya'ya (1615), İsveç'e (1737), Sicilya Krallığı'na (1740), Danimarka'ya (1746), Toskanya'ya (1747), Prusya'ya (1761), İspanya'ya (1782), Rusya'ya (1783), Sardunya'ya (1823), Amerika Birleşik Devletleri'ne (1830), Belçika'ya (1838), Bremen, Lülberck, Hamburg'a (1839), Portekiz'e (1858) ve İran'a (1875) tarihlerinde verilen kapitülasyonlarla benzer haklar tanınmıştır.[6] Sözü edilen haklar, kişisel, adlî, iktisadî, idarî ve mahmî sahibi olmak ayrıcalığı gibi başlıklar altında toplanabilir.[7] Bu detaylı başlıklar içinde çalışmamızda üzerinde durmak istediğimiz kısım, Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonlarla İngiltere'ye tanımış olduğu adlî ayrıcalıklardır. İngiliz Konsoloslarının adlî yetkileri, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren, İngiltere tarafından çıkartılan "Kraliyet Emirnameleri" ile yeni düzenlemelere tabi tutulmuştur. Bu çalışmada, gerçekleştirilen düzenlemeler ile ilgili The National Archives'da bulduğumuz belgelerden ve konuyla ilgili Osmanlıca kaynaklardan yararlanılarak, İngiliz Konsoloslarının Osmanlı Devleti içindeki adlî yetkileri, görev ve sorumlulukları ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

II. Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Kapitülasyonlar ve Bu Kapitülasyonlarda Yer Alan Adlî Ayrıcalıklar

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında imzalanan ilk kapitülasyon, 1580 tarihinde, Sultan III. Murat ile İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth arasında gerçekleşti.[8] Antlaşmaya zemin hazırlayan olay, Osborne ve Staper isimli Londralı iki tacirin kendilerine temsilci olarak belirledikleri William Harborne'u İstanbul'a göndererek, Sultan III. Murat'dan bir "izn-i hümayun" elde etmeleri ile başlamıştı.[9] Bu gelişmeyi izleyen süreçte Kraliçe I. Elizabeth, Osmanlı padişahına bir mektup göndererek bu iki tüccara tanınan ticarî imtiyazların bütün İngiliz tebaası için genişletilmesini istedi. Kraliçe'nin talebi, Osmanlı Devleti'nde olumlu karşılandı ve Mayıs 1580 tarihinde "The Levant Company"ye mensup tüccarların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetlerini düzenleyen ve İngiliz-Türk ekonomik ilişkilerine esas teşkil eden maddeleri içeren ilk kapitülasyon ahidnâmesi verildi.[10]

---

[5] 1535 Kapitülasyonları ve sonrasında Fransa'ya tanınan haklar ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Halil Cemaleddin-Hrand Asador, *Ecanibin Memâlik-i Osmâniyyede Hâiz Oldukları İmtiyâzât-ı Adliyye*, Dersaadet, 1331: 6 vd; Ahmed Halid, *Hukuk-ı Hususiyye-yi Düvel*, C. I, İstanbul, 1329: 118-121.

[6] Altuğ, *Yabancıların Hukuki Durumu*, 61.

[7] *a.g.e.:* 61-67.

[8] Halil Cemaleddin-Hrand Asador, *Ecanibin Memâlik-i Osmâniyyede*, 12.

[9] Bahadır Apaydın, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesi*, Ankara, 2013: 47.

[10] Akdes Nimet Kurat, "İngiliz Devlet Arşivinde ve Kütüphanelerinde Türkiye Tarihine Ait Bazı Malzemeye Dair", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. VII: 1, Ankara, 1949: 15; Ahmed Halid, *Hukuk-ı Hususiyye-yi Düvel*, 118.

Ahidnameyi takiben, 1601 yılında Sultan III. Mehmet ile I. James arasında, 1606 tarihinde Sultan I. Ahmet ile yine I. James arasında ve 1675 tarihinde Sultan IV. Mehmet ile II. Charles arasında yeni kapitülasyonlar tanımlandı. Bu kapitülasyonlar ile 1580 tarihli ahidnâme yenilendi ve bazı maddeleri farklı düzenlemelere tabi tutuldu.[11] Özellikle 1675 tarihli kapitülasyon[12] ile İngilizlere üst düzeyde adlî imtiyazlar tanındı. İngiliz olan veya İngiltere'ye tabi yerlerde yaşayan büyük tüccarların, onların çalışanlarının ve tercümanlarının, Osmanlı Devleti'ndeki satım, miras, ticaret, kefalet gibi şer'i işlerinde isterlerse yargıya başvurarak sicile kayıt olabilecekleri ve "hüccet" alarak "mucib-i hüccet-i şeriyye" ile iş yapabilecekleri hükme bağlandı. Osmanlı Devleti'nde yaşayan İngiliz vatandaşlarının kendi aralarındaki davalarını, yine kendi kanunlarını uygulayarak, kendi elçi ve konsolosları ile çözebilecekleri belirtildi.[13] Şer'i mahkemelerde çözülecek davalarda yanlarında tercümanları, elçi veya konsolosları hazır bulunmadıkça hâkim huzuruna çıkmayacakları, dört bin akçenin üzerindeki davaların sadece İstanbul'da görüleceği bildirildi. İngiliz tacirlerini himaye etmek için atanan İngiliz konsoloslarının hiçbir koşulda hapsedilemeyecekleri, evlerinin mühürlenemeyip üstlerinin aranamayacağı, görevden alınamayacakları, her konudaki davalarının İstanbul'a bildirilerek İngiltere elçileri tarafından karara bağlanacağı konusu netlik kazandı. İngiliz vatandaşı olan ya da bu devlete tabii bulunanların, Osmanlı Devleti topraklarında vefat etmeleri durumunda, kalan mallarının beyt'ülmal'a aktarılmayıp vefat eden kişi hangi İngiliz'e vasiyet etmişse ona verilmesi, vasiyet bırakmadan vefat edenlerin mallarının kadı tarafından koruma altına alınıp İngiliz elçisinin belirlediği kimseye verilmesi hükmolundu. Osmanlı topraklarında cinayet vb. gibi İslâm ceza hukuku ile yargılamayı gerektiren suç işledikleri zannıyla yargılanacak olan İngilizlerin mahkemelerinin görülebilmesi için elçi veya konsoloslarının mahkemede hazır bulunması, aksi halde davalarının görüşülemeyeceği konusu karara bağlandı.[14] Ayrıca İngiliz tüccarlarının, kapitülasyonlar gereği, sahip oldukları mahkeme hakları için dava açtıkları anda, kendi-

[11] Halil Cemaleddin-Hrand Asador, *Ecanibin Memâlik-i Osmâniyyede*, 12.

[12] 1675 Ahidnâme-i Hümâyunu (Kapitülasyonu) Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye tanımış olduğu kapitülasyon haklarının sonuncusu olup sonraki padişahlar tarafından tasdik edilmiştir. Bkz.: Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı- İngiliz İktisâdi Münasebetleri, I (1580-1838)*, Ankara, 1974: 32; Mahmud Esad, *Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine*, (Çev. Ahmet Öylek), Ankara, 2008: 58-59.

[13] Osmanlı Devleti'nde yabancı uyruklu kimseler arasındaki davalar kapitülasyonlar gereği kurulan konsolosluk mahkemelerinde çözüme kavuşturuldu. Yine kapitülasyonlarda ve antlaşmalarda yer alan hükümlere göre, davanın taraflarının aynı tabiiyette olması durumunda davalarının kendi konsolosluk mahkemelerinde görüleceği karara bağlandı. Farklı tabiiyette olanlar arasındaki uyuşmazlıklarda genel eğilim, davaların davalının tabiiyetinde olduğu devletin konsolosluk mahkemesinde görülmesi yönündeydi. Bir uyuşmazlığın taraflarından birinin yabancı, diğerinin Osmanlı olması durumunda ise esas itibariyle Osmanlı mahkemeleri yetkili idi. Bkz.: Nevin Ünal Özkorkut, "Kapitülasyonların Osmanlı Devleti'nin Yargı Yetkisine Getirdiği Kısıtlamalar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 53: 2, Ankara, 2004: 83-94; Halil İnalcık, "İmtiyâzât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul, 2000: 245-252.

[14] Halil Cemaleddin-Hrand Asador, *Ecanibin Memâlik-i Osmâniyyede*, 13-14.

lerinden yüzde iki akçe vergi tahsil edileceği ve bu vergi miktarının hibe ya da ek vergi adı altında arttırılamayacağı konusuna onay verildi.[15]

5 Ocak 1799 tarihinde, Sultan III. Selim ile İngiltere Kralı III. George arasında imzalanan ve on üç madde ile bir hatimeden oluşan "Muahede-yi İttifakiyye" de 1675 tarihli ahidnâmenin hükümlerini sürdürdü. Bu Muahede'nin ardından, 6 Ocak 1809 tarihinde Sultan II. Mahmut ile III. George arasında on iki madde halinde kabul edilen "Muahede-yi Saliha" akdedildi. Muahede-yi Saliha ile Osmanlı Devleti, İngiltere'den bazı küçük imtiyazlar elde etti. Nitekim Muahede'nin beşinci maddesinde, İngiltere'ye giden Osmanlı Devleti tüccarı ve tebaası için İngiltere Devleti'nin bütün izinlerinin ve dostane tavırlarının geçerli olacağı bildirildi. Yine aynı Muahede'nin sekizinci maddesinde, Osmanlı tüccarlarına ait işlerle ilgili Malta ve İngiltere'de çeşitli yerlere Osmanlı Şehbenderlerinin gönderileceği, bu şeh-benderlerin İngiliz Konsolosları için geçerli bütün "muamelât ve muafiyetlere" sahip olacakları belirtildi.[16]

29 Nisan 1861 tarihinde, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye kapitülasyonlarla tanımış olduğu haklar son kez teyit edildi.[17]

III. İngiliz Konsolosları ve Adlî Yetkileri

Aynı uyruklu yabancılar arasındaki ticarî veya hukukî konulara ait davalarda tarafların kendi kanunlarına tabi olmaları ve davalarının kendi konsoloslukları tarafından görülmesi gerekliliğini içeren ayrıcalıklar, kapitülasyonların verildiği pek çok ülkeye tanınan adlî ayrıcalıklardandı.[18] Nitekim 1582-1588 tarihleri arasında, İngiltere Kraliçesi Elizabeth tarafından, Osmanlı Devleti'ndeki ilk İngiliz elçisi olarak görevlendirilen William Harborne'a verilen yetki belgesinde yer alan toplam üç hükümden bir tanesi de bu konu ile ilgiliydi. İlgili hüküm, İngiliz elçisine Osmanlılarla iyi ilişkileri sürdürmek ve kraliçenin uyruklarına sağlanan hak ve imtiyazları koruyarak, uygunsuz hareket edenleri yargılayıp cezalandırmak görev ve yetkilerini tanımıştı. Elçinin diğer bir yetkisi, ticaretin geliştirilmesi

[15] 1675 tarihli Osmanlı-İngiliz Kapitülasyonları hükümleri gereğince İngiliz tüccarlardan alınan ticari vergiler konusunda, Osmanlı Devleti'nde aykırı uygulamalara gidildiğine yönelik, İngiliz Devlet Arşivleri'nde rastlamış olduğumuz Osmanlıca bir belge kayda değerdir. Bu belgede kapitülasyonlar gereği ticari mallar için İngiliz tüccarlarının ödediği %3'lük vergiye ek olarak kâtib ve hüddâm harcı adı ile % 4,5'luk bir bedel talep edildiği belirtilmiş ve bu verginin ahidnâme hükümlerine aykırı olması nedeni ile istenemeyeceği üzerinde durulmuştur. *The National Archives, Public Record Office, State Papers,* 105/334, Safer 1097 (January 1686): 6.

[16] Halil Cemaleddin-Hırand Asador, *Ecanibin Memâlik-i Osmâniyyede*, 15.

[17] 29 Nisan 1861 tarihli antlaşmanın ilk maddesi, "Kapitülasyonlar ve mevcut antlaşmalarla Büyük Britanya'nın vatandaşlarına ve gemilerine verilmiş olan bütün haklar, ayrıcalıklar ve dokunulmazlıklar, kapitülasyonların işbu anlaşma ile değiştirilmesi amaçlanan hükümleri dışında, şu an için ve sürekli olarak teyit edilirler…" şeklindedir. Bkz.: Mahmud Esad, *Osmanlı Kapitülasyonları*, 59.

[18] Canik Mutasarrıfı Fraşirli Mehdi Bey, *İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Tatbikatı Hâzırası*, Samsun, 1325: 154.

amacı ile uygun görülecek yerlerde konsolosluklar ya da temsilcilikler açmaktı. Harborne, kendisine verilen bu yetki çerçevesinde, öncelikle İskenderiye ve Kahire'deki işleri yürütmek üzere Mısır'a konsolos atadı. Daha sonra Halep, Şam, Amman, Trablusşam, Tunus, Cezayir, Trablusgarp, İzmir, Sakız Adası, Mora vs. yerlerdeki işleri düzenlemek üzere konsoloslar tayin edildi.[19]

Osmanlı topraklarında bulunan konsolosların yargı yetkileri iki gruba ayrılmaktaydı. Birinci grupta yer alan Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan devletleri tarafından kabul edilen usule göre bu devletlerin konsolosları, kendi tebaalarına ait her konudaki anlaşmazlığı çözüme kavuşturma yetkisine sahiplerdi. İngiltere, İtalya gibi devletler de ikinci grupta yer almaktaydı. İngiliz konsolosları tabiiyetlerinde bulunan kişiler arasındaki bazı anlaşmazlıklarda hüküm verme yetkisine sahip değillerdi. Bu anlaşmazlıklar ancak İngiliz mahkemelerinde karara bağlanırdı. Nitekim boşanma ve evliliğin geçersizliği ile ilgili sorunlar,[20] bir ülkede vefat eden yabancının veraseti ile ilgili konular devletler özel hukukunun konusu olmakla birlikte,[21] Osmanlı Devleti'nde yürürlükte olan kapitülasyon kanunları durumu özel maddelere taşımıştı. Osmanlı topraklarında yaşayan İngiliz uyruğundaki bir kişi vefat ettiğinde, yetki sahibi olan konsolosluk durumdan haberdar olduktan sonra sözü edilen vatandaşın vefatını ilân ederdi. Vefat eden kişinin vasiyetnamesi dikkate alınarak eğer mirası az ise bıraktığı malları taksim edilirdi. Vasiyetname mevcut değilse verasetten ya da dışarıdan biri vasi tayin edilirdi.[22] Sözü edilen durumların dışında İngiliz Konsolosluğunun terekeyi bizzat taksim etme yetkisi yoktu. Bu görev vasiye verilirdi. Vasi, tereke ile ilgili işlemleri tamamladıktan sonra konsolosluğa müracaat ederek terekenin toplam tutarını bildirir ve bu tutar üzerinden bir vergi öderdi. Yüz sterline kadar olan terekeler vergiden muaftı. Yüz sterlinden beş yüz sterline kadar olan terekelerden yüzde iki, beş yüz sterlinden bin sterline kadar olan terekelerden yüzde iki buçuk ve bin sterlinin üstündeki terekelerden yüzde üç oranında vergi alınırdı.[23]

İngiliz kanunlarında muris ile varisin başka ülkelerden olması miras paylaşımında engel olarak kabul edilmezdi. Yani bir İngiliz'in Osmanlı uyruğundan bir veresesi olabileceği gibi yine bir İngiliz sağlığında, Osmanlı uyruğundan bir kişiyi vasi olarak atayıp kendisinin vefatının ardından vasiyetnamesini yerine getirmekle görevlendirebilirdi.[24]

---

[19] Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları. İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İstanbul, 2004: 25-26; Mahmud Esad, *Osmanlı Kapitülasyonları*, 89.

[20] Mahmud Esad, *Osmanlı Kapitülasyonları*, 170.

[21] Hasan Fehmi, *Telhis-i Hukuk-ı Düvel*, İstanbul, 1300: 197.

[22] Vefat eden kişinin hayatta iken vasi tayin ettiği kimse ya da terekede adı geçen kişiler dışında, kendisinin terekeye mirasçı olduğunu iddia eden varisler, konuyla ilgili bildirimlerini bir ay içinde İngiliz Konsolosluğuna başvurarak yapmak zorundaydılar. Aksi takdirde elli sterlini geçmemek üzere nakdi ceza ile cezalandırılırlardı. Bkz.: Halil Cemaleddin-Hırand Asador, *Ecanibin Memâlik-i Osmâniyyede*, 237.

[23] *a.g.e.*, 238.

[24] *a.g.e.*, 238.

İngiliz Büyükelçiliği, İstabul, Pera House, Mayıs 1862

Osmanlı Devleti'nde gayr-i menkul sahibi olan bir İngiliz vefat ettiği zaman, İngiliz Konsolosluğu bu kişinin malları ile ilgili herhangi bir hüküm ve karar veremezdi. Sadece vefat eden kişinin mirasçılarının kimler olduğunu tespit edip açıklardı. Ancak vefat eden İngiliz'in vasiyetnamesinin bulunduğu durumlarda konsolosluk mahkemeleri görevli sayılırdı. İngiliz kanunları da vasiyetname bırakarak vefat eden İngilizlerin dilediği kimseye mallarını bırakabileceği konusunda hemfikirdi. Bu konuda herhangi bir sınırlama söz konusu değildi.[25]

İngiliz kanunlarında, veraset ve vasiyet konusunda, kişinin kanuni ikametgâhı belirleyici rol oynardı. Nitekim İngiltere'de ikametgâhı olan bir İngiliz, yabancı bir ülkede yerleşmiş bile olsa miras konularında İngiliz kanunlarına tabiiydi. İkametgâhı Kanada, Güney Afrika gibi İngiliz sömürgelerinden birinde bulunursa oradaki özel kanunlar geçerli sayılırdı. İngiltere'deki ikametgâhını yabancı bir ülkeye taşıyan İngiliz, bulunduğu ülkenin miras hukukuna tabi sayılırdı. Nitekim İngiliz tabiiyetinde bulunmasına rağmen Osmanlı Devleti'nde ikametgâhı olan ve orada vefat eden Abdülmesayih adlı kimsenin taşınır malları ile ilgili veraset kurallarında Osmanlı kanunları geçerli sayılmıştı. Bu durum, İstanbul'da bulunan İngiliz Konsolosluk Mahkemesi'nden alınan bir kararla da teyit edilmişti.[26]

---

[25] *a.g.e.*, 238.
[26] *a.g.e.*, 239.

İngiliz tabiiyetinde bulunan bir erkeğin, Osmanlı tebaasından bir kadınla evlenip ondan çocuk sahibi olması durumunda miras davaları fazlaca karışık hal almıştır. Konuya en güzel örnek, 1678'de İzmir'de vefat eden İngiliz tüccar Samuel Pentlow'un terekesidir. Pentlow'un ölümünden bir yıl önce çıkartılmış olan bir Osmanlı fermanında, Osmanlı kadınlarla evli Avrupalı erkeklerin himaye altındaki yabancı statüsünü kaybettikleri ve bütün eylemlerinde sultanın sıradan uyrukları haline geldikleri belirtilmişti. Bu nedenle Pentlow'un terekesi önemli sorunlara yol açtı. İngilizler, Pentlow'un dul eşini ve çocuklarını İngiltere'ye gönderme hazırlıkları yaparken, Osmanlı makamları tarafından ülkeden çıkışları yasaklandı. Bu davada dönemin sadrazamı, şeyhülislâmdan fetva alarak, sultanın topraklarından izinsiz ayrılmanın cezası olarak bütün mal varlıklarının haczedilmesi gerektiğini belirtti. Bu durum İngiltere tarafından, kapitülasyonlarla güvence altında alınan İngiliz vatandaşlarının kazanmış oldukları haklara aykırı kabul edildi. Pentlow'un dul eşi adalet arayışı ile Osmanlı padişahına başvuracağını belirtti. Konunun padişaha aktarılma girişimi, sadrazamın daha ılımlı bir tutum takınarak İngilizler aleyhine olan mali taleplerini azaltmasına neden oldu.[27]

İngiliz Konsolosluk Mahkemeleri'nin bir diğer yetkisi de kanunen belirtilen durumlarda iflas kararı verebilmeleriydi. Bununla beraber iflas durumunda iken vefat eden borçluların iflasına karar veremezlerdi. Sadece malların mirasçılar arasında paylaşımı, borçların taksimi vb. işleri iflas kanunu hükümlerince icra ederlerdi. İngiliz kanunlarında da iflas sonucunda borçlunun malları haczedilirdi. 1883 yılında çıkartılan bir kanunla borçluya ait malların mülkiyetinin de tek bir daireye intikal etmesi, daha sonra alacaklılar arasında taksim edilmesi karara bağlanmıştı. Senedin alınması hakkı doğrudan doğruya alacaklıya aitti.[28]

İngiliz İflas Kanunu gereğince "konkordato"[29] için alacaklıların iki kez toplanıp görüş beyan etmeleri gerekmekteydi. İlk toplantıda alacaklıların hazır bulunması şartı aranmakla birlikte, herhangi bir ekseriyet şartı aranmamıştı. İkinci toplantı da ise görüş beyan etmeye yetkili bütün alacaklıların "ekseriyet-i şahsiyye" ve "ekseriyyet-i meblâiyye" olarak hazır bulunmaları gerekmekteydi. Aynı kanun gereğince iflas eden tüccarın konkordato hakkının olmadığı durumlarda bile mahkeme tarafından bir ibra kararı verilebilirdi. Bu ibra kararı bazı durumlarda kesin, bazı durumlarda geçici olabilirdi. Kesin olduğu durumlarda borçlu-

---

[27] Maurits H. Van den Boogert, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi. 18. Yüzyılda Kadılar, Konsoloslar ve Beratlılar*, (Çev.: Ali Coşkun Tuncer), İstanbul, 2008: 163-164.

[28] Halil Cemaleddin-Hırand Asador, *Ecanibin Memâlik-i Osmâniyyede*, 261.

[29] Elinde olmayan nedenlerle işleri iyi gitmeyen, mali durumu bozulmuş olan dürüst borçluları koruma amacını güden ve borçlunun, borçlarını ödeme koşulları hakkında alacaklılarının üçte iki çoğunluğu ile yaptığı ve onu kabul etmeyen diğer alacaklıları da bağlayıcı nitelik taşıyan anlaşma. Konkordato sayesinde iflasın eşiğine gelmiş, malları alacaklılarca sattırılma durumuna düşmüş bir borçlu, alacaklıların çoğunluğuyla bir anlaşma yaparak borçlarını belirli bir ödeme takvimine bağlama imkânına kavuşur. Bkz.: Ömer Demir-Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ankara, 2005: 248-249.

lar asla takibatta bulunamazlardı. Geçici olduğu durumlarda ise alacaklılar, borçlularına karşı geçici bir zaman için takibat yapamazlardı.[30]

Davaların görülmesinin ardından konsolosluk mahkemesinin çıkarttığı kararlar hem Osmanlı Devleti hem de İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nca onaylanırdı. Alınan kararların uygulama yetkisi doğrudan konsolosluğa aitti.[31]

Osmanlı Devleti'nde görev yapan İngiliz elçi ve konsolosları kral ya da kraliçe tarafından atanmakla birlikte her türlü masrafları "The Levant Company" içinde görev yapan tüccarların ödedikleri konsolosluk ücretlerinden karşılanırdı. Konsolosluklar, İngiliz Hükümeti'nin tam denetiminden yoksundu ve belli bir disipline tabi değildi. Uygulama 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etti. Bu yüzyılda Sanayi Devrimi nedeni ile hareketlilik kazanan Osmanlı-İngiliz ticari ilişkileri, İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerinde artan siyasî etkinliği, hepsinden de önemlisi mali sermaye ile sanayi sermayesinin birleşmesi sonucunda ortaya çıkan büyük sermaye grupları, "The Levant Company"'nin sonunu hazırladı.[32]

Şirket çalışmalarına son verdiğinde İngiliz konsoloslarının gelirlerinin nereden karşılanacağı, atamalarının nasıl yapılacağı konularında herhangi bir düzenleme yapılmamıştı. 1825 yılında, İngiltere Dışişleri Bakanı George Canning döneminde hazırlanan ve "Konsolosluk Kanunu" olarak bilinen kanun, konu ile ilgili yeni bir düzenleme getirdi. Bu kanun ile konsolosluk hizmetleri devlet denetimi altına alındı. Lord Palmerston'un Dışişleri Bakanlığı (1830-1841) döneminde ise Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsolosluk örgütünün geliştirilmesi ve etkili rol oynaması için düzenleme girişimlerinde bulunuldu.[33] Çalışmalar sonucunda 1843 yılında, yabancı devletlerde bulunan İngiliz Konsoloslarının yargı yetkisini düzenleyen "Foreign Jurisdiction Act" ve ona bağlı "Kraliyet Emirnameleri" yayınlandı.

IV. Doğu Akdeniz'deki İngiliz Konsoloslarının Cezaî Yargı Yetkileri ile ilgili 1843 Tarihli Kraliyet Emirnamesi ve Uygulanması

İngiliz Konsoloslarının yargı yetkilerini, İngiliz kanunları nezdinde yasal temellere dayandıran Kraliyet Emirnamelerinden biri 24 Ağustos 1843 tarihinde çıkartılan emirnameydi. Bu emirname, Osmanlı Devleti'nde görev yapan İngiliz Konsoloslarının, yine aynı devlet topraklarında yaşayan İngiliz tebaası arasındaki hukukî anlaşmazlıkları çözüme kavuşturma yetkilerini yasalaştırmaktaydı.[34]

---

[30] Halil Cemaleddin-Hırand Asador, *Ecanibin Memâlik-i Osmâniyyede*, 261-262.

[31] Yasemin Saner Gönen, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancıların Adli Ayrıcalıkları", Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul, 1998: 69.

[32] Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, 28; Sanayi Devrimi ve emperyalizmin doğurduğu sonuçlar ile ilgili bkz.: Eric J. Hobsbawm, *Sermaye Çağı: 1848-1875*, (Çev.: Bahadır Sina Şener), Ankara, 2003.

[33] Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, 38, 45; Rona Aybay, *Tarih ve Hukuk Açısından Konsolosluk*, İstanbul, 2009: 25.

[34] "Act of 6 and 7 Victoria", *The National Archives, Foreign Office,* 223/1, C 569404, August 24, 1843: 2-5.

Emirname metni, konsoloslara tebliğ edilirken yanında sabıka kayıtlarının bulunduğu bir dosya ile İngiliz uyrukluların adlarının kayıt altına alınacağı bir kayıt defteri de gönderildi. Hatta İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na verilecek periyodik raporlarda kullanılmak üzere bir miktar boş sabıka kaydı tablosu da evrakların arasına eklendi. Bununla beraber İngiliz uyrukluların kayıtlarının bir kopyasının, düzenli olarak İngiltere'ye gönderilmesi zorunlu koşulmadı. Her yılın 31 Aralık'ında kayıtlarda yer alan İngiliz uyruklu kişilerin sadece sayılarının bildirilmesi istendi.[35]

1844 Yılında Osmanlı Devleti'nde Yerleşik Halde Bulunan İngiliz Uyrukluların Eyaletlere Göre Sayısı[36]

Eyalet Adı	İngiliz Uyrukluların Sayısı	Eyalet Adı	İngiliz Uyrukluların Sayısı
İstanbul	1862	Beyrut	75
Selanik	105	Kıbrıs	107
Bursa	35	Trablusşam	460
Girit	37	Bingazi	139
Erzurum	14	Preveze	137
Şam	24	İzmir	1780
Helep	24		

Emirname metnine ek olarak konsoloslara gönderilen bir pusulada, çeşitli suçlardan iki kez hüküm giyen İngiliz uyruğundaki kişilerin, Osmanlı Devleti'nden sınır dışı edilmelerinin gerekliliği hatırlatıldı. Özellikle suçlunun karakterinin, Osmanlı toplumunun düzen ve barışıyla bağdaşmadığı durumlarda bu olağanüstü tedbire başvurulması istendi. Sınır dışı kararı alınsa da alınmasa da konsolosların, ikinci kez mahkûmiyet alan İngiliz uyrukluların durumlarıyla ilgili karar verme yetkileri hükme bağlandı.[37]

1843 tarihli Emirname'de, Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz konsoloslarının adlî kovuşturma için üç yol izleyebilecekleri belirtildi. Bunlardan birincisi jürisiz hükümdü. İkincisi İngiliz adlî görevlileri arasından seçilen hâkim yardımcılarının katılımıyla alınan karardı. Üçüncüsü ise Malta Ceza Mahkemesi'ne müracaattı. Jürisiz toplanan mahkemede, küçük suçlar işleyen kişiler yargılanmaktaydı. Bu suçlar çoğunlukla, gemi kaptanları ile onların tayfaları arasındaki ihtilaflardan, meyhanede tartışan kişilerden, ufak borçlar için yapılan hak iddialarından, ev ve hayvan kiralama sorunlarından, görevlilerin gündeliklerini alamama problemlerinden ortaya çıkmıştı. Hükmedilecek cezalar üç aylık hapis cezasını ya da yüz sterlin para cezasını aşamazdı. İşlenen suçlar daha ağır olduğunda hâkim yar-

[35] "Circular to Her Majesty's Consuls in the Levant", *The National Archives, Foreign Office,* 223/1, C 569404, July 2, 1844: 6; "Mr. Consul-General Cartwright to the Early of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office,* 223/1, C 569404, January 23, 1845: 33.

[36] İngiliz Uyruğu Siciline Kayıtlı Kişilerle İlgili Raporlar için bkz.: *The National Archives*, FO 223/1, C 569404, s.59-65.

[37] "Circular to Her Majesty's Consuls in the Levant", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, July 2, 1844: 6.

dımcılarının katılımıyla toplanan mahkemede karar alınırdı. Bu tür suçlara verilen azamî ceza genellikle on iki aylık hapis cezası ya da iki yüz sterlin para cezasıydı. Osmanlı topraklarında yaşayan İngiliz uyrukluların işledikleri ağır suçlarda ise yargılama yeri olarak Malta Adası'nda bulunan mahkeme görevlendirilmişti. Hatta sözü edilen ağır suçlar cinayet suçları ile sınırlanmış, zanlıların konsoloslarca alınan yazılı ifadelerinin ilk olarak Malta Valisi'ne iletilmesi sağlanmıştı. Konsoloslar, görgü tanıklarının duruşma sırasında bizzat hazır bulunmalarını sağlamakla da yetkiliydiler. Ayrıca Malta'ya gidecek tanıkların yol masrafları konsoloslukça ödenirdi.[38]

Bütün para cezalarının, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nca belirtilen usul dâhilinde tasarruf edileceği hükmü yine aynı Emirname'de yer almıştı. Konsoloslar bu doğrultuda para cezalarının tahsilini gerçekleştirip muhafaza etmekle de yükümlü kılınmıştı. Her yılın 31 Aralık'ında, o yıl içinde tahsil edilen para cezalarının hesabı, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na yeni konsoloslar tarafından verilirdi.[39]

Emirname'nin uygulanması sırasında, 28 Ağustos 1844 tarihinde Konsolos Bay Blunt'dan Aberdeen Kontu'na gönderilen bir yazıda, Türk uyrukluları ilgilendiren davalarda İngiliz Konsolosluk Mahkemeleri'ne müracaatın kabul edi-

---

[38] "Memorandum for the guidance of Her Majesty's Consular Servants in the Levant, with reference to the exercise of Jurisdiction under the Order in Council", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, July 2, 1844:12-13; "Mr. Consul Lander to the Earl of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, August 31, 1844: 18, "Mr. Consul Young to the Earl of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, September 10, 1844: 26, "Report on the working of the new System of Consular Jurisdiction in Criminal matters, in the district of Brussa", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, May 16, 1845: 38-39. Konuyla ilgili en detaylı örnek, 25 Aralık 1843 tarihinde meydana gelen bir cinayet davasında gözlemlenebilir. Georgio Vreto adlı kişi, Yunan bandıralı geminin güvertesinde çalışan bir denizcidir. Yüklediği malzeme ile gemisine giderken bir çiftlik evinde konaklayarak şarap içer. Yanında arkadaşı Michel Fucini vardır. Yola devam etmek için çiftlikten ayrıldıklarında, Georgio Vreto pelerininin yanında olmadığını görür. Arkadaşına gemiye doğru yoluna devam etmesini söyler. Kendisi, çiftlik çalışanlarından birinin eşliğinde geri döner. Pelerinini yolda bulamadığı için şarap içtiği çiftlik evine uğrar ve evde bulunan bir Maltalıyı pelerinini çalmakla suçlar. Evin dışına çıkartılan maktul, dört bıçak darbesi ile kapıda öldürülür ve parası gasp edilir. Olayın nasıl cereyan ettiği çiftlik evinin yedi yaşındaki oğlunun ifadesi ile açığa çıkar. Suçu işleyenler; Bernardo Farrugia, Batista Saliva, Salvatore Mangior ve Michele Angelo Lia isimli dört Maltalıdır ve İngiliz uyrukludur. Bu nedenle zanlıların yargılanma sürecine kadar Girit Konsolosu H.S. Ongley'e onların hapsedilmeleri emri verilir. Konsolos ayrıca tanıkların ifadelerini alarak Malta Valisi'ne iletmek ve davanın adada görülmesi için zanlıların adaya gönderilmesi işlemleri ile ilgilenmekle de görevlendirilir. Davaya tanıklık edecek üç kişi ve zanlılar gerekli güvenlik önlemleri alınarak Malta'ya gönderilirler. Jüri eşliğinde toplanan mahkemede yargılama tamamlanır ve zanlılar maktule saldırıp yaralamaktan dolayı suçlu bulunurlar. Suça iştirakleri oranında altı ay ile üç yıl arasında değişen prangabendlik cezasına çarptırılırlar. Bkz.: "Mr. Consul Ongley to the Earl of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, January 9, 1844: 69-76.

[39] "Memorandum for the guidance of Her Majesty's Consular Servants in the Levant, with reference to the exercise of Jurisdiction under the Order in Council", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, July 2, 1844: 13.

lemeyeceği konusu üzerinde önemle durulmaktaydı. Bunun nedenlerinden biri olarak, sözü edilen konunun Kapitülasyonların 15, 24 ve 69. maddelerine aykırılığı gösterilmekte, ikinci neden olarak da konsolosluk mahkemesince verilen herhangi bir kararın Türk uyrukları üzerinde adlî bağlayıcılığı olmadığı noktasına dikkat çekilmekteydi.[40]

Taraflardan birinin Osmanlı uyruğu olduğu ticari nitelikli davalarda ise davanın konusunu içeren bir belge valiye gönderilirdi. Vali de belgenin üzerine, davanın esasına yönelik karar verecek bir karma komisyon tayin edilmesi isteğini belirten bir ilâm iliştirir ve gümrük eminine gönderirdi. Dava karara bağlandığında belge üzerine yazılan ilâm, emin tarafından onaylanır, ardından mühürlenmek üzere valiye gönderilirdi.[41] 29 Ağustos 1844 tarihinde Girit Konsolosu H.S. Ongley tarafından Aberdeen Kontu'na gönderilen bir raporda, İngiliz uyruklu kişilerin davacı, Osmanlı halkının davalı olduğu mahkemelerin sayısının fazlalığından söz edilmekteydi. Aynı raporda bu davaların çoğunlukla küçük meblağlardaki anlaşmazlıklardan ortaya çıktığı belirtilmekte, bununla beraber davaların Osmanlı Mahkemelerinde görülmesi nedeni ile konsolos[42] ve tercümanların[43] katılımına ihtiyaç duyulduğu üzerinde durulmaktaydı. Bu durumun çok fazla zaman ve emek sarfiyatına neden olduğunun da altı çizilmekteydi.[44] Aynı şikâyetler 22 Ağustos 1844 tarihinde İskenderiye'nin İngiltere Konsolosu J. L. Stoddart tarafından yine Aberdeen Kontu'na yazılan raporda da dikkat çekmekteydi. Maltalı ve Yunan halk arasındaki pek çok küçük anlaşmazlığın, Konsolosluğu fazlası ile meşgul ettiğinden yakınılmaktaydı. İngiliz ve Osmanlı uyruklular arasındaki ticari anlaşmazlıkların ise Osmanlı Devleti'ndeki Karma Ticaret Mahkemeleri'nde çözüme kavuşturulduğu belirtilmekteydi.[45]

---

[40] "Mr. Consul Blunt to the Earl of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, August 28, 1844: 18.

[41] *a.g.a.b.*, 19.

[42] Osmanlı-İngiliz Kapitülasyonlarının 42. maddesine göre, İngiliz uyruğunda bulunan bir kişiyi, adil olmayan bir suçlamadan aldığı mahkûmiyetten ya da işlenen herhangi bir suça verilen abartılı cezalandırmadan koruyabilme yetkisi konsoloslara tanınmıştı. Özellikle sahte tanıkların ifadeleriyle vb. karar alınan durumlarda konsolosların kararı veto etme yetkisinin olmasının gerekliliği savunulmuştu.

[43] Elçiler, Babıali ile olan ilişkilerini tercümanlar aracılığı ile yaparlardı. Tercüman olacak kişiyi seçmenin elçinin yetkisinde olması, ona büyük bir nüfuz sağlardı. 18. yüzyılda Osmanlı Devleti ile ticari faaliyetleri artan Avrupa Devletleri'nin tercüman olarak gayrimüslim Osmanlı tebaasını kullanmaya başladıkları görülmektedir. Hatta bu durum zamanla elçilerin, gayrimüslim tüccarları büyük paralar karşılığında tercüman beratı ile himayelerine almalarına neden oldu. Konuya dikkat çeken İngiliz elçilik raporlarında, beratı alan bazı tercümanların, kendi beratlarını okuyacak kadar bile dil bilmedikleri belirtilmekteydi. Konuyla ilgili detaylı bir çalışma için bkz.: Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler. Kapitülasyonlar-Beratlı Tüccarlar-Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Ankara, 1983: 22-32.

[44] "Mr. Consul Ongley to the Earl of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, August 29, 1844: 21.

[45] "Mr. Consul Stoddart to the Earl of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, August 22, 1844: 27.

Stoddart, ağır suçların cezalandırılabilmesi için ispat edilmesi şartını hatırlatarak hemen hemen her olayda ispatın zorluklarından söz etmekteydi. Tam olarak ispatlanamayan suçlarda para cezası verildiğini belirterek, ekonomik açıdan gelir düzeyi düşük olan halkın bu cezaları bile ödeyemediğini hatırlatmaktaydı. Haciz yoluyla bile ödenmeyen para cezalarında, alternatif ceza olarak hapis cezasının uygulandığına dikkat çekmekteydi. Hapis cezası da ancak mahkemenin görüldüğü yerde bir Osmanlı hapishanesi varsa uygulanabilmekteydi.[46]

İstanbul'da bulunan İngiliz Konsolosluk Mahkemesi'nde yargılanıp hapis cezasına çarptırılan İngiliz uyruklu suçlular, çoğunlukla Tophane'de bulunan hapishanede cezalarını çekerlerdi. Bu hapishane, tonozlu bir geçişle bölünmüş iki geniş salondan oluşmuştu. Salonlardan birinde borçlarını ödemedikleri için hapis edilenler, diğerinde daha ağır suçlular bulunurdu. Suçluların bulunduğu bölme demir parmaklıklı, iki ya da üç kişiyi içine alabilen küçük odalardan ibaretti. İngiliz Başkonsolosu John Cartwright, 23 Ocak 1845 tarihinde Aberdeen Kontu'na yazdığı bir yazıda, hapishanenin özellikle yaz aylarında, uzun süreli hapis cezasına çarptırılan suçlular için sağlıksız bir yer olduğunu belirtmekteydi. Tutukluların egzersiz yapmalarına imkân sağlayacak herhangi bir avlu ya da bahçe bulunmaması da ortamın sağlıksızlığını arttıran koşullar olarak gösterilmiş ve yeni inşa edilen hapishanede İngiliz tutuklular için de yer ayrılması talep edilmişti. Selânik'te bulunan İngiliz Konsolosunun raporunda da Türk hapishanelerinin perişan durumundan şikâyet edilerek, İngiliz tutuklular için yeni bir hapishane tahsis edilmesi arzusu dile getirilmekteydi. Bu noktada Türk hapishanelerinin durumu ile ilgili şikâyet edilen en önemli husus, bu hapishanelerdeki tutukluların nemli taşların üzerinde uyumaları nedeni ile yerleşmiş romatizmal hastalıklara tutulmaları ya da daha ağır hastalanarak ömür boyu malul kalmalarıydı.[47]

19 Haziran 1844 tarihinde İngiliz Hükümeti tarafından çıkartılan bir başka Kraliyet Emirnamesi'yle İngiliz gemilerinin mürettebat listesinde olan İngiliz uyrukların haricinde, Osmanlı limanlarına ulaşan aynı ülke uyruğundaki kişilerin limana ulaştıktan sonraki üç gün içinde İngiliz Konsolosluğuna gelerek kayıt defterine adlarını yazdırmaları şartı getirildi.[48] İşlenen suç oranlarını azaltmayı hedefleyen bu uygulamanın kısmen de olsa başarıya ulaştığı daha sonraki yıllarda verilen bilgilerden anlaşılmaktadır. Nitekim 19 Mart 1845 tarihinde Selânik Konsolosu Chas. Blunt, şehirde bulunan çoğunluğu esnaf ve kayıkçılardan oluşan Yunan ve Maltalı halkın, konsolosluk defterine kayıt olmalarının ardından davranışlarında çok daha ihtiyatlı olduklarını, hatta bu sınıftan insanların alışkanlıklarında inanılmaz değişikliklerin yaşandığını belirtmekteydi. Birçok sarhoşluk ve darp olayının görüldüğü Paskalya Festivalinde olayların azalması da bunun en

[46] "Mr. Consul Stoddart to the Earl of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, July 4, 1845: 49.

[47] "Mr. Consul-General Cartwright to the Earl of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, January 23, 1845: 34; "Mr. Consul Blunt to the Earl of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, August 15, 1844: 35.

[48] "Mr. Consul Blunt to the Earl of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, August 15, 1844: 36.

güzel örneğiydi.[49] İzmir Konsolosu R. W. Brant'da 5 Mart 1845 tarihli raporunda aynı konuya değinerek konsoloslara tanınan cezaî yargı yetkisinin, İngiliz uyruklu halkın suç unsuru oluşturacak bir harekete girişirken iki kez düşünmelerine neden olduğunu belirtmekte ve suç oranlarının düştüğünden söz etmekteydi. Brant bu sonuca ulaşırken Osmanlı yetkililerince arttırılan asayiş tedbirlerinin, olayların faillerinin daha seri yakalanmalarının vb. etkili olduğunu da sözlerine eklemişti.[50] Kahire Konsolosu J. L. Stoddart ise 4 Temmuz 1845 tarihli raporunda, herhangi bir mal varlığına sahip olmayan kişilerin İngiliz ticaret gemilerinin güvertesinde Mısır'a gelerek yasadışı yollarla geçimlerini sağlamaya çalıştıklarını, bu tarz insanların konsolosluğa yük olduklarını belirtmekteydi. Stoddart, konsolosluğa gelerek yapılacak olan kayıt usulünün isabetli bir karar olduğunu söylemekte, fakat ilâve bazı düzenlemelerin de gerçekleştirilmesini gerekli görmekteydi.[51]

V. İngiliz Yüksek Konsolosluk Mahkemesi'nin Kurulması ve Yetkileri

Konsolosluk mahkemelerinin çalışmaları sırasında en çok eleştirilen nokta, adaleti gerektiği gibi ve etkili bir biçimde sağlayacak kararlar alamamalarıydı. İngiliz uyruğunda ve himayesinde bulunan kişilerin, ceza ve hukuk davalarında hâkimlik görevini üstlenen konsolosların, hukuk eğitimine sahip olmamaları bu tür sonuçlar doğurmaktaydı. Alınan mahkeme kararları herhangi bir temyiz mercii olmadığı için yeniden görüşülememekte, kararlarda değişiklik yapılamamaktaydı. Büyükelçiler aracılığı ile İngiliz Hükümeti'ne iletilen bu aksaklıklar, 30 Kasım 1864 tarihinde sonuçlarını verdi. On beş bölüm ve 102 maddeden oluşan bir "Kraliyet Emirnamesi" yayınlandı. Bu Emirnamenin üçüncü bölümü konsolosluk mahkemeleri ile ilgili düzenlemeleri içermekteydi ve İstanbul'da "Subreme Consular Court" adıyla bir Yüksek Konsolosluk Mahkemesi açılmasına olanak tanıyordu. Üçüncü bölümün on birinci maddesi Yüksek Konsolosluk Mahkemesi'nin olağan duruşmalarını İstanbul'da yapacağını, olağanüstü durumlarda ise İstanbul Başkonsolosluğu'nun yetkisiyle ya da İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın onayı ile Osmanlı topraklarının herhangi bir yerinde mahkeme kurabile-

---

[49] *a.g.a.b.*:36-37.

[50] "Mr. Consul Ongley to the Earl of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, April 12, 1845: 41.

[51] J. L. Stoddart, İngiliz Hükümeti'nin gerçekleştirmesini istediği düzenlemeleri dört soru içinde toplamıştır. Bunlar:
a) Ağır suç işleyen kişilerin bütününün Malta'ya gönderilmesinin uygun olup olmadığı,
b) Konsolosluk mahkemeleri tarafından bir aydan uzun süreli verilen hapis cezalarının Malta hapishanelerinde mi, yoksa koşulları uygun olan hapishanelerde mi icra edileceği,
c) Konsoloslara, üst üste iki kez ağır suç işleyen kişilerin ülkelerine gönderilmesi için yetki verilmesinin doğru olup olmadığı,
d) Yerleşim yerlerinde huzuru sağlamak için kefalet yetkisi gibi sıradan bazı yargı yetkilerinin konsoloslara verilmesinin amaca uygun olup olmadığıdır.
Bkz.: "Mr. Consul Stoddart to the Earl of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, July 4, 1845: 51.

ceğini hükme bağlıyordu.[52] İngiltere bu kurumun başına yıllık bin sterlin maaşlı bir başhâkim ve sekiz yüz sterlin maaşlı bir ikinci hâkim görevlendirdi. Hâkim ve yardımcı hâkimler; İngiltere, İskoçya ve İrlanda barolarında kayıtlı, en az yedi yıl görev yapmış hukukçulardan seçildi. Her iki hâkim de yaşamlarını İstanbul'da sürdürdüler. Hâkimlerden biri, altı ayda bir kere Kahire'ye giderek Mısır'da yaşayan İngilizler arasındaki davalara bakmakla da görevlendirildi.[53]

Taşrada da İngiliz uyruğunda bulunanlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklardan önemli görülenler de yukarıda sözü edilen hâkimler tarafından çözüme kavuşturuldu. Aynı zamanda İngiltere Büyükelçisi tarafından belirlenen yerlere, Osmanlı Devleti'nce atanan "başkonsolos", "konsolos", "konsolosluk vekili" ve "konsolosluk temsilcisi" adı verilen memurların, konsolosluk bölgelerinde mahkeme kurarak, İngiliz tabiiyetindeki kişiler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları çözümleyebilecekleri konusu yeniden karara bağlandı.[54]

İlk elçi Yusuf Agah Efendi'nin 2 gravürü

[52] Herbert Henry Davis Peirce, *Report to John Hay, Secretary of State, Upon A Tour of Consular Inspection in Asia (1904)*, Washington, 1904: 86-87; Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, 88; Halil Cemaleddin-Hırand Asador, *Ecanibin Memâlik-i Osmâniyyede*, 368.

[53] Herbert Henry Davis Peirce, *Report to John Hay*, 86-87; Halil Cemaleddin-Hırand Asador, *Ecanibin Memâlik-i Osmâniyyede*, 166.

[54] Herbert Henry Davis Peirce, *Report to John Hay*, 89-90; Halil Cemaleddin-Hırand Asador, *Ecanibin Memâlik-i Osmâniyyede*, 369.

Aynı Emirname, Yüksek Konsolosluk Mahkemesi'nin gerek yalnız, gerek jüri eşliğinde ve gerekse yardımcı aza ile toplanmasını hükme bağladı. Taşra konsolosluk mahkemelerinin toplantıları da bazen yalnız, bazen yardımcı aza eşliğinde yapılırdı.[55] Osmanlı topraklarında yaşayan, yirmi bir yaşında veya yaşça daha büyük bulunan, İngilizce eğitim almış, utanç verici bir suçtan dolayı mahkûm olmamış, yılda elli sterlin üzerinde geliri olan her İngiliz, Yüksek Konsolosluk Mahkemesi için jüri üyesi olabilirdi. Bunun dışında İngiliz Devleti hizmetinde bulunanlar (diplomatik ve konsolosluk hizmetlerinde çalışanlar, İngiliz ordu ve donanmasında görev yapanlar), hizmetliler, uşaklar, eczacılar, din adamları, malul olanlar, Osmanlı Devleti'ne hizmet eden İngiliz uyruklular jüri üyesi olamazlardı. Jüriler beşer kişiden oluşur, ceza davalarında ittifak halinde karar verirlerdi. Hukuk davalarında ise tarafların olurlarının da alınması şartıyla "ekseriyet" ile de karara varılırdı.[56]

İyi şöhret sahibi her İngiliz yardımcı aza olabilirdi. Yüksek Konsolosluk Mahkemesi'nde mahkemenin uygun gördüğü bir ya da iki yardımcı aza bulunabilirdi. Taşra konsolosluk mahkemelerinde ise iki ile dört arasında yardımcı aza görev yapardı. Birden fazla yardımcı azanın bulundurulması mümkün olmayan yerlerde bir yardımcı aza ile de mahkeme toplanabilirdi. Yardımcı azanın hâkim üzerinde etkisi yoktu. Sadece danışmanlık yapardı. Mahkemenin kararına karşı görüşte olan yardımcı aza, bu görüşlerinin nedenlerini zabıtnâmeye eklemek zorunda idi.[57]

Ceza hukukunun alanına giren, kasten adam öldürme, korsanlık, hıyanet gibi ağır suçların yargılamaları sırasında jüri zorunlu olarak görev yapardı. Ama adam öldürmek, kapıyı kırarak haneye tecavüz etmek, kasten yangın çıkartmak, sahtekârlık, tecavüz, zor ve şiddet kullanarak hırsızlık yapmak, yalan yere yemin etmek gibi hapis cezasını gerektiren hallerde olayın incelenmesi ve mahkemesi ya jüri ya da yardımcı aza yoluyla icra kılınır ve mahkeme kısa sürede karara varırdı. Fakat Yüksek Konsolosluk Mahkemesi davayı doğrudan ve sınırlanmış bir şekilde görecek olursa, üç ay hapis ve yirmi sterlin nakit para cezasından fazla bir cezaya hükmedemezdi.[58]

Hâkimler kendilerine sunulan davaları öncelikle şekli açıdan ön incelemeye tabi tutarak, davada görev alıp almayacaklarını saptarlardı. Ardından davaya jüri ya da yardımcı azalardan hangisinin katılacağı belirlenirdi. Olay incelemesi sonucunda şüpheli görülen kişinin, işlenen fiilin faili olduğu düşünülürse şahitler, hâkim tarafından mahkemeye çağrılırdı. Bu kişiler davayı takip etmekten ve şahitlikten çekinirlerse, İngiliz uyruklu olanlar mahkemeye katılımlarını sağlamak amacı ile hapsedilebilirlerdi. İngiliz uyruğunda olmayanlar için hâkimlerin böyle

---

[55] Halil Cemaleddin-Hırand Asador, *Ecanibin Memâlik-i Osmâniyyede*, 369.

[56] Herbert Henry Davis Peirce, *Report to John Hay*, 87-89; Halil Cemaleddin-Hırand Asador, *Ecanibin Memâlik-i Osmâniyyede*, 369; Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, 93-95.

[57] Halil Cemaleddin-Hırand Asador, *Ecanibin Memâlik-i Osmâniyyede*, 370.

[58] *a.g.e.*, 370-371; Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, 94.

bir yetkisi yoktu.[59] Hakkında ihtar kâğıdı bulunan zanlının kırk sekiz saat içinde hâkim huzuruna çıkartılması gerekirdi. Tutukluluk hali yedi günü geçemezdi. Bu süre gerekli görüldüğü takdirde on dört güne çıkartılabilirdi.[60]

Kasten adam öldürme ve hıyanet suçlarından tutuklanmış bulunan sanıkların salıverilmesine Yüksek Konsolosluk Mahkemesi karar verirdi. Aynı mahkeme, beş yüz sterline kadar para cezası ve yirmi yıla kadar zahmetli işlerde çalıştırılma suretiyle hapis cezası verme yetkisine sahipti. Vilayet konsolosluk mahkemeleri de on iki aydan fazla olmamak üzere hapis ve yüz sterline kadar para cezası verebilirdi. Yerel konsolosluk mahkemeleri ise sadece beş sterline kadar para cezasına hükmedebilirdi.[61]

Yine Yüksek Konsolosluk Mahkemesi'nin davacı lehine olarak elli sterline kadar tazminata ve miktarı ne olursa olsun çalınmış malın tazmin edilmesine, mahkeme masraflarının ödenmesine yönelik hüküm verme yetkisi vardı. Gerçekçi bir nedene dayanmadan açılan ceza davalarında ise davacı olan kişi, elli sterlini aşmayacak şekilde tazminat cezası ve mahkeme masraflarını ödemeye mahkûm edilebilirdi.[62]

Kasten adam öldürme ve idam cezası gerektiren bir suçu işlediği gerekçesi ile yargılanan bir kimsenin, Yüksek Konsolosluk Mahkemesi'nde yargılanması sonucunda bu suçu işlediği sabit olursa hâkim tarafından idam cezasına çarptırılırdı. Mahkûmiyetin ardından suçluya, mahkemeye söyleyeceği bir şey olup olmadığı sorulurdu. Eğer suçlu "İngiltere'de yaşasaydım böyle bir fiilden dolayı idam cezası ile cezalandırılmazdım." şeklinde bir yanıt verirse, mahkemece yinelenen ceza, sicile kaydedildikten sonra gereği yapılmaz, mahkeme zabıtnâmesi ve hâkimin gerekçeli kararı ile birlikte İngiltere'ye bildirilir ve kararın uygulanması talep edilirdi.[63] Yüksek Konsolosluk Mahkemesi, bir suçlu hakkında verilen hapis kararının İngiltere'de uygulanmasını isterse mahkûm; Malta, Cebelitarık, Aden ve Bombay gibi İngiltere Hükümeti'nin uygun gördüğü yerlerden birinde hapsedilirdi.[64]

Yüksek Konsolosluk Mahkemesi'nin veya Vilâyet Konsolosluk Mahkemeleri'nin aldığı kararların istinafen incelenmesi aşamasında İngiltere'deki "Full Court"'a müracaat edilirdi. İstinaf için önceden belirlenen bir süre olmayıp hâkim kararını bildirdiği sırada ne kadar süre zarfında istinaf davası açılabileceğini söylerdi. "Full Court"'un vereceği karar istinaf dilekçesinin kabulü yönünde olursa bidayet hükmü onaylanmış sayılırdı.[65]

[59] Halil Cemaleddin-Hırand Asador, *Ecanibin Memâlik-i Osmâniyyede*, 371.
[60] *a.g.e.*, 371.
[61] *a.g.e.*, 372.
[62] *a.g.e.*, 372.
[63] *a.g.e.*, 373.
[64] *a.g.e.*, 373; Herbert Henry Davis Peirce, *Report to John Hay*, 93.
[65] Halil Cemaleddin-Hırand Asador, *Ecanibin Memâlik-i Osmâniyyede*, 373-374.

VI. Sonuç Yerine

Osmanlı Kapitülasyonları, 18. yüzyıla kadar yabancıların devlet içindeki hukukî statülerini belirten ve tek taraflı bir imtiyaz olarak bağışlanan ahidnâmelerdi. Padişah bir ahidnâme verirken fıkıh kurallarını, talepte bulunan devletten temin edeceği siyasî, iktisadî ve malî çıkarları göz önünde bulundururdu. İngiltere de bu kapsamda haklar tanınan ülkelerin başında yer almaktaydı. İngiliz Konsolosları, yıllarca Osmanlı topraklarının çok farklı noktalarında doğum, ölüm ve evlendirme kayıtlarının tutulduğu noterlik hizmetlerini, "Ticaret Gemileri Kanunları" uyarınca kaptanları ve tayfaları ilgilendiren çeşitli işlemleri ve İngiliz uyrukluların haklarının korunması çalışmalarını sürdürdüler.

Batılı devletler, 17. yüzyıldan itibaren, elçi ve konsoloslarının hapsedilememesi, kendi ülke uyruğundaki kişilerin ülkeden çıkartma işlemlerinde elçilerinden izin alınması gibi pek çok adlî ayrıcalıkları kapitülasyon maddeleri arasına yerleştirdiler. İngiltere de bu kapsamdaki çalışmalarını 18. yüzyıldan itibaren hızlandırdı. İngiliz uyrukluların haklarının korunması, konsolosların adlî işlevlerinin arttırılması yönünde çalışmalar yapıldı. Bütün bu çalışmaların en temel nedeni, İngiltere'nin kendi çıkarları doğrultunda Osmanlı Devleti'ni kontrol altında bulundurma gayretleriydi. Çalışmalara, konsolosluk örgütlerinin genişletilmesinden başlandı. 1825 yılında çıkartılan "Konsolosluk Kanunu" ile konsoloslar maaşlarını devletten alan birer kamu görevlisi haline dönüştürüldü. İngiltere bu tarihten itibaren, Osmanlı toprakları üzerindeki emperyalist politikalarını, doğrudan doğruya devletten maaş alan konsolosları aracılığı ile gerçekleştirecekti.

İkinci aşamada, konsolosların yetkilerini ve yargılama haklarını düzenlemek üzere Kraliçe'ye yetki verilmesini sağlayan 1836 tarihli kanun, parlamentodan geçirildi. Kanunun en temel amacı, kapitülasyonlarla yargı alanında elde edilen "hâric ez memleket" (ülke dışılık) prensibini devam ettirmekti. Böylece Osmanlı topraklarında yaşayan İngiliz uyrukluların, yaşadıkları ülkenin kanun ve mahkemelerine tabi olmama ayrıcalığı sürecekti. Sadece kendi uyruğundakileri korumaya yönelik görünen ve masumane duran bu adlî ayrıcalık, bir yandan da kendi yanlarında yer alan Gayrimüslim Osmanlı tebaası arasında yaygınlaştırıldı. Pek çok Zimmî, başta vergi muafiyeti olmak üzere çeşitli adlî ayrıcalıklara kavuşmak için elçi ve konsoloslara rüşvet vererek Babıali'den tercümanlık beratı almaya çalıştı. Üçüncü ülkelerin tebaaları ise "himaye altındaki uyruk" adıyla yeni bir statü yaratılarak korunmaya çalışıldı.

Osmanlı Devleti bu gelişmelere karşılık önlem almak amacı ile 1863 yılında bir Nizamname yayınladı ve konsoloslukların çalıştıracakları yerli görevlilere sayıca sınırlama getirdi. Fakat Nizamname hükümleri tam anlamı ile uygulanamadı. 1869 yılında çıkartılan ve Osmanlı uyrukluların yabancı uyruğuna geçmesini Babıali'nin iznine bağlayan "Tabiyet-i Osmaniye Kanunnamesi" de beklenen gelişmeleri sağlayamadı. İngiltere elde etmiş olduğu adlî ayrıcalıkları kullanarak konsolosları aracılığı ile "devlet içinde devlet" gibi hareket edip Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmeye devam etti.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

"Act of 6 and 7 Victoria", *The National Archives, Foreign Office,* 223/1, C 569404, August 24, 1843: 2-5.

"Circular to Her Majesty's Consuls in the Levant", *The National Archives, Foreign Office,* 223/1, C 569404, July 2, 1844: 6.

"Memorandum for the guidance of Her Majesty's Consular Servants in the Levant, with reference to the exercise of Jurisdiction under the Order in Council", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, July 2, 1844: 12-13.

"Mr. Consul Blunt to the Earl of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, August 28, 1844: 18.

"Mr. Consul Blunt to the Earl of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, August 15, 1844: 35.

"Mr. Consul-General Cartwright to the Early of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office,* 223/1, C 569404, January 23, 1845: 33.

"Mr. Consul Lander to the Earl of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, August 31, 1844: 18.

"Mr. Consul Ongley to the Earl of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, August 29, 1844: 21.

"Mr. Consul Ongley to the Earl of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, April 12, 1845: 41.

"Mr. Consul Ongley to the Earl of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, January 9,1844: 69-76.

"Mr. Consul Stoddart to the Earl of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, August 22, 1844: 27.

"Mr. Consul Stoddart to the Earl of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, July 4, 1845: 49.

"Mr. Consul Young to the Earl of Aberdeen", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, September 10, 1844: 26.

"Report on the working of the new System of Consular Jurisdiction in Criminal matters, in the district of Brussa", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404, May 16, 1845: 38-39.

"Returns of Persons enrolled in the Register of British Subjects", *The National Archives, Foreign Office*, 223/1, C 569404: 59-65.

The National Archives, Public Record Office, State Papers, 105/334, Safer 1097 (January 1686):6.

Kitap ve Makaleler

Ahmed Halid; *Hukuk-ı Hususiyye-yi Düvel*, C. I, İstanbul: Müşterek-ül Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, 1329.

Altuğ, Yılmaz; *Yabancıların Hukuki Durumu,* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1971.

Apaydın, Bahadır; *Kapitülasyonlar ve Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesi*, Ankara: Adalet Yayınevi, 2013.

Aybay, Rona; *Tarih ve Hukuk Açısından Konsolosluk*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2009.

Bağış, Ali İhsan; *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler. Kapitülasyonlar-Beratlı Tüccarlar-Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 1983.

Boogert, Maurits H. Van den; *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi. 18. Yüzyılda Kadılar, Konsoloslar ve Beratlılar,* (Çev.: Ali Coşkun Tuncer), İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2008.

Canik Mutasarrıfı Fraşirli Mehdi Bey; *İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Tatbikatı Hâzırası*, Samsun: Matbaa-i Cemil, 1325.

Çelik, Edip F.; *Milletlerarası Hukuk*, C. II, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1982.

Demir, Ömer -Mustafa Acar; *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ankara: Adres Yayınları, 2005.

Göger, Erdoğan; *Yabancılar Hukuku*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1974.

Gönen, Yasemin Saner; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancıların Adli Ayrıcalıkları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1998.

Halil Cemaleddin-Hrand Asador; *Ecanibin Memâlik-i Osmâniyyede Hâiz Oldukları İmtiyâzât-ı Adliyye,* Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1331.

Hasan Fehmi; *Telhis-i Hukuk-ı Düvel*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye, 1300.

Herbert Henry Davis Peirce; *Report to John Hay, Secretary of State, Upon A Tour of Consular Inspection in Asia (1904)*, Washington: Government Printing Office, 1904.

Hobsbawm, Eric J.; *Sermaye Çağı: 1848-1875*, (Çev.: Bahadır Sina Şener), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003.

İnalcık, Halil; "İmtiyâzât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul, 2000: 245-252.

Kocabaşoğlu, Uygur; *Majestelerinin Konsolosları. İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900),* İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Kurat, Akdes Nimet; "İngiliz Devlet Arşivinde ve Kütüphanelerinde Türkiye Tarihine Ait Bazı Malzemeye Dair", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. VII: 1, Ankara, 1949: 1-27.

Kütükoğlu, Mübahat; *Osmanlı İngiliz İktisâdi Münasebetleri, I (1580-1838),* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1974.

Mahmud Esad; *Osmanlı Kapitülasyonları Rejimi Üzerine*, (Çev.: Ahmet Öylek), Ankara: Türk Hukuk Kurumu, 2008.

Özkorkut, Nevin Ünal; "Kapitülasyonların Osmanlı Devleti'nin Yargı Yetkisine Getirdiği Kısıtlamalar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 53: 2, Ankara, 2004: 83-94.

Pazarcı, Hüseyin; *Uluslararası Hukuk Dersleri*, 1. Kitap, Ankara: Turhan Kitabevi, 1994.

Şaşmaz, Musa; "İngiliz Yüzbaşı Stewart'ın Konya Konsolosluğu ve Adli Yönetime Dair Raporu (1879-1882)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 11 (2002): 223-238.

Öz: Osmanlı Devleti'nin 1580 tarihinden itibaren kapitülasyonlarla İngiltere'ye tanıdığı ayrıcalıkların başında adlî ayrıcalıklar yer aldı. İngiliz Konsolosları, Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan İngiliz uyruğundaki vatandaşların konsolosluk mahkemelerinde görülecek ceza ve hukuk davalarında hâkimlik görevini üstlendiler. Konsoloslara tanınan bu yetkiler, İngiliz Hükümeti'nin değişik tarihlerde çıkartmış olduğu Emirnamelerle yasal bir temele dayandırıldı. Yine aynı Emirnamelerle bazı yeni düzenlemeler gerçekleştirildi. Bu düzenlemelerden en önemlileri, İngiliz Konsoloslarının adlî kovuşturmada izleyecekleri yolları belirleyen 1843 tarihli Emirname ile İngiliz Yüksek Konsolosluk Mahkemesi'nin açılmasını sağlayan 1864 tarihli Emirname'dir. Bu mahkeme hem İstanbul bölgesindeki davaları karara bağladı, hem

de bir temyiz mercii olarak işlev gördü. Böylece alınan kararlara itiraz olduğu takdirde davanın yeniden görüşülmesi de sağlanmış oldu.

Anahtar Sözcükler: İngiliz Konsolosluk Mahkemeleri, Kraliyet Emirnameleri, adlî ayrıcalıklar, Kapitülasyonlar.

Judicial Privileges Granted to the United Kingdom by Capitulations and Royal Decrees Regulating the Jurisdiction of Consulates

Abstract: Judicial privileges were at the forefront of the privileges that the Ottoman State granted to the United Kingdom through capitulations since 1580. British Consuls took on the task of serving as judges in criminal and civil cases in the consular courts of citizens of British nationality living in the territory of the Ottoman State. These powers granted to the consuls were based on a statutory principle through the decrees British Government had issued on different dates. Some new regulations were also made with the same decrees. The most important of these regulations are the Decree of 1843, which sets out the legal procedure British Consuls will follow in judicial proceedings, and the Decree of 1864, which opened the British High Consular Court. This court settled the cases in the region of Istanbul, and also served as a judicial authority for appeals. Thus, if objections were made against the decisions taken, the cases would be held again.

Keywords: British Consular Courts, Royal Orders, judicial privileges, Capitulations.

Erken Cumhuriyet Döneminde Ulus İnşası ve Tarihî Romanlar: Savaşçı, Medeni ve Millî Kahraman*

Kadir DEDE**

I. Giriş

Genelde milliyetçilik ve özelde ulus inşası süreçleri, tarih ile yoğun bir ilişki içindedir. Bir yönüyle "ulusları tarihçiler yaratır" sözüyle[1] betimlenebilecek olan bu yoğunluk, diğer yandan tarihin öznel amaçlarla kurgulanması anlamıyla tarihsiciliğin en uç örneklerinden birini, milliyetçilik özelinde sunmaktadır[2]. Ulus inşası süreci; tarihin yeniden yazılması, tarih yazımının yönteminin dönüştürülmesi, daha önceden göz ardı edilmiş olan unsurların ön plana alınması, mekân ve zaman anlamında odağın dönüştürülmesi ve Renan'cı anlamda belli tarihsel olgu ve olayların unutulması[3] gibi etkinliklerin her birini, belli ağırlıklarda içermektedir. İnşanın tarihle ilişkisi, Hroch'un ulusal kimliğin uyanışına ilişkin evrelerinde olduğu gibi akademik ilgiyle başlasa da[4] onun sınırlarını fazlasıyla aşar ve nihai olarak oluşturulan tarihin kitlelerce benimsenmesini hedefler. Bu hedef doğrultusundaki çabalar bilimsel uğraşlar olmaktan ziyade ulus kimliğinin açığa

---

* Bu makale, 2015'te tamamladığım doktora tezimdeki araştırma ve verilere dayanmaktadır.

** Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / kadirdede@gmail.com

[1] Dominique Schnapper, *Yurttaşlar Cemaati - Modern Ulus Fikrine Dair,* çev. Özlem Okur (İstanbul: Kesit Yayınları, 1995), 143.

[2] Süleyman Seyfi Öğün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, (İstanbul: Alfa, 2000), 25.

[3] Ernst Renan, *Nutuklar ve Konferanslar*, çev. Ziya Ishan (Ankara: Sakarya Basımevi, 1946), 103.

[4] Miroslav Hroch, *Avrupa'da Milli Uyanış: Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*, çev. Ayşe (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

vurulması doğrultusunda bir keşif niteliği taşımaktadır. Tarih vasıtasıyla keşfedilen, "kim olduğumuz, nereden geldiğimiz, ne zaman ortaya çıktığımız, atalarımızın kim olduğu, ne zaman büyük ve şanlı olduğumuz, kahramanlarımızın kim olduğu ve neden gerilediğimiz" gibi soruların yanıtlarıdır[5].

Erken cumhuriyet döneminde ulus inşası sürecinin tarihle ilişkisi de bu genel görüntüyü yineler. Ersanlı'nın işaret ettiği üzere tarihçiler Cumhuriyet'le birlikte ulus-devlet kurucuları olarak görülmüş, siyasal misyonları bilimsel uğraşlarına daima üstün tutulmuştur[6]. Bu misyonun yerine getirilmesi, tarihsel incelemelerin üzerinde yoğunlaştığı odağın önemli ölçüde değişmesiyle iç içedir. İmparatorluk döneminde tarih, Türklerin İslâmiyet'i kabulünden öncesini çok fazla ele almazken, yalnızca Kayı Boyu'nun şeceresini takip etmiştir. Fakat Türkçülüğün önce düşün, sonrasında da siyaset hayatındaki gelişimi, tarih disiplini üzerinde de etkilerde bulunacaktır. Öyle ki İslam öncesi Türk tarihi giderek daha çok çalışmaya konu olmuş, tarih yazımının genel paradigması da özellikle Ahmet Cevdet Paşa'dan itibaren değişmiştir[7]. Örneğin 1877 tarihli bir ders kitabı Türk soyundan bahsetmezken, sadece on yıl sonrasında Türkler, Asya'nın büyük ulusları arasında sayılacaktır. Bunun gerçekleşmesini mümkün kılanın ise bilimsel bir dönüşümden ziyade siyasal gündem olduğu aşikârdır.

Cumhuriyet dönemi, imparatorluğun son yıllarından itibaren ortaya çıkan bu dönüşümün radikal bir kırılma halini almasına tanıklık etmektedir. Türklerin İslam ve hatta imparatorluk öncesi tarihine dönük ilgisizlik yeni dönemde bütünü ile tersine dönmüş; İslam öncesi Türk tarihine, Osmanlı Dönemi'ni bütünüyle göz ardı edecek biçimde odaklanılmıştır. Diğer bir deyişle milliyetçiliğin karmaşık bir hatırlama ve unutma diyalektiği içindeki işleyişi[8], cumhuriyetle birlikte önceki dönemin hatırlanan ve unutulan taraflarının yer değiştirmesini kapsamaktadır. Bu değişikliğin en kapsamlı ve "bilimsel" sonucu ise Türk Tarih Tezi olmuştur.

Tezin temel amacının Cumhuriyet kuşaklarına, dünyayı, vatanı ve Türklüğü konumlandırmak için bir dizi anahtar sunmak olduğu söylenebilir[9]. İçerdiği temel kabuller ile bir yandan tarih yazımının yeni odağını oluşturmuş, diğer yandan ise tarih çalışmaları ile Türklerin kökenini, Batılılarca kendisine atfedilen niteliklerin temelsizliğini vurgulayacak biçimde kurgulamıştır. Teze göre Türkler, ilk olarak Orta Asya'da ortaya çıkmışsa da buradan batıya göç etmiş; Sümer ve Hititler'in de kökenini oluşturmuştur. Bu vesileyle bir yandan Orta Asya'nın medeni bir nitelik kazanmasını sağlayan Türkler, diğer yandan Mezopotamya

---

5 Anthony, D. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, çev. Sonay Bayramoğlu (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2002), s.193.
6 Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih – Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu,* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 16.
7 Fatma Müge Göçek, "Osmanlı Devletinde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 4 – Milliyetçilik,* ed. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 70-71.
8 Michael Billig, *Banal Milliyetçilik*, çev. Cem Şişkolar (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2002), 50.
9 Sezgi Durgun, *Memalik-i Şahane'den Vatan'a* (İstanbul: İletişim Yayınları), 155.

uygarlığının da kurucusu olmaktadır. Mezopotamya ile kurulan ilişki gerek tarihsel, gerekse içinde bulunan siyasal durumla ilgili olarak kritik sonuçlara gebedir. Bunlardan ilki, Türklerin Hititlerin kökenine yerleştirilmesinin, Anadolu coğrafyasında Türk varlığının Yunan ve Ermeniler'den de eski olduğu anlamını taşımasıdır. Böylelikle Anadolu'nun Türklerin anavatanı olduğunun iddiası temellendirilirken, verili coğrafyadaki nüfusunun etnik açıdan saf olmayışının yaratabileceği olası rahatsızlıklara da nispi bir çözüm bulunmaktadır[10]. İkinci olarak tez vasıtasıyla, halen karşıtlık ve öykünme ile bakılan Batı'nın tarihsel kökenine doğrudan bir giriş yapılmaktadır. Bugünkü Batı'nın temelini teşkil ve uygarlık bakımından zirve noktalarına tekabül eden Mısır-Yunan-Roma-İbranî-Hıristiyan çizgisinin miladını oluşturan Sümerlerdir[11]. Dolayısıyla Sümerleri Türklere bağlayan tarih anlayışı, bir yönüyle tüm bir Batı tarihiyle Türkler arasında bağ kurmaktadır. Bu bağ aracılığıyla yeni rejimin taklitçi konumuna düşmeksizin Batı'ya benzemeye çabalaması mümkün olmuş, bunu yaparken Gökalpçi hars-medeniyet ayrımını[12] aşma olanağına da kavuşmuştur. Keza medeniyetin kaynağı olarak Batı'ya yönelmek için bir meşruiyet temeli yaratma ihtiyacı bu şekilde ortadan kalkmakta ve medenileşme çabaları esas olarak "öze dönme" vasfı kazanmaktadır[13]. Yine bu bağ, Batılı çevrelerdeki barbar Türk imgesine yanıt olarak yeni bir imge sunmaktadır. Keza barbarlıkla itham edilenler, tezin sunduğu "gerçek"lerle kendilerini medeniyetin kurucusu olarak tanımlamakta; medeni, dünyaya önder olan, köklü devletler kuran bir Türk imgesini güçlendirmektedir[14]. Ayrıca tez vasıtasıyla içinde bulunulan siyasal konjonktürün gereklerini ve ortaya konan inkılâp programını meşrulaştırma olanakları artmaktadır. Bu sayede geçmişin Türk toplumları bugünden geriye doğru laik, hoşgörülü, demokratik, parlamenter, eşitlikçi ve kadına geniş bir yer tanıyan topluluklar olarak sunulabilmekte, diğer bir deyişle Türklerin, Kemalizm'in muhtevasını zaten tarih boyunca taşıdıkları sonucuna varılmaktadır[15].

Son olarak Batı karşısında konumlanmada önemli bir farklılık yaratan tez, aynı zamanda Berktay'ın nitelemesiyle "Orta Asyacı"dır[16]. Bu vasıf, yerleşik İslami imparatorluklar dışında kalan tarihsel aşama ve bölümlerin öneminin abartılmasına imkân sağlamakta, hatta sahip olduğu göçebe düzenlerinin neredeyse haleflerinden daha ileri biçimde "yüksek medeniyet"ler gibi resmedilmesini kolaylaştırmaktadır. Son olarak Tarih Tezi'nin içeriğindeki Orta Asya vurgusu, dönem içinde bütünüyle silinmemiş "Turan ülküsü"nü de belli bir sınır için-

---

[10] Çağlar Keyder, *Memleket-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 81-82.

[11] Suavi Aydın, "Cumhuriyet'in İdeolojik Şekillenmesinde Antropolojinin Rolü: Irkçı Paradigmanın Yükselişi ve Düşüşü," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce – Cilt 2: Kemalizm,* ed. Ahmet İnsel (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 345.

[12] Ziya Gökalp, *Hars ve Medeniyet* (İstanbul: Toker Yayınları, 1995).

[13] Aydın, "Cumhuriyetin İdeolojik Şekillenmesinde", 354.

[14] Durgun, *Memalik-i Şahane'den Vatan'a,* 155.

[15] Etienne Copeaux, "Türk Milliyetçiliği: Sözcükler, Tarih, İşaretler," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 4 – Milliyetçilik,* ed. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 50.

[16] Halil Berktay, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983), 54.

de tutmaya yarar. Tezin bu biçimi, düşünsel hayatın mazisinde yer sahibi olan Orta Asya algısını bütünü ile dışlamamakta, ama onu hedef olarak seçilen Batı'ya ulaşmadaki araçsal katkısı çerçevesinde gündeme almaktadır.

Gerek Türk Tarih Tezi, gerekse yeni dönemin tarihe yaklaşımıyla ilgili olarak yanıt bekleyen bir soru ise sunulan argümanların kitlelere nasıl ulaşacağıdır. Diğer bir deyişle Tarih Tezi ve bu alandaki diğer görüşlerin insanların kendilerini bir ulusun mensubu olarak tahayyül etmelerinde ne gibi bir rol oynayacağı muğlaktır. Tezin vurguladığı hususlar, dar bir çevrenin çalışmalarının sonucu olmuş ve yine dar bir çevreye sunulmuştur. Örneğin tezin temel belgelerinden 1930 tarihli *Türk Tarihinin Ana Hatları* yüz adet, bu kitabın kısaltılmış bir versiyonu olan 1931 tarihli *Türk Tarihinin Ana Hatları Methal Kısmı* ise otuz bin adet basılmıştır. Ulus inşası noktasında tarihe yönelişin amacı, belirli bir insan grubunu bir hikâyenin parçası haline getirmek ve bunun vasıtasıyla onlara özdeşleşecekleri kimliği sunmaktır[17]. Yeni rejim, tarihe aynı amaçla yönelmiş, bu yönelişin neticesinde genel bir hikâyeyi oluşturmanın da adımlarını atmıştır. Sıra bu hikâyenin kimliği benimseyecek olan insan topluluğuna ulaşmasına geldiğinde ise sahneye dönemin tarihî romanları çıkacaktır.

Bu çalışma roman türünün ulus inşasının en önemli araçlarından biri olduğu kabulünden hareket etmekte ve tarihî romanlara da inşa sürecinin hâkim tarih algısını yaygınlaştırılmadaki katkısı üzerinden yaklaşmaktadır. Türk Tarih Tezi'nin en somut ürününü oluşturduğu tarih perspektifinin popülerleşmesinde tarihî romanlar önemli görevler yüklenmiş, özdeşleşilecek olan kimliğin geçmişinin kitle tarafından bilinip benimsenmesine katkı yapmıştır. Fakat bu işlevin yerine getirilmesi zaman zaman önemli çelişkileri, romancıların konu ve karakter seçimi noktasında katı sınırlara tabi olmasını ve bunu aşmak adına sergiledikleri çabayı da içermektedir.

Bu noktada ilk olarak, rejimin tarihe Türklerin medeniliğini ortaya koymaya dönük bir araç olarak yaklaşmasının tarihî romanlar ve yazarları üzerindeki etkisinden bahsedilmelidir. Tarihî roman ile ulus inşası süreci arasında kurulabilecek ilişkinin geçmişin övgü ve şaşası üzerinden bugüne dair bir ortaklık kurgulanması noktasında yoğunlaşması beklenebilir. Bu doğrultuda da savaşlar, zaferler, fetihler ve üzerinde hâkimiyet kurulan toprak ve topluluklar ön plana çıkacaktır. Ancak roman yazarı da medeniliğin Türkler için tarih boyunca sahip olunan bir vasıf olduğunu vurgulamaya dönük gündemden kopuk değildir ve erken cumhuriyet döneminin "medenilik" tasavvuru, böylesi bir beklentinin karşılanmasını güçleştirmektedir. Keza medenilik tartışması ile ilgili olarak tarihe yüklenen misyonlardan biri Türklere dair "barbar" imajının silinmesidir[18] ve tarihî roman türünün asli unsuru olan savaşçı imgesinin belli bir medenilik vurgusuyla dengelenerek sunulması gerekecektir.

---

[17] A. Holly Shissler, *İki İmparatorluk Arasında – Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye,* çev. Taciser Ulaş Belge (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005), 46.

[18] Bu imajın genel özellikler ve eleştirisi için bkz. Tuncer Gülensoy, *MÖ 4500-MS XIII. Yüzyıllar Arasında Barbar Türkler* (Ankara: Akçağ Yayınevi, 2011).

1923-1938 arası tarihî romanları kısıtlayıcı bir diğer unsur da erken cumhuriyet dönemi tarih anlayışının Osmanlı dönemini görmezden gelen boyutudur. Bir yandan tarihin imparatorluk öncesi döneme odaklanması, diğer yandan ise cumhuriyetle birlikte millî kimliğinin öteki-imgesinin "Eski Türkiye" yani Osmanlı olması[19]; tarihî romanının yararlanabileceği önemli bir malzemenin kenara itilmesini gerektirmiştir. Keza Osmanlı Devleti'nin yükselme devri çok sayıda askerî zaferi, fethi ve "gurur"u içerse de eski rejime dair eleştirel tutum kendisini romanda da hissettirmektedir. Bu ise Osmanlı dönemine dair anlatının ulusal gurura dair bir malzeme kaynağı olmaktan ziyade eleştirel bir nitelik taşımasını getirecektir.

Çalışma, cumhuriyetin ilk yıllarında rejimin tarihe yaklaşımının tarihî romanlar üzerindeki etkisini, yazarların konuları ele alışta başvurdukları yöntemin belli karakteristikleri üzerinden açıklama amacını taşımaktadır. Bu doğrultuda ilk olarak roman ve tarihî roman türünün ulus inşası sürecinde ne gibi işlevler yüklendiği vurgulanmakta, bu vurgu çerçevesinde edebi olan ile politik olanın ne ölçüde örtüştüğü dile getirilmektedir. Bunun ardından dönemin tarihî romanları ve yazarlarının genel özellikleri üzerinde durulmakta, son olarak bahsedilen temel iki kısıtın belirgin olduğu romanlar irdelenmektedir.

II. Ulus İnşası Süreçlerinde Romanların Rol ve İşlevleri

Genel olarak edebiyatın ve özelde de romanın temel işlevlerini "yansıtma" ve "yaratma" sözcükleri üzerinden açıklamak mümkündür. Buna göre yansıtma, topluma ve toplumu oluşturan insana dair bir sanat olarak edebiyatın, içinde bulunulan zaman diliminin koşullarına, ilişkilerine, davranış biçimlerine, olumlu ve olumsuz yönlerine ışık tutması, bunlar hakkındaki manzarayı sunması şeklinde nitelendirilebilir. Yansıtma, antik çağlardan beri edebiyatın tanımlanmasında başvurulan başlıca işlevi oluşturmuştur. Platon'un *Devlet*'ine kadar uzanan bir tarihsel geçmiş boyunca edebiyat, genel ve geniş anlamıyla bir yansıtma olarak görülmüş, sıkça bir aynaya benzetilmiştir. Aynanın nesneleri ve varlıkları olduğu gibi yansıtması, sanata ve edebiyata da yüklenen bir nitelik olmuş ve onların da bu şekilde dünyayı ve yaşamı yansıtmaları beklenmiştir [20]. Yaratma ise bunun bir adım ötesine geçerek, edebiyat yoluyla mevcut olana değil olması gerekene dair bir içeriğe karşılık gelmektedir. Edebiyat, olması gerekenin tarifi ve buna nasıl ulaşılacağının ortaya konmasına dönük misyonla donatıldığı gibi farklı yaratım süreçlerinin içeriğinin yaygınlaştırılmasında da rol üstlenmektedir.

Edebiyatın ve dolayısıyla romanın yaratma işlevi, kendisini ulus inşası süreçleri de dâhil olmak üzere, kapsamlı bir dönüşüm ve değişim hedefindeki hemen her türlü proje için kritik bir araç haline getirmektedir. Çünkü bizatihi romanın ortaya çıkışı bilinçli ve iradi bir biçim verme çabasının ürünü olup dünyayı kur-

[19] Tanıl Bora, "İnşa Döneminde Türk Millî Kimliği", *Toplum ve Bilim* 71 (1996): 168-187.

[20] Yansımanın edebiyat kuramlarının genel tartışmaları çerçevesindeki konumu için ayrıca bkz. Berna Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998).

ma, onu yaratma çabalarıyla iç içedir[21]. Bu bakımdan roman, toplumun genelini etkileme ve farklı konum ve nitelikteki bireylerde "biz" duygusu yaratarak aralarında dayanışma ve bütünlük sağlama çabasının olduğu her yerde önemli bir konuma yerleşir. Dayanışma, keşfedilmekten ziyade yaratılacak bir unsurdur ve bu yaratıcılık fonksiyonunu gerçekleştirmede "biz"i tanımlayıp sınırlarını genişletecek olan edebiyatçılardır[22]. Dolayısıyla dönüşüm, değişim ve "biz"in tanımlanmasının söz konusu olduğu bir proje olarak ulus inşasının başvurduğu araçlar arasında romanın yer almaması zaten olası değildir.

Diğer yandan roman türünün tarihsel gelişiminin milliyetçilik ve millîlik ile olan yakın ilişkisi, onun ulus inşasındaki konumunu karşılıklı bir etkileşimin neticesi haline getirmektedir. Yerlinin yabancıdan ne şekilde ayrılacağının netleşmediği ortamda roman, kesin bir ölçüt muamelesine tabi tutulmuş; bir ulusu diğerinden ayırt eden unsurların ortaya konması ve bireylerin bu yöndeki bilince erişmeleri çabasının parçası olmuştur. Bu çerçevede roman, bireyi bir ulusun mensubu olarak tanımlayan karakteristik özelliklerinin altının çizilmesinde işlevseldir[23]. Bu işlevi yerine getirirken aynı zamanda ulus-devlet olmanın genel özelliklerini taşımayan verili sınırlar içerisinde, nüfusun bir ulus halini alması çabasının aracı olarak da tanımlanabilir. Milliyetçilik ulus ve devlet olgularını bir araya getirirken bireylerin siyasal yaşamları ile duygusal yaşamları arasında da bir bütünlüğü kurma gayretini gütmektedir[24]. Bu bütünlüğün sağlanması ise kamusal alanda belli uygulamaların takibiyle sınırlı kalmayarak bireylerin özel alanlarında da etkilenmesini gerektirmektedir. Dilsel bütünlüğün sağlanması, toplumun eğitilmesi, propaganda faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi, toplumsal iletişimin geliştirilmesi bu çerçevedeki faaliyetler arasında yer alırken roman, bunların her birinin özel alana yansıması çabasının parçası olmaktadır.

Konunun dilsel bütünlük boyutu, tüm milliyetçilik akımlarının sahip olduğu dilin yönetilmesi gerektiği fikriyle ilişkilidir. Yönetim hususu, dilin standartlaşması, resmî dil olarak eğitimde ve kamusal iletişimde kullanılması ve sosyokültürel olarak yeniden üretimi gibi boyutları içerir[25]. Roman ise yalnız yasama faaliyetleri ve iktidar eliyle gerçekleştirilen uygulamaların yetersiz kalacağı noktada sahne almakta, dilin yönetimi doğrultusundaki uygulamaların önemli bir parçası olmaktadır. Gerek dilin sadeleşmesi, gerekse konuşma diliyle yazı dili arasında bütünlüğün sağlanması gibi kritik konularda romanın önemli bir hizmet sunduğu açıktır.

---

[21] Gregory Lukacs, *Roman Kuramı,* çev. Cem Soydemir (İstanbul: Metis Yayınları, 2003), 16.

[22] Margaret Canovan, "'Breathes There The Man, With Soul So Dead…': Reflections on Patriotic Poetry and Liberal Principles," *Literature and Political Imagination,* ed. John Horton ve diğerleri. (London and New York: Routledge), 170.

[23] Imre Szeman, *Zones of Instability – Literature, Postcolonialism, and the Nation* (Baltimore & London: The John Hopkins University Press, 2003), 23.

[24] Gregory Jusdanis, *The Necessary Nation* (Princeton: Princeton University Press, 2001), 31.

[25] M. Berk Balçık, "Milliyetçilik ve Dil Politikaları," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 4 – Milliyetçilik,* ed. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 777.

Romanın toplumun eğitilmesi misyonuyla ilişkilendirilmesi, Platon'a kadar geri götürebilecek bir biçimde, edebiyatın bir eğitim aracı olarak değerlendirilmesi geleneğinin ulus devletler çağındaki karşılığıdır. Osmanlı örneğinde Tanzimat döneminden itibaren gerek roman gerekse diğer edebi türlerde eser vermek, sanatsal bir gayeden ziyade pedagojik hedeflerle iç içe olmuş; cumhuriyet döneminde ise bu hedeflerin içeriği millîleşmiştir. Dolayısıyla Ziya Gökalp'in "tatlı bir mektep" olarak nitelendirdiği roman[26] bu nitelemeye uygun bir yaklaşımla ele alınıp görevlendirilmiştir. Öyle ki bizzat Atatürk tarafından vurgulanan boyutu, Türk çocuğuna milletinin yüceliğini, sağlam karakterli olduğunu öğretecek olması ve onu inkılâplar doğrultusunda yetiştirerek milletini peşinden sürüklemesine yapacağı katkı çerçevesindedir[27].

Romanın bir propaganda unsuru olarak nitelendirilmesi ise 1923-1938 yılları arasında kitleyle temas etme ve onlara belli bir mesajı aktarabilmedeki sınırlı olanaklar nedeniyledir. Yeni kurumsal mekanizmalar, toplanma biçimleri, tören ve ritüellerin geliştirilmesine karşılık bunların propaganda faaliyetini bütünüyle başarılı kılıp kılamayacağı tartışmalıdır. Bu noktada roman, kamusal alanlardakiler dışında önemli bir propaganda fonksiyonu da görmüş, yeni rejimin ilkelerinin okuyucuya aktarılıp benimsetilmesinde pay sahibi olmuştur. Rejimin yerleşmeye başlamasıyla birlikte siyasi, ekonomik ve toplumsal açıdan gerçekleştirdiği iddia edilen "devrim" sürecinin ve bununla ilişkili "ütopik" yurt ve yaşam tasavvurlarının anlatımı roman ve onun propagandist niteliği ile olacaktır[28].

Propaganda süreciyle bağlantılı olan ancak onu aşacak biçimde romanın yer bulduğu diğer bir alan da toplumsal iletişimin gelişimidir. Milliyetçilik fikrinin doğumunda iletişim araçlarının rolü bulunmakta; soyut, merkezî, standartlaşmış ve bir kişiden çoğunluğa ulaşan iletişimin yaygınlaşması milliyetçiliğin gelişimine katkı sağlamaktadır[29]. Yine iletişim, uyku halindeki milli bilincin tabi olacağı "uyanış" sürecini sağlayan unsur olarak nitelendirilebilir[30]. İletişimin sağladığı olanaklar çerçevesinde çok farklı kesimler, bu ulusal kimlik için gerekli özlerinin farkına varabilecektir. Ancak 1923 ve sonrasının Türkiye'si, son yarım yüzyılda yaşanan tüm gelişmelere karşın iletişim altyapısı bakımından yetersizlikler taşımaktadır. Örneğin imparatorluk döneminde en yaygın iletişim biçimi niteliğindeki telgraf hattı 1854'ten beri kullanılmaktadır. Avrupa'da halk arasında yayılmaya başlaması 1877'ye kadar giden telefon ise Osmanlı'da ancak 1909'da, o da ancak bürokratik makamlar ile sınırlı kalacak biçimde gelişim göstermiştir[31].

---

[26] Ziya Gökalp, *Makaleler IX* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), 179.

[27] Önder Göçgün, *Edebiyat Dünyası ve Atatürk* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995), 22.

[28] Ömer Türkeş, "Güdük Bir Edebiyat Kanonu," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce – Cilt 2: Kemalizm,* ed. Ahmet İnsel (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 428.

[29] Ersnt Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk,* çev. Büşra Ersanlı (İstanbul: Hil Yayınları, 2008), 218-20.

[30] Karl Deutsch, *Nationalism and Social Communication* (Cambridge: M.I.T. Press, 1966), 165.

[31] Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) – Propagandadan Millî Kimlik İnşasına* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 78.

Buna bağlı olarak da normalde dolaylı iletişim aracı niteliği taşıyabilecek olan unsurların devreye girmesi kaçınılmaz olmuş, roman da bu eksende ön planda yer almıştır.

Ulus inşası sürecinde üstlendiği bu işlevlere ek olarak roman, gerek kapitalizmin tarihsel gelişimi gerekse modernleşmenin dönüştürdüğü zaman kavramıyla ilişkili olarak da önem sahibidir. Anderson'un işaret ettiği üzere ulus imgesini ortaya çıkaran özel bir kapitalist gelişme biçimidir. Matbuat kapitalizminin doğuşu ve kitabın da bu süreçte kendi içene kapalı bir nesnenin kitlesel ölçekte üretilen ilk sanayi ürünü olması, dillerin ve seçkinlerin bütünleşmesini ve ortak kültür kodlarının oluşumunu mümkün kılmıştır[32]. Diğer yandan modernitenin bir sonucu, belli bir takvime göre yaşanmasıyla birlikte homojen ve boş vaktin ortaya çıkmasıdır. Roman, gazete ile birlikte bu boş vakti dolduran başlıca unsur olacaktır. Bu doldurma ise ortak tanımlarla sınırları belirlenmiş ve tanınmış bir hayali cemaatin yani "ulus"un yaratılmasına katkı sağlamıştır. Anderson'a göre toprak bütünlüğü olan bir devlet içinde seyahat eden uyruklar, boş vakti dolduran unsurlar aracılığıyla daha önce hiç görmemelerine rağmen tanıdıkları kültürdaşları (ve tabii toprak parçası) ile özdeşleşmişlerdir. Böylece oluşan ortak tecrübe ve birleştirici devlet dili, kendilerini "ötekiler"den ayrı bir cemaat olarak "tahayyül etmeleri"ni sağlamıştır[33].

Sonuç itibarıyla roman, ulus inşası pratiklerinin genelinde farklı ağırlıklarda olsa da önemli işlevler yüklenen bir edebi tür niteliği taşımakta, bu husus kendisinin alt türleri açısından da geçerlilik arz etmektedir. Dilin, kimliğin, ulusal ruhun ve özün yaygınlaştırılmasında yaratıcı niteliği ile ön plana geçen roman, ayrıca iletişim ve propaganda olanaklarının geri olduğu örneklerde bu alanda da söz sahibi olmuştur. 1923-1938 arası tarihî romanlarının da bu işlevlerin geneli ile ilişkili olduğunu düşünmek güç değildir. Bir yandan insanların kendilerini tanımladıkları kimliğin geçmişinin ortaya konup yaygınlaşmasına hizmet ederken, diğer yandan yer verdikleri vaka ve kişi örnekleri ile bugüne dair bir modeli ortaya koyarak yaratım sürecine katkı sağlamaktadır. Bu yönüyle düşünüldüğünde ise Jusdanis'in[34] kanon tanımını anımsatırcasına milletin hikâyesini anlatan, insanların kendilerini birleşmiş bir milletin yurttaşları olarak görmelerini sağlayarak dayanışma deneyimini kolaylaştıran, millî bir kimliği temsil etmekle kalmayarak aynı zamanda halka milliyetçiliğin değerlerini aşılayarak bu kimliğin üretilmesine katılan metinler arasında yerlerini almıştır.

---

[32] Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler – Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması,* çev. İskender Savaşır (İstanbul: Metis Yayınları, 2009), 49.

[33] Suavi Aydın, *Kimlik Sorunu, Ulusallık ve "Türk Kimliği"* (Ankara: Öteki Yayınevi, 1998), 32-33.

[34] Gregory Jusdanis, *Gecikmiş Modernite ve Estetik Kültür: Milli Edebiyatın İcat Edilişi,* çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 1998), 79.

III. 1923-1938 Arasında Türkiye'de Tarihî Roman: Savaşçı Türk, Medeni Türk'e Karşı

Erken cumhuriyet dönemi tarihî roman örnekleri, dönemin diğer roman türleriyle kıyaslandığında ulus inşası sürecinde çok daha merkezî bir konumda yer alır. Kuşkusuz bu, belirtildiği üzere inşa pratiklerinin tarih ile olan yakın ilişkisi nedeniyledir. Tarihçilerin millî kimliğe dair tartışmalarda yerleştikleri konum, ister istemez tarihî romanları da bu durumun bir yansıması haline getirmiştir.

Genel özellikleri çerçevesinde tarihî romanların gerçeklikle esnek bir ilişki kurması, romana ilişkin değerlendirmelerde tarihsel gerçekliğe sadakat konusunu da muğlaklaştırması beklenebilir. Netice itibarıyla tarihî romanlar sıklıkla popüler edebiyat kategorisi altında yer almakta; tarih, popüler edebiyatın üretmek için başvurduğu sahalardan birinden ibaret kalmaktadır[35]. Buna karşın özellikle erken cumhuriyet döneminde romanın, iddia edilen gerçekliğin bir yansıtıcısı olduğu, romanın eğitim fonksiyonu çerçevesinde tarihsel gerçeklerin yaygınlaştırılması çabasına adandığı gözlenmektedir. Dönemin ünlü yazarlarından İskender Fahrettin Sertelli'nin *Tahtları Deviren Çocuk* romanının başındaki açıklaması bu noktada önem arz eder. Bu kitapla "tarihî hakikatleri" halka anlatması çerçevesinde ulusal bir ödevi yerine getirdiğini söyleyen yazar, gerçeklik ve kurgu arasındaki ilişki noktasında da önemli bir noktaya temas etmektedir. Sertelli'ye göre yabancı uluslar kendi çocuklarını tarihe bağlamak için uydurma masallar ve efsaneler türetmekte, kendileri ise tarihi masal yaparak okutma gayreti gütmektedir[36]. Sertelli, *Sümer Kızı* romanına biçtiği rolde de benzer bir yaklaşım sergiler. Ona göre bu eser, *Akşam* gazetesinde tefrika edildiği yedi aylık süre boyunca "köylü ve şehirli herkes" tarafından okunmuş ve Atatürk'ün sayesinde ortaya çıkan "tarihî hakikatleri" Çankaya'dan halka indirmiştir[37].

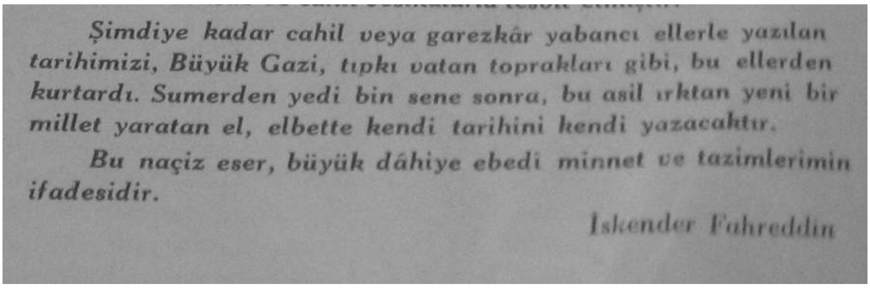
Şimdiye kadar cahil veya garezkâr yabancı ellerle yazılan tarihimizi, Büyük Gazi, tıpkı vatan toprakları gibi, bu ellerden kurtardı. Sumerden yedi bin sene sonra, bu asil ırktan yeni bir millet yaratan el, elbette kendi tarihini kendi yazacaktır.

Bu naçiz eser, büyük dâhiye ebedi minnet ve tazimlerimin ifadesidir.

İskender Fahreddin

İskender Fahrettin'in de bir örneğini oluşturduğu tarihî roman yazarları kendilerini tarih yazımının yabancı ellerden kurtartılması misyonuna adamışlardır.

---

35 Hülya Argunşah, "Tarihî Roman," *Türk Edebiyatı Tarihi – cilt 4,* ed. Talat Sait Halman (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2007), 417.

36 İskender Fahreddin Sertelli, *Tahtları Deviren Çocuk* (İstanbul: İnkılâb Kitabevi, 1936), 3.

37 İskender Fahreddin, *Sümer Kızı,* (İstanbul: Akşam Kitaphanesi, 1933), 5.

Sertelli'nin yanı sıra Aptullah Ziya Kozanoğlu ve M. Turhan Tan'ın en üretken isimlerini oluşturduğu ancak onlarla sınırlı kalmayan dönemin tarihî romancıları, siyasi düşünce ve tarihle ilişkileri bakımından 1908 sonrasında Ömer Seyfettin ile Ziya Gökalp'in yakınlığını çağrıştırmaktadır. Gökalp'in düşünsel çevresini oluşturduğu milliyetçilik anlayışının ve onun tarihe bakışının yaygınlaşmasında Ömer Seyfettin hikâyeleri oldukça önemli bir rol üstlenmiştir. Başta *Eski Kahramanlar* serisi çerçevesindeki tarihî öyküleri olmak üzere Ömer Seyfettin, İslam öncesine kadar uzanmasa da geçmiş dönem Türk tarihini popüler bir konu haline getirmiştir.[38] Benzer bir durum özellikle Tarih Tezi'nin kabulleri özelinde, 1923-1938 arasının tarihî romanları için geçerlidir. Ömer Seyfettin'in yükselme dönemi Osmanlı tarihine atıfla, içinde bulunulan zaman dilimi için bir gurur vesilesi ortaya koyma gayretinin benzeri, bu defasında daha eskilere uzanacak şekilde yinelenmiştir. Bu yapılırken ise –aksi sıklıkla iddia ediliyorsa da– geçmiş, günün gerekleri doğrultusunda kurgulanmış bir nitelikle sunulmuştur. Dönem romanının geçmiş deneyimlerden önemli bir farkı bu noktada düğümlenir. Kurmaca niteliğinde olay örgüleri her zaman için tarihsel hakikat olarak sunulmakta, yeni nesillerin bunlardan ders çıkarması arzu edilmektedir. Tarihî roman yazarlarının bir kısmının aynı zamanda okullarda tarih öğretmenliği yapıyor oluşları ve tarih ders kitaplarının hazırlanmasında yer almaları[39], gerçek ile kurgu arasındaki sınırın bulanıklaşmasını da beraberinde getirmiştir.

Gerçek ya da kurgu fark etmeksizin genellik arz eden bir husus ise romanların mekân-zaman düzleminde taşıdıkları vasıflardır. Tarihî roman türünde eser vermekte olan edebiyatçılar, cumhuriyet döneminde geliştirilmeye çalışılan tarih algısıyla bağlantılı biçimde konularını İslamiyet öncesi Türk tarihinden seçmişlerdir[40]. Bu seçim bir yönüyle dönem vakalarını belli bir pencereden ele alarak olay örgüsünün merkezine yerleştiren örnekleri ortaya çıkarırken, diğer yandan Türk'e atfedilen çeşitli vasıfları içinde bulunulan zaman dilimiyle bütünleştirerek bir süreklilik görüntüsü oluşturmaktadır. Bu doğrultuda ilk göze çarpan ise "ordu-millet" vurgusunun genel kabullerini yansıtan niteliklerin roman karakterlerine atfedilmesi ya da anlatılarında yer bulmasıdır. Bu yönüyle romanlar Türk'ü "hiçbir milletin kendisiyle harbe girişmeye cesaret edemediği"[41], "kaçmak nedir bilmediğinden ötürü göğsünden vurulmaya alışmış"[42] ve "Allahın hamurunu zaferle yoğurduğu[43]" bir millet olarak nitelendirmektedir. Öyle ki bu millet sava-

[38] Nazım Hikmet Polat, "Ömer Seyfettin Hakkında", *Ömer Seyfettin – Bütün Hikayeleri.* ed. Nazım Hikmet Polat (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 15-34.
[39] Türkeş, "Güdük Bir Edebiyat Kanonu", 814.
[40] Alemdar Yalçın, *Siyasal ve Sosyal Değişmeler Açısından Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı (1920-1946)* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2002), 262.
[41] Sertelli, *Tahtları Deviren Çocuk,* 19.
[42] İskender Fahreddin Sertelli, *Barbaros'un Ölümü* (İstanbul: Kenan Basımevi, 1937), 35.
[43] Muharrem Zeki Korgunal, *Türk Kahramanı Battal Gazi* (İstanbul: Korgunal Basımevi, 1936), 54.

şı bir düğün ve bayram olarak görmekte[44] başı yerde gezmeyi sevmemekte[45] ve yalan nedir bilmemektedir[46].

Türk'ün bu biçimde nitelendirilmesinin yaygınlığına ek olarak romanların bir diğer özelliği, yer verilen olayların bu vasıfları pekiştirici biçimde sunulmasıdır. Türk'e atfedilen kahramanlık, yiğitlik vb. sıfatlar yalnız atıfla kalmamakta, geçerlilikleri romanlardaki olay örgüleri çerçevesinde yeniden ve yeniden ispatlanmaktadır. Diğer yandan kişi ve topluluklar, her seferinde ve bütünüyle millî vasıflarla donatılmakta; ulus bilincine sahip bir şekilde sunulmaktadır. Bu belli açılardan milliyetçi tarihçilerin ilkçi perspektiften[47] giriştikleri icadın romana uyarlanması olarak nitelenebilir:

> Bu inşada tarihin derinliklerinden bu yana düşmanlarını alt ederek başarıyla bugüne gelmiş modern ulusun çekirdeği olan bir etnik birimin mitoslarına inilir, yahut uygun mitoslar icat edilir. Bu etnik birimin bütün tarihi, anakronik atıflarla yeniden kurulur. Bir kabile ya da boy birliğinin şefi "ulusal idealler" peşinde koşan bir öndere dönüştürülebilir; bugünkü çatışmalara uygun düşmanlar; dinsel kavrayışlar ve tavırlar ulusallaştırılır; kabile ve aşiret kimliğinin ötesine tarihsel olarak geçemeyecek kategoriler "ulusal bilinçle" ve ideallerle yüklü eşitlere dönüşür; tarihin gerilerinde "demokratik" tavırlar, "insan hakları"na saygılı egemenler, hatta "kadın hakları" vs. keşfedilir[48].

Örneğin Orta Asya'daki Türklerin tarihini konu edinmiş olan romanlar ele alındığında, bunların kahramanları ve içinde yer aldıkları olay örgüleri bahsedilen kurguyla bütünüyle örtüşmektedir. Farkı ise bunun olabildiğinde yalın ve yüzeysel bir anlatımla gerçekleştirilmesidir. Örneğin Çin'e hükmederken sonradan onların esiri olan Türklerin yeniden bağımsız olma çabaları doğrultusunda sahneye çıkan kahraman, nereyse tüm romanların genel konusudur. Fakat bu noktada tüm neden sonuç ilişkileri, oldukça basit biçimde ortaya konur. Ulus olarak nice olumlu vasfı bünyesinde toplayan Türklerin yenilgilerinin yegâne nedeni, Çinlilerin savaş meydanında başaramadıklarını hile yoluyla gerçekleştirmeleri olarak gösterilir. Çinli prensesler ile yapılan evliliklerin Türk soyunu bozması ve bunun beraberinde yıkıma yol açması, ipek ve sırma gibi maddelere ve dolayısıyla maddiyata önem vermeyen Türklerin Çinliler tarafından bunlara alıştırılmaları, Türklerin giderek daha yoğun biçimde Çinlilerin huylarını ve dillerini almaları romanların genelinde karşılaşılan vurgulardır.[49] Görünüş itibarıyla basit bir nitelik taşıyor olsa da bahsedilen unsurlar, Smith'in çöküş miti olarak tanımladığı

---

[44] M. Sami Karayel, *Kılıçaslan* (İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1938), 120.

[45] Aptullah Ziya Kozanoğlu, *Kolsuz Kahraman* (İstanbul: Türkiye Basımevi, 1959), 77.

[46] İskender Fahreddin, *Tanrının Oğlu* (İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1938), 27.

[47] İlkçi perspektifin genel özellikleri için bkz. Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları* (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2009).

[48] Aydın, *Kimlik Sorunu,* 89.

[49] İskender Fahreddin. *Asyadan Bir Güneş Doğuyor* (İstanbul: Kanaat Kitaphanesi, 1933), s.22-3; M. Turhan Tan, *Cengiz Han* (İstanbul: Sühulet Kitabevi, 1938), 38; Aptullah Ziya Kozanoğlu, *Gültekin* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2003), 58.

"nasıl bozulduk ve fethedildik" sorularının yanıtını[50] okuyucuya benimsetmede yeterli olmaktadır.

Benzer bir yeterlilik, romanların "bizi kim doğurdu ve nasıl onun soyundan geldik" sorusuna bir yanıt olarak soy mitini, nerelerin aşılıp gelindiği noktasında göç mitini, nasıl özgürleşildiği sorusuna bir yanıt olarak kurtuluş mitini ve büyüyüp kahramanlaşmanın zamanı bağlamında altın çağ mitini[51] ihtiva edişinde de söz konusudur. Özellikle Türk destanların ve mitolojik öğelerinin romanlara adaptasyonu, soy miti noktasında kapsamlı açıklamaları okuyucuya ulaştırmıştır. *Cehennemden Selam*'da Nuh Peygamberin oğlu Yafes'e[52] *Gültekin*'de Tümen Han, İstemi Han ve Mete Han'a dayandırılan soy çizgisi[53]; *Kızıl Tuğ*'da ise Çakır'ın ağzından Ergenekon Destanı ile aktarılacaktır[54]. Farklı ulus örneklerinde sıkça başvurulan göç anlatısı ise dönem romanları açısından farklı bir tartışmayı içermektedir. Keza yaşanan göçün nihai sonucu Türklerin yerleşik hayata geçmeleri, bu geçişin beraberinde getirdiği ise savaş meydanlarında sıkça sergiledikleri yüce sıfatları bu sefer medeniyetin teşekkülünde sergiliyor oluşlarıdır.

Bu yönüyle göç anlatısı, Türk Tarih Tezi'nin de önemle vurguladığı biçimiyle bir yandan Türklerin Anadolu'yla ilişkisinin çok daha eski zamanlara dayandırılması, diğer yandan onun Batı medeniyetine varacak yolda Sümerler ve Hititlerle ilişkilendirilmesinin öyküsüdür. Örneğin *Sümer Kızı,* Büyük Göç'ün ardından Orta Asya'dan Dicle-Fırat kıyılarına gelen Türklerden bir kısmının burada yerleşerek Mezopotamya medeniyetini kurdukları, Fırat kıyısında "muntazam orduları, muhteşem mabetleri ve saraylarile binlerce sene yaşadığı", Sümer ve Hititlerden başka Mısırlıların da Türk olduğu bilgilerini okuyucuya sunmaktadır.[55]

Bu ve benzeri örnekler, dönemin siyasi iradesinin tarihe yaklaşımındaki medeniyet vurgusunun romanların genelinde de önemsendiğinin delili olarak görülebilir. Bu önem çerçevesinde savaşçı Türk imajının medeni Türk imajıyla sentezlenmesine çaba harcanacaktır. Dolayısıyla dönem romanları, Orta Asya'daki ya da Mezopotamya ve Anadolu'daki Türkler arasında ayrım yapmaksızın her birinin medeniyete katkılarının altını özellikle çizer. Eserlerde, "Dünyanın başka taraflarında, insanlar, daha kaya ve ağaç kovuklarında en koyu vahşet hayatını yaşarken" ana yurdunda medeniyet inşa eden[56], toplum içinde kurallar koyup uygulayarak düzen sağlayan ve beraberinde uluslarını zenginleştirip refaha kavuşturan[57], Asya'da büyük sanat eserleri bırakan ve bunları batıya da taşıyan[58] bir ulusun vurgulandığı gözlenmektedir.

---

[50] Smith, *Ulusların Etnik Kökeni,* 245.
[51] Smith, *Ulusların Etnik Kökeni,* 246.
[52] M. Turhan Tan, *Cehennemden Selam* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2010), 173.
[53] Kozanoğlu, *Kolsuz Kahraman,* 58.
[54] Aptullah Ziya Kozanoğlu, *Kızıl Tuğ* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2004), 57.
[55] İskender Fahreddin, *Sümer Kızı.*
[56] İskender Fahreddin, *Tanrının Oğlu,* 41.
[57] Kozanoğlu, *Kızıl Tuğ,* 58.
[58] Burhan Cahit, *Patron* (İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1935), 212.

Böylesi bir vurgu tek başına düşünüldüğünde oldukça önemli olmakla birlikte, romanda ulusun savaşçı niteliğine verilen yer ile kıyaslandığında ise oldukça geri planda kalmaktadır. Kuşkusuz bu medeniyetin soyut karakterinin, onu bir roman konusu olarak ele alınmasını güçleştirmesiyle ilgilidir. Diğer yandan Gültekin, Temuçin, Alpago, Bilge vb. tarihî savaşçılar ve onların savaşları, zaferleri ve fetihleri, yazarlara daha geniş olanaklar sunmaktadır. Bu yönüyle dönem romanı, "Türk tarihini askerlikten biraz olsun arındırmak ve bu Türk kavramını medeniyet kavramıyla özdeşlemek özlemi"ni[59] karşılamada başarısız olmuştur. M. Turhan Tan'ın *Akından Akına* da çizdiği şu tablo ise medeniyetin tali bir tartışma olup asıl olanın savaş meydanındaki şan olduğunun itirafı gibidir:

> Daha doğrusu tabiatı yenmek, kürenin efendisi olmak istiyen akıncı için hayvan ve insan mefhumu yoktu, yalnız ülkü vardı. Onlar ülkülerine doğru uçarken canlı veya canız bütün varlıkların ya silinip ortadan çekilmesini, ya gölgeleşip sürünür bir biçim almaları gerekli bulurlardı. Bunun yapmayıp da elle tutulur bir varlık halinde önlerine çıkanları çiğneyip geçerlerdi. Fakat hakikatte bu bir çiğneyiş değildi. Herhangi bir fırtınanın, boranın, kasırganın uğrağında görülen tabii birşeydi. O fırtına, o bora, o kasırga bir kaynaktan çıkar, bir amaca doğru yürür. Hakkı yürümektir. Çünkü kudretlidir. Ülküsü de amacını bulmaktır. Çünkü onun için harekete geçmiştir. Artık önüne orman veya köy çıkması bahse bile değmez. O, kendi yürüyüşünü köstekliyecek olan her engeli, yıkar, devirir ve geçer[60].

Burada akıncılar üzerinden ortaya konan anlayış, savaşçılık ve beraberindeki yıkımı birkaç temelde ele almakta, her birine atfettiği meşruluk çerçevesinde de medeniyeti gündemin oldukça gerisine atmaktadır. Ortaya konan amaç ile sahip olunan kudretin yıkımı doğallaştırıcı bir gerekçe olarak sunulduğu yerde, medeniliğin göstergesi sayılacak unsurların çiğnenmesi sorun arz etmeyecektir. Ancak böylesi bir yıkımı, bizatihi medeniyet olgusuna eklemleme doğrultusundaki dikkat çekici bir girişimde ise karşımıza Peyami Safa çıkmaktadır.

Genel olarak tarihî roman türünde eser vermeyen Safa'nın istisnai nitelikteki eseri *Attila,* Türk edebiyatında Hunlar ve Attila hakkındaki ilk romandır[61]. Eserin bir ilk olmasından daha dikkat çekici olan boyutu ise savaşçılığın ve fütuhatın beraberinde getirdiği ölüm, acı ve yıkımı, medeni olma vasfıyla bir arada sunmaya dönük çabasıdır:

> Lâğar bir atın uyuşuk adalelerine inen kamçı darbeleri niçin ve nasıl bir zulüm olmuyorsa ve yaşamak kudreti verdiği için meşrû telâkki ediliyorsa,

[59] Murat Belge, *Militarist Modernleşme – Almanya, Japonya ve Türkiye* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 610.
[60] M. Turhan Tan, *Akından Akına* (İstanbul: Cumhuriyet Gazete ve Matbaası, 1936), 52.
[61] Murat Gür, "Tarihle Popülerliğin Birleştiği Çizgide Bir Peyami Safa Romanı: Attilâ." NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 1 (2012): 53.

"Attilâ"nın da yangınlar, zelzeleler ve tâunlar salarak beşeri sarsması meşrû ve ulvidir. Bu mânâda bir barbarlığın ona izâfe edilmesinden ne çıkar? "Attilâ" yaratıcı tahripkârdır[62].

Muharram Zeki Korgunal'ın bu eseri, cumhuriyetin ilerleyen yıllarında sinemanın da sıkça başvuracağı bir kahramana ilişkin ilk örneklerden biri olmasıyla dikkat çekmektedir.

Attilâ'ya atfedilen "yaratıcı tahripkâr"lık vasfı esas itibarıyla onun sefer ve fetihlerini askerî bağlamının ötesine geçirmekte ve medeniyetlerin inşasıyla ilişkilenmektedir. Onun yaptıkları, çürümüş insan köklerini sökmek ve yeni nesillerin ve medeniyetlerin tohumlarının atılması için uygun zemini hazırlamaktan ibaret görülmektedir[63]. Safa, gerek Attilâ'nın kendisinin gerekse yönetimi altındaki ulusun medeniliğini başka örneklerle de vurgulamaya çalışır. Romanda Hun Türkleri, "güzeli ve kolayı anlamakta gecikmeyen" bir ulus olarak nitelendirilirken bu kanıya, medeniyete olan sevgilerinden ötürü eski bir Romalı olan Onejes'i başvekil yapmalarıyla varılmaktadır. Türkler Onejes'e yoğun bir sevgi

[62] Peyami Safa, *Attilâ* (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1977), 7.
[63] Safa, *Attilâ*, 125.

göstermişler, hatta ondan yıkanmasını[64] öğrenmişlerdir. Onejes'in katkısıyla Hun evlerinde banyolar "medeni" bir tarz sergiler olmuş, Attilâ'nın sarayında da en "asri" müştemilatını banyolar oluşturmuştur[65]. Fakat Safa'nın Attilâ'yı yerleştirdiği medeniyet kurucu misyon ile medeniliğin delillerinin yüzeyselliği arasındaki uçurum dikkat çekicidir. Bu durumun genel itibarıyla Safa'nın da ötesine geçtiği ve medenilik ile savaşçılığı bir arada içeren Türk imgesinin tutarsızlığını ortaya koyduğu söylenebilir.

IV. Tarihî Romanlarda Osmanlı: Millî Kimliğin Saray Dışındaki Sürekliliği

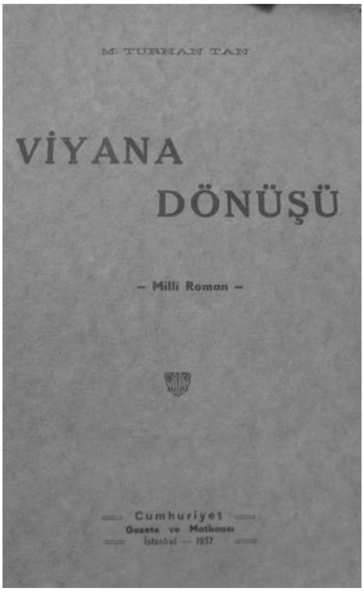

Turhan Tan'ın eseri, tarihi olayların gerçeklere uygun oluşu ve "tarihi kaynaklar"a dayanması gibi yönleriyle okuyucuya takdim edilir.

Romanların konu edindiği tarih geçmişten günümüze, mekân ise doğudan batıya doğru yaklaştıkça medeniyet vurgusunun iyice geriye çekildiği ve savaş ve zafere odaklanmış anlatıların cüretkârca sergilendiği göze çarpmaktadır. Türklerin İslam'ı kabullerinin sonrasını ele alan örnekler, fetih ve genişlemenin dinsel niteliğini açıkça vurgulamayan, ama pratikte bununla ilişkili tarihsel vaka ve karakteristikleri Türklüğün şanı adına kullanan bir içerik sergilemektedir. Bu açıdan "Arap, onun ününde diz çökerdi. Acem, onun buyuruğile yatar, kalkardı" sözleri ile övülüp "Rum sürülerini sinek gibi avlayışı" önemsenen Alpaslan örneği medeniyete dair bir içerikten yoksun fetih ruhunu övgü konusu etmektedir.[66] Kayserle görülecek hesaplarını "Kayserin başını kesmek, bütün Rum diyarını ele geçirmek, kiliseleri yıkıp yerlerine camiler kurmak" olarak sıralayan Battal Gazi ise[67] yaratıcılıktan ziyade tahripkârlığın ön plana çıktığı bir anlatıdır.

[64] Bir medeniyet ölçütü olarak yıkanma ve temizlik tartışması, yalnız Safa ile sınırlı değildir. Bu çerçevede *Cengiz Han* romanında Tan, anlatıyı bizatihi bölerek Türklerin ne kadar temiz olduklarını açıklamakta, Türklerin sabunu bilmedikleri şeklindeki iddiaların onların temiz olmadıklarının değil, sabun dışındaki malzemeler aracılığıyla temizlendiklerinin delili olduğunu anlatmaktadır. Bkz. M. Turhan Tan, *Cengiz Han* (İstanbul: Sühulet Kitabevi, 1938), 177.

[65] Safa, *Attilâ*, 42-43.

[66] M. Turhan, *Gönülden Gönüle* (İstanbul: Agâh-Sabri Kitaphanesi, 1931), 11.

[67] Korgunal, *Türk Kahramanı Battal Gazi,* 75-6.

Karşı karşıya olunan tabloda geçmişe, insanları bir ulus kimliği etrafında toplama doğrultusunda o ulusun övünç membaı olarak yaklaşılmaktadır. Dolayısıyla başarıların ve zaferlerin yoğun olduğu dönemler, kendisine gösterilen ilgi bakımından da ön planda olacaktır. Bu genel görüntü roman için de geçerlidir. Ancak erken cumhuriyet dönemi örneklerinde gündeme gelen bir sorun tarihî romanlar için de söz konusu olmakta, 1299 ve sonrasına ilişkin övünç ve başarının kime/neye atfedileceği tartışma yaratmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu, yeni rejim ve inşa ettiği ulusun ötekisi olma bağlamında önemli bir yer sahibi olsa da diğer yandan tarihî, askerî alanda birçok zaferi ve fethi barındırmaktadır. Tarihe bir övünç nesnesi olarak yaklaşıldığında özellikle yükselme dönemine kadarki imparatorluk tarihi verimli bir alana tekabül eder. Bu durum karşısında dönem romancıları Osmanlı tarihini, orta yolcu bir tutumla konu edinir. Osmanlı ve İslam öncesi Türk tarihinin romanlarda yer alışında olay ve karakterler açısından odakta olan hükümdar, hakan, sultan vb. biçimde ulusun mevcut ya da müstakbel lideridir. Osmanlı döneminde geçen romanlarda ise gerek kahramanlar, gerekse elde edilen başarılar padişah ve sarayın uzağında betimlenmekte ve hatta padişah ve saraya rağmen elde edilmiş zaferler olarak sunulmaktadır.

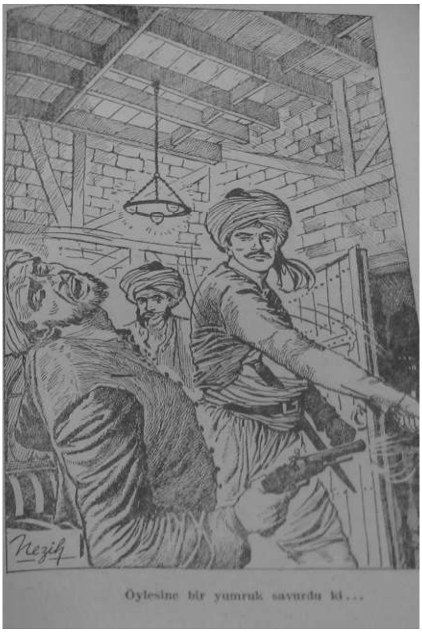

Sencivanlıoğlu eserinden alınan bu görsel, dönemin tarihî romanlarının bir diğer ortak noktasını oluşturmaktadır. Eserler, yalnız yazılı malumatla yetinmemekte ve kahramanının tahayyül edilişini yer alan resimleri aracılığıyla da kolaylaştırmaktadır.

Bu tercih, Osmanlı döneminde geçmekte olan romanların neden ana karakter ve "kahraman" olarak *Barbaros*[68], *Seyit Ali Reis*[69], *Sencivanoğlu*[70] gibi denizcileri ve diğer *Türk Korsanları*'nı[71]; kurgulanmış akıncı karakterlerin kah-

[68] Sertelli, *Barbaros'un Ölümü.*
[69] Aptullah Ziya Kozanoğlu, *Seyit Ali Reis* (İstanbul: Türkiye Basımevi, 1951).
[70] Aptullah Ziya Kozanoğlu*, Sencivanoğlu – Türk Korsanları Afrikada* (İstanbul: Atlas Kitabevi, 1964).
[71] Aptullah Ziya Kozanoğlu, *Türk Korsanları* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat).

ramanlıklarını[72] ya da Patrona Halil[73] ve Timur[74] gibi klasik Osmanlı tarihinde olumsuzlanan tarihsel kişilikleri çıkardığını açıklayabilmektedir. Tarihsiciliğin en yoğun biçimlerine tanık olunan bu örneklerde "millet" sözcüğü saray ile simgelenen yapının neredeyse karşıtı olarak zikredilmekte, elde edilen başarılar millete, başarısızlık ve utançlar ise saraya ait sayılmaktadır. Saray ve padişah "kaba Türk" anlayışının bizatihi kaynağı olarak kabul edilir[75]. Askerî yenilgilerin nedeni ise Türklerden ziyade imparatorluk dahilindeki Türk olmayan unsurların hıyanetiyle açıklanır[76]. Diğer yandan ise Barbaros ya da diğer Türk denizcilerinin saraya ya da padişaha değil de millete bağlı olup kendilerini millete adadıkları[77], Patrona Halil ve çevresine toplanarak padişaha isyan edenlerin Türk milletini kurtarmayı amaç edindikleri[78] gibi savlar, millet ile saray arasına konan mesafeyi örnekler. Geçmişteki övünçleri keşfetmeye dönük arayış, Osmanlı döneminde dahi ulus kimliğinin farkında olan ve ona layık faaliyetler içindeki aktörleri bulmaktadır.

Aynı tercih, imparatorluğun çöküşünü de ulus kimliğinin giderek geri plana atılması ile açıklamaktadır. Romanlar, yükselmenin duraklama ve gerileme halini almasının gerekçesini sarayın her geçen gün milletten uzaklaşması ve buna bağlı olarak yozlaşmasında görmektedir. Özcülüğün kendini gösterdiği ve kişilerin "asıl"larının inceleme konusu halini aldığı bu örneklerin, Fatih ya da Kanuni dönemlerine tekabül edişi de tesadüf değildir. Fatih, "eski Türk töresinden, adetinden yavaş yavaş uzaklaşan, Bizans törelerini benimsemeğe başlıyan" bir hükümdar olarak nitelendirilirken kısa bir süre içinde "Türk dili kesecek ve Türk boynunda kılıc biliyecek kadar" ileri gidecektir[79]. Kanuni ise çevresinin romana aktarılmasında bir araç olarak kullanılır. O, cihana hükmeden bir sultandan ziyade "aslen Rum olan Pargalı gemicinin esir oğlu" İbrahim Paşa[80] ile "Rustan dönme" Hürrem Sultan[81] arasında yalpalayan pasif bir karakter olarak romanlarda yer bulmakta ve sarayın yakın gelecekteki çöküşünün gerekçelerini sunmaya yaramaktadır.

Son olarak klasik Osmanlı döneminin önemli özelliklerinden biri olan devşirme sisteminin, 1923-38 arası tarihî romanlarında "ulus" temelinde bir eleştiriye tabi tutulduğu da eklenmelidir. Burada Osmanlı yükselişi, esas itibarıyla Türk özünün giderek yitirilmesiyle paralel olarak okunurken, devşirmeler de Türklerin yönetimde etkisiz hale gelmelerinin nedeni olarak sunulmaktadır. Zaten devşirmeler yönetimi bütünü ile ele geçirdiklerinde, devletin gerilemesi başlayacaktır.

---

72 M. Turhan Tan, *Akından Akına;* M. Turhan Tan, *Viyana Dönüşü* (İstanbul: Cumhuriyet Gazete ve Matbaası, 1937).

73 Enver Behnan, *Ayşim* (İstanbul: Cümhuriyet Kitapevi, 1934), 73.

74 M. Turhan Tan, *Timurlenk* (İstanbul: Cumhuriyet Gazete ve Matbaası, 1936).

75 Enver Behnan, *Ayşim*, 73.

76 M. Turhan Tan, *Viyana Dönüşü.*

77 İskender Fahreddin Sertelli, *Barbaros'un Ölümü* (İstanbul: Kenan Basımevi, 1937), 301.

78 Enver Behnan, *Ayşim,* 143.

79 M. Turhan Tan, *Akından Akına,* 61.

80 Nizamettin Nazif, Tepedelenlioğlu, *Deli Deryalı* (İstanbul: Ak Basım ve Yayınevi, 1971), 32.

81 Aptullah Ziya Kozanoğlu, *Türk Korsanları* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2005), 337.

Roman karakterlerinden Kunur Alp'in şu sözleri ise klasik Osmanlı yapısında özellikle padişahların evlilikteki tercihlerinin bir eleştirisi ve bu yolla yozlaşmanın kökenlerine dair bir sav olarak okunabilir: "Ben de Rum kızlarının Türk erlerine, hem de Alpoğlu Alplara nikâhla avrat oluşuna içleniyorum. Kendi kavmine, kendi kabilesine yar olmıyan bu eksik eteklerden Türke ne hayır olacak sanki? (...) Bence yılanı gebe etmek, Rum kızlarından döl almaktan daha iyi."[82]

V. Sonuç

1923-1938 yılları arasında yayımlanmış olan tarihî romanlar, inşa edilen ulusun kökenlerinde şanlı bir geçmişi sergileme ve ulusu tarifin bir parçası olarak ortak tarihi aktarma noktasında önemli işlevler yüklenmiştir. Kuşkusuz bir edebi tür olarak tarihî romanların okuyucu ve yayımcılardan gördüğü ilgi ve bu türün edebiyat geleneği içindeki yaygınlığı da bu durumu pekiştirmiştir. Hemen her bir tarihî roman, yeni rejimin tarih anlayışının farklı ayrıntılarını sunarken genel uygulamalar ile de bütünleşmektedir. Sunumu nispeten azınlıkta kalsa da Türklerin medeniliğinin vurgulanması ihtiyacı, geçmişin şan ve zaferinin kaynağının her zaman Türklükle açıklanması ve Osmanlı döneminde de Türklüğün etkin olduğu müddetçe başarılar elde edilebildiği mesajı, bu örtüşmenin göstergeleri arasındadır.

Buna karşın ilgili türün kendi mantığı çerçevesinde kahramanları ve zaferleri ön plana geçiren yapısının, rejimin önemsediği unsurlar ile uyumsuzluk içerdiği aşikârdır. Dönemin siyasi elitleri, Batılılaşma çabasının da bir parçası olacak biçimde Türklerin geçmişini medeniyet tarihiyle özdeşleştirmek ya da en azından önemli bir parçası haline kılmak gayretinde olsa da tarihî romanın bu çabaya katkısı kısıtlıdır. Bunun nedeniyse romancıların böylesi bir fikre mesafeli yaklaşmaları değildir. Bilakis dönemin bu türde eser veren isimlerinin siyasal yapı ile sorunları bulunmamakta, kimi örneklerde dönemin ileri gelenleriyle temas içinde oluşlarına da rastlanmaktadır. Ancak roman türünün kendi vasıfları ve tarihî romanların bir edebi tür olarak kendi dinamikleri bunu ister istemez sınırlandırmaktadır. Kitap piyasası dâhilinde tarihî romanların yaygınlaşması, satılması ve yeniden üretimi, tam da üzerinde durulan savaşçılık mefhumunu önemli kılmaktadır. Medeniyetin ne görünürdeki ne de düşünsel alandaki tezahürlerinin tarihî romanın konusunu oluşturması pek mümkün olmamıştır. Bunu gerçekleştirmeye dönük çabalar ise fazla başarı gösterememiştir.

Bu durumun dolaylı bir sonucu ise 1938 sonrasında Türk milliyetçiliğinin "çatallanan yolları"nda[83] kendisini göstermektedir. Erken cumhuriyet döneminin tarih anlayışının yaygınlaşmasının roman aracılığıyla olan kısmı, ulusun medenilik vasfının görece geri planda kalmasını kaçınılmaz kılmıştır. Ulus inşası

[82] M. Turhan, *Gönülden Gönüle,* 47.

[83] Orhangazi Ertekin, "Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün Çatallanan Yolları," *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 4 – Milliyetçilik,* ed. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 345-387.

projelerinin ve ulusa dair algıların 1938 sonrasında çeşitlenmesi de, medeniyet tasavvurunu daha da ikincilleştiren milliyetçi görüşleri ortaya çıkarmıştır. Böylesi bir sonucun sorumluluğunu, roman ve romancıdan ziyade roman dışında alternatif inşa araçları yaratılmaması üzerinden değerlendirmek daha doğru olacaktır.

1923-1939 yılları arasında yayımlanmış romanların benimsedikleri bir diğer yöntemin de ilerleyen yıllar ve alternatif ulus tasavvurları çerçevesinde sonradan terk edildiği söylenebilir. Bu, gerek Osmanlı İmparatorluğu, gerekse İslam dininin Türk tarihindeki yerini geri plana iten anlayışın romandaki etkisidir. Dönem romanı ulus fikrini tarihsel bir süreklilik olarak sergileyip Osmanlı dönemini de bunda kırılma ve duraklama yaratmış bir nitelikte tanımlamış olsa da, bu vurgu uzun süre devam etmemiştir. Sarayı ve padişahları milletten uzak ve ulus bilincinden mahrum olarak nitelendirmeye dönem boyunca başvurulmuştur. Ancak özellikle tarihe yaklaşımda alternatif perspektiflerin yaygınlaşıp kendilerini ifade etmeye başlamaları ile birlikte, bizzat padişaha ve imparatorluğa ulusal bir nitelik atfetmek cazip hale gelmiştir. Bu cazibe, tarihî roman türünün kahramanlık ihtiyacını Osmanlı tarihinin farklı veçhelerinden karşılamasının da yolunu açacaktır.

Kaynakça

Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler – Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması.* Çev. İskender Savaşır. İstanbul: Metis Yayınları, 2009.

Argunşah, Hülya. "Tarihî Roman". *Türk Edebiyatı Tarihi – cilt 4,* ed. Talat Sait Halman, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2007: 410-424.

Aydın, Suavi. *Kimlik Sorunu, Ulusallık ve "Türk Kimliği".* Ankara: Öteki Yayınevi, 1998.

Aydın, Suavi. "Cumhuriyet'in İdeolojik Şekillenmesinde Antropolojinin Rolü: Irkçı Paradigmanın Yükselişi ve Düşüşü". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce – Cilt 2: Kemalizm,* ed. Ahmet İnsel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009: 344-369.

Balçık, M. Berk (2008) "Milliyetçilik ve Dil Politikaları". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 4 – Milliyetçilik,* ed. Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008: 777-787.

Belge, Murat. *Militarist Modernleşme – Almanya, Japonya ve Türkiye.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Berktay, Halil. *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü.* İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983.

Billig, Michael. *Banal Milliyetçilik.* Çev. Cem Şişkolar. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2002.

Bora, Tanıl. "İnşâ Döneminde Türk Millî Kimliği". *Toplum ve Bilim* 71 (1996): 168-87.

Burhan Cahit. *Patron.* İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1936.

Canovan, Margaret. "'Breathes There The Man, With Soul So Dead…': Reflections on Patriotic Poetry and Liberal Principles". *Literature and Political Imagination,* ed. John

Horton, Andrea T. Baumeister, London and New York: Routledge, 1996: 170-197.

Copeaux, Etienne. "Türk Milliyetçiliği: Sözcükler, Tarih, İşaretler". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 4 – Milliyetçilik,* ed. Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008: 44-52.

Deutsch, Karl W. *Nationalism and Social Communication.* Cambridge: M.I.T. Press, 1966.

Durgun, Sezgi. *Memalik-i Şahane'den Vatan'a.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Enver Behnan. *Ayşim,* İstanbul: Cümhuriyet Kitapevi, 1934.

Ersanlı, Büşra. *İktidar ve Tarih – Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

Ertekin, Orhangazi. "Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün Çatallanan Yolları". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 4 – Milliyetçilik,* ed. Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008: 345-387.

Gellner, Ernest. *Uluslar ve Ulusçuluk*. Çev. Büşra Ersanlı, Günay G. Özdoğan. İstanbul: Hil Yayınları, 2008.

Göçek, Fatma Müge. "Osmanlı Devletinde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce cilt 4 – Milliyetçilik,* ed. Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008: 63-76.

Göçgün, Önder. *Edebiyat Dünyası ve Atatürk*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995.

Gökalp, Ziya. *Makaleler IX*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.

Gökalp, Ziya. *Hars ve Medeniyet*. İstanbul: Toker Yayınları, 1995.

Gülensoy, Tuncer. *MÖ 4500-MS XIII. Yüzyıllar Arasında Barbar Türkler*. Ankara: Akçağ Yayınevi, 2011.

Gür, Mehmet, "Tarihle Popülerliğin Birleştiği Çizgide Bir Peyami Safa Romanı: Attilâ". *NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1 (2012): 53-69.

Hroch, Miroslav. *Avrupa'da Milli Uyanış: Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi*. Çev. Ayşe Özdemir. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

İskender Fahreddin. *Sümer Kızı*. İstanbul: Akşam Kitaphanesi, 1933.

İskender Fahreddin. *Asyadan Bir Güneş Doğuyor*. İstanbul: Kanaat Kitaphanesi, 1933.

İskender Fahreddin. *Tanrının Oğlu*. İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1938.

Jusdanis, Gregory. *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür: Milli Edebiyatın İcat Edilişi*. Çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınları, 1998.

Jusdanis, Gregory. *The Necessary Nation*. Princeton: Princeton University Press, 2011.

Karayel, M. Sami. *Kılıçaslan,* İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1938.

Keyder, Çağlar. *Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Korgunal, Muharrem Zeki. *Türk Kahramanı Battal Gazi*. İstanbul: Korgunal Basımevi, 1936.

Kozanoğlu, Aptullah Ziya. *Seyit Ali Reis*. İstanbul: Türkiye Basımevi, 1951.

Kozanoğlu, Aptullah Ziya. *Kolsuz Kahraman*. İstanbul: Türkiye Basımevi, 1959.

Kozanoğlu, Aptullah Ziya. *Sencivanoğlu – Türk Korsanları Afrikada*. İstanbul: Atlas Kitabevi, 1964.

Kozanoğlu, Aptullah Ziya. *Gültekin*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2003.

Kozanoğlu, Aptullah Ziya. *Kızıl Tuğ*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2004.

Kozanoğlu, Aptullah Ziya. *Türk Korsanları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2005.

Köroğlu, Erol. *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) – Propagandadan Millî Kimlik İnşasına*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Lukacs, Gregory. *Roman Kuramı*. Çev. Cem Soydemir. İstanbul: Metis Yayınları, 2003.

M. Turhan. *Gönülden Gönüle*. İstanbul: Agâh-Sabri Kitaphanesi, 1931.

Moran, Berna. *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1988.

Öğün, Süleyman Seyfi. *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*. İstanbul: Alfa, 2000.

Özkırımlı, Umut. *Milliyetçilik Kuramları – Eleştirel Bir Bakış.* Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2009.

Polat, Nazım Hikmet. "Ömer Seyfettin Hakkında". *Ömer Seyfettin – Bütün Hikayeleri,* ed. Nazım Hikmet Polat, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009: 15-34.

Renan, Ernst. *Nutuklar ve Konferanslar.* Çev. Ziya Ishan. Ankara: Sakarya Basımevi, 1946.

Safa, Peyami. *Attilâ.* İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1977.

Schnapper, Dominuque. *Yurttaşlar Cemaati - Modern Ulus Fikrine Dair.* Çev. Özlem Okur. İstanbul: Kesit Yayınları, 1995.

Sertelli, İskender Fahreddin. *Tahtları Deviren Çocuk.* İstanbul: İnkılâb Kitabevi, 1936.

Sertelli, İskender Fahreddin. *Barbaros'un Ölümü.* İstanbul: Kenan Basımevi, 1937.

Shissler, A. Holly. *İki İmparatorluk Arasında – Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye.* Çev. Taciser Ulaş Belge. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

Smith, Anthony D. *Ulusların Etnik Kökeni.* Ankara: Dost Kitabevi Yayınlar, 2002.

Szeman, Imre. *Zones of Instability – Literature, Postcolonialism, and the Nation.* Baltimore & London: The John Hopkins University Press, 2003.

Tan, M. Turhan. *Akından Akına.* İstanbul: Cumhuriyet Gazete ve Matbaası, 1936.

Tan, M. Turhan. *Timurlenk.* İstanbul: Cumhuriyet Gazete ve Matbaası, 1936.

Tan, M. Turhan. *Viyana Dönüşü.* İstanbul: Cumhuriyet Gazete ve Matbaası, 1937.

Tan, M. Turhan. *Cengiz Han.* İstanbul: Sühulet Ktabevi, 1938.

Tan, M. Turhan. *Cehennemden Selam.* İstanbul: Çağrı Yayınları, 2010

Tepedelenlioğlu, Nizamettin Nazif. *Deli Deryalı,* İstanbul: Ak Basım ve Yayınevi, 1971.

Türkeş, Ömer. "Güdük Bir Edebiyat Kanonu". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce – Cilt 2: Kemalizm,* ed. Ahmet İnsel, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009: 425-448.

Yalçın, Alemdar. *Siyasal ve Sosyal Değişmeler Açısından Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı (1920-1946).* Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.

Öz: Bu çalışma, erken cumhuriyet dönemi ulus inşasında (1923-1938) tarihî romanları yüklenmiş olduğu işlevler ve içerdiği ikilemler çerçevesinde değerlendirme amacını taşımaktadır. Anılan türdeki eserler, rejimin Türk Tarih Tezi ile somutlaşan geçmiş tasavvurunun kitleselleşmesinde roller üstlenmişlerdir. Ancak roman kahramanını cazip kılacak savaşçılık özelliğini rejimin medeniyet olgusuna verdiği önemle dengelemek, yazarlar açısından sınırlandırıcı bir etki olmuştur. Ayrıca romanlar açısından verimli bir konu olan Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminin de benzer biçimde millilik süzgecinden geçirilerek ele alınmasına rastlanmaktadır. Çalışma romancıların tarihe yaklaşımlarının, ulus inşası süreci ile olan ilişkilerini; karşı karşıya olunan sorunsal karşısında takındıkları tutum ve oluşturdukları sentezler üzerinden okumaktadır.

Anahtar sözcükler: Ulus, Milliyetçilik, Edebiyat, Tarihî Roman, Türk Tarih Tezi.

Nation Building and Historical Novels in the Early Republican Period:

Warrior, Civilized and National Hero

Abstract: The main aim of this study is to evaluate the functions and dilemmas of Turkish historical novels in nation-building process in the Early Republican Era (1923-1938). Historical novels played a crucial role in the popularization of the regime's perception of the past that was embodied in the Turkish History Thesis. However, features such as being a warrior that would make a novel attractive were needed to be balanced the regime's emphasis on

civilization and this created a significant limitation for novelists. In addition, the rise and victories of Ottoman Empire as a fruitful subject for novels could only be embraced with a critical and "national" perspective. This study aims to read novelists' approaches to history and their relations with nation building process in terms of abovementioned limitations as well as their attitudes and syntheses.

Keywords: Nation, Nationalism, Literature, Historical Novel, Turkish History Thesis

Osmanlı Son Döneminde İlginç Bir Tıbbi Süreli Yayın: *Âfiyet* Gazetesi (Afiéte La Santé) ve Dizini

Cem Hakan BAŞARAN*

26 Teşrin-i evvel 1329 ile 24 Kânûn-i sânî 1330 (8 Kasım 1913-6 Şubat 1915) tarihleri arasında 15 ay boyunca yayın hayatını sürdüren *Âfiyet* gazetesi "Siyasetden mâadâ, mesâil-i sıhhiye, beytiye ve idâriyeden bahs eden resimli gazetedir" başlığıyla Kurban Bayramı'nın ilk günü yayın hayatına başlamıştır. Gazete, Arap harfli tıbbi süreli yayınlarımızdan biri olup[1] Sahib-i imtiyâzı ve müdürlüğünü Gaziantepli Ermeni bir aileye mensup, aslen ticâret erbabı, Osmanlı Devleti'nde önemli memuriyetler üstlenmiş ve matbuat âleminde yeni bir sima olan Sisak Ferid Bey, muharrirliğini ise dönemin renkli simalarından olan Eczâcı Binbaşı Avanzâde Mehmed Süleyman Bey üstlenmiştir.

Dergi Türkçe-Fransızca müşterek bir başlık, bir sayfada 3 sütun yazı ve 16 sayfa olmak üzere haftalık olarak yayın hayatına başlamış, ufak kesintiler dışında Çarşamba, Perşembe veya Cumartesi günleri olmak üzere nizami olarak yayın hayatını sürdürmüş; 62 sayı, 32 ile 33. sayıları arasında bir Fevkalâde nüsha ve birinci yılın sonunda bir yıllık Fihrist sayısı olmak üzere toplam 64 sayı yayınlanmıştır. Nüshası 20 paradan satılan gazete, seneliği 50 nüsha itibariyle 25 kuruş, memâlik-i ecnebiyye için 10 frank abonelik ücreti belirlemiştir. İdârehânesi Galata'da Lüsyen Matbaası'nda olan gazete, matbaa değişikliği nedeniyle Bâbıâlî'de Âfiyet Gazetesi idârehânesine taşınmıştır.

---

* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik ABD / cemhakanbasaran@gmail.com

[1] Gülten Dinç, "Arap Harfleri ile Türkçe Basılmış Tıbbi Süreli Yayınlar Üzerine Bir İnceleme: I", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 4, 1993, s. 18-19.

عافيت

AFIÈTE (LA SANTÉ)

Âfiyet gazetesinin 26 Teşrin-i Evvel 1329 / 8 Kasım 1913 Cumartesi tarihli ilk sayısı

Gazete, 16 sayfa olarak başladığı yayın hayatına 38. sayıya gelene kadar 8 sayfa olarak devam etmiş, 4. sayısından itibaren 8 sayfa makālât kısmı, 8 sayfa gazete içerisinde katlandığında 16 sayfa olan *Zengin Kızı ve İzdivaç Entrikaları* adında bir forma roman ilâvesi ile yayınına devam etmiştir. Gazete idâresinin ifadeleriyle 28 Ağustos 1914'de patlak veren Harb-i Umûmî neticesinde, seferberliğin ilân edilmesiyle azalan okuyucu kitlesi ve kâğıt bulma sıkıntısı nedeniyle gazete 38. sayısından son sayısı olan 62. sayısına kadar 4 sayfa olarak yayınını sürdürmüştür.[2] Gazete, Galata'daki Lüsyen ve Dersaâdet İkdam matbaalarında basılmış, Fevkalâde nüshası ise Hürriyet Matbaası'nda basılmıştır.

Gazete çıkmaya başlamadan evvel *Güzel Prenses* adında tefrika roman ve ilâve aynı isimde *Güzel Prenses Musavver Âile Gazetesi*'ni yayınlamaya başlayan bu ikili, *Âfiyet*'in yayın hayatına başladığı sıralarda hâlâ *Güzel Prenses* romanını ve gazetesini yayınlamaya devam ediyordu. Dergi formalarından tirajının 12.000 civarında olduğunu gördüğümüz *Güzel Prenses Tefrikası*'nda *Âfiyet*'in yayın hayatına başlayacağının reklamları dönüyor ve "bu mühim, kıymetdâr gazeteyi herkesin alması gerektiği" vurgulanıyordu.[3]

8 Kasım 1913'de Cumartesi günü yayın hayatına başlayan *Âfiyet* gazetesi "İfâde-i Mahsûsa" bölümünde şöyle tanıtılıyordu:

---

[2] *Âfiyet Gazetesi*, 9 Ağustos 1330 Cumartesi / 22 Ağustos 1914, s. 2.

[3] *Güzel Prenses Musavver Âile Gazetesi*, 21 Teşrin-i evvel 1329 / 3 Kasım 1913, s. 537.

İfâde-i mahsûsa ünvânı altında yazılacak şeyler çok fakat "az kelimeden çok mânâ" anlaşılmış olmak üzere diyeceğiz ki;

Öteden beri en ziyâde lâzım olan ve bu nisbetle ihmâl ve imhal edilen bir şey varsa o da sıhhat mes'elesidir.

Bilâistisna herkes sıhhatini sever ve mümkün olduğu kadar âfiyetle yaşamak ister. Bir dakika fazla yaşamayı kâr sayar ve bunun içün her şeyini fedâ eder. Fakat sıhhatin kıymetini hasta olduğu zaman anlar. Hasta olmamayı öğrenmez.

Hâlbuki âlemde en büyük hüner "Hasta olmamayı" bilmekdir. Her türlü kitablar ve gazeteler çıkarılıyor da sıhhat mes'ele-i mühimme-i hayâtiyyesi unutuluyor.

Her şeyden evvel insana hayat lâzımdır. Hayat da sıhhat ile kāimdir. İnsanın evvelâ sıhhatini sonra dinini öğrenmesi lâzımdır.

Âileler arasında sıhhate ne derece riâyet edilirse memlekete o kadar sağlam efrad yetiştirilmiş olur. Sağlam fikir de sağlam vücûdda bulunur.

Bir memleketin terakkî ve teâlîsi sağlam fikirli ve sağlam vücûdlu âilelerle kāim ve hâsıldır.

Sıhhat ve âfiyetle yaşamak içün insanın âfiyet ilmini bilmesi lâzımdır. Bizde bilinmeyen bir şey varsa o da budur.

Güzel Prenses nâmıyla çıkardığımız âile gazetesiyle anladık ki bu memleket her şeyden evvel hıfzıssıhhate muhtaçdır.

Güzel Prenses âilelere derd ortağı oldu. Herkes her zaman hekime gidemez sıkılır, utanır, muhtaç bulunur. Hâlbuki bir mektubla gerek sıhhate ve gerek idâre-i umûr-i beytiyesine dâir istediği şeyi *Güzel Prenses*'e sorar ve cevabını alır.

Güzel Prenses'in fevkalâde mazhar-ı rağbet olması sırf bu yüzdendir. Bundan cesâret olarak bu mülk-i mukaddese daha vâsi hidmetde bulunmak sağlam vücûdlu ve sağlam fikirli ahâli yetişdirmek üzre *(Âfiyet)* nâmında bir ceride-i sıhhiye te'sisine karar verdik.

Âfiyet büyük kıtada olacakdır. Şunu da sırası gelmişken beyan edelim ki *Güzel Prenses* de cild başı geldiği zaman hacmini büyültecek ve dâire-i hidmetini bir kat daha tevsî edecektir.

Görülüyor ki rağbet ve iltifat gördükçe sevgili vatan ve vatandaşlarımız içün şevk ve gayretimizi artırıyor. Ve insana en ziyâde lâzım olan âfiyet içün çalışıyoruz.

Güzel Prenses âilelerin derd ortağı ise *Âfiyet* de âilelerin hekimidir. Her ferd sıhhate âid mesâil içün *Âfiyet*'e mürâcaat edebilir.

Âfiyet, mesâil-i sıhhiyeden mâadâ idâre-i umûr-i beytiyeden, para biriktirmekden, kadınlara âid el işlerinden, yemek pişirmekden gayet sâde bir lisan ile her dürlü mesâil-i fenniyeden bahs eder. Mesâil-i siyâsiye ve diniye müstesnadır.

Çocuk doğurmak, loğusalık, zevc ve zevce arasında dirlik düzenlik, izdivaç, âdâb-ı muâşeret, elhasıl emsalsiz bir rehnümâ-yı âile olan (*Âfiyet*) insan içün, insanın sıhhat ve âfiyeti içün her ne lâzımsa onlardan bahsedecekdir.

Âfiyet'den sonra geçim lâzım olduğunu bilen (*Âfiyet*) iş ve san'ata, evlâd yetişdirmeğe, hâne edinmeğe, âfiyetle geçinmeğe dâir mümkün olabilen her dürlü çareleri gösterecek ve ailelere ciddi, sadık ve nâfi bir arkadaş olacakdır.

عافيت غزته‌سنك نسخهٔ فوق العاده‌سی

عافيت

Âfiyet gazetesinin Fevkalâde nüshası

(*Âfiyet*) yalnız bir sınıf halka mahsus bir gazete olmayub erkek ve kadın, büyük ve küçük, zengin ve fakir her sınıf halka âfiyetle yaşamak ihtiyâcında bulunan her ferde nâfi ve elzem bir rehnümâ-yı hayât ve âfiyetdir.

Ne kadar nâfi ve ne kadar ciddi olursa olsun bir gazete veya kitab alınmayabilir fakat *Âfiyet* böyle değildir. Yaşamak içün havaya ihtiyâc ne kadar lâzımsa, yaşayanlara da o nisbetde *Âfiyet* lâzımdır. Çünkü yaşamak içün insan âfiyete muhtacdır.

Öteden beri kavliyatdan ziyâde faâliyete yani sözden ziyâde işe ehemmiyet verdiğimiz içün *Âfiyet*'i uzun uzadıya medh ü senâ etmeyeceğiz.

Âfiyet az zamanda kıymetini mültefit ve kadirşinas kārîlerine takdir etdirecek ve kendisini herkese sevdirecek ve rağbet ve iltifat ile devam edüb gidecektir.

Âfiyet'in bu ilk nüshası küçük bir numûnedir.

Âfiyet elde bulundurulan kıtada sekiz sahife olarak şimdilik haftada bir def'a intişar edecektir. Bu nüshanın 16 sahifeden ibaret olması bunu tâkib edecek nüshaların muhteviyâtını göstermekle beraber nasılsa bu zamana kadar def'aten edinemeyüb de bundan sonra okumak arzu ve hevesinde bulunan kārîlerimize *Güzel Prenses* okutmak gayretinden ileri gelmişdir.

Bu nüshamızda *Güzel Prenses* veya *Saray Entrikaları* nâmındaki meşhur ve mûteber romanın elli nüshalık hülâsası mündericdir. Bu elli nüshalık

hülâsayı okuduktan sonra isteyenler *Güzel Prenses*'in ellinci nüshasından îtibaren mâbadına devam edebilirler. Cidden hayret-efzâ vakāyi ile memlû bulunan elli nüshayı da okumak arzusu kat'iyyesinde bulunanlar ise kapaklarıyla beraber kolayca Galata'daki idârehânemizden ahz ve tedârik edebilirler.

Bundan başka *Saray Entrikaları* romanının kapaklarında daha doğrusu *Güzel Prenses*'in intişar etmiş olan nüshalarında yüzlerce nadir ve kıymetdâr tertibler, fâideli devâlar ve idâre-i beytiyeye âid tedbirler vardır ki bunlarında bir fihristi *Âfiyet*'in bu nüshasında mündericdir.

Bu fihristi okuyanlar istedikleri derdin devâsını, çaresini derhal bulmuş olurlar. Meselâ; asabî bir hanımefendi asabiyetden mütevellid baş ağrısı ve iç sıkıntısı içün ne yapmak lâzım geldiğini öğrenmek istediğinde (*Güzel Prenses*)'in nüshalarını saatlerce karıştırmaksızın fihriste bakarak derhal def-i müşkilât eyler.

Bu sûretle gerek (*Güzel Prenses*) ve gerek (*Âfiyet*)'in muhterem kārîlerine büyük bir sühûlet ve küçük bir hidmet daha ibraz etmiş oluyoruz.

Âfiyet yalnız bir şeye muhtacdır ki evde muhterem kārî ve kārielerinin rağbet ve iltifâtıdır.

Hatime-i makāl olarak Âfiyet'imiz âfiyetini sevenlerin mazhar-ı rağbet ve iltifâtı oldukça onların idâme-i âfiyetine çalışacağını arz eder ve bu vesile-i cemîle ile de muhterem kārî ve kārielerinin âfiyetde dâim olmalarına hulûs-i kalb dua-hân olur.

Ve minallahi't-tevfîk

İlk sayısı beklenenden büyük etki bırakan *Âfiyet*'in 2. sayısındaki "Arz-ı Teşekkür" bölümünden öğrendiğimize göre 20.000 adet basılan ilk sayısı bir iki gün içerisinde tamamen tükenmiş ve gazete idâresi ilk sayısının ikinci baskısını yapmak mecburiyetinde kalmış, ikinci baskı 10.000 adet olarak basılmıştır. Bu ilk baskıda okuyucuların gösterdiği büyük teveccüh üzerine gazete idâresi artık daha da gayretle çalışacağını ifade ediyordu.[4]

4. sayısına kadar muntazam olarak yayınlanan gazete 4. sayıda bilmediğimiz bir sebeple kesintiye uğramış veya kapatılmış, 36 günlük bir aradan sonra, Nâfia Nâzırı (Bayındırlık Bakanı) Cemal[5], Merkez Kumandanı Fâik ve Matbuat Kalem Müdürü Rauf Bey'in girişimleri ile 1 Ocak 1914 tarihli 5. sayısı ile yayın hayatına devam etmiştir.[6]

Gazetede bir iki istisna dışında neredeyse tüm yazılar imzasız olarak yayınlanmış ve yayın hayatı boyunca pek az reklam alabilmiştir. Tirajını yüksek tutmayı hedefleyen gazete idâresi özellikle "Muhâbere-i aleniyye" adındaki gazeteye gelen sual mektuplarına yanıt verdikleri bölümle renkli sual ve cevaplara gazete de yer vermiştir. Bunun yanında bilmece sayfası da ilâve eden gazete idâresi

[4] *Âfiyet Gazetesi*, 2 Teşrin-i sânî 1329 Çarşamba / 15 Kasım 1913, s. 2.
[5] Ahmed Cemal Paşa (Aralık 1913-Mart 1914).
[6] *Âfiyet Gazetesi*, 19 Kânûn-i evvel 1329 Perşembe / 1 Ocak 1914, s. 2.

bilmeceye doğru yanıt veren okuyucularına çeşitli hediyeler vaadetmiştir. Osmanlı Donanması ve Hilâl-i Ahmer Cemiyetleri için de yardım toplayan gazete idâresi, 32. ve 33. sayıları arasında 27 Haziran 1330 Çarşamba (8 Temmuz 1914) tarihinde bir Fevkalâde Nüsha yayınlamış, piyango çekilişi için Rumeli Şimendifer Tahvilâtı'ndan *Âfiyet* gazetesi için 3, *Güzel Prenses* için 2 adet tahvil satın alıp tahvillere ikramiye tutması halinde Müdâfaa-i Milliye Cemiyyeti'ne takdim edilecek "Âfiyet Tayyâresi" adını koyacakları bir tayyâre satın alacağını, kalan paralarla okuyucularının *Âfiyet*'in o güne kadar ki yayınlanan tüm sayılarını satın aldıklarını kanıtlamaları halinde onları kuraya dâhil ederek çeşitli para hediyeleri dağıtacağını ilân etmiştir. Ayrıca Fevkalâde Nüshanın hasılatının bir kısmının umûr-i hayriyeye, 10.000 nüshanın parasının ise Donanma Cemiyyeti'ne bağışlanacağı ilan edilmiştir.[7]

Renkli olarak yayınlanan Fevkalâde Nüsha, Gazetenin sahib-i imtiyâzı Sisak Ferid Bey ve Avanzâde Mehmed Süleyman Bey'in biyografilerini de ihtiva ettiğinden önemli bir kaynaktır.

Savaş koşulları, kâğıt sıkıntısı, fiyat artışlarına rağmen gazete, 51. sayıdan itibaren tirajını 8.000 olarak göstermiştir. Ancak resimli olarak yayın hayatına başlayan gazete, yine 51. sayıdan itibaren tamamen resimsiz olarak yayın hayatını sürdürmüştür.

57. sayısı ile artık işlerin iyi gitmediğini ilan eden gazete idâresi, henüz fevkalâde nüshanın bile masrafını çıkartamadığını, gazetenin baskı masrafını ancak çıkarttığını, 30 kuruşluk bir top kâğıdın 60 kuruşa yükseldiğini belirtir ve belki tirajını yükseltebilmek için elde bulunan fevkalâde nüshaları bu sayı ile birlikte ücretsiz ilâve olarak vereceğini ilan eder.[8]

Sıhhatten modaya, nasıl para kazanılacağından fenni gelişmelere, açık haberleşme sayfasından bilmecelere çok renkli bir içeriğe sahip olan bu gazete 62. sayısı ile herhangi bir kapanış yazısı veya haberi ilan etmeden yayın hayatına son vermiştir.

I. Sisak Ferid Bey

9 Eylül 1329 (22 Eylül 1913) tarihli *Güzel Prenses Âile Gazetesi*'nin 51. sayısında ve 27 Haziran 1330 Çarşamba (10 Temmuz 1914) tarihli *Âfiyet* gazetesinin Fevkalâde Nüshasında Sisak Ferid Bey'in "Tercüme-i halime dâir birkaç söz" başlıklı otobiyografisi mükerrer olarak verilmiştir. Hakkında bulabildiğim biyografik tek metin olduğu için aşağıda metni aynen aktarıyorum:

Tercüme-i halime dâir birkaç söz;

[7] *Âfiyet Gazetesi Fevkalâde Nüsha,* 27 Haziran 1330 Çarşamba / 10 Temmuz 1914, s. 2.
[8] *Âfiyet Gazetesi,* 20 Kânûn-i Evvel 1330 Cumartesi / 2 Ocak 1915, s. 1.

Âfiyet gazetesinin sahib-i imtiyazı ve müdürü Sisak Ferid Bey

"Gideceğin Ayıntab yiyeceğin pekmez" denilen lâtif ve güzel bağları, güzel üzümleri, güzel havası ve güzel sularıyla meşhur Ayıntab şehri (Haleb Vilâyeti dâhilinde) mahal-i velâdetimdir. Merhum pederim son dem vâpesinde bana "Oğlum dâima Osmanlı etmeğini ye, Osmanlı kılıcını kuşan" diye nasîhat ve vasiyet eylemiş idi. İkmal-i tahsilden sonra İzmir'e gelerek yedi sene kadar memleketim mahsûlâtının temin revaç ve terakkisi uğrunda te'sis ve küşâd eylemiş olduğum ticârethâneyi idâre etmekle beraber aynı zamanda Hamidiye Vapur Şirketi İdâre ve Mübâyaat me'murluğunda bulundum.

Bu sırada Yunan Muhârebesi zuhûr etmekle Erkân-ı Harbiye Binbaşılarından Davud Bey Efendi'nin muâvenet-i fenniyesiyle "Yâdigâr-ı Harb" nâmıyla altı renkli ve umûm kumandanların resimleriyle harekât-ı askeriyeyi irâe eder bir harita tanzim ve tersim eylediğim gibi, bir de "Tarihçe-i Harb" vücûda getirerek beş kuruşa füruht edilmek üzere 6.000 nüsha basdırub hasılatının nısfını muhâbere-i mezkûre guzâtıyla şühedasının muhtaç muâvenet âilelerine hasr ve tahsis eyledim.

Bu sâî ve hidmetime mukābil Bâb-ı Seraskerî'den (Harbiye Nezâreti) takdiri hâvi bir tahrîrat-ı resmiyeye nâil ve rütbe-i râbia[9] ile dördüncü mecidiye nişanı zîşânına mazhar oldum.

---

9 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, İstanbul, 1993, s. 1: "Râbia; Mülkî rütbelerden birinin adıdır. Râbia rütbesi suretinde de kullanılan bu tâbir dördüncü rütbe demektir. Saliseden küçük, hâmiseden büyüktü. Askeriden yüzbaşıya muadildi. Diğer rütbeler gibi bu da memuriyete mahsus olmak üzere hicrî 1248 (1832-33) senesinde ihdas edilmiş iken sonradan memuriyetle olan alâka kaldırılmış, rütbe olarak tevcihine başlanmıştır. Bununla beraber ilkin ona mahsus nişan da ihdas edilmişti. Rütbeye mahsus olan bu nişan hicrî 1267 (1850-51) senesinde sahiplerinden geri alınmıştır. Râbia rütbesini haiz olanlar resmi günlerde buna mahsus sırmalı esvap giyerler, kılıç da takarlardı. Yalnız, ricalden sayılmadıkları için, teşrifata dâhil değillerdi. Râbia rütbesini haiz olanlara

Bu harita lâyık olduğu nisbetde her tarafda, hatta Mısır ve Hindistan'da bile mazhar-ı takdir ve tahsin oldu. Bunun bir nüshası ordumuzun şanlı muvaffakiyetinin bir hâtıra-i fâhiresi olmak üzere elyevm matbaamızda mahfuzdur.

Bir müddet sonra sadr-ı esbak Halil Refet Paşa merhumun inhâsı üzerine Dersaâdet'e gelerek Matbuat-ı Dâhiliyeye me'mur ve daha sonra Matbuat-ı Dâhiliye Müfettişliğiyle Müdür Muâvinliği'ne tâyin edildim.

Umûr ve vezâif-i mevdûamda gösterdiğim ikdam ve gayret üzerine dâima cânib-i Bâb-ı âlî'den arz ve inhâ edilmek üzere tedricen mazhar-ı terakkî oldum.

Sadr-ı esbak Said Paşa zamanında evvel-i sınıf-ı sânîsi[10] rütbesiyle dördüncü osmanî ve ikinci mecidî nişanlarıyla gümüş liyâkat madalyası verildi. Memûrin tensîkatında daha vâsi dâirede vatandaşlarıma hidmet etmek arzusuyla tazmînat-ı nakdiye alarak matbaacılık ve gazetecilikle iştigal ve aynı zamanda sabâvetimden beri sevdiğim ticârete başladım. Öteden beri yegâne arzu ve emelim ticâret ve hassaten neşriyat sûretiyle vatanım ve vatandaşlarıma hidmet etmekten ibâret idi.

Hamdolsun inâyet-i bâri ile pederimin nasihatini yerine getirdim. Mahsul-i sây' ve gayretim olmak üzere Osmanlı etmeğini yedim, yiyorum ve yemek istiyorum. Osmanlı kılıcını kuşandım ve bu Osmanlı kılıcının şan ve şerefini dâima yüksek görmek ve "karınca kadarınca" mâsadakınca yükseltmek ve onu taşıyanların ve taşıyacakların sağlam fikir sağlam vücûdda bulunur tekemmülât-ı fikrîye ve bedeniyelerine hidmet etmek ve bu sûretle fikirlerindeki bilgilerindeki kuvveti artırmak üzre Güzel Prenses nâmındaki âile gazetesini neşre başladım. Öteden beri iltifat ve teveccühatıyla vâye-dar fahr ve mübâhat bulunduğum sevgili Osmanlı kārî ve kārielerime bu vesile ile de arz-ı teşekkürat ve ihtirâmat eylerim

Sisak Ferid

II. Eczâcı Binbaşı Avanzâde Mehmed Süleyman Bey

Döneminin hezarfen yazarlarından biri olan Avanzâde Mehmed Süleyman Bey'in biyografisi hakkında ne yazık ki ayrıntılı malumat sahibi değiliz. Bugüne kadar yayınlanan biyografi çalışmalarında hatalar tekrarlanmış, tarihler karmakarışık bir duruma gelmiştir.

'Fûtüvvetlû' elkabı kullanılır, okuyup yazması varsa 'Efendi', yoksa 'Ağa' denilirdi 1908 İnkılâbından sonra diğer rütbeler gibi bu da kaldırılmıştır."

[10] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, İstanbul, 1993, s. 205: "Sınıf-ı sani; Mülkiye rütbelerinden birinin adıdır. Salise rütbesinin iki derecesinden biri idi, öteki mütemayizdi. 1259 (1843) senesinde salisenin bu iki derecesi kaldırılarak yalnız salise olarak kalmıştır."

Harbiye Nezâreti Sıhhiye Dâiresi Eczâ Müfettişlerinden
Binbaşı Mehmed Süleyman Bey

Avanzâde Mehmed Süleyman Bey hakkında temel olarak faydalanılması gereken kaynaklar; Rıza Tahsin Gencer Bey'in *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*'si[11], Nâil Hâlid Bey'in *Musavver Eczâcı Nevsali*[12], Server İskit Bey'in *Aylık Ansiklopedi*'de Oğlu Halit Avan Bey'in yazısı[13], *Güzel Prenses Musavver Âile Gazetesi* ve *Âfiyet* gazetesinde Muharrir İsmail Halid Bey'in yazdığı mükerrer biyografileridir.[14]

Mekteb-i Tıbbiye Eczacılık bölümünden mezuniyet tarihine, Kudüs sürgününün tarihi ve nedenine kadar birçok konuda yapılan tarihsel hatalar günümüze kadar gelmiştir. Milli Savunma Bakanlığı ve Osmanlı Arşivi'nde yaptığımız taramalarda ne yazık ki herhangi bir belgeye rastlayamadık. Avanzâde Mehmed Süleyman Bey'in çalıştığı gazeteler ve yazdığı kitaplar rehberliğinde mevcut hataları düzeltmek temel amacımızdır.

Avanzâde Mehmed Süleyman Bey, H.1287/M.1871 İstanbul'da Beşiktaş ilçesinin Abbas Ağa Mahallesinde doğmuştur. Babası Karahisar eşrafından Avanzâde Süleyman Bey idi. Önce Beşiktaş Askerî Rüşdiyesi'ni, Rıza Tahsin Bey'in verdiği malumata göre R.1306/M.1890'da Haydarpaşa Tatbikat Mektebi'ni bitirmiş, ardından R.1309/M.1894'den Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Eczacılık Şubesinden bi'l-imtihan diploma almıştır.[15] Aykut Kazancıgil tarafından yapılan transkripsiyonda Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den M.1893 yılında diploma aldığını belirtse de[16] H.1311 tarihli *Rehnümâ-yı İdâre-i Beytiyeden Musavver Leke Risalesi* kitabına[17] yazdığı önsözün sonuna "20 Kânûn-i evvel 1309/1 Ocak 1894

[11] Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mektebi Tıbbiye İkinci Kitab* (Dersaâdet, Necm-i İstikbal Matbaası 1330), s. 108.
[12] Nâil Hâlid, *Musavver Eczâcı Nevsali* (Dersaâdet İstanbul Kader Matbaası 1912), s. 127-128.
[13] Server İskit, *Aylık Ansiklopedi* 6 c. (İstanbul 1945-1950), 4 c. s. 1388.
[14] *Güzel Prenses Musavver Âile Gazetesi*, 7 Eylül 1329 / 20 Eylül 1913, s. 383. ; *Âfiyet Gazetesi Fevkalâde Nüsha* 27 Haziran 1330 / 10 Temmuz 1914, s. 13.
[15] Rıza Tahsin, *a.g.e.*, s. 108.
[16] Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye) Cilt 1-2.* Ed. A. Kazancıgil (Özel Yayınlar 1991), 2 c., s. 53.
[17] Avanzâde Mehmed Süleyman, *Rehnümâ-yı İdâre-i Beytiyeden Musavver Leke Risalesi* (Kasbar Matbaası H. 1311), s. 3.

Avanzâde Mehmed Süleyman Bey
Mülâzım-ı Evvel rütbesinde iken

'Mekteb-i Tıbbiye' Avanzâde Mehmed Süleyman" şeklinde ismini koyduğundan M.1894 tarihi başlarında fakültede hâlâ eğitimine devam ettiğini, bu tarihten sonra yine M.1894 başlarında fakülteden mezun olduğunu anlıyoruz.

Dârülfünûn Tıp Fakültesi Eczâcılık Bölümünü bitiren eczacılar, Haydarpaşa Askerî Hastahânesi'nde bir yıl zorunlu olarak staj yaptıklarından[18] Avanzâde Mehmed Süleyman Bey, mülâzım-ı evvel rütbesi ile bir yıl burada çalıştı, sonrasında ise yine mülâzım-ı evvel rütbesi ile Yıldız Hastahânesi'ne tâyin edildi.[19]

Öğrencilik yıllarından itibaren dönemin günlük ve haftalık gazetelerinde yazılar yazmaya başlayan Avanzâde, oğlu Halit Avan ve Nâil Hâlid Bey'in belirttiğine göre Haydarpaşa Askerî Tatbikat Mektebi'ne Fransızca ve Fizik derslerine muallim muavini olarak tâyin edilmiş, ancak hangi tarihlerde bu tayinin gerçekleştiği iki kaynakta da belirtilmemiştir. Haydarpaşa'da zorunlu bir yıllık stajdan bağımsız olarak düşündüğümüz bu atamanın hangi tarihler arasında olduğunu ne yazık ki bilmiyoruz. Yine oğlu Halit Avan, 200'ün üzerinde irili ufaklı eser verdiğini belirtse de[20] Sahaf Halil Bingöl 132 eserini saptamış ve künyeleri ile neşretmiştir.[21]

Yeni harfli kaynaklar *Musavver Terakki* adındaki haftalık gazetede Rus-Japon savaşı üzerine yazdığı yazılar neticesinde M.1902/1903 yıllarında Kudüs'e sürüldüğünü belirtse de bu hatalı bir bilgidir.[22] Nâil Hâlid Bey'in *Musavver Eczâcı Nevsali*'nde "1320 evvelinde *Terakkî* nâmında gazeteyi tahrir eylediği sırada Rus-

[18] Galib Ata Ataç, *Tıb Fakültesi (Tıp Eğitimi Tarihçesi)*, Haz. Cem Hakan Başaran (Nobel Tıp Kitabevi, 2017), s. 120.
[19] Avanzâde Mehmed Süleyman, *Bin Bir Çeşid* (Dersaâdet Yunaki Panayotidis Matbaası H. 1315), s. 2.
[20] Server İskit, *a.g.e.*, s. 1388.
[21] Halil Bingöl, "Kitabiyyat Vadisinde Unutulan Bir Halk Yazarımız: Ecz. Bnb. Avanzade Mehmed Süleyman", *Tarih ve Toplum*, Cilt 17, Sayı 100, Nisan 1992, s. 60-62.
[22] Eshabil Bozkurt, "Meşrutiyet Dönemi'nde Çok Kimlikli Bir Mütercim: Avan-Zâde Mehmed Süleyman", *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 37, 2 2013: 49-63. ; Art and Culture Research Centre for Islamic History. *Osmanlı tıbbi bilimler literatürü tarihi*. İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2008, 2 c., s. 891. ; Server İskit, *a.g.e.*, s. 1388.

Japon muharebesi de başlamakla muharebe-i mezkûre tarihini tercüme ve neşr eylemekle başladığı sırada idâre-i sabıka siyâsetinin kurbanı olarak Kudüs'e nefy ve tağrib edilmiştir" şeklinde aktarılmıştır.[23] Rus-Japon savaşının 8 Şubat 1904'de başlaması ve yaptığımız *Musavver Terakkî Gazetesi* taramalarında bu bilgilere ulaşıyoruz: Avanzâde, "Japonya ve Japonyalılar" isminde imzasız olarak neşrettiği bir yazı dizisi yayınlamıştır. Bu seri, 15 Temmuz 1320 (28 Temmuz 1904) tarihli gazetedeki 20. yazıya kadar imzasız olarak devam etmiş, bu tarihten sonra 'Cemal Nüzhet' adıyla yayınlanmıştır. Daha sonra bu yazı serisi, R.1320 tarihinde Avanzâde adıyla ayrıca kitap olarak neşredilmiş, hatta gazetenin 27 Şubat 1319 (11 Mart 1904) tarihli nüshasında "Vezâif-i nisâ" isimli yazı Avanzâde imzalı olarak basılmıştır.

O dönemde gazetenin yazarlarından olan İsmail Halid Bey'in *Güzel Prenses Musavver Âile Gazetesi* ve *Âfiyet* gazetesinde yayınlanan mükerrer biyografisinde 1319 evâhirinde (sonunda) Kudüs'e sürüldüğünü belirtiyor ki bu gazetede yayınlanan imzalı "Vezâif-i Nisâ" yazısının tam olarak yayınlandığı döneme denk düşmektedir. "Japonya ve Japonyalılar" yazı serisinin uzun süre daha devam etmesi bu sebepten dolayı sürgün cezası alması olasılığını biraz düşündürse de yine İsmail Halid Bey'in biyografisinde "1319 evâhirinde *Terakkî* nâmındaki gazeteyi ıslah içün sahibi Süleyman Bey'e vermiş ve o da 4-5 nüsha henüz çıkarmış idi ki gazetenin muharriri sabıkı ile bedbaht sahibinin müştereken verdikleri jurnal üzerine Kudüs'e nefy ve tağrib edilmiş ve orada 6 sene kalmıştır" denmektedir. Yine 1323 ortasında Mısır'a firar ettiği, orada bir yıl kaldıktan sonra "hürriyet"in ilanı üzerine Dersaadet'e geldiği belirtilmektedir. Oğlu Halit Avan bu sürede Kahire'de El-ehram adında bir eczanede çalıştığını belirtmektedir.[24]

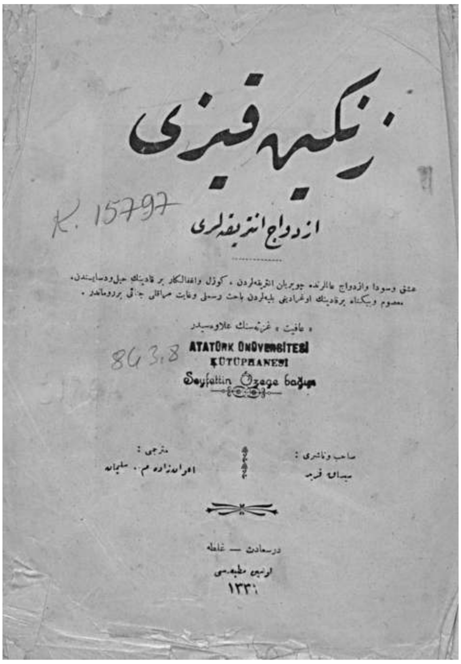

Âfiyet gazetesinin
"Zengin Kızı ve İzdivaç Entrikaları"
isimli tefrika romanı

İsmail Halid Bey'in *Musavver Terakkî* gazetesinde aynı dönemden arkadaşı olması ve Avanzâde'nin yazı işleri müdürü

[23] Nâil Hâlid, *a.g.e.*, s. 127-128.
[24] Server İskit, *a.g.e.*, s. 1388.

olduğu *Âfiyet* ve *Güzel Prenses Musavver Âile Gazetesi*'nde de bu biyografinin yayınlanması, buradaki bilgilerin en doğru bilgiler olduğunu düşündürmektedir. Sürgünde 6 sene kaldığı belirtilmekte olduğundan hürriyetten hemen sonra değil de bir müddet sonra dönmüş olması gerekmektedir. Nitekim *Musavver Eczâcı Nevsali*'inde "Hürriyet'den bir müddet sonra avdet eylemiştir" ifadesi bunu destekler niteliktedir.[25]

İstanbul'a döndükten sonra mebusluk teklifi alan ancak bunu reddeden Avanzâde[26], Dâire-i Sıhhiye-i Askeriye'de Eczâ Müfettişi olarak çalışmış ve *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriyye* gazetesinin yayın kuruluna getirilmiştir.

Eczâcılara Mahsus Muhtıra isimli eserinin önsözünde "Harbiye Nezâreti Sıhhiye Dâiresi Üçüncü Şubesi Üçüncü Eczâcı Fen Kısmına Memur Eczâ Müfettişlerinden ve *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriyye* muharrirlerinden Kol Ağası Avanzâde Mehmed Süleyman" olarak kendisini tanıtmıştır[27]. Bu kitabın tarihi 1329 olarak belirtilse de Latin harfli 1912 ibaresi mevcuttur. 1912-1913 yıllarında Kol Ağası rütbesinde olan Avanzâde sonrasında Binbaşı rütbesine ulaşmıştır. Nitekim *Güzel Prenses* gazetesindeki biyografi 1913 tarihlidir ve binbaşı olduğu belirtilmektedir. *Musavver Eczâcı Nevsali*'nde de 22 senede binbaşı rütbesine eriştiği belirtilmektedir.

Avanzâde Mehmed Süleyman Bey; Üçüncü Osmanî, Dördüncü Mecidî, Gümüş liyâkat, Gümüş İmtiyaz, Hicaz ve Yunan madalyalarına sahiptir.[28]

Emekli olduktan sonra da gazete ve dergilerde yazılar yazmaya devam eden Avanzâde, 12 Teşrin-i evvel 1338 Perşembe (12 Ekim 1922) günü vefat etmiştir. Süleyman Tevfik Bey hatıralarında ölümüyle ilgili "Süel Eczâcı Binbaşılarından, en gayretli muharrirlerden olan *bu* arkadaşımız, Harb-i Umûmî'den sonra Ada'daki taş ocağında amelelik ederken vefat etmiştir." dipnotunu bildirmektedir.[29]

Avanzâde Mehmed Süleyman Bey'in tespit edebildiğimiz kadarı ile yazı yazdığı gazeteler ve dergiler alfabetik sıra ile şunlardır[30]:

1- *Âfiyet* gazetesi (Sermuharriri, 1913-1915)

2- *Aile Tabîbi* (Sahibi ve Muharriri,1922)

3- *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriyye* (1912-?)

4- *Çocuklara Mahsus Gazete*

5- *Doktor* gazetesi (Sahibi ve Muharriri,1921)[31]

---

[25] Nâil Hâlid, *a.g.e.*, s. 127-128.

[26] *Âfiyet Gazetesi Fevkalâde Nüsha* 27 Haziran 1330 / 10 Temmuz 1914, s.1 3.

[27] Avanzâde Mehmed Süleyman, *Eczacılara Mahsus Muhtıra* (İstanbul Kader Matbaası 1329/1912).

[28] *Âfiyet Gazetesi Fevkalâde Nüsha* 27 Haziran 1330 / 10 Temmuz 1914, s. 13.

[29] Süleyman Tevfik, Tahsin Yıldırım ve Şaban Özdemir, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e: elli yıllık hatıralarım* (Dün Bugün Yarın Yayınları, 2011), s. 143.

[30] Bu listedeki gazete ve dergilerde Avanzâde Mehmed Süleyman Bey'in hangi yıllar arasında yazılar yazdığını tespit edebildiklerimiz parantez içerisinde verilmiştir. Yıllarını tespit edemediklerimizde yayınlar, yazdığı eserlerde verilmiş olan künyelerinden çıkarılmıştır.

6- *Güzel Prenses Musavver Âile Gazetesi* (Sermuharriri 1913-1914)

7- *Hanımlara Mahsus Gazete*

8- *Hür Çocuk* (1918)

9- *İkdam*

10- *Maârif*

11- *Malûmat*

12- *Malûmat* Haftalık fennî, edebî, sıhhî resimli gazete (1918)

13-*Musavver Terakkî* (1904)

14-*Mütâlaa Salonu* (1895)

15- *Sabah*

16- *Servet*

17- *Tanin*

18- *Tarik*

19- *Temâşâ* (1918)

20- *Tercüman-ı Hakikat*

Âfiyet gazetesi döneminin meslek temelli tıbbi gazete ve dergilerinden tamamen farklı bir perspektifle yayın hayatını sürdürmüş, siyaset ve dini mevzular dışında moda, güzellik, bakım, koruyucu sağlık önlemleri, mutfak kültürü, fenni gelişmeler, adab-ı muaşeret, sağlıklı beslenme gibi birçok konuyu bünyesinde barındıran, gazete idaresinin belirttiği gibi her türlü sorunun sorulup cevabının alınabildiği renkli bir "salon gazetesi"dir. Yediden yetmişe herkesin okuyup anlayabileceği bir dille yayınlanmış; roman tefrikalarıyla, bilmece ve fıkralarıyla, özellikle açık soru cevap bölümüyle okuyucularında merak uyandırmayı başarabilmiş, "yegâne" bir gazetedir.

Âfiyet Gazetesinin Dizini

Sene 1 Sayı 1, 26 Teşrin-i evvel 1329 cumartesi / 8 Kasım 1913

Giriş yazısı	1
İfâde-i mahsusa	2
Güzel Prenses romanının 50 nüshalık hülâsası	2-8
Hastanın yatağı önünde, termometrenin lisanı	8
Doktor diyor ki; Kuvvet ilâclarından ceviz ve ceviz yaprağı	9
Fâideli tertibler	9-10
Çok yaşamak san'atı; Yüz sene yaşamak için Japon reçetesi	10
Nasıl güzellenmeli? Massaj vasıtasıyla güzellik	10
Me'kûlât ve meşrubat vasıtasıyla bir insanın ahlâk ve tabiatı	10-11
Aşcı başı diyor ki; Ayıntab bulgur köftesi	11
Bilmece	11

[31] Bu gazetenin künyesini tespit edememekle beraber Avanzâde 1921 tarihli *Meme Hıfzıssıhası* eserinin künyesine "Müellifi Doktor Gazetesi Sahib ve Muharriri Avanzâde Mehmed Süleyman" şeklinde imzasını koymuştur.

Güzel sözler 11
Lüsyen idârehânesinin kitabları 12
Fennî eğlenceler; Düşmeyen para 12
Gülünçlü fıkralar 12
Muhâbere-i aleniyye; Kız evlâd doğurmak içün ne yapmalı? 12-15
Âfiyet'in tefrikası: Lüleci Yekta Efendi yâhûd iyilik eden iyilik bulur 15-16

Sene 1 Sayı 2, 2 Teşrin-i sânî 1329 Çarşamba / 15 Kasım 1913

Dört şekilde bir ayyaşın hâli 1
Arz-ı teşekkür 2
Muhâbere-i aleniyye 2-3
Dâimî gençliğe ve dâimî güzelliğe dâir 3
Kadın ve Tütün 4
Oğlan doğurmak içün ne yapmalı? 4
Bâsur; Bâsuru nasıl iyi etmeli? 5
Güzel sözler 5
Nasıl çocuk yetiştirelim? İsveç mekteblerinde duvarlara asılmış olan sıhhî levhalar, İngiliz mekteblerinde evâmir-i aşere 6
Kalem ve kalem tutmak vasıtasıyla; Keşfi ahlâk ve tabâyi 6
Fennî eğlenceler 6
Âfiyet'in tefrikası: Lüleci Yekta Efendi 7
Aşçı başı diyor ki 8
Gülünçlü fıkralar 8

Sene 1 Sayı 3, 9 teşrin-i sânî 1329 Çarşamba / 22 Kasım 1913

Sefâin-i havaiyyeden 1
Âfiyet 16 sahîfe 2
Muhâbere-i aleniyye 2-4
Nasıl kadın almalı? 4-6
Kuvvet verici nebatâtdan; Tere 7
Sîmâ-yı beşer 7
Esrar-ı sıhhat; Tûl ömür ve takviye-i beden 8
Kadınlara dâir; Kadınlarda dâima tercih etmelidir câhili âlime/çirkini güzele 8
Kadın ve Tütün 8-9
Kadın ve Güzellik 9
Serpuş vasıtasıyla; Keşfi ahlâk ve tabâyi 10
Sıhhî sözler 10
Kadın hastalıklarından bir mühimme-i sıhhiye; Seyelân-ı Ebyaz 10-11
Âfiyet'in tefrikası: Lüleci Yekta Efendi 11-15
Fakir Frengililere ilâç 15
Fâideli tertibler 15
Aşçı başı diyor ki; Yeni bir yemek "Semsek" 16
Fennî eğlence 16
Gülünçlü fıkralar 16

Sene 1 Sayı 4, 13 Teşrin-i sânî 1329 Perşembe / 26 Kasım 1913

Resme âid îzâhat; Parazitler 1
Muhâbere-i aleniyye 2-3

Semirmek için bir usûl 4
Musâhabe-i nisâiyye'den; Güzellik ve zevciyet 5
Kadınlara âid musâhabe; Kadınlık 6
Nasıl yemek yemeli? 6
Fes vasıtasıyla; Keşfi ahlâk ve tabâyi 7
Solucan ve kurd hastalıkları 7
Güzel sözler 7
Memleket Etibbâsına ihtar, Alelumûm arabacı esnafına ihtar!
[Şehremâneti sıhhiye dairesinden] 7
Aşçı başı diyor ki; Kıymalı pilav böreği 8
Fennî eğlenceler 8
Gülünçlü fıkralar 8

Sene 1 Sayı 5, 19 Kânûn-i evvel 1329 Perşembe / 1 Ocak 1914
50 sene evvel-İngiltere donanması için nasıl çalışıyor 1
Âfiyet- Teşekkürat - Îfâ-yı vazîfeye mübâşeret 2
Muhâbere-i aleniyye 2-3
Nasıl para kazanmalı? Teşebbüs-i şahsî [1] [Sisak Ferid] 3-4
Musâhabe-i nisâiyye'den; Güzellik ve zevciyet [Sâime] 5
Kızamık hastalığı hakkında birkaç söz 5
Doktor diyor ki: Nasıl ve ne kadar elma yemeli? 6
Şundan bundan 6-7
Asid Borunun (Borik asit) havass-ı şifâiyyesi 7
Şıranın fevâidi 7
Aşçı başı diyor ki 8
Güzel sözler 8
Fennî eğlenceler 8
Bilmece 8
Gülünçlü fıkralar 8

Sene 1 Sayı 6, 26 Kânûn-i evvel 1329 Perşembe / 8 Ocak 1914
Osmangazi zırhlısı 1
Âfiyet ve Donanma 2
Muhâbere-i aleniyye 2-4
Nasıl para kazanmalı? Teşebbüs-i şahsî [2] [Sisak Ferid] 4
Kızamık hakkında birkaç söz 4-5
Veremi ilan etmek lâzım mıdır? 5-6
Ağaçların ve meyvelerin; Havass-ı garibe ve şifâiyyesi 6
Bin bir esrar (sıhhiye, beytiye ve idâriyeye ait) 6-7
Faideli tertibler 7
Bilmece hali 7
Eski sözler 7
Aşçı başı diyor ki; Unut beni! Yemeği 8
Fennî eğlenceler; Kağıt'dan balık 8
Gülünçlü fıkralar 8

Sene 1 Sayı 7, 2 Kânûn-i sânî 1329 Perşembe / 15 Ocak 1914
Aile teşkil edelim 1
Âfiyet ve Donanma iânesi 2

Muhâbere-i aleniyye 2-3
Nasıl para kazanmalı? Teşebbüs-i şahsî [3] [Sisak Ferid] 3-4
Âfiyet'in kimyâhânesi 4
Ateş'de yanmayan insan 5
Musâhabe-i sıhhiye; Kışa dâir 5-6
Bir harika-i tabiat; Bir yaşındaki çocuk neler yapabilir? 6
Veremi ilan etmek lâzım mıdır? [2] 6-7
Bilmece hali 7
Bade'l vefat izdivaç edenler 7
Aşçı başı diyor ki; Hakikî Tas Kebabı 8
Eski sözler 8
Dar ayakkabı neler yapar? 8
Arılarla müzeyyen bir sakal 8
Bir elma neler yapar? 8
Misli görülmemiş bir örümcek 8
Saray entrikaları 8

Sene 1 Sayı 8, 9 Kânûn-i sânî 1329 Perşembe / 22 Ocak 1914

Çocukları tartmalı mı? Tartmamalı mı? 1
Kısa boylulara müjde! 2
Muhâbere-i aleniyye 2-3
Romatizmanın tedâvisi 3-4
Tavşan ticâreti; Yeni bir vasıta-i ticaret ve servet 4-5
Soğuk algınlığı 5
Musâhabe-i sıhhiye; Kışa dâir [2] 5-6
Hasta ve hasta odası 6-7
Hindistan cevizi 7
Bilmece hali 7
Aşçı başı diyor ki; Külbiç Pilavı, Domates kurusu 8
Sahra'da ne varmış? 8
Hatlar vasıtasıyla sîmâda eşkâl ve alâim 8
Vefâdar kuş 8
Şundan bundan ve gülünçlü fıkralar 9 8

Sene 1 Sayı 9, 16 Kânûn-i sânî 1329 Perşembe / 29 Ocak 1914

Hind palyaçosu 1
Âfiyet ve Donanma iânesi 2
Muhâbere-i aleniyye 2-3
Nasıl para kazanmalı? Teşebbüs-i şahsî [4] [Sisak Ferid] 3-4
Kuvvet ilâçlarından; Vanilya 4-5
Âfiyet'in kimyâhânesi; Yağların muâyenesi 5
Kutu sodaları nasıl yapılır 5-6
Bin bir esrar 6
İnsanlar ne zaman çok yaşayacaklar? 6-7
Şundan bundan 7
Bilmece hali 7
Aşçı başı diyor ki; Külbiç Baklavası 8
Çok yaşamak için ne yapmalı? 8
En büyük bir top güllesi 8

Gülünçlü fıkralar (s.8) 8
Gülenler ve ağlayanlar 8
Güzel sözler 8

Sene 1 Sayı 10, 23 Kânûn-i sânî 1329 Perşembe / 5 Şubat 1914

Üç bin senelik moda 1
Muhâbere-i aleniyye 2-6
Zayıflara müjde! Zâfiyet ve Nehâfet ilâcı 6
Hayatta muvaffakiyet için 10 nasihat 6
Kimlerin elleri güzeldir 6
Dünya'da en büyük şeyler 6-7
Şundan bundan 7
Fâideli tertibler; Zayıf küçük çocuklar için, Sulu kellik için çare 7
Güzel sözler 7
Aşçı başı diyor ki; Şuğul muhaşşî 8
Unutulmamalıdır ki 8
Tiyatro cinayetleri 8
Mukayese-i sür'at cedveli 8
Gülünçlü fıkralar 8

Sene 1 Sayı 11, 30 Kânûn-i sânî 1329 Perşembe / 12 Şubat 1914

San'at'da muvaffakiyet 1
Beyannâme; Dersaâdet Merkez Komutanlığından 2
Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cem'iyyeti 2
Âfiyet ve Donanma iânesi 2
Akhisar'da Donanma iânesi 2
Muhâbere-i aleniyye 2-6
Zayıflara müjde! ; Zâfiyet ve Nehâfet ilâcı 6-7
Çocuk beslemek usûlü 7
Sıcak ve soğuk su 7
Yeni bilmece 7
Aşçı başı diyor ki; Lahmacun 8
Bir kadının zevcine karşı vezâifi 8
Eski sözler 8
İnsan mı? Hayvan mı? 8
Hangi adamlardan sakınmalı 8
Gülünçlü fıkralar 8

Sene 1 Sayı 12, 6 Şubat 1329 Perşembe / 19 Şubat 1914

Fransa'da tayyâreci kadınlar 1
İfâde-i mahsusa 2
Muhâbere-i aleniyye 2-5
Sahte banknotlar 5
Zayıflara müjde! ; Zâfiyet ve Nehâfet ilâcı [Hitam] 5
Yataktan nasıl kalkmalı? 6
Musâhabe-i sıhhiye; Kışa dâir [3] 6
Av etleri 6-7
Şişmanlara; Şişmanlıktan müşteki olanlara 7
Aşçı başı diyor ki; Enginar tavası, Etli enginar dolması 8

Enginar	8
Diş etlerini kuvvetlendirmek için	8
Sun'î bir ada	8
Evlerde ve sokaklarda istirâhat	8

Sene 1 Sayı 13, 13 Şubat 1329 Perşembe / 26 Şubat 1914

Saç modası ve kadınlar	1
Muhâbere-i aleniyye	2-5
Nasıl para kazanmalı? Teşebbüs-i şahsî [5] [Sisak Ferid]	6
Mâlihulyâ	6-7
Âfiyet'in kimyâhânesi	7
Bin bir esrar	7-8
Etmek [Ekmek]	8
Yumurtalar	8
Saâdet-i hayat	8
Dünya'da ne kadar nüfus var?	8

Sene 1 Sayı 14, 20 Şubat 1329 Perşembe / 5 Mart 1914

Çocuklarda muhabbet	1
Muhâbere-i aleniyye	2-4
Eski sözler	4
Kuvve-i bedeniyye	4
50 nüshalık fihrist 51-101 arası [Güzel Prenses]	5-6
Faziletkâr bir adam	6
Kahraman bir kız	6
Âfiyet'in kimyâhânesi	6-7
İşret aleyhinde	7
Tûl ömür	7
Ma'lûmat-ı garibe	7
Aşçı başı diyor ki	8
Çekirdeksiz kiraz	8
Bir hekimin son sözleri	8

Sene 1 Sayı 15, 27 Şubat 1329 Perşembe / 12 Mart 1914

Çocuklarda muhabbet	1
Âfiyetin te'sîratı	2
Muhâbere-i aleniyye	2-3
Nasıl para kazanmalı? Teşebbüs-i şahsî [6] [Sisak Ferid]	4
Kadınların saçları	5
Çocuk beslemek usulü (2) [11. nüshadan mâbad ve hitam]	5-6
İsviçre'de veremlilere mahsus dârüşşifâ; Göğüs hastalıklarının İsviçre yaylalarında tedâvisi	6
Kış geceleri eğlencelerinden; Refika hanımın ma'rifetleri	6-7
Vücud'da neler var?	7
Hayat-ı beşer	7
Eski elbiseleri ne yapmalı?	7
Havâdis-i fenniye ve medeniyye	7
Aşçı başı diyor ki	8
Yeni bilmece	8
Gülünçlü fıkralar	8

Sene 1 Sayı 16, 6 Mart 1330 Perşembe / 19 Mart 1914

Birader ve hemşire arasında 1
Muhâbere-i aleniyye 2-4
Nasıl para kazanmalı? Teşebbüs-i şahsî [7] [Sisak Ferid] 4-5
Tavşan ticareti [7. nüshadan mâbad ve hitam] 5
Dünya güzeli; İnsanın cildi yani derisi 5
Hastalara müjde!; Yalnız burunu tedavi etmekle birçok hastalıklardan kurtulmak mümkündür 5-6
Gençleşmek san'atı; Yüzdeki buruşuklukları izâle için ne yapmalı? 6
Yumurta zenginliği; Zenginliğe bir çare 6-7
Atkestanesi ağacı 7
Asrımızın hastalığı 7
Aşçı başı diyor ki 8
İshale karşı devâ 8
Saç dökülmesine karşı tertib 8
Çelik ve tenekeyi paslanmaktan vikaye eden kâğıt 8
Mermer ve porselenleri yıkamanın çaresi 8
Gülünçlü fıkralar 8

Sene 1 Sayı 17, 13 Mart 1330 Perşembe / 26 Mart 1914

Anadolu hayat ve muâşeret-ı nisvâniyesinden bir numune 1
Muhâbere-i aleniyye 2-5
Nasıl para kazanmalı? Teşebbüs-i şahsî [8] [Sisak Ferid] 5-6
Güzelleşmek san'atı; Tırnak tuvaleti 6-7
Gençleşmek san'atı; Yüzdeki buruşuklukları izâle için ne yapmalı? [2] [Mâbad ve hitam] 7
Sıhhî meskenler 7
Aşçı başı diyor ki 8
Gülünçlü fıkralar 8
Kimin için çalışıyoruz? 8

Sene 1 Sayı 18, 19 Mart 1330 Çarşamba / 1 Nisan 1914

Fezâ-yı kâinat'da 40 milyon sene seyahat (s.1) 1
İfâde-i mahsusa (s.2) 2
Âfiyet ve Donanma iânesi (s.2) 2
Muhâbere-i aleniyye (s.2-5) 2-5
Burun kanaması (s.6) 6
Nasıl söz söylemeli? (s.6) 6
Kış geceleri eğlencelerinden; Refika hanımın ma'rifetleri (s.6-7) 6-7
Hekim ilâçları (s.7) 7
Fâideli tertibler (s.7-8) 7-8
Aşçı başı diyor ki (s.8) 8
Balonların icâdı (s.8) 8
Deliye delice cevab (s.8) 8
Bir muhâvere (s.8) 8
Güzel cevab (s.8) 8
Hüsn ve sıhhat (s.8) 8

Sene 1 Sayı 19, 26 Mart 1330 Çarşamba / 8 Nisan 1914

Şükûfe-i emel-ilk evlâd (s.1) 1
Arz-ı teşekkür (s.2) 2
Muhâbere-i aleniyye (s.2) 2
Musâhabe-i sıhhiye; Gebelere nasıl bakmalı? (s.2-5) 2-5
Kadın musâhabeleri; İngiliz kadını (s.6) 6
Musâhabe-i fenniye; Fotoğraf (s.6) 6
Yeni bilmece (s.6-7) 6
Bilmece hâli (s.7) 6-7
Ev hanımlarına diş suyu (s.7-8) 7-8
Muz (s.8) 8
Cezvelerin usûl-i tathiri (s.8) 8
Halıların suret-i muhafazası (s.8) 8
Çiçeklerin idâme-i tarâveti (s.8) 8

Sene 1 Sayı 20, 2 Nisan 1330 Çarşamba / 15 Nisan 1914

İngiliz Kadınları (s.1) 1
Muhâbere-i aleniyye (s.2-4) 2-4
Çocuklarımızı Nasıl Susturuyoruz? (s.5-6) 5-6
İhtiyarlamamak için ne yapmalıdır? (s.6-7) 6-7
Kadın musâhabeleri; İngiliz kadını (s.7) 7
Kış eğlenceleri; Refia hanımın ma'rifetleri (s.7) 7
Aşçı başı diyor ki (s.8) 8
Fâideli Sözler (s.8) 8
Çiğ süd içmeli mi? (s.8) 8
Saçları uzatmak için en güzel bir usûl (s.8) 8

Sene 1 Sayı 21, 9 Nisan 1330 Çarşamba / 22 Nisan 1914

Tecmilât-ı nisvâniyye numuneleri 1
Muhâbere-i aleniyye 2-4
Tecmilât-ı nisvâniyye'den bir safha garbın son modaları 4
Soğuk nasıl alınır (Soğuk algınlığı)? 5-6
Güneşle tagaddi (6
Nezle 6-7
Hazım nedir? 7
Ararot nedir? Çocuklu validelere yeni bir gıda 7
Aşçı başı diyor ki; Peynirin Fâideleri 8
Kimyâger ne diyor? 8
Sekiz tenbie; Hıfzı's-sıhhat'in kavâid-i seb'ası 8

Sene 1 Sayı 22, 16 Nisan 1330 Çarşamba / 29 Nisan 1914

Ezhâr-ı bahâr içinde; Sıhhat ve Âfiyetle pîrâyedar iki
şükûfe-i neşve-i nisar 1
Güzel Prenses 2
Âfiyet ve Donanma 2
Muhâbere-i aleniyye 2-3
Top oyunu; Validelerin ve pederlerin enzâr-ı dikkat ve intibahına 3-4
Büyük sîmâlar; Pastör 4-5
Güzelleşmek san'atı 6

İzdivaç mektebi 6
Teneffüs 6-7
75 milyonluk servet 7-8
Mükâfat-ı fazîlet 8
Aşçı başı diyor ki; Kestaneli hindi 8

Sene 1 Sayı 23, 23 Nisan 1330 Çarşamba / 6 Mayıs 1914
Âlâyişden müctenib sade bir güzel sâfiyâne bir istiğrak 1
Muhâbere-i aleniyye 2-3
Büyük sîmâlar; Pastör [Mâbad ve hitam] 4
Kuvvet ilâcları nasıl yapılır? 5
Güzelleşmek san'atı; 10 yaşına kadar 6
Nasıl okunmalı? Evlatlarımızın gözleri niçin zayıf olur? 6-7
Bilmece hali 7-8
Aşçı başı diyor ki 8
Köylü ile Hekim 8

Sene 1 Sayı 24, 30 Nisan 1330 Çarşamba / 13 Mayıs 1914
İspanya'nın âlî ve kibar sınıfına mensub sahibe-i hüsnü ân bir kadın 1
Muhâbere-i aleniyye 2-4
Filden cellad; Pek garib bir hikâye 4
Kuvvet ilâcları nasıl yapılır? 5
Çocuklar ve banyolar 5-6
Güzelleşmek san'atı [Mâbad] 6
Kadın musâhabeleri; İspanya kadınları 7
Yeni bilmece) 7
Dünya kaç okka? 8
El ve parmak şişmesi 8
Fâideli Sözler 8
24 parmaklı bir adam 8

Sene 1 Sayı 25, 7 Mayıs 1330 Çarşamba / 20 Mayıs 1914
Asrımızın keşfiyât-ı hârikasına hâkim bir zekâ;
Elektrik kralı dâhî-i şehir; Edison 1
Muhâbere-i aleniyye 2-4
Nasıl para kazanmalı? Teşebbüs-i şahsî [9] [Sisak Ferid] 4-5
Kuvvet ilâcları nasıl yapılır? 5-6
Güzelleşmek san'atı [Mâbad] 6
Kara ve mavi gözler 6-7
Elektrik sergisi 7
Hanımlarımızın nazar-i dikkatine; Teâlî-i Nisvan Cemiyeti'nden 7
Kadın saçları; Saç pazarı 8
Dört yüz sene evvelki bir matbah 8
Güzel Sözler 8

Sene 1 Sayı 26, 14 Mayıs 1330 Çarşamba / 27 Mayıs 1914
İspanya kadınlarından; Bask kadını 1
Muhâbere-i aleniyye 2-4
Baha Tevfik Bey'in irtihâli 4

Sinematografya hâdisat-ı hayâtiyeyi temâşâ	4
Güzelleşmek san'atı [Mâbad]	4-5
Bin bir esrar	5-6
İnkıbaz	6
Saçkıran	6-7
Kirecin Fâideleri	7
Kadın musâhabeleri; İspanya kadınları [Mâbad]	8
Yeni itfâiye efrâdı	8
Aşçı başı diyor ki; Yumurtayı nasıl yemeli?	8

Sene 1 Sayı 27, 21 Mayıs 1330 Çarşamba / 3 Haziran 1914

Bahar gülü	1
Muhâbere-i aleniyye	2-4
Güzelleşmek san'atı; 10 yaşına kadar [Mâbad]	4-5
İnkıbaz	5
Kıl düşüren tozlar	5-6
Ayak terlemesi	6
Japon mekteblerinde çocuklara ne öğretilir?	6-7
Dünyada neler var?	7
Niçin?	7
Bilmece hali	8
Bir bardaklık bir köpek	8

Sene 1 Sayı 28, 28 Mayıs 1330 Çarşamba / 10 Haziran 1914

Ka'r-ı deryâyı temâşâ	1
Muhâbere-i aleniyye	2-3
Para kaygısında bulunanlara	3
Güzelleşmek san'atı; 10 yaşından 20 yaşına kadar îcab eden takyîdat-ı sıhhiye	4
Kulak Hıfzı's sıhhati	4-5
İnkıbaz [Mâbad]	5
Hakîkî insan; Tedkik-i ef'al ve muhâsebe-i nefs	5-6
Bir Hekimin gafleti	6
Dünyada neler var?	6-7
Niçin? Ateş niçin çıtırdıyor?	7
Bin bir esrar	7
Güzel sözler	7
24 numaralı bilmece	8

Sene 1 Sayı 29, 4 Haziran 1330 Çarşamba / 17 Haziran 1914

İhtifal-i muhteşem münasebetiyle	1
Muhâbere-i aleniyye	2-4
Güzelleşmek san'atı [Mâbad]	4
Kulak Hıfzı's sıhhati; Mekteb sağırlığı	4-5
Yangına ne yapmalı?	5
Kol [cold] krem nasıl yapılır	6
Dünyada neler var?	6
Niçin?	6-7
Centilmen nedir?	7

Eski insanların boyu 7
Fâideli sözler 7
Eğlenceli mebahisler 7
Aşçı başı diyor ki; Köylü kızartması, Vanilyalı krema 8
24 numaralı bilmece 8

Sene 1 Sayı 30, 11 Haziran 1330 Çarşamba / 24 Haziran 1914
Zaman olur ki hayâli cihan değer 1
Muhâbere-i aleniyye 2-4
Güzellenmek san'atı; Yüz kızarması 4-5
Kulak Hıfzı's-sıhhati; Kulak kiri, Kulak akıntısı 5
Perhiz 6
Garib yemekler 6
Fâzıla kadınlar 7
İspanya kadınları 7-8
24 numaralı bilmece 8

Sene 1 Sayı 31, 18 Haziran 1330 Çarşamba / 1 Temmuz 1914
Ekinler arasında 1
Âfiyet'in sevgili kārîlerine 2
Muhâbere-i aleniyye 2-5
Güzellenmek san'atı; 20-30 yaş arasında 5-6
Peynir (s.6) 6
Çocukların Dişleri; Çürümekten nasıl muhâfaza olunur? 6-7
Kulak Hıfzı's-sıhhati; Menşei kulak olan baş dönmeleri,
Kulak uğultuları 7
Gündüz uyuklaması 8
Hınçkırığın [Hıçkırık] tedâvisi 8
Aşçı başı diyor ki 8
İskoçyalı İngiliz kadını 8
24 numaralı nüshanın bilmecesi 8

Sene 1 Sayı 32, 25 Haziran 1330 Çarşamba / 8 Temmuz 1914
Feci bir suikasd neticesinde terk-i hayât eyleyen
Avusturya Veliahtının zevcesi 1
Muhâbere-i aleniyye 2-5
Güzellenmek san'atı; 20-30 yaşında; Cihâz hazmı – Cild 6
Deniz; Deniz havası ve deniz banyosu [1] 6-7
Ter nedir? 7
Peynir [Mâbad ve Hitam] 7-8
Aşçı başı diyor ki; Ceviz reçeli 8
24 numaralı nüshanın bilmecesi 8

Sene 1 Sayı 33, 2 Temmuz 1330 Çarşamba / 15 Temmuz 1914
Banyodan sonra 1
Nüsha-i fevkalâdemiz 2
Muhâbere-i aleniyye 2-9
Japon İmparatoriçesinin vefatı 8
Güzellenmek san'atı; Ellerin terlemesine karşı ne yapmalı?

30 ila 40 yaşında güzellik	10
Korse; Kızlarımız ve Kadınlarımız niçün teverrüm ediyor?	10-11
Nezle; Grip yahud nezleyi çabuk geçirmek içün ne yapmalı?)	11-12
Dondurma	12
Yatağına işeyenler	12-13
Âfiyet'in kimyâhânesi; Zeytinyağının iyisini nasıl bilmeli?	
Etmeğin iyisini nasıl bilmeli?	13
Bira; Nasıl yapılır ve nasıl içilir?	13-14
Perhiz yemekleri; Sıcak su ile limonata istihzârı, Tavuk suyu	14
Deniz ve deniz havası [2]	14-15
Başta ne kadar saç var?	15
Limonata	15-16
Aşçı başı diyor ki; Patlıcan kızartması, Taze balık	16
Niçün? İhtiyarlayınca insanın yüzü niçün buruşur?	16

Sene 1 Sayı 34, 9 Temmuz 1330 Çarşamba / 22 Temmuz 1914

Yirminci asır terakkiyâtın icmâl-i defterinden bir yaprak	1
Hilâl-i Ahmer'de; Osmanlı kadınlığının ilk ve parlak bir eser teâlisi	2
Muhâbere-i aleniyye	2-6
Güzellenmek san'atı; Şişmanlığın tedâvisi	6
Hasta odası; Nasıl tathir edilmeli?	7
Çocukları kuvvetlendirmek için	
İşret belâsı	7-8
Niçün? Gözlerimizi sıkı kapadığımızda veya bastırdığımızda niçün muhtelif cisimler görüyoruz? Niçün hareket-i arz olur?	8
Aşçı başı diyor ki; Etli patlıcan dolması	8

Sene 1 Sayı 35, 16 Temmuz 1330 Çarşamba / 29 Temmuz 1914

Tulumbadan su nasıl çıkar?	1
Muhâbere-i aleniyye	2-5
Güzellenmek san'atı; 40-50 yaşında güzellik	5-6
Deniz; Deniz havası ve deniz banyosu [3] [Hitam]	6
İhtiyarlık	6-7
Yazın erken kalkmak niçin iyidir?	7
Aşçı başı diyor ki	7-8
Hazmın garâibi	8
Suda boğulanları, denizin dibine düşen eşyaları nasıl arıyorlar?	8

Sene 1 Sayı 36, 23 Temmuz 1330 Çarşamba / 5 Ağustos 1914

Bugünki evlerimiz nasıl tekemmül etdi?	1
Muhâbere-i aleniyye	2-5
Anadolu Demiryolları Müdîr-i Umûmîsi Mösyö Höknen [Huguenin] cenabları	5
Akhisar'da bir İslâm Mektebi; Bir muvaffakiyet maarifperverine (Akhisar Belediye Reisi Mustafa)	5
Güzellenmek san'atı; 50-60 yaşında	6
Bûse; Bûsenin mehâziri ve mehâliki	6
Korse [2]	6-7
Meşrûbat-ı latîfe; Gazlı elma şurubu	7

Aşçı başı diyor ki; Yemek zamanları 8
Mükkemmel bir iştihâ nasıl elde edilir? 8
Yangınlarda ateş içine dalmak da kolaylaştı 8
Niçün? Kapalı gözle ziyâya baktığımız zaman "niçün" kırmızı görüyoruz? 8

Sene 1 Sayı 37, 2 Ağustos 1330 Cumartesi / 15 Ağustos 1914
Hayvânat nasıl tekemmül etdi? 1
Muhâbere-i aleniyye 2-4
Almanya neden şikâyet ediyor? 5
Bir kadın nasıl sevilir?) 5
Memelerin hıfzı's-sıhhati 5-6
Burkulma; Yüksek ökçe-Kendi düşen ağlamaz 6
Mahâret-i bedeniyye 6-7
Uyku 7
Güneş urması 7
Farenin düşmanı; Farelerden nasıl kurtulmalı?) 7-8
Karıncalarda tuvalet merakı 8
Terbiyeli keklik 8

Sene 1 Sayı 38, 9 Ağustos 1330 Cumartesi / 22 Ağustos 1914
İnsanlar nasıl taam ediyorlardı? 1
Beyan-ı mâzeret 2
Muhâbere-i aleniyye 2
İksir-i umûmî; Nâfi' ve müessir bir kuvvet ilâcı isteyenlere 23
Boy; Boy mes'elesi 3
Tahta talaşından nasıl para kazanmalı? 4
Gece bağırmaları; Çocuklarını seven validelere-Çocuk dertlerinden 4
Londra'da neler var? 4
Yazın ne yemeli? 4

Sene 1 Sayı 39, 16 Ağustos 1330 Cumartesi / 29 Ağustos 1914
5000 sene evvel, hâl-i hazırda 1
Muhâbere-i aleniyye 2
Ehven ve kolay bir sûretde nasıl zayıflamalı ve nasıl şişmanlamalı? 3
Kadınlar nasıl zehirlenir? Düzgünler-Sürmeler-Allıklar vesâire 3
Rahat uyku; Geceleri uyuyamayanlar dikkatle okusunlar 4
Kâfur 4
Fransa ve Japonya arasında 4
Köpek Balığı 4

Sene 1 Sayı 40, 23 Ağustos 1330 Cumartesi / 5 Eylül 1914
"Yâdigâr-ı harb" İstanbul'un fethi asrında harb gemileri 1
Muhâbere-i aleniyye 2
Hıfzı's-sıhhat-i etfâl'den; Sadâ-yı nevzâd 3
Üzüm ve üzümün fâideleri 3
Çil 4
Saç boyaları 4
Rüyâ; Rüyâ görenler 4

Sene 1 Sayı 41, 30 Ağustos 1330 Cumartesi / 12 Eylül 1914

Musavver ve salonlara mahsus Yâdigâr-ı harb, Sefâin-i havâiyye 1
Muhâbere-i aleniyye 2
Harb zamanlarında hıfzı's sıhhat ve vezâif-i insâniyye 3
Çil [2] 3
Saç boyaları [2] 4
Tereyağı [1] 4

Sene 1 Sayı 42, 6 Eylül 1330 Cumartesi / 19 Eylül 1914

İşret eden ve etmeyen adamın mideleri, Musavver Yâdigâr-ı harb 1
Muhâbere-i aleniyye 2
Saf hava 3
Çil [3] [Hitam] 3
Sineklerin uykusu 4
İşret belâsı; Küul ve hazm, Tehlikesiz ne kadar içki içilebilir?
İspirtonun tûl-i ömr üzerine tesiri 4

Sene 1 Sayı 43, 13 Eylül 1330 Cumartesi / 26 Eylül 1914

İşret eden ve etmeyen adamın kalb ve ciğeri, Yâdigâr-ı harb 1
Muhâbere-i aleniyye 2
İşret belâsı [Mâbad ve hitam]; Küul'un kuvve-i hafıza üzerine tesiri,
İspirtonun çocuklar üzerindeki tahribatı, Dâ'ül küul-Alkolizm 3
Banyonun fâideleri 3
Sağırlığa karşı 3-4
Basur memeleri 4
Burun Kanı 4
Ev hanımlarına; Fâideli bilgiler 4

Sene 1 Sayı 44, 20 Eylül 1330 Cumartesi / 3 Ekim 1914

Suriye sevâhilinde bıldırcın avı 1
Muhâbere-i aleniyye 2
Balık 3
Baygınlık 3
Salkımı bir lira 3-4
Bâd-ı havâ para! ; Çürük meyvelerden istifâde 4
Bal kabağı 4
Deli karı!) 4

Sene 1 Sayı 45, 27 Eylül 1330 Cumartesi / 10 Ekim 1914

Musavver Yâdigâr-ı harb, Elektrik kralı Edison) 1
Muhâbere-i aleniyye 2
Tifo hastalığı; Tifo hastalığı yahûd kara hummâ 3
Banyoların envâi 3-4
Sıhhat ölçüsü 4
İyi bir mekteb; Evladlarımızı hangi mektebe verelim? 4

Sene 1 Sayı 46, 4 Teşrîn-i evvel 1330 Cumartesi / 17 Ekim 1914

Musavver Yâdigâr-ı harb, Almanya İmparatorunun
kerîmeleri ve gelini 1
Muhâbere-i aleniyye 2

Tifo hastalığı [Mâbad] 3
Küçük çocuk rahatsızlıklarından; Pişik 3-4
El çatlaması 4
Gençlik hastalıklarından; Ergenlik 4
Turp ve Bayır Turpu 4

Sene 1 Sayı 47, 11 Teşrîn-i evvel 1330 Cumartesi / 24 Ekim 1914
Yâdigâr-ı harb 1
Muhâbere-i aleniyye 1-2
Tifo hastalığı [Mâbad]) 2
Üzüm ve Şıra [2] 3
Gençlik hastalıklarından; Ergenlik [Mâbad] 3-4
Yürümekle tedâvi 4
Kuvvet yemeği 4

Sene 1 Sayı 48, 18 Teşrîn-i evvel 1330 Cumartesi / 31 Ekim 1914
Yâdigâr-ı harb 1
Muhâbere-i aleniyye 1-2
Tifo hastalığı [Mâbad ve hitam] 2-3
Gençlerde bıyık 3
Rutubet nedir? 3-4
Bel soğukluğu; Erkek ve Kadında sûret-i tedâvisi 4

Sene 1 Sayı 49, 25 Teşrîn-i evvel 1330 Cumartesi / 7 Kasım 1914
Muhâbere-i aleniyye 1-2
Bel soğukluğu [Mâbad]; Erkekde Bel Soğukluğu 3
Anânet-i Muvakkate(İktidarsızlık) 3-4
Burun deliği [1] 4
San'at'a göre hastalık 4

Sene 1 Sayı 50, 1 Teşrîn-i sânî 1330 Cumartesi / 14 Kasım 1914
İfâde-i mahsusa 1
Şanlı Osmanlı Askeri (Resim) 1
Muhâbere-i aleniyye 1-2
10 numaralı Yâdigâr-ı harb'in bilmece hâli 3
Namaz ve Dimağ; Abdest ve guslün dimağa te'sîratı 3
Kıl düşüren tozlar; Yeni bir tertib, Bilhassa kadınlara mahsus bir toz 3
Gençlerde bıyık; 48. nüshadan Mâbad ve hitam 3-4
Anânet-i Muvakkate [2] (İktidarsızlık) 4
San'at'a göre hastalık 4

Âfiyet Gazetesinin bir senelik fihristi. Derdler ve sâde devâlar. Meccanen takdim olunur.
Sıhhat içün kıymetdâr bir sahife; Derdler ve sâde devâlar 1
'Âfiyet''in birinci senesinin fihristi 1-50 2-4

Sene 2 Sayı 51, 8 Teşrîn-i Sânî 1330 Cumartesi / 21 Kasım 1914
Âfiyet'in ikinci sene-i devriyesi 1
Kafkasya'ya doğru; Eski müdâfaalar, yeni kahramanlar 1

Muhâbere-i aleniyye 1-2
Sıhhat nokta-i nazarından; Kadınlar hamamı 3
Bel Soğukluğu; Erkekde ve Kadında sûret-i tedâvisi 3
Fransa ve Almanya; Sıhhat, hüner ve mârifet, muhabbet-i vataniyye, ahlâk ve îtikâdat 4
Sallanan dişlere ne yapmalı? 4
San'at'a göre hastalık 4

Sene 2 Sayı 52, 15 Teşrîn-i Sânî 1330 Cumartesi / 28 Kasım 1914

Muhâbere-i aleniyye 1-3
Kadınlar hamam [Mâbad ve hitam] 3
Anânet-i Muvakkate[3] (İktidarsızlık) 3
İnsan nedir? 4
Tonka çayı; Yemeği hazmedemeyenlere karnı şişenlere 4
Nestle südleri 4

Sene 2 Sayı 53, 22 Teşrîn-i Sânî 1330 Cumartesi / 5 Aralık 1914

Muhâbere-i aleniyye 1-2
Bel Soğukluğu; Erkekde ve Kadında sûret-i tedâvisi) 2-3
İnsan nedir[2] [Mâbad ve hitam] 3
Anânet-i Muvakkate[4] [Mâbad ve hitam] (İktidarsızlık) 3-4
Hastabakıcılık dersleri 4
Eczâ-yı müessire ve simyâya karşu; 'Adem-i iktidâr' ve "Bel soğukluğu" ilâcları 4
Niçün lâmba şişeleri çabuk kırılır? 4
San'at'a göre hastalık 4

Sene 2 Sayı 54, 29 Teşrîn-i Sânî 1330 Cumartesi / 12 Aralık 1914

Âfiyet ve Donanma 1
Muhâbere-i aleniyye 1-3
Ermeni vatandaşlarımız ve Doktor Turkomyan Efendi 3
Çocuklara ne yedirmeli? 3-4
Bulantı 4
İstimnâ-yı bi'l-yed [1] 4
Kaşlara nasıl bakılır? 4

Sene 2 Sayı 55, 6 Kânûn-i Evvel 1330 Cumartesi / 19 Aralık 1914

Âfiyet'in isim hediyesi 1
Muhâbere-i aleniyye 1-3
Donanma iânesi 3
Gençlerde mahcûbiyet [1] 3
Tarçın; Çay mı içmeli, Tarçın mı? 3-4
Kahve zehir midir? 4
Çekirdek; Çekirdekten ilerü gelen tehlikeler peder ve vâlidelerin enzâr-ı dikkatine 4
Lâmba derdi 4

Sene 2 Sayı 56, 13 Kânûn-i Evvel 1330 Cumartesi / 26 Aralık 1914

Muhâbere-i aleniyye 1-2
Alman Kadınları 3
Gençlerde mahcûbiyet [2] 3
Çocuk gıdâları [1] 4
San'at'a göre hastalık) 4
Bakırları nasıl temizlemeli? 4
İsim hediyesi[1] 4

Sene 2 Sayı 57, 20 Kânûn-i Evvel 1330 Cumartesi / 2 Ocak 1915

Muhterem kārîlerimizden bir ricâmız 1
Muhâbere-i aleniyye 1-2
Alman Kadınları 3
Dört düşman 3
İstimnâ-yı bi'l-yed [2] 3-4
Yürek çarpıntısı 4
İsim hediyesi [2] 4

Sene 2 Sayı 58, 27 Kânûn-i Evvel 1330 Cumartesi / 9 Ocak 1915

Muhterem kārîlerimize 1
Muhâbere-i aleniyye 1-2
Bel Soğukluğu; Erkekde ve Kadında sûret-i tedâvisi 3
İstimnâ-yı bi'l-yed [3] 3
Tırnak 3-4
Köpeklerin piresi 4
İsim hediyesi[3] 4

Sene 2 Sayı 59, 3 Kânûn-i Sânî 1330 Cumartesi / 16 Ocak 1915

Muhâbere-i aleniyye 1-2
Gençlerde mahcûbiyet [3] 3
İyi yaşamak san'atı 3
Fazîlet 3
Yağmur ağacı 3-4
Gece yatağına işeyen çocuklar hakkında 4
Ustura) 4
İsim hediyesi [4] 4

Sene 2 Sayı 60, 10 Kânûn-i Sânî 1330 Cumartesi / 23 Ocak 1915

Muhâbere-i aleniyye) 1-2
Bir mukāyese; Erkekle Kadın arasında 3
Bir fincan kahve 3
Kahve lekesi 4
Çin kadınları 4
İsim hediyesi [5] 4

Sene 2 Sayı 61, 17 Kânûn-i Sânî 1330 Cumartesi / 30 Ocak 1915

Muhâbere-i aleniyye 1-3
Mizac nedir? 3-4
Kırmızı dudaklar 4

Kırmızı burun	4
Yazı tahtası	4
Horosları döğüşmekten nasıl men' etmeli?	4
İsim hediyesi [6]	4

Sene 2 Sayı 62, 24 Kânûn-i Sânî 1330 Cumartesi / 6 Şubat 1915

Muhâbere-i aleniyye	1-3
Mizac nedir? Mizâc-ı demevî	3
Mîde yarası	3-4
Sar'a	4
Dünya'da ne kadar insan var?	4
İsim hediyesi [7]	4

***Âfiyet* Gazetesinin Nüsha-i Fevkalâdesi 27 Haziran 1330/10 Temmuz 1914**

Kuvve-i bahriyenin üç yüz senelik edvârı	1
Mühim bir teşebbüs-Nâçiz bir hediye; 'Âfiyet' Tayyâresi	2
Hâlis temennîler [Sisak Ferid]	3
Yeni Bilmece	3
Âfiyet'in 25 nüshasının mündericâtı)	3-4
Muhâbere-i aleniyye	5-6
Nasıl para kazanmalı? Teşebbüs-i şahsî (10); Ticâretde insaf, vicdan [Sisak Ferid]	7
Dâima Güzel; Romalılar ve Kurûn-ı vustâ esrârı	8-9
Üzümlerin envâı, bağcılığın ehemmiyeti	8
Çileklerin envâı ve çilekçiliğin ehemmiyeti	9
Bir yatakda iki kişi yatmalı mı?	9-10
Isırgan otu; Hekimlikde Isırgan otu	10-11
Yaş ve kuru sebzeler	11
Limonun fâideleri)	12
Âfiyet ve Güzel Prenses sahib ve müessisi tercime-i hâlinden birkaç söz [Sisak Ferid]	13
Gazetemizin muharriri M.Süleyman Bey (Tercime-i hâlinden bir nebze) [İsmail Halid]	13
Tuzun fâideleri; Tuzun 21 fâidesi	13-14
Küçük çocuklarda hazımsızlık; Çok şekerli süd ile tedâvi	14
Yeni doğan çocuklar bir günde ne kadar büyür?	14
Nasırın tedâvisi	14
Şeker hastalığının tedâvisi; Yeni bir usûl	14
Güzel Prenses Saray Entrikaları	14
Servi ağacı; Tabâbetde istifâdesi	14
Kolay ilâclar; Çeşitli hastalıklar için	15
Elbise düşmanı; Güvelerden nasıl kurtulmalı?	16
Bedbaht bir kadın nasıl mes'ud olur?	16
Fransa'da ikiz kardeşler	16

Kaynakça

Süreli Yayınlar

Âfiyet Gazetesi, 19 Kânûn-i evvel 1329 Perşembe / 1 Ocak 1914

Âfiyet Gazetesi, 2 Teşrin-i sânî 1329 Çarşamba / 15 Kasım 1913

Âfiyet Gazetesi, 20 Kânûn-i Evvel 1330 Cumartesi / 2 Ocak 1915

Âfiyet Gazetesi Fevkalâde Nüsha, 27 Haziran 1330 Çarşamba / 10 Temmuz 1914

Afiyet Gazetesi, 9 Ağustos 1330 Cumartesi / 22 Ağustos 1914

Güzel Prenses Musavver Âile Gazetesi, 7 Eylül 1329 / 20 Eylül 1913

Güzel Prenses Musavver Âile Gazetesi, 21 Teşrin-i evvel 1329 / 3 Kasım 1913

İkincil Kaynaklar

Ataç, Galib Ata. ATAÇ, *Tıb Fakültesi (Tıp Eğitimi Tarihçesi)*, Haz. Cem Hakan Başaran (Nobel Tıp Kitabevi, 2017).

Bingöl, Halil. *Kitabiyyat Vadisinde Unutulan Bir Halk Yazarımız: Ecz. Bnb. Avanzade Mehmed Süleyman* (Tarih ve Toplum, cilt 17, sayı 100, Nisan 1992).

Bozkurt, Eshabil. *Meşrutiyet Dönemi'nde Çok Kimlikli Bir Mütercim: Avan-Zâde Mehmed Süleyman* (Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 37,2 2013): 49-63.

Art and Culture Research Centre for Islamic History. *Osmanlı tıbbi bilimler literatürü tarihi.* İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2008 2c.

Dinç, Gülten. *Arap Harfleri ile Türkçe Basılmış Tıbbi Süreli Yayınlar Üzerine Bir İnceleme*: I (Tıp Tarihi Araştırmaları 4, 1993): s.16-40.

Hâlid, Nâil. *Musavver Eczâcı Nevsali* (Dersaâdet İstanbul Kader Matbaası 1912).

İskit, Server. *Aylık Ansiklopedi* 6c. (İstanbul 1945-1950).

Mehmed Süleyman, Avanzâde. *Bin Bir Çeşid* (Dersaâdet Yunaki Panayotidis Matbaası H.1315).

Mehmed Süleyman, Avanzâde. *Eczacılara Mahsus Muhtıra* (İstanbul Kader Matbaası 1329/1912).

Mehmed Süleyman, Avanzâde. *Rehnümâ-yı İdâre-i Beytiyeden Musavver Leke Risalesi* (Kasbar Matbaası H.1311).

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, İstanbul, 1993.

Tahsin, Rıza. *Mir'ât-ı Mektebi Tıbbiye İkinci Kitab* (Dersaâdet, Necm-i İstikbal Matbaası 1330).

Tahsin, Rıza. *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye) Cilt 1-2.* Ed. A. Kazancıgil (Özel Yayınlar 1991), 2c.

Tevfik, S. , Yıldırım, T. ve Özdemir Ş. *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e: elli yıllık hatıralarım* (Dün Bugün Yarın Yayınları, 2011).

Öz: 1913-1915 yılları arasında haftalık olarak yayınlanan döneminin popüler süreli yayınlarından biri olan *Âfiyet* gazetesi, 1. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği sıralarda imkânsızlıklara rağmen yayın hayatına bir süre daha devam etmiş ve son sayısı olan 62. sayısı ile yayın hayatı sonlanmıştır. Döneminin popüler yazarlarından biri olan Avanzâde Mehmed Süleyman Bey'in muharrirliğini, Sisak Ferid Bey'in sahib-i imtiyazlığını yürüttüğü gazete siyaset ve dini mevzular dışında fenni, sıhhi mevzulara, modadan yemek kültürüne kadar birçok konuyu bünyesinde barındıran renkli bir yayın politikası izlemiştir. Bu makalede *Âfiyet* gazetesinin

serencamının yanı sıra tam bir dizini verilmiş ve Avanzâde Mehmed Süleyman Bey ile Sisak Ferid Bey'in biyografileri aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Âfiyet Gazetesi*, Avanzade Mehmed Süleyman, Sisak Ferid, Avanzade

An Interesting Medical Periodical Published in the Late Ottoman Period: The Afiyet Newspaper (Afiéte La Santé) and its Index

Abstract: The *Âfiyet* newspaper, published between 1913-1915, was a popular weekly newspaper of its era which -despite the hardships at the start of the first world war- continued publication until its 62nd and final issue. Its editor was Avanzade Mehmed Süleyman Bey who was a popular writer of his era, and its publisher was Sisak Ferid Bey. The paper pursued a colorful editorial policy; in addition to covering politics and religious affairs, the paper featured many topics, ranging from scientific and medical subjects to matters of fashion and food culture. This article presents the conclusion and full index of the newspaper and also attempts to illuminate the biographies of Avanzade Mehmed Süleyman Bey and Sisak Ferid Bey.

Keywords: *Âfiyet Newspaper*, Avanzade Mehmed Süleyman, Sisak Ferid, Avanzade

Osmanlı Tefrika Çalışmalarında Göz Ardı Edilen Bir Kaynak: Karamanlıca *Anatoli* Gazetesi

Şehnaz ŞİŞMANOĞLU ŞİMŞEK*

I. Çokdilli Osmanlı Tefrika Tarihine Kısa Bir Bakış

Son dönemde tefrika tarihi üzerine yapılan çalışmalar 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında farklı alfabelerde Türkçe olarak ya da farklı dillerde üretilmiş farklı türlerde ve hacimlerdeki tefrikaları gündeme getirirken, daha önce keşfedilmemiş ya da unutulmuş eserleri ya da yazarları da gün yüzüne çıkarıyor. Bu çalışmaların en güncel örneklerinden biri Özyeğin Üniversitesi tarafından yürütülen Tübitak destekli "Türk Edebiyatında Tefrika Roman Tarihi" başlıklı proje. 1831-1928 yılları arasındaki dönemde, süreli yayınlarda yayımlanan roman ve yazarları gün ışığına kavuşturmayı hedefleyen projede şimdiye kadar daha önce bilinmeyen birkaç yazar ve eser ismi gündeme geldi ve mevcut malzeme, hacmiyle yeni isimlerin ve eserlerin çıkacağı başka birçok çalışmaya da gebe görünüyor.[1] Osmanlı tefrika tarihinden söz ederken[2] bunu sadece Arap harfli Türkçe

* Kadir Has Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Modern Diller Bölümü / sehnazsismanoglu@gmail.com

[1] Ali Serdar ve Reyhan Tutumlu. "An Unknown Novel, An Unknown Novelist: Belkıs Sami, I Have Killed My Love". *Research on Cultural Studies*, ed. Mehmet Ali Icbay, Hasan Aslan ve Francesco Sidoti (Frankfurt am Main; New York: Peter Lang, 2016), 305-313. Bu proje kapsamında yayınlanan bildiri ve makalelere, projenin internet sayfasından erişilebilir: Erişim tarihi 25 Temmuz 2017. http://tefrikaroman.ozyegin.edu.tr/YAYINLAR

[2] Bu konuda yakın tarihli bir çalışma için bkz. Erol Üyepazarcı, "Unutulmuş İlginç Bir Uygulama: Tefrika Romanlar (1)", *Müteferrika* 50 (Kış 2016/2): 145-178. Edebiyat üretimini tefrika ve gazete yayıncılığı ile ilişkilendiren çalışmalar için bkz. Selçuk Çıkla, "Tanzimat'tan Günümüze Gazete-Edebiyat İlişkisi," *Türkbilig* 18 (2009): 34-63; Ferhat Korkmaz, "Bir Gazetecinin Romanı: Esrâr-ı Cinâyat," *Turkish Studies*, 6/3 (2011): 1049-1063; Erol Köroğlu,

ile sınırlamak, tefrikaların üretildiği dilleri, mecraları, türleri ve çeşitliliği daraltmak anlamına gelecektir.

Şimdiye kadar bu konuda Arap harfli Türkçe dışındaki tefrikalarla ilgili yapılan az sayıdaki çalışmaya kısaca göz attığımızda karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: Ermeni harfli Türkçede bilebildiğimiz kadarıyla tefrikalara ilişkin bütünlüklü bir çalışma mevcut değil. Hasmik Stepanyan, *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası, 1727-1968* başlıklı çalışmasında 1840 sonrasına ait 99 süreli yayından söz ettiğine göre söz konusu yayınlardaki tefrika sayısının oldukça kabarık olduğu düşünülebilir.[3] *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000* başlıklı çalışmasında ise Zakarya Mildanoğlu başta İstanbul olmak üzere Antep, Erzurum, Kayseri, İzmit ve Bursa'da; Anadolu dışında ise Halep, Varna, Kahire, Beyrut ve Venedik'te yayımlanan 71 Ermeni Harfli Türkçe süreli yayından söz eder ancak tefrika ile ilgili ayrıntıları vermez. 1850-1900 döneminde yayımlanan Ermenice süreli yayınlarda ise tefrikaların birçok yayında yer aldığını görüyoruz. Bunlar arasında 1852-1908 yılları arasında İstanbul'da yayımlanan *Masis* (Ağrı Dağı) özellikle önemlidir. Gazetede Ermeni edebiyatının önde gelen isimlerinden Krikor Zohrab, Hagop Baronyan, Yervant Odyan yazılarını yayımlarken Batı Ermeni edebiyatının realist yazarları ve çeviri şiirler, öyküler de yer alır.[4] Bunun dışında birçok örnek verilebilir ancak birkaçından bahsetmek gerekirse *Arpi Araradyan*'da (Ağrı Dağı Güneşi) *Binbir Gece Masalları* tefrika edilir, *Masyats Ağavni*'de La Fontaine ve Byron gibi edebiyatçıların eserlerine yer verilir, *Meğu* (Arı) gazetesi Hagop Baronyan döneminde mizahi edebiyatın hazinesi olur, *Dzağig* (Çiçek) Goethe, Shakespeare, Maupassant, Balzac gibi yazarlardan çeviriler yayımlar.[5]

Çokdilli Osmanlı edebiyatı çalışmalarının ilk öncü makalelerinden biri olan "Osmanlı'da Kim Neler Okurdu?" makalesinde Johann Strauss, pek çok yapıtın ilk olarak süreli yayınlarda tefrika edildiğini vurgularken sayfalarında tefrikaya yer veren Türkçe dışında yayımlanan gazetelere şu örnekleri vermektedir: 1843 yılında İstanbul'da yayımlanmaya başlayan ve sayfalarında Sue ve Dumas romanlarına yer veren Rumca gazete *Tilegrafos tou Vosporou*, 1848'de yine İstanbul'da yayımlanan ve ilk roman örneklerini ellilerden itibaren yayımlayan Bulgarca gazete *Tsarigradski Vestnik*, kurmacaya düzenli bir bölüm ayıran ilk Arapça gazete olan *Hadikat'ül-ahbâr*.[6] Ladino tefrika romanlar üzerine çalışmaları bulunan Olga Borovaya ise tefrikaya Ladino bağlamında özel bir anlam atfederek

---

"Aşırılık, Suç ve Düzeni (Tefrika) Romanda Yazmak: Dürdane Hanım Örneği", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 47 (2012): 105-126; Veysel Öztürk, "Gazeteci Ahmet Mithat'tan Yazar Ahmet Mithat'a" *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 47 (2012): 171-182.

[3] Murat Cankara, "Ermeni Harfleriyle İlk Türkçe Romanlar Üzerine," *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbulu'nda Edebi Modernleşme*, ed. Mehmet Fatih Uslu ve Fatih Altuğ (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 117-118.

[4] Zakarya Mildanoğlu, *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2014), 29-30.

[5] Mildanoğlu, *a.g.e.*, 32-33, 56.

[6] Johann Strauss, "Osmanlı'da Kimler, Neleri Okurdu? 19.-20. Yüzyıllar", çev. Günil Ayaydın Cebe, *Tanzimat ve Edebiyat*, 12-13.

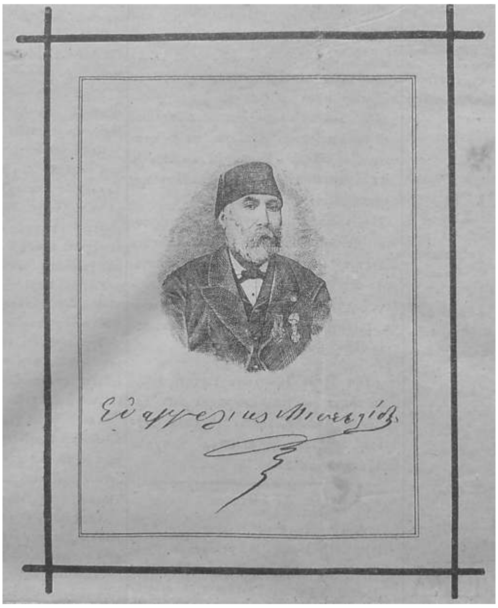

Evangelinos Misailidis (1820-1890), *Anatoli* Gazetesi Sahib-i İmtiyazı ve Ser Müellifi

Ladino örneğinde tefrikanın romanın tek varlık biçimi olduğundan ve çeşitli düzeylerde türü etkisi altına aldığından söz etmektedir.[7] Borovaya, modern Ladino kültürü incelediği bir çalışmada 1870'lerde Ladino süreli yayınlarda edebiyatın okur kitlesini, tirajı arttırmak üzere kendine yer bulduğunu belirtmektedir. Kısa zamanda, *romanso* adı verilen bu yeni tür, Ladino edebi pazarında baskın konuma gelir.[8] Bu türde eser veren yazarların çoğu Fransızca eğitim veren meşhur Alliance Okulları'ndan mezundur ve geçimini büyük ölçüde gazetecilikten kazanmıştır. Bu romanların en ünlü yazarlarından biri de İzmir doğumlu Ben Ghiat'tır. Ghiat, 1897 yılında İzmir'de çıkarmaya başladığı *El Meseret* (Neşe) adlı gazeteyi kurmuş, 1902 ve 1914 yılları arasında çoğu yabancı kaynaklara dayalı 50 metin üretmiştir. Borovaya, çalışmalarında Itamar Even-Zohar'ın çeviri edebiyata dair kuramından ve ortaya koyduğu çeviri edebiyatın işlevlerinden ilham alarak çeviri olarak değerlendirilen Ladino romanların pek azının sadık çevirilerden oluştuğunu, bazısının "halk dilinde yaratılmış özgün parçalardan ortaya çıktığını", bu nedenle de bu romanları "yeniden yazım" olarak değerlendirmeyi uygun bulduğunu belirtmektedir.[9] Yeniden yazım kavramı, çeviri ve telif eser arasındaki hiyerarşik yapıyı bozarak, çeviriyi "orijinal"in ya da "özgün" olanın salt bir

[7] Olga Borovaya, "Yeniden Yazım Olarak Tefrika Roman: Ladino Edebiyatı Örneği", *Tanzimat ve Edebiyat*, 294.
[8] Olga Borovaya, *Modern Ladino Culture Press, Belles Lettres, and Theater in the Late Ottoman Empire,* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2012).
[9] Borovaya, "Yeniden Yazım Olarak Tefrika Roman", 283.

kopyası olarak değerlendiren bakışı sorunsallaştıran ve yeniden yazarın gerçekleştirdiği yazma stratejilerini ve pratiklerini de görünür kılan faydalı bir okuma pratiği sunmaktadır. 19. yüzyılda üretilmiş kurmaca metinlerin yer aldığı kataloglarda "çeviri" başlığı altında sunulan metinlerin bu gözle yeniden değerlendirilmesi dönem yazarlarının kurmacaya ilişkin ideolojilerine ve poetikalarına dair bizlere çok şey söyleyecektir.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan Karamanlıca yani Yunan harfli Türkçe tefrikalar ise Osmanlı tefrika tarihinde neredeyse hiç bilinmeyen bir grup kurmacayı ifade etmektedir. Karamanlıca ya da Karamanlidika tabiri büyük ölçüde üzerinde uzlaşılmış bir biçimde tamamı ya da bir kısmı Yunan harfli Türkçe olarak yazılmış ya da basılmış yayınlar için kullanılmaktadır. Dilbilimci Matthias Kappler, Karamanlıca metinleri, çok sayıda konuşulan ve yazılan çeşidiyle birlikte kültürel-grafik (yazıya ilişkin) bir olgu olarak ele almakta ve ayrı bir Karamanlı ağzından ya da diyalektinden söz etmenin mümkün olmadığını düşünmektedir. Kappler, Yunan alfabesi ile Türkçe yazımın yerine ilk kez 1898 yılında araştırmacı Georg Jacob tarafından Karamanlıca kullanıldığını tespit etmiştir.[10] Türkçe konuşan Ortodokslar Yunan harfli Türkçe üretimlerini genellikle "Rumca hurufat ile lisan-ı Türki" ve "Rumi ul huruf, Türki ül ibare" şeklinde ifade etmektedirler. Bu çalışmada her ne kadar tartışmalı olsa da genel kabul görmüş bir ifade olduğundan ve kullanım pratikliği açısından Yunan harfli Türkçeden Karamanlıca olarak bahsedilecektir.

Karamanlı ifadesi ise 1923 Nüfus Mübadelesi Antlaşması'yla Yunanistan'a gitmek zorunda bırakılan çoğunluğu Anadolu'da yaşamış olan Türkofon Ortodoks topluluk için kullanılan genel bir tanımlamadır. Anadolulu Ortodokslar ise kendilerini çoğunlukla "Anadolulu Ortodoks Hıristiyanlar/Ortodoks Hıristiyanlar" olarak tanımlıyor, Karamanlı tabirini olumsuz ve küçümseyici olduğundan genellikle benimsemiyorlardı.[11] Benzer bir kaygıyla yazı boyunca Karamanlı

---

[10] Kappler, Matthias Kappler, "Transcribtion text, regraphization, variety? -Reflections on Karamanlidika," *Spoken Ottoman in Mediator Texts* içinde, ed. Eva Csato, Astrid Menz ve Fikret Turan (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2016), 119-128.

[11] Karamanlı kimliğinin bir küçümseme ve hakaret aracı olarak kullanılmasına ve bunun Türkçe konuşan Ortodokslar tarafından nasıl algılandığına dair kurmaca olmayan metinlerde de önemli ipuçları yakalamak mümkündür. Bu metinlerden biri de Elias K. Emmanoulides tarafından hazırlanan Yunanca öğretme kitabı *Usul-i Cedid*'in önsözüdür. "Ellinika lisanını yazmak, anlamak ve söylemek içun usul" altbaşlığı ile yayımlanan bu kitap Yunanca bilmeyen Anadoluların bu dili daha kolay öğrenmeleri için Emmanoulides tarafından kendi deyişiyle "Alemen hocaların telifgerdelerini"n gözden geçirilmesiyle oluşturulmuştur. Yazar, Karamanlı kimliğine dair şunları söyler: "Bakınız ki Ellinika lisanını bilmediğimiz bize bir kusur ve kabahat gibi ad olunduğundan, Der Âliye'nin her köşesinde Karamanlı lafzı istihza bahsi bir moda gibi oldu ve her Rumca bilmeyen zat işbu hakaratlı modayı tahammüle mecburdir. Haşa!!! Bize nahak atf olınan Karamanlılar elkabını kabul itmeyiz…Anatol ehalisi istihzaya seza değildir…Anatol ehalisi gayet zeki ve tabien dirayetlu iken eğer yalınız Rumca lisanından mahrum olduğumuz içun, herkes indinde medhur oluyor isek, bu mahrumiyet, kesbi mümkünsüz bir kusur değildir". Bkz. Elias K. Emmanouelides, *Usûl-i Cedid yani Ellinika Lisanını Yazmak Anlamak ve Söylemek içun Usul* (Deri Saadet: Panagiotes Soteriadis Matbaası, 1885).

tabiri yerine Türkofon Ortodokslar ifadesi kullanılacak, gerektiğinde Karamanlı kullanımı tırnak içinde yazılacaktır.[12]

1850'den sonra çoğu, Evangelinos Misailidis'in kurduğu *Anatoli* gazetesinde tefrika edilmeye başlanan Karamanlıca roman ve öykülerin 1888-1899 tarihli *Anatoli* nüshalarında neredeyse kesintisiz olarak devam ettiği görülmektedir.[13] Bu makalede söz konusu tefrikalara dair[14] genel bir bilgi verilerek, tefrikaların dışında gazetenin sayfalarında yer alan önsözler, gazeteye gönderilen okur mektupları ve ilanlar gibi üretilen edebiyata dair önemli bilgiler içeren paratektsler göz önünde bulundurularak bazı gözlemlerde bulunulacaktır.

II. Karamanlıca Edebi Üretim

Karamanlıca kurmaca edebiyat, imparatorluğun farklı alfabelerde ve dillerde üretim gerçekleştiren edebiyatlarıyla koşutluk sergilemektedir.[15] Önceleri Venedik, Viyana, İstanbul, İzmir gibi Osmanlı ve Avrupa'daki belirli merkezlerde dini yayıncılıkla başlayan üretim, sonrasında 19. yüzyılın ikinci yarısından itiba-

[12] "Karamanlı" kimliğinin bu ikircikli konumu için bkz. Evangelia Balta, "Vatan, Din ve Dille Bölünmüş Bir Kimliğin Serüvenleri", *Gerçi Rum İsek de Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine Araştırmalar*, ed. Emre Yalçın (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014), 117-140; Evangelia Balta, "Anadolu Türkofon Hıristiyan Ortodoksların Ulusal Bilinçlerini Araştırmaya Yarayan Bir Kaynak Olarak Karamanlıca Kitapların Önsözleri" *Tarih ve Toplum* 13, Sayı 74 (Şubat 1990): 82-84; Foti ve Stefo Benlisoy, "Reading the Identity of Karamanli through the pages of *Anatoli*," *Cries and Whispers in Karamanlidika Books – Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia 11th-13th September 2008)*, ed. Evangelia Balta ve Matthias Kappler (Wiesbaden: Harrassowitz, 2010), 93-108; Foti ve Stefo Benlisoy, "Türkdilli Anadolu Ortodoksların Kimlik Algısı" *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 11, Sayı 251 (Güz 2010): 7-22.

[13] 1880'lerin ikinci yarısından sonra yayın hayatına başlamış olan bazı Karamanlıca süreli yayınlarda da *Anatoli* kadar sık olmasa da tefrikalar yayımlanmaya devam etmiştir. Bunlardan bazıları için bkz. Evangelia Achladi, "The Karamanlidika periodical Aktis (1913-1915)", *Cultural Encounters in the Turkish-Speaking Communities of the Late Ottoman Empire,* ed. Evangelia Balta (Istanbul: Isis Press, 2014), 281-302; Meryem Orakçı, "Karamanlıca Bir Gazete: Terakki", *Cultural Encounters*, 411-428.

[14] Aynı döneme ait tefrikalarla ilgili daha dar kapsamlı bir çalışma için bkz. Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, "Karamanlidika Literary Production at the end of the 19th century as reflected in the Pages of *Anatoli*", *Cultural Encounters*, 429-447.

[15] Evangelia Balta, ed. *Cultural Encounters*; Evangelia Balta ve Mehmet Ölmez, ed., *Between Religion and Language Turkish Speaking Christians, Jews and Greek Speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire* (İstanbul: Eren Yayınları, 2011); *Kritik 2* (*Bir İmparatorluk Edebiyatı Olarak Tanzimat*) (Güz 2008); Johann Strauss, "Is Karamanli Literature part of a 'Christian-Turkish (Turco-Christian) Literature'?"; *Cries and Whispers in Karamanlidika Books,* 153-200; Johann Strauss, "Osmanlı'da Kimler, Neleri Okurdu? 19.-20. Yüzyıllar), çev. Günil Ayaydın Cebe, *Tanzimat ve Edebiyat*, 1-64. Makalenin aslı için bkz. Johann Strauss, "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)", *Middle Eastern Literatures* 6/1 (January 2003) 39-76; Laurent Mignon, "Lost Voices: Religious Minorities and the Literary Canon in Turkey", *Neither Shiraz Nor Paris* (Istanbul: The Isis Press 2005) 15-26; Olga Borovaya,"Jews of Three Colors: The Path to Modernity in the Ladino Press at the Turn of the Twentieth Century", *Jewish Social Studies:History, Culture, Society* 15/1 (Fall 2008) 110–30.

ren seküler bir boyut kazanmış, 1880'lerden sonra ise Türkofon Ortodoks okur, büyük ölçüde süreli yayınların ve gazetelerin de etkisiyle çoğu Batıdan çeviri olan kurmaca eserlerle tanışmıştır. Bu noktada Karamanlıcada Ermeni harfli Türkçeden farklı olarak telif kurmaca eserlerin azlığı dikkati çekmektedir. Bazı yazar isimleri belirtilmese de çevirilerin çoğunluğunun Batı romanından ya da Yunancadan olduğu anlaşılmaktadır.[16] 1882-1892 yılları arasında birçoğu yine Misailidis çevirisi olan Batı edebiyatından çok sayıda roman yayımlanır, bu romanların önemli bir kısmı ise Misailidis'in ünlü Karamanlıca gazetesi *Anatoli*'de[17] tefrika olarak kalmıştır. Misailidis'in bir diğer önemi, ilk Türkçe romanlardan biri olan *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş*'i yazmış olmasıdır.[18] Evangelia Balta'nın belirttiğini göre, roman yayımlanmadan önce *Anatoli* gazetesinde tefrika edilmiştir. Aytek Soner Alpan, 1923 Lozan Nüfus Mübadelesi antlaşması sonrasında Yunanistan'a giden mübadillerin *Muhacir Sedası* adlı gazetelerinde *Temaşa-i Dünya*'nın "Aleko Favini (Mithistoriması) *Temaşa-i Dünya* ve Cefakâr-u Cefakeş" başlığıyla yeniden tefrika edildiğini belirtmektedir.[19]

Bu noktada süreli yayınların yani gazete ve dergilerin Karamanlıca kurmaca edebiyatın üretilmesinde, yaygınlaştırılmasında ve okuyucuyla buluşmasında çok önemli bir araç olduğu belirtilmelidir. Karamanlı okur, çoğu Fransızcadan çeviri olan romanlarla ilk kez bu gazete sayesinde haberdar oluyordu. Çoğu Anadolulu okur için bu karşılaşma hem yeni bir türle hem de yeni bir medeniyetle tanışmanın önemli bir aracı olarak kabul edilebilir. Çevrilen yazarlar arasında Xavier de Montépin, Eugène Sue, Paul de Kock ve Alexandre Dumas sayılabilir.[20] İlginç olan nokta, hemen hemen aynı yazarların kitaplarının aynı dönemde Osmanlıca

[16] Johann Strauss, Rodos adasında geçen *Musavver Hevelnak Hata yani Aşkın müdhiş neticeleri* anlatısının büyük bir ihtimalle Yunancadan çeviri olduğunu düşünmektedir. Johann Strauss, "Is Karamanli Literature part of a 'Christian-Turkish (Turco-Christian) Literature'?", 179. Aynı şekilde *Anatoli*'de tefrika edilmiş olan *Kalp ve Dudaklar* ve *Tahkir Edilmiş Kız* anlatılarının karakter ve mekân isimlerine bakıldığında büyük ihtimalle Yunancadan çeviri oldukları söylenebilir.

[17] *Anatoli* gazetesinin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, "The *Anatoli* Newspaper and the Heyday of the Karamanli Press," *Cries and Whispers in Karamanlidika Books*, 201-208; Foti ve Stefo Benlisoy, "Reading the Identity of Karamanli through the pages of *Anatoli,*" *Cries and Whispers in Karamanlidika Books*, 93-108.

[18] Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, "Romanı 'İki Kilise Arasında Bînamaz' Kılmak: Karamanlıca Edebi Üretim, Evangelinos Misailidis ve Bir Yenidenyazım Örneği Olarak *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş*." (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2014).

[19] Aytek Soner Alpan, "Μουκαδδερατημηζά χακίμ ολαλήμ: Reading 'refugee politics' through the pages of Μουχατζήρ Σεδασί," (III. International Workshop of Karamanlidika Studies atölye çalışmasında sunulan bildiri, Nevşehir, 2 Kasım 2013). Ayrıca Turgut Kut, romanın bazı bölümlerinin Osmanlı Bankası Türkiye Genel Müdürü Jacques Jeulin tarafından *Tercüman* gazetesinde 25 Mart 1982- 27 Nisan 1982 tarihleri arasında 27 tefrika halinde yayımlandığını belirtmektedir. Bkz. Turgut Kut, "Temaşa-î Dünya ve Cefakâr u Cefakeş'in Yazarı Evangelinos Misailidis Efendi," *Tarih ve Toplum* 48 (1987): 26.

[20] Yayımlanmış çevirilerin listesi için bk. Ioanna Petropoulou,"From West to East: The Translation Bridge An Approach From a Western Perspective," *Ways to Modernity in Greece and Turkey* içinde, ed. Anna Frangoudaki ve Çağlar Keyder (Londra ve New York: I.B. Tauris, 2007), 91–111.

ve Ermeni Türkçesiyle de yayımlanmış olmasıdır. Ancak Türkçe çeviri tarihinde Karamanlıca çevirmenler ve yazarlardan söz eden kaynak neredeyse yok gibidir.[21] Üstelik Antalyalı Hacı Efraim oğlu Hacı Dimitrios tarafından 1853 yılında yayımlanan Karamanlıca *Robinson Crusoe* çevirisi, Osmanlıca çeviriden (1864) daha önce yapılmıştır.[22] Ayrıca *Ekmekçi Kadın* ve *Paris Facıaları* gibi Karamanlıca Xavier de Montépin çevirileri[23] de bu romanların Ermeni harfli Türkçe çevirilerine göre daha önce yayımlanmıştır.[24] Karamanlıca edebiyatın kapsamına Batı romanından çeviri ve uyarlamaların yanı sıra, az sayıda da olsa Arap harfli Türkçe metinlerin yukarıda Olga Borovaya'nın kullandığı anlamda "yeniden yazılmış" biçimleri de girmektedir. Bu yayınlar arasında Yannis Gavriilidis tarafından "yeniden yazılan" ve *Anatoli*'de tefrika edilen Ahmet Mithat'ın *Yeniçeriler*[25]*, Şeytan Kayası* ve *Diplomalı Kız* anlatıları önemlidir. Bunların dışında sözlü halk edebiyatı ürünlerinin (Âşık Garip, Köroğlu, Şah İsmail) Karamanlıca anonim baskılarını da listeye dâhil etmek gerekir.[26]

Karamanlıca edebi üretimle ilgili olarak dikkat çekici olan bir başka nokta, Johann Strauss'un ortaya koyduğu gibi, aynı dilde yazmalarına rağmen özellikle Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Müslümanları ile Türkçe konuşan "Karamanlı"ların ve Ermenilerin umulandan çok daha az Arap harfli Türkçe edebiyattan kendi alfabelerine çeviri yapmış olmalarıdır. Ahmet Mithat yine bu noktada bir istisna olarak durmaktadır. Strauss, Karamanlıca edebiyatı Türkçe konuşan Ermenilerin de dâhil olduğu Türk-Hıristiyan (*Turco-Christian*) edebiyatının parçası olarak ele aldığı yazısında Misailidis ya da *Manzumei Efkar* yazarı Garabed Panosyan'ın Arap harfleriyle hiçbir şey yayımlamamış olmalarını şaşırtıcı bulur.[27] Elbette bu onların Osmanlıca bilmedikleri anlamına gelmemektedir. Karamanlıcanın yanı sıra Arap harfli Türkçe eserler de kaleme alan bazı istisnalar Nevşe-

---

[21] İsmail Hakkı Sevük, *Avrupa Edebiyatı ve Biz: Garpten Tercümeler* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1940); Mustafa Nihat Özön, *Türkçede Roman* (İstanbul: İletişim, 1985); Özlem Berk, *Translation and Westernisation in Turkey* (İstanbul: Ege Yayınları, 2004).

[22] Bülent Berkol, "133 Yıl Önce Yunan Harfleri ile Türkçe (Karamanlıca) bir Robinson Crusoe Çevirisi." *Sosyoloji Konferansları* 25 (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1986); Özön*, a.g.e.*

[23] *Ekmekçi Hatun* çevirisinin karşılaştırmalı bir çalışma için bkz. Aylin de Tapia, "From La Porteuse de Pain (1884) to the Ετμεκδζὶ Χατοὺν (1885) Translation or adaptation? A French Novel for Karamanli Readers" (III. International Workshop of Karamanlidika Studies atölye çalışmasında sunulan bildiri, Nevşehir, 2 Kasım 2013).

[24] Karşılaştırma için bakınız: Turgut Kut, "Ermeni Harfli Türkçe Telif ve Tercüme Konuları I-Victor Hugo'nun Mağdurin Hikâyesinin Kısalmış Nüshası," *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985), Tebliğler, II. Türk Edebiyatı* içinde, c. I (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985), 195-214; Kevork Pamukciyan, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002); Petropoulou, *a.g.e.*

[25] Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek,"The *Yeniçeriler* of Ioannis Gavriilidis: A Palimpsest in Karamanlidika," Between Religion and Language, , 245-275.

[26] Sabri Koz, "Türk Halk Hikâyelerinin Karamanlıca Baskıları Üzerine Karşılaştırmalı Bibliyografik Notlar," *Cries and Whispers in Karamanlidika Books*, 244-242.

[27] Strauss, *a.g.m.*,186.

hirli Kostaki Bey Vayiannis ve *Anatoli* yazarı da olan Nikolaos Soullidis'tir.[28] Arap harfli Türkçe olarak yazdıkları ve yayımladıklarıyla Osmanlı gazeteciliğinin popüler bir ismi olmuş Anadolu kökenli bir yazar olarak Teodor Kasap ise önemli bir istisna olarak dikkat çekicidir. Önemli mizah dergileri *Diyojen* ve *Çıngıraklı Tatar*'ın kurucusu ve *Monte Cristo*'nun çevirmeni olan Kasap'ın, Misailidis'in gazetecilik anlayışını alaya alarak *Anatoli*'ye "bakkal gazetesi" ve kendisine de "Çorbacı" demesi oldukça ilginçtir.[29]

III. *Anatoli* Gazetesi ve Karamanlıcada İlk Tefrikalar

Osmanlı basın tarihinin en uzun ömürlü gazetelerinden biri olan *Anatoli* gazetesi 1840 yılında İzmir'de yayınlanmaya başlar. Misailidis'in 1850 yılında matbaasını taşımasıyla İstanbul'da yayınlanmaya devam eder. 1890'daki ölümüne kadar gazetenin başında bulunan Misailidis'in vefatı üzerine oğlu Theogenis gazeteyi devralır. Balta, gazetenin 1923 yılına kadar yayımlanmaya devam ettiğini belirtmektedir.[30] *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nde yayımlanan "*Anatoli*" maddesine göre, gazete 1865'e kadar Karamanlıca, bu yıl içinde birkaç ay kadar Hristoforos Samarcidis'in başyazarlığında Rumca olarak çıkmıştır.[31] Daha sonra 1873'e kadar yalnızca Karamanlıca çıkan *Anatoli* gazetesine bu tarihte bir de Rumca bölüm eklenmiştir. Misailidis'in torunu Petros Misailidis, 1873 yılında Bulgar Kilisesi'nin ayrılmasına ilişkin bir yazıdan ötürü gazetenin yayının durdurulduğundan ve böylece gazetenin ikinci evresinin de sona erdiğinden söz etmektedir.[32] 15 Eylül 1873 tarihinde ise *Mikra Asia yani Anatoli* yayımlanmaya başlar.[33] Petros Misailidis, gazetenin diğer dönemlerini ise şu şekilde sıralar: 1873-1876, 1876-1890 ve 1890-1910.[34] 1877'de Rumca bölüm yeniden konulmuştur. On yıl boyunca iki dilde yayımlanan gazetenin Karamanlıca bölümünde siyasi haber ve makaleler, Rumca bölümünde ise kilise haberleri ve dini makaleler yayımlanıyordu. Rumca bölümün başyazarlığını Manuel Gedeon yapmıştır.

---

[28] *A.g.m.*,187.

[29] Strauss, *Çıngıraklı Tatar*'dan şu alıntıyı yapar: "Çelebi Misailidis, gazetesini sıradan insanların okuduğunu çok iyi bilir. Ama ona bakkallardan söz ettiniz mi çok kızar çünkü buluttan nem kapar". Bkz. Strauss, *a.g.m.*, 189.

[30] Balta, "Karamanlı Press Smyrna 1845- Athens 1926", *Izzet Gündağ Kayaoğlu Hatıra Kitabı Makaleler*, ed. Oktay Belli, Yücel Dağlı ve M. Sinan Genim (İstanbul: Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, 2005), 29.

[31] *Anatoli* gazetesinin bazı arşivlerde bulunan nüshaları şunlardır: Atina'daki Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nde (KAAM) bulunan 1851, 1852, 1854, 1857, 1862, 1863, 1866, 1867 ve 1891-1898 yıllarına ait sayılar; İstanbul Orient Enstitüsü'nde 1888-1893 yılları arasındaki sayılar ve Ankara Milli Kütüphane'de ise 1891-1899 yıllarına ait sayılar.

[32] Alıntılayan Evangelia Balta, "Bulgar Sorununun Yaşandığı Dönemde, Evangelinos Misailidis'in Yayınladığı Mikra Asia (Anatoli) Adlı Karamanlıca Gazete." *Bir Allame-i Cihan: Stefanos Yerasimos Anısına* içinde, yay. haz. Ethem Eldem, Aksu Tibet ve Ersu Pekin, 143-178. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012, 170.

[33] Balta, *a.g.m.*, 175.

[34] Petros Misailidis, "Istorikes Efimerides tou Perasmenou Eona Anatoli", 1-18.

Gazete sadece Yunanca bilmeyen ve Yunanca gazeteleri okuyamayan Anadolulu Türkçe konuşan Hıristiyanların kendilerini ifade edeceklerini bir platform olmakla kalmaz, gazetede yer alan çeşitli yazılar, Anadolu'ya dair yazı dizileri, *Anatoli* matbaasında basılan kitaplar ve her sayıda yer alan tefrika romanlarla tam anlamıyla Misailidis'in "aydınlanma projesi"nin somut bir işareti olur.[35] Gazetede, sıklıkla Anadolu'nun geri kalmışlığının ancak gazete okunarak bir nebze giderilebileceği vurgulanmaktadır. *Anatoli* gazetesi bir okuyucunun belirttiği gibi "*Anatoli* kıtası ehalisinin tenviri efkar ve tenzibi ahlâkı" için elinden geleni yapmaktadır. Gazete; okurları için bir tür "aydınlanma misyonu"nu gerçekleştirirken, öte yandan okurların "ahlâk"ından da kendini sorumlu tutuyor gibidir. "Kadınların tezyinatı", "Nikâh Meselesi", "Hüsn-ü Ahlâk" gibi yazılara gazetede sıklıkla rastlanır. Başta İstanbul olmak üzere Anadolu'da birçok temsilciliği bulunan *Anatoli*'de, Osmanlı devleti ve Avrupa'da olup biten olaylar ve kiliseyle ilgili duyuruların yanı sıra çayın faydaları, arıların hayatı, bazı hastalıkların tedavi biçimleri vb. gibi popüler konularda da haberler yer almaktaydı. Bununla birlikte çoğunluğu ticaretle ve çeşitli zanaatlarla uğraşan Anadolulu Ortodokslara ticaretle ilgili borsa ve akçe fiyatları, demiryolu tarifeleri gibi bazı pratik bilgiler de sunmaktaydı.

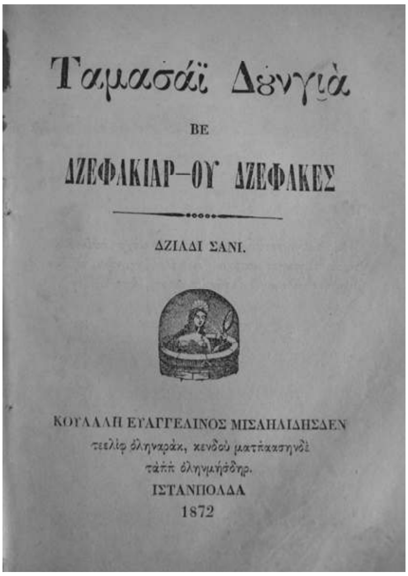
Ταμασάϊ Δουνγιὰ
ΒΕ
ΤΖΕΦΑΚΙΑΡ-ΟΥ ΤΖΕΦΑΚΕΣ
ΤΖΙΛΔΙ ΣΑΝΙ.
ΚΟΥΛΑΛΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΝΟΣ ΜΙΣΑΗΛΙΔΗΣΔΕΝ
τεελὶφ ὀλῃναράκ, κενδοὺ ματπαασηνδὲ
τὰπ ὀλῃνμήσδηρ.
ΙΣΤΑΝΠΟΛΔΑ
1872

Temaşa-i Dünya ve Cefakâr-u Cefakeş. Cild-i Sâni, Kulalı Evangelinos Misailidis'ten telif olunarak, kendi matbaasında tab olunmuştur. İstanbulda, 1872.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *Anatoli* gazetesinde tefrikalar yayımlanmaya başlamıştır. Bu tefrikalardan ilki "İliodoros nam kâmilin telif buyurduğu üzre Theagenis ve Harikleia Naaman civanların dasitani beyanındadır" açıklaması ile yayımlanan Heliodorus'un *Theagenis ve Harikleia* diğer ismiyle *Aethiopica*'sıdır. Bu eser *Anatoli*'de 7 Ağustos 1851'de (No: 29) *Theagenis ve Harikleia*

[35] *Anatoli* gazetesinin okurları tarafından da son derece önemsendiği, gazetenin günlük olarak yayımlanmaya başlamasından sonra bir okurun (nevcivandan rifatlü Mihalaki Efendi P. Karakoç) gazete için yazdığı şiirden anlaşılmaktadır: "Nur-i ilim bir vakit bizlerde ider iken leman/ İlkaatı zaman ile etti gayriye intikal/ İlimsiz yaşayan dünyada mutlak angaryadır/ Angarya olmayı istemeyen mutlak etmeli tebdil-i hal/Zemanımız şimdi gayet müsait tahsil-i ilme/ Alim milletlerin etmeli ahvalini imtisal/Ahval-i aleme agah olan kimse alim olur/ Bunu inkar itmeye kimsede yoktur aslaca mecal/ Ahval-i aleme agah olmak istersen dostum/ Şimdi yevmiye çıkmakda olan *Anatoli* gazetesi al!"*Anatoli*, 3 Mayıs 1891.

başlığı ile yayımlanmaya başlar[36] *Aethiopica* ya da *Habeşli Hikâyesi* olarak bilinen anlatı, M.S. 3. yüzyılda yaşamış bir sofist olan Emesalı Heliodorus'un bilinen tek eseridir. Etiyopya Prensesi Harikleia ile Teselyalı Theagenis'in aşkını konu alan ve Eski Yunan romansı olarak ünlenen anlatı ilk kez 16. yüzyılda keşfedilmiş, Fransızca ve İngilizce çevirilerle yaygınlaşmıştır.[37] 1851 yılında Misailidis tarafından çevrilerek 3 cilt halinde yayımlanmıştır.[38]

Bu tefrikayı *Robinson Crusos* [Robinson Crusoe] izler. Yukarıda da sözü edilen Crusoe'nun çevirmeni Hacı Dimitrios, *Anatoli*'nin 12 Ağustos 1852 (No. 80) tarihli nüshasında romana uzunca bir önsöz yazmıştır. Önsöze muhtemelen Misailidis'in yazdığı sunuş yazısında "hikâye"nin "Rumiceden alessevi Türkçe lisanına tercüme" olunduğu belirtilir. Çevirmen "Evropa'da" [Avrupa'da] defalarca farklı dillere çevrilmiş olan bu "hikâye"nin Ermeniceye de çevrilmiş olduğunu, Avrupa âlimlerinin her sınıftan insanın okunmasını önerdiklerini belirtmektedir. "Türkî lisanına" tercümesi ise "Anadolu'da bulunan Hıristiyan hemşehrilerin kıraat [okuma] ve tefhimi [anlaması] için"dir. Çevirmen, sade bir hikâye gibi görünmesine rağmen aslında Crusoe'nun "Evropa âlimlerinin kavli ve takriri üzre işbu hikâyenin maddesi[nin] derin derecesinde insana menafielu [yararlı]" olduğunu belirtir. Eski Yunan filozoflarının düşüncelerinden örneklerle ilerleyen önsöz, ne "bir lokma bir hırka"nın ne de saltanatlı yaşantının doğru olduğunu, put gibi oturmanın da fayda etmeyeceğini söylemektedir. Çevirmenin vurguladığı hususlardan bir diğeri de "atalara itaat edip beddualarını almamak" gerektiğidir. Önsözde dil açısından en dikkat çekici nokta, diğer Karamanlıca yayınlarla da koşut olarak Eski Yunan felsefesinden söz edilirken bile "Allah'ın rızası", "Cenâb-ı Hakk" gibi İslami bir terminolojinin kullanılmış olmasıdır.[39]

Karamanlıca *Robinson Crusoe*'dan söz eden tek çalışma Bülent Berkol tarafından yazılmıştır. Berkol, romanın yayıncıları Misailidis ve Yannis Lazaridis'in kitaba bir sunuş yazısı eklediklerini ve kitabın "Deri Saadette efkârı hayriye ile teşkil olunan Kayseriye Epitropisi kabiliyetlü ve hayırhah azaları namı namılerine tenmik olunmuştur" yazısı ile Kayseri'deki yoksullara yardım için kurulan Kayseri heyetine ithaf edildiğini belirtir.[40] Bu ithaf biçimini hemen hemen birçok Karamanlıca yayında görmek mümkündür ve Karamanlıca yayıncılığın taşradaki eşrafla ve cemaatle ne denli sıkı bir dokusu olduğunu da açığa çıkarmaktadır.

---

[36] Aynı eser daha sonra *Anatoli*'de 3 Aralık1896 (No. 5415) – 16 Haziran 1897 (No. 5561) tarihleri arasında yeniden tefrika edilmiştir.

[37] *Encyclopedia Britannica.* 13 (11. ed.). Cambridge University Press: 223.

[38] İliodoros Kamilin Teagenis ve Hariklia Naman Nevcivanlar Aleyhinde, Te'lif Buyurduğu Dastan-i Latifesi Olup, çev. Evangelinos Misailidis (İstanbul, Yoanis Lazaridis Tab'hanesi, 1851).

[39] Bu terminoloji için bkz. Johann Strauss, "Le lexique technique du christianisme en karamanli: remarques préliminaires", *Cultural Encounters in the Turkish-Speaking Communities of the Late Ottoman Empire*, ed. Evangelia Balta (Istanbul: Isis Press, 2014), 177-222.

[40] Berkol, *a.g.m.*, 143.

Crusos, 12 Ocak 1853'te sonlanır (No: 100) ve aynı gün *Genoveva Hikâyesi*, başlığın altındaki şu açıklama ile yayımlanmaya başlar: "İşbu hikâye nisa (dişehli) taifesinin evvela ahlâkı hamide kesbile ırzlarının ehli olmalarına ve sanie[n] evlatlarını farızei zımmetleri üzre terbiye eylemelerine ibretnüma olmaya şayan bir memduh ve latif hikâye idüğünden mahsusan tercümesine mübadiret kılınmıştır." Masal, destan ya da romans olarak adlandırılan bu eserin kökeninin bir ortaçağ efsanesine ya da İskandinav baladlarına dayandığı da söylenmektedir. Başkarakterin adıyla anılan bu hikâyenin, Günil Özlem Ayaydın Cebe'nin de belirttiği gibi, farklı başlıklarla yayımlanması ve bazı baskılarında yazar ya da çevirmen adının bulunmaması, Osmanlı cemaatleri arasında bir sözlü hikâye olarak da dolaşmakta olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim Cebe, Schmid'in, hikâyesinin esin kaynağının Fransız şansonlarına dayanan bir Alman halk anlatısında bulduğunu belirtmektedir.[41] Bir iftiraya kurban giden ve senelerce bir mağarada çocuğuyla birlikte yaşamak zorunda kalan, gerçekler ortaya çıkınca da neredeyse azizlik mertebesine yükseltilen kadın karakterin anlatıldığı bu hikâye, tefrikanın ardından Misailidis tarafından *Genovefa Hikâyesi* başlığıyla yayımlanmıştır, yayın tarihi belli değildir.[42] Tefrikanın başındaki açıklamaya ve içeriğe bakacak olursak bu hikâyenin ibret verici olması ve Genovefa'nın zor günlerini Allah inancıyla atlatması[43] dile getirilmektedir. Gazetede 2 Haziran 1853'e kadar devam eden bu eser (hikâyenin bitiminde şu ifade yer almaktadır: Temmel Hikâye-i Genovefa) hakkında Johann Strauss şu bilgileri vermektedir: Doğu Akdeniz'deki tüm cemaatler tarafından bilinen bu eser Alman yazar papaz Christoph von Schmid tarafından yazılmış ve farklı dillerde "Genevieve", "Genoveva", "Genovefa" ya da "Yinovefa" gibi değişik başlıklarla yayımlanmıştır. İlk basımı 1810 yılında yapılan *Genoveva*'yı Venedik Mıkhitarist Papazları 1840'larda Ermeniceye, Mihran Arabacıyan ise Ermeni Türkçesine çevirmiştir. Fransızcadan yapılmış Yunanca bir çevirisi de mevcuttur (ikinci baskı 1868). Bunların dışında Bulgarca, Ladino, Arapça çevirileri de mevcuttur.[44] Bu durumda Misailidis'in diğer dillere nazaran oldukça eski bir tarihte anlatıyı Türkçeye çevirerek *Anatoli* gazetesinde tefrika ettirdiği söylenebilir.

Bu noktada *Genovefa Hikâyesi*'nin başka bir özelliğine de değinmek gerekli. Günümüz anlatıbilim kavramları ışığında bakıldığında tam olarak roman/hikâye olarak tanımlayamasak da belirli bir olay örgüsü içermesi ve belli kurmaca karakterlere sahip olması nedeniyle söz konusu hikâyenin *Anatoli*'nin ilk yıllarında "Karamanlı" okura kurmaca okuma pratiği kazandırması ve okuma hazzı vermesi açısından özel bir öneme sahip olduğunu düşünüyorum. Bu özelliklere sahip, çoğu Misailidis çevirisi olan ve tefrika olarak olmasa da *Anatoli* matbaa-

---

[41] Günil Özlem Ayaydın Cebe, "On Dokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Toplumu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, 2009), 250.

[42] Evangelinos Misailidis çev., *Genovefa Hikâyesi* (Der-i Saadet: *Anatoli* Matbaası, t.y.).

[43] Genovefa'nın Allah'a yakarışı için bkz. *Genovefa Hikâyesi*, 20-21.

[44] Strauss, *a.g.m.*, 59.

sında kitap olarak yayımlanmış başka anlatılar da söz konusudur. *Küçücük Eleni*[45], *İffetli ve İsmetli Martha*[46] hatta dini içerikli bir yayın olan *Hazine-i Ara-i Müstakime-i Mesihiye*[47] bunlardan bazılarıdır. Bütün bu metinleri farklı kuramsal çerçevelerle ele almak ve kurmaca özelliklerini tespit etmek az sayıda olduğu söylenen Karamanlıca kurmaca külliyatının da zenginleşmesini sağlayacaktır.

Genoveva Hikâyesi'nin ardından 13 Temmuz 1853'te (No. 125) yine Misailidis çevirisi *Yeniçeriler* romanı tefrika edilmeye başlar. Başlığın altında şu açıklamaya yer verilmiştir: "Cennet mekân Sultan Mahmut hanı gazi hazretlerinin harabı yebab ettiği Yeniçeri ocağının hikâyesi." Bu romanın hiçbir yerinde yazarın adı zikredilmediğinden Ahmet Mithat'ın Karamanlıca yayımlanmış *Yeniçeriler* hikâyesi ile karıştırıldığı olmuştur. Ancak doğrusu bu romanın 1844 yılında Alphonse Royer (1803-1875) tarafından *Les Janissaires* başlığı ile yayımlanmış olduğudur. Royer'in 1826 Yeniçeri Ayaklanması sırasında İstanbul'da olduğu ve gözlemlerini 1844 yılında yazdığı bu romanla aktardığı söylenmektedir. 1853 Kasım ayına kadar beş faslı yayımlanan roman, sonrasından uzunca bir aradan sonra 15 Eylül 1866 (No. 1007) tarihinde Cild-i Sani başlığı altında yeniden tefrika edilmeye başlar. 10 Ocak 1867'de de ikinci cildi tamamlanır. 1854 yılında tefrika kitap olarak yayımlanmıştır.[48]

Yeniçeriler'in tefrikası sırasında kurmaca olmayan başka tefrikalar da söz konusu olmuştur. 1855 senesinde *Tanzimatı Hayriye Kanunnamesi* bölüm bölüm yayımlanır. Bunlar; *Heyet-i Sabıka-i Konstantinie* ve sonrasında Nikolaos Soullidis tarafından yazılan, 11 Ocak 1863'te (No: 605) yayımlanmaya başlayan *Tevarih-i Kayasire-i Rum yani Konstantiniede hükümdarlık itmiş İmperatorların Hakkında* başlıklı tarihi bir tefrikadır.

Yukarıda söz konusu edildiği gibi bazı dönemler kesintiye uğrayan *Anatoli* gazetesinin, arşivlerde mevcut en uzun süreli yayını 1888-1899 dönemine aittir ve bu makalede ele alınan gazetenin edebi değerine ilişkin önemli veriler sunmaktadır.

IV. 1888-1899 Döneminde Yayımlanan *Anatoli* Tefrikaları

Söz konusu on yıl içerisinde hemen hemen her nüshada bir romanın tefrikasının mevcut olduğu görülmektedir. "Bakiyesi var" ya da "bakiyesi sonra" biçiminde devam eden tefrikalar kimi zaman *Sarhoştur Sarhoş İdi Söyledi* öyküsü gibi birkaç gün sürmekte, kimi zamansa *Serseri Yahudi* romanı gibi bir yıldan fazla

---

[45] S. AyaGrigoroğlu, çev, *Küçücük Eleni* (İstanbul: Evagelinos Misailidis Matbaası, 1878).

[46] Evangelinos Misailidis, çev. *İffetli ve İsmetli Martha* (Der-i Saadet: Evangelinos Misailidis Matbaası, 1886).

[47] *Hazine-i Ara-i Müstakime-i Mesihiye (Tameion Orthodoksias)* yani şerait ve akaid ve esası Mezhebi İseviye dair nadir-ül emsal bir kitab-ı müstetab olup üç cilde münkasım ve tab-u temsil olınmıştır, çev. Evangelinos Misailidis (İstanbol: Evangelinos Misailidis Basmahanesi, 1860).

[48] Alfons Royiros [Alphonse Royer], *Yeniçeriler Hikâyesidir*, çev. Evangelinos Misailidis (Konstantiniyye: *Anatoli* Tabhanesi, 1854).

devam etmektedir. Bu dönemde yayımlanan tefrikalara genel olarak bakıldığında çoğunun 19. yüzyılda halihazırda popüler olan metinler olduğu söylenebilir. Bu kategoride olan Bernardin de Saint Pierre'den *Pavlos ve Virginia* (*Paul et Virginie*), Xavier de Montépin'den *Çingane Kızı* (*La Gitane*) ve Eugène Sue'nün her ikisi de Misailidis'in yeniden yazımları olan *Paris Sırları* (*Mystères de Paris*) ve *Serseri Yahudi* (*Le Juif errant*) romanlarını sayabiliriz.

1842-1843 yıllarında *Journal des Débats*'da tefrika edilen ve gazeteyi finansal açıdan kurtaracak denli popüler olmasıyla[49] edebiyat tarihine geçen *Mystères de Paris* (Paris'in Gizemleri) sonrasında neredeyse bir alt-tür oluşturan yirmiye yakın şehir romanına da (*urban mysteries*) ilham kaynağı olmuştur. Bu romanlardan bazıları şunlardır: G. Reynolds'ın *Mysteries of London (1844-48),* Ned Buntline'nın *The Mysteries and Miseries of New York (1848)* ve Camilo Castelo'nun *Branco's Os Mistèros de Lisboa (1854)* adlı romanları.[50] Johann Strauss, 1897'de İstanbul'da Fransızca olarak yayımlanmış 932 sayfalık hacimli bir özgün roman olan Jacques Loria'nın *Les Mystères de Pera*'sından ve bu romanın eşi görülmedik bir başarıya ulaşmasından da söz etmektedir.[51]

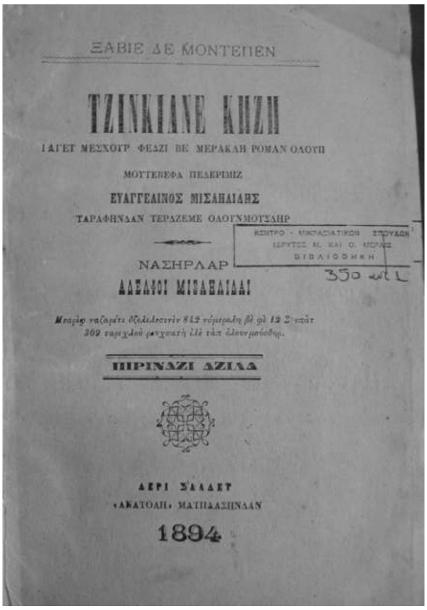
ΞΑΒΙΕ ΔΕ ΜΟΝΤΕΠΕΝ

ΤΖΙΝΚΙΑΝΕ ΚΗΖΗ

ΓΙΑΓΕΤ ΜΕΣΧΟΥΡ ΦΕΔΖΙ ΒΕ ΜΕΡΑΚΛΗ ΡΟΜΑΝ ΟΛΟΥΠ

ΜΟΥΤΕΒΕΦΑ ΠΕΔΕΡΙΜΙΖ

ΕΥΑΓΓΕΛΙΝΟΣ ΜΙΣΑΗΛΙΔΗΣ

ΤΑΡΑΦΗΝΔΑΝ ΤΕΡΔΖΕΜΕ ΟΛΟΥΝΜΟΥΣΔΗΡ

ΝΑΣΗΡΛΑΡ

ΑΔΕΛΦΟΙ ΜΙΣΑΗΛΙΔΑΙ

ΠΙΡΙΝΔΖΙ ΔΖΙΛΔ

ΔΕΡΙ ΣΑΑΔΕΤ

«ΑΝΑΤΟΛΗ» ΜΑΤΠΑΑΣΗΝΔΑΝ

1894

ΚΕΝΤΡΟ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΙΔΡΥΤΣΣ ΜΙ. ΚΑΙ Ο. ΜΕΡΛΙΕ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
350

Havie de Montepen. *Çingane Kızı*. Gayet meşhur feci ve meraklı roman olup müteveffa pederimiz tarafından tercüme olunmuştur. Naşirlar Adelfi Misailide. Maarif nezaret-i celilesi 842 numerolu ve fi 12 Şubat 309 tarihli ruhsatı ile tab olunmuştur. Birinci Cild. Der-i Saadette, Evangelinos Misailidis Matbaasında, 1894.

Arap harfli ve Ermeni harfli Türkçede kataloglardan bildiğimiz kadarıyla bu başlıkta bir İstanbul romanı olmasa da 1888 yılında *Anatoli*'de tefrika edilmeye başlayan Misailidis çevirisi *Beyoğlu Sırları* romanı Sue'nün özellikle 19. yüzyıl sonu Osmanlı'da üretilen Yunanca edebiyatta etkili olduğunu göstermektedir. Epaminondas Kiriaki-

[49] Peter Brooks, *Reading for the Plot: Design and Intention in Narrative* (Cambridge, Mass. and London, 1992), 147.

[50] Marie-Ève Thérenty Sue'nün romanını "kültürel küreselleşmenin ilk kitlesel vakası" olarak değerlendirmektedir. Bkz. Marie-Ève Thérenty, "Mysterymania. Essor et limites de la globalisation culturelle au XIXe siècle," *Romantisma* 2 (2013): 53-64.

[51] Strauss, *a.g.m.*, 61.

dis'in *Πέραν Απόκρυφα*[52] (Pera Sırları) başlıklı romanını 1890 yılında Yunanca olarak yayımladığı düşünülürse Misailidis'in romanı, henüz *Epiteorisis* (*Επιθεωρήσης*) gazetesinde tefrika edilirken çevirdiği ve bölüm bölüm *Anatoli*'de yayımladığı söylenebilir. Söz konusu roman aynı dönem içerisinde Yunanca olarak yayımlanmış İstanbul'da geçen bilinen dört romandan biridir.[53] Sue'nün *Mystères de Paris* romanının Yunancaya çevrilmesinden yaklaşık on yıl sonra *Αθηνών Απόκρυφα* (Atina Sırları) başlıklı roman tefrika edilir ve çok geçmeden bu romanı diğer kentler için yazılanlar izler. Lambros Varelas, "Η Εικονα του Αστέος σε Ελληνικά Απόκρυφα Μυθιστορήματα του 19ου Αιώνα" (19. Yüzyıl Yunanca Gizemli [Şehir] Romanlarında Şehrin Tasviri) başlıklı makalesinde şehir romanlarına ilişkin şu özellikleri sıralamaktadır: Şehrin nüfusuyla, binalarıyla, yapısıyla bir labirent olarak tasvir edilmesi, anlatı zamanının özellikle kanunsuzluğun kol gezdiği gece ya da geceyarısı olarak seçilmesi, mekân olarak batakhanelerin ya da ona benzer ortamların tercih edilmesi, toplumsal ve ahlaki yozlaşmanın ve çürümenin mekânı olarak şehrin temsili ve polis gibi kolluk kuvvetlerinin dokunulmazlığı. Varelas, Avrupa romanının ve Hugo'nun bariz etkisini taşıyan sokak çocuklarının da bu tür romanların vazgeçilmez karakterlerinden olduğunu belirtmektedir.[54] Yazar,

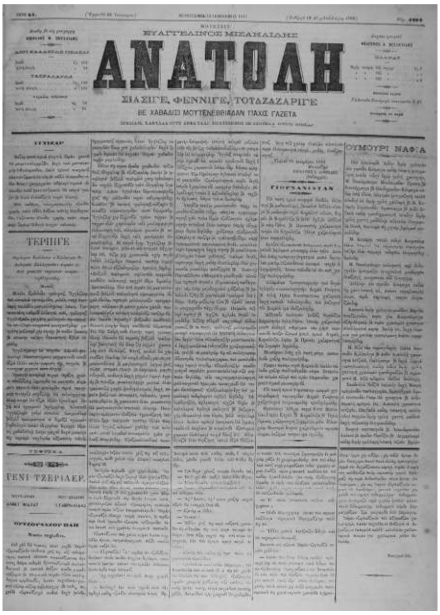
ΑΝΑΤΟΛΗ

Yeniçeriler. Muharriri Ahmet Mithat, Mütercimi Yannis Gavriilidis, *Anatoli*, 30 Januarios 1891 (No. 4282)

---

[52] Epaminondas K. Kiriakidis, Peran Apokrifa, Konstantinupoli, Tipois N. G. Kefalidu, 1890.

[53] Bu romanlar şunlardır: Petros Ioannides, *Η Επτάλοφος ή Ήθη και Έθιμα Κωνσταντινουπόλεως* [*Yedi Tepeli Şehir ya da İstanbul'un Adetleri*], İstanbul, 1855 (1866 yılında Atina'da *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως* [*İstanbul'un Gizemleri*] başlığı ile yeniden yayımlanmıştır; Hristoforos Samarcidis,. *Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως* [*İstanbul'un Gizemleri*], Istanbul, 1868-69; Konstantinos Goussopoulos,. *Τα Δράματα της Κωνσταντινουπόλεως* [*İstanbul'un Dramları*], Istanbul, 1888; Epaminondas Kriakidis, *Πέραν απόκρυφα* [*Pera'nın Gizemleri*]. Istanbul: 1890. Romanlara dair ayrıntılı bilgi için bkz. Etienne E. Charrière, "'We Must Ourselves Write About Ourselves': The Transnational Rise of the Novel in the Late Ottoman Empire", (Yayımlanmamış doktora tezi, Michigan University, 2015)

[54] Lambros Varelas, "I İkona tou Asteos se Ellinika Apokrifa Mithistorimata" (19. Yüzyıl Yunanca Gizemli (Şehir) Romanlarında Şehrin Tasviri), http://openlit.teimes.gr/city/varelas.htm adresinden alınmıştır.

Samarcidis'in İstanbul romanını örnek göstererek bir bölümün tamamının genelevde çalışan kadınların anlatılarından oluştuğunu ve Kırım Savaşı sırasında şehrin değişen yüzüne odaklandığını belirtir. İstanbul'un edebi temsilinde[55] neredeyse hiç dikkate alınmayan bu roman grubu yeni araştırmacılarını beklemektedir.

Anatoli'deki Sue tefrikalarıyla ilgili ilginç bir ayrıntı da *Prenses Anzol* başlıklı romana ilişkindir. Gazetede 22.07.1891-11.2.1892 tarihleri arasında tefrika edilen bu roman başlığından hareketle tarandığında Sue'nün bibliyografisinde yer almadığı görülmektedir, ancak metin biraz daha ayrıntılı incelendiğinde romanın Karayipler'de geçen bir macera romanı olduğu ve asıl adının *Le Morne-au-Diable* (Şeytan Tepesi) olduğu ortaya çıkmaktadır.[56]*Anatoli* tefrikaları arasında ismi geçen ve kataloglarda yer alan diğer yazarlar ve eserleri ise Andre Theuriet'nin[57] [Anöre Torie] *Peri Kızı*, (çev. Yannis Yannidis) ve Ioulios Ruket'nin *İntikamcı Lamar Yahud Karının Kıymeti*'dir (çev. Yannis Kalfoglous).

Gazetedeki tefrikalar kitaba dönüşmeyen ya da dönüştüğü halde kataloglarda listelenmemiş olan[58] bizim için yeni Karamanlıca başlıkları da ortaya çıkarmaktadır. Bunlar şunlardır: *Şarlatan Hekim*, *Sanatkar Refikası Dahi Sanatkar Olmalı*, *Kalp ve Dudaklar*, *Tahkir Olunmuş Kız*, *Sırlı Bir Nikâh*, *Ayios Soulpikios Dilencisi*, *Zade Sevda*, *Sarhoştur Sarhoş İdi Söyledi.* Bu kurmacaların ayrıntılı çözümlemeleri Karamanlıca edebiyatın nitelikleri konusunda daha çok fikir sahibi olmamızı sağlayacaktır.

---

[55] Bu konudaki yeni bir çalışma için bkz. Fatih Altuğ, "Modern Osmanlı Edebiyatında İstanbul 1870-1923" *Antik Çağdan 21. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C.7., ed. Coşkun Yılmaz, 154-167.

[56] Bütün kocaları birbiri ardına ölen ve bir tür cadı ya da vampir olarak gösterilen bir kadın karakter üzerine kurulu olan bu roman için bkz. Eugène Sue, *Le Morne-au-Diable* (Paris: Gobbelin, 1842). Bu bilgiyi benimle paylaşan Etienne E. Charrière'ye teşekkür ederim.

[57] Andre Therie'nin Arap harfli Türkçe olarak yayımlanmış romanları mevcut ancak *Anatoli*'de tefrika edilen romana başka alfabe ve dillerde rastlamıyoruz. Bkz. Ahu Selin Erkul Yağcı, "Turkey's Reading (R)Evolution
A Study On Books, Readers And Translation (1840-1940)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2011).

[58] Kudret Emiroğlu vd, *Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliografyası, 1584-1986 (Arap, Ermeni ve Yunan alfabeleriyle) (*Ankara: Milli Kütüphane, 2001); Sévérien Salaville ve Eugène Dalleggio, *Karamanlidika Bibliographie analytique des ouvrages en langue turque imprimés en caractére grecs I* (Athènes: Institut Français d'Athènes, 1958); Sévérien Salaville and Eugène Dalleggio, *Karamanlidika Bibliographie analytique des ouvrages en langue turque imprimés en caractére grecs II* (Athènes: Institut Français d'Athènes, 1966); Sévérien Salaville and Eugène Dalleggio, *Karamanlidika. Bibliographie analytique des ouvrages en langue turque imprimés en caractére grecs III* (Athènes: Institut Français d'Athènes, 1974); Evangelia Balta, 1987a. *Karamanlidika Additions (1584-1900)* (Athens: Centre d'Etudes d'Asie Mineure, 1987a); Evangelia Balta, *Karamanlidika XXe siécle* (Athens: Centre d'Etudes d'Asie Mineure, 1987b); Evangelia Balta, *Karamanlidika Nouvelles Additions et Compléements* (Athens: Centre d'Etudes d'Asie Mineure, 1997).

V. "Açık" ve "Yavan" Türkçenin Peşinde: Ahmet Mithat'ı Yeniden Yazmak

Ahmet Mithat tefrika listesindeki tek Osmanlı-Müslüman yazardır. Ahmet Mithat'ın Yannis Gavriilidis tarafından üç romanı/öyküsü "yeniden yazılarak" tefrika edilmiştir. Çoğunlukla Batılı ya da Yunanca romanların tercüme ya da adaptasyonu olarak nitelendirilen Karamanlıca kurmaca metinler arasında Ahmet Mithat'ın üç eseri mevcuttur. Bu kurmaca metinleri Yannis Gavriilidis onların dilini, bazen karakter isimlerini, anlatı kipini değiştirek yeniden yazmış, onları Türkofon Ortodoks okurun beklentilerine ve kendi edebi projesine uygun olarak dönüştürmüştür. Bu bölümde Yannis Gavriilidis'in yazma stratejilerini açığa çıkaran önsözlere, özellikle de *Yeniçeriler* önsözüne odaklanarak Karamanlıca edebiyatın kısaca bazı özgün ve özgül yanlarına dikkat çekmek istiyorum.

Bu metinlerden ilki Ahmet Mithat tarafından 1871 yılında *Letaif-i Rivayat* serisinden yayımlanan *Yeniçeriler*'dir.[59] Bu seri, 1870 ile 1894 yılları arasında yazılmış yazarın öykülerini, adaptasyonlarını ve çevirilerini içeren bir grup anlatıdan oluşmaktaydı.[60] *Yeniçeriler*'in üç baskısının bulunduğu düşünülürse döneminde oldukça popüler bir metin olduğu söylenebilir. Bu popüler metin *Anatoli*'de 13.12.1890 (No. 4272) - 21.02.1891 (No. 4299) tarihleri arasında Yannis Gavriilidis tarafından tefrika edilir ve 1891'de kitap olarak da basılır.[61] Bu kitapta Gavriilidis'in başka Ahmet Mithat metinlerini de yayımlama niyetinde olduğunu şu mesajla anlıyoruz: "*Dünyaya İkinci Geliş* ("Güzel bir hikâye"), *Şeytan Kayası* [*Şeytan Kaya Tılsımı*] ("Tatlı bir romandır"), *Handa Cin Var* [*Cinli Han*] ("Bu da bir hikâyedir"), *Dolaptan Seyr Etmek* [*Dolaptan Temaşa*] ("Yeniçeriler vukuatındandır"). İşbu hikâye ve romanları şimdiden yazmaya başladığımdan, bir biri ardı sıra yakın vakitte neşr edeceğim." Burada yazarın Ahmet Mithat'ın bazı başlıklarını Türkçeleştirdiği ya da farklı bir biçimde ifade ettiği dikkatlerden kaçmamalı. Bildiğimiz kadarıyla bu anlatılar ne tefrika olarak ne de kitap ya da duyuru olarak gazete sayfalarında ya da herhangi bir katalogda yer alıyor. Yazarın anlatıları türsel olarak kategorize etmesi zihninde öykü ve roman türü arasında bir farklılık gözettiğini ortaya koymaktadır ancak bugünün anlatıbilimsel ölçütlerine göre söz konusu anlatılar farklı türsel başlıklarla da anılabilir.[62] Nitekim Nüket Esen, çok sayıda kurmaca yazmış Ahmet Mithat'ın yazdıklarını tam olarak sınıflandırmanın zor olduğundan, neyin roman neyin hikâye olduğuna sayfa sayısına baka-

---

59 Ahmed Mithat, *Yeniçeriler* (İstanbul, Muharririn Zatına Mahsus Matbaa, 1290) (1871); 3. baskı 1898; Ahmet Mithat, *Yeniçeriler*, ed. Mustafa Nihat Özön (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1942).

60 Ahmet Mithat Efendi, *Letaif-i Rivâyat,* ed. Fazıl Gökçek ve Sabahattin Çağın (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2001).

61 "*Yeniçeriler* muharriri Ahmed Mithat mütercimi Ioannis Gavriilidis *Anatoli* gazetasına tefrika idildikten sonra Maarif nezareti celilesinin ruhsatı ile kitap suretinde dahi tap olunmuştur. İsbu güzel hikâyee Talas hanedanından Th. Stilianos efendinin namına hediye olunmuştur, 1891." Bkz. Evangelia Balta, *Karamanlidika Additions (1584-1900)* .

62 Halid Ziya'nın 19. yüzyıl romanını "hikâye" adı altında incelediği eseri için bkz. Halid Ziya, *Hikâye*, ed. Nur Gürani Arslan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998).

rak karar vermenin yanıltıcı olacağından söz etmektedir.[63] Esen, *Yeniçeriler*'i "uzun hikâye" olarak tasnif ederken yukarıda Gavriilidis'in yayımlayacağını söylediği *Dünyaya İkinci Geliş* ve *Handa Cin Var*'ı "roman", *Şeytan Kayası* ve *Dolaptan Seyr Etmek*'i "uzun hikâye" olarak isimlendirmiştir.

Yeniçeriler'in ardından 30.04.1891 (No. 4324)-20.5.1891 (No. 4341) tarihleri arasında *Şeytan Kaya* tefrika edilir. Roman, *Şeytankaya Tılsımı* başlığı ile Ahmet Mithat tarafından önce *Tercüman-ı Hakikat*'te tefrika edilmiş 1899 yılında da yayımlanmıştır.[64] Tarihlere bakılırsa söz konusu romanın yayımlanmadan önce Gavriilidis tarafından tefrikalardan Karamanlıcaya aktarıldığı düşünülebilir. Ahmet Mithat'ın Karamanlıca olarak yayımlanmış bilinen son eseri ise *Diplomalı Kız*'dır. *Anatoli*'de 18.04.1896 (No.5277)-19.06.1896 (No.5326) tarihleri arasında tefrika edilen bu roman *Letaif-i Rivayat* serisinin 19. cüzü olarak yine *Tercüman-ı Hakikat*'te tefrika edilmiş, sonrasında ise 1307/1889-1890 senesinde Kırk Anbar matbaasında risale olarak yayımlanmıştır.[65] Ahmet Mithat'ın "İfade" olarak *Diplomalı Kız*'a yazdığı önsözden kendisinin de aslında bu romanı *Levant Herald* gazetesinde Dick May adında bir "muharririn"[66] yazmış olduğu fıkradan ilham alarak kaleme aldığını öğreniyoruz: "Bu romanı bana ihtar eden şey 'Dik May' namında bir muharririn yazmış olduğu bir fıkradır ki kanun-ı sani-i efrencinin yedinci günü neşr olunan *Levant Herald* gazetesinde okumuşumdur."[67] Ahmet Mithat yeniden yazım tekniğini[68] ise şu şekilde açık eder: "Fıkrayı aynen tercüme ediyorum veyahut onu *bast* ve *temhîd* ile bir roman haline ifrağ eyliyorum zannetmeyiniz. Yalnız ondan aldığım fikir üzerine şu romanı yazarak aslını hiç de ihbar etmemiş olsa idim hiçbir kimse de bunun *muktebes* veyahut *müstarak* olduğunu anlayamazdı. Anlasaydı bile böyle bir iddiada bulunamazdı. Zira ben Dik May'ın yazdığı fıkradan onda bir istifade etmediğim halde bu onda biri kendimden beş yüz misli büyüttüm. Anladınız ya? Dik May'dan hemen hiçbir şey kalmadı. Fakat bunca senelerden beri iltizam etmiş olduğum âdet-i nimet-şinâsiyi bu eserde dahi bozmamak için keyfiyeti bu kadarcık ihtara mecbur oldum".[69] (abç: Orijinal metne yaptığım müdahaledir.)

---

63 Nüket Esen, *Hikâye Anlatan Adam: Ahmet Mithat* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 166.

64 Ahmet Mithat, *Şeytankaya Tılsımı*, haz. Özge Soylu Bozdağ, Özlem Kazan, Müge Küçük (İstanbul: Homer Kitabevi, 2015).

65 Her iki metni karşılaştırmalı olarak ele alan bir çalışma için bkz. Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, (yayımlanmamış sunum): "*Diplomalı Kız* of Ioannis Gavriilidis: Rewriting Ahmet Mithat in Karamanlidika," International Workshop on Intralingual Translation, Boğaziçi University, Department of Translation and Interpreting Studies, 27-28 November 2014.

66 Dick May 19. yüzyılın ikinci yarısında doğmuş Fransa'nın önemli kadın gazetecilerinden biriydi ve asıl adı Jeanne Weill'di (1859-1925).

67 Ahmet Mithat Efendi, "İfade", *Diplomalı Kız*, Haz. Erol Ülgen, M. Fatih Andı, Kâzım Yetiş (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003), 5.

68 Gavriilidis'in *Diplomalı Kız* metnini diliçi çeviri kavramı ile ele alan bir çalışma için bkz. Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, "*Diplomalı Kız* of Ioannis Gavriilidis: Rewriting Ahmet Mithat in Karamanlidika," *International Workshop on Intralingual Translation*, Boğaziçi University, Department of Translation and Interpreting Studies, 27-28 November 2014.

69 Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, 5.

Burada Ahmet Mithat, bir gazete makalesini nasıl romana dönüştürdüğünü açık ve seçik olarak anlatmıştır. Cemal Demircioğlu, Osmanlı çeviri geleneğini Ahmet Mithat örneği üzerinden sorunsallaştırdığı doktora tezinde Saliha Paker'in çalışmalarını[70] çıkış noktası olarak alarak Osmanlı çeviri geleneğinde "terceme" kavramını kültüre ve zamana bağlı olarak ele almış ve bu bağlamda Ahmet Mithat'ın birçok farklı çeviri pratiğini içeren yazma biçimlerini irdelemiştir. Demircioğlu bunlardan bazılarını şu şekilde aktarır: "*harfiyyen* (harfi harfine), *aynen*, *mealen*, *tevsien* (genişletilmiş), ayrıca *hulâsa* (özet), *taklid*, *tanzir* (benzetme, özenme) ve *tahvil* (dönüştürme)." Ahmet Mithat'ın da kendi pratiklerinin gayet farkında bir yazar olarak ürettiği metinlerin bazılarında kendisini *mütercim, muharrir*, *nâkil* and *mülahhis* (özetleyen) gibi farklı başlıklarla isimlendirdiğini belirtmiştir."[71]

Dolayısıyla aslında Gavriilidis, ustası Ahmet Mithat'ın yaptığını yapmış, kendi metnini onun metni üzerine inşa ederken benzer bir yöntem izleyerek onu kelime kelimesine çevirmek yerine kendi okur kitlesine ve edebi projesine uygun bir içeriğe, dile büründürmüştür.

Gavriilidis hakkında bildiklerimiz oldukça kısıtlı ancak Ahmet Mithat'ın metinlerine yazdığı önsözlerden yazarın onun sadece edebi açıdan ustası değil 17 seneden beri *Tercüman-i Hakikat*'te birlikte çalışmaktan gurur duyduğu patronu olduğunu da öğreniyoruz. Gavriilidis *Anatoli* gazetesi dışında *Anatol Ahteri* ve *Terakki* gibi diğer Karamanlıca gazetelerde Türkçe konuşan Ortodoks Anadoluluların eğitim ve kültürel yaşantısına dair yazılar da kaleme almaktaydı.[72] Türkçe edebiyat açısından asıl önemi ise, Ahmet Mithat'ın metinlerini yeniden yazarken kaleme aldığı mukaddemelerle metinleri dönüştürme pratiklerini ve stratejilerini görünür kılması ve bu bağlamda Karamanlıca edebiyatın üretilme koşullarına, metinlerin diline ve Türkçe konuşan Hıristiyanların söz konusu dönemdeki kültürlerine ilişkin bazı ipuçlarını açığa çıkarmasıdır. Dolayısıyla bu makalede metin merkezli dönüşümleri göstermekten çok[73] söz konusu ipuçlarına odaklanılacak.

---

[70] Saliha Paker, "Translation as Terceme and Nazire Culture-bound Concepts and their Implications for a Conceptual Framework for Research on Ottoman Translation History." *Crosscultural Transgressions: Research Models in Translation: V. 2: Historical and Ideological Issues*, ed. Theo Hermans, Manchester UK and Northampton MA, 120-143.

[71] Cemal Demircioğlu, "From Discourse to Practice: Rethinking 'Translation' (terceme) and Related Practices of Text Production in the Late Ottoman Literary Tradition", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2005), 335.

[72] Yannis Gavriilidis, "Anatolda ilmin terakkisi kabilmi değil mi?" *Anatol Ahteri*, 15 Kasım1886 (No.11); "Anatol Ahteri idaresine", *Anatol Ahteri*, 22 Kasım 1886 (No.12); Yannis Gavriilidis, "Teehhül İtmek, Evlenmek", *Terakki*, 30 Haziran 1888 (No. 4); Yannis Gavriilidis, "Tecrübesiz Başlanılan İşin Hatemesi Nedamettir", *Terakki*, 15 Mayıs 1888 (No. 1).

[73] Bu türden bir çalışma için bkz. Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, "The *Yeniçeriler* of Ioannis Gavriilidis: A Palimpsest in Karamanlidika," *Turkish Speaking Christians, Jews and Greek Speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire,* ed. Evangelia Balta ve Mehmet Ölmez (İstanbul: Eren Yayınları, 2011), 245-275.

Ahmet Mithat'ın diğer hikâye ve romanlarının arasında *Yeniçeriler*'in konu itibariyle çekici geldiği yazarın kendisi tarafından ifade edilmektedir: "[B]alâde konulan unvan yani *Yeniçeriler* kelimesinin yek nazarda mütalaa edecek olanların başka başka merakını mucib olacağından şüphe yoktur. Zira *Yeniçeriler* belki bin türlü hikayat ve vukuatları olduğundan, bu hikâyenin neye dair olacağı merakı davet eder."[74] *Yeniçeriler*'in II. Mahmut tarafından 1826 yılında kanlı bir şekilde bastırılmalarının ardından birçok hikâyeye ve sözlü kültüre konu olduğu biliniyor.[75] Özellikle gayrimüslimlerin anlatılarında *Yeniçeriler*'in korkunç ve adil olmayan temsilleri de söz konusu.[76] Gavriilidis, mukaddemesinin başında "tarih"e dayalı bir hikâye "nakl edeceği"ni belirtir ve bu hikâyenin "koca karılar"ın anlattıklarından çok farklı bir hikâye olacağını da özellikle vurgular:

> Evvel be evvel şurasını ihtar edelim ki, bu hikâyede *tarihe müstenid vukuat nakl edeceğiz*. Öteden beri adetimdir ki vaktim müsaade eder ise ya güzel güzel hikâyeler ve yahut tarih mütaala eylerim. Hikâyeler okurum amma, bizim memleketlerimizde koca karıların nakl eyledikleri 'küpe binmiş, yılanı kamçı etmiş, al beni filan mahalle götür der demez, havalanmış gibi *akla fikre külliyen mugayir bir takım saçma sapan hikâyeleri* değil ancak *ahlaka, fikre faidesi* olacak hikâyeleri okurum. Tarih okurum, lakin Çin veyahud Hind tarihi değil! Ancak *bulunduğumuz ülkenin ve taayyüş eylediğimiz beldenin* başlıca tarihini okurum.[77] (abç)

Geleneksel hikâyeciliği gerçekçilikten uzak, akıldan yoksun ve dahası ahlaka ya da düşünceye herhangi bir faydası olmadığı için olumsuzlayan Gavriilidis'in bu sözlerinin benzerini 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren roman türünde eser vermeye başlayan Namık Kemal, Şemsettin Sami ve Ahmet Mithat gibi çoğu Osmanlı yazarında bulmak mümkündür.

Eski geleneğin hayalci dünyasına karşı güçlü bir karşı tavrı içeren Gavriilidis'in şu ifadelerini Namık Kemal'in *Celalettin Harzemşah* mukaddimesinde ya da Ahmet Mithat'ın Emile Augier'den çevirdiği *L'Aventuriére* (*Nedamet mi? Heyhat!*) mukaddimesinde neredeyse aynı ifadelerle okuruz:

> İntihab olunacak pek çok hikâyeler vardır, lakin şu hikâyeyi intihab eylemekten maksadım birincisi, hikâyeyi teşkil eden eşhasın isimlerinin milli

[74] Yannis Gavriilidis , "Mukaddeme", *Yeniçeriler*, Ahmet Mithat, *Anatoli*, 13 Aralık 1890. Metinlerin Yunan harfli Türkçeden Latin harflerine aktarımında anlaşılır olma kaygısıyla bugünkü Türkçe yazım esas alınmış (Evrupa, Kastambolu gibi özel isimler dışında) kimi kelimeler bugünkü telaffuza göre okunmuş (örneğin yahod yerine yahut, zeman yerine zaman, virmek yerine vermek vb.), ek alan kelimelerde ek ile bitiştiği harfin uyumu sağlanmıştır; yapdık değil yaptık gibi. Orijinal metinde tutarsız biçimde bitişik ya da ayrı yazılan tamlamalar ise tire işaretiyle ayrılmıştır.

[75] Reşad Ekrem Koçu, *Yeniçeriler* (1964) (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2004); Reşad Ekrem Koçu, *Tarihimizde Garip Vakalar* (1952) (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2002); Giovanni Scognamillo, *İstanbul Gizemleri* (İstanbul: Bilge Karınca Yayınları, 2006).

[76] Evangelinos Misailidis, *Temaşa-i Dünya ve Cefakar u Cefakeş*, 1871-1872; Zabel Yaseyan, *Silahtarın Bahçeleri,* çev. Jülide Değirmenciler (İstanbul: Belge Yayınları, 2006).

[77] Gavriilidis, *a.g.e.*

> yani her zaman kulaklarımızın işitmiş olduğu esamilerdir. İkincisi hikâye milli, yani kendi memleketimizde cereyan eylemiş olduğundan, hikâyeyi mezkurede gösterilecek olan memleket dere, tepe, çarşı, pazar gördüğümüz, duyduğumuz mahallerdir. Üçüncüsü Evrupa romanlarının ekserisinde elan bizim mechulimiz olan bir takım esaslar mevcud bulunduğundan ve böyle insanın alışmadığı, görmediği bir romanı birden bire okumakta istenildiği kadar lezzet ve istifade edilemeyeceğinden, her halde insanın mechulü olan bir şeyle uğraşmaktan ise, malumu olan bir şeyle uğraşması daha evla olacağıdır.[78]

Bu alıntıdan Gavriilidis'in *Yeniçeriler* hikâyesi aracılığıyla her şeyden önce okuyucularına aşina gelen bazı unsurlara sahip bir metin üzerinden onları kurmaca dünya ile tanıştırmayı hedeflediğini anlıyoruz. Bu amaçla, onlara tanıdık gelen isimler, *Yeniçeriler* gibi kulaktan kulağa bir efsane gibi yayılan ve toplumsal hafızada henüz canlı bir geçmiş, İstanbul'un çeşitli semtlerinde geçen kurmaca mekânlarla örülmüş bir anlatı sunmaktadır. Herşeyden önemlisi biraz müphem bırakılsa da Avrupa romanlarında mevcut olan bazı unsurlar kendi anlattığı hikâyede yer almamaktadır! Gavriilidis, her şeyiyle "milli" bir hikâye peşindedir. Buradaki "milli"nin daha sonra kazanacağı "etnik" ve "milliyetçi" çağrışımlarından ziyade yerel olana, "biz"den olana atıfta bulunduğu ve "Avrupalı olan"la bir karşıtlık içinde konumlandırıldığı düşünülebilir.[79]

Yazar, asıl anlatmak istediğini bu alıntıdan sonra daha açık bir biçimde Kastamonulu okur analojisi ve yemek kültürü üzerinden dile getirir: "Mesela Kastamboludan gelen bir herif alafranga mükellef bir sofraya davet olunur ise, o adem öyle mükellef bir sofradan hiçbir lezzet alamayıp hatta karnını bile doyuramadan kalktığı halde, kendisinin gördüğü, yediği yemeklere bir dereceye kadar benzeyen alaturka bir sofrada kemal-i iştiha ile karnını doyurması misal addolunursa zan iderim biz de meramımızı anlatmış oluruz."[80]

Burada Anadolulu Ortodoks okur profiline daha doğru bir ifadeyle Gavriilidis'in bu metni yazarken muhatap olarak gördüğü okur profiline ve roman türüne atfedilen işleve dair de önemli ayrıntılar söz konudur. Kuşkusuz bu metnin muhatapları aynı zamanda *Anatoli* gazetesinin de sadık okurları olan Türkofon Anadolulu Ortodoks Hıristiyanlardı. Gazetenin okur kitlesi sadece İstanbul'da değil Anadolu'nun iç kesimlerinde de yaşayan çoğu tüccar ve zanaatkardı. *Anatoli*'nin İzmir, Bursa, Çarşamba, Ereğli, Mersin, Niğde, Adapazarı ve Lefke gibi yerlerde temsilciliklerinin bulunması ve Adana, Adapazarı, Bafra, Samsun, Ürgüp, Ünye, Şebinkarahisar ve Konya gibi Anadolu'nun farklı bölgelerinden gelen okuyucu mektupları bunun göstergesidir.[81] Daha önce de belirtildiği gibi

[78] Gavriilidis, *a.g.e.*

[79] Mustafa Nihat Özön "milli" ifadesinin 19. yüzyıl romanlarında telif olan, çeviri olmayan roman ve öyküler için kullanıldığını belirtmektedir. Bkz. Mustafa Nihat Özön, "Türk Romanı Üzerine", *Türk Dili Roman Özel Sayısı* 154 (1964), 577-591.

[80] Gavriilidis, *a.g.e.*

[81] Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, "The *Anatoli* Newspaper and the Heyday of the Karamanli Press", *Cries and Whispers in Karamanlidika Books,* 201-208.

Anatoli gazetesi Karamanlıca yayın organları içerisinde çok önemli bir konuma sahipti ve temel misyonu yayınladığı makale ve haberlerle Anadolulu Ortodoksların eğitim ve kültür seviyesini arttırmak, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde ve dış dünyada olup bitenleri okuyucularına aktarmak ve aynı zamanda mektuplar aracılığıyla kendilerini ifade eden okurlarının sesi olmak, bir platform oluşturmaktı. Bu alıntıdaki Kastamonulu okur muhtemelen sözlü kültürle taşınan geleneksel anlatıların dışında matbu olarak roman ya da öykü türüyle sadece bu *Anatoli* gazetesi üzerinden ilişki kuruyordu, dolayısıyla Gavriliidis'e göre ilk elden bir Batılı kurmacadan zevk alamayabilir, onun karakterlerine, davranış kalıplarına, olayın geçtiği mekâna kendini yabancı hissedebilirdi. Aynı okurun, Ahmet Mithat imzalı, halihazırda popüler bir konuyla ilgili Osmanlı coğrafyasında geçen, üstelik "Karamanlı" okurun anlayabileyeceği kelimelerle ve açıklamalarla yeniden yazılmış bir kurmacayı okurken alacağı haz, kendi sofrasında yemek yemenin verdiği hazza yakın olacaktı neredeyse.

İstanbul'daki ve Anadolu'daki Türkçe konuşan Ortodokslar üzerinde bu denli etkili olmuş bir gazetenin düzenli olarak kurmacaya yer vermesi edebiyata atfedilen önemi göstermesi açısından da dikkate değerdir. Aynı dönemde farklı toplulukların Batılı romana karşı gösterdikleri olumsuz tepkiler dikkate alınırsa *Anatoli*'nin romana karşı gösterdiği bu olumlu tavır daha iyi anlaşılabilir. Ioanna Petropoulou, Batı romanı karşıtlığının bütün Yunanca konuşan Ortodoks topluluklarda mecut olduğunu belirtirken[82]; Olga Borovaya, Yahudi din adamlarının roman okuyucularını boş işlerle uğraşanlar olarak nitelendirip "yalancılar "ve "Yahudi olmayanlar" tarafından yazılan sapkın kitapları [romanı kastederek] sansürlediklerinden söz etmektedir.[83] Gazetedeki tefrika bölümü sadece okur çekme kaygısıyla değil, Gavriilidis'in sözünü ettiği gibi akılcı ve faydalı bir tür olarak romanı tanıtmak için de kullanılmaktaydı.[84] Aynı önsözde şu cümleler eğitimi zayıf olarak görülen Anadoluluların açıklarını kapatmak üzere romandan faydalanmalarını öğütlemektedir: "İnsan ya tarih okumalıdır veyahut roman ezcümle bizim gibi talim ve tedrisleri biraz kısaca olan Anatolılar [Anadolulular] her halde okumalıdır zira tarih insana geçmiş zamanın vukuatını güya o zamanda bulunuluyor imiş gibi haber vereceğinden, roman dahi insanın ahlakına ve fikrine bir takım parlaklıklar verir zihni genişlendirir."[85]

Ustası Ahmet Mithat olan bir yazar için bu cümleler elbette şaşırtıcı değildir ancak burada yazar daha çok Anadolulu Ortodoksların kendi kimliklerinden gelen özgül bir duruma işaret etmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkçe konuşan Ortodoks Anadoluluların Yunanca bilmediklerinden dolayı "geri kalmış", "taşralı" "kaba saba" olarak nitelendirilmişler ve Osmanlı Rum

[82] Petropoulou, *a.g.m.*, 95.

[83] Borovaya, *Modern Ladino Culture*, 139.

[84] Benzer bir yaklaşımı Yannis Yannidis, *Prenses Anzol* romanının mukaddimesinde dile getirmektedir. Bkz. Yannis Yannidis, *Prenses Anzol*, "Bir İki Söz," *Anatoli*, 11 Şubat 1892 (No.4503).

[85] Gavriilidis, *a.g.e.*

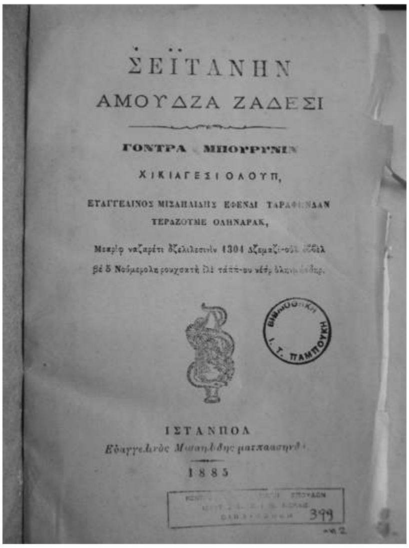

Şeytanın Amucazadesi. Gontra Buri'nin hikâyesi olup Evangelinos Misailidis Efendi tarafından tercüme olunarak maarif nezaret-i celilesinin 4301 Cemazi-ül evvel ve 5 numerolu ruhsatı ile tab-ı neşr olunmuştur. İstanbol, Evangelinos Misailidis Matbaasında, 1885.

elitleri tarafından sınıfsal olarak aşağı bir konumda addedilmişlerdir. "Karamanlı" ifadesi de çoğu zaman benzer bir aşağılamayı içerdiğinden bu topluluğa mensup kişiler tarafından tercih edilmemektedir.[86] Karamanlıca edebiyatın genelinde bu olumsuzlayıcı söyleme karşı geliştirilen tepkileri ve topluluğun ileri eğitim seviyesine gelmesine karşı yürütülen mücadelenin izlerini sıklıkla görmek mümkündür. Bu nedenle, Gavriilidis'in Kastamonulu örneğini vermesi hiç de tesadüfi değildir. Amaç, *Anatoli*'nin sayfalarında göre göre alışılacak olan Avrupai türün romanın, bir Anadolulu tarafından da okunabileceği noktaya okurları taşımaktır. Böylece koca karı masallarından gerçekçi dünyaya, hayalden de akılcılığa ve faydalı olana geçiş sağlanacaktır.

Gavriilidis'in yazma pratiğini ve metodolojisini ortaya çıkaran asıl bölüm ise şudur: "Hayli zamandan beri bir roman yazmak hevesine düştüm ve pek çok çabaladım. Desteler ile kağıtlar karaladım. (…) Halbuki roman veyahut hikâye denilmeye şayan bir mahsul meydana getiremedim. Düşündüm düşündüm nihayet karar verdim ki, temelsiz bir bina yapmak pek güçtür. Lakin temelleri atılmış hatta üzerinin çatısı dahi alınmış olan bir binanın derununun tezyinatı sâkin olacak ademin her ne suretle olursa olsun ikmal olunması daha kolaydır. Bundan dolayı telifi ile uğraştığım yani temellerini tutturmaya savaştığım romanı şimdilik yarıda bırakarak temeli atılmış, çatısı alınmış, ufak ve güzel, hatta vukuat-ı tarihiyeye müstenid milli bir hikâye intihab eyledim."

Bu bölüm 19. yüzyılın ikinci yarısında kurmaca yazmaya girişen bir yazarın zihin dünyasını şeffaflaştırması açısından da önemlidir. Her şeyden önce Gavriilidis, edebi ustası olarak gördüğü Ahmet Mithat tarafından Freudiyen anlamda kastre edilmiş bir yazar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Ahmet Mithat gibi yazamama riskine karşı onun yazarlık evine sığınarak hiç değilse binanın iç dekorasyonunda bazı değişikliklerle yetinmeyi seçmiştir. Başka bir yazıda gösterdiğim gibi aslında sözünü ettiği değişiklikler çok da mutevazı değildir.[87]

[86] Karamanlı ifadesinin olumsuz kullanımları için bkz. Foti Benlisoy ve Stefo Benlisoy, *Hıristiyan Türkler ve Papa Eftim* (İstanbul: İstos Yayın, 2016), 226-230.

[87] Şişmanoğlu Şimşek, "The *Yeniçeriler* of Ioannis Gavriilidis", 260-273.

Yazarın diline müdahale etmiş, anlatım kipini değiştirmiş, Karamanlı okura yabancı gelebilecek bazı kavramları dönüştürmüş, hatta anlatının alımlanmasını değiştirebilecek bazı paratekstler de eklemiştir. Belki romanı ya da öyküyü orijinallik ve yeni ile özdeşleştiren[88] günümüz modern okuru için bu türden bir müdahale garip karşılanabilir ancak Gavriilidis kendi özgün metnini üretme yolunda burada ustasını ya da babasını öldürmeye[89] çalışan bir çıraktan çok usta-çırak geleneğini benimseyen bir yazar konumundadır.

Böylece, söylemsel düzeyde "koca karı hikâyeleri" diyerek geleneksel anlatıları olumsuzlarken, pratikte edebi üretimini usta-çırak ilişkisiyle geleneksel bir biçimde gerçekleştirme yolunu seçmiştir. Aslında yeni ve eskinin bir arada olduğu 19. yüzyıl metinleri için bu şaşırtıcı bir durum da değildir. Namık Kemal, Ahmet Mithat ve Şemseddin Sami de geleneksel hikâyeciliği gerçekçi bulmayarak bazı noktalarını olumsuzlarken kendi romanlarında bazı geleneksel öğeleri kullanmaya devam etmişlerdir.[90] Geleneksellin izini *Yeniçeriler* tefrikasının başlangıç duyurularında da görmek mümkündür. *Yeniçeriler*'in ilk iki duyurusunda Ahmet Mithat "Muharrir" olarak geçerken Gavriilidis hikâyenin "nâkili" olarak geçmektedir. Sonrasında ise bu ifade, "mütercim" olarak değiştirilir. "Nâkili" kavramı, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın da bir makalesinde belirttiği gibi modern bir kavram olan tek başına okuma pratiğinden önceki bir döneme, hikâyelerin hatta romanların sesli olarak okunarak aktarılma pratiğine işaret etmektedir.[91] Diğer bir açıklama ise şudur: Bir anlatının yazarı, çevirmeni ya da nâkili olmak modern anlamdaki ayrımlardan farklı olarak bulanık, iç içe geçmiş bir alanı ifade ediyordu. Dahası "orijinal", "biricik" olmak yazarın nihaî amacı değildir, kurmacayı üretirken başka motivasyonlar ön plandadır.

Itamar Even-Zohar, çeviri edebiyatın belirli bir edebi sistemde etkin olduğu durumlarda –Karamanlıca edebiyatta olduğu gibi orijinal ve çeviri arasındaki ayrımın bulanıklaşacağından söz etmektedir. Ayrıca, çeviri bu denli önemli bir rol oynadığında, yeni bir dil üretiminde ve hedef edebiyattaki kompozisyonel örüntülerin ve tekniklerin üzerinde etkili olduğunu ve yeni metinlerin de bu yeni

---

[88] Iann Watt, *The Rise of the Novel* (Berkeley: University of California Press, 2001).

[89] "Etkilenme endişesi" kavramı için bkz. Harold Bloom, *The Anxiety of Influence: A Theory of Poetry* (New York: Oxford University Press, 1997).

[90] Geleneksel anlatıların 19. yüzyıl Osmanlı romanına olan etkileri için bkz. Pertev Naili Borotav, *Folklor ve Edebiyat* (İstanbul: Adam Yayınları, 1982); Güzin Dino, *Türk Romanının Doğuşu* (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008); Mustafa Özön, *Türkçede Roman* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985).; Berna Moran, "Âşık Hikâyeleri, Hasan Mellah ve İlk Romanlarımız" *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995); Robert P. Finn, *The Early Turkish Novel 1872-1900* (İstanbul: The Isis Press, 1984); Jale Parla, *Babalar ve Oğullar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002).

[91] Ahmet Hamdi Tanpınar, Ahmet Mithat romanları ile birlikte bütün bir ailenin okuma bilenin etrafında toplandığı ve böylece okuma saati kavramının oluşmaya başladığından söz etmektedir. Bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1956), 449.

yaklaşımlarla uyumluluğuna göre seçildiğini belirtmektedir.[92] Ahmet Mithat'ın gerek diliyle gerekse içeriğiyle yeni bir metnin ortaya çıkmasına uygun bir metin olduğunu Gavriilidis yukarıda gerekçeleriyle anlatmıştır. Ortaya çıkan yeni dilin nasıl olacağının ipuçlarını ise şu satırlarla verir:

> Şurasını evvelce haber verelim ki işbu hikâyeyi intihab eylemek öyle kolayca nakl etmek içün deyildir. Zira böyle bir hikâye pek kolay nakl edilemez. Çünkü öyle bir muharrir-i yeganenin kaleminden çıkan sözlerin pek çokları biz Anatoluların [sic] hatta rüyalarında bile görmedikleri kelimelerdendir. Bunları sade Türkçe ile yazmaya gayret edeceğim. Ekseri yerlerini lüzum-ı miktar izah ve hin-i hacette ihtisar ideceğim. Hasılı kelam ne *Anatoli* gazetesinde münderic Yorgos Sürmelidis efendinin belagat bendi gibi istıllah paralayacağım, ne de *Anatoli*'nin ekseri yerlerinde yemeni pençesine (pine) denildiği gibi kaba Türkçe yazacağım. Ancak şu devr-i celilde Türkçe lisanın kesb eylediği intizam dairesinde ve kuvvetimin yettiği mertebe herkesin anlayabileceği bir lisan ile yazmaya gayret eyleyeceğim.[93]

Yeniçeriler'den yaklaşık bir sene sonra, yine *Anatoli*'de tefrika edilmeye başlanan *Şeytan Kaya*'nın "Mukaddimesi"nde ise *Yeniçeriler*'de yapmaya çalıştığını yeniden vurgular:

> Bir de şurası hatırlarda olmak gerekdir ki *Yeniçeriler* hikâyesinin mukaddemesinde öyle ıstılah paralamayıp açık ve sade Türkçe ile yazacağımı beyan arz eylemiş idim. Zan iderim ki tekmil hikâye yazılıp 140 sahife teşkil eylediği halde ancak kırk kelime Arabî Farsî ile geçiştirilmiştir ki bu halde matlub derecede sade yazmak için ne kadar emek sarf olunduğu kolayca anlaşılır.[94]

Gavrilidis'in *Yeniçeriler* mukaddemesinde vaat ettiği sade dili tefrikada gerçekleştirdiği söylenmelidir. *Yeniçeriler* anlatısı boyunca yazarın, Ahmet Mithat'ın sade dilini daha da sadeleştirilerek Arapça ve Farsça kelimeler yerine "daha anlaşılır" Türkçe kelimeler kullandığı görülmektedir.[95] Richard Clogg, Karamanlıca metinlerin Türkologlar için asıl öneminin Türkçenin son üç yüzyıldır nasıl telaffuz edildiğini göstermesi olduğunu belirtmektedir.[96]

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artmaya başlayan Karamanlıca yayınlarda, bazı kitapların özellikle ilk sayfalarında kullanılan Türkçenin niteliğine dair özel bir not bulunmaktadır. Bu notlarda çoğunlukla şu ifadelere rastlanır: "Adi Türkçeye tercüme olarak", "Yavan Türkçe Lisanı", "Açık Türkçeye tercüme",

---

92 Itamar Even-Zohar, "The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem", *Poetics Today* 11/1 (1990), 45-51.

93 Yannis Gavriilidis, "Mukaddeme," *Yeniçeriler*, *Anatoli*, 13 Aralık 1890 (No. 4272).

94 Yannis Gavriilidis, "Mukaddeme", *Şeytan Kaya*, *Anatoli*, 30 Nisan 1891 (No. 4324)

95 *Yeniçeriler*'de özellikle kelime düzeyindeki sadeleşmenin ayrıntıları için bkz. Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, "The *Yeniçeriler* of Ioannis Gavriilidis: A Palimpsest in Karamanlidika," 245-275.

96 Richard Clogg, "Anadolu Hıristiyan Karındaşlarımız: The Turkish-Speaking Greeks of Asia Minor", *Anatolica*, (Hampshire, Vermont, Variorum Reprints 1996), 65-91.

"Adi Türki lisanına tercüme".[97] *Robinson Crusoe* romanının *Anatoli* gazetesindeki tefrikasına yazdığı sunuş yazısında Misailidis, romanı "Rumiceden alessevi Türkçe lisanına tercümesi" olarak sunmaktadır.[98] Ermeni harfli Türkçe yayınlarda bu ibare yok denecek kadar azdır,[99] bu nedenle kitapların ön sayfalarında yapılan bu kısa açıklamaların 19. yüzyıl Yunanca kültürel ve edebi üretimini etkileyen dil tartışmalarına bağlamak mümkün görünmektedir.[100] Bu bağlantıyı destekleyen diğer bir unsur ise henüz dil çatışmasının güçlü olmadığı ve *katharevusa*nın tek başına yazın dili olarak etkili olmadığı 1750'lere kadarki dönemde, farklı biçimlerde yazılmaya devam eden Yunanca kitapların, hangi biçimde yazılmış olduğunun kitapların ilk sayfasında belirtiliyor olmasıdır. Tıpkı Karamanlıca yayınlarda olduğu gibi bu ifadeler, Peter Mackridge'in belirttiğine göre "basit dil" ya da "ortak dil" şeklindedir.[101] Dolayısıyla, Karamanlıca yayın dünyasının hali hazırdaki bu gelenekten etkilenmiş olabileceği söylenebilir.

"Adi", "Açık", "Yavan", "Alessevi" Türkçe ya da her ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın, Türkçenin basit, anlaşılır bir dille yazılmış olması ve bunun ısrarla kitapların ön sayfalarında ilanı, Karamanlıca edebiyat için basit bir kitap yayımlama geleneğinin de ötesindeydi. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle *Anatoli* gazetesinde gerek okuyucular gerekse gazeteyi çıkaranlar tarafından tartışılan temel meselelerden biri gazetenin dilinin nasıl olması gerektiğidir. Gazetede temelde okuyucuların anlayabileceği genellikle "açık" ve sade" Türkçe olarak ifade edilen bir dil politikası benimsenmişti. Bu sadelik meselesi temelde iletişim dilini öne çıkaran, okuyucunun zorlanmadan anlayabileceği, Arapça ve Farsça tamlamalardan mümkün mertebe uzak bir gazete diliydi. "Açık" ve "sade" Türkçe ile yazdıklarını belirten "gazete muharrirleri" kimi zaman kullandıkları Arapça ve Farsça tamlamalar için okuyucularından şikâyet mektupları alıyorlardı. Gazetede yer alan bu dil tartışmaları *Anatoli* gazetesinin,

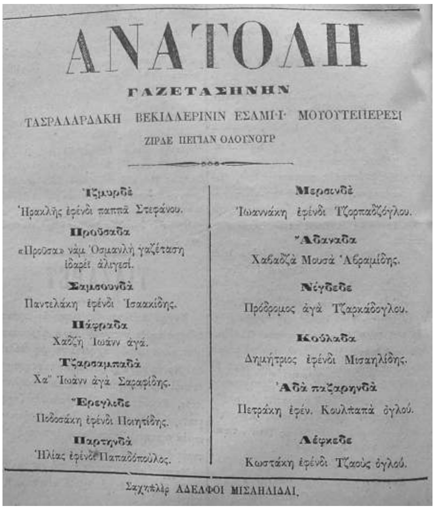
ΑΝΑΤΟΛΗ

ΓΑΖΕΤΑΣΗΝΗΝ

ΤΑΣΡΑΛΑΡΔΑΚΗ ΒΕΚΙΛΛΕΡΙΝΙΝ ΕΣΑΜΙ·Ι· ΜΟΥΟΥΤΕΠΕΡΕΣΙ

ΖΙΡΔΕ ΠΕΓΙΑΝ ΟΛΟΥΝΟΥΡ

Ἰζμυρδὲ
Ἡρακλῆς ἐφένδι παππᾶ Στεφάνου.

Προῦσαδα
«Προῦσα» νάμ Ὀσμανλὴ γαζέτασῃ ἰδαρέι ἀλιγεσί.

Σαμσουνδὰ
Παντελάκη ἐφένδι Ἰσαακίδης.

Πάφραδα
Χαδζῆ Ἰωάνν ἀγά.

Τζαρσαμπαδὰ
Χα" Ἰωάνν ἀγά Σαραφίδης.

Ἐρεγλεδε
Πεδοσάκη ἐφένδι Ποιητίδης.

Παρτηνδὰ
Ἡλίας ἐφένδι Παπαδόπουλος.

Μερσινδὲ
Ἰωαννάκη ἐφένδι Τζορπατζόγλου.

Ἀδαναδα
Χαδαδζὰ Μουσὰ Ἀβραμίδης.

Νίγδεδε
Πρόδρομος ἀγά Τζαρκάδογλου.

Κούλαδα
Δημήτριος ἐφένδι Μισαηλίδης.

Ἀδὰ παζαρηνδὰ
Πετράκη ἐφέν. Κουλπαπὰ ὀγλού.

Λέφκεδε
Κωστάκη ἐφένδι Τζαοὺς ὀγλού.

Σαχηπλὲρ ΑΔΕΛΦΟΙ ΜΙΣΑΗΛΙΔΑΙ.

"Anatoli gazetasının taşralardaki esami-i muteberesi zirde beyan olunur"

[97] Severien Salaville ve Eugène Dallegio, *Karamanlidika Bibliographie Analytique des ouvrages en langue turque imprimés en caractére grecs III.*

[98] *Anatoli*, 12 Ağustos 1852 (N. 80)

[99] Kevork Pamukciyan, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler* (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002).

[100] Mackridge, *Language and National Identity in Greece 1766-1976* (New York: Oxford University Press, 2009)

[101] Mackridge, *a.g.e.*, 80.

Karamanlıcanın bir "dil" olarak inşasında ve standardizasyonunda ne derece önemli olduğunu ortaya koymaktadır:

> Yegane maksadımız ve arzumuz Türkçeden başka lisana aşina olmayan sevgili hemşehrilerimize hızmet itmek idüğünden, mümkün olduğu mertebede açık lisanda yazmaya dikkat ediyoruz. Mamafih (bu taabir-i arebiyi A.N. efendi dahi kullandığından, biz de istimal ediyoruz; yoksa bunun ile beraber tabirini kullanacak idik) resmi ve açık Türkçeye tercemesi mümkün olmayan bazı logat ve taabirat var onların kullanılması zaruridir. Bundan başka yavaş yavaş bazı Arebi ve Farsi logat ve taabirat öğrenilmiş olsa zarardan ziyade faidesi olabilir zann ideriz. (…) Bundan evvel dahi ifade etdiğimiz gibi gazeta okumaktan maksadların birisi de adeta mektepde tahsil eder gibi lisanımızı tashih etmek yani düzeltmek olmalıdır zann ideriz.[102]

Ayrıca başka bir alıntıda "lisanın düzeltilmesi" gazetenin asli görevlerinden biri olarak gösteriliyor:

> Bundan başka bir gazeta lisanının nas beyninde kullanılan lisan derecesine indirilmesi de caiz olamaz. Bilakis tecricen [tedricen] lisanın düzeldilüp, nas beyninde nakıs ve yanlış bir surette söylenen söz ve taabiratın tashihi gazetenin cümle-i vazaifindendir.[103]

Gazetenin "açık" ve "sade" dilde yazılması gerektiğine dair okur mektuplarının fazlalığı bu meselenin Türkçe konuşan Hıristiyanlar için önemini ortaya koymaktadır. Örneğin bir okur, *Anatoli* gazetesinin dilinin, Misailidis dönemindeki kadar "açık" olmadığı için eleştirmektedir:

> Malum-u alinizdir ki rahmetli Evangelinos Misailidis zamanında Arabi ve Farisi lugat ve ibareler yazılıyor idi. Sonra teşekki olundu ki ekseriyet Türkçe bildiğinden anlamıyorlar deyü. O zaman kendisi ilan etti ve açık Türkçe yazmaya başladı. Şimdi sizler başladınız. Güzel, amma anlayan var ise, ona eyidir, anlamayana hiç makamındadır. Çünkü gazeta okumaktan maksat nedir, yazıldığını anlamaktır. Anlamaz ise lüzumu yoktur zan iderim. Onun için gelecek 1891 senesine kadar bedelini verdiğimizden hakkımız vardır, ister istemez alacağız. Eğerki bu lisan ile devam ederseniz, bizleri af iderek müşteri defterinden kaydımızı siliniz. A.N.[104]

Yalnızca gazete dili olarak değil, Karamanlıca yazın dilinin de basit ve anlaşılır olması her zaman için okurların atıfta bulundukları olumlu özelliklerdendir. 1891 yılına ait bir okuyucu mektubunda, *Anatoli*'de tefrika edilen Xavier Montépin'in *Çingene Kızı* romanı için bir okur şu yorumda bulunmaktadır: "Açık Türkçe lisanında yazıldığından okudukça ifadesi bize tesir ediyor." Karamanlıca kurmaca eserlerde kullanılan edebi dilin de "sade Türkçe" olması, bu eserleri kaleme alan yazarların da üzerinde titizlikle durdukları bir özelliktir.

---

[102] *Anatoli*, 26 Mayıs 1890 (No. 4194).
[103] *Anatoli*, 8 Mayıs 1890 (No. 4186).
[104] *Anatoli*, 19 Mayıs 1890 (No. 4191).

Johann Strauss, her ne kadar yüksek Osmanlı Türkçesini kullanmak isteyen Hıristiyan yazarlar bulunsa da bu çabaların büyük zorluklarla karşılaştığını, hatta Osmanlı Türkçesinden doğrudan transkribe edilen metinlerde bile yanlışlar görüldüğünü belirtmektedir. Yazar, bunun nedeninin büyük ölçüde Türkofon Hıristiyanların Arapça ve Farsça dillerinde formel, resmi bir dil eğitimden geçmemelerine bağlamaktadır.[105] Gavriilidis'in kurmaca metinlerinde ve *Anatoli*'nin genelinde görülen terkip yazımlarındaki tutarsızlıkların da benzer bir nedenden ileri geldiği söylenebilir. Böylece, Ermeni ve Yunan harfli Türkçe olarak eser veren çoğu Hıristiyan yazar, bilinçli olarak okurlarının anlayabileceği basit dilde eserler vermişlerdir. Hatta, bir yazar bilerek yanlış kelimeleri kullandığını, doğrularını kullanırsa okurların anlamayacağını düşündüğünü belirtir.[106] Strauss, dilde sadeleşme meselesinde özellikle Karamanlıları devrimci bulduğunu belirtmektedir. Dilin özellikle Arapça ve Farsça kelimelerden arındırılmaya çalışılması, "sadeliğe" ve "anlaşılır olma"ya yapılan vurgu akla 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı-Müslümanlarının dilde sadeleşme tartışmalarını getirmektedir. 1860 sonrasında özellikle Arap harfli Türkçe gazetelerde Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa, Ahmet Mithat, Şemsettin Sami ve Muallim Naci gibi aydınların tartışmalarında temelde yazı dilinde belli bir standardizasyona gidilme, imla ve alfabe sorunu, dilde "yabancı" sayılan unsurları ve gramer kurallarını terk etme vb. meselelerinin ele alındığı görülmektedir.[107] Karamanlı entelektüellerin bu tartışmalardan haberdar olduklarını yine *Anatoli*'de 8 Mayıs 1890 tarihinde yayımlanan bir okuyucu mektubuna gazete yönetiminin verdiği cevaptan anlıyoruz:

> Gazete ve risale mümkün mertebe Türkçeye karib olup nadir kullanılır ve anlaşılmaz muğlak ve müşgül Arabî ve Farsî lugat ve tabirat kullanılmamasını yalnız *Anatoli* Rumları değil hatta Asitaneli katip ve fasih olan Osmanlılarımız dahi isteyüp bu madde hakkında senelerce Osmanlı gazetelerinde bir hayli bendler yazılmıştır.

Şüphesiz, *Anatoli*'nin kurucusu Misailidis, dil konusunda sadeleşmeden yana Osmanlı meslektaşlarıyla gazeteler aracılığıyla bir okur kitlesi yaratma ve reformist düşüncelerini yayma konularında aynı idealleri paylaşıyordu. Ancak çoğu *Anatoli* okuru Yunanca bilmediğinden ve Arap harfli Türkçe okuyamadığından, Misailidis zorunlu olarak daha da sade bir Türkçe idealine doğru yol aldı. Tam da bu nedenlerle Gavriilidis, Ahmet Mithat'ın sade metnini Türkçe konuşan Anadolulu Ortodoks okurları için daha da anlaşılır kılmaya özen gösterdi.

---

105 Strauss, "Is Karamanli Literature part of a 'Christian-Turkish (Turco-Christian) Literature'?", 191.

106 *A.g.m.*, 191.

107 Agâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972).

VI: Tefrika Okurları ve Müşteri Yazılmak İsteyenler

Bu tefrikaların ne denli rağbet gördüğüne ya da okunup okunmadığına ilişkin ipuçlarını yine *Anatoli* gazetesinin sayfalarında bulmak mümkündür. Genel olarak Osmanlı döneminde süreli yayınlarda okuyucu mektuplarının nadiren yer aldığı düşünülürse[108], az sayıda da olsa gerek *Anatoli*'ye yazılan okuyucu mektuplarından gerekse gazete yönetiminin kendilerine yazıldığı söylenen mektuplarda söz konusu kurmaca metinlerin merakla takip edildiğini, okunduğunu, yenilerinin beklendiğini, bazen de sunuş biçimlerinin eleştirildiğini görüyoruz. Dolayısıyla okurların pasif birer alıcı olmaktan çok yayınlara müdahale eden, yayın politikasını belirli noktalarda eleştiren müdahil özneler oldukları söylenebilir.

Okuyucu yorumlarının başında yukarıda da örnek verildiği üzere tefrikaların dilinin sade ve açık olmasına yapılan övgüler gelmektedir. "Açık Türkçe" şu okuyucu mektubunda olduğu gibi romanları daha okunabilir kıldığı için de değerlidir: "Bu defa *Çingane Kızı* nam romanın tercemesi tefrikada derc olalıdan berü o kadar lezzet ve arzu ile okuyoruz ki adeta atideki nüshalarını sabırsızlıkla gözetiyoruz. Bu eserin gidişine göre gayet faideli ve ibretamiz oldığı gibi açık Türkçe lisanında yazıldığından okudukça şive-i ifadesi bize tesir idiyor." Ancak aynı kişi bu sözlerinin devamında çoğu kişinin tefrikalara ehemmiyet vermediğini de belirtmektedir: "Müşterilerden birçoğu tefrikaya ehemmiyet vermediklerini bildiğimizden bunun mütealasını tavsiye itmekle beraber böyle bir eser-i makbulenin gazetanıza dercinden dolayı memnuniyetimizi alenen gazetanızla ilanını rica ideriz. Müşterilerinizden D. K.T./X.P.M."

Gazete yönetimi Montepin'in *Çingane Kızı* romanının "lezzetle" okunduğundan bu nedenle ayrıca kitap olarak basılacağından söz etmektedir:

> Çingane Kızı: Fransa meşahiri müellifinden Havier de Montépin'in en birinci asarından olan ve gazetemize tefrika sureti ile derc edilerek umum tarafından lezzetle okunan bu roman, bu kere pek çok zevatı kiramın talep ve teşviki üzerine ayrıca kitap şeklinde olarak dahi tab-u temsil olunacaktır. *Çingane Kızı* romanını ne kadar medh etsek yine hakkı ile tavsif etmiş olamayız. Gelecek Janouarios iptidasından itibaren cüz be cüz neşr olunacak ve her cüzü 2 kuruş fiyatla satılacaktır. Müşteri olmak arzu edenler matbaamıza müracaat etsinler.[109]

Yine benzer bir biçimde bir duyuruda *Anatoli*'deki ilk tefrikalardan biri olan *Theagenis ve Harikleia*'nın yeniden tefrika edilmesini isteyen okurlara, yine çok rağbet gören başka bir romanın, *Serseri Yahudi*'nin tefrika edileceği "müjdesi" verilmektedir:

> Gazetamızda evvelki güne kadar devam idüp gelmekte olan *Theagenis Harikleia* romanının hitam bulması üzerine rağbetlü müşterilerimizden birçoğu mezkur romanın gayet latif olmasından dolayı bir daha derc edilme-

[108] Erkul Yağcı, "Turkey's Reading (R)Evolution A Study On Books, Readers And Translation (1840-1940)," 181.
[109] *Anatoli* 14 Aralık 1893 (No. 4750).

sinin kabili olup olmadığını ve bu roman gibi diğer bir roman bulunabildiği halde tercüme ve tefrika sureti ile gazetamıza derc idilmesini reca ittiklerinden ilk tekliflerinin mümkün olamadığı içün umum rağbetlü müşterilerimizi memnun itmek üzere herkesin indinde fevkalade bir rağbeti mazhar olmış ve diğer lisanlarda binlerce nüshaya tab idildiği halde nefaset ve meraklılığından dolayı bugün bir nüshası bile pek nadir bulunabilecek bir raddeye gelmiş olan Serseri Yahudi nam romanı müteveffa pederimiz Evangelinos Misailidis Efendi'nin tercümesi mucibi gelecek Julios 15'inden itibaren gazetamıza tefrika sureti ile derc edeceğiz. Bu kadar meraklı ve herkesin merakını celp etmiş olan romanın sıra numerosunu tutmak arzu edenlerin o güne kadar kayıt idilmeleri ve sonra istenildiği halde nüsha aramaklığa güçlük çekileceği ilan olınır. (abç)[110]

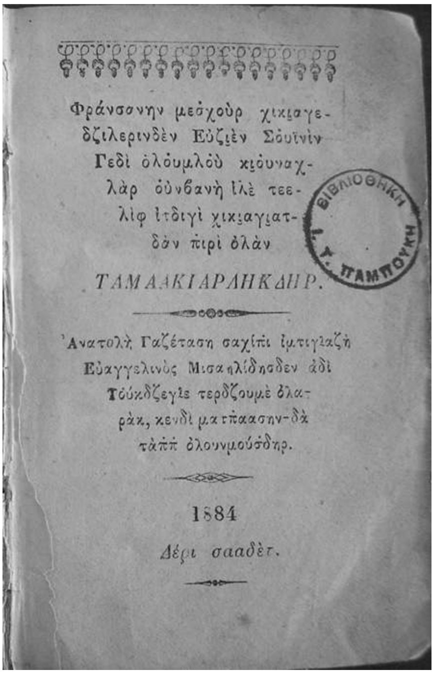
Φράνσανην μεσχούρ χικιαγεδζιλερινδὲν Εὔζιὲν Σούϊνὶν Γεδὶ ὀλόυμλοὺ κιόυναχλὰρ οὐνβανὴ ἰλὲ τεελὶφ ἰτδιγὶ χικιαγιατδὰν πιρὶ ὀλὰν
ΤΑΜΑΑΚΙΑΡΛΗΚΔΗΡ.
Ἀνατολὴ Γαζέτασῃ σαχίπι ἰμτιγιαζὴ Εὐαγγελινὸς Μισαηλίδησδεν ἀδὶ Τούκδζεγὲ τερδζουμὲ ὀλαρὰκ, κενδὶ ματπαασην-δὰ τάπ ὀλουνμούσδηρ.
1884
Δέρι σαάδετ.

Fransa'nın meşhur hikâyecilerinden Evzien Süi'nin yedi ölümlü günahlar ünvanı ile telif ettiği hikâyattan biri olan Tama[h]kârlık'tır. Anatoli gazetesi sahib-i imtiyazı Evangelinos Misailidis'ten adi Türkçeye tercüme olarak, kendi matbaasında tab olunmuştur. 1884. Der-i Saadet.

"Romanın sıra numerosu"nu tutmanın, romanın takip edilmesi açısından ne kadar önemli olduğu bir sonraki alıntıda da vurgulanmaktadır:

Müşterilerimizin bir haylisi tarafından vuku bulan şikayetlerde *Paris Sırları* romanının haftada bir defa neşrinden hikâyenin merbuditince [sic] *sıra tutulamadığı* beyan olunmakla, bilcümle müşterileri memnun etmek arzusuyla cüz cüz çıkarılan *Paris Sırları* romanını tefrika olarak derc edeceğiz. Şu tedbiri ittihaz etmemiz ancak müşterilerin memnuniyeti için olup buna da takviyet vermek için bugünkü nüshamızın dördüncü sayfasında 10 sayfalık kadar Paris Sırları romanının mabadını derc ediyoruz.[111] (abç)

Tefrikaların gazetelere okuyucu çekmek ve var olan ekonomik problemleri gidermek için de kullanıldığı açıktır. Bu nedenle tefrikalar dikkat çekici başlıklar ve tanıtımlarla çoğunlukla "Yeni Tefrika" başlığıyla önceden duyuruluyordu. *Prenses Anzol* romanı şu duyuruyla okuyucuya sunulmuştur:

[110] *Anatoli*, 25 Haziran 1897 (No. 5569).
[111] *Anatoli*, 22 Şubat 1897 (No. 5470).

> Birkaç günden sonra meşhur roman muharrirlerinden Özen Sue nam hikâyenüvisin en müntehab asarından *Prenses Anzol* nam romanın dercü neşrüne başlanılacaktır. Mezkur roman vukuatı tarihiyeye müstenid olup ragbeti mahsuseyi umumiyeyi celp etmiş ve pek çok kerre tab edilmiş meşhur romanlardan biridir.[112]

Kalp ve Dudaklar "gayet facialı ve ibretamiz bir roman", *Mukavelat* "dehşetli", yeni yıl armağanı olarak okurlara verilecek olan roman *Evlenmek İsteyen Adem* (Çev. Endirlikli Vasileos Efendi) ise "ahalimizin ahlak ve huy ve lisanına uygun" ibareleriyle tefrika öncesi tanıtılmıştır.

Tefrikaların sonrasında yayımlanması da okuyucuların abone bedellerini ödemeleriyle yakından ilgiliydi. Hem gazetenin varlığını devam ettirmesi hem de tefrikaların kitap olarak yayımlanması ancak gazete bedellerini gönderen ve romanlara müşteri olarak ismini yazdıran okurlarla mümkündü. Bu konunun *Anatoli*'nin gündeminde sıklıkla yer aldığı[113], hatta gazete yönetiminin gazete bedellerini göndermeyenlerin isimlerini gazetede ilan etmekle tehdit ettiklerini görüyoruz: "Gazete bedelini göndermekliğe musameha iden müsterilerin isimlerini gazetamızla ilan ideceğimizi defaten ifade itmis isek de, hala hayliceleri göndermediklerinden bunların artık isimlerini ilan itmeğe mecbur oldık, ve borçlarını virinceğe değin cabeca isimlerini zikr ideceğiz."[114]

Abone bedellerinin ödenmemesi durumunda bazı romanların basılamayacağına, romanın "devamı neşrinin dahi vatandaşlarımızın himmet ve muavenetleri ile husule geleceği"ne ilişkin duyurulara gazete sayfalarında rastlanmaktadır:

> Tunçtan Kızlar: Fransa meşahiri üdebasından Havier de Montepen [Montepin] nam zatın baliadaki serlevha ile telif-u tertip itmüş oldığı ahlak-u adaba muvafık olması ile gayetle nefis ve eğlenceli olan eser-i nefisini sevgili vatandaşlarımınızın mearifperverliğine mağruren biltercüme 1800-2000 sahifeye karip ve beher cildi 15'er guruş bedel ile altı ciltten ibaret olmak üzere mearif nezareti celilesinin ruhsatı ile *Anatoli* gazetası matbaasında tab-u temsiline cüret kılındı. Binaenaleyh kitab-ı mezkurun fevaiz-i hasenatı erbabı indinde malum olduğu gibi, devamı neşrinin dahi vatandaşlarımızın himmet ve muavenetleri ile husule geleceği musellem bulunduğundan müşteri olmak ve bilcümle müşterilerimizin isimleri altıncı cildin intihasına kayd edilebilmek içün, arzu iden ilimperveran tarafından imzalanmak üzere işbu ilanname neşr idildi. Abone yazılmak isteyen efendilerin Der-i Saadet Çarşu-yı Kebir Astarcı Hanı'nda nom. 29 ve 51 odalara, ve Galata'da Kerestici

[112] *Anatoli*, 15 Temmuz 1891 (No. 4381).
[113] Şişmanoğlu Şimşek, "The *Anatoli* Newspaper and the Heyday of the Karamanli Press," 114.
[114] *Anatoli*, 11 Mart 1889 (No. 5426).

> Sokağı'nda nom. 18 *Anatoli* matbaasına müracaat itmeleri mütemennadır. En Kwn/polei 01.07.1892 Th. K. P."[115]

Aynı durum *Çingane Kızı* romanı için de geçerlidir:

> *Çingane Kızı*: Önümüzdeki hafta mezkur romanın dördüncü cildi müşterilere tevzi olunacaktır. Taşralardan şimdiye kadar bedellerini göndermeyenlere rica ederiz, ilk posta ile göndersinler. Zira kusur iki nüshanın tabına devam olunmaklıkta müşkilata tesadüf ediyoruz.[116]

Abonelik sistemi Karamanlıca yayın dünyasının üretim ilişkilerinde önemli bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kitapların yayımlanmasını mümkün kılan bu sistem okurların önceden abone bedellerini göndererek kitap müşterisi olarak kaydolmalarını sağlıyor, sonrasında kitap arkasında abone isimlerinin bulunduğu listeyle yayımlanıyordu. Bilebildiğimiz kadarıyla bu türden bir isim listesi Ermeni harfli ya da Arap harfli Türkçe yayınlarda bulunmamaktadır. Richard Clogg'un belirttiğine göre, dönemin Yunanca kitaplarında da bu türden listeler mevcuttur. Clogg, bu listelerle ilgili sistematik bir çalışmanın Karamanlıların sosyal, entelektüel ve dini tarihleriyle ilgili önemli bilgiler vereceğini belirtir.[117] Bu listeler, aynı zamanda, Gérard Genette'in tanımlamasına göre "paratekst" olarak da değerlendirilebilir. Paratekstler, metin dışında yer alan ancak metnin alımlanmasında istesek de istemesek de, farkında olsak da olmasak da çok etkili olan unsurlardır. Bunlar, başlık, ara başlık, önsöz, son söz, dipnot, epigraf, ilüstrasyon, kitap kapağı vb. metne ilişkin ikincil dereceden birçok öğeyi içerir.[118]

Yalnızca kurmaca eserlerde değil, farklı türlerde yazılmış olan Karamanlıca kitaplarda da bulunan bu isim listeleri çoğunlukla "esami-i müşteriin"[119], "müşterilerin esamesi"[120], "muteber müşterilerin esamisi defteridir"[121], "işbu hikâyenin istirasına rağbet buyuran erbab-ı mütealanın esamı cetveli"[122], "işbu kitaba müşteri yazılan hayırhahanın [sic] esamesidir"[123] vb. başlıklar altında kitabın sonunda okuyucuya sunulmaktadır. Bazen yer adlarının altında isimlerin sıralanması şeklinde listeler verilirken, bazen de *Temaşa-i Dünya*'da olduğu gibi isimler alfabeye göre dizilir ve yanlarına da yer adları eklenir. Bu listeler öncelikle 1870'li yıllarda bir kitabı satın alan okuyucuların isim ve yerlerini açıkça belirtmeleri açısından da yayın tarihi açısından çok önemli veriler taşımaktadır.

---

[115] *Anatoli*, 8.Temmuz 1891 (No.4375).

[116] *Anatoli*, 17 Şubat 1895 (No. 4945).

[117] Richard Clogg, "A Millet Within a Millet: The Karamanlides," 401.

[118] Gérard Genette, *Palimpsests: Literature in the Second Degree,* çev. Channa Newman ve Claude Doubinsky, (London: University of Nebraska Press, 1997), 3.

[119] Xavier de Montépin, *Etmekci Hatun*, çev. İlias K. Emmanouilidis (Der-i Saadet: Sotiriadis Matbaası, 1885).

[120] Evangelinos Misailidis çev., *Genovefa Hikâyesi* (Der-i Saadet: *Anatoli* Matbaası, t.y.)

[121] Gontra Bouri, *Şeytanın Amucazadesi*, çev. Evangelinos Misailidis (İstanbol: Evangelinos Misailidis Matbaasında, 1885).

[122] Aleksandros Doumas, *Meşhur Monte Hristo Hikâyesinin Zeyli Lord Hop* (Asitane: Dim. ve Ath. Nikolaidi Matbaası, 1884).

[123] Simeon Aleksiou Değirmencoglou, *Divan-ı Talip* (Der-i Saadet: Evangelinos Misailidis Matbaası, 1883).

Örnek vermek gerekirse, Karamanlıca yazının en önemli eserlerinden biri olan *Temaşa-i Dünya*'nın arkasında yer alan abone listesine baktığımızda, bu romana İstanbul'dan çok, Anadolu'nun hemen her yerinden abone olarak isimlerini yazdıranları görmek mümkün. Bu yerler arasında Misailidis'in doğum yeri olan Kula başta olmak üzere Fertek, Kayseri, Nevşehir, Niğde, Endirlik, Geyve, Sille, Zincidere, Ankara, Aydın, Sinop, Ürgüp, Kastamonu, Isparta, Adapazarı gibi Karamanlı nüfusun Anadolu'da yoğun olarak yaşadıkları yerler öne çıkmaktadır. Listede kadın ismine rastlanmaz, buna karşın birkaç din adamı olduğu görülmektedir. *Temaşa-i Dünya*'ya abone olan kişilerin Anadolu'da geniş bir coğrafyaya yayılmış olması, bu romanın yalnızca İstanbul'la sınırlı bir okuyucu kitlesine hitap etmediğini göstermektedir. Bu yaygınlığın daha önce sözü edilen dil düzeyinde daha "anlaşılır" bir Türkçeyi gerektireceği de iddia edilebilir. Sadece bu listelere bakarak bile Yunan harfli Türkçede üretilen kurmacanın sadece kent merkezlerinde değil Anadolu'nun her yerine yayıldığını, bunun ise kurmacanın içeriğini ve dilini son derece etkileyebileceğini söyleyebiliriz.

Ancak, bu isimleri, Peter J. Rabinowitz'in deyişiyle romanın "gerçek okur"ları[124] olarak ne dereceye kadar değerlendirebiliriz? Rabinowitz'e göre "gerçek okur", "etten kemikten canlı okurlardır", aynı zamanda bu okur tipi yazarın üzerinde kontrol sahibi olamadığı tek okur tipidir. Romanı almak üzere abone olarak isimleri yazdırmış olmaları bu kişileri ne dereceye kadar "gerçek okur" yapar kestirmek zor, ancak *Temaşa-i Dünya* özelinden konuşursak Misailidis'in bu okurları "itibarlı müşteriler" olarak kodlaması, onları en azından "yazarsal okur" olarak tasarladığını, diğer bir ifadeyle, bu isimlerin kendi zihninde tasarladığı okur kitlesine yakın kişiler olduğunu gösteriyor olabilir. Bu isimler muhtemelen, Anadolu'daki Karamanlı kimliği ve demografik yapısı düşünüldüğünde[125] ticaretle ya da tarımla uğraşan, ticari ve tarımsal ürünlerini kent merkezlerine satan, bu nedenle mali durumu iyi, Türkçe konuşan Ortodokslardı. Muhtemelen, bu romanı satın almak istemelerinde, belki edebiyata olan ilgilerinden çok, romanın yazarı olan *Anatoli* gazetesi sahibi Evangelinos Misailidis'in adı büyük öneme sahipti; büyük bir ihtimalle bu isimler aynı zamanda Misailidis'in gazetesi *Anatoli*'nin de abonesiydiler. Bu noktada Misailidis'in adının Karamanlılar için "yazar" olmanın çok ötesinde bir etkiye sahip olduğunu da hatırlamak gerekir.[126] Hatta, Misailidis'in bir kanaat önderi ve yayıncı olarak, gerçek

[124] Peter Rabinowitz, metinlerin ürettiği okurları üç düzlemde ele almaktadır: Kitabı satın alıp okuyan "etten kemikten" "gerçek okur" (*actual audience*), yazarın romanını yazarken zihninde tasarladığı "yazarsal okur" (*authorial/hypothetical audience*) ve yazarın bir tür taklidi olan anlatıcının anlatısında hitap ettiği kurmaca okur olan anlatısal okur (*narrative audience*). Bkz. Peter Rabinowitz, "Truth in Fiction: A Reexamination of Audiences," *Critical Inquiry 4* (1977): 121-14.

[125] Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları*, çev. Devrim Evci (Ankara: Ayraç Yayınevi, 1997), 155-157.

[126] Genette, "yazar adı"nı da bir paratekst olarak değerlendirir. Bkz. Gérard Genette, *Paratexts,* çev. Jane E. Lewin (New York: Cambridge University Press, 1997). Bu durumu Ahmet Mithat üzerinden tartışan bir yazı için bkz. Nüket Esen, "Ahmet Mithat'ta Anlatıcı ve

okurlarının bir kısmını bizzat tanıdığını bile düşünebiliriz. Okurlarıyla bu denli doğrudan ilişki kurabilecek bir yazar olarak Misailidis, *Temaşa-i Dünya*'yı kaleme alırken "yazarsal okur"larının entelektüel seviyelerini arttırmak ve onların iyi bir Hıristiyan ve iyi bir yurttaş olmaları için neleri yapmaları ve neleri okumaları gerektiğine dair bilgilendirmek üzere hiçbir fırsatı kaçırmamaktadır. Bu nedenle, gazetesinde kullandığı gündelik bildirişim dilinin benzerini geniş okur kitlelerine ulaşmak üzere kurmacasını yazarken de kullanmıştır.

Tefrika tamamlandıktan sonra okurların kitabı nerede bulacaklarına dair de gazetede ilanlar yayımlanmaktaydı: "*Yeniçeriler*: İşbu güzel hikâyenin kitabından almak isteyenler, Balıkpazarında 66 num. Kostakinin kütüphanesinden, 105 ve 117 num. İsak ve Eftimaki efendilerin dükkanlarına ve Hocapaşa Babıali caddesinde Tercümanı Hakikat matbaasında Y. Gavriilidis efendiye müracaat edebilirler."[127]

VII. Sonuç Yerine

Birçoğu *Anatoli* sayfalarında tefrika olarak kalmış olan Karamanlıca edebi kurmacalar nicelik açısından Ermeni harfli ya da Arap harfli Türkçenin gerisinde kalsalar da bu yazı boyunca ortaya konmaya çalışıldığı üzere 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra artmaya başlayan kurmaca edebiyatın üretimine ve dolaşımına ilişkin önemli ayrıntılar içermektedir. Edebi çalışmalara çok az konu olan, olduğunda da "orijinal" olmamakla eleştirilen Karamanlıca edebi üretimi özellikle Osmanlı çeviri tarihine ilişkin yeni çalışmalara kaynaklık edebilir. Bir metnin başka bir metinden farklı stratejiler kullanılarak yeniden üretilmesi, farklı bir okur kitlesine adapte edilmesi, hangi eserlerin seçilip nelerin dışarıda bırakıldığı, paratekstlerin neyi ifade ettiği gibi meseleler hâlâ yanıtlanmayı beklemektedir. Başka bir ifadeyle, makale boyunca da dile getirildiği gibi 19. yüzyıl boyunca yapılan ve "çeviri" olarak kataloglanan kurmacaların her biri çevirmenin yeniden yazma pratiklerini gündeme getirecek zengin materyallerle doludur.

Karamanlıca edebiyatın ortaya koyduğu bir başka önemli husus da tefrikaların kitaba dönüşümü sırasında gazete yönetimi, okurlar ve taşradaki muteber kişilerle kurulan ilişki ağıdır. Tefrikanın yayına dönüşmesi için ona yeteri kadar müşteri yazılacak ve öncesinde parasını ödeyecek bir okur kitlesi gerekmektedir; bu da gazete yönetimini okurların ilgisini çekecek ve anlaşılır olacak tefrikaları yayınlamaya yönlendirdiği söyleyebilir. Bazı kitapların yayına dönüşmemesini belki de bu anlamda okurun ilgisizliğine bağlayabiliriz. Yayıncının yayımladığı kitabı İstanbul'da ya da büyük ölçüde taşrada eşraftan bir kişiye ithaf etmesi ise kitabın bir prestij ve itibar nesnesi olarak dolaşımda olmasıyla ve hamilik kurumuyla ilişkilendirilebilir.

Muhatabı," *Merhaba Ey Muharrir: Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar* içinde, haz. Nüket Esen ve Erol Köroğlu (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2009), 59-72.

[127] *Anatoli*, 2 Mart 1891 (No. 4303).

Karamanlıca edebiyat 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı coğrafyasında farklı alfabelerde Türkçe ya da başka dillerde üretilmiş onlarca edebiyattan sadece biri, yapbozun bir parçası. Bu alanda yapılacak diğer çalışmalarla hiç şüphesiz 19. yüzyıl Osmanlı edebiyatını/edebiyatlarını anlamak için elimizde çok daha zengin bir materyal olacak.

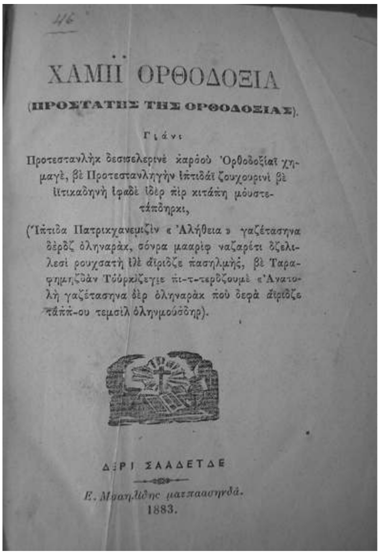
ΧΑΜΙΪ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ

(ΠΡΟΣΤΑΤΗΣ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ).

Γιάνι

ΔΕΡΙ ΣΑΑΔΕΤΔΕ

1883.

Hami-i Ortodoksia (Prostatis tis Orthodoksias). Yani Protestanlık desiselerine karşı Ortodoksiyayı himaye, ve Ortodoksluğun ibtidai zuhurunu ve itikadını ifade eder bir kitab-ı müstetabdır ki (ibtida Patrikhanemizin "Alitheia" gazetesine derc olunarak, sonra maarif nezaret-i celilesi ruhsatı ile ayrıca basılmış, ve tarafımızdan Türkçeye bittercüme Anatoli gazetesine der[c] olunarak bu defa ayrıca tab-ı temsil olunmuştur. Der-i Saadette E. Misailidis Matbaasında, 1883.

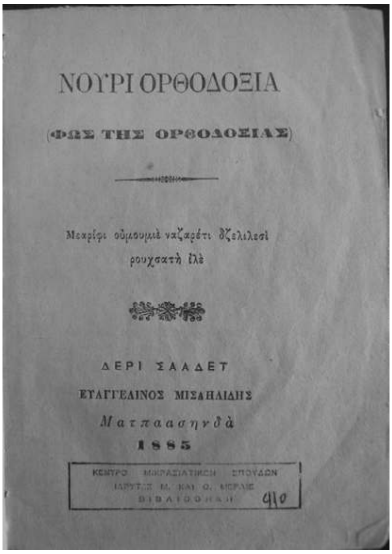
ΝΟΥΡΙ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ

(ΦΩΣ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ)

ΔΕΡΙ ΣΑΑΔΕΤ

ΕΥΑΓΓΕΛΙΝΟΣ ΜΙΣΑΗΛΙΔΗΣ

1885

Nur-ı Orthodoksiya (Fos tis Orthodoksias). Maarif-i umumiye nezaret-i celilesi ruhsatı ile, Der-i Saadet, Evangelinos Misailidis Matbaasında, 1885.

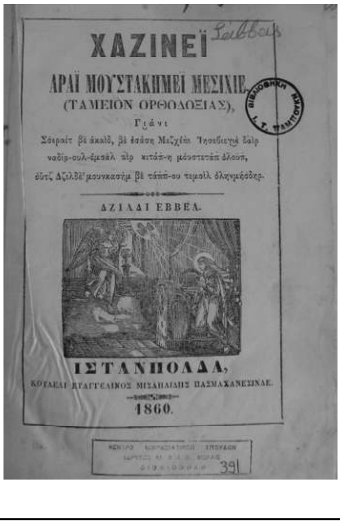
ΧΑΖΙΝΕΪ

(ΤΑΜΕΙΟΝ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ),

ΙΣΤΑΝΠΟΛΔΑ,

1860.

Hazine-i Ara-i Müstakime-i Mesihiye (Tameion Orthodoksias). Yani şerait ve akaid, ve esas-ı mezheb-i İsevieye dair nadir-ül-emsal bir kitab-ı müstetab olub üç cilde münkasım ve tab-ı temsil olunmuştur. Cild-i evvel. İstanbolda, Kulalı Evangelinos Misailidis Basmahanesinde, 1860.

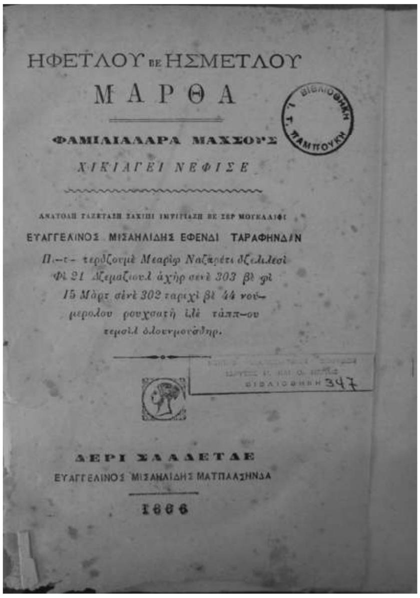

ΗΦΕΤΛΟΥ ΒΕ ΗΣΜΕΤΛΟΥ
ΜΑΡΘΑ
ΦΑΜΙΛΙΑΛΑΡΑ ΜΑΧΣΟΥΣ
ΧΙΚΙΑΓΕΙ ΝΕΦΙΣΕ

ΑΝΑΤΟΛΗ ΓΑΖΕΤΑΣΗ ΣΑΧΙΠΙ ΙΜΤΙΓΙΑΖΗ ΒΕ ΣΕΡ ΜΟΥΕΛΛΙΦΙ
ΕΥΑΓΓΕΛΙΝΟΣ ΜΙΣΑΗΛΙΔΗΣ ΕΦΕΝΔΙ ΤΑΡΑΦΗΝΔΑΝ

ΔΕΡΙ ΣΑΑΔΕΤΤΕ
ΕΥΑΓΓΕΛΙΝΟΣ ΜΙΣΑΗΛΙΔΗΣ ΜΑΤΠΑΑΣΗΝΔΑ
1886

İffetlü ve İsmetlü Martha. Familialara Mahsus Hikâye-i Nefise, Anatoli Gazetesi Sahib-i İmtiyazı ve Ser Müellifi Evangelinos Misailidis Efendi tarafından bittercüme maarif nezaret-i celilesi fi 21 Cemaziyelahir sene 303 ve fi 15 Mart sene 302 tarihi ve 44 numerolu ruhsatı ile tab-ı temsil olunmuştur. Der-i Saadette, Evangelinos Misailidis Matbaasında, 1886.

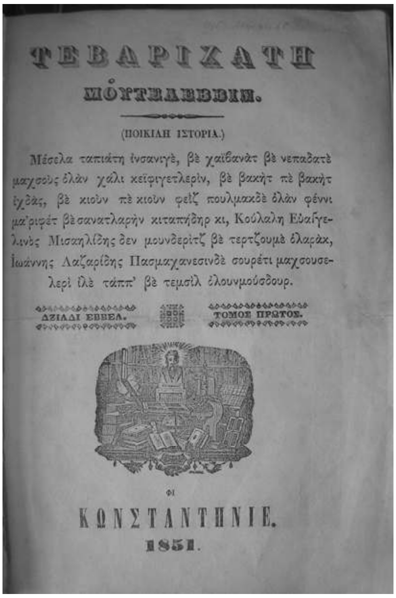

ΤΕΒΑΡΙΧΑΤΗ
ΜΟΥΤΕΛΕΒΒΙΝ.
(ΠΟΙΚΙΛΗ ΙΣΤΟΡΙΑ.)

Μέσελα ταπιάτη ἰνσανιγὲ, βὲ χαϊβανὰτ βὲ νεπαδατὲ μαχσοὺς ὀλὰν χὰλι κεϊφιγετλερὶν, βὲ βακὴτ πὲ βακὴτ ἰχδὰς, βὲ κιοὺν πὲ κιοὺν φεὶζ πουλμακδὲ ὀλὰν φέννι μαʹριφὲτ βὲ σανατλαρὴν κιταπήδηρ κι, Κούλαλη Εὐαγγελινὸς Μισαηλίδης δεν μουνδερὶτζ βὲ τερτζουμὲ ὀλαρὰκ, Ἰωάννης Λαζαρίδης Πασμαχανεσινδὲ σουρέτι μαχσουσελερὶ ἰλὲ τάπτ' βὲ τεμσὶλ ὀλουνμούσδουρ.

ΔΖΙΛΔΙ ΕΒΒΕΛ. ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ.

ΦΙ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΗΝΙΕ.
1851.

Tevarihat-ı Mütelevvin (Pikili İstoria). Mesela tabiat-i insaniye, ve hayvanat ve nebadata mahsus olan hal-i keyfiyetlerin, ve vakit be vakit ihdas ve gün be gün feyz bulmakta olan fenni marifet ve sanatların kitabıdır ki, Kulalı Evangelinos Misailidis'ten münderiç ve tercüme olarak Yannis Lazaridis Basmahanesi'nde suret-i mahsuseleri ile tab ve temsil olunmuştur. Cild-i Evvel. Tomos Protos. Fi Konstantiniyye, 1851.

ΑΝΑΤΟΛΗ

ΣΕΙΤΑΝ ΚΑΓΙΑ

Şeytan Kaya. Muharriri Ahmet Mithat, Mütercimi Yannis Gavriilidis, *Anatoli*, 30 Aprilios 1891 (No. 4324)

Terakki. On Beş Günde Bir Neşr Olunur Risale-i Mevkutedir.

Anatol Ahteri. Fenni ve Ahlaki Musavver, Haftada Bir Defa Neşr Olunur Risale-i Mevkute.

Düstur Yani Mecmua-i Kavanin-i Devlet-i Aliye. Cild-i Evvel, İstanbol, Evangelinos Misailidis Matbaasında, 1868.

Ek: *Anatoli* Gazetesinde 1850-1899 yılları arasında tefrika edilen roman ve öyküler*

İliodoros [Heliodoros], *Theagenis ve Harikleia,* çev. Evangelinos Misailidis, 7 Ağustos 1851 (No:29) - 5 Ağustos 1852 (No.79).

Robinson Crusos, çev. H. Dimitrios H. Efraim Daniiloğlu, 12 Ağustos 1852 (No. 80) - 12 Ocak 1853 (No: 100).

[Christoph von Schmid], *Genoveva Hikâyesi,* çev. Evangelinos Misailidis, 12 Ocak 1853 (No: 100) - 2 Haziran 1853.

[Alphonse Royer], *Yeniçeriler,* çev. Evangelinos Misailidis, 13 Temmuz 1853 (No.125) - Kasım 1853 / 10 Ocak 1867-15 Eylül 1866 (No. 1007)

Epaminondas Kiriakides, *Beyoğlu Sırları*, çev. Evangelinos Misailidis, 28.06.1888 (No. 3926) - 26.08. 1889 (No. 4091).

Aleksandros Rizou Ragkavis, *Mukavelat,* 16.10.1889 (No. 4124) - 24.02.1890 (No. 4159).

Bern de Saint Pierre, *Pavlos ve Virginia*, 19.04.1890 (No.4176) - 12.07.1890 (No.4210).

Sanatkar Refikası Dahi Sanatkar Olmalı, 14.07.1890 (No.4211) - 08.12.1890 (No.4270).

Şarlatan Hekim, 11.12.1890 (No.4271) - 3.12.1891 (No.4475).

Ahmet Mithat, *Yeniçeriler*, çev. Ioannis Gavriilidis, 13.12.1890 (No. 4272) - 21.02.1891 (No. 4299).

Ahmet Mithat, *Şeytan Kaya*, çev. Ioannis Gavriilidis, 30.04.1891 (No. 4324) - 20.5.1891 (No. 4341).

Eugen Sue, *Prenses Anzol*, çev. Evangelinos Misailidis, 22.07.1891 (No.4386) - 11.2.1892 (No.4503).

Andre Theuriet, *Peri Kızı*, çev. Ioannis Ioannidis, 13.2.1892 (No.4503) -? [Just two weeks]

Xavier de Montépin, *Çingane Kızı*, çev. Evangelinos Misailidis, 2.3.1892 (No.4507) - 06.09.1894 (No.4854).

Kalp ve Dudaklar, çev. I. Sümbüloğlu, 10.09.1894 (No.4855) - ?

Jules Rouquette*, İntikamcı Lamar Yahud Karının Kıymeti*, çev. I. H. Kalfoglous, 22.09.1894 (No.4860) - 04.02.1895 (No. 4936).

Tahkir Olunmuş Kız, çev. I. H. Kalfoglous, 06.02.1895 (No.4937) - 17.02.1895 (No.4945).

Sırlı Bir Nikâh, çev. I. H. Kalfoglous, 18.02.1895 (No.4846) - 28.04.1895 (No.5001).

* Makalede belirtildiği gibi *Anatoli* gazetesi aralıklarla yayımlandığından ve bazı nüshalar arşivlerde mevcut olmadığından kayıp nüshalarda yayımlanmış olabilecek tefrikalar buraya dahil edilememiştir.

Xavier de Montépin, *Ayios Soulpikios Dilencisi*, çev. I. H. Kalfoglous, 02.05.1895 (No.5004) - 17.04.1896 (No.5276).

Ahmet Mithat, *Diplomalı Kız*, çev. Ioannis Gavriilidis, 18.04.1896 (No.5277) - 19.06.1896 (No.5326).

Orestis K. Kiriakides, *Sarhoştur Sarhoş İdi Söyledi*, 20.06.1896 (No.5327) - 24.06.1896 (No.5328).

Zade Sevda, 25.06.1896 (No.5331) - 22.02.1897 (No.5470).

İliodoros, *Theagenis ve Harikleia*, 3.12.1896 (No.5415) - 16.6.1897 (No.5561).

Eugène Sue, *Paris Sırları*, çev. Evangelinos Misailidis, 25.02.1897 (No.5471) - ?

Eugène Sue, *Serseri Yahudi*, çev. Evangelinos Misailidis, 17.07.1897 (No.5587) - ?

Hristos Misailidis, *Protaprilia Yani April İptidası*, ed. [musannif] I.H.Kalfoglous, 01.04.1899 (No.6078) - 17.05.1899 (No.6107).

Kaynakça

Achladi, Evangelia. "The Karamanlidika periodical Aktis (1913-1915)." *Cultural Encounters in the Turkish-Speaking Communities of the Late Ottoman Empire,* ed. Evangelia Balta, 281-302. Istanbul: Isis Press, 2014.

Ahmet Mithat Efendi. *Diplomalı Kız*. Çev. Yannis Gavriilidis. *Anatoli*, 18.04.1896 (No.5277)-19.06.1896 (No.5326).

------. *Letaif-i Rivâyat*. Ed. Fazıl Gökçek ve Sabahattin Çağın. İstanbul: Çağrı Yayınları 2001.

------. *Şeytan Kaya*. Çev. Yannis Gavriilidis. *Anatoli*, 30.04.1891 (No. 4324) -20.5.1891 (No. 4341).

-----. *Şeytankaya Tılsımı*. Haz. Özge Soylu Bozdağ, Özlem Kazan, Müge Küçük. İstanbul: Homer Kitabevi, 2015.

-----. *Yeniçeriler*. Çev. Yannis Gavriilidis. *Anatoli*, 13.12.1890 (No. 4272) - 21.02.1891 (No. 4299).

-----. *Yeniçeriler*. Ed. Mustafa Nihat Özön. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1942.

Alpan, Aytek Soner. "Μουκαδδερατημηζά χακίμ ολαλήμ: Reading "refugee politics" through the pages of Μουχατζήρ Σεδασί." III. International Workshop of Karamanlidika Studies atölye çalışmasında sunulan bildiri, Nevşehir, 2 Kasım 2013.

Altuğ, Fatih. "Modern Osmanlı Edebiyatında İstanbul 1870-1923." *Antik Çağdan 21. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. Ed. Coşkun Yılmaz. C.7. 154-167.

Augustinos, Gerasimos. *Küçük Asya Rumları*. Çev. Devrim Evci. Ankara: Ayraç Yayınevi, 1997.

AyaGrigoroğlu, S, çev. *Küçücük Eleni*. İstanbul: Evagelinos Misailidis Matbaası, 1878.

Ayaydın Cebe, Günil Özlem. "19. Yüzyılda Osmanlı Toplumu ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik." Yayımlanmamış Doktora Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, 2009.

Balta, Evangelia. "Anadolu Türkofon Hıristiyan Ortodoksların Ulusal Bilinçlerini Araştırma-ya Yarayan Bir Kaynak Olarak Karamanlıca Kitapların Önsözleri." *Tarih ve Toplum* 13, sayı 74, Şubat 1990, 82-84.

-----. "Bulgar Sorununun Yaşandığı Dönemde, Evangelinos Misailidis'in Yayınladığı Mikra Asia (Anatoli) Adlı Karamanlıca Gazete." *Bir Allame-i Cihan: Stefanos Yerasimos Anısına*,

yay. haz. Ethem Eldem, Aksu Tibet ve Ersu Pekin, 143-178. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.

-----. "Karamanli Press Smyrna 1845-Athens 1926." *Izzet Gündağ Kayaoğlu Hatıra Kitabı Makaleler*. Ed. Oktay Belli, Yücel Dağlı ve M. Sinan Genim, 27-33. İstanbul: Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı, 2005.

-----. *Karamanlidika Additions (1584-1900) Bibliographie Analytique*. Athenes: Centre d'Etudes d'Asie Mineure, 1987.

-----. *Karamanlidika Additions (1584-1900)*. Athenes: Centre d'Etudes d'Asie Mineure, 1987.

-----. *Karamanlidika Nouvelles Additions et Compléments*. Athens: Centre d'Etudes d'Asie Mineure, 1997.

-----. *Karamanlidika XXe siécle*. Athens: Centre d'Etudes d'Asie Mineure, 1987.

-----. *Miscellaneous Studies On the Karamanlidika Literary Tradition*. İstanbul: Isis Press, 2013.

-----. "Vatan, Din ve Dille Bölünmüş Bir Kimliğin Serüvenleri", *Gerçi Rum İsek de Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine Araştırmalar,* ed. Emre Yalçın, 117-140. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014.

Balta Evangelia ve Mehmet Ölmez, ed. *Between Religion and Language Turkish Speaking Christians, Jews and Greek Speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire*. İstanbul: Eren Yayınları, 2011.

Benlisoy Foti ve Stefo Benlisoy. *Hıristiyan Türkler ve Papa Eftim*. İstanbul: İstos Yayın, 2016.

-----. "Reading the Identity of Karamanli Through the Pages of Anatoli." *Cries and Whispers in Karamanlidika Books – Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia 11th-13th September 2008*). Ed. Evangelia Balta ve Matthias Kappler, 93-108. Wiesbaden: Harrassowitz, 2010.

-----. "Türkdilli Anadolu Ortodoksların Kimlik Algısı." *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar* 11, sayı 251 (Güz 2010): 7-22.

Berk, Özlem. *Translation and Westernisation in Turkey from the 1840's to the 1980s*. İstanbul: Ege Yayınları, 2004.

Berkol, Bülent. "133 Yıl Önce Yunan Harfleri ile Türkçe (Karamanlıca) bir Robinson Crusoe Çevirisi." *Sosyoloji Konferansları* 25, 135-158. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1986.

Borotav, Pertev Naili. *Folklor ve Edebiyat*. İstanbul, Adam Yayınları, 1982.

Boravaya, Olga. *Modern Ladino Culture: Press, Belles Lettres, and Theater in the Late Ottoman Empire*. Indiana: Indiana University Press, 2012.

-----. "Yeniden Yazım Olarak Tefrika Roman: Ladino Edebiyatı Örneği." Çev. Feride Evren Sezer. *Tanzimat ve Edebiyat Osmanlı İstanbulu'nda Edebi Modernleşme,* ed. Mehmet Fatih Uslu ve Fatih Altuğ, 279-326. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Bouri, Gontra. *Şeytanın Amucazadesi*. Çev. Evangelinos Misailidis. İstanbol: Evangelinos Misailidis Matbaasında, 1885.

Brooks, Peter. *Reading for the Plot: Design and Intention in Narrative*. Cambridge, Mass. and London, 1992.

Charrière, Etienne E. "'We Must Ourselves Write About Ourselves': The Transnational Rise of the Novel in the Late Ottoman Empire". Yayımlanmamış doktora tezi, Michigan University, 2015.

Charrière Etienne E. ve Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek. "Shared Secrets: Rewriting Urban Mysteries in Istanbul." "Circulating Translations in the 19th Century" konferansında sunulan bildiri, University of Oxford, UK, 19-22 Eylül 2017.

Clogg, Richard. "Anadolu Hıristiyan Karındaşlarımız: The Turkish-Speaking Greeks of Asia Minor." *Anatolica Studies in the Greek East in the 18th and 19th Centuries*, 65-91. Britain: Variorum, 1996.

Çıkla, Selçuk. "Tanzimat'tan Günümüze Gazete-Edebiyat İlişkisi." *Türkbilig* 18 (2009): 34-63.

Değirmencoglou, Simeon Aleksiou. *Divan-ı Talip.* Der-i Saadet: Evangelinos Misailidis Matbaası, 1883.

Demircioğlu, Cemal. "From Discourse to Practice: Rethinking "Translation"(terceme) and Related Practices of Text Production in the Late Ottoman Literary Tradition." Yayımlanmamış doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2005.

Dino, Güzin. *Türk Romanının Doğuşu.* İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008.

Doumas, Aleksandros. *Meşhur Monte Hristo Hikâyesinin Zeyli Lord Hop.* Asitane: Dim. ve Ath. Nikolaidi Matbaası, 1884.

Erkul Yağcı, Ahu Selin. "Turkey's Reading (R)Evolution A Study On Books, Readers And Translation (1840-1940)." Yayımlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2011.

Esen, Nüket. "Ahmet Mithat'ta Anlatıcı ve Muhatabı." *Merhaba Ey Muharrir: Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar,* haz. Nüket Esen ve Erol Köroğlu, 59-72. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2009.

Esen, Nüket. *Hikâye Anlatan Adam: Ahmet Mithat.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Evin, Ahmet Ö. *Türk Romanının Kökenleri ve Gelişimi.* İstanbul: Agora Kitaplığı, 2004.

Gavriilidis, Yannis. *Yeniçeriler. Şeytan Kaya* içinde. *Anatoli*, 30 Nisan 1891.

Genette, Gérard. *Palimpsests: Literature in the Second Degree.* Çev. Channa Newman & Claude Doubinsky. London: University of Nebraska Press, 1997.

Genette, Gérard. *Paratexts.* Çev. Jane E. Lewin. New York: Cambridge University Press, 1997.

Hazine-i Ara-i Müstakime-i Mesihiye (Tameion Orthodoksias) yani şerait ve akaid ve esası Mezhebi İseviye dair nadir-ül emsal bir kitab-ı müstetab olup üç cilde münkasım ve tab-u temsil olınmıştır. Çev. Evangelinos Misailidis. İstanbol: Evangelinos Misailidis Basmahanesi, 1860.

Itamar Even-Zohar, "The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem", *Poetics Today* 11/1 (1990), 45-51.

Kappler, Matthias. "Transcribtion text, regraphization, variety?-Reflections on Karamanlidika." *Spoken Ottoman in Mediator Texts,* ed. Eva Csato, Astrid Menz ve Fikret Turan, 119-128. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2016.

Kiriakidis, Epaminondas K. *Peran Apokrifa.* Konstantinupoli: Tipois N. G. Kefalidu, 1890.

Koçu, Reşad Ekrem. *Tarihimizde Garip Vakalar.* İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2002.

-----. *Yeniçeriler.* İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2004.

Korkmaz, Ferhat. "Bir Gazetecinin Romanı: Esrâr-ı Cinâyat." *Turkish Studies*, 6/3 (2011): 1049-1063.

Koz, M.Sabri. "Comparative Bibliographic Notes On Karamanlidika Editions of Turkish Folk Stories." *Cries and Whispers in Karamanlidika Books – Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies) (Nicosia 11th-13th September 2008),* ed. Evangelia Balta ve Matthias Kappler, 241-254. Wiesbaden: Harrassowitz, 2010.

Köroğlu, Erol. "Aşırılık, Suç ve Düzeni (Tefrika) Romanda Yazmak: Dürdane Hanım Örneği." *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 47 (2012): 105-126.

Kut, Turgut. "Ermeni Harfli Türkçe Telif ve Tercüme Konuları I-Victor Hugo'nun Mağdurin Hikâyesinin Kısalmış Nüshası." *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 23-28 Eylül 1985), Tebliğler, II. Türk Edebiyatı* içinde, 195-214. C. I. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985), 195-214

Levend, Agâh Sırrı. *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972.

Mackridge, Peter. *Language and National Identity in Greece 1766-1976*. New York: Oxford University Press, 2009.

Mignon, Laurent. "Lost Voices: Religious Minorities and the Literary Canon in Turkey." *Neither Shiraz Nor Paris,* , 15-26. Istanbul: The Isis Press, 2005.

Misailidis, Evangelinos. *Seyreyle Dünyayı (Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş).* Haz. Robert Anhegger ve Vedat Günyol. İstanbul: Cem Yayınları, 1988.

-----. *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş.* 4 C. İstanbul: Kulalı Evangelinos Misailidis Matbaası, 1871-1872.

Misailidis, Evangelinos, çev. *Genovefa Hikâyesi.* Der-i Saadet: Anatoli Matbaası, t.y.

-----. *İffetli ve İsmetli Martha.* Der-i Saadet: Evangelinos Misailidis Matbaası, 1886.

Misailidis, Petros Pl. *Istorikes Efimerides tou Perasmenou Aiona Anatoli* [Geçtiğimiz Yüzyılın Tarihi Gazeteleri: *Anatoli*]. [Yazarın kendi yayını]

Montépin, Xavier de. *Çingane Kızı.* Çev. Evangelinos Misailidis. Deri Saadet: Anatoli Matbaası, 1894.

Montépin, Xavier de. *Etmekci Hatun*, çev. İlias K. Emmanouilidis (Der-i Saadet: Sotiriadis Matbaası, 1885).

Orakçı, Meryem. "Karamanlıca Bir Gazete: Terakki", *Cultural Encounters in the Turkish-Speaking Communities of the Late Ottoman Empire,* ed. Evangelia Balta, 411-428. Istanbul: Isis Press, 2014.

Özön, Mustafa Nihat. *Türkçede Roman.* İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Öztürk, Veysel. "Gazeteci Ahmet Mithat'tan Yazar Ahmet Mithat'a." *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 47 (2012) : 171-182.

Pamukciyan, Kevork. *Ermeni Harfli Türkçe Metinler.* İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002.

Petropoulou, Ioanna. "From West to East: The Translation Bridge An Approach From a Western Perspective." *Ways to Modernity in Greece and Turkey*, ed. Anna Frangoudaki ve Çağlar Keyder, 91-111. Londra ve New York: I.B. Tauris, 2007.

Rabinowitz, Peter. "Truth in Fiction: A Reexamination of Audiences." *Critical Inquiry* 4 (1977): 121-141.

Royiros Alfons. [Alphonse Royer]. *Yeniçeriler Hikâyesidir.* Çev. Evangelinos Misailidis Konstantiniyye: *Anatoli* Tabhanesi, 1854.

Paker, Saliha. "Translation as Terceme and Nazire Culture-bound Concepts and their Implications for a Conceptual Framework for Research on Ottoman Translation History." *Crosscultural Transgressions: Research Models in Translation: V. 2: Historical and Ideological Issues*, ed. Theo Hermans, Manchester UK and Northampton MA, 120-143.

Salaville Sévérien ve Eugène Dalleggio. *Karamanlidika Bibliographie Analytique des ouvrages en langue turque imprimés en caractére grecs I.* Athenes: Institut Français d'Athènes, 1958.

-----. *Karamanlidika Bibliographie Analytique des ouvrages en langue turque imprimés en caractére grecs II.* Athenes: Institut Français d'Athènes, 1966.

-----. *Karamanlidika Bibliographie Analytique des ouvrages en langue turque imprimés en caractére grecs III.* Athenes: Institut Français d'Athènes, 1974.

Sevük, İsmail Hakkı. *Avrupa Edebiyatı ve Biz: Garpten Tercümeler*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1940.

Strauss, Johann. "Le lexique technique du christianisme en karamanli: remarques préliminaires". *Cultural Encounters in the Turkish-Speaking Communities of the Late Ottoman Empire*, ed. Evangelia Balta, 177-222. Istanbul: Isis Press, 2014.

-----. "Is Karamanli Literature part of a 'Christian-Turkish (Turco-Christian) Literature'?" *Cries and Whispers in Karamanlidika Books – Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia 11th-13th September 2008)* ed. Evangelia Balta ve Matthias Kappler, 153-200. Wiesbaden: Harrassowitz, 2010.

-----. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kimler Neleri Okurdu (19-20. Yüzyıllar)?" Çev. Özlem Günil Cebe Ayaydın. *Kritik* 2 (Güz 2008): 1-49.

-----. "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?" *Middle Eastern Literatures* 6, sayı 1 (Ocak 2003): 39–76

Şişmanoğlu Şimşek, Şehnaz. "*Diplomalı Kız* of Ioannis Gavriilidis: Rewriting Ahmet Mithat in Karamanlidika," International Workshop on Intralingual Translation, Boğaziçi Üniversitesi, Çeviribilim Bölümü, 27-28 Kasım 2014.

-----. "Karamanlidika Literary Production at the End of 19th Century as Reflected in the Pages of *Anatoli*." *Cultural Encounters in the Turkish-Speaking Communities of the Late Ottoman Empire*, ed. Evangelia Balta, İstanbul: Isis Press, 2014.

-----. "Romanı 'İki Kilise Arasında Bînamaz' Kılmak: Karamanlıca Edebi Üretim, Evangelinos Misailidis ve Bir Yenidenyazım Örneği Olarak *Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş*." Yayımlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2014.

-----. "The *Anatoli* Newspaper and the Heyday of the Karamanli Press." *Cries and Whispers in Karamanlidika Books – Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia 11th-13th September 2008)*, ed. Evangelia Balta ve Matthias Kappler, 109-123. Wiesbaden: Harrassowitz, 2010.

-----. "The *Yeniçeriler* of Ioannis Gavriilidis: A Palimpsest in Karamanlidika." *Turkish Speaking Christians, Jews and Greek Speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire,* ed. Evangelia Balta ve Mehmet Ölmez, 245-275. İstanbul: Eren Yayınları, 2011.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1956.

Tapia, Aylin de. "From La Porteuse de Pain (1884) to the Ετμεκδζί Χατούν (1885). *Cultural Encounters in the Turkish-Speaking Communities of the Late Ottoman Empire*, ed. Evangelia Balta, 223-256. Istanbul: Isis Press, 2014,

Thérenty, Marie-Ève. "Mysterymania. Essor et limites de la globalisation culturelle au XIXe siècle," *Romantisma* 2 (2013): 53-64.

[Uşaklıgil], Halid Ziya. *Hikâye*. Ed. Nur Gürani Arslan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998.

Üyepazarcı, Erol. "Unutulmuş İlginç Bir Uygulama Tefrika Romanlar (1)." *Müteferrika* 50 (Kış 2016/2): 145-178.

Varelas, Lambros. "Η Εικονα του Αστέος σε Ελληνικά Απόκρυφα Μυθιστορήματα του 19ου Αιώνα". (19. Yüzyıl Yunanca Gizemli (Şehir) Romanlarında Şehrin Tasviri), http://openlit.teimes.gr/city/varelas.htm

Watt, Ian. *The Rise of the Novel*. Berkeley: University of California Press, 2001.

Öz: Son dönemde Osmanlı tefrika tarihi üzerine yapılan çalışmalar, 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında Türkçe ya da farklı dillerde üretilen edebiyatın daha önce bilinmeyen ya da unutulmuş yazar ve eserlerini ortaya çıkarmaktadır. Bu makalede Osmanlı tefrika çalışmala-

rında göz ardı edilen bir kaynak olarak Karamanlıca (Yunan harfli Türkçe) *Anatoli* gazetesinde yayımlanan tefrika kurmaca eserler tanıtılacak ve gazetede tefrikaların en yoğun olduğu 1888-1899 dönemine yakından bakılacaktır. Türkofon Ortodoks Hıristiyan okurlara yönelik olarak çıkarılan gazetede söz konusu dönemde üretilen edebiyat hakkında, yazarların önsözleri, editöryel açıklamalar, gazeteye gönderilen okur mektupları ve ilanlar gibi paratekstler göz önünde bulundurularak bazı gözlemlerde bulunulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Karamanlıca (Yunan harfli Türkçe), Türkofon Ortodoks Hıristiyanlar, Karamanlılar, *Anatoli* gazetesi, tefrika roman

A Source Neglected in the Studies on Ottoman Serials: The Newspaper *Anatoli* in Karamanlidika

Abstract: Recent studies on the history of Ottoman serial fictions reveal previously unknown or forgotten writers and works of literature produced in Turkish or different languages of the Ottoman geography in the 19th century. In this article, fictions serialized in the Karamanlidika (Turkish in Greek script) newspaper *Anatoli* that have been neglected so far, will be introduced and the serials between the years 1888-1899 will be examined more closely. Taking into consideration the paratexts such as the forewords of the authors, the editorial remarks, the readers' responses and the advertisements, the literature produced for Turkophone Orthodox Christian readers will be analyzed.

Keywords: Karamanlidika (Turkish in Greek script), Turcophone Orthodox Christians, Karamanlis, newspaper Anatoli, serial novel

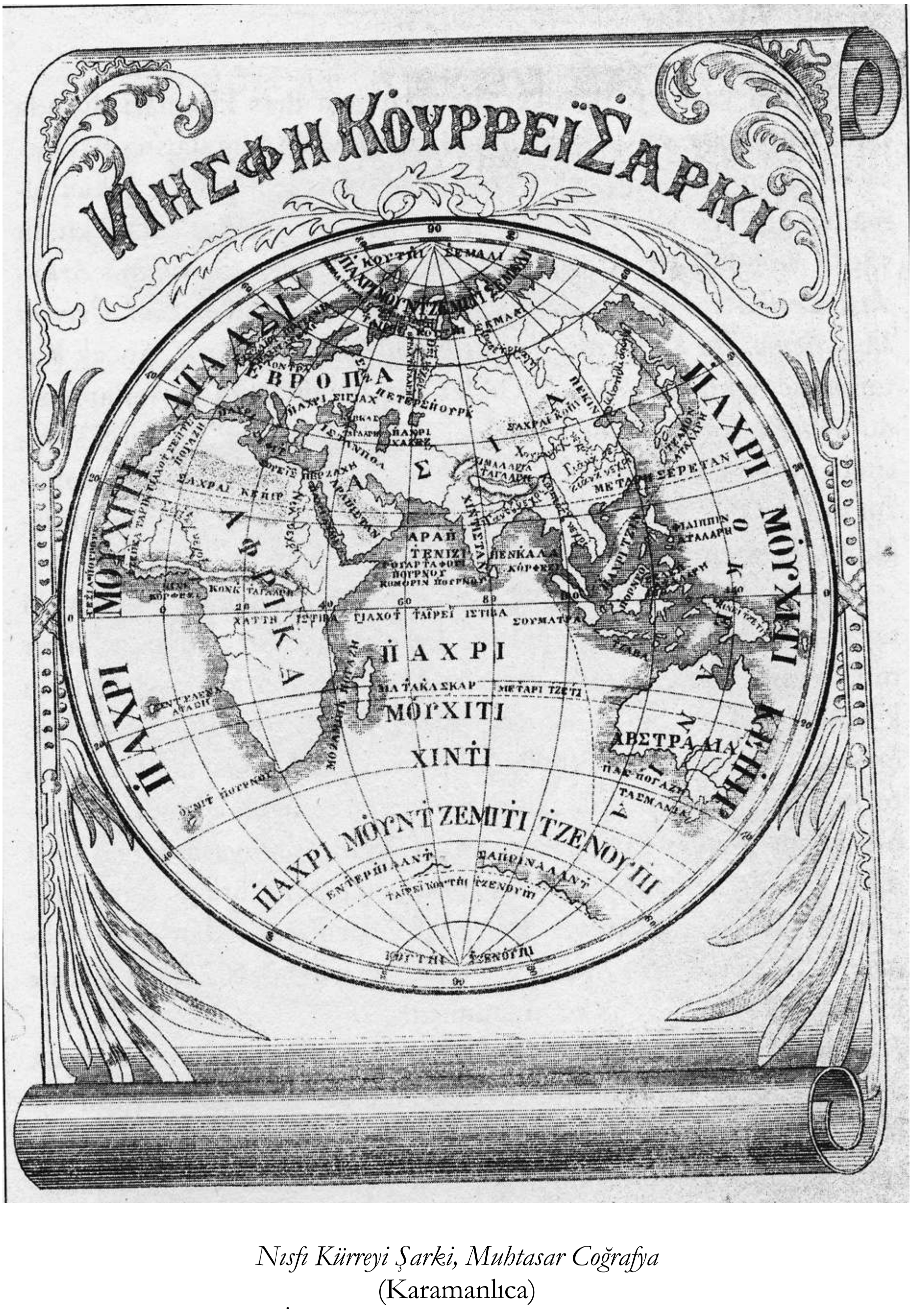

Nısfı Kürreyi Şarki, Muhtasar Coğrafya
(Karamanlıca)
İstanbul, Boyacıyan Mat., 1877

Dosya:

Beşeri Coğrafya

Dosya: Sunuş

Beşeri coğrafya denince akla genellikle iskan coğrafyası geliyor. Tabii, bunda ilkokul ve lise eğitimindeki müfredatın rolü ile Türkiye'deki coğrafya bölümlerinin daha ağırlıklı olarak fiziksel coğrafyacı, hatta daha belirleyici olacaksa jeoloji ve meteoroloji ağırlıklı yapılarının da payı büyük. Halbuki günümüzün beşeri coğrafyacıları, kendi disiplinlerini disiplinlerarası bir mecrada siyaset, ekonomi ve jeo-politikanın kesişiminde görmekte, hatta bu alanı fiziksel coğrafyayı da içine alacak şekilde yeniden yorumlama gereğini sorgulamaktalar. "Coğrafyanın cebri derler Asya'da doğmana" dizelerinde Mohsen Namjoo'nun tariflediği coğrafyanın cebrini, beşeri coğrafyacılar yeniden ele almakta ve düşlemekte. Bir önceki sayımızın dosya konusu olan "Biyo-coğrafya"yı böyle bir bağlamda da takip eden, elinizdeki bu sayı, beşeri coğrafyayı yeniden anlamlandırma çabalarına ufak bir katkı. Yazarların çoğu coğrafyacı olmamasına rağmen, beşeri coğrafyanın "yeni sürümü" olarak adlandırabileceğimiz bu tartışmalardan etkilenerek Türkiye'deki tartışmalara da katkı sunmaktalar. Böylece yazarlar, bilme biçimlerinin ötesinde bir yeryüzü düşüncesinin de olanaklarını sorgulamaktalar.

Beşeri coğrafyanın bu yeni biçimi içerisinde yapılan tartışmaların ana hatlarından çok kısaca bahsetmek gerek. Hem dosyamızda hem de şimdilerde, yeniden keşfe çıkılan ilk aks, aslında beşeri coğrafyanın kökenlerine uzanan bir konu: fiziksel coğrafya ile beşeri coğrafya arasındaki ilişkileri yeniden düşünme ihtiyacı. Başka bir deyişle, doğa ile toplum ve toplumsal mekânlar arasındaki yapıcı, yıkıcı ve şekillendirici yönlerin yeniden analizi. Bunda, çağımızda yaşadığımız doğal ve beşeri felaketlerin de rolü büyük olsa gerek. İkinci aks ise beşeri coğrafyanın bilimselliği meselesi. Şöyle ki beşeri coğrafyanın sadece ekonomik ve siyasi dağılım/taksimi çalışması, bu alanı bilimselliğe yakınlaştırmak bir yana dursun, "mekân" ve "yer"i sanki tüm şekli ve şemali ile mükemmel bir geometriymişçesine ele alması sebebiyle bilimsellikten uzaklaştırmakta. Bu durumda, beşeri coğrafya öncelikle bu ekonomik ve siyasi taksimlerin tarihsel/mekânsal siyasetini de çalışarak anlamlandırmalı; beşeri yer, mekân ve bunlara bağlı mertebelerin –yani iktidarların– gerçeküstü yeryüzünü gösterebilmeli. Kuşkusuz bu sorgulama, dünyayı başka şekillerde düşleyebilmeyi de beraberinde getiriyor. Daha net bir dille ifade edersek dosyamızda, sadece beşeri coğrafyayı değil ama genel olarak coğrafyanın emperyalist, milliyetçi, erkek-egemen, ve daha birçok başka normalleşmiş mekânsal iktidar kurgusunu ve bu iktidarların tahayyüllerimiz üzerindeki tarihsel güçlerini ve bittabi güçsüzlüklerini de yeniden ele alıyoruz.

Öte yandan, elbette dosyamızın sınırlıkları da var. Örneğin beşeri coğrafyanın hem Türkiye'de hem de küresel bağlamda en çok yeniden ele alındığı başka bir alan mimarlık ve şehir ve bölge planlama. Özellikle artan kentsel rant

ve kentlerin giderek daha fazla toplumsal ve siyasi çelişkiyi barındırdığı yerlere dönüşmesi beşeri coğrafyayı siyasetin, ekonominin ve kentsel politikaların da yeniden merkezine almış gibi duruyor. Birkaç yazı ile değindiysek de bu sayımızda bu mecraya istediğimiz kadar alan açamadık belki ama ilerisi için geliştirebileceğimiz bir aks olsun diye de not etmeden geçmedik. Kent ve coğrafya arasındaki bağlantılar popüler tahayyülde de akademik yazında da hızlıca felaket senaryolarına dönüşecek gibi duran bir dille kuruluyor. Bu dönüşümleri ve alternatiflerini de bu iki coğrafya dosyasının açtığı tartışmalardan yolda çıkarak bir sonraki, "Felaket" dosyamızda konuşmayı ümit ediyoruz.

Eda Acara – Elif E. Akşit

Coğrafya, Kültür ve Şiir: Coğrafyacı Carl O. Sauer ve Şair Charles Olson Üzerine Bir Sunu ve Çeviriler

Özge ÖZBEK AKIMAN*

Çalışmalarını edebiyat alanında sürdüren bir öğretim elemanı olarak, Carl O. Sauer üzerine coğrafya bilminin akademik sınırları içine girebilecek bir araştırma sunmaya çalışmak niyetinde değilim. Burada edebiyat ve coğrafya disiplinlerinin geleneksel sınırlarını biraz aşarak hem Türkçe ikincil literatürde pek bilinmeyen iki insanı tanıtmayı hem de coğrafya, kültür ve şiir arasında bir ilişkinin mümkün olabileceğini somut bir örneğiyle göstermeyi amaçlıyorum. Amerikalı coğrafyacı Carl Ortwin Sauer (1896-1975) coğrafya bilminin felsefesini irdeleyerek akademideki alanı genişletmiştir. Benzer bir şekilde, Amerikalı şair Charles Olson (1910-1970) da şiir ve poetikayı biçim-içerik tartışmasının ötesine götürmüş, en geniş anlamda "yeni insan bilimleri" adını verdiği bir düşünce şeklinin yöntemi yapmayı amaçlamıştır. Olson, Sauer'in yazılarından hem insan deneyimini ve süreçleri temel alan düşünce şekli hem de içerdiği bilgi bakımından çok yararlanmıştır.

Sauer, yirminci yüzyıl başlarında coğrafya alanında Berkeley Ekolü olarak adlandırılan Amerikan kültürel coğrafyasının kurucusudur. Coğrafyayı kültürel ve tarihsel boyutlarıyla ele alır. Düşüncesini masa başından çok açık arazide geliştirir. Sauer'in bilimsel yaklaşımı sağlam bir akademik zemine oturmakla birlikte yer yer katı disiplinin ötesine geçer; yerkürenin doğal hallerinde, dönüşümlerinde bir estetik bulur.[1] Bu estetik görüşünün temelinde, Romantik düşünceden

* Hacettepe Üniversitesi Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Bölümü / ozgea@hacettepe.edu.tr

[1] Sauer, "Morphology of Landscape," 344-45.

etkilenmiş 19. yüzyıl Alman coğrafyacılarının kaynakları bulunmaktadır.[2] Ayrıca 1900-1910 arası, doğal kaynakların korunmasına ilişkin bilinç düzeyinin Amerika Birleşik Devletleri'nde yüksek olduğu bir dönemdir. Kendisi avcı olan Theodore Roosevelt doğal dengenin korunması ve doğal parkların düzenlenmesi için önemli adımlar atmıştır.[3] 1910'lardan itibaren Sauer'in yazılarında yer verdiği insan ırkının, biyolojide "simbiyoz" denen ortak yaşamı tehdit eden bir coğrafi unsur olduğu görüşü, 1930'larda Amerika'nın Orta Batısını tahrip eden kum fırtınalarına tanık olmasıyla iyice keskinleşir.[4] Ancak günümüz literatüründe, özellikle 1970'lerden sonra Sauer'in bu ahlak vurgusu fazla muhafazakar ve zaman zaman da naif olarak yorumlanmıştır.[5]

Sauer, Doğu kıyısındaki akademilerde coğrafya alanının soyutlaştırılıp daraltılmasından duyduğu rahatsızlıkla 1923'te Batı kıyısına yerleşir. Bu dönemde incelediği Avrupalı coğrafyacıların eserleri coğrafya bilminin doğasına ilişkin görüşlerini geliştirir.[6] University of California bu dönemde jeoloji, tarih, antropoloji gibi disiplinlerin karşılıklı iletişimde bulunduğu bir ortamdır. Sauer, bu disiplinlerarası ortamdan beslenerek Orta ve Güney Amerika'yı keşfeder, Amerikan yerlilerinin yaşam koşullarını inceler. Coğrafyaya "dördüncü boyut"u katar; dördüncü boyut zamandır: "İnsan coğrafyasının sınırlarını insanın ve yaptıklarının varlığı oluşturur."[7] Sauer'e göre insan, "tekrar etmeyen zaman içinde coğrafyayı isteği ve becerisi doğrultusunda şekillendirebilen coğrafi bir unsurdur."[8] Bu görüşün biraz daha açılmış hali şudur: "Kurumların ve tutumların kökleri zaman ve mekândadır; bir gruptan diğerine yayılırlar; zaman aralıkları ve mekân değişimi onları da dönüştürür; rekabet ve direnişle karşılaşırlar."[9] Dolayısıyla insan davranışları tarih boyunca dünyayı şekillendiren izler bırakır. İnanışların, fikirlerin, buluşların, kısacası kültüre dair her şeyin kökeninin nerede olduğu, zaman ve mekân bağlantılarını kurarak ve bu izleri takip ederek anlaşılabilir; bu da bize süreçler, evrimler, dönüşümler hakkında bilgi verir. İşte bu fikirler, bir başka düşünürün, bu sefer bir bilim insanı değil, bir şairin ilgisini çeker.

---

[2] A.g.e.; Speth, Introduction, 232-33; Arı "Amerikan Kültürel Coğrafyasıda Peyzaj Kavramı," 314.

[3] A.g.e, Speth, Introduction, 234-36.

[4] A.g.e. 239.

[5] Bret Wallach, "*Commentary*: Will Carl Sauer Make It …?" *Yearbook of the Association of Pacific Coast Geographers* 61 (1999): 129-136; Kent Mathewson, "Carl Sauer and His Critics," *Carl Sauer on Culture and Landscape: Readings and Commentaries*, William M. Denevan ve Kent Mathewson ed. (Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2009), 9-28; Yılmaz Arı, "Amerikan Kültürel Coğrafyasında Peyzaj Kavramı" *Doğu Coğrafya Dergisi* 10.13 (2005): 322-333.

[6] "The Morphology of Landscape" (1925) adlı makale bu düşünce silsilesinin en önemli örneğidir.

[7] Sauer, "Fourth Dimension," *Annals of the Association of American Geographers* 64.2 (1974): 192. Metin içindeki tüm çeviriler yazara aittir.

[8] A.g.e., 192.

[9] Sauer, "Theme of Plant and Animal Destruction in Economic History," *Land and Life: Selections from the Writings of Carl Ortwin Sauer* (Berkeley: University of California Press, 1963), 145.

Bu şair, Wesleyan ve Harvard Üniversitelerinde okuyup Melville'in *Moby Dick* romanı üzerine akademik sınırları delen özgünlükte *Call Me Ishmael* (1947) adlı tezi yazan Charles Olson'dır. Olson, aynı zamanda, Black Mountain Koleji'nin son yıllarının en önemli siması ve coğrafyayı hem gerçek hem de mecazi anlamda kullanarak memleketi olan balıkçı Gloucester kasabasından yola çıkıp Amerikalı şair olarak durduğu yeri klasik batıya, Levant'a, yeni kıta Amerika'ya, Atlanik ve Büyük okyanuslara bakarak tanımlayan Maximus karakterinin yaratıcısıdır. Olson'ın şiiri, Sauer'in coğrafya anlayışının ne gibi alanlarda hayata geçebileceğine dair ilginç bir örnektir. Black Mountain Koleji'nin rektörlüğünü yaptığı sırada Olson, Sauer'i okulda dönemlik ders vermesi için davet etmişti.[10] Kolej'de Yeni İnsan Bilimleri Enstitüsü şeklinde bir kurum planlıyordu.[11] Bu kurumun temelinde de geleneksel bilimsel yöntemlerin dışında bir anlayış yatmaktaydı. Yüzyıllardır bilgiyi sınıflandırarak insanın, bilgiyi aslında hapsettiğini ve asıl ait olduğu yerden yani insan hayatından kopardığını düşünüyordu. Olson, kendi düşünme ve araşırtırmalarının sonucu olarak "yeni insan bilimleri" diye adlandırdığı kavramın başlangıcını 1875 olarak belirledi. George Butterick'in büyük bir titizlikle Olson'ın şiirleri, not defterleri ve kütüphanesi içinde kurduğu bağlantılara göre Olson, 1875 yılını özellikle belirlemiştir çünkü bu tarih Hisarlık'taki Truva kazılarının başlangıcıdır.[12] Olson için bunun önemi sözel, imgesel ve mitolojik boyuttaki arkaik insanın varlığının somut olarak kanıtlanmasıdır: "1875 civarında yeni bilginin doğuşunu getiren … arkeoloji idi, geçmişin kazılması… mitolojik olarak madde, birilerinin bize uzak hikayesidir ancak, taa ki birimiz içimizde olup biteni ciddiye alana dek. Bunu da … oturduğun yerde yapamazsın. Nesnelerin sertliğini hissetmen… sular çekilince ortaya çıkanları görmen gerek."[13] Bu tarihten sonra bilim, Olson'a göre, sınıflandırma ve çözümleme yerine insana yönelmiştir; bu da bilginin doğasının değiştiğine işaret etmektedir. Olson, Black Mountain'da öğrencisi ve dostu, Amerikan Batı coğrafyası üzerine çalışmaya hazırlanan Edward Dorn için bir bibliyografya hazırladı. Kısa sürede elden ele geçerek tüm öğrencilerin okuduğu bir metin haline gelen *A Bibliography on America for Ed Dorn* (1955), Sauer'in "Morphology of Landscape" ile *Environment and Culture in the Deglaciation* adlı eserlerine göndermede bulunmaktadır. Olson burada, araştırılacak konunun somut ürünlerini, süreç içindeki değişimini ve birincil kaynaklarını merkeze alan bir yöntemin ana hatlarını çizmiştir.

İşte Olson'ın Sauer'i Black Mountain Koleji'ne davet etmesi böyle bir düşünce ikliminde gerçekleşti. Bu davetin yanı sıra Olson, yazdıklarını ve düşündüklerini paylaşması, kaynak tavsiye etmesi için de sık sık Sauer'e mektup yaz-

---

[10] Black Mountain Koleji, John Dewey'nin fikirlerinden ilham alınarak 1933-1956 yılları arasında hizmet vermiş, sıradışı bilim insanlarını ve sanatçıları kadrosunda bulunduran deneysel bir eğitim kurumudur.

[11] George F. Butterick, "Charles Olson and the Postmodern Advance", *Iowa Review* 11.4 (1980): 10-11.

[12] A.g.e., 8-11.

[13] Olson alıntısının kaynağı Butterick, 10.

dı.[14] Kendi yazdıklarından bazılarını da Sauer'le paylaştı. Mektuplardan bir alıntı Sauer'in Olson için ne kadar önemli olduğunu açıkça ifade etmektedir:

> ["The Gate and the Center" yazısını kastederek] Bu son yazdığım yazıda bu "amurrika"lılara [bu kıtanın insanlarının] enerjilerinin mühendislerin & makinelerinkinden çok daha önemli şekillerde somutlaştığını, senin gibi insanların dünyanın dört bir yanında bilgiyi yeniden temellendirdiklerini ve ayırt edici niteliği – ki bu nitelik eski bir humanism anlayışını kutsallaştırmaya değil, bütünselliği olan bir tutuma dair dürtüsüdür – dikkatli bir göz tarafından fark edilirse, böyle bir bilgiden hareketle aynı kaynaktan canlı, taze bir kültür beklemek için pek çok sebebimiz olduğunu hatırlatmak istedim.[15]

Olson, evreni bir "insan evreni"[16] (*Human Universe*) olarak görmüş, evrenin bilimlerini insan merkezinde algılamıştır. Ancak bu insanı diğer canlılardan üstün gören bir bakış değildir; tutumunda "bireyin ego olarak yarattığı lirik müdahaleden kurtulmak" amacı vardır.[17] Sauer'in etkisi yukarıda bahsi geçen "The Gate and the Center" adlı denemesinde bulunabilir. Bu denemede Olson, bilginin insanı kaynağa, kökene, öze getirmesi gerektiğini savunur. Bilgi bunu yapmazsa eğer "Devletin Fahişesi" olacaktır. "Dolayısıyla," der, "basit ve estetik olmayan sorularla işe başlayalım: insanın hikayesi nedir, VERİLER, [insan] nereden gelir, şehir fikrini ne zaman geliştirmiştir, bir yaylanın ya da bir dere kenarının bununla ne ilgisi vardır?"[18]

Ancak Olson'ın gönderdiği mektupların sayısının çokluğuna karşın Sauer'in bir-iki nazik mektubundan da anlaşılabileceği üzere Sauer, Olson'ın kimileri için fazla şahsına münhasır, düzensiz ve yorucu düşünce sistemine ve Black Mountain Koleji'ne fazla yaklaşmamıştır. Gene de sanata ve edebiyata yakın dostlarını Black Mountain Koleji'ne yönlendirmeye çalışmış ve Olson hakkında olumlu duygular beslemiştir.[19] Sauer, Olson'ın şiiri ve öğrencileri için önemli bir bilgi ve

---

[14] Olson'ın mektuplarından biri, Ralph Maud'un derlediği *Selected Letters* adlı kaynakta yayınlanmıştır (Berkeley: University of California Press, 2000. 199-121). Bir başka derleme de Bob Callahan tarafından *New World Journal*'da (1.4 (1979): 138-168) yayımlanmıştır (Parsons, 31).

[15] Sauer'e Mektup, 120. Alıntının özgün hali şu şekilde: "What I tried to do in this last job was to remind this hyarr amurrikans that their energy hath expressed itself in much more important things than engineers & machines, that such man as you are, round the world, rebasing knowledge, and that, from such knowledge, if its particularity is cafeully seen, its drive for a total bearing not for sanctions for an older humanism, there's plenty of reason to expect fresh culture from same."

[16] *Human Universe* (1951), *Projective Verse* (1950) denemesinin tamamlayıcısı gibidir. 1950 tarihli denemesinde Olson, şiirin yapısından ve içeriğinden bahsetmekte, diğerinde de şairin evren algısını irdelemektedir.

[17] Bu da Olson'ın çokça alıntılanan ifadelerinden biridir: "...getting rid of the lyrical interference of the individual as ego..." (*Projective Verse*, 247).

[18] "The Gate and the Center," 168.

[19] James J. Parsons, "'Mr. Sauer' and the Writers," *Geographical Review* 86.1 (1996): 32. Parsons, bir edebiyat eleştirmeni değil Berkeley'de coğrafya bilimcisi olduğundan, müstesna bir kişiliğe sahip olan Olson'ın Sauer tarafından nasıl görüldüğü hakkında bize başka kaynaklar-

ilham kaynağı olarak kalmıştır. Sadece Olson'ın değil, şairin dostları ve çağdaşları olan Robert Duncan ve Edward Dorn'un şiirlerinde de Sauer'in izlerine rastlamak mümkündür.[20]

Olson, epik şiirinin ana karakteri Maximus'tur. Tarihî Maximus figürü, Fenikeli bir filozoftur ancak Olson bu karakteri coğrafi çağrışımlarla genişletmiş, zihninde canlandırdığı bir insan imgesi haline getirmiştir. "İnsan"ın kapasitesinin estetik bir modelidir. Maximus, Doğu Akdenizlidir ama aynı zamanda Gloucester balıkçısıdır da; varoluşu tarihsel, mitolojik ve gerçek fiziksel boyutlardadır. Mitikliği ve tarihselliği şimdiki zamanda Gloucester'da anlamlıdır. "*Maximus to Gloucester, Letter 27* [withheld]" başlıklı bilinen bir şiirinde balıkçı kasabasındaki kişisel coğrafi konumundan ve kişisel tarihinden başlar. Şairin kolları pusula iğnesi, bedeni ve bilinci de iğnenin merkezi gibidir:

Maximus'tan Gloucester'a, Mektup 27 [gönderilmemiş]	**Şiirin özgün hali:** **<u>Maximus to Gloucester, Letter 27 [withheld]</u>**
Dönerim coğrafyasına kara sola düşer burda babam eski golf sopasıyla oynar bizler de beysbol sineklerin görünmez olduğu yaz alacakaranlığına dek sonra her birimizin dağıldığı evlerimizin verandalarında vızır vızır kadınlar Solda kara, şehre uzanır, sağda denize Çok küçüktüm ilk hatıram ıstakozları beslemek için kurulmuş bir çadırla ilgili Rexall için, babam da, matrak adamdır, çıkmış çadırdan hırlayarak, bir ekmek bıçağı dişlerinin arasında, bildirecekmiş haddini	I come back to the geography of it, the land falling off to the left where my father shot his scabby golf and the rest of us played baseball into the summer darkness until no flies could be seen and we came home to our various piazzas where the women buzzed To the left the land fell to the city, to the right, it fell to the sea I was so young my first memory is of a tent spread to feed lobsters to Rexall conventioneers, and my father, a man for kicks, came out of the tent roaring

da mevcut olmayan ipuçları verir. Bob Callahan'ın derlediği ve 1979'da *New World Journal*'da yayımlanan mektuplar ile makalede alıntıladığım *Selected Letters* içindeki mektup (ed. R. Maud) dışında Olson-Sauer ilişkisine dair örnekler yok denecek kadar azdır. Olson için Sauer'in önemi hem kendi şiirlerinde hem de Black Mountain ile ilişkilendirilen diğer şairlerde rahatlıkla görülebilirken, Sauer tarafında Olson'ın bahsine rastlamak, Parson'ın makalesi dışında, oldukça zordur.

[20] Parsons'ın yukarıda adı geçen makalesi bu bağlantı üzerinedir. Bunun dışında Sauer'den alıntılara ya da genel anlamda fikirlere şiirleri okurken rastlayabiliriz.

bir eczacının, güya yan gözle bakmış anne-me, gülüyor annem, kendinden emin, yuvarlak kendi de yüzü gibi, elma kırmızısı, o zamanlar moda şapkasının altında	with a bread-knife in his teeth to take care of the druggist they'd told him had made a pass at my mother, she laughing, so sure, as round as her face, Hines pink and apple, under one of those frame hats women then

Şair, çocukluk döneminden ilk hatıralarına uzandıktan sonra coğrafya bir metafor olarak şairin gelişim zeminini belirtir. Şairin çapası antik Yunan'da değil, Amerika'dadır. Buraya da Batı medeniyetinin kendisini temellendirdiği antik Yunan'ın ötesine, yani doğusuna geçerek gelir. Bu kültürel öğeler çeşitli zamansal ve mekânsal yayılmalarla Massachussetts eyaletinin balıkçı Gloucester kasabasına kadar gelir:

İşte bu, yeni soyut biçimin çıplak olarak doğuşu değil, bu bir karmaşası ya da biçimleri değil o olayların, bu, Grekler, bittiği yer kavganın Bütün o geçmiş öncellerimin, devinmelerimin dayatması o olguların nesli, kelimelerim geliyor artık ben olmayan başka bir yerden, gene de benden, batıya doğru yavaş hareketi benden fazlası olanın Mirasımın katı bir şahsî düzeni yok. Hiçbir Grek teşhis edemez bedenimi.	This, is no bare incoming of novel abstract form, this is no welter or the forms of those events, this, Greeks, is the stopping of the battle It is the imposing of all those antecedent predecessions, the precessions of me, the generation of those facts which are my words, it is coming from all that I no longer am, yet am, the slow westward motion of more than I am There is no strict personal order for my inheritance. No Greek will be able to discriminate my body.

Amerikalı	An American
bir koşullar bileşenidir,	is a complex of occasions,
kendi başına bir geometri	themselves a geometry
mekânsal doğası olan.	of spatial nature.
Şöyle bir şey hissediyorum	I have this sense,
postumla	that I am one
bir olmuşum	with my skin
Ve bir de, bir de şu:	Plus this—plus this:
daima coğrafya	that forever the geography
içime üzerime	which leans in
yayıldıkça zorluyorum	on me I compell
geriye, zorluyorum Gloucester'ı	backwards I compell Gloucester
teslim olmaya,	to yield, to
değişmeye	change
Polis	Polis
budur	is this

Olson, 1947'de basılan tezinde şöyle bir görüş sunar: "Biz [Amerikalılar] son 'ilk' insanlarız."[21] Olson bunu söylerken sömürgeci yayılmayı kutlamaktan ya da kutsamaktan çok, Amerikalı'nın sırtına ahlaki bir yük bindirmektedir. Fakat, o da farkındadır ki ülkesi, önüne çıkanları yutarak ve kendine benzeterek kocaman bir imparatorluk haline gelmiştir. Ama o toprakların bir şairi olarak Batı'yı anlamak için önce antik Yunan'ın doğusuna, Sümerlere, Mayalara gitmeli, bu karmaşık mirası sırtlanmalıdır. Çünkü, şiirdeki ifadesiyle, Amerikalı tüm kıtaya yayılmış "bir koşullar bileşenidir." Şiirin sonunda, sermayeci Amerikan endüstrisinin doymak bilmeyen kursağına girmekte olan Gloucester'ın küçük balıkçı kültürüne seslenir; onu baştan beri ait olduğu ekonomik ve kültürel yapıya "teslim olmaya" çağırır. Biçimsel olarak da şiirin sözdizimsel ve dizgisel karakteri de bir yayılmayı ya da büyümeyi çağrıştırmaktadır. Boş alanları duyumsayan ve giderek kendinden daha emin ve kesin, kısa ve net ifadelerle konuşan bir Maximus.

Olson'ın insan bilimlerini ve şiiri algılayışı ile Sauer'ın kendi uzmanlık alanında sürdürdüğü yöntemin birbirleriyle bağdaşan pek çok yönü vardır. Her ikisi için de somut nesneler ve insanın ayak tabanının algıladığı zemin çok önemlidir. Her ikisi de, yani şair ve coğrafyacı, bakışlarının içeriğini ve sınırlarını belirleme sürecinin, yani öznelliklerinin farkındadır. Her ikisi için de "kendi kendilerine gidip bulmak" en temel dürtüdür. Keşif her ikisi için de en belirleyici insan deneyimidir – keşfedilen ister bir kıta olsun, ister antik bir şehir. Onlara göre, şiir ya da coğrafya kitap sayfaları üzerinde kalmaz. Bunlar sadece edebi, kültürel ya da

[21] *Call Me Ishmael*, 19.

entellektüel meşgaleler değil temel eylemlerdir. Her ikisi de tarihselliği şimdiki zamanda anlamlandırmaktadır. Şiir ve coğrafya, ilk insanın yerini

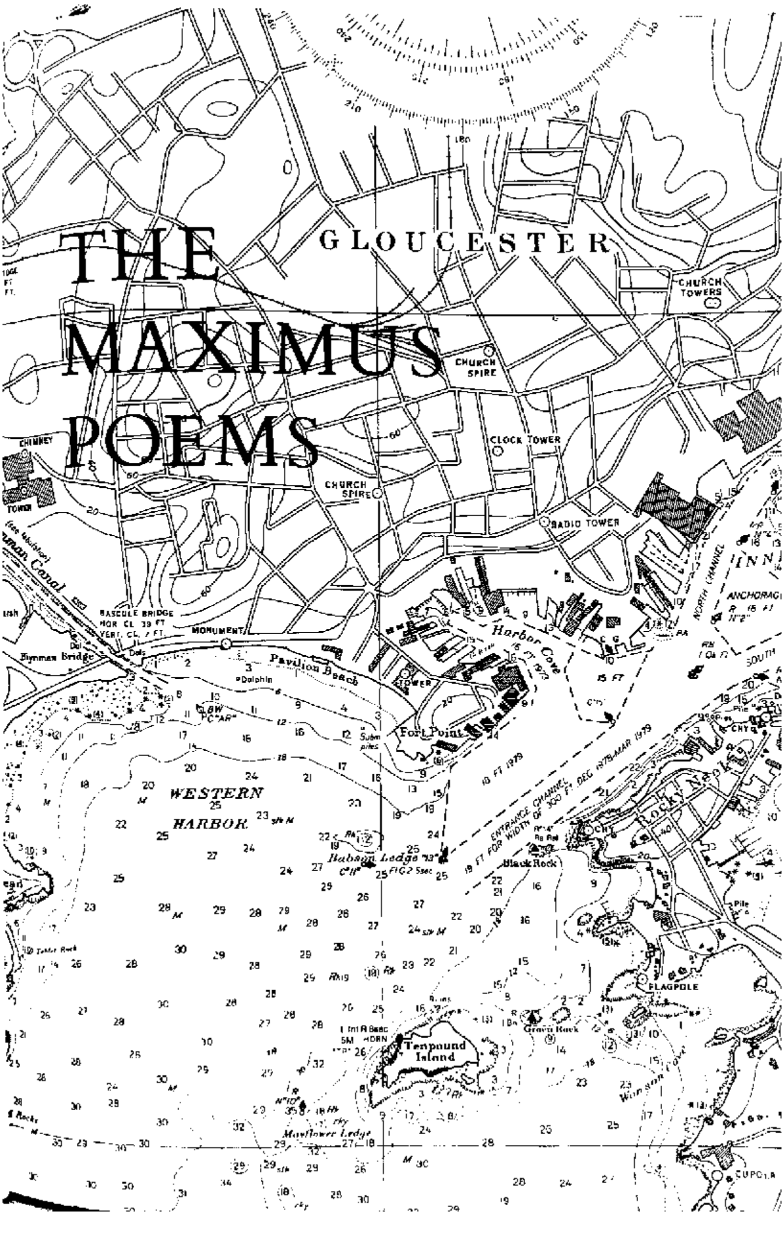

İlk Maximus şiirlerinin kapağında Gloucester kasabasının yerel bir haritası görülüyor.
[Kaynak: Olson, Charles. Kapak. *Maximus Poems*. George Butterick editor.
Berkeley: University of California Press, 1985: 1.]

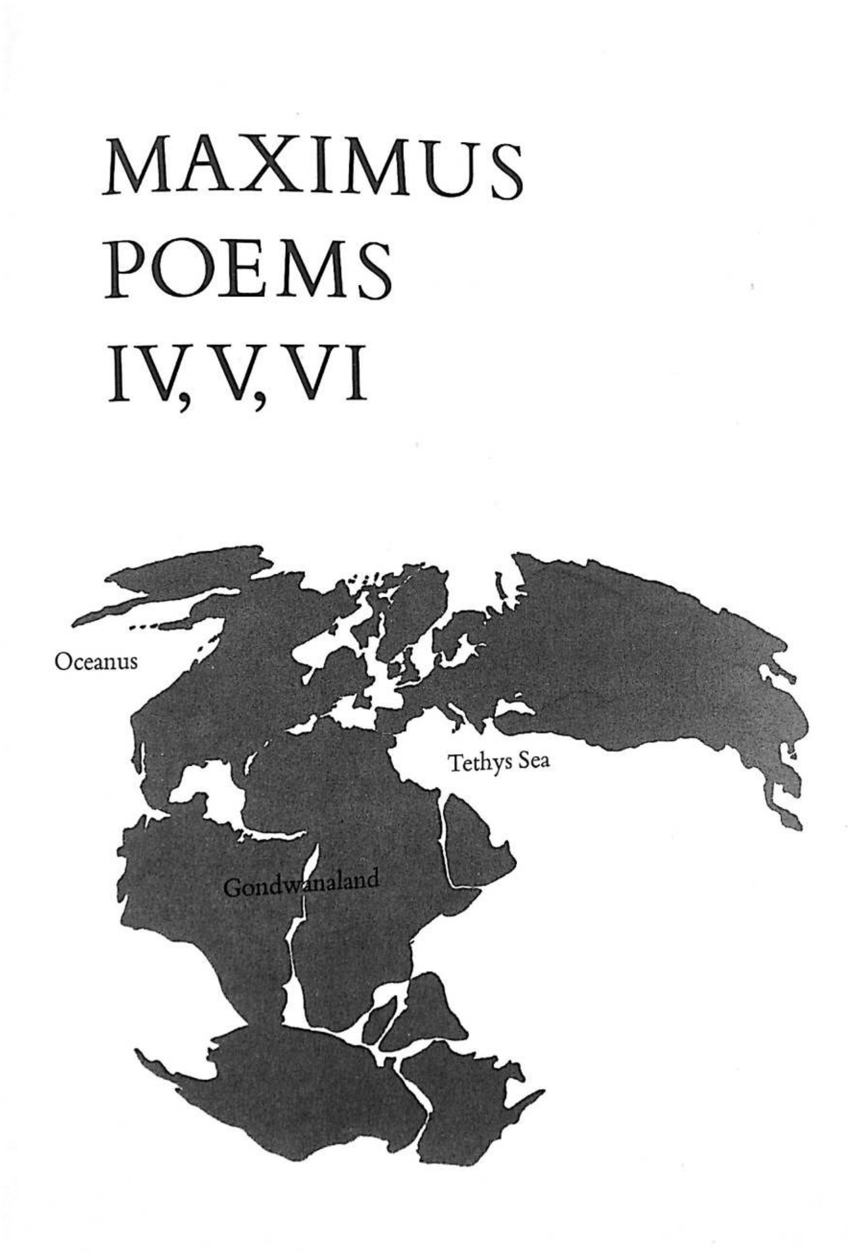

Sonraki Maximus şiirlerinin kapağında, Alfred Wegener ve Tuzo Wilson'ın kıtaların kaymasına dair teorilerinin haritası görülüyor. Olson için bu, kültürler/insanlararası bağlantıların önemli bir simgesidir.

[Kaynak: Olson, Charles. Kapak. *Maximus Poems IV, V, VI. Maximus Poems.* George Butterick editor. Berkeley: University of California Press, 1985: 167.]

Letter, May 2, 1959

125 paces Grove Street
fr E end of Oak Grove cemetery
to major turn NW of
road

this line goes finally straight
fr Wallis property direct
to White (as of 1707/8)

(2) 125 of curve
(3) 200 paces to Centennial

(4)
47 90 90
st
230 paces

c 300 paces
Whittemore to the marsh

Kent's property/ Pearce

w to marsh
(hill falls off

70
paces
hill falls
S to
marsh

o
o
o
o
o
o

140

did Eveleth go to present Marsh St?

old stonewall
—between Bruen & Eveleth?
(Perkins)
Millet

Babson
house

Meeting House
Green

Ellery

fence marking

What did Bruen want? He had already shifted from Piscataqua
to Plymouth, then to Gloucester and now to New London and
would go from New London to found Newark, N.J.

Maximus şiirlerinden "Letter, May 2, 1959". Bu şiir, kasabanın eski izlerinin buldozerle silinmesi karşısında şairin düşüncelerini içermektedir. Yukarıda kasabayı temsil eden bir harita görülüyor.

[Kaynak: Olson, Charles. "Letter, May 2, 1959 ." *Maximus Poems.* George Butterick editor. Berkeley: University of California Press, 1985: 150.]

belirlemek için kumda çizdiği çizgiler gibi, insanı temel bir biliş noktasına götürür. İnsanın ortaya çıkışından itibaren geçen yüzyıllar boyunca bilgiyi bu ilkel ve ilksel deneyimde temellendirmek iyice zorlaşmıştır: "'Yeni insan bilimleri' insana dair bazı kadim bilgilerin yeniden kazanılmasını ve bu bilginin var olan bilgiye katılmasını sağlayacak bir yöntem ortaya koymaktadır." [22] Belki çok önemli olmayan bir fark ise şudur: Sauer güneşli batı kıyısının, Olson ise biraz daha soğukça, yağmurlu kuzey doğu kıyısının insanıdır. Bir de tabii şairi şair yapan, şahsına münhasır grameri ve düzen(siz)liği vardır.

Aşağıda Sauer'in 1968 yılında coğrafyacılar konseyinin yıllık toplantısında yaptığı konuşmanın tarafımca yapılmış çevirisini sunuyorum. Dönemle ve referanslarla ilgili birkaç not da düşmek isterim. Sauer, 1968'de 79 yaşında, 11 senedir emekli bir öğretim üyesidir. Amerikan coğrafya düşüncesi ve eğitiminde çığır açmış fikirleri bu dönemde artık iyice demlenmiş ve akademik çevrede yaygınlaşmıştır.[23] Dolayısıyla bu konuşma kariyerinin önemli bir dönüm noktasında olmamakla birlikte iyice damıttığı fikirlerini net, sözü dolandırmadan ve sakınmadan ifade ettiği bir dönemdedir. Örneğin, coğrafyayı havasız salonlara, soyut kavramlara mahkum edenlere, tarihten ve insandan soyutlayanlara kızgındır. Doğadaki ve insanın zirai üretimindeki çeşitliliğin yok edilerek toprağın şirketleştirilmesi Sauer'e göre son derece endişe vericidir. Karşısındaki coğrafyacıları durumun vahametini kavramaya ve günün koşullarını kayıt altına almaya çağırır.

İkinci notum ise Sauer'in andığı 1968 için güncel kitaplarla ilgili. Bunlardan birincisi "biyolojik çeşitlilik" ve "ekolojik kalkınma" diye günümüzde önemi iyice artan iki kavramı inceleyen vahşi doğa yaşamı bilimcisi Raymond F. Dasmann'ın 1968'de *A Different Kind of Country* adıyla yayımlanan kitabıdır. Diğer kitap ise "megalopolis" kavramını ortaya atan Lewis Mumford'ın Türkçe'ye *Tarih Boyunca Kent*[24] adıyla çevrilmiş, ilk basımı 1961 olan *City in History* başlıklı yapıtıdır. Sauer, aynı zamanda dostları olan bu araştırmacıların fikirlerini dinleyicileriyle paylaşmaktadır. Yani bu, günümüz için hayati önem taşıyan bu kavramların yarım asrı aşkın bir süre önce yeni ortaya çıkışıdır; bu açıdan tarihsel öneme sahiptir diyebiliriz. Kendi ülkemizde de bir sorun olarak öne çıkan "megalopolis" konusunu tartışabilmek için gerekli olan kavramlar Sauer'in kapsamlı coğrafya anlayışında gizlidir.[25] Son olarak, büyük kentlerle bağlantılı ama Sauer'in sadece kıyısından dokunduğu bir başka durumu açmak istiyorum. 1968, aynı zamanda, Amerika'nın siyahi nüfusun yoğun olduğu sanayileşmiş kent merkezlerindeki gettolarda birbiri ardına isyanların baş gösterdiği bir dönemdir. Aslında 1960'ların ilk yarısından beri kentleşmede süregelen ırkçı bir eşitsizliğin patlama noktasına gelmesidir. Bu nedenle Sauer'in parantez içinde yaptığı ince gönderme aslında ırksal boyutu olan büyük bir soruna da işaret etmektedir.[26]

---

[22] O. J. Ford. "Charles Olson and Carl Sauer: Towards a Methodology of Knowing." 150.

[23] Sauer ve öğrencileri üzerine Kayserili, 185-186; Parsons "Carl Ortwin Sauer," 4-5.

[24] Çev. Tamer Tosun, Gürol Koca, Ayrıntı yayınları, ilk baskı 2007; ikinci baskı 2013.

[25] Benzer endişeler, mimarlık tarihçisi Doğan Kuban'ın düşüncelerinde de ortaya çıkmaktadır.

[26] Mathewson, "Carl Sauer and His Critics," 13-14.

Tüm bunlar ışığında Sauer'in konuşmasının sonunda havada bıraktığı soruya olumsuz bir yanıt vereceğini tahmin ediyorum. Teknolojik gelişmeyle gelen topraktaki ve zihinlerdeki fakirlik, Sauer'i toprağa dair temel değerlere yönlendiriyor. Büyük ihtimalle coğrafyacılığa ilgisi, konuşmasında dem vurduğu üzere, kendisi için de çocukluğunun dünyasına dayanıyor ve o dünyanın doğal, fiziksel ve kültürel koşulları artık yok. 1968'de onlu yaşlarda olsa ne Sauer kızıl yonca tarlalarını görebilirdi ne de yok oluşlarını fark edebilirdi.

Carl O. Sauer'in 1968 yılında coğrafyacılar konseyinin yıllık toplantısında yaptığı "The Quality of Geography" başlıklı konuşmasının tam metnin çevirisi:

Coğrafyanın Niteliği

Bu geniş alana şöyle bir baktığımda beni çok etkileyen, katılımcıların yanık çehreleri. Bu sayede kendim gibi coğrafyacıların arasında olduğumu anlıyorum. Bu da bana şu soruyu sorduruyor: Nasıl oldu da coğrafyacı oldunuz? Gençken katıldığım, genelde kışın yapılan dinsel toplantılarda insanlar, Hıristiyanlığın kurallarına uygun bir hayat yaşamayı nasıl başardıklarını anlatırlardı. Şimdi içeriğini değiştirip aynı soruyu coğrafya için soruyorum.

Büyük ihtimalle coğrafyayı sevdiğiniz için coğrafyacı oldunuz. Bu önemli varsayım, herkes için ve tüm iş kolları için geçerli değildir. Hiç kuşkusuz bu sevginin pek çok sebebi var ve bu sevginin tarihi çoğu kez hayatınızın ilk yıllarına dayanır. Büyük ihtimalle sizlerde en sık rastlanan ortak özellik haritaları sevmenizdir. Şunu önemli buluyorum: Bana göre kayda değer işler yapmış coğrafyacıların hepsi haritaları ya da haritaların söze dökülmesini severler.

Coğrafyanın Sembolü: Harita

Sanırım burada Bayan Ellen Semple'ı ve derslerini hatırlayabilecek bir kişi, hatta belki sadece bir kişi bulunabilir. Ellen Semple derslerinde konuşmaya başladığında Appalachian Dağları'ndan Bluegrass Bölgesi'ne doğru ilerleyen insanları görebilir, adım adım takip edebilirdiniz. Yahut kadim Akdeniz'den söz ettiği derslerinde gemilerin üzerinde tapınakların yükseldiği burunları nasıl döndüklerini seyrederdiniz. Onunla birlikte gezerdiniz! Bence bu önemli bir özellik. Bazılarında işte böyle tanrı vergisi bir yetenek vardır, onda da vardı! Diğerleri için bu öğrenilecek bir şeydir. Harita ise ortak dildir.

Eski ve çoğunlukla doğru bir söz vardır: "Söz konusu olan şey coğrafyaysa, haritada gösterebilirsin." Haritalar, işin eğitim yönünden büyük ölçüde ayrı ya da kolayca ayrıştırılabilecek uluslararası bir dil konuşur. Harita, elbette, zihin gözüyle yapılan bir gezintidir; bu gezinti hissi kişinin gezme tutkusuyla ve özlemiyle bağlantılıdır.

Çocuklar bayılır haritalara! Bildiğim kadarıyla gerçekten severler haritaları. Ama belki de aldıkları eğitim araya giriyor ve bu yüzünden dünyayı merak etmekten, hatta görmedikleri ve görebilecekleri ya da göremeyecekleri şeylere bir tür kavrayış ekleyerek görsel olarak bildiklerini harita üzerinde yeniden fark etmekten aldıkları zevkten vazgeçiyorlar. Bence harita, ortak çıkarlarımızı tanımlayabilmemizi sağlayacak en güzel ortak zemindir.

Sanırım harita, coğrafyanın varoluşundan bu yana var; bu da insanın varoluşuyla aynı süreye denk geliyor. Kumun üzerine bir çizgi çekip o gelişmemiş konuşmasıyla şunu diyen ilk insanı hayalimde canlandırıyorum: "Önce bu tarafa git, sonra o tarafa git, biraz yürü. Burası koca istiridyelerin bulunduğu yer." Buyurun size ilk coğrafya terimlerinin doğuşu. Bundan sonra o yerin adı "Koca İstiridye Burnu" olur ve yörenin insanları oranın adını bu şekilde öğrenirler. Ben coğrafi düşünceyi, temelinde insanların ortak çıkarlarıyla şekillenmiş böyle bir geçmişe dayandırarak anlıyorum.

Coğrafya Bilminin Faydalarının Çeşitliliğindeki Süreklilik

Harita, ilişkili olduğunu düşündüğünüz nesnelerin bir araya getirilmesini temsil eder. Bu "ilişkili olma" uğraşı, coğrafyacı olmaya çalışmanın en tatmin edici ama aynı zamanda en zor yönlerinden biridir.

Buna psikolojiden güzel bir örnek verebilirim. Bir süre önce, psikolojide, Profesör Koehler'in başı çektiği *gestalt* adı verilen bir öğreti ortaya çıktı. Gestalt psikolojisi hep saygı gördü ama kişinin ya da grubun, onu oluşturan parçalardan üstün olduğu fikrine dayandığı için takipçisi çok olmadı. İlk bakışta çözümlemeye ya da deneyselliğe pek geçit vermeyen gestalt psikolojisi, bir disiplinden çok sezgi/kavrayış şeklinde algılandı. Ben aynı durumun coğrafya sözkonusu olduğunda da geçerli olduğunu düşünüyorum. Hep yapmak istediğim şeylerden biri, her ne konuda çalışırsam çalışayım, hayatı ve doğayı bir bütün olarak sunmaktı. Bunun tatmin edici bir analiz konusu olmadığının farkındayım, ancak amacım analitik yöntemi kullanan incelemeden farklı bir anlayış yakalamak.

Veri ile başlayıp bir insanın öğrenme sürecini genişleten kapsayıcı haritaların yanı sıra tarihi yine çok eskilere dayanan bölgesel/yerel haritalar da vardır. Bu ikinci tür haritalar gestaltı – bütünsellik – göstermeyi amaçlamaz, ama tek bir öğenin yayılımını ya da kapladığı alanı ortaya koyar. Üzerinde çalıştığınız konunun tanımlanmasına, yayılımına ve çeşitliliğinin anlamına dair ilgi ve merak dünyanın geri kalanında "coğrafya yöntemi" olarak bilinir.

Coğrafyanın kapsamlı bir konu olduğunu, bunun geçmişte de böyle olduğunu, şimdi de böyle olması gerektiğini ve bunun en az her zamanki görevleri kadar önemli olduğunu ifade ettim. Dolayısıyla "Fiziki coğrafyanın bizim ilgilendiğimiz beşeri coğrafyayla alakası yok. Onun için bırakalım onu bir yana" düşüncesine sıcak bakmam mümkün değil. Ne zaman coğrafyacı olduğunu iddia eden bir grup uzman, alanı daraltmaya ve bu alanı sırf kendi ilgilendikleriyle tanımlamaya kalksa yanlış adım atar.

Öyle bir zamanda yaşıyoruz ki (*innovation*) son derece moda ve bu çağda herhalde bana eski/yıllanmış olarak satın almamı tavsiye edecekleri tek şey viski ya da burbon (ve bir bira, sanırım). Geri kalan her şey için salt yenilik, yeni olma durumu nesnenin referansının ta kendisidir. Coğrafya alanında, bu yenilik yanlıları bizi biraz uğraştırıyor. Kendi oyunlarını oynamalarına bir sözüm yok, ama bu insanlar çıkıp da "biz coğrafyacıyız" dediklerinde itiraz ederim. İstatistiklerden hoşlananlar nicel işler yapsın, eminim yapmaya değer pek çok iş vardır. Hatta birilerinin simulatör olabileceğini ve model yapma konusunda uzmanlaşa-

bileceğini de kabul edebilirim. Ama bu tür kişilerin coğrafyacılar adına karar mercii sıfatıyla ortaya atılmaları beni endişelendiriyor. Bence bu yaptıkları biraz ileri gitmek olur. Karar mercii olarak ancak coğrafyayla ilgili ünvanı olanlar ortaya çıkabilir.

Bu insanlar alanı ellerine geçirirlerse, benim ortaya koymaya çalıştığım coğrafya anlayışı sona erer sanırım. Devlet okullarındaki coğrafya da gider. Coğrafya çalıştıracağız, diye öğrencileri regresyon çözümlemesine zorladığımızı düşünebiliyor musunuz?

İlkel insan istakozlara giden yolu kuma çizdiği andan itibaren coğrafyanın yöneliminin temel [olarak hangi yönde] süreklilik [göstereceği] belirlenmiştir. Coğrafyayı ihtiyaçlarımıza ve çıkarlarımıza göre yeniden tanımlıyoruz, ama acaba bu yeni formülasyonlar birbirinden çok mu farklı? Örneğin şuna itirazım olmaz: "Coğrafya uzamın düzenlenmesidir." Ama neden muğlak ve kapalı olalım tanımlarımızda? Hepimiz coğrafyanın esas alanının ne olduğunu biliyoruz ya da bilmeliyiz: yerkürenin çeşitliliği, benzerlik ve tekrar örüntüleri ve her şeyin nasıl olup da bulunduğu konuma geldiği, ki bu sonuncusu çok önemli olduğunu düşündüğüm kişisel katkımdır.

En geniş kapsamıyla coğrafya tarihseldir. Fiziksel anlamda da tarihseldir. Profesör William Morris Davis, fiziki coğrafyayı tarih dışı kılmak için eşi benzeri görülmemiş bir çaba sarf etti ve başarısız oldu. Bundan sonra kimse bunu denememeli! Coğrafya sahnesine ve coğrafi sürece insan katıldığı vakit, açıklamalar sadece kökenler ve değişim üzerinden yapılabilir. Bildiğiniz üzere İncil, "Yaratılış" ile başlar, ikinci kitap "Mısır'dan Çıkış"tır. Bu, coğrafya alanının sorunlarının ortaya konmasına benziyor. İlkel coğrafya için de geçerlidir bu (ilkel insanla ilgilendiğim için özre gerek yok). İlkel insanların dünyaya geliş ve göç ile ilgili efsaneleri, söylenceleri, mitleri vardır; tıpkı Yahudi dinindeki "Yaratılış" ve "Çıkış" gibi. İnsanoğlu geriye bakıp hangi süreçlerin sonucunda bulunduğu noktaya geldiğini, nasıl değiştiğini, bir diyardan başka bir diyara nasıl göçtüğünü görme ihtiyacı hisseder. Tam da bu varlığını daima koruyan nedenledir ki tarihsel yaklaşım coğrafyada temel bir yere sahiptir.

California Deneyimi

Hepiniz biliyorsunuz ki bir California uzmanı değilim, bazen pişmanlık duyarım bu konuda. Ama sizler öncelikle California ile ilgilisiniz, bu da iyi. Benim gözümde Califonia coğrafyası, çok bakir bir çalışma alanıdır.

Bölge üzerine bir çalışmaya girişecek olsam, Califonia'da bilinen ilk insandan başlardım. Bu da beni Santa Barbara açıklarındaki Channel Adaları'na, oradaki insanlığın eski çağlarından gelen ve ilginç coğrafya soruları sorduran bir hikâyeye götürürdü. Yerlilerin nerede ve nasıl yaşadıklarına dair makul bir görüş oluşturulması konusuna coğrafyacılar pek katkıda bulunmadılar. Merhum Erhard Rostlund'un California akarsularında Amerikan yerlilerinin balıkçılığını incelediği önemli çalışma birinci sınıf bir coğrafya araştırmasıdır, ama o çizgide fazla örneği yok. Yani, entellektüel açıdan son derece ilginç, incelenebilecek bulguların mevcut olduğu bir Amerikan yerlileri coğrafyası bulunuyor.

Geçtiğimiz günlerde beyaz adamın [Amerika kıtasına] gelişi üzerine biraz okudum. Yeni bilgi ve yeni anlam içeren bazı bulgularımı sizinle paylaşmak istiyorum.

Örneğin İspanya keşif yolculuğu tüm tarih anlatılarında geçtiği için sanırım tüm Californialılar, Cabrillo adını bilirler ama adı hep yanlış yazılır. Cabrillo, İspanyol değil Portekizliydi ki bu ilginç bir noktadır. Bir başka ilginç nokta da ikinci kaptanın Doğu Akdenizli bir Hıristiyan, üçüncüsünün de Corsicalı olmasıdır. İki gemilik (gemilerden birinin güvertesi yoktur) bu keşif heyeti bilinen bir noktadan, o zaman için California yarımadasının ortalarına doğru kuzeyde yer alan Cedros Adası'ndan işe başladı. O noktaya kadar kaşifler nerede olduklarını biliyorlardı, o noktadan sonrası ise medeni insanlarca ayak basılmamış yerlerdi. Kuzeye ilerledikçe, kıyı şeridini anlatımları daha ilgi çekici hale geldi. Kullandıkları tüm yer adları, biri hariç, unutulmuş olsa da bugün bile rotalarını bütünüyle çıkartabilirsiniz. Bugünkü Meksika-California sınırına yaklaşana kadar kıyı oldukça tekdüze ve kasvetliydi. Yine güncel isim kullanmak gerekirse, Ensenada Körfezi'ne geldiklerinde pek çok dikkat çekici unsurla karşılaştılar. Kıyıya çıkınca ağaçlık alanlar, otların çalıların iç içe geçtiği geniş savanalar ve birçok kez 100-150 kadar hayvandan oluşan sürüler gördüler. Hayvanları anlatmamış bile olsalar, savanalar ve hayvan sürülerinin birlikte betimlenmesi bu hayvanların çatalboynuzlu antilop olduklarına işaret eder.

Biraz daha kuzeyde San Diego'da Cabrillo keşif grubu alışılmadık derecede iriyarı Amerikan Yerlileriyle karşılaştı. San Diego'da kayda değer bir şey yaşanmadı (üzgünüm!) ama oradan Smokes Limanı'na gittiler. O sıralar Eylül ya da Ekim başı olduğu için, Smokes Limanı'nın (San Pedro) arkasındaki tepelerde yangınlar vardı. Kuzeybatıya doğru (kaşifler yön bulma konusunda iyiydiler ama rakım konusunda değil) yerleşik düzende yaşayan köylülerle karşılaştılar. İşte bu noktadan sonra hikâye insanlar açısından merak uyandırıcı bir hal alıyor. Sonradan Mugu diye adlandırdıkları bu noktadan itibaren 50 ya da daha fazla köyü sayıp adlandırarak haftalarca Santa Barbara Kanalı'ndan ilerlediler. Puget Boğazı'nın güneyinde yaşayan Amerikan Yerlisi usta yön bulucuların yapıp kullandığı kanoların nitelikleri ve büyüklükleri, Cabrillo keşif heyetini oldukça etkiledi. Amerikan Yerlileri, onlara çeşit çeşit taze sardalya ikram ettiler. Yerlilerin evleri, heyetin çok dikkatini çektiği için nispeten ayrıntılı anlatmışlar.

Köylerin açık alanlarında totem kütükleri varmış. İspanyollar kütüklerin boyutlarına pek dikkat etmezler (mesela kızıl serviye "kızıl kütük" *Palo colorado* derler). Ama bu kütükler kızıl servi falan değildi, boyanmış ve oyularak biçimlendirilmişti. Bu, Santa Barbara yöresindeki yerlilerin Kuzeybatı Pasifik kabileleriyle akraba olduğuna dair ilk kanıttır ve bu görüş o zamandan beri giderek güçlenmiştir.

Cabrillo keşif heyeti, Santa Barbara Kanalı bölgesinde oldukça hoş vakit geçirdi. Bu bölgenin ne kadar güzel, insanlarının da ne kadar iyi olduklarını yazdılar. Ama böyle keyfe keder dolaşarak değerli zamanlarının bir kısmını da harcamış oldular. Kasım başında ilerlemeye karar verdiklerinde California iklimi hakkında önemli bir ders aldılar. Conception Burnu'nu biraz geçmişlerdi ki ilk fırtı-

naya yakalandılar, taa sardalya yedikleri köyün güneyine kadar geriye doğru sürüklendiler. Yeniden yola koyuldular; bu seferki fırtına da onları, tam tersi yönde, çam ağacı dallarının su yüzeyine kadar sarktığı körfeze gelene dek sürükledi. Burası Monterey'di, buradan sonra aksilikler peşlerini bırakmadı. Güz ve kış fırtınalarının erken geldiği, olağandışı çetin bir dönemdi. Monterey'in güneyine kıyı boyunca sürüklenirken koca dalgaların kayalıklara nasıl çarptığını, karla kaplı dağların (Kasım ayında mümkündür) ne kadar yakınlarından yükseldiğini hatta bunların kopup gemilerinin üzerine düşeceğinden ne kadar korktuklarını defterelerine kaydettiler. Yazdıklarından, fırtınada bir ileri bir geri sürüklendikleri için çoğu zaman nerede olduklarını bilmedikleri anlaşılıyor. Kuzeyde Mendocino Burnu'na ulaşıp ulaşamadıkları [geleneksel anlamda] akademik bir sorudur ve artık coğrafyacı için pek bir önemi yoktur.

İşte size California kıyılarındaki ilk beyaz adamın canlı detaylarıyla birinci elden anlatılmış hikâyesi. California'nın tarihsel coğrafyasına bu girişten sonra 60 yıl [bu konu hakkında yapılmış] hemen hiçbir şey yok. California bölgesinin bir süre merak edilmemiş olması ilginç. Ama sonunda 19. yüzyılda beyazların bölgeye yerleşimiyle başlayan sömürge dönemi California hakkında son derece iyi bildiğimiz bütün bilginin de kapılarını açıyor.

Ardından 1923 yılında C. O. Sauer, California'ya geliyor. Ne California ama! Bölge üzerine uzmanlaşmadığıma pişmanım. California'yı çalışmadım ama yaşadım. Günün tabiriyle, sadece biraz "çevresel izlenim" edindim. California'ya ilk kez Santa Fe treniyle Kansas City üzerinden geldim. Yolculuk boyunca tren her öğünde mola verdi ve Harvey yemek vagonununa giderken paltolarımızı giydik, bu da böyle ilginç bir kültürel not. Daha çok dar bütçeli emeklilerin tercih ettiği Güney California'ya, Pasadena'ya vardık. Ne hoş kasabalardı onlar: Pasadena, Sierra Madre (biraz daha genç nüfuslu) ve Laguna Beach!

Çok geçmeden Güney California'nın en güzel yerlerinden birinde bir konuşma yapmak için davet edildim. Dinleyicilerimin yaşadıkları yerin ne kadar harika olduğunu vurgulamak için şöyle dedim: "Eyaletiniz bir harika. Elinizdeki bu değerin farkındasınız ve tadını çıkartıyorsunuz. Yaşamak için burayı seçmek çok akıllıca. Gelecekle ilgili kaygılanmanıza hiç gerek yok. Çünkü California'da iklim güzel ama sanayileşmeye yetecek kadar doğal kaynak yok. Narenciye bahçelerinizin, palmiye ağaçlarınızın, hayatınızın keyfini sürün. Sanayileşme ve kentsel büyüme burayı bozamayacak." Ne yazık ki bu açıklamadan kısa bir süre sonra geleceği tahmin etme işini bıraktım!

Çeşitliliğin Kıymetini Anlamak

Ne muhteşem eyaletti California! Ama şimdi *Cry California*[27] adında bir dergi yayımlanıyor. Geçtiğimiz hafta, Arcata'daki Humboldt State College'da uzun yıllar ders veren Raymond Dasmann'ın yeni bir kitabını bana yolladılar. Kendisinin coğrafya fakültesinin öğretim üyesi kadrosuna katılmasını dilerdim ama doktorası coğrafya alanında değil; bildiğiniz üzere artık böyle olması gerekiyor. Bugün Dasmann, Washington'da bulunan Doğa Koruma Kurumu'nun bir üye-

[27] Çevirmenin notu: "Vah California Vah, Gözümün Yaşı California" gibi bir anlamda.

si. Diğer özelliklerinin yanı sıra usta bir gözlemci, tam bir yaban hayatı insanı. Kitabının adı *A Different Kind of Country* [1968] (Başka Çeşit Bir Ülke). İçinde California'nın da bulunduğu bu kitap, bir California kitabı değil ama A.B.D'de korkunç bir hızla olup biten [değişime] dair bir kitap. Çeşitliliğin giderek yok olmasından bahsediyorum, bunu özellikle tarıma bakarak tüm vahametiyle hissediyorum.

Orta Batı bölgesinden ayrıldığım dönemde kimse Amerika çiftçisinin yok olmak üzere olduğunu tahmin edemezdi. Amerika çiftçisi dediğimde farklı ürünler yetiştiren, ekilen ürünü her yıl değiştiren, çiftliğinde hayvanların da bulunduğu, ürününün bir kısmını kendi tüketen, domuzları, meyve bahçesi falan olan çiftçiyi kast ediyorum. Bu türde çiftçi Amerikan ekonomik sahnesinden, en az Amerikan Yerlileri kadar silindi. Yarım yüzyıl önce kimse böyle bir durumu öngöremezdi. Ziraat fakülteleri ve tarım geliştirme merkezleri, çiftçiye ürün çeşitliliğini korumasını ve küçük çaplı aile çiftçiliğinin ülkenin kırsal kasaba hayatı için son derece olumlu olduğunu hep söylediler.

California'nın içinde bulunduğu değişimi, kendi memleketim olan Orta Batı bölgesindeki değişim kadar iyi anlatamam. Bölgede yetişen yonca neredeyse başlı başına akıllı ziraatin bir göstergesiydi. Oysa şimdi, bir kızıl yonca tarlası görebilmek için Mississippi Vadisi boyunca oldukça uzun süre yol almalısınız. Asında ben fiilen çiftçilik yapmasam da çiftçi bir aileden geliyorum. Çiftlik eskiden çiftlikti, şimdiyse Illinois eyaletinin en verimli topraklarının ortasında büyük bir şirketin bir parçası. Son dönemde dönüm başına 100-110 kile mısır yetiştirildi burada, en verimli toprakta bile bu kadar ürün yetişmez. Zorlama bir üretim yapılıyor. Böyle bir yerde küçükbaş, büyükbaş ya da evcil herhangi bir hayvanın yaşadığını sanmıyorum – birkaç kuş ile bir iki yaban arısı vardır, o kadar.

İşte bahsettiğim değişimin sonucu bu gibi şeyler. Eskiden ülke topraklarının büyük bir bölümüne yayılmış olan ahır, artık el tulumbası gibi antikalaşmış durumda. Çiflikler terk edilmiş ve yıkılıyor. Hatta üzerinde ev olmayan tarım arazileri daha çok para ediyor. Gençliğimin dünyası ile günümüzün kırsal dünyası arasındaki değişim inanılamayacak boyutta!

California'da yaşanan bu sürecin başka örnekleri de var elbette ama burada gücel olarak geçerli olan kentsel ve endüstriyel yayılmayla daha da şiddetlenmiş durumda. Dünyanın en büyük tahıl ambarından, Amerika'nın Orta Batı bölgesinin geldiği o tanınmaz halden bahsediyorum.

Şu anda beni en çok tedirgin eden, yaşam biçimlerinin bu kadar büyük bir hızla değişmesi. 1930'ların başında soya fasülyesine tek tük rastlardınız; rastlasanız bile durup bunun ne olduğunu sorardınız. Amerikalı çiftçi, 300 yıldan fazla Amerikan Yerlilerinin yöntemiyle, "yan yatırarak" (laying by the corn) mısır yetiştirirdi. Son ekim sırasında mısırın köklerinin çevresinde topraktan tepecikler ya da yığıntı oluşturulurdu. Amerikalı çiftçi, Orta Batı'daki toprağını hep bu Amerikan Yerlisi yöntemiyle sürdü; ne ürettiyse, ne ektiyse, mısır, patates vs. çevresine tepecik yığdı. Bu çok da gerekli değildi ama insanların artık nereden çıktığını unuttukları bir gelenek olarak nesiller boyunca devam etti. Tepecik yığarak toprağı ekme geleneği, 1930'lu yılların başında bitti. Bugünün mısır tarla-

ları, Amerika'nın yüzyıllarca beslendiği mısırların yetiştiği tarlalardan çok çok farklı.

Değişiklikten fazla hoşlanmayan, çok fazla değişiklikten ise kesinlikle hoşlanmayan biri olarak çeşitliliğin kullanımlarından zevk alma inancına ve – bir coğrafyacı olarak – hazzına geri dönüyorum. Bence çeşitlilik insan yaşamının en çekici yönlerinden biri. Bugünlerde çeşitlilik kavramının yerine "gelişim" kavramını yerleştirdik. Tahmin edersiniz ben bu "gelişme"ye son derece soğuk bakıyorum. Kadim dostum Lewis Mumford yakın zamanda bir kitap yayımladı: *The City in History* [1961]. Bu kitabı yazmadan çok önce "megalopolis" terimini ortaya koydu. Kentin hayatı konusunda endişeleri olan Mumford (ki bu kent isyanlarından önceydi), büyük kentlerin çok karmaşık ve muhtemelen çözümü olmayan sorunların somut sonuçları olduğunu düşündü: Medeniyetin çıkmazı. Sonra Jean Gottman adında bir coğrafyacı çıkageldi, *Megalopolis* [1961] diye bir kitap yazdı. Bu kitaba göre büyük kentlerle ilgili her şey ne kadar tatlı, ne kadar parıltılı.

Coğrafyacıların yeterince kaygılanmadığı hususuna dikkatinizi çekmek isterim. Şahsen ben çok kaygılıyım, ama benimle beraber kaygılanacak birilerini bulamıyorum. Bu megalopolis konusunda çok kaygılıyım. Gelişmemiş ülkeler konusunda kaygılıyım; özellikle gelişim süreçleri, nasıl geliştikleri beni korkutuyor.

İçinde yaşadığımız dünya sonsuz kaynaklara sahip değil, kaynaklar kısıtlı. Bu, çok acı bir gerçek – ama ne gerçek! Sanki her şey sonsuza kadar büyüyerek devam edebilirmiş gibi yaşıyoruz ama büyüme konusunda zerre endişe taşımıyoruz. Daha çok coğrafyacı, günümüzde bulunduğumuz durumları kayıt altına almalı. Yeterince ifade edemeyeceğim kadar ciddi bir soru şu: Dünyayı güzel kılan çeşitliliğin önemini kavramış medeni insanların, kendi kendini sınırlamasıyla tahammül edilebilir bir dünyada mı yaşayacağız?

Sözlerimi bir soruyla bitirmek istiyorum. Bir genç bana bunu sormuştu ve bence bu bütün sorular içerisinde en önemli soru: "Şu anda onlu yaşlarınızda olmak ister miydiniz?"

[Çeviri metnin özgün dildeki ilk basımı: "The Quality of Geography." California Geographer 10 (1970): 5-10.]

Kaynakça

Allen, Donald ve Benjamin Friedlander, ed. *Collected Prose: Charles Olson*. Berkeley: University of California Press, 1997.

Arı, Yılmaz. "Amerikan Kültürel Coğrafyasında Peyzaj Kavramı." *Doğu Coğrafya Dergisi* 10.13 (2005): 311-339.

Butterick, George F. "Charles Olson and the Postmodern Advance." *Iowa Review* 11.4 (1980): 3-27.

Ford, O. J. "Charles Olson and Carl Sauer: Towards a Methodology of Knowing." *boundary 2* 2.1/2 (1974): 145-150.

Kayserili, Alperen. "Carl Ortwin Sauer ve Kültürel Coğrafya." *Doğu Coğrafya Dergisi* 15.24 (2010): 177-190.

Kuban, Doğan. "İstanbul Ülkeyi Çökertecek, Kalkınmaya Engel Noktaya Ulaştı" *Herkese Bilim Teknoloji* 15 Eylül 2016.

---. "Çağdaş Megapolisin Karmaşık Doğası Ve Kaotik Büyümesi Karşısında Bilime İhtiyacımız Olduğundan Emin Miyiz?" *Mimarlık* 356 (2010). Mart 2017.

Mathewson, Kent. "Carl Sauer and His Critics." *Carl Sauer on Culture and Landscape: Readings and Commentaries*. William M. Denevan ve Kent Mathewson, ed. Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2009. 9-28.

Olson, Charles. "*Maximus, to Gloucester Letter 27 [withheld]*." *Maximus Poems*. George Butterick editor. Berkeley: University of California Press, 1985. 184-185.

---. *Call Me Ishmael*. Allen ve Friedlander. 1-165.

---. *Human Universe*. Allen ve Friedlander. 155-166.

---. "The Gate and the Center". Allen ve Friedlander. 168-173.

---. *Projective Verse*. Allen ve Friedlander. 239-249.

---. *A Bibliography on America for Ed Dorn*. Allen ve Friedlander. 297-310.

---. Carl O. Sauer'e Mektup. *Selected Letters of Charles Olson*. Ralph Maud editor. Berkeley: University of California Press, 2000. 199-121.

Parsons, James J. "'Mr. Sauer' and the Writers." *Geographical Review* 86.1 (1996): 22-41.

---. "Carl Ortwin Sauer, 1889-1975 (1975)." *Carl Sauer: On Culture and Lanscape, Readings and Commentaries*. William M. Denevan ve Kent Mathewson ed. Louisiana State University Press, 2009. 3-8.

Sauer, Carl O. "Theme of Plant and Animal Destruction in Economic History." *Land and Life: Selections from the Writings of Carl Ortwin Sauer*. Berkeley: University of California Press, 1963. 145-156.

---. "The Morphology of Landscape." *Land and Life: Selections from the Writings of Carl Ortwin Sauer*. Berkeley: University of California Press, 1963. 315-350.

---. "The Fourth Dimension." *Annals of the Association of American Geographers* 64.2 (1974): 189-192.

---. "The Quality of Geography." *Carl Sauer: On Culture and Lanscape, Readings and Commentaries*. William M. Denevan ve Kent Mathewson ed. Louisiana State University Press, 2009. 398-406.

Speth, William W. Introduction. *Carl Sauer: On Culture and Lanscape, Readings and Commentaries*. William M. Denevan ve Kent Mathewson ed. Louisiana State University Press, 2009. 231-241.

Wallach, Bret. "*Commentary*: Will Carl Sauer Make It Across That Bridge to the Next Millennium?" *Yearbook of the Association of Pacific Coast Geographers* 61 (1999): 129-136.

Öz: Bu makale Amerikalı coğrafyacı Carl Ortwin Sauer ile Amerikalı şair Charles Olson'ın merkezine insanı oturttukları evrenin ve/veya peyzajın örtüştüğü noktaları irdelemektedir. Ayrıca makale, Olson'ın "Maximus to Gloucester Letter 27 [withheld]" adlı şiiri ile Sauer'in "The Quality of Geography" adlı informal bir konuşmasını ilk defa Türkçe olarak tarihsel ve kültürel bağlamı içerisinde sunmayı amaçlamıştır.

Anahtar sözcükler: Carl Ortwin Sauer, Charles Olson, coğrafya, kültür ve şiir ilişkisi, "*Maximus to Gloucester Letter 27 [withheld]*", "The Quality of Geography"

**Geography, Culture and Poetry:
On Carl O. Sauer and Charles Olson, and Two Translations**

Abstract: This article explores the extent to which American geographer Carl Ortwin Sauer and American poet Charles Olson share an interest in human-centered universe and/or landscape. The article provides translations of a Maximus poem "*Maximus to Gloucester Letter 27 [withheld]*" by Olson, and an informal remark on the nature of geography entitled, "The Quality of Geography" by Sauer; both first to appear in Turkish, in their cultural and historical contexts.

Keywords: Carl Ortwin Sauer, Charles Olson, geography-culture-poetry relationship, "*Maximus to Gloucester Letter 27 [withheld]*", "The Quality of Geography"

Değini...

İdari Taksimat ve Tuzakları Üzerinde Bir Avuç Düşüntü...

Jak den EXTER

Evrende idari taksimat diye bir şey yoktur, daha doğrusu... henüz yoktur. Evrensel Öğrenci Değişim Programı kapsamında Dünya ve İnsan Bilimleri okumak üzere dünyaya inen bir uzaylı öğrenci olarak hem tabii nitelikleri hem gündelik ve tarihsel ülkeleri gösteren açıklamalı bir dünya haritası ele alırsan gözüne çarpan ilk şey –ellerin ve gözlerin varsa tabi– tabii hudutların yanında bir de idari taksimatın varlığıdır. İdari taksimat birçok yerde tabii hudutlara göre şekillendiriliyormuş. Denizler, sıradağlar, geniş nehirler ve çöller aslında uçaklar, roketler, dronlar v.s. gelene kadar, modern dedikleri çağa kadar yani, sağlam hudutlar idi. İrtibatın zor olmasından ve yaşam şartlarının farklı olmasından dolayı böyle sağlam hudutların iki tarafında kalan insanlar arasındaki fiziki ve kültürel farklılıklar da çoğu zaman büyüktü. Diğer birçok hudutun ise tabiat ile ilgisinin zayıf olduğunu veya hiç olmadığını göreceksin. Bu, hem ülkelerarası hem de ülke içi birçok idari taksimat için geçerlidir. İdari piramitin de ne kadar aşağısına doğru (büyük birimlerden küçük birimlere doğru) gidersen tabii hudutlarla bağlantısının gitgide zayıfladığını öğreneceksin.

Kısacası dünya seviyesinde bir göz atsan, idari hudutları tabii hudutlardan oluşan bir sürü ülke vardır. Hemen hepsi de tek veya daha çok adadan ibarettir. Onlardan en büyüğü Avustralya'dır. Diğer birkaçı da İzlanda, Madagaskar ve Malta'dır. Birçok büyük adadan ibaret olan bir ülke de Endonezya'dır. Tüm hudutları dağlık bölge olan veya ülkenin bütünü dağdan ibaret olan birkaç ülke de mevcuttur. Asya'da Bhutan, Avrupa'da da Andorra gibi. Tabii 1993 yılına kadar Fransa cumhurbaşkanı ve İspanya Urgell episkoposu tarafından idare edilen bir ülke de ülke sayılabilirse eğer?

Hududu bir tarafta sıradağlar, öbür tarafta okyanus olan en büyük ve uzun ülke Şili olmalıdır. Portekiz ülkesi olmasaydı, İspanya da güzel bir örnek olurdu deniz ve dağ ile çevrilen ülkelere. Sahra gibi büyük çöller de uçak çağından önceki çağlarda önemli hudut bölgelerindendi ve şu anki ilticacı krizinde belki de denizler kadar çok can almaya başladı.

Yalnız nehir hudutları olan bir ülke olmadığını öğreneceksin, çünkü hep aşağıya akan sular kapalı bir çemberi nasıl kursun?

Bir uzaylının gözüyle baktık, hudutların ne kadar garip bir şey olduğunu öğrendik. Şimdi bırakalım uzaylı öğrenciyi, ev ödevini yapsın. Kendi gözlerimizle devam edelim.

Ülkeler arası hudutlar gökten inmedi, savaşlı savaşsız siyasi süreçlerin sonucu olarak meydana gelmiştir hepsi. Kendilerine ne kadar tanrısal veya tarihsel hak tanısalar da zayıf ülkelerin topraklarının elden gitmemesini eninde sonunda yalnız kendilerinden güçlü ülkeler veya Birleşmiş Milletler gibi ortak güçler garanti edebilir.

Siyaset yeniden savaş başlamasın diye ateşkes anında var olan durumu hudut kabul edebilir, ki bu çok oldu. Siyaset daha büyük bir kargaşa olmasın diye haritayı tarafsız bir üçüncü partiye çizdirebilir. Eskiden büyük güçler yanında Papa'nın cetvel ile kalemi, şimdi de büyük güçler, bloklar bazen de Birleşmiş Milletler'in meydana getirdiği Lahey'deki Barış Sarayı'nda yer alan Kalıcı Hakemlik Sarayı egemenlik problemlerinde çözüm sağlayıcı bir rol oynayabilir.

Mutlaka ve mutlaka savaşlı savaşsız bir sürü eski yeni toprak ve hudut krizi bizi her an bekleyebilir. Her halka veya her millete ayrı bir devlet olsun diye bir ilke olsa alfabemizde yer alan her bir harf ile adı başlayan ama kendilerine özgü bir devleti olmayan bir halk zinciri kurabiliriz galiba (Dünyada beş bin veya başka ölçütlere göre sekiz bin dil olduğuna göre...). Uzak yakın birkaç tanesini sayalım: Basklar, Filistinliler, Katalanlar, Kürtler, Arakan Müslümanları (Rohingyalar), Frizler… Ne kadar otonomi bulunursa bulunsun, bazı kimseler için yetmez, onlar için ancak tam bağımsızlık memnun edici çözümdür, her ne kadar ona giden patika belirsiz, uzun ve kanlı ise de. Milliyetçilik, hem mevcut idari birimden kopmak isteyen hem de mevcut idari birimi olduğu gibi devam ettirmek isteyen tarafta kısa zamanda kaynayıp taşabilir. Üzüm üzüme baka baka kararır...

Dünyada çok kişi, ilk bakışta en azından ülkeler arası hudutların oldukça kalıcı olduğu kanısına kapılır, fakat biraz düşündükten ve hafızasını yokladıktan sonra ülkeler arası hudutların ne kadar oynak olduğunun farkına varır. Sovyetler Birliği ve Varşova Paktı'nın çözülmesi gibi olaylar ne kadar çok değişime yol verdi! Bu tarihten sonra hız alan mikro milliyetçilikle birlikte son yirmi yılda BM üyesi ülke sayısı 160'lardan 200'lere çıktı. Ama başka hiçbir devlet tarafından tanınmamış (Dağlık Karabağ) veya çok az devlet tarafından tanınmış (Abhazya, KKTC gibi) devlet veya bölgeler oldukça çok. Küçük, büyük, yeri sabit veya gezgin (Polonya gibi), insan eli ile büyüyen (Hollanda), denize dökülen lavlarla ve tektonik güçlerden dolayı büyüyen (İzlanda), her çeşit ülke mevcut.

Verilen ülkeler var: İngilizlerin verdikleri söz ve uluslararası pişmanlıktan İsrail doğabildi. Ulusal pişmanlıktan Liberya var oldu. Savaş ile bölünen (Sudan gibi) veya barış içinde ikiye ayrılan ülkeler de vardır, Çekoslovakya'nın Çek Cumhuriyeti ile Slovakya'ya hayat vermesi gibi.

Ülke sayısı ne kadar çoksa da idari taksimat dünyasına girmemiş veya garip bir şekilde girmiş bölgeler de vardır. En büyüğü Antarktika'dır. Birçok ülkenin bilimsel araştırma için enstitüleri varsa da herhangi bir ülkeye bağlı değildir ve uluslararası anlaşmaya göre hiç bağlanmayacaktır.

Moresnet?

Oturduğum yerden 200 km uzaklıkta ancak geçen sene öğrendiğim çok ilginç coğrafi bir olay varmış. Hollanda'nın en güneyinde mantıklı olarak bir nokta vardır, adı "üç ülke noktası". O noktada Hollanda, Belçika ile Almanya hudutları birbirlerine kavuşuyor. Öğrendiğim şey de şu: 1816 ile 1920 yılları arasında o noktaya dördüncü bir "ülke" katılmıştı, Moresnet diye. Birkaç kilometre kare olan, birkaç yüz sakini olan, tek köylü, ama çinko ocağı ile büyük bir ekonomik önem taşıyan bu yer, 1814 Viyana Konferansı'nda yapılan bir hudut çizme hatası yüzünden meydana gelmişti. Hollanda ve Almanya (Prusya), 1830'daki Hollanda-Belçika ayırımından sonra da Hollandalı, Belçikalı ve Alman komiserler tarafından uzaktan idare edilen ve belediye başkanı gibi bir görevli tarafından yönetilen bu ülke zaman zaman çok ilginç hatta gülünç olaylara da sahne olmuş: Vergi düşüklüğünden dolayı kahveler bolmuş, yakından uzaktan yüzlerce kişi alkollü içki tüketmeye geliyormuş. Tek bir jandarması olan bu yer, suç işlemiş olan birçok kimseye saklanma yeriymiş ve belki en ilginci, bir ülke olarak kalabilmek için bir ara kendine Hollandaca, Fransızca ile Almanca yerine bir dil seçmiş: Esperanto. Bir zamanlar orantılı olarak en çok Esperanto dili konuşulan ülke Moresnet imiş. 1920 yılında Moresnet'in Belçika'ya katılmasıyla, "dört ülke noktası" şu andaki "üç ülke noktası" oldu. Moresnet örneğini gösteren kitapta[1] Moresnet gibi başka yerler de bulunduğunu görüyoruz.

Tam bağımsızlık ve tam bağımlılık arasında çok durak var. Federal devletler var, birbirleriyle ekonomik veya siyasi bloklar kuran ülkeler var, büyük bir gücün şemsiyesi altında kalan ülkeler var, belli bir otonomiye sahip bölgeler var.

Uzun tarihe baksak daha da ilginç olaylarla karşı karşıya kalırız. Orta Çağ'ın sonuna dek Avrasya tarihi büyük seferberlikler ve büyük imparatorluklar ve büyük isimlerle doludur: Çinliler, Hunlar, Grekler, Romalılar, Türkler. Cengiz Han, Alparslan, Büyük İskender, Hannibal, Julius Caesar gibi. Çağdaş anlamda ülke olan birimler sadece birkaç asır önce azdı dünyada. Orta Çağ'ın sonunda Feodal Avrupa'da onlarca krallık, düklük, beylik, kontluk vardı bağımsız siyasi birimler olarak.[2] Hudutlar çoğu zaman belli değildi veya çok oynardı. Yakın

[1] Dröge, P. 2016

[2] 1500'lerde Avrupa'da 200 devlet vardı; yalnız Güney Almanya'daki serbest şehir sayısı ise 69'du; Avrupa'da yaşanan dönüşüm için bkz. Charles Tilly, 2001.

Faik Resit Unat, *Tarih Atlası*, Kanaat Y., İstanbul

Çağ'da Avrupa'yı modern devletler kaplamaya başladı. 1870'de Almanya ve İtalya birliğinin kurulması Avrupa ve aslında Dünya'nın da siyaset sahnesini etkiledi. O yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri'ne giden ilk akım Sicilyalılar, Venedikliler, Cenevizliler, Romalılar v.s. oradayken ancak İtalyan kökenli göçmen olarak tanınıyorlardı. Polonya örneğin gezgin bir ülke idi uzun zamanlar, bir batıya, bir doğuya, bir batıya, bir doğuya… En son İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği'ne toprak bırakıp Almanya'dan toprak alarak bir daha batıya doğru kaydı.

Dünyanın tabii olmayan en sabit hudutlardan biri Türkiye-İran sınırıdır. Taa 1639'da Osmanlı-İran arasında kabul olunan ve Zuhab Antlaşması da denilen Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan bu yana küçük düzeltmeler dışında (karşılıklı anlaşmayla 1932'de Ağrı Dağı eteklerinde yapılan sınır değişikliği dışında) değişmemiştir.

Hudutlar bazen kaba kuvvet ile bazan da anlaşarak değiştirilir. Para pul da anlaşmayı kolaylaştırabilir. ABD mesela kısmen satın alınmış topraklardan ibaret. Florida'yı 1819 yılında İspanyollardan satın alınmış, Rusya da Alaska'yı 1867 yılında ABD'ye satmış.

1877 yılına kadarki Afrika'ya bir göz atarsak konargöçer ve yarı konargöçer aşiretler, yerel ve iskân etmiş veya ettirilmiş topluluklar yanında kuzeybatıdan sağa giderek şunları görüyoruz: İspanya'ya ait Kuzey Fas, Fransa'ya bağlı Kuzey Cezayir (1830), Osmanlı'ya bağlı veya yarı bağlı Tunus, Kuzey Libya ve Mısır, İngilizlere bağlı Aden karşısında 1862'ten itibaren Fransa'ya bağlı Obok (şu anki Somali'nin başkenti Cibuti yakınlarında), Afrika'nın doğusunda Portekiz'e bağlı Mozambik (1502), Madagaskar'da iki Fransız bölgesi (1746 ve 1750), İngilizlere bağlı Güney Afrika (1806), Transvaal gibi Hollandalılara ait birkaç ufak bölge, Batıda Portekiz'e bağlı Angola'nın batısı (1484-1575), Fransa'ya bağlı Gabon (1842), İspanya'ya ait Rio Muni (1843), İngilizlere bağlı Nijerya'nın kuzeyi (1861) ve Altın Sahili (şu anki Gana) (1874). Hollandalılara ait köle toplama yeri Elmina 1871 yılında elden çıkmış, Fransa'nın Fildişi Sahili (1843), Amerika Birleşik Devletler'inde serbest bırakılmış köleler için kurulan Liberya Devleti (1847), İngilizlere bağlı Sierra Leone (1787), Portekiz Gine'si (1484), İngiliz Gambia'sı (1876) ve Fransa'ya ait Senegal (1860). Afrika'nın iç kısmı Avrupalıların gözüyle boş sayılır. 1906 yılına geçsek, Afrika'yı olduğu gibi başta Fransa ve İngiltere olmak üzere büyük güçler arasında bölünmüş olarak görüyoruz. Kısmen Papa'nın cetveli ile çizilmiş kesin ve sabit hudutlar Afrika'nın her yerinde görebilirsiniz. Fransa, İngiltere, İspanya, Portekiz ve Osmanlı yanında Almanlar (şu anki Namibya ve Tanzanya) ve İtalyanlar da girmiş (şu anki Somali ve Eritre, sonra da Libya). Belçikalılar 1908 yılında Kongo'ya el atmışlar. Kıta hemen hemen büsbütün ya doğrudan doğruya sömürgeydi ya da bir ülkenin veya Birleşmiş Milletler'in öncüsü Milletler Cemiyeti'nin mandası altında idi. Yirminci yüzyılın ortasında büyük değişiklikler görülür. 1910 yılında bağımsızlığa kavuşan Güney Afrika Birliği, Liberya, Mısır ve Habeşistan yanında 1959 yılına kadar ancak 6 yeni bağımsız ülke gün ışığı görmüştür: Libya (1951), Fas (1956), Sudan (1956), Tunus (1956), Gana (1957) ve Gine (1958). Ondan

sonra Afrika kıtasında 3 yıl içerisinde 20'den fazla ülke bağımsız kazanır. 1960 yılında Çad, Dahomey, Federal Kongo Cumhuriyeti (başkenti Kinşasa), Fildişi Sahili, Gabon, Kongo (başkenti Brazavil), Malagasya (Madagaskar), Mali, Moritanya, Nijer, Nijerya, Orta Afrika Cumhuriyeti, Senegal, Somali, Togo, Yukarı Volta; 1961 yılında Sierra Leone, Tanganika (sonra Zanzibar ile birlikte Tanzanya); 1962 yılında Burundi, Cezayir, Ruanda, Uganda.

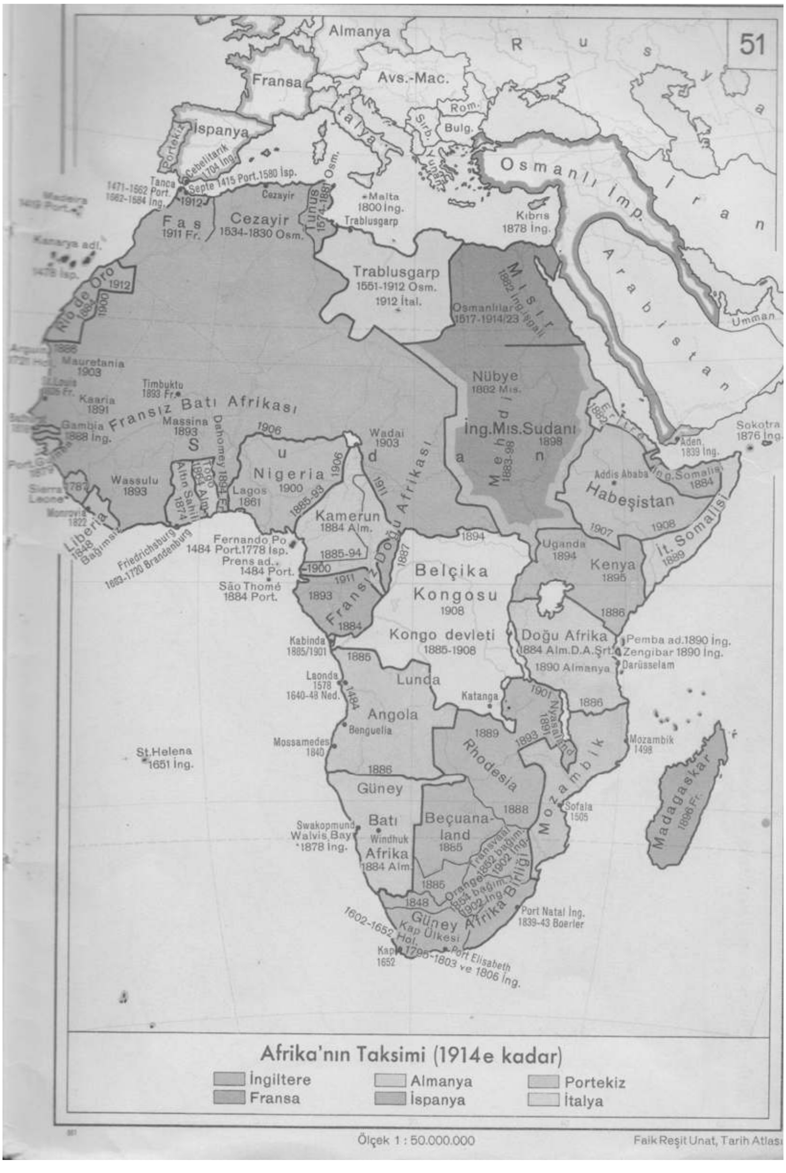

Faik Resit Unat, *Tarih Atlası*, Kanaat Y., İstanbul

Emperyalizmin zirvesinde Afrika'da bağımsız tek ülke Habeşistan'dır, o da İtalya'nın saldırılarına uğramıştır. Esasen Eski Dünya'da, Avrupa dışında, Asya'da da bağımsız ülke sayısı bir elin parmaklarını geçmez: bağımsız, yarı-bağımlı ayrımı yapmazsak Osmanlı, İran, (İngiltere saldırısını püskürten) Afganistan, İngiltere ile Fransa arasındaki tampon bölge Siyam (bugünkü Tayland) ve Japonya sayılabilir.

Tarih balon gibi şişen sonra da küçülen imparatorluklarla dolu. Roma ve Osmanlı imparatorlukları malumdur. Japonya da ilginç: 1854 ve 1954 yıllarında aynı toprağa sahip, ama o tarihler arasında nasıl büyümüş? 1910 yılında Mançurya'nın güney yarısı, Kore yarımadası ile Formosa (Taivan) Japonya'nın ellerine geçti. 1941 yılında buna Mançurya'nın kuzeyi, Çin''in doğusu, Fransız Çinhindi (şu anki Vietnam) ile Kampuçya ile bir sürü küçük ada eklendi. 1942 yılında Tayland, Birma ve şu anki Endonezya (Hollanda Hindistanı ve Hollanda Yeni Ginesi) ile en büyük şekline ulaştı.

Duruma bakılırsa, savaş da siyasetin bir aleti olarak kabul edilirse, bütün sınırlar siyasetin ürünüdür. Demokratik ülkeler de dahil olmak üzere... Seçimleri, seçim çevresini belirleyen bir süreç olarak da tanımlamak mümkündür. Demokratik ülkelerde seçim öncesi dönemlerde meydana gelir bu. Amerika Birleşik Devletleri veya Türkiye'de, seçim bölgesinin sınırları üstünde oynanarak oy dengesinin iktidarlara göre değiştirilmeye çalışıldığı malumdur.

Şimdi Türkiye'nin durumuna kısaca bir göz atalım: Osmanlı Devleti'nin kalıntılarından doğan Türkiye Cumhuriyeti'ne ait toprakların bir kısmı o ana kadar hiç dış güçlerin ellerine düşmemiş topraklar, savaşla veya anlaşarak yeniden ele geçen topraklar ve seçimle Türkiye'ye katılan topraklardır. Sadece yukarıda sözü edilen 1932 İran anlaşmasını veya daha iyi bilinen 1939'da Türkiye Cumhuriyeti'ne eklenen Hatay'ı kastetmiyorum, Türkiye Cumhuriyeti doğmadan önce de kuzeydoğuda halk Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında seçim (plebisit) yapmıştı. 2017 ilkbaharında fiilen Yunanistan'a geçmiş ama hukuken Türkiye'ye bağlı kalan 18 Ege adacığını unutursak, Cumhuriyet topraklarında herhangi bir değişiklik olmadı sonradan.

Bu makalede tuzak diye bir şey daha görmedik diyeceksiniz. Haklısınız. Nedenini sorarsanız da şudur: İdari taksimatın var oluşunun en önemli niteliklerinden veya sonuçlarından ve belki de maksatlarından biri üstkimliklerin veya en azından hemen sonraki birinci altkimliğin oluşturulması, yönlendirilmesi, kuvvetlendirilmesi ve şekillendirilmesidir. Hollanda diye bir ülke olmasaydı, kaç kişi kendisini Hollandalı olarak tanıtırdı? Ve saire… Bazı hudutlar deniz, çöl, duvar, asker, nehir, dağlar veya iğneli telden dolayı zor geçilmese kaç kişi daha göç etmeye kalkardı?

Hafiften bir tavuk yumurta ikilemine girdik. İdari taksimat milliyetçiliğin ürünü müdür, kaynağı mıdır? Dünya seviyesindeki idari taksimatı, yani ülkelerin varoluşunun ta kendisini koskocaman bir tuzak olarak nitelendirmek de mümkündür. Ülkeler olmasaydı anlaşmazlık kalmazdı, milliyetçilik kalkardı ve her şey iyiye giderdi. Hudutları kaldırmakla insankızı ve insanoğlunun istikbali parlak olurdu. Böylece hem fazla ütopik bir yola koyuluruz, hem de

ayrıcalığı kalmaz bu makalenin. Makaleyi burada noktalamak istemediğimden bu tuzağa düşmeyeyim.

Diğer yandan idari taksimattan ileri gelen tüm olası tuzakları tek tek sıralamaya kalkarsak, bu makale sıkıcı ve çok uzun olur. Şöyle yapsam ne dersiniz: Çok geniş olan milliyetçilik alanının bir parçası olan eko-milliyetçilik tuzağından birkaç örnek vereyim, ondan sonra da idari taksimatın insan bilimlerine oluşturduğu tuzaklardan birkaç örneğe değineyim.

Eko-milliyetçilik

Küresel ısınmanın durdurulmasına yönelik Paris Anlaşması dünyanın hemen hemen tüm ülkelerince imzalanmış durumda. Başlangıçta katılmayan iki ülke ve gitgel oyunu oynayan büyük biraderden bahsetmeden bu anlaşmada belki kaçınılamaz ama aşırı pahalı olan idari taksimattan ileri gelen bir tuzak vardır. Anlaşma çerçevesinde her ülke kendi karbondioksit salınım miktarını üzerinde anlaşmaya varılan seviyeye indirmekten sorumludur.

Şimdiye kadar pahalı çözümler geliştiriliyor: Örneğin demir çelik fabrikalarının karbondioksit miktarını zaten çok düşük bir seviyeye indirmiş ülkelerde bu tesislerin kalan karbondioksit miktarının daha da fazla indirilmesi için aşırı pahalı tekniklerin uygulanması gerekiyor. Ona gereken parayı şimdiye kadar fabrikalarına herhangi bir karbondioksit indirme tekniği uygulamamış ülkelere yatırsalar, daha az parayla daha çok koruma sağlar ve iklime daha faydalı olmazlar mıydı?

Eko-milliyetçilik alanında daha zevkli birkaç örneğe geçelim. Gençlik yıllarımda bir tabiat araştırma gençlik grubu üyesiydim. Dalım da kuş etüdleriydi. Gezerdik, tozardık, gerektiğinde kuşa bakardık. Bizim kuş çalışma grubunda bir rivayet vardı toy kuşu ile ilgili. Toy kuşu Hollanda'nın bulunduğu coğrafyada aşırı nadir bir kuş, 10 yılda bir görünür. Günlerden bir gün Belçika'da bir kuşçu bir toy ile karşı karşıya gelmiş. Sevinçten hoplayıp zıplıyor, toy da kuşçuya merakla bakıyormuş. Nadir olan bir kuş gözlemlendiğinde tarih, yer, saat, kuş türü, cinsiyeti, sayısı ve özellikleriyle birlikte kuş dergisine veriyorsun, adınla birlikte dergide yayınlanıyor. Kuşçu camiasında adın dilden dile geçiyor. Toy kuşu, hudut bilmeden Hollanda-Belçika sınırından ancak bir iki kilometre uzaklığa inmiş bulunuyormuş. Bizim kuşçunun aklına bir fikir gelmiş: Ben bu toy kuşunu bir de Hollanda'ya kovalarsam, onu iki memlekette görmüş olurum ve adım her iki memleketin kuş dergilerine alınır. Başarmış mı, başarmamış mı kim bilir?

Bundan bir 17 yıl evvel Hollanda'nın Limburg ilinde ekocular bir organize sanayi inşaat projesini durdurabilmişlerdi. Nasıl? O bölge Hollanda'da yerel adı ile *korenwolf* (tahıl kurdu) denilen, hamster de dediğimiz ve Latince adı Cricetus Cricetus olan, Avrupa avurtlağının yaşadığı tek yermiş. Hollanda'nın en yüksek mahkemesi hayvancağızın lehine karar almış. Uzun süren yasal işlemler sürecinde ise inşaat hazırlıkları devam etmiş ve hayvancağımızın neslini gene de tükenme eşiğine getirmişler. Yüksek mahkemenin olumlu kararın-

dan umutlanarak ekocular bundan sonra sağa sola tabiata hamsterlerı bırakmaya başladılar. Hollanda'da çok büyük tartışmalara yol açan bu olaylar sırasında, hayvancağızın Hollanda dışında birçok yerde yaşadığına bakmışlar mı ve baktılarsa, hesaba katmışlar mı? Hayvancağız Batı Avrupa'dan taaa Kazakistan'a kadar geniş bir alanda yaşamaktadır. Bu hayvan türü için Hollanda'da (ve de Belçika'da) harcanan enerji ve para ile hayvanın hâlâ bol yaşadığı diğer ülkelerde yaşam ortamının iyileştirilmesine çaba harcansaydı daha iyi olmaz mıydı?

Önemli istisnaları gözardı eden genelleştirmeler

İdari taksimat kolay kolay bir idari birim hakkında genelleştirmelere girmeyi teşvik eder veya bir idari birimin bir köşesinde görünen bir olayın o idari birimin bütününde geçerli sanılması sonucunu doğurur. Bir örnek: Yurt dışına göçün 50. yılında Emirdağ çerçevesinde organize edilen etkinlikler arasında 23 Kasım 2013 tarihinde Eskişehir'in Zübeyde Hanım Kültür Merkezi'nde bir Emirdağ Araştırmaları Sempozyumu düzenlenmiştir. Sempozyumda konuşmacılar arasında her ikisi de Emirdağ'ın bir köyünde doğmuş olan Anadolu Üniversitesi İktisat profesörü Erol Kutlu ve emekli öğretim görevlisi Fikret Fıçıcı da vardır.

Sayın Erol Kutlu'nun konuşmasından:

> Emirdağ ilçe kırsalının 3/2si tarıma uygun bir ova üzerinde bulunuyor. Kırsal bölgenin son elli yıllık gelişiminde dış göç etken bir rol üstlenmiştir. Altmışlı yıllarda köylerde birkaç büyük çiftçi ve geri kalan halk küçük çiftçi konumundaydı. Bölgemizde genellikle çok nüfuslu aile tarafından işletilen topraklar miras olarak, genelde de erkek çocuklar arasında bölünmesi sonucu küçük tarlalara dönüşmüştü. Küçük çiftçilik ve zaman zaman yaşanan kuraklık nedeniyle bölgemiz önemli bir fakirleşme sürecine girdi. İlk kez bu dönemde insanlar il dışına çalışmak için gitmeye başladılar, bazıları da kepicilik dediğimiz seyyar satıcılıkla çevre ilçe ve illerde kazanç elde etme çabasına giriştiler. Bu süreç Emirdağ merkezide etkiledi. Zaten haftada bir kez pazara gelen kırsal kesimin fakirleşmesi ilçe esnafını da etkiledi. Gerçi o dönemin Emirdağ esnafı kırsal kesimin üç beş zengini dışındaki eğitimsiz ve parasız köylüleri hor gördüğü söylemlerini de çok duymuştum.
>
> İşte böyle sıkıntılı bir dönemde, Avrupa'ya göç efsanesi Emirdağ'ına ve köylerine ulaşır ulaşmaz, şansını denemek isteyen maceracılarımız hazırdı. Bu ilk gidenlerin çok enteresan hikâyeleri bölgemizde hep anlatılır. Bu yıllarda gidenler, tekstil ve maden ocaklarında iş bulabiliyorlardı. Bu giden grup, daha sonra kardeş ve akrabalarını Belçika, oradan Fransa ve Hollanda'ya geçirdiler. 1975 yılında 18-45 yaşlarındaki bölge erkek nüfusun büyük bir kısmı (%65'ten fazla) yurt dışında çalışmaktaydı. (Acet, 1914, s. 71-72.)

Sayın Fikret Fıçıcı'nın konuşmasından:

> Tarım arazilerinin kıraç ve verimsiz olması, nüfusun yoğunluğu yanında 1950'li yıllarda tarımda makineleşme köylerde iş gücü talebini azaltmış, özellikle komşu il Eskişehir'de hızla sanayileşme ve gelişme Emirdağ'dan Eskişehir'e göçü başlatmış, 1960 sonrası ise Belçika, Almanya, Hollanda, Fransa, Danimarka, İsviçre gibi ülkelerin Türkiye'den işçi talebinde bulunması Emirdağ'dan bu ülkelere göçe neden olmuştur. Özellikle Belçika'ya çok sayıda Emirdağlı gitmiş, gerek Eskişehir, gerek Belçika'ya göç durmadan hâlâ devam etmektedir. Ayrıca Emirdağ'ın bazı köylerinden İzmir'e de önemli sayıda göç olmuştur.

Her iki hikayenin doğruluk payı oldukça büyüktür, ama her ikisinin de eksiklikleri vardır. Emirdağ'ın merkez köylerinin birinde doğmuş olan Kutlu'nun hikayesi Emirdağ'ın merkez köylerinin hikayesidir, daha doğrusu bölgede egemen olan Muslucalı Türkmenlerin hikayesidir. Emirdağ'ın muhacir köylerinin birinde doğumlu Fıçıcı'nın hikayesinin ilk kısmı muhacirlerin hikayesini yani erkenden Eskişehir'e geçmelerini anlatır, sonra da diğer Emirdağlıların Avrupa ülkelerine gitmelerini anlatır. İzmir'e gidenler de ekseriyetle eski Emirdağ-İzmir yoluna yakın bulunan Boynuyoğunlu Türkmenlerdir.

Gerçeği şekillendiren veritabanları

Memurlar, toplumsal verileri kullanılan veritabanına girebilsin diye veritabanları belli bir seviyeye yükseltip öyle saklanmaktadır. Bir kimsenin doğum yerine ilişkin, birçok veritabanında yalnızca doğduğu il ayakta kalır. Böyle bir olgu, araştırmaların sonuçlarına önemli bir ölçüde yön verir. Hollanda Türklerinin geldikleri yerleri araştırırken, 2010 yılına kadar ilçe seviyesine kadar inemedim. Ayrıntılı bilgi yokluğundan dolayı sonuçlar mecburen il seviyesinde kaldı: Hollanda Türkleri büyük çoğunlukla Konya, Kırşehir, Kayseri, Yozgat gibi Orta Anadolu illerinde doğmuştur. 2010 yılında daha ayrıntılı veriler elde ettikten sonra ancak hem ilçe bazında güvenilir bilgi verebilir, hem de bütün bu bilginin altındaki fiziksel coğrafyanın etkisini çözümleyebilir hale geldim. Ankara ekseriyetle Şereflikoçhisar demekti; Yozgat, Sivas, Kayseri demek aslında Kızılırmak ile hududu olan ilçeler demekti. Hollanda'ya göçün, Konya ve Karaman dışında sıradan bir avuç Orta Anadolu ilinden değil, batıda Sivas'tan güneyde Ankara'ya kadar Kızılırmak havzasından geldiği ortaya çıkmıştı. "Hollanda destanı" muhtemelen Kızılırmak boyundan gidip gelen otobüs ve dolmuşları dolduran kişiler tarafından yayılmıştır.

Geçmişi örten sınır değişimleri

Türkiye'de dil ve alfabe reformu Osmanlı araştırmalarına ne kadar zorluk getirdiyse, hudut değişmeleri de birçok tarihsel araştırmaya o kadar problem yaratmıştır. Farklı dönmelerde toplanan verilerin karşılaştırılmasında mesela. Osmanlı'nın nüfus rakamlarına bakılırsa o devletin ve o dönemin bazı özellikle-

riyle karşı karşıda bulunulduğu bellidir: Bazen yalnız erkeklerin sayıma girmesi gibi ve idari sınırların bugünkü sınırlardan farklı olması gibi… Daha yakın zamana gelindiğinde tablo daha belirsizleşir. Yetmişli yılların Kars'ı konuşulduğunda Ardahan'ı ve Iğdır'ı hesaba katan var mıdır? İstanbul'u konuşurken Yalova'yı konuşur muyuz? Zonguldak söz konusu ise Bartın ve Karabük de hesaba katılır mı, Gaziantep düşünülürse Kilis de düşünülür mü? Konya'yı konuşurken Karaman'ı, Ankara'yı konuşurken Kırıkkale'yi de düşünür müyüz? 2017 yılın ortasında bir gün gezdiğim, seksenlerin sonunda Emirdağ'dan ayrılıp ilçe statüsüne geçmiş Bayat'ta birkaç gençle sohbet ettiğimde, “Bayat ne zaman Emirdağ'dan ayrıldı?” diye sormuş ve şu cevabı almıştım: “Dayı onlar bizden ayrılma, Adalet Sarayı oraya geçince ilçe olmuş Emirdağ” İnsanın bilincinde 30 yıl neler yapabilir, görülüyor...

Bu arada bu makalenin başında başrolü oynayan uzaylı öğrenci doktorasını kazanıp dünyayı terk etmiştir. Bilginize...

Kaynakça

Acet, Mesut (2014), *Göç, Sıladan Yenivatana EMİRDAĞ*, Eskişehir.

Dröge, Philip (2016) *Moresnet: opkomst en ondergang van een vergeten buurlandje (Moresnet: unutulmuş bir küçük komşu ülkenin doğumu ve batması),* Houten-Antwerpen, Spectrum Yayınevi.

NRC Handelsblad Gazetesi (16-01-2001) “*Korenwolf boekt overwinning op bedrijventerrein*” (“Tahıl kurdu Sanayi Bölgesinde galip çıkıyor”).

Tiiy, Charles (2001), *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, çev. Kudret Emiroğlu, İmge Y., Ankara.

Vermaseren (1964) *Beknopte atlas der algemene en vaderlandse geschiedenis* (Genel ve Anavatan Kısa Atlası), Groningen.

Osmanlı haritalı, Breguet imzalı 1825 yapımı saat.
Patek Philippe Müzesi, Cenevre.

Dünden Bugüne Sıla ile Gurbet Arasında Alevi Coğrafyası Üzerine

Besim Can ZIRH*

I. Giriş: Yöntemsel Milliyetçiliğin Ötesinde Bir Coğrafya Tahayyülü

Yeryüzünü betimleme bilimi olarak anılan coğrafya (*tarif-i arz ilmi/geographia*) tarihin erken dönemlerinden bu yana insanoğlunun merak duyduğu çalışma alanlarından biri olageldi. Başlarda bir arada ve ilkinin ikincisini belirlediği düşünülen fiziki ve beşeri coğrafya zamanla iki ayrı alan olarak gelişti. Diğer yandan, coğrafyanın dünyayı görme biçimi olarak haritaların oldukça siyasal temsiller olduğunu da belirtmek gerekiyor. Bu açıdan toplum ve kültürleri inceleyen beşeri coğrafi çalışmalara baktığımızda söyleyecek çok söz var. Özellikle, ulus-devletlerin ortaya çıkması ve uluslararası siyasetin bu yeni mekânsal birim üzerinden yeniden tanzim edilmesiyle ortaya çıkan tablo bu açıdan dikkate değer. Bu yeni dünya düzeninde ulus-devlet olarak andığımız siyasal ve yönetsel birim; insan topluluklarını, onların beşeri ruhları olarak anabileceğimiz kültürlerini ve belirli bir yeryüzü alanını sıkı bir biçimde birbirine tutturan bir ve tek kavram olarak kabul görür oldu. Agnew (1994) ulus kavramı ve buna dayalı coğrafya kurgusunu siyasal ve toplumsal tartışmaları bulandıran bir tür kapan (*territorial trap*) olarak tahlil ediyor. Şöyle ki ulus-devlet tek geçer çözümleme birimi olarak alındığında coğrafya, harici ve dâhili olarak birbirini keskince dışlayan karşıt ulus-alanlar üzerinden tasnif ediliyor ve olgular bu iki alandan sadece birine ait olarak görülüyor. Martins (1974) ve Smith (1979) toplumsal bilimlerin kafasını bulandıran bu görme bozukluğunu "yöntemsel milliyetçilik" olarak anmıştı. 1960'lar sonrası ortaya çıkan çevre felaketleri, göç, yeni toplumsal hareketler ve

* ODTÜ Sosyoloji Bölümü / besimcan@gmail.com
https://metu.academia.edu/BesimCanZIRH

terörizm gibi meselelerin ulus-devlet kavramıyla anlaşılması zorlaştıkça bu soruna dair eleştiriler de sosyal bilimlerde önemli bir gündem haline geldi.

Fakat bu yazının konusu 1980'lerin sonunda iyice fark edilen bu soruna dair gelişen ulusötecilik (*transnationalism*) yaklaşımı gibi çözüm arayışlarına odaklanmak değil. Bunun yerine sorunu somutlamak üzere beşeri coğrafyanın ulus-devletler olarak tasnif edildiği dönemin bir sekans öncesinden "Alevi coğrafyası" olarak andığım bir kavramı tartışmaya açmak. Alevilerin yaşadığı yöre ve bölgeler üzerinden özgün bir Alevi coğrafyası tanımlamak mümkün müdür? Bu coğrafyanın fiziki ve beşeri olarak ortaklaştığı ve farklılaştığı özellikler nelerdir? Ulus-devletleşme sürecinden günümüze bu coğrafyanın izini nasıl sürebiliriz? Bunar ve benzeri sorular yazının bu çabasının ana eksenleri olacaktır. Bu sorulara cevap ararken geçtiğimiz yüzyıl içerisinde Küçük Asya/Türkiye'de yapılan etnografik araştırmalardan kimi değinileri hatırlatırken Alevilerin göçmenlik deneyimlerini paylaştıkları oto-biyografik eserlerdeki betimlemelerden de faydalanıyor olacağım. Diğer yandan 1960'lar sonrası Türkiye'den Avrupa'ya yaşanan uluslararası göç sürecinde özgün deneyime sahip bir topluluk olarak gördüğüm Alevilerle tamamladığım araştırmadan notlarımı paylaşacağım. Bu tartışmanın önemli duraklarından biri David Shankland'ın 2010 yılında yayınladığı bir makale ve bu makalede kullandığı haritalar olacak. Yazının temel savı inanç temelli bir toplumsal örgütlenme modeli olarak Aleviliğin dün "ocak merkezli ve inanç temelli yöresel ilişki ağları" bugün ise "dernek merkezli ulus-ötesi toplumsal ve siyasal mekân" üzerinden özgün bir coğrafya inşa edegeldiğidir. Bu coğrafya Anadolu'nun bir ulus-devletleşme projesinin vatanı olarak yeniden tanzim edildiği süreçte görünmez kılınmış fakat sonrasında uluslararası göçlerle birlikte ulusal sınırlar ötesinde kendini farklı bir düzlemde yeniden kurabilmiştir. Bu tartışmayı takiben 2009 yılında tamamladığım Almanya sahasında çokça karşıma çıkan Dersim'i anlamaya çalışırken karşılaştığım "kırmančiya belekê" kavramına başvurarak yöntemsel milliyetçiliğin ötesinde bir coğrafya tahayyülüne değinerek yazıyı kapatacağım.

II. Coğrafyadan Vatana: Anadolu'nun İdari-Siyasi Olarak Tasniflenmesi

İmparatorluktan ulus-devlete evirilmesi uzun bir döneme yayılan Türkiye uluslaşma deneyimini sancılı yaşayan ülkelerden biri. Erken dönemlerden 1960 Askeri darbesine kadarki yazına baktığımızda "millet" kavramının oluşumuna ve tanımlanmasına dair dalgalı bir seyir görmekteyiz. Bu tartışmaların özgün isimlerinden Remzi Oğuz Arık (1889-1954) *Coğrafyadan Vatana* başlıklı yazısından bu sürecin kısa ve fakat şiirsel bir çerçevesini çiziyor bize:

> Bir memleketin coğrafyası, ilk bakışta, ne kadar aşağı, ne kadar zavallıdır! Bu coğrafya, ister esrarlı dağlar, ister yalçın kayalar, ister cennet gibi ovalar, ister kuş uçup kervan geçmez bozkırlar olsun: insanın, hayvanın çiğnediği bir ölü âlemidir… Fakat bir gün gelir, insan ve hayvanın aynı kayıtsızlıkla çiğnediği bu coğrafya canlanır. İyinin ve kötünün, dostun ve

> düşmanın, insan ve hayvanın ayağı altında boyun eğen bu gövde, silkinir; uçurum uçurum derinleşir, zirve zirve heybetle dikelir. (1969: 16)

Çiğnenen, cansız ve tarafsız coğrafya böylece mucizevi bir şekilde vatana dönüşür. Peki, bu nasıl mümkün olmuştur? Arık için bu metamorfoz kütle olarak andığı insan topluluğunun bir millet olarak şahsiyet kazandığı tarihsel ve yine mucizevi bir diğer dönüşümün sonucudur:

> Ana ve babasını seçmekte, doğacağı yeri istemekte serbest olmayan çocuğun, iradesini kazanıncaya kadar geçirdiği müphem, karanlık, hatta adsız devre epey benzeyen bu coğrafya ve cemaat adsızlığı yavaş yavaş silinir. Nesiller orada yaşama ve mesut olma şartlarını parça parça yaratır ve sonra kütle ad alır, ayrı bir karakter kazanır. Coğrafya da ad alır… Bu andan başlayarak kütle de coğrafyaya damgasını vurmuştur. Artık bu kütle, doğuşun karanlığını yırtmış; insan, toprağın ve toprak, insanın adını almıştır. Hücum ederken, hücum edilirken artık ortada 'muayyen' bir cemiyet ve onun yurdu vardır. Vatan doğmuştur. (1969: 16)

Bu süreç bir oluş, doğuştur. Ve birçok başka milliyetçi yazında olduğu gibi bu dönüşümün mecazı sancılı bir doğum olacaktır:

> Coğrafyadan vatana yükselişin kaç milyon faciaya, kaç milyar hadiseye, kaç milyar acıya mal olduğunu anlamak için doğrudan bir ananın yanında bulunmak; onun çektiğini uyanık yürekle görmek lazımdır. (1969: 17)

İmparatorluğun iki yüzyıla yayılan çözülüşüyle birlikte sınırları seyyal nüfusu muhayyel bir kütleye dönüşmüş Anadolu, ancak bu doğumla birlikte muayyen bir cemiyet ve tahkim edilmiş bir yurt olarak adını kazanır. Bugünlerde Lozan Antlaşması ve Misak-ı Milli gibi Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus-devlet olarak kuruluşunu mühürleyen tarihsel metinlere işaret edilerek yapılan tartışmalarla birlikte düşündüğümüzde Arık'ın coğrafya/vatan ve kütle/millet arasında kurduğu bu koşutluğun halen ne kadar güncel bir siyasi mecaz olduğunu görüyoruz.

Cumhuriyetle birlikte ortaya çıkan yeni kamusal alan içeriği dönemsel olarak yeniden tanımlanabilen etnik-ulusal bir kategori olarak "Türklük" ve devlet eliyle inşa edilen bir inanç biçimi olarak "Sünnilik" üzerinden şekillendi. Bu süreçte İmparatorluk'tan miras kalan çok-dilli, çok-kültürlü, çok-inançlı farklılıklar silikleştirilerek kamusalda görünmez kılındı. Anayasanın da satır aralarında okunabileceği üzere bu çerçevenin temel amacı ulus-altı farklılıkların yadsınmasına dayalı bir tür eşitlik düzlemi kurulmasıydı. Kendi özgünlüklerinden vazgeçmeye hazır olanı tüzel olarak tanımlanmış bir vatandaşlık çerçevesinde kapsayan fakat bunu yapmaya gönülsüz olanları (Kürtler), gönüllü olsa bile kuruluş amentüsünü kendince yorumlayanları (Aleviler) ya da yapması makbul görülmeyenleri (Ermeniler) dışlayan yeni bir kamusallık kurumsallaştı. Fakat eğer vatandaşlık ulus-devlete aidiyetin yegâne koşulu ise ve ulus-devlette belirli bir toprak üzerinde yaşayan insanların temsilcisi olan yegâne birim ise bu kamusal alanın dışında durmak mümkün müydü? Kuşkusuz hayır. Bunun farkında olarak Arık da kendi kurgusuna tezat bazı durumları yansızlaştırmaya çabalar:

> İtiraf etmeli ki, bazen bir vatan üzerinden türlü tarihler katışmış olur. Bunların birbiriyle çarpıştığı da olur. O toprakta birçok medeniyetler, milletler gelmiş, iz bırakmış, gitmiştir. Bunlar, tarihin, "vatanlara tanıklık eden temel" olma imtiyazını karışıklığa uğratmamalıdır. Dikkat edilirse görülür ki, bu tarihlerden bir kısmının dayandıkları belgeler şimdi arkeolojik değerlerden başka bir şey değildirler. Bunlar ancak arkeolojinin konusu olabilirler, milletin, milletlerin değil! (1969: 16).

Peki ya arkeolojinin değil ama antropolojinin konusu olanlar? Kuşkusuz oluşmakta olan milletin vatanı olacak coğrafya üzerinde bir yönetim inşa edenler için kurdukları anlatıya tezat oluşturan topluluklar önemli bir meseleydi. Toprak'ın tespit ettiği üzere Cumhuriyet sonrası üniversiteler söz konusu olduğunda gündeme gelen ilk disiplinin antropoloji olması bu nedenle şaşırtıcı değildir (2012: 71). Anadolu coğrafyasına yeni bir beden dikme çabaları henüz Cumhuriyet kurulmamışken başlar. İttihat ve Terakki eksenindeki kimi simalar çeşitli yörelere gönderilerek İmparatorluktan geriye kalan nüfusunun bir anlamda envanteri çıkarılmaya; daha önemlisi, Arık'ın ifadesiyle, bu kütlenin tahayyül edilen milli bedene uygunluğu anlaşılmaya çalışılmıştır. Baha Sait Bey'in *Türkiye'de Alevi-Bektaşi, Ahi ve Nusayri Zümreler*, Nazmi Sevgen'in *Zazalar ve Kızılbaşlar* ve Hasan Reşit Tankut'un *Zazalar Üzerine Sosyolojik Tetkikler* böylesi çalışmaların başında gelir. Bu arayışların da bir sonucu olarak Cumhuriyet'in kuruluş sürecinde beliren resmi tutum tam da bu nedenle "bilimsel" çalışmalarla Türkiye'de yaşayan herkesin gerçekte "Türk" olduğunu ispatlamaya girişmiştir (Andrews 1989: 36).

Sökefeld'in "farklılıkların yadsınması" (2002: 168) olarak andığı bu tutumun tarihsel serüveni içerisinde Alevilerin nerede durduğu ayrı bir yazı konusu. Fakat kısaca değinmek gerekirse, Aleviler özgün farklılıklarını gizledikleri ölçüde kamusal ve siyasal alana dâhil olabildiler. Kadim geleneklerindeki "takiye" anlayışıyla da uyumlu olan bu tutumla Cumhuriyetin vatandaşlık tanımından kendilerine bir "görünmezlik pelerini" diktiler. Bu pelerinin altına gizledikleri farklılıklarını ise bıyık, saz ya da türküler gibi sadece bilenin anlayabileceği kimi hüsnü tabirlerle imlediler. Türkiye'de rejimin yeniden tanımlandığı geçiş dönemlerinde ise bu örtü tarihsel hasımlarınca üzerlerinden çekildi ve aşırı bir görünürlük kazanarak kurbanlaştırıldılar.[1] Ve nihayetinde hiç bir zaman kendi farklılıklarıyla bu kamusal alana dâhil olamadılar. Son olarak Alevi Açılımı sürecinde de tanık olduğumuz üzere sayısı binleri bulan cemevlerinin ibadethane statüsünde tanınması yönünde yaşanan tartışmalar devletin Aleviliği milli bedende nereye koyacağı konusunda halen zorlandığını göstermektedir.

[1] 78 Maraş öncesi Alevi hane ve iş yerlerinin kapılarının kırmızıyla işaretlenmesi bu anlamda oldukça önemli ve trajik bir hadisedir. Bu saldırıların failleri Alevileri hedef alabilmek için önce onları görünür kılmak zorunda kalmıştır.

III. Anadolu'nun Siyasi-İdari Tanzimi: Kabuller ve Yadsımalar

"Instagram'da Tunceli diye arama yaparsanız Asker-savaş fotoğrafları çıkar. Dêrsım yazınca ise doğanın tüm güzellikleri çıkıyor."

Fatih Mehmet Maçoğlu,
@KomunistBaskann, Twitter, 23 Eylül 2017.

Bu zorluk Anadolu'nun coğrafyadan vatana evirildiği dönemde nüfusun ve mahallerin siyasi-idari yapılanması sürecinden de izlenebilir. Türkiye'de coğrafya siyasi-idari olarak 7 bölge, 81 il, 923 ilçe ve yaklaşık olarak 45,000 köy üzerinden tanzim edilmiştir. 1987 ve 2002 tarihleri arasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da sekiz ili kapsayan Olağanüstü Hal Bölge Valiliği dışında Türkiye'de bölgelerin siyasi ya da idari bir işlevi olmamıştır. Fakat kimi bölgelerin bir kimlik kategorisi işlevi kazandığını da söylemek mümkün. Akdenizliyim değil ama Karadenizliyim, Egeliyim değil ama Trakyalıyım demek özel bir aidiyete işaret ederken "Doğulu" olmak ise dönemin siyasi iklimi uyarınca Kürt olmanın hüsnü tabiri ile yaftası arasında anlam kaymasına uğrar. Söz gelimi, 1936 yılında çıkarılan 2885 sayılı yasada Artvin, Hakkâri, Bitlis ve Bingöl gibi iller "Doğu" kategorisi içinde tanımlanmış ve bu illerin "güvenlik, sosyal ve kültür işlerinin tanzimi ve halk ile Hükümet arasındaki bağlılığın pekiştirilmesi göz önüne alınarak idare teşkilatının... çoklaştırılmasına ve sıklaştırılmasına lüzum görülmüştür" (Sanal 2000: 186). Doğu'nun bir diğer "sorunlu" ili Tunceli bu konuda özel bir yere sahiptir. Tunceli ilinin yer aldığı bölgenin siyasi ve idari olarak tahkim edilmesi Osmanlı'dan (1847) Cumhuriyet'e (1946) kadar geniş bir zamana yayılmış ve bu alanın vatan üzerinde bir il olarak tanzim edilebilmesi kimi zaman askeri harekâtlarla birlikte gerçekleştirilmiştir. Dolaysıyla, bugün Tunceli olarak anılan ilin zamanında Dersim olarak anılan kültürel coğrafyayı kapsamadığı açıktır. O halde, Dersimli kimdir? Kuşkusuz ne coğrafi ne de siyasi olarak sadece Tuncelili değildir?

Türkiye'de ulus-devletleşme sürecinde mevcut siyasal sınırlar içinde yaşayan insanların dilsel, kültürel, inançsal olarak türdeş olduğu kabulüne dayanan vatandaşlık tanımı ülke coğrafyasının siyasi-idari tasnifine de yansır. Tam da bu noktada Tunceli ve Dersim arasında, Ovacık Belediye Başkanı Fatih Mehmet Maçoğlu adına açılan parodi hesaptan paylaşılan Tweet'in 140 karakterde özetlediği üzere, Türkiye'nin uzun ve sarsıntılı uluslaşma sürecini sığdırabileceğimiz bir çatlak oluşur. Bu iki isim arasında Jongerden'in işaret ettiği üzere "devletin mekân temsili" ile "halkın mekân temsili" arasında bir tansiyon vardır (2009: 9). Öktem'in "yer adları mühendisliği" olarak andığı bu eğilim Türkiye'nin ulus-devletleşme sürecinde farklılıkları yadsıyan tutumunun coğrafyaya yansımasıdır (2008: 1). Nişanyan TESEV için hazırladığı raporda (2011) coğrafyayı yeniden isimlendirerek vatanlaştıran bu mühendisliğin tarihini Enver Paşa'nın 1916 yılında Osmanlı toprağı üzerinde Ermenice, Rumca ve Bulgarca olan yer adlarının değiştirilmesine dair yayınladığı tamimden 1980 Askeri Darbesi sonrasına kadar işlevsel kalmış Ad Değiştirme Komisyonları'na kadar yazıyor.

Bu konudaki en dikkat çekici kanunlardan biri 1949 yılında çıkarılan 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu'nun 2.4 maddesidir: "Ancak; Türkçe olmayan ve iltibasa meydan veren köy adları, alakadar Vilayet Daimi Encümeninin mütalaası alındıktan sonra, en kısa zamanda Dahiliye Vekaletince değiştirilir." Söz gelimi, Mardin (%91), Bitlis (%86), Siirt (%84), Van (%75), Trabzon (%72), Gümüşhane (%65), Kars (%52), Rize (%33), Konya (%32) gibi 25 ilde köy adlarının üçte birinden çoğu değiştirilmiştir (Öktem 2008: 19; Nişanyan 2011: 52). Türkiye'de mevcut 41,000 köyün ise yüzde altmışına tekabül eden 25,000 köyün Yunanca, Ermenice, Kürtçe, Zazaca, Arapça, Süryanice, Lazca gibi dillerdeki "anlaşılmayan" adları "güzelleştirilmek" amacıyla Türkçeleştirilmiştir. Yer adlarının yerel kimliğin önemli bir unsuru olduğu vurgulayan Nişanyan, *Index Anatolicus* (www.nisanyanmap.com) internet sitesinde etkileşimli bir harita üzerinde bu değişikliklere dair inceleme olanağı da sağlıyor.

IV. Ulusal Kimliğin Saklıları, Siyasi Haritanın Gizlileri: İller-Aradalığında Alevi Coğrafyası

> "Bekçi muhtarlık odasının önünde, muhtarın kılı kırk yararak belirlediği 'Köyümüz Size Minnettardır' sözünü beyaz bir beze yazmaya çalışıyordu. Elleri bileklerine kadar kırmızıya boyanmıştı; bu haliyle, muhtarlık odasının önünden ayrılamayan kanlı bir katile benziyordu."
>
> Hasan Ali Toptaş, *Gölgesizler*: 26.

Alevi yerleşim yerlerinin bu mühendislikten ne ölçüde etkilendiği elbette ki Anadolu'nun neresinde olduklarına göre değişiklik gösterecektir. Fakat Aleviler vatan mühendisliğinin bir başka uzantısı olan 1924 yılına ait 422 sayılı Köy Kanunu'ndan doğrudan etkilenmişlerdir. Alevi hareketinin 2000'li yıllarda haklı olarak gündeme taşıdığı bu kanun Alevi Coğrafyasının mevcut siyasi-idari tanzimle birlikte nasıl görünmez kılındığını anlamamız açısından önemlidir. Şöyle ki on bölümden oluşan kanunun dört maddelik dokuzuncu bölümü köy imamlığı müessesine ayrılmış. Nerelerin köy olarak anılabileceğini izah eden ilk iki maddede ise köylerin belirli bir inançsal kimliği olması gerektiği imasını taşıyan ifadeler içeriyor: "Nüfusu iki binden aşağı (1.1.)... Cami, mektep, otlak, yaylak, baltalık gibi orta malları bulunan ve toplu veya dağınık evlerde oturan insanlar bağ ve bahçe ve tarlalarıyla birlikte bir köy teşkil ederler" (1.2).

Dolayısıyla, eğer bu kanun keyfice uygulanmak istenirse camisi olmayan bir yerleşim biriminin köy tüzel kişiliği tartışmaya açılabilir ya da cami inşasını kimi hizmetlerin sağlanmasında bir ön koşul olarak telkin edilebilir –ki Cumhuriyet'in farklı dönemlerinde böyle durumlar yaşandığını biliniyor. Bu kanunda Alevileri ilgilendiren bir diğer mesele köy sınırlarının nasıl tayin edileceğiyle ilgilidir. Hemen üçüncü madde, "Bu kanunun hükmü başlar başlamaz her köyün sınırı ihtiyar meclisi tarafından bir kâğıda yazılır" diyor (3). Bu kâğıtlar köyler arasında bir uzlaşmazlık yoksa idare meclisleri aracılığıyla tapuya dönüşecektir. Fakat belli ki bu konuda bir acele vardır: "Sınır mümkün olduğu kadar kolay anlaşılacak

surette dereler, tepeler, yollar veya diğer değişmeyen işaretli yerlerden geçmeli" (4.3) ve "eğer... değişmeyen işaretli yerlerden geçirmek kabil olmazsa o halde sınır mümkün olduğu kadar düz yapılmalı." (4.4). Maalesef elimizde bu dönemde Alevi köylerinin sınırlarının nasıl çizildiğine dair bir çalışma yok. Fakat saha araştırmam sırasında dinlediğim kimi anekdotlardan anladığım gerek bu dönem olsun gerekse de ilerleyen yıllarda sıkça değişen orman arazileri kanunlarıyla tam da işaret edilen doğal sınırlarda bulunan Alevi köylerinin coğrafyası "dar"laşıyor.

Sınırların mümkün olan en basit şekilde çizilmesine dair tutum il sınırlarının tayin edilirken de izlenmiştir. Böylece, aşağıda tartışılacağı üzere, tarihsel olarak "doğal sınırlar" ile örtüşen Alevi Coğrafyası siyasi-idari sınırların kenarlarında gizli kalmıştır. Söz gelimi, Kürtçe konuşulan ve aşiret bağlarıyla sarmalanmış özgün bir Alevi coğrafyası olan Binboğa etekleri üç il arasında bölünmüştür: Güney Sivas (Gürün–Bozhöyük), Doğu Kayseri (Sarız–Tavla) ve Kuzey Maraş (Afşin–Kötüre). Kayseri ve Maraş arasındaki il sınırı bugün Kayseri'ye bağlı olan Kırkısraklar köyünün tam ortasından geçmiştir. Bir diğer çarpıcı ayrıntı ise halkın gördüğü mesafe ile devletin çizdiği mesafe arasındadır. Şöyle ki, Sarız ve Bozköyük arasındaki kuş uçuşu/keçi patikası mesafe 15 km iken bu iki nokta arasındaki asfalt karayolu uzaklığı 176 km'dir. Benzeri özelliklere sahip bir diğer Alevi Coğrafyası olan Emlek ise Doğu Yozgat (Akmağdeni), Batı Sivas (Güdül) ve Kuzey Kayseri (Karaözü) arasında yer almaktadır. Türkçe-konuşan Alevilerin yaşadığı seksene yakın köyü kapsayan bu bölge özgün bağlama geleneğiyle bilinir. Varto (Muş) örneğinde olduğu gibi Alevi Coğrafyası sadece iller arası sınır kenarlarında değil bazen bir *il*in sınırları içerisinde de saklı kalabilir.

Dolayısıyla Alevi Coğrafyasını anlamak açısından siyasi-idari olarak tanımlanmış yerleşim birimleri olan "il" ya da "ilçe"ler değil tanımı muğlak ve anlamını yerelde bulan "yöre"ler önem kazanır. Bu yöreler ancak Aleviler açısından güvenli olduğunda "ilçe" isimleriyle anılır. Bu nedenle, bir Alevi Maraşlı değil Afşinli, Muşlu değil Vartoludur. Londra'da alan araştırması yaparken cemevine gelen yaşlıların nereli olduğunu anlamam bu özel zorluk nedeniyle uzunca bir vakit almıştı. Kayseri, Sivas ve Maraş gibi "il" referansları benim için bir anlam ifade ederken, "ilçe"lere indiğimizde kafam karışıyor, "köy" ve "yöre"leri konuşmaya başladığımızda ise tümüyle kayboluyordum. Ancak, zorlandığımı gören bir tanış peçete üzerine kendi "yöre"si haritaladığında anılan köylerin farklı "il" sınırları içinde olmalarına rağmen birbirine komşu yöreler ve akraba olduğunu idrak edebilmiştim. Bu iller-aradalık aynı zamanda tarihsel ve toplumsal sınırlarla da örtüşür. Binboğa'nın batı yamacındaki Türkçe-konuşan Hanefi ve doğu yamacındaki Kürtçe-konuşan Şafi topluluklarla yaşanan huzursuzluklar bu bölge Alevilerinin toplumsal belleğinde derin izler taşır. Shankland'ın da tespit ettiği üzere Alevilerin yoğun olarak yaşadığı yöreler bu iki temel nüfus kümesi arasındaki dağlık alanlarda, coğrafi anlamda tampon olarak görebileceğimiz alanlara sıkışmış ve özgün inanç-kültür coğrafyasını göçlere kadar korumuştur.

V. Kollar ve kökler: Sıla, Dâhili-gurbet, Harici-gurbet Aradalığında Alevi Coğrafyası

> Köy bir yerden bir yere götürülebilen veya götürülemeyen mallara sahip olan ve işbu kanun ile kendisine verilen işleri yapan başlı başına bir varlıktır. Buna (şahsı manevi) denir.
>
> Köy Kanunu - Madde 7 (1924).

Türkiye üzerine çalışan araştırmacılar köyün toplumumuzda sahip olduğu merkezi önem konusunda uzlaşır (Stirling 1965, Gronhaug 1974, Delaney 1991, Mandel 2008). Kişinin ya da ailesinin doğduğu köy kuşaklar boyunca kimliğini tanımlamada bir etiket işlevi görmektedir. Berlin ve Londra'da tanıştığım ikinci kuşak Alevi gençlerin nerelisin sorusuna halen ailelerinin geldikleri köylere işaret ederek cevap vermeleri bana ilginç gözükmüştü. Onların coğrafya algısında, söz gelimi, Türkiye (Ankara) ya da Almanya (Berlin) gibi ulusal kategoriler yoktur. Fakat kendi ikamet ettikleri "Berlin", akrabalarının bulunduğu "Hamburg", Türkiye'de akrabalarının yaşadığı "İstanbul", ailesinin geldiği "Varto", yazları gittikleri "Didim" gibi farklı yerellerin birbirine eklemlenmesinden oluşan ulus-sınırların ötesinde bir toplumsal mekân vardır. Bu mekân üzerinde kimliği kuran mihenk taşı ise köy aidiyetidir. Aleviler özelinde bu aidiyet ayrı bir derinlik kazanır.

Fotoğraf 1: 2009 yılındaki saha araştırmam sırasında Köln yakınlarındaki Bergisch Gladbach'da bir etkinliğe davet edilmiştim. Salonun sahibi çift memleketleri olan Zara ve İmranlı'yı uzun yıllardır yaşadıkları Bergisch Gladbach ile sanki komşu kasabalarmış gibi betimlemişlerdi. Bu anlatı göçmenlerin coğrafyayı nasıl deneyimlediğini anlamak adına bana ilham verici gelmişti.

Bunun iki temel nedeni olduğunu düşünüyorum. Öncelikle, Aleviliğin toplumsal ve inançsal örgütlenmesi köy topluluğu ve inanç cemaati arasında bir ayrıma dayanır. Alevi köyüne doğan herkes doğrudan Alevi değildir ve cemaate kabulleri "ikrar cemi" olarak anılan bir erginleme töreniyle gerçekleşir. Her inanç cemaati bağlı bulundukları dedeler üzerinden belirli bir ocakla ilişkilidir. Dedenin köyde ikamet etmediği durumlarda görgüsünden geçmiş bir baba inançla ilgili sorumlulukların bir kısmını üstlenir. Aynı ocağa bağlı ve aynı dede tarafından görülen inanç cemaatleri üzerinden, "el ele el hakka" ilkesi uyarınca manevi bir coğrafya oluşur. Dedeler köy ziyaretlerinde gerçekleştirdikleri görgü cemleriyle cemaatin iç sorunları konusunda yargısal bir rol üstlendikleri gibi gördükleri hizmetler karşılığında da "hakkullah" (para ve benzeri değerli şeyler) toplarlar. Dolayısıyla bu coğrafya inanç temelli hayatın diğer alanlarına da değen toplumsal bir örgütlenme mekânı olarak da görülmelidir. Fakat bu bilinen ve görünen değil saklı ve gizli bir coğrafyadır. Aleviliğin özgün kozmolojisi ve tarihinde yaşadığı güçlükler nedeniyle köy topluluğu inanç cemaatini gizler ve cem meydanı açılana dek Alevilik aşikâr olmaz. İnancın batıni yapısı toplumsal hayata bir çeşit özel kod sistemi olarak yansır. Yukarıda tartışıldığı üzere Alevi bıyığı ya da dede sazlarının kısa saplı olması bu gizliliğin, görünmezliğin işaretleridir.

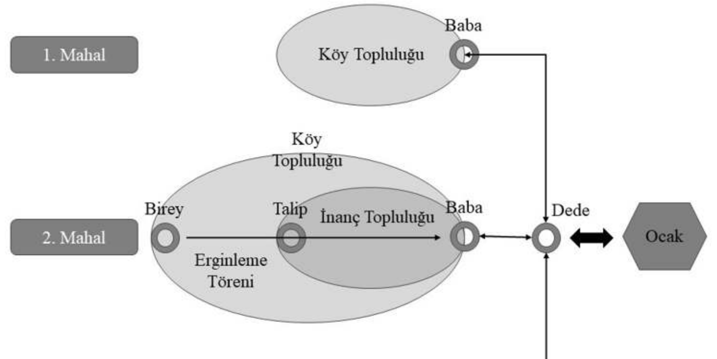

Çizim 1: El ele el hakka ilkesi uyarınca farklı Alevi köylerinin ocak bağı üzerinden bir dedenin hareketliliğiyle oluşan ocak merkezli ve inanç temelli yöresel ilişki ağları.

Dolayısıyla, köyünden dışarı adım atan bir Alevi kaçınılmaz olarak kendi inanç kimliğine kapalı toplumsal bir alana çıkar. Camiyle, resmi bir işlem için ilk kez ilçeye inildiğinde karşılaşılmasına dair anekdotlar tam da bu duruma işaret eder. Bu nedenle, Aleviler için "sıla" doğdukları ve inançlarını gözden uzakta yaşayabildikleri köyler iken köyün dışındaki her alan onlar için "gurbet" olur. Bu

gözlemimi doğrular nitelikte olduğunu düşündüğüm aşağıdaki alıntıyı paylaşmak isterim:

> 1970 yılında ağabeyim öğretmen oldu. Bizim ilçenin başka bir yöresine tayini çıktı. Babamlar daha rahat okurum diye beni de onla gönderdiler... Kasabaya akşama doğru vardık. Akşam vakti çok bir şey görmedim ama ev yapıları farklı geldi bana. Bizim köyde olmayan şeyler. Dedim yahu nasıl bir yer burası böyle. Sonra ertesi sabah sokağa çıkıyorum adamlar sakallı, takkeli. Sanki başka bir ülkeye gelmişim gibi oldu. Evler başka, insanlar başka, konuştukları dil bir başka. İlk yabancılaşmayı orada hissettim... Minareyi daha önce de görmüştüm ilçe merkezinde. O yabancı değildi bana ama orada dikkatimi en çok çeken insanların sosyal yaşamı oldu. Tamamen inanç üzerine kurulmuş bir hayat. O günden itibaren ben bayağı sıkılmaya başladım. Şimdi sokakta yürüyorum biri "selamün aleyküm" diyor ama ben ne diyeceğimi bilmiyorum. Hocanın da dikkatini çekmiş. Bir gün "sen gel bakayım" dedi "sen yabancısın galiba." Sonra, "Bak" dedi "sokakta biri sana selamün aleyküm" derse sen de "aleyküm ve selam" diyeceksin" dedi. Ben her defasında "merhaba" diyormuşum... Abim mecburdu her Cuma namaza gitmeye, Ramazan'da oruç tutmaya. Ben çocuk olduğum için o kadar zorlanmadım... Okuldaki çocuklar o yaşama alıştıklarından dolayı benim hareketlerim onlara da başka geliyordu. Biz namazdan bahsetmeyiz. Bunlar soruyor ben bilmiyorum. Bu sefer başlıyor "sen nerelisin," dilleri de başka dönüyor "sen namaz kılan mı?", "Kuran kursuna giden mi?" İşte "siz ne yersiniz?" Onlar için de ben başka bir insanım. Burada, Avrupa'da sorarlar ya. Aynen öyle sorular. Burada da "Ben Aleviyim" desen aynı böyle sorular sorarlar. Biz göçe Avrupa'da başlamadık. Önce ülke içinde göçteydik biz. (E.T, 24.12.2008).

Alevi köylerinin yoğunlukla kent merkezlerinden uzak ve merkezin erişimine korunaklı yerlerde yoğunlaştığı ise kabul görür bir diğer düşüncedir. 1960'ların sonunda İstanbul'a yeni gelen göçmelerin kurduğu gecekondu bölgelerinde incelemeler yapan Karpat (1976: 260), 1980'lerin sonundan 1990'ların ortasına kadar bir Alevi köyünde etnografik araştırma yapan Shankland (2010: 237) ve Almanya'daki Alevi göçmenler üzerine çalışan Sökefeld (2012: 168) bu konuda ortaklaşmaktadır. Bu durum Alevilerin Osmanlı döneminde sahip oldukları tarihsel, toplumsal, siyasal ve iktisadi kenarda kalmışlıklarının Cumhuriyet dönemine bir mirasıdır (Kieser 2001: 16). Vorhoff, Alevilerin bu coğrafi konumunu bir tür "inziva" (*retreat*) olarak anmaktan çekinmez (2003: 94). Bu benzetme kendi köy tarihleri üzerine yazan kimi Alevi yazarların anlatılarında da karşımıza çıkmaktadır. Söz gelimi, Aydın'ın köyü "kıraç"tır (2005: 109), Ülger Binboğa Dağları eteğindeki köyünden bahsederken yüksek rakıma işaret eder ve çevreleyen dağları köyünün yarenleri olarak anar (2007: 46). Zebil yöresindeki yüz on Sünni köy arasında tek kalmış köyünü anarken "tecritli" sıfatını kullanır (2009: 2). Atay ise bu durumu "Sünni gölde Alevi bir ada" olarak betimler (2005: 116).

Ben de saha çalışmamda benzeri ifadelerle oldukça sık karşılaşmıştım. Uzun yıllar Avrupa'da çalıştıktan sonra kesin dönüş yapmış bir tanışla köyüne doğru

seyahat ederken çevredeki kayalık tepelere işaret etmiş ve "Nerede böyle kayalıklar ve ardıç ağaçları görürsen bil ki yoksulluğa ve Alevilere yaklaşmaktasın" demişti (15.07.2008). Araştırmanın devam eden kısmında bu köyden, Ardıçeli diyelim, İzmir ve Avrupa'ya göç etmiş kimselerle de görüşmüştüm. Farklı kuşaklardan göçmenlerin köylerini tanımlarken ortaklaştığı bir sıfat bana oldukça dikkat çekici gelmişti. Köyden ayrılmak zorunda kalmışlardı çünkü ekonomi "dar"dı, toprak "dar"dı, geçim "dar"dı ve dolayısıyla hayat "dar"dı. Bu darlık onları göç etmeye zorlamış, gurbette kazandıklarıyla geri dönmeleri de mümkün olmamıştı. Aynı ilçenin diğer köylerinden göç edenler özellikle ilk yıllarda geniş topraklarını işlemek için kazandıklarını traktörlere yatırmış, köylerini adeta birer "traktör mezarlığına" çevirmişlerdi. Fakat Ardıçeli toprağının "dar"lığı nedeniyle 50 yıllık tarihinde ikiden fazla traktöre ihtiyaç duymamıştı. Sonrasında, 1935'den günümüze ilçe ve çevre köylerin nüfus değişimine baktığımda bu darlık anlatısının ne kadar keskin bir gerçeğe işaret ettiğini gördüm. Ardıçeli'nin nüfusu 1970 ve 1980'li yıllardaki birkaç küçük iniş çıkışın dışında düzenli bir biçimde azalırken çevredeki yerleşim birimleri nüfus yapısını ve gelişimini koruyabilmişti. Elbette not etmek gerekir ki, Ardıçeliler inanç farklılıkları nedeniyle yaşanabilecek çatışmalardan kaçınmak için en yakın il olan Konya, ilçe merkezi ya da yakın kasabalara göç etmemiş; köylerindeki "dar"lığı aşabilmek için, eşlerini "yarı-dul" bırakmak pahasına (Zebil 2009: 41), İzmir ya da Avrupa'ya yönelmişlerdir. Daha yakın olan merkezlerdeki ekonomik gelişme sadece çevre köylerdeki Sünni nüfusun bölgede tutunmasını sağlamıştır.[2]

Bu durum sadece Ardıçeli için geçerli olmayıp Alevi Coğrafyasının bir diğer temel özelliğine işaret eder. Söz gelimi, Shankland alan araştırması yaptığı geç 1980'ler ve erken 1990'lar boyunca demografik ve iktisadi olarak gelişen Sünni yerleşim yerlerinin aksine Alevi köylerinin küçüldüğünü söylemektedir (2003: 1, 31). Kieser bu durumu açıklarken Alevilerin yerel ya da merkezi yönetimlerle yaşadığı sıkıntılara işaret eder (2001: 16). Farklı kuşaklardan Alevi yazarların kitaplarına baktığımızda köyün dışındaki il ve ilçe merkezlerinin inançsal farklılıklar nedeniyle ayrımcılık ve dışlanmaya maruz kalınan alanlar olarak anıldığını görürüz (Tosun 2002: 12, Fırat 2008: 23, Zebil 2009: 7). Bu nedenle Alevi göçleri yakın il ve ilçe merkezlerine değil İzmir, İstanbul gibi uzak ve büyük kentler ve Avrupa'ya yönelmiştir. Bu nedenle, bir diğer özellik olarak not etmek gerekir ki, Alevi Coğrafyası Sünni komşularına nazaran daha fazla ve daha uzağa göç verir (Faist 2000: 10, Shankland 1999: 15, Mandel: 2008: 289). Yine benzeri sıkıntılara koşut olarak, Aleviler göç ettikleri yerlerde, Gronhaug'un komşuluk-çevreleri (neighbourhood milieus) olarak andığı, kendi içine kapalı mahalle yapıları oluşturur (1969: 29) (ayrıca, Karpat 1976: 20, Shankland 2003: 35, 152).

[2] Şöyle ki, Ardıçeli 1935 yılında 370 nüfusa sahipken en yakın komşusu 315 nüfusa sahiptir. 1965 yılında göç başlamadan hemen önce 676 kişiyle en yüksek rakama ulaşan Ardıçeli nüfusu 2000 yılına gelindiğinde 218'e düşer. Komşu köy nüfusunun en yüksek olduğu yıl 561 kişi ile 1985 iken 2000 yılındaki nüfusu 400'dür. Ardıçeli'ne en yakın kasabanın 1935 yılında 2,887 olan nüfusu hiçbir azalma olmadan 2000 yılında 7,303 kişiye ulaşır.

Fakat bu yereller arasındaki ilişki kopmamış, tıpkı diğer göçmen topluluklarda olduğu gibi aynı yöreden göç eden topluluklar arasında ulusal sınırları aşan toplumsal ilişkiler zamanla kendi toplumsal mekânını kurumsallaştırmıştır. Bugün ulusötesi yaklaşım olarak andığımız yeni bakış açısı tam da bu yeni toplumsal mekânı anlamak üzere gelişti. Fakat Aleviler özelinde köyün, inanç cemaatini de içeriyor olmakla sahip olduğu biricik konum özel bir anlam ifade etmektedir. Sökefeld'in, kendileri de göçmen olan Ahmet Kömürcü, Zeynel Arslan ve İsmail Aslandoğan dedelerin 2001 yılının ilk yarısında Avrupa'da gerçekleştirdikleri ziyaretleri haritaladığı makalesi Alevi Coğrafyasına dair öncü bir çalışma olmakla beraber bu dair mekânsal bakış sonraki çalışmalarda sürdürülemedi (2002: 176, 178, 180).

Harita 1: Sökefeld, Ahmet Kömürcü, Zeynel Arslan ve İsmail Aslandoğan dedelerin 2001 yılı Ocak ve Temmuz ayları arasındaki 6 ay içerisinde cem yönetmek üzere gerçekleştirdikleri yolculukları haritalamıştı.

Bu tartışmalar ışığında Alevi Coğrafyasının 1950'lerden bu yana iki temel değişim geçirdiğini söylemek mümkün. Yukarıdaki uzun alıntıya işaretle Aleviler açısından gurbet coğrafyasının köyün sınırından itibaren başladığını söylemek mümkün. Bu çerçeveden Alevi coğrafyasının "sıla" olarak köy, "dâhili gurbet" olarak tanımlayabileceğimiz iç göçle oluşan Türkiye büyük kentlerindeki mahalleler ve buna koşut olarak "harici gurbet" tanımı kazanacak Batı Avrupa ülkelerindeki göç-mekânlar arasında üçe bölünür. Fakat Aleviliğin toplumsal ve inançsal örgütlenmesinde merkezi bir öneme sahip köy bu süreçte değerini yitirmemiş, gurbette karşılaşılan sıkıntılara karşı güvenli bir sılaya duyulan ihtiyaca koşut olarak toplumsal ve inançsal ilişkilerin merkezinde yer almaya devam etmiştir. Söz gelimi, gurbette vefat eden bir Alevinin köye gömülmesinin bu çerçeveden diğer göçmenlerden farklı bir anlama sahip olduğu söylemek mümkündür (Zırh 2012). Zira köy, özellikle göçün erken yıllarında, özgün cenaze ibadetleri-

nin uygulanabileceği güvenli tek alandır. İkinci olarak, Alevi Coğrafyasını teşkil eden bu üç alan arasındaki ilişkilerin düzenlenmesine dair ihtiyaç ve gerek geçmişte "ocak merkezli ve inanç temelli yöresel ilişki ağları" olarak anabileceğimiz yapının 1990'lara geldiğimizde "dernek merkezli ulus-ötesi toplumsal ve siyasal" yeni bir mekâna evirilmesine yol açtı. Bugün Alevi hareketi olarak andığımız oluşum ulusal sınırları aşan bu geniş alan üzerinde faaliyet göstermektedir (Zırh 2008).

Fotoğraf 2: Ardıçeli Köyü İzmir'deki dernek binasının duvarından göçmenlere bakıyor.

VI. Hasluck'tan Shankland'a Alevi Coğrafyasını Haritalandırmak

Alevi Coğrafyası olarak andığım alanın nasıl tanımlanacağına dair bu genel tartışmanın ardından bu coğrafyanın koordinatlarını nasıl çizebileceğimiz üzerine konuşabiliriz. Yukarıda Londra cemevinde yaptığım sohbetlerden aktardığım üzere, Anadolu'ya bir ulus-devlet olarak Türkiye'nin siyasi-idari temsilinden bakmaya aşina kimselerin kültürel "yöre"leri anlamada çeşitli güçlükleri olacaktır.[3] Shankland'ın haritalarına geçmeden önce Cumhuriyet öncesi bu konuda

3 Bu konudaki yakın-görmezliğimi fark ettiğim bir diğer karşılamayı 2000'li yılların hemen başında bir Avrupa devletinin büyükelçiliğinde yaşadım. Duvarda asılı duran bir harita dikkatimi çekmiş fakat ne tam anlamıyla coğrafi ne de tam anlamıyla siyasi olan bu harita karşısında uzunca süre ne düşüneceğimi bilememiştim. Haritada yeryüzü şekilleri renksiz ve sadece yükseltilere vurgu yapılarak donuk bir şekilde belirtilmiş, dahili siyasi-idari sınırlar kent merkezlerinin adları dışında neredeyse hiç dikkate alınmamış ama sadece uluslararası sınırlar kolayca seçilebilecek bir kalınlık ve renkte imlenmişti. Haritayı şenlendiren ise Anadolu'nun dört bir yanına dağılmış, birçok yerde farklı kombinasyonlarla iç içe geçen yirmiye yakın farklı rengin dansıydı. Sağ alt köşedeki kutucuğun içinde ise her rengin adı, temsil ettiği

yapılan ilk çalışmalardan bu yazı için önemli olan bazı saptamaları sıralamakta fayda olacaktır. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren Küçük Asya'da keşfe çıkmış kimi Avrupalı araştırmacılar iki önemli tespitte buluşur: (1) Avrupa'nın İslam Coğrafyası olarak andığı Anadolu'da "Ortodoksi"den ciddi farklılıklar gösteren ama gayri-Müslim inançlarla da ortaklaşmayan topluluklar mevcuttur ve (2) kentsel merkezlerden uzak kuytularda yaşadıkları için fark edilmeleri güçtür. Hasluck, söz gelimi, Alevilerin Anadolu, İran, Mezopotamya ve Suriye düzlüklerini birbirinden ayıran, erişimin güç olduğu dağlık bölgelerde yoğunlaşmış olduğunu belirtmektedir. Bu dağlık alanların dışında Aleviler, (1) Angora ve Sivas vilayetleri, (2) Harput ve Erzurum vilayetleri ve (3) Konya vilayetinin güney batı köşesinde yaşamaktadır (1915: 84). Bu alanların en önemlisi Osmanlı ile Safaviler arasında bir çeşit doğal sınır oluşturan Dersim'dir. Hasluck dini, siyasi ve askeri nüfuz etme çabalarına karşın bu dağlık sınır alanlarının hiçbir zaman tümüyle etki altına alınamadığını da not etmektedir (1929: 157). Doğal coğrafi özelliklerinden "büyülü" olarak bahsettiği Dersim'in ilk haritasını da çıkartmış olan Molyneux-Seel ise bölgenin bu özelliğini "kayalardan oluşan bir doğal kale" olarak betimler (1914: 53).[4]

Bu ilk çalışmalardan sonra çağdaş Türkiye'de bu konudaki en önemli ve kapsamlı çalışma Peter Andrews'in Alman Ulusal Araştırma Vakfı tarafından desteklenen araştırması olmuştur. Bu araştırmada Andrews, Türkiye'deki etnik grupları dil ve inanç gibi yedi temel kategoriyi temel alarak sınıflamış ve on binlerce köyü bu sınıflamalar üzerinden tasnif etmiştir. Bunu yaparken iki temel kaynak kullanmışlardır: (1) Osmanlı'dan kalan bilgiler, 1935 Nüfus Sayımına göre çizilen ve *Berlin Haritası* olarak anılan *Türkiye'nin Etnografik Haritası* ve son kez 1965 Nüfus Sayımında derlenen Türkçe dışında ana-dil bilgisinin coğrafi dağılıma dair istatistikler ve (2) Avrupa'ya yerleşmiş olan Alevi göçmenlerle Türkiye'deki coğrafi kökenlerine dair yapılan mülakatlar (Andrews 1989: 46-7). İşaret edilen hassaslıklar düşünüldüğünde Andrews'in kitabının tümüyle Türkçeye halen çevrilememiş olduğu sanıyorum kimseyi şaşırtmayacaktır.[5] Peki, bu

topluluk verilmişti: Kürtler, Çerkezler, Aleviler, Lazlar ya da Rumlar. Karşımda duran Anadolu'nun etnografik bir haritasıydı. Kuşkusuz bu haliyle Türkiye'de yaşayan birçok kişi için huzursuzluk vericiydi. Zira, Türkiye'de bu gibi farklılıkları anma, gösterme ve açığa çıkarma çabaları karşılığını kolayca "bölücülük" olarak bulabiliyor.

[4] Gültekin (2004) ve Deniz (2016) bir coğrafya olarak Dersim'in özgün bir inanç çerçevesinde kazandığı bu anlamların detaylı bir biçimde tartışıyor.

[5] Buradaki çekinceyi anlamak açısından önemli bulduğum bir anekdotu paylaşmak isterim. İlçesindeki 110 köy arasında tek Alevi köyü olan Ardıçeli toplumunun birkaç ileri geleni 1960'larda bıraktıkları Aleviliği 2000'lerin hemen başında tekrar hatırlayıp köye bir cemevi yapmak istediklerinde diğer bazı köylülerin tepkisiyle karşılaşırlar. Tartışmanın nedeni aslında çok tanıdıktır. Cemevi kurmak isteyen Ardıçelililer inançlarına ve kültürlerine sahip çıkmanın ancak böylesi bir kurumla mümkün olacağını düşünürken diğerleri cemevi açarak Aleviliklerini görünür kılmanın çevre köyleri rahatsız edeceğini söyler. Bu konuyu konuştuğumuz ve Ardıçeli'nin tarihçesini yazan eski gurbetçi bir tanış bana Andrews'in kitabını göstermiş ve sonundaki fihristten Ardıçeli'nin bularak "Bak adam bizim koordinatlarını bile vermiş, ne diyor Tahtacı Alevi. Bizimkiler de hâlâ saklamaya çalışıyor" demişti (Temmuz 2008, İlçe). Kendisi bu kitabı 1990'ların başında ziyaret ettiği Londra'dan edinmişti. Dolayısıyla gerek

listeye baktığımızda ne görürüz? Andrews'in köy listelemesini coğrafi olarak sınıflandıran Canbakal bu yerleşkelerin büyük çoğunluğunun Orta Anadolu'yu çevreleyen dağ sıralarında kümelendiğine işaret ediyor. Bu hattın alt sınırı olan (a) Denizli, Burdur, Isparta, Antalya, İçel, Adana'dan güneyde Maraş ve Antep'e; bu hattın üst sınırı olan Kızılırmak çemberinin kuzeyindeki (b) Sinop ve Samsun'dan, bu çemberin içindeki (c) Sivas, Tokat, Yozgat ve Çorum'a; (d) batıda ise Muğla, İzmir, Manisa ve Balıkesir, (e) Afyon, Bilecik, Bolu, Eskişehir, Ankara, Nevşehir, Kayseri, Kırşehir düzlüklerini çevreleyen küçük bölgelerde, (f) doğuda Binböl, Tunceli, Erzincan, Erzurum, Elazığ, Malatya ve Diyarbakır geliyor. Bunlar arasında Tunceli, Erzincan, Maraş, Sivas ve Malatya en yüksek kümelenmenin olduğu alanlar (2005: 255).

Shankland'ın haritaları Andrews'in çalışmasının 2000'lerin sonuna doğru bir tür güncellenmesiyle çiziliyor. Bir ekip çalışması olan bu araştırmanın ilk ürünü 2010 yılının sonunda *British Journal of Middle Eastern Studies*'in 37. sayısında özel bir dosya olarak yayınlandı. Bu özel sayının girişi için kaleme aldığı "Haritalar ve Aleviler: Heterodoks İslami Topluluklar Etnografisi Üzerine" başlıklı makalesinde Shankland, Aleviler gibi tarihsel, toplumsal ve siyasal olarak ihmal edilmiş toplulukların coğrafi temsillerinin de noksan bırakılmış olduğunu hatırlatarak etnik ya da inançsal toplulukların coğrafi dağılımını yapmanın özel zorlukları olduğuna işaret ediyor (2010: 231). Ona göre bu gibi inançsal ve etnik haritalar kaçınılmaz olarak birçok ihtilafı da beraberinde getirecektir. Zira, bu tür haritaları çizmek için alışageldiğimiz belirgin çizgileri kullanmak pek kolay değildir.[6]

Türkiye'de devletin ulusal aidiyetlerle tezatlık oluşturabilecek farklılıklara karşı yadsıyıcı tutumu bu toplulukları görünür kılmak amaçlı çalışmalar yapılmasını güçleştiren en temel sorunların başında geliyor. Bu yadsımanın bir uzantısı olarak bu gibi topluluklar üzerine devamlılığı olan bir bilgi üretilmemiş olması bu alandaki bir diğer önemli güçlüktür. Diğer yandan, yadsınmış farklılıklara sahip bireyler böylesi bir haritalama çalışması içerisinde kendi köklerini açıkça belirtmek istemeyebilir. Söz gelimi, Andrews Alevilerin "mum söndü" gibi etiketler nedeniyle kendi aidiyetlerini gizleme eğiliminde olduğunu ve bunun çalışması açısından bir güçlük oluşturduğunu söylüyordu (1989: 29). Shankland ise

---

Andrews'in kullandığı kategoriler gerekse de köyleri bu kategorilere göre sınıflandıran çalışması Türkiye'de sadece siyasi erk açısından değil bu kimlikleri taşıyan kimseler açısından da bir rahatsızlık kaynağı olabilir.

[6] Anadolu'nun kuytuları üzerine çalışan başka araştırmacılar da mevcut siyasi-idari kartografiye aykırı gelebilecek konulardan bahsederken oldukça temkinli davranmışlardır. Söz gelimi, Beller-Hann ve Hann Doğu Karadeniz üzerine yaptıkları araştırmada "Lazistan" coğrafi terimine başvurmuşlar ama bu terimin tarihsel olarak siyasi-idari "il" ve "ilçe" sınırlarını aşan kültürel bir coğrafyayı tanımladığını ama Türkiye'nin toprak bütünlüğüne saygılı olan görüşmeciler tarafından kullanılmadığını ifade etmişlerdir (2001: 1). Andrews ise birbiriyle karıştırılmaması gereken "etniklik" ve "ulus" kavramlarının Türkiye'de iç içe geçmiş olmasının kendileri için özel bir zorluk oluşturduğunu belirtir. Bu nedenle, yaptıkları çalışmanın "aşırı hassas milliyetçi bir beşeri ruha" sahip Türkiye'de "ayrılıkçı" bir çaba olarak görülebileceğinin farkında olarak araştırmaya katılan kişilerin Türkiye'nin toprak bütünlüğüne saygılı ve ayrılıkçı hiçbir hareketin üyesi olmadıklarını belirtme gereği görmüştür (1989: 18, 41).

uzun bir tarihsel süreç içerisinde yakın coğrafyalarda yaşamış topluluklar arası sınırların geçişken olması nedeniyle dün kendini bir kimlikle tanımlayan toplulukların bugün aynı kategoriyi kullanmayabileceğine işaret ediyor. Dolayısıyla, yadsınmış ve kendinden menkul görünürlüğü (ayırıcı ten rengi gibi) olmayan farkların zaman içerisinde silikleşmesi mümkün. Shankland, bu gibi sorunların Türkiye'de Aleviler gibi toplulukları çalışmayı zorlaştırdığını not ediyor. Bu zorluklara koşut olarak köken sorusuna dair her iddianın tarihsel olarak karşıt bir iddiayı kışkırtması da bu zorlukların tümünü çerçeveleyen bir diğer özel güçlüğe işaret ediyor (2010: 232, 238). Örneğin Van Bruinessen, Kürtçe konuşan Alevilerin kendilerini tanımlarken dönemin siyasi bağlamına koşut olarak Aleviliklerini Kürtlüklerine baskın kıldıklarına işaret etmektedir (1996: 10). Dolayısıyla dilsel, etnik, kültürel ve inançsal farklılıkların siyasallaşması sonucu belirli kimlik kategorileri arasında geçişler ya da katmanlı birlikteliklerin açığa çıkabilir olduğunu akılda tutmak gerekir.

Bu tür haritalar ne tümüyle doğru olarak ne de tartışmasız kabul edilebilir. Shankland'ın da belirttiği gibi bu haritalar Alevilerin göç sonrasında yerleşim yerlerini kapsamıyor. Görüşülen kişilere sadece kendi ya da ailelerinin geldikleri köy soruluyor. Diğer yandan, tıpkı Andrews'in çalışması gibi, yöntemsel olarak bu çalışma Avrupa'da yaşayan göçmen Alevilerle yapılan görüşmelere dayanıyor. Bu nedenle göç etmemiş ya da araştırma kapsamında karşılaşılamamış köy topluluklari haritada temsil edilmiş değil. Söz gelimi, ilçesindeki tek Alevi köyü olan Ardıçeli yörelerindeki diğer köy topluluklarını takiben yoğun bir biçimde Kuzey Avrupa ülkelerinden birine göç ederek bu ülkedeki tek Alevi göçmen topluluğunu oluşturuyor. Shankland'ın çalışması bu ülkeye uzanmadığı için köylerinin bu haritalarda temsil edilmediğini görüyoruz. Bu ayrıntıyı Shankland'la paylaştı-

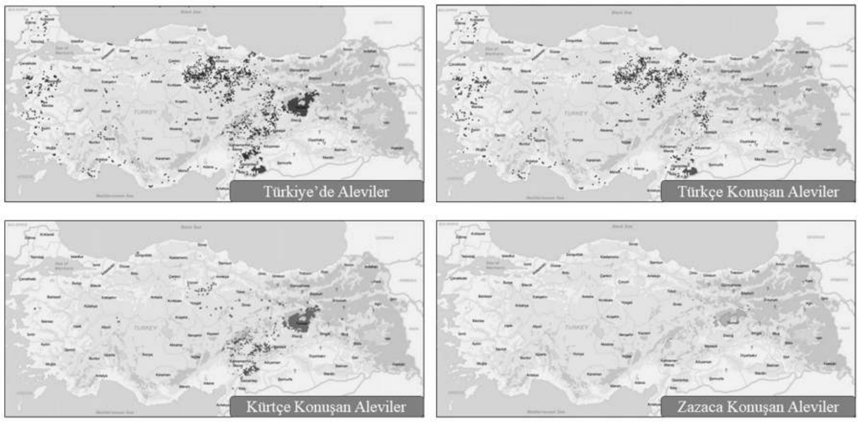

Harita 2: Shankland'ın dil kümelerine göre de tasnif ettiği Türkiye'de Alevi yerleşim yerleri haritaları.

ğımda, bu gibi noksanlıkların farkında olduklarını söyleyerek karşılaştıkları her yeni köyü haritaya eklediklerini belirtti. Dolayısıyla, mevcut noksanlıklar ve soru işaretlerine karşın bu gibi çalışmaları süregiden bir tartışma olarak değerlendirmek gerekir.

Peki, bu haritalara baktığımızda ne görüyoruz? Öncelikle dört temel harita var elimizde. Türkiye'de Aleviler genel haritası, Türkiye'de Türkçe-, Kürtçe- ve Zazaca-konuşan Aleviler olarak özelleştirilmiş. Shankland'ın incelemesiyle devam edersek, öncelikle Türkiye'de Aleviler iki geniş alanda yoğunlaşıyor: (1) Tokat, Amasya, Çorum ve Yozgat gibi Orta-doğu Anadolu ve (2) Maraş, Malatya, güney-doğu Sivas gibi Orta-güney-doğu Anadolu illeri. Diğer yandan, (3) Batı ve Güney-batı Anadolu'da Tahtacı ve Abdal gibi Bektaşilere bağlı topluluklar mevcut (2010: 232). Bu genel coğrafi tasnif dışında Shankland şu çıkarımları yapıyor:

(A) Alevi yerleşim yerleri ağırlıklı olarak bin ila iki bin metre yükseltide yoğunlaşmıştır.

(B) Diğer yandan, Anadolu coğrafyasında Ordu'dan Malatya'ya doğru bir çizgi çizdiğimizde Alevilerin bu kuzey-güney ekseninin batısında kümelendiğini görüyoruz. Özgün coğrafi konumu nedeniyle bu çıkarıma tek istisna oluşturan Tunceli dışında, Alevilerin Kürtçe konuşan Şafi coğrafyada yerleşmediğini söylemek mümkün. Diğer bir deyişle, Anadolu'nun ulaşımı güç yükseltilerinde yoğunlaşan Alevi Coğrafyası dün olduğu gibi bugün de farklı dilsel, etnik ve kültürel topluluklar arasında bir sınır özelliği gösteriyor.

(C) Andığım makalede değil ama 15 Mart 2010 tarihinde LSE'de verdiği "Alevi-Bektaşi Sorunu üzerine Yeniden Değerlendirmeler" başlıklı konuşmasında Shankland, Alevi Coğrafyasına dair bir başka sınıra işaret etmişti. Ona göre, Türkçe-konuşan dergah-merkezli Dedegan Aleviliği ile Kürtçe/Zazaca-konuşan ocak-merkezli Kızılbaş Aleviliği arasında da tarihsel süreç içerisinde belirginleşmiş bir sınır vardı. Haritalara baktığımızda bu çıkarımı doğrular bir dağılım olduğunu söylemek mümkün sanki.

(D) Alevilerin doğudaki eksikliğine karşın Anadolu'nun batısına doğru düze indikleri ve Sünni nüfusla daha iç içe yaşadığını söylemek mümkün.

(E) Fakat yine Tunceli'yi bir istisna kabul ederek, söylemek gerekiyor ki ister doğuda ister batıda olsun Alevi yerleşkeleri geniş alanlarda yoğun olarak kümeleşememiş, geçimlik tarıma dayalı sınırlı bir iktisadi faaliyet yürüten ve kendi içine kapanık küçük köy toplulukları olarak Anadolu'nun yükseltilerine dağınık olarak yayılmıştır (2010: 236-8).

VII. Gurbeti Sıla Eylemek: Ulusal-sınırlar Aradalığında Alevi Coğrafyası

Dolayısıyla, Shankland'ın haritaları ve çıkarımlarıyla görüyoruz ki Alevilerin tarihsel süreç içerisinde dağlık ve yüksek yerlerde yaşamaya, "sırtlarını dağlara

vermeye" mecbur edildikleri ve bu dar alanlardaki sıkışmanın Cumhuriyet dönemine de yansıdığına dair anlatılar doğrudur. Bu nedenle de 1960'lardaki iç ve dış göç süreçlerinden diğer topluluklara nazaran daha fazla etkilenmiş ve bu süreçlerle birlikte Alevi coğrafyası ulus-devlete "dâhili" ve "harici gurbet" alanlara doğru açılmaya başlamıştır. Bugün, Türkiye'nin hemen tüm büyük kentleri ve Avrupa'daki Türkiyeli göçmen alanlar düşünülmeden Alevi Coğrafyasından bahsetmek mümkün değildir. Shankland'ın çalışması şimdilik bu alanların haritalamasına girişmemiş olsa da makalesinin sonunda Avrupa'ya yaşanan Alevi göçüne dair bir kaç önemli saptamada bulunuyor.

Öncelikle 1980'lerin sonunda araştırmasına başladığında Avrupalı araştırmacıların, özellikle diasporadaki Aleviliğin yeniden düşünüldüğü süreçte alacağı rolü öngöremediğini belirtiyor. Sadece Almanya'da dört yüz bin Alevinin yaşadığını söyleyen Shankland; Fransa, İsviçre, Avusturya ve Britanya gibi ülkelerde bu sayıdan daha az ama yine Almanya'daki kadar etkin toplulukların yaşadığına dikkat çekerek son yirmi yıllık süreçte kurumsallaşan Alevi derneklerinin Aleviliğin yeniden yazılması ve düşünülmesinde önemli bir rol oynadığına işaret ediyor. Alevi hareketi etkinleştikçe Avrupalı akademisyenlerin dikkatini çeker ve öncesinde bilinmez olan Alevilik üzerine yapılan çalışmalarda hem nitel hem de nicel bir sıçrama yaşanır. Bu çalışmaların en önemli sonucu ise Avrupa'daki siyasi ve resmi kurumların Aleviliği Alevilerin tanımladığı biçimiyle onamış olmasıdır. Shankland, bu çalışmalarla birlikte sözel kültüre dayanan Aleviliğin hızla yazılı kültüre geçtiğine işaret ederek bu durumun Aleviliğin tarihinde hiç olmadığı ölçüde tek-biçimliliğe yol açtığını söylüyor. Bu sürecin bir diğer sonucu ise Alevilerin bugün sadece Almanya özelinde değil Avrupa Birliği çerçevesinde siyasi bir önem kazanmış olması. Dolayısıyla, kendi sılasında görünmez kılınmış Aleviler gurbette ciddi bir görünürlüğe ulaşmıştır.

Sonuç olarak, Alevi Coğrafyası tarihsel olarak farklı toplulukların yayıldığı geniş düzlükleri birbirinden ayıran yüksek ve dar alanlarla sıkışmış özgün bir coğrafya olarak betimlemek mümkündür. Anadolu'nun doruklarına saçılmış bu alanlar Alevilerin özgün inanç örgütlenmesine koşut olarak "ocak merkezli ve inanç temelli yöresel ilişki ağları" üzerinden şekillenen manevi bir coğrafya çerçevesinde birbiriyle ilişkilidir. Cumhuriyet kuruluşuyla birlikte yeni bir kamusal alanın doğması, Alevilerin eğitim yoluyla bu alana katılmalarının kolaylaşması, sonrasında yaşanan sanayileşme ve kentleşmeyle başlayan iç göçün 1960'larla birlikte Avrupa'ya yönelmesiyle bu özgün coğrafya "dahili" ve "harici gurbet" alanlara doğru genişler. Diğer yandan, Türkiye'de karşılaştıkları zorluklara koşut olarak Alevilerin bu süreci Sünni topluluklardan daha farklı yaşadığını belirtmek gerekir. Bu zorluklara koşut olarak yukarıda Alevi "sılasını" kapsayan manevi coğrafya "dahili" ve "harici gurbeti" içine alarak genişlemiş ve "dernek merkezli ulus-ötesi toplumsal ve siyasal" bir coğrafyaya evirilmiştir. Bugün Alevi hareketi olarak andığımız oluşum ulusal sınırları aşan işte bu geniş alan üzerinde faaliyet göstermektedir. Shankland'ın işaret ettiği gibi son yirmi yılda Avrupa'da yaşayan Alevilerin etkin çalışmaları Aleviliğin akademik hayatta ve siyasi alanlarda görünürlüğünü artırmış ve bu etkileşimler Aleviliğin Avrupa'da tanınmasını berabe-

rinde getirmiştir. Bu sürecin sonucunda Avrupa'da yaşayan Aleviler inanç ve kültürlerinin tanınması, konuşulması ve uygulanmasıyla ilgili güçlükler yaşamıyorlar artık. Fakat, son beş yılda yaşanan rahatlamaya karşın Türkiye'de benzeri bir durumdan söz etmek halen kolay değil. Dolayısıyla, bu süreç içerisinde "harici gurbetin" inanç ve kültürün yaşanabildiği güvenli, belki de "yeni sıla" olarak anabileceğimiz, bir alana dönüştüğünü söylemek mümkündür.

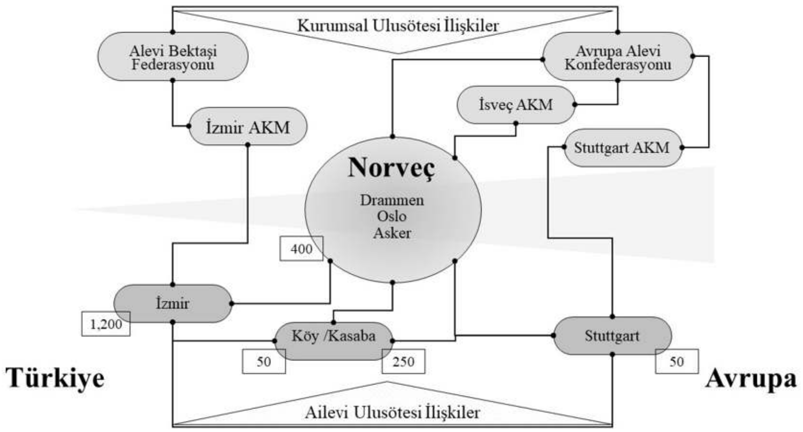

Çizim 2: Avrupa'ya göçün başladığı 1971 yılından kırk yıl sonra Ardıçeli köy topluluğunun "sıla", "dahili" ve "harici gurbet" alanları kapsayan ulusötesi toplumsal mekânının haritası. Çizimin üst kısmında betimlenen kurumsal ulusötesi ilişkiler ağı "dernek merkezli ulus-ötesi toplumsal ve siyasal mekân" olarak andığım Alevi coğrafyasına yeni aktörlerine işaret etmektedir. Norveç'te bulunan Ardıçeliler 40 yıl sonra cem düzenlemek istediklerinde bu kurumsal ilişki ağı üzerinden Türkiye'de yaşayan bir dedeyle ilişki kurabilmiş ve bu dede sayesinde yine 40 yıl sonra köylerinde bir cemevi inşa etmişlerdi.

VIII. Kadim bir Kavramla Alevi Coğrafyasına Bakmak: Kırmančiya Belekê.

Araştırmamın Berlin sahasını tamamladığım 2009 yılı Dersim Aleviliği açısından oldukça çalkantılı bir döneme denk gelmişti. Bir yanda bölgenin toplumsal belleğinde onanması mümkün olmayan bir iz olan *38 Tertelesi* hükümet temsilci ve yanlısı yazarların söylemlerinde kurucu rejim ve günümüzdeki temsilcisi olarak görülen CHP eleştirilerine konu ediliyor, en yetkili ağızlardan yaşananlar "katliam" olarak anılıyordu. Diğer yandan Tunceli ili doğumlu olması nedeniyle Dersimliliği (ve dolayısıyla Aleviliği) yadsınamaz bir isim olarak Kemal Kılıçdaroğlu genel siyasetteki sıkışmayı aşabilir bir figür olarak CHP genel başkanlığı koltuğuna yürüyordu. Hem Avrupa hem de Türkiye'de *38 Tertelesi* anmaları düzenleniyor, Tunceli il merkezi ve diğer ilçelerde bu belleği hatırlatmak, canlı tutmak üzere anıt alanlar inşa ediliyordu. *78 Maraş*'tan 1980'lerin sonuna kadar

"Alevi Uyanışı" olarak anılan, Alevilerin kendi adlarıyla müstakil bir siyaset inşa ederek hak talepleri mücadelesine başladığı önemli yerellerden biri olan Berlin bu defa ise "Kızılbaş Aleviliği" olarak ve kendini Anadolu Aleviliğinden farklılaştıran Dersim inanç-kültür coğrafyası merkezli bir uyanışa ev sahipliği yapıyordu.

Bu iklimde "Dersim" bir kavram, bir mecaz, bulutlu bir suret olarak tekrar ve tekrar karşıma çıkıyordu. Öncelikle Tunceli ve Dersim arasındaki farkı anlamak istediğimde konuyu konuşan kimselerle oldukça basit olduğunu düşündüğüm bir soru etrafında konuşmanın iyi bir başlangıç olacağını düşündüm: "Dersim olarak andığınız coğrafya neresi oluyor?" Fakat sorunun cevabı kişinin Dersimliliğini nereden doğru tanımladığına göre değişiyordu.[7] Kimi zaman ocak ve aşiret adlarının da konuya dâhil olduğu oldukça siyasi tartışmalarda açığa çıkan "hain" sıfatı kimi yöre ve toplulukları keskin bir biçimde bu coğrafyanın dışında bırakıyordu. Fakat o dönem Avrupa Dersim Dernekleri Federasyonu başkanlığını yürüten Yaşar Kaya'yla yaptığım görüşmede sorunun cevabı "kırmančiya belekê" olarak karşıma çıktı. Bölgede sözlü tarih çalışmaları da yürüten Kaya, "eski insanların" Dersimi bu kavramla andığını söylüyor ve açıklıyordu:

> Bilirsin bahar geldiğinde dağlarda karlar hemen değil yavaş yavaş erir. Hepsi erimeden parça parça kalırlar. Çimler belirmeye başlar altından ama biraz orada biraz burada kalır. Biz bu manzaraya "belekê" deriz. Alacalı, parçalı. Eski insanlar bu manzara bakmışlar ve bunu bizim anavatanımıza [kırmančiya] benzer bulmuşlar. Burada bir parça insan orada bir parça insan ama hepsi birbirine bağlı. (16 Haziran 2009 – Köln).

Böyle betimlendiğinde kavram ocak merkezli ve inanç temelli yöresel ilişki ağları üzerinden yükselen bir coğrafyaya işaret ediyor. Ayrıca Silo Qiz'ın bir *klam*ını (ağıt) hatırlatan Kaya, "eski insanların" belleğinde bu coğrafyanın parçalanmasının Cumhuriyet'in kuruluşuyla anıldığını not ediyordu. Arık'ın deyimiyle konuşursak coğrafyadan vatana geçilirken Dersim silikleşip Tunceli olarak yeni bir suretle milli bedene dâhil edilmişti. Sonrasında yaptığım görüşmelerin hemen hepsinde görüştüğüm kişilere kavramı sorduğumda çoğunlukla unutulmuş olduğunu gördüm. Berlin'de oldukça saygı duyulan bir dedeyse başka bir etkileyici cevapla konuyu idrak etmeme vesile oldu. Kahraman Dede'ye göre "kırmančiya belekê" Düzgün Baba'nın kartal donunda uçarken kanatlarının gölgesinin değdiği her yerdi (02 Haziran 2009 – Berlin). Bu mecaz bana çok açıklayıcı gelmiş ve aklıma gelen soruyu hemen sormuştum: "Peki o zaman Berlin de Dersim'in bir parçası olarak görülebilir mi?" Kahraman Dede sigarasından bir nefes daha çekip: "Öyle ya. Ocağından dedesi geliyorsa. Ocağı Düzgün Baba'ya değiyorsa o zaman öyledir."

---

[7] Gezik, Hollanda'da gerçekleştirdiği alan araştırmasından bu konuyla ilgili oldukça çarpıcı bir anekdot aktarır. Dersimli bir aileye üye dört erkek kardeş kökenlerine dair birbiriyle çelişen dört anlatıya sahiptir (2004: 80).

Kaynakça

Agnew, John. (1994), "The territorial trap: The Geographical Assumptions of International Relations Theory", *Review of International Political Economy*, 1 (1): 53-80.

Andrews, Peter Alford. (1989), *Ethnic groups in the Republic of Turkey*. Wiesbaden: Verlag.

Arık, Remzi Oğuz. (1969), *Coğrafyadan Vatana*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Atay, Tayfun. (2005), *Göl ve insan: Beyşehir Gölü çevresi doğa-kültür ilişkisi üzerine antropolojik bir inceleme*. Ankara: Kalan Yayınları.

Aydın, Ali. (2005), *Aşiretim Sinemili Köyüm Bozhöyük*. İstanbul: Can Yayınları.

Aydınoğlu, A.Ç., Yıldırım, V. ve Özendi, M. (2007), "Ulusal Tabanlı Adres Bilgi Sistemi için İdari Birim Yapısının Konumsal Modellenmesi", TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, *10. Türkiye Harita Bilimsel ve Teknik Kurultayı*, 02-06 Nisan 2007, Ankara.

Beller-Hann, Ildiko ve Chris Hann. (2001), *Turkish Region: State, market and social identities on the East Black Sea coast*. Oxford: James Currey. (Türkçe Basım: 2012, Doğu Karadeniz'de Devlet, Piyasa, Kimlik İki Buçuk Yaprak Çay. İstanbul: İletişim)

Canbakal, Hülya. (2005), "An Exercise in Denominational Geography in search of Ottoman Alevis", *Turkish Studies*, 6 (2): 253-271.

Delaney, Carol Lowery. (1991), *The seed and the soil: gender and cosmology in Turkish village society*. London: University of California Press.

Deniz, Dila. (2016), "Dersim'de Su Kutsiyeti, Mizur/Munzur Nehri İlişkisi, Anlamı ve Kapsamı ile Baraj/HES Projeleri," *Sudan Sebepler: Türkiye'de Neoliberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişler*, der. Cemil Aksu, Sinan Erensü, Erdem Evren, İstanbul: İletişim: 177-198.

Hasluck, F.W. (1915), "Geographical distribution of the Bektashi", the *Annual of the Birth School at Athens*, 21: 84-124.

Fırat, Fero. (2008), *Varto'da çocuk olmak*. Istanbul: Piya.

Gezik, Erdal. (2004), *Dinsel, etnik ve politik sorunlar bağlamında Alevi Kürtler*, Ankara: Kalan Yayınları.

Gronhaug, Reidar. (1974), *Micro-Macro relations: Social organization in Antalya, Southern Turkey*. Bergen: Social Anthropology Studies, No. 7.

Gültekin, Ahmet Kerim (2004), *Tunceli'de Kutsal Mekân Kültü*. Ankara: Kalan.

Hasluck, F.W. (1915), "Geographical distribution of the Bektashi", the *Annual of the Birth School at Athens*, 21: 84-124.

Jongerden, Joost. (2009), "Crafting Space, Making People: the Spatial Design of Nation in Modern Turkey", *European Journal of Turkish Studies*, 10: 2-21.

Martins, Herminio. (1974), "Time and theory in sociology", ed. John Rex, *Approaches to Sociology: An introduction to major trends in British Sociology*, London: Routledge & Kegan Paul: 246-294.

Nişanyan, Sevan. (2011), *Hayali coğrafyalar: Cumhuriyet döneminde Türkiye'de değiştirilen yer adları*. İstanbul: TESEV.

Öktem, Kerem. (2008), "The Nation's Imprint: Demographic Engineering and the Change of Toponymes in Republican Turkey", *European Journal of Turkish Studies*, 7: 1-33.

Sanal, Recep. (1998), "Tarihi Gelişimi İçerisinde Türk Anayasalarında Genel Yönetimin Taşra Örgütüne İlişkin Düzenlemeler ve Yönetim Desenindeki Değişmeler", *Atatürk Yolu Dergisi*, 6, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü: 22.

Sanal, Recep. (2000), *Türkiye'de İllerin Yeniden Düzenlenmesi*, Ankara: T.C. İçişleri Bakanlığı-Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı.

Shankland, David. (2003), *The Alevis in Turkey: The Emergence of a Secular Islamic Tradition*, London: Routledge Curzon.

Shankland, David. (2010), "Maps and the Alevis on the Ethnography of Heterodox Islamic Groups", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 37 (33): 227-239.

Smith, Anthony D. (1979), *Nationalism in the twentieth century*, Oxford: Martin Robertson.

Sökefeld, Martin ve Susanne Schwalgin. (2000), "Institutions and their agents in diaspora: A comparison of Armenians in Athens and Alevi in Germany", *the 6th European Association of Social Antropologist Conference*, Krakau, 26-9 Temmuz 2000.

Sökefeld, Martin. (2002), "Alevi Dedes in the German Diaspora: The Transformation of a Religious Institution", *Zeitschrift für Ethnologie*, 127: 163-186.

Sökefeld, Martin. (2008), *Struggling for recognition: The Alevi movement in Germany and in transnational space*, Oxford: Berghan Books.

Stirling, Paul. (1965), *Turkish village*. London: Weidenfeld and Nicolson.

Swyngedouw, E. (2004) "Globalisation or 'Glocalisation'? Networks, Territories and Rescaling", *Cambridge Review of International Affairs*, 7 (11): 25-47.

Toprak, Zafer. (2012), *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*. İstanbul: Doğan Kitap.

Tosun, Halis. (2002), *Alevi kimliğiyle yaşamak*. İstanbul: Can Yayınları.

Ülger, Ali Haydar. (2007), *Dünden bugüne Kırkısrak*. Muğla: Tülkan.

Van Bruinessen, Martin. (1996), "Kurds, Turks and the Alevi Revival in Turkey", *Minorities in the Middle East: Power and the Politics of Difference*, 200: 7-10.

Vorhoff, Karin. (1998), "'Let's Reclaim Our History and Culture': Imagining Alevi Community Contemporary Turkey", *Die Welt des Islams*, 38 (2): 220-252.

Zebil, Selman. (2009), *Şamlar Köyü*. İstanbul: Yazıt.

Zırh, Besim Can (2008), "Euro-Alevis: From Gasterbeiter to Transnational Community", ed. Anghel, Gerharz, Rescher ve Salzbrunn *The Making of World Society: Perspectives from Transnational Research*, Verlag-Transcript: 103-130.

Zırh, Besim Can (2012), "Following the Dead Beyond the 'Nation': A Map for Transnational Alevi Funerary Routes from Europe to Turkey," *Ethnic and Racial Studies*, 35 (10): 1758-1774.

Öz: Bu yazı "Alevi coğrafyası" olarak andığım özgün bir inanç-kültür coğrafyasından bahsetmenin imkanını konu edinmektedir. Yazı içerisinde geçtiğimiz yüzyıl içerisinde Küçük Asya/Türkiye'de yapılan etnografik araştırmalardan kimi değinileri hatırlatırken Alevilerin göçmenlik deneyimlerini paylaştıkları oto-biyografik eserlerdeki betimlemelerden de faydalanıyor olacağım. Diğer yandan 1960'lar sonrası Türkiye'den Avrupa'ya yaşanan uluslararası göç sürecinde özgün deneyime sahip bir topluluk olarak gördüğüm Alevilerle tamamladığım araştırmadan notlarımı paylaşacağım. Yazının temel savı inanç temelli bir toplumsal örgütlenme modeli olarak Aleviliğin dün "ocak merkezli ve inanç temelli yöresel ilişki ağları" bugün ise "dernek merkezli ulus-ötesi toplumsal ve siyasal mekân" üzerinden özgün bir coğrafya inşa edegeldiğidir. Bu coğrafya Anadolu'nun bir ulus-devletleşme projesinin vatanı olarak yeniden tanzim edildiği süreçte görünmez kılınmış fakat sonrasında uluslararası göçlerle birlikte ulusal sınırlar ötesinde kendini farklı bir düzlemde yeniden kurabilmiştir. Almanya sahasında Dersim'le ilgili yaşadığım bir karşılaşma olarak "kırmančiya belekê" kavramı dünden bugüne Alevi coğrafyasının devamlılığına ışık tutmaktadır.

Anahtar sözcükler: Alevilik, coğrafya, göç, ulusötesi

From Past to Present: On Alevi Geography in-between *Sıla* (Homely-) and *Gurbet* (Unhomely-Place)

Abstract: This article aims to discuss the possibility of employing the concept of "Alevi geography" as a contribution to studies on Alevism as well as transnationalism literature. In this article, I will be using three main sources: related geographical notes in some ethnographic researches on Asia Minor/Turkey conducted in the last century, published memoirs of Alevis who personally experienced the processes of internal and external migration since the 1960s and my own research on Alevis as a particular group among immigrants from Turkey to Europe in the same period. I will argue that having their own social organization based on a particular belief-culture, Alevis create and maintain a distinctive anthropogeography. This evolved from "*ocak*-based socio-spiritual trans-regional networks", which stayed invisible under the nation-building process of Turkey, into "association-based socio-political trans-national networks" in the process of international migration. To conclude this discussion, I will introduce a nearly forgotten vernacular concept I came across during my field research in Germany. I assume this concept "kırmančiya belekê" (the motley homeland) will be helpful for us to consider geographical imagination beyond methodological nationalism.

Keywords: Alevism, human geography, transnationalism, migration

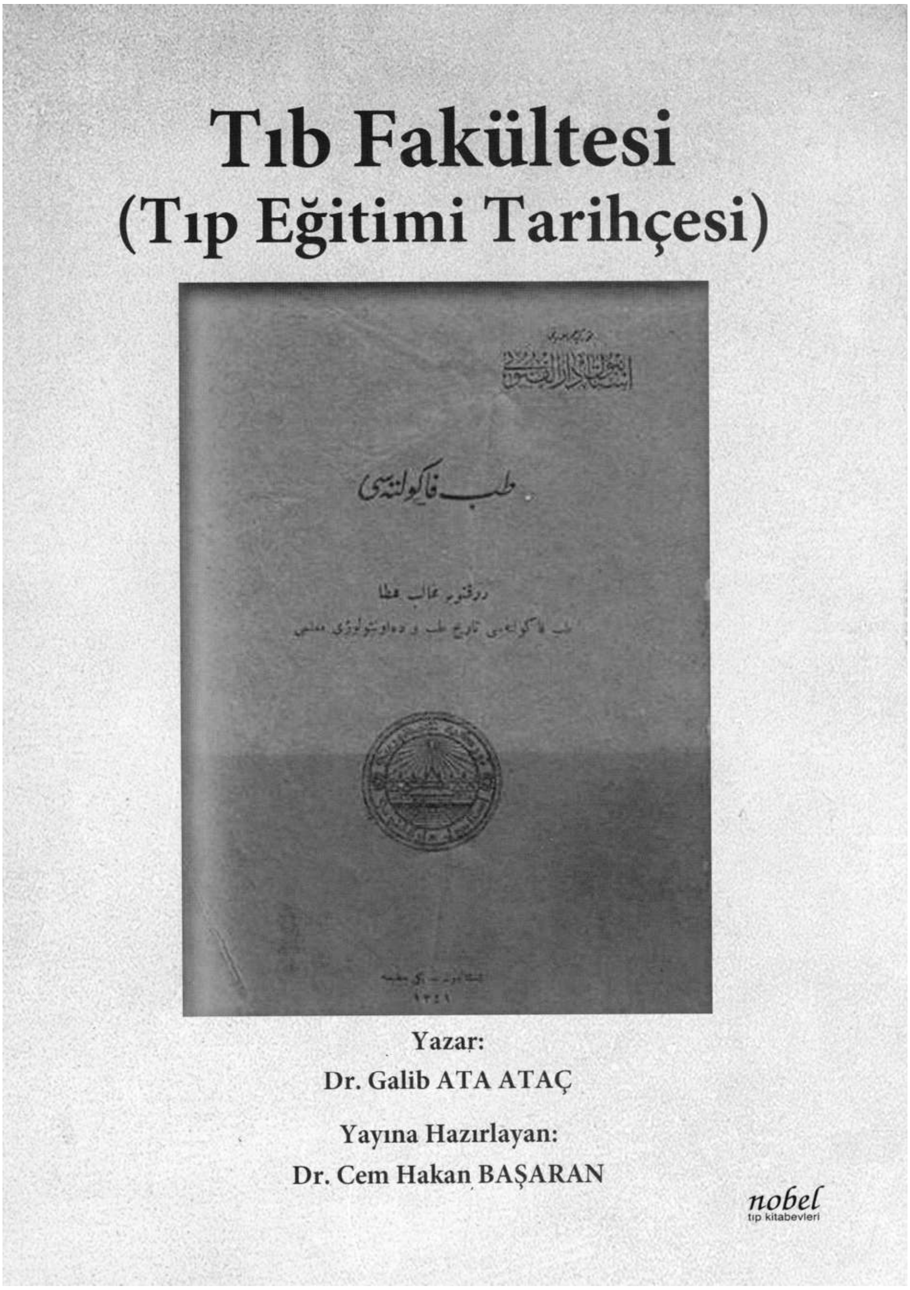

Tıp Fakültesi: Tıp Eğitimi Tarihçesi
Nobel Yay., 2017

Unutmaya Meyilliyken… Bir Hatırlatıcı Olarak Dil

Yağmur DÖNMEZ*

> Bıçağın ucundaydı insanların hafızası
> "İnsan unutandır ve insan unutulmaya mahkum olandır."
> Tanrı şöyle derdi o zaman: Ah!
> *Ah'lar Ağacı*, Didem Madak

Fransız Devrimi ile birlikte, tek-dil ve onun da standart bir versiyonunu konuşan yurttaşlar üzerinden inşa edilen ulus devlet, birçok dili içinde barındıran Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra ortaya çıkan Cumhuriyet'in de hedefi haline gelmiştir. Türkiye'de iki dil konuşan topluluklar genellikle resmi tarihin dışında, kendi dillerinin tarihini, bu dille kurdukları bir etnisite referansı ile oluşturmaktadır. İki kuşak öncesine kadar büyük çoğunluğu iki dil bilen (Rumca ve Türkçe) insanlardan oluşan ve halihazırda bu durumu devam ettiren köylerin bulunduğu Çaykara bölgesindeki insanlara ise konuştukları dilin tarihi ile ilgili sorular sorulduğunda –özellikle resmi tarihin bu kadar mikro ölçekte yetmediği durumlarda– bir belirsizlik, "tarihsizlik", "hafızasızlık" hali ile karşılaşılmaktadır.

Hafızanın zayıf olduğu yukarıdaki gibi durumlarda, topluluk ve ulus devlet arasındaki çelişki ve uzlaşmalar, kişilerle yapılan derinlemesine görüşmelerde hiç beklenmedik hallerde ortaya çıkabilmektedir. Anket ve yapılandırılmış görüşmenin bu beklenmeyene alanı kapatması sebebiyle bu çalışma için gerçekleştirilen görüşmelerde yarı-yapılandırılmış derinlemesine görüşme tekniği tercih edildi. Bunun yanı sıra yarı-yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerin süresi düşünüldüğünde, ulus devletin resmi ideolojisinin arasına sıkışmış topluluk hafızasını

* Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi / yagmurdonmez01@gmail.com

ortaya çıkarmak açısından bu tekniğin daha verimli olduğu söylenebilir. Trabzon'un Çaykara ilçesinde gerçekleştirilen saha araştırmasına dayanan bu çalışmada, yarı-yapılandırılmış derinlemesine görüşmelerin yanı sıra veri toplamak için etnografik gözlem kullanılmıştır.

Çaykara, Trabzon'un merkezine en uzak ve rakımı yüksek ilçelerinden biridir.[1] Merkezden ilçeye ulaşım oldukça kolay olsa da ilçe merkezinden köylere ulaşım nispeten daha zordur. Her köye giden bir yol olmakla beraber, dağların yamaçlarında kurulan köylere ulaşım oldukça zahmetli ve yorucudur. Yolların yapılışının görece yeni olduğunu da hesaba katarsak, ortaya çıkışlarından itibaren bu köylerin oldukça kapalı birimler olduğunu ve sürekli bir iletişimin ancak yakın köyler arasında gerçekleşeceğini tahayyül etmemiz zor olmaz. Bu kapalılık hali aynı zamanda ilçenin köyleri arasında dilin kullanımı ve yaşam biçimleri açısından farklılıklara neden olmuştur. Bu farklılığın tespiti ve analizi ise alana daha yakından bakmamamızı sağlayacak etnografyayı yöntem olarak gerekli kılmaktadır.

Saha araştırmasının ana aksını, birbirine yakın olmasına rağmen dil kullanımlarındaki farklılıklar nedeniyle Paçan/Maraşlı[2] ve Anaso/Çambaşı köyleri[3] arasındaki karşılaştırma oluşturmaktadır. İlçeye 6 km uzaklıkta bulunan Mimilos/Yukarı Kumlu Köyü de önceleri ilçeye uzaklığı 3 km olan Nefsi Paçan/Maraşlı köyüne bağlı bir mahalle[4] olduğu için Mimilos/Yukarı Kumlu'dan görüşmeciler de bu karşılaştırmaya dahil edilmiştir.[5] Nefsi Paçan, 1486 yılına ait tahrir defterlerinde, Çaykara ilçesi sınırları içinde belirtilen dört köyden biridir[6]. Nefsi Paçan, daha önce medrese eğitiminin verildiği[7] Cumhuriyet sonrasında bu eğitimin dönüştürülerek devam ettiği bir bölgedir. Ekilecek toprağın azlığı bölge insanı için Çaykara'dan çıkmayı zorunlu kılmıştır. Bu köyde, medrese eğitiminin yaygınlaşmasından itibaren hocaların dışarıda çalışmaya başlaması daha sonraki kuşaklar için de hem eğitim seviyesinin yüksekliğini hem de devlet kurumlarına eklemlenerek dışarıya göç etme eğilimini beraberinde getirmiştir.

Anaso/Çambaşı ise Çaykara'ya 9 km uzaklıktadır ve Paçan/Maraşlı'ya göre daha yukarıdadır. Anaso/Çambaşı, 1583 yılına ait tahrir kayıtlarında Çaykara ilçesi sınırlarındaki on iki köyden biri olan Paçan namı-ı diğer Siro köyüne bağlı

---

[1] Çaykara'nın il ile mesafesi 75 km, rakımı ise 280 metredir (http://www.trabzon.gov.tr/caykara)

[2] Bölgede köylerin eski ve yeni isimlerinin kullanımı kişiden kişiye değiştiği fakat ikisinin de kullanımı devam ettiği için isimler arasında bir tercih yapmayıp iki ismi de kullanacağım.

[3] 12/11/2012 tarihli ve 6360 sayılı Kanunun birinci maddesi ile bu köyler mahalle haline getirilmiştir.

[4] Sami Ayan, Hasan Hüsnü Durgun ve İsmail Sarı, "Çaykara", Hasan Hüsnü Durgun, İsmail Sarı ve Orhan Durgun haz., *Geçmişten Geleceğe Çaykara*, (İstanbul: Çaykara Dernek Pazarı Kültür Yardımlaşma Cemiyeti): 241,231.

[5] Bu yazıda, Nefsi Paçan/Maraşlı ve Mimilos/Yukarı Kumlu tek bir köymüş gibi ele alınacaktır.

[6] Ayan, Durgun ve Sarı, "Çaykara", 231.

[7] Çaykara öncesinde Of'a bağlıdır. Oflu hoca denildiğinde aslında bu bölge kastedilmektedir.

bir yerleşmedir. 1876 tarihli *Trabzon Vilayet Salnamesi*'nde ise Anaso olarak geçmektedir. Paçan/Maraşlı'ya benzer bir şekilde, bu köyün insanları da geçinmek için dışarıya çıkmak zorunda kalsalar da burada eğitimin getirdiği avantajlarla devlet kurumlarına dahil olmaktan ziyade işçi olarak önceleri Türkiye'nin büyük şehirlerine daha sonraları ise yurtdışına çıkışlarla devam eden bir gurbetçilik deneyiminden bahsedebiliyoruz. Her iki köy için de "gurbetçilik", insanları köyden tamamen koparmamıştır. Gidenler, çalışırken aralıklarla köyleri ziyaret etmiş, emeklilikte ise ev yaparak ya da var olanları yenileyerek daha uzun süre –özellikle yaz aylarında– kalmaya devam etmişlerdir.[8]

Bölgede on dokuzu Paçan/Maraşlı köyünden, on yedisi Anaso/Çambaşı köyünden olmak üzere otuz altı yarı-yapılandırılmış derinlemesine görüşme gerçekleştirildi. Yirmi biri tek kişi, on beşi grup görüşmesi ve bazı verileri desteklemek amacıyla yapılan kısa görüşmeler olmak üzere toplamda altmış yedi kişiyle görüşüldü. Grup görüşmeleri, görüşmecilerin birbirlerine karşı nasıl konumlan-

Resim 1: Paçan/Maraşlı Köyü
[Kaynak: Sami Ayan (ed.), *Çaykara* (Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık,2016), 80.]

[8] Ayan, Durgun ve Sarı, "Çaykara", 219.

dıklarını –özellikle milliyetçilik meselesinde ötekinin kurucu önemi düşünüldüğünde– tespit etmek açısından oldukça verimliydi. Görüşmeler sırasında, kişilerin cevaplarını belirleyen (görüşmecilerin ortaklaştıkları ve ayrıldıkları alanlar) temel unsurlar yaş, mekân ve cinsiyet oldu. Görüşmecilerin otuz dokuzu kadın, yirmi sekizi erkekti. Her yaştan kişiyle görüşmekle birlikte görüşmecilerin ağırlıklı kısmını kırk yaş ve üstü oluşturmaktadır.

Yöntem açısından üzerinde durulması gereken önemli bir mesele ise bir araştırmacı olarak benim konumum oldu. Üyesi olduğu bir topluluğu incelemek, araştırmacının inceleme nesnesi ile mesafesi ve bu doğrultuda nesnelliği açısından sorgulanmasına neden olabilir. Ancak nesnelliği, araştırmacının onu oluşturan koşullar ve değer yargılarından olabildiğince uzaklaşması olarak kabul etmek yerine araştırmacının kendi konumu üzerine düşündüğü[9] oranda nesnelliğin kurulduğunu düşünürsek benim konumumun bir engelden ziyade nesnelliğin zeminini genişletecek bir fırsat olabileceği anlaşılacaktır. Derinlemesine görüşme yapmak, görüşmecilerin kendilerine sorulan sorular karşısında, özellikle milliyetçilik ve toplumsal cinsiyet söz konusu olduğunda, daha önce "doğal" olarak

Resim 2: Anaso/Çambaşı Köyü
[Kaynak: Kaynak: Sami Ayan (ed.), *Çaykara* (Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık,2016),54.]

[9] D. Soyini Madison, *Critical Ethnography*, (Sage Publication,2005),7-8.

gördükleri davranış ve düşünceleri yeniden değerlendirmelerine imkân sağlar. Bunun yanı sıra, araştırmacının karşısındaki grup ya da birey ile benzerliklerinin artışı ya da onlarla aynı aidiyetleri paylaşması soru/cevap/gözlemler sonrasında araştırmacının konumunu gözden geçirmesi için de bir imkan yaratmaktadır. Çalıştığım alanın aynı zamanda topluluk içinden bir araştırmacıyı adeta "dayatması" ise bu meselesinin ikinci önemli boyutunu oluşturuyor. Bu alanda çalışan Zeynep Türkyılmaz'ın belirttiği üzere topluluk dışından gelen birinin bu bölgede özellikle dil ve din meseleleri üzerinden araştırma yapması oldukça güç görünmektedir.[10] Alan araştırmasında, benim ya da bağlantılarımın akrabalık bağının olmadığı köylerde[11] bu durum güvensizlik ve beraberinde kapalılık, görüşmelerin derinleşememesi ve kısa sürmesi gibi zorlukların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Yukarıda sözü edilen kapalılığın, Paçan/Maraşlı ve Anaso/Çambaşı köylerinde de görüşmecilerin, konunun siyaset ile olan ilişkisini kurduğu ölçüde ortaya çıktığını fakat siyasetten uzaklaştıklarını düşündükleri oranda cevapların çeşitlendiği söylenebilirim.[12] Kişilerin cinsiyetleri ve ilk grup görüşmesindeki deneyimler, bu durumun fark edilmesi açısından önemli olmuştur. İlk grup görüşmemde, çalışmamın ne ile ilgili olduğunu açıklarken Trabzon'daki Rumlar üzerine çalıştığımı söylemiştim. Bu görüşmede, kadın görüşmecilerden biri daha belirsiz cevaplar verirken erkek kardeşi meselenin "siyasi" yanını hızlıca kavrayarak "resmi söylemi" bana aktarmış ve konuyu tartışmaya kapatmıştı. Tamamen kadınlardan oluşan ikinci grup görüşmemde ise kendi aralarında kullandıkları dil üzerine çalıştığımı söylediğimde, görüşmecilerden biri bunun siyasetle bir bağı olduğunu düşünmediğini söyledi ve bu ikinci görüşme, bir kişinin diğerlerinin söylemini bastırdığı bir monologdan ziyade Türk olduklarını söyleyen bu kadınların kendi aralarında tartıştıkları, bazen anlaştıkları, kimi zaman orta yol bulamadıkları bir söylem çeşitliliğine dönüşmüştü. Kadınların, bazı sorulara verdikleri yanıtlarda karşılıklı olarak birbirlerinin Türk ve Müslüman olmalarını sorgulayan hatta reddeden cümleler kurmalarına rağmen bunun görüşme esnasında hiçbir şekilde gerginliğe yol açmadığını fark ettim. Burada da cinsiyet önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Erkeklerin resmi söylemin iletilmesi açısından üstlendikleri rol ve devletle kurdukları bağı sorunlu hale getirecek bir söylem karşında takındıkları tavırlar, kadınlara göre oldukça farklılık göstermektedir. Resmi söylemin erkekler tara-

---

[10] Zeynep Türkyılmaz, "Pontus'un Kripto-Hristiyan Rumları, İslam ve Hıristiyanlık Arasında", http://repairfuture.net/index.php/tr/kimligi-tuerkiye-den-bak-s/pontus-un-kripto-hristiyan-rumlar-islam-ve-h-ristiyanl-k-aras-nda.

[11] Yukarı Ogene/Karaçam, Aşağı Ogene/ Köknar, Yente/Çayıroba, İpsil/ Arpaözü

[12] Wallerstein de "Halklığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik, Etniklik" makalesinde aynı meseleye değinir: "Hiçbir şey bize bir halkın kim ya da ne olduğundan daha aşikâr görünmez. Halkların adları vardır, çok tanıdık adlar. Uzun birer tarihe sahipmiş gibi görünürler. Buna rağmen her anketçi bilir ki, muhtemelen aynı "halk"tan olanlara 'siz nesiniz?' diye açık uçlu bir soru sorulduğunda alınan cevaplar inanılmaz derecede çeşitli olacaktır; özellikle de konu o sırada siyaset sahnesinde değilse" (Wallerstein,"Halklığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik, Etniklik", 91).

fından araştırmacıya aktarılması, daha önce yapılan başka bir alan araştırması esnasında, kadın görüşmecinin bizi birkaç erkek görüşmeciye yönlendirmesi, kendisinin bize vereceği bilgilerin yanlışlığından endişe etmesi biçimlerinde gerçekleşmişti.[13] Bu çalışmada da bana rehberlik eden erkek bağlantımın beni sürekli olarak erkeklere yönlendirmesi, kadınlarla neden görüştüğümü anlayamadığını belirtmesi, bölgede oldukça yaygın olduğunu düşündüğüm sadece erkeklerin yaptığı soyağacı araştırmaları (soyun erkek üzerinden devam etmesinin bu meseledeki önemi büyüktür), yine kadın görüşmecilerin de milliyetçilikle ilgili meselelerde beni erkeklere yönlendirmesi ve son olarak görüşmeler esnasında kadınlardan birinin erkek akrabalardan birinin ismini vererek onun varlığı halinde bu konuşmaları yapamayacaklarını söylemesi meselenin erkekler açısından "hassasiyetini" ortaya koymaktadır.

Bu çalışma, yukarıda satır aralarından takip edilebileceği üzere, milliyetçiliğin bir inşa olduğu tezine dayanmaktadır. Geçmiş ve buna referansla inşa ettiğimiz ırk, ulus, etnik grup kategorileri, çok katı ve tutarlı olarak anlatılmasına rağmen aslında çağdaş siyasete bağlı olarak sürekli değişmektedir. [14] Burada yapılmak istenen, bu inşanın siyasal iktidar ve onun politikaları açısından nasıl gerçekleştiğini anlamaktan ziyade iktidarın muhatapları açısından anlamını değerlendirmektir. Sözü edilen muhataplar ise siyasal iktidarın hedeflerini aynısıyla yerine getiren, boyun eğen yansıtıcılar olarak değil de bu iktidar karşında belirli alanlara sahip, müzakere eden, strateji geliştiren ve böylelikle hedefleri dönüştüren özneler olarak ele alınacaktır.

Osmanlı'da milleti açıklarken İlber Ortaylı, "her bir milletin kapalı bir kompartıman" oluşturduğundan bahseder. Bu kompartımanlaşma, ilk elde din üzerinden kurulmakla birlikte aynı dine mensup fakat farklı mezhepten ya da farklı dilleri konuşan gruplar için de bir kapalılık hali söz konusudur.[15] Devlet tebaaya bakışında temel ayrımı, Müslüman olmak ya da olmamak zemininde inşa etmiş ve bu bağlamda tebaasına yüklediği temel ödev olan vergiyi de bunun üzerinden şekillendirmiş olmasına rağmen bu gruplar için fark, sadece cizye ödeyip ödememekle kalmamış dil ve mezhep üzerinden bir ayrım diğeri kadar keskin olmasa da çizilmiştir. Dilin yönetenler açısından bir iktidar tekniği olarak dikkate alınması ise 18. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Devlet örgütlenmesi içinde yapılması gereken reformların arasında standart ve etkin bir dilin oluşturulması tartışılmıştır. I. Meşrutiyetin ilanı ile devletin resmi dili Türkçe olarak belirlenmiş, dilin sadeleşmesi ve halk tarafından anlaşılır hale getirilmesi düşüncesi belirginleşmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında, Karaman civarında yaşayan ve anadili Türkçe olan Hıristiyanların mübadeleye tabi tutulması örneğinden de anlaşılacağı üzere,

[13] Yağmur Dönmez and Yusuf Avcı, "The Saraj of Niyazi Beg from Resen/Dragi Tozija House of Culture as Metaphor for Turkish Minority in Resen", *Ethnographic Research in Border Areas*, (ed.) Vassilis Nitsiakos et.al, (2016).

[14] Immanuel Wallerstein,"Halklığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik, Etniklik", *Irk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler,* Der. E. Balibar ve I. Wallerstein, (İstanbul: Metis Yayınları, 2000), 100.

[15] İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* (İstanbul: İletişim Yayınları), 996.

din ise temel belirleyen olarak varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bununla birlikte, 1921 Anayasasında Türkçe'nin resmi dil olarak benimsenmesi, 1934 Soyadı Kanunu ile Türkçe olmayan isimlerin yasaklanması ve zaman zaman yerel yönetimlerin Türkçeden başka bir dil konuşanlara para cezası uygulaması gibi politikalar dili yurttaşın içini dolduran asli unsurlardan biri olarak öne çıkarmıştır.[16]

Yukarıdaki bağlamda, araştırma için kafamı kurcalayan temel mesele kendilerini Türk olarak tanımlayan bu insanların, kendilerini evlerinde başka bir dilde de ifade edebilmeleri ve bunun Türklüklerine dair bir sorun yaratıp yaratmamasıydı. Bu nedenle de araştırmamın ve sorduğum soruların temel aksını, ilk elde, dil meselesi oluşturdu. Araştırmanın ilk görüşmesi bir grup görüşmesiydi ve Paçan/Maraşlı köyünden iki erkek ve iki kadından oluşuyordu. Görüşmecilerin en yaşlısı 1935 doğumluydu ve en genci ise 1995 doğumlu bir üniversite öğrencisiydi. İlk görüşmemden elde ettiğim belirgin sonuçlardan bir tanesi, Çaykara bölgesindeki köylerin dil ile kurdukları ilişkilerin ve buna bağlı olarak Türklük karşısındaki konumlanışlarının birbirinden farklı olmasıydı. Yaşça diğerlerinden büyük olan görüşmecilerimden ikisi bu köyde doğup büyümüşler, Rumcayı kendi anne ve babalarından öğrenmişlerdi. Ailelerinin ise bu dili, çok uzun süre önce orada yaşamış olan ama artık bu bölgede yaşamayan Rumlardan öğrendiklerini söylüyorlardı. Fakat Rumların gidişinden sonra hatta şimdi bile Rumcayı konuşabiliyor olmalarının kendi etnik kökenlerine dair bir soru işareti yaratıp yaratmadığını ima eden sorular karşısında Rumcayı iyi bilmediklerini ve çok yoğun kullanmadıklarını ifade ettiler. Ayrıca "sohbet dili" Rumca olan köylerin bulunduğunu ve bu köylerdeki insanların daha iyi ve yoğun biçimde Rumca konuştuklarını anlattılar. Bu anlatı, etnik kimliğin tutarlı ve sabit olmadığının, aksine her zaman bir ilişkisellik içinde kurulduğunun ve bu ilişkilerin dayattığı durumlara göre içeriğinin sürdürüldüğünün ya da yeniden düzenlendiğinin çok açık bir göstergesidir.

Bu köydeki insanlar kendilerini, sohbet dili Rumca olan köylerden daha az Rumca konuşmaları dolayısıyla da bu tür sorular karşısında Türklüklerinin onlardan daha az şüpheli olması üzerinden kurmaktadırlar. Hiyerarşide kendilerinden daha aşağıda olduğunu düşündükleri bir "ötekini" işaret edebilme stratejisiyle[17] sorular karşısında oluşabilecek zafiyetlerin önüne geçmektedirler. Burada önemle belirtilmesi gereken nokta şudur: Bölgede Rumca konuşmak, Türk olmamak anlamına gelmemekte ancak diğerine göre daha az Rumca konuşmak Türklüğü pekiştirmektedir. Görüşmecilerin, kendi köylerinde "sohbet dili" olarak Türkçenin tercih edildiğini ve Rumcanın daha az kullanıldığını göstermesi, buradan diğerlerine göre daha fazla Türklük üretmelerini sağlamaktadır. Bununla birlikte, "sohbet dili" Rumca olan köyler için de anadil ya da etnisiteye refe-

---

[16] M. Berk Balçık, "Milliyetçilik ve Dil Politikaları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik,* Tanıl Bora ve Murat Gültekin (ed.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008): 779-786.

[17] Strateji ile ilgili tartışma için bkz. Michel de Certeau, *Gündelik Hayatın Keşfi-I,* çev. Lale Arslan Özcan, (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2008), 54-55.

rans verilmediği ölçüde onlar da Türklüğün sınırları içinde tutulmaktadır.[18] Burada Türk hissetme hali, Ayşe Serdar'ın "Yerel ve Ulusal Ölçekte Lazlığın Etnik Sınırlarının Yeniden İnşası: Dil, Hafıza, Kültür" makalesinde belirttiği Lazlık hallerinden farklıdır. Serdar, Lazlar için Türklüğün etnik ve ulusal olmak üzere farklı derece ve biçimlerinden bahseder: "Lazlık etnik olarak Türklükten kendini ayrıştırırken, çoğu Laz kendisini ulusal olarak Türklüğün içinde görmektedir."[19] Benim görüştüğüm insanlar (özellikle erkekler) ise çoğunlukla etnik aidiyete vurgu yapıyorlar (soyağacı ve nereden göç ettiklerini belirtme gibi). Laz olmanın Lazca konuşma ile doğrudan bağlantısı kurulurken Rumca konuşmak, Çaykara örneğinde, görüşmeciler açısından çoğunlukla böyle bir anlam ifade etmemektedir.

İlk görüşmeden sonra araştırmamı yeniden gözden geçirerek, ilk görüşmecilerin kendi Türklüklerini meşrulaştırmada öteki olarak kurdukları "sohbet dili" Rumca olan köydeki insanlarla da görüşme yapmaya karar verdim. Zira Paçan/Maraşlı köyünün ötekisi olarak konumlandırılan köylerde yaşayan insanların kendi etnik kimliklerini nasıl kurdukları, hâkim Türklük anlatısıyla nasıl bir ilişki geliştirdikleri, Rumca konuşmalarını nasıl açıkladıkları gibi konuların incelenmesinin önemli olduğuna karar verdim. Bu nedenle çalışma Paçan/Maraşlı'ya en yakın köylerden biri olan ve sohbet dili Rumca olan Anaso/Çambaşı ile devam etti ve kullanılan bu stratejinin ne kadar yaygın olduğu anlaşıldı.

Anaso/Çambaşı gerçekten de Paçan/Maraşlı'ya göre Rumcanın daha yoğun olarak konuşulduğu ve aktarımın Paçan/Maraşlı'ya göre iki kuşak sonrasına kadar devam ettiği bir köy. Örneğin Paçan/Maraşlı'da altmış beş yaş ve üzeri Rumcayı hem anlayabiliyor hem konuşabiliyor, onların çocukları genellikle anlayabiliyor fakat konuşamıyor, bir sonraki kuşak ise hiç anlayamıyorken Anaso/Çambaşı'nda genç kuşak konuşamıyor olsa bile Rumcayı anlamaktadır. Bu köyden bir görüşmecinin Rumca öğrenme sürecine dair söyledikleri aslında farklılığı açık bir şekilde ortaya koymaktadır: "Siz çocuklara –bardağı gösteriyor– bu bardak diyorsunuz Türkçe ama büyüklerinizden biri sizden bardağı Rumca istediğinde çocuk ikisini birden öğreniyor". Anaso/Çambaşı'ndaki görüşmeciler her ne kadar Paçan/Maraşlı'ya göre daha fazla Rumca konuştuklarını kabul etseler de onlar da kendilerinden daha fazla Rumca konuşan başka bir köyü, Ogene /Köknar-Karaçam'ı işaret ettiler. Bu işareti takip ederek gidilen Ogene/Köknar-Karaçam'da, görüşmecilerin iddia ettiği gibi, Anaso/Çambaşı'na göre Rumcanın daha fazla konuşulduğu tespit edilmekle beraber Karaçam'daki bir görüşmecinin söyledikleri kullanılan strateji açısından dikkate değerdir: "Biz buraya başka bölgelerden geldiğimiz için –Türklük vurgusunu

[18] Karşılaştırma için Trabzon'a uzaklığı 48 km, rakımı 20 m olan ve Rumcanın konuşulmadığı Vakfıkebir'de doğmuş bir kişi ile yaptığım görüşmede meselenin bu kadar incelikli olmadığını fark ettim. O görüşmeci, Çaykara'da Rumluk olduğunu ve Rumca konuştukları için böyle söylediklerini ifade etmiştir. Fakat burada da Rum olmanın Kürt ya da Ermeni olmak ile aynı anlama gelmediğini ve bir tehdit yaratmadığını belirtmiştir.

[19] Ayşe Serdar, "Yerel ve Ulusal Ölçekte Lazlığın Etnik Sınırlarının Yeniden İnşası: Dil, Hafıza, Kültür", *Mülkiye Dergisi*, 39 (1): 93.

güçlendiriyor– kullandığımız Rumca Türkçeleşmiş ve bozulmuş, asıl Rumca konuşanlar Tonya'da".

Elbette Tonya'ya gidildiğinde daha yoğun ve aktarımın devam ettiği bir Rumca ile karşılaşılabilir fakat ben burada kullanılan stratejinin bir ötekini göstererek Türklüğü pekiştiren ve sonrasında bunu da aşan bir sonucunun olduğunu düşünüyorum. Fark edileceği üzere, Rumca konuşmak sürekli olarak bir ötekine ve bir ötekine havale edilerek en sonunda Çaykara'nın dışına atılmış ve belirsizleştirilmiş oluyor.

Dilin yanı sıra, bu topraklara sıkı sıkı sarılan başka bir unsur ise ritüeldir. Çaykara'da alan çalışmasında tespit edebildiğim, oldukça bozulmuş şekliyle Kalandar ritüeli sadece Yukarı Ogene/Karaçam'da sürdürülmektedir. Orta yaş ve üzeri tüm görüşmeciler ise ritüeli ya çocukluklarından hatırlamakta ya da büyüklerinden duymuşlardır. Görüşmecilerimin tamamına yakını da bunun bir Rum ritüeli olduğu konusunda hemfikirdiler. Köyden köye farklılıklar olmasına rağmen en genel şekliyle Kalandar, her yıl Ocak ayında çocukların ve gençlerin evleri dolaşarak hediye istemeleriyle gerçekleşir. Bu dolaşma genellikle gece baskınları şeklinde olur ve genç erkekler kılık değiştirerek tanınmamaya çalışırlar. Verilen hediyeler sıklıkla bölgede yetişen ürünlerdir. Köyün çocukları ve gençleri topladıklarıyla ya yemek yaparlar ya da onları satarlar. Hediye almak için gittikleri evlerde ise şu mani tekrarlanır: Kalandar gecesi / Devlet bacası / Dolduran tası / Cennet hocası / Vermeyen asi / Cehennem hocası / Üstünde erkek uşak/ Ahırda dişi buzak. [20]

Dili günümüze kadar aktarılan, onlara ait olduğu bilenen ritüelin anımsandığı ve bir şekilde yeniden üretildiği Rumların evlerinin, ibadethanelerinin ve mezarlarının yeri söz konusu olduğunda ise bu bilme anımsama hali yerini belirsizliğe bırakmaktadır. Dili ve ritüeli çok yakın bir zamana kadar gelmiş bu insanların eskiden nerede oturduklarını, nerede ibadet ettiklerini ve mezarlarının yerini bulmak hemen hemen imkansız. Bu bilmeme, işaretleyememe, hatırlayamama[21] halinin bir şiddetle damgalanmamışlık üzerinden okunabileceğini düşünüyorum.

Nietzsche *Ahlakın Soykütüğü Üstüne*'de çok eski dediği şu soruları sorar : "Kim insan denilen hayvan için bir bellek yaratır? Bu biraz körelmiş, biraz da abuk sabuk, bir anlık anlama yetisinde, bu etli kemikli unutkanlıkta, orada kalması için nasıl iz bırakır?"[22] Nietzsche'nin bu sorulara verdiği yanıt şiddet ve bellek arasındaki ilişkiyi anlamamızı kolaylaştıracaktır:

> Bu çok eski sorunun hiç de yumuşak yanıt ve yöntemlerle çözümünün olmadığı düşünülebilir; belki de insanın tüm tarih öncesi döneminden

---

[20] Altay Yiğit, *Çaykara ve Folkloru, (*Ankara: Kent Matbaa),61-62.

[21] Heterojen kimlikler üzerine çalışan Zeynep Türkyılmaz da hatırlayamadıkları bir dönemde ve bilmedikleri bir nedenden dolayı Müslümanlaşan ve uzunca bir süre çift isimli, çift dinli hatta çift meslekli (imam-papazlığı) yaşayan siyasal iktidarın eriminden uzak kalabilmiş topluluklardan bahseder. (Zeynep Türkyılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gizli Hristiyanlar", http://www.ottomanhistorypodcast.com/2014/11/gizli-hristiyanlik.html)

[22] Friedrich Nietzsche, *Ahlakın Soykütüğü Üstüne*, (İstanbul: Say Yayınları, 2013), 76.

> onun Mnemo tekniğinden[23] daha korkunç, daha tekin olmayan bir şey yoktur… ne zaman "ciddi" olsak, insan kendine bir bellek yaratma gereksinimini duyunca, kansız, işkencesiz, kurbansız yapamaz; en korkunç kurbanlar ve rehineler (ilk çocuklar da aittir buraya), en itici sakatlamalar (örneğin iğdiş etmeler), bütün dinsel inançların en acımasız törenleri (ve bütün dinler, en derin temellerin de, en acımasız sistemleridir) – bütün bunların kökleri, mnemonik'in [24] en güçlü yardımcısının acı olduğunu anlamış, şu içgüdüdedir… Birkaç düşünce, hiç ortadan kalkmaz, hep var olan, unutulmaz, "sabit" biçime sokulur; bu "sabit düşüncelerle" tüm sınır ve düşünce sistemini hipnotize etmektir amaç –çileci yol ve yasama biçimi, bu düşüncelerini diğerleriyle yarışmaktan kurtarıp "unutulmaz" kılmanın aracıdır. İnsanlık "belleği ile" ne denli kötüyse, göreneklerinin görünüşüyle de, her zaman, o denli korku vericidir; ceza yasasının sertliği, unutkanlığı yenmek, bu geçici heyecan ve arzuların kölelerine toplumsal yaşamın birkaç ilkel zorunlu kuralını şimdinin gerçekleri olarak baskıyı kabul ettirmek için ne denli çok çabaya gerek olduğunu göstermede önemli bir ölçüt sağlar.[25]

Paraguay'da Guayaki yerlilerini inceleyen Pierre Clastres'ın, kabul ayinlerine dair gözlemleri de Nietzsche'nin yukarıdaki önermesini destekler niteliktedir:

> Kabul töreninin kişisel cesaretin sınanması, kişisel cesaretinse acıya suskunlukla karşı koymak olduğunu söyleyebiliriz. Ama kabul töreni sona erip, çekilen acılar *geride kaldığında,* ortada unutulması olanaksız bir fazlalık, bıçağın ya da taşın vücutta bıraktığı *yara izleri* olacaktır … Deriye kazınmış bu işaretler, acının, kötü bir anından ibaret kalsa da korku ve ürpertiyle tekrar tekrar sonsuza kadar hatırlanabileceğini belirtirler. İşaret, unutmayı önler ve bu anın kendi üzerine kazınmış izlerini taşıdığına göre *vücut artık hafıza* olmuştur.[26]
>
> Ya da başka bir deyişle *toplum, yasasını üyelerine dikte eder,* yasa metnini vücutların üzerine yazar. Çünkü kabilenin toplumsal yaşamını temellendiren yasayı unutmak kimsenin haddine düşmemiştir.[27]

Nietzsche ve Clastres'dan hareketle, Çaykara özelinde topluluğun hafızasına kazınacak derece büyük zor eylemlerinden ziyade öznelerin eylem alanlarının olduğu, strateji geliştirebildikleri rıza süreçlerinin ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Clastres, ilksel topluluklarda yasanın kabul ayinleri ile belleğe kazınmasının yerini modern toplumlarda zorunlu ve parasız eğitimin aldığını belirtir. Gerçekten de ulus devletin, insanın bu zayıflığından faydalanarak, hatırlanmasını istediklerinden ibaret olan resmi tarihini[28] küçük yaştan itibaren eğitim yoluyla yurttaşla-

[23] Hatırlama, anımsama tekniği (Eski Yunancada *mimnèskesthai* hatırlamak demek). (Çev. n.)
[24] Hatırlama, anımsama tekniği. (Çev. n.)
[25] Nietzsche, *Ahlakın Soykütüğü Üstüne*, 77.
[26] Pierre Clastres, *Devlete Karşı Toplum*, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2006), 156-157.
[27] Clastres, *Devlete Karşı Toplum,* 158.
[28] Resmi tarih yazımı ve devletin halkın eğitimi için okullar açmasının paralel bir biçimde gelişmesi bu açıdan dikkat çekicidir.

rına aktardığı söylenebilir. Yazının devamında; öznelere açılan eylem alanlarını, bu koşullarda kendilerini nasıl kurduklarını ve eğitimin mesele ile ilişkisini kurmaya çalışacağım.

Öznelere eylem alanı sunan ve strateji geliştirebilmelerini sağlayan en önemli etmen burada coğrafyadır. Köylerin merkeze uzaklığı ve dağlık bir alanda kurulmuş olması göz önünde tutulduğunda, merkezden alınan herhangi bir kararın burada uygulanmasının zorluğu anlaşılacaktır.

1924 yılında kabul edilen 442 numaralı Köy Kanunu ile her köy bir okul yapmakla görevlendirilmiştir.[29] Bu kararın Anaso/Çambaşı'nda uygulanması ise ancak 1945 yılında gerçekleşebilmiş ve Çambaşı İlkokulu bu tarihte açılmıştır.[30] Bu örnekte olduğu gibi, altyapısal iktidarın[31] günümüzdeki kadar gelişkin olmadığı, imparatorluk ve ulus devletin erken aşamaları için meseleyi düşündüğümüzde ve buna ek olarak dışarı ile bağlantısı olan özneler[32] söz konusu olduğunda, içinde bulundukları koşulları tartmak ve bu koşullara ayak uydurabilmek için bu özneler açısından yeterli zaman ve zeminin olduğunu düşünüyorum. Bölge insanı, koşullarını nasıl tartıyor ve bu koşullara zamanla nasıl ayak uyduruyor? Bir görüşmede Çaykara'nın köyü olan Şinek/Ataköy örneği verildi: "Cevdet Sunay'ın doğduğu yer. Hiç Rumca konuşmazlar. İlk elektrik oraya gitti." ya da "Devletin gittiği yerde Türkçe konuşuluyor." Burada devleti sadece şiddet uygulayan bir aktör olarak kurgulamak mümkün gözükmüyor. Elektriğin ilk oraya gitmesi bölge insanı için aynı zamanda gelişmelerden de pay almak demek. Ayşe Serdar da bu duruma benzer bir şekilde sermayeden yoksun olan Lazcanın yerini Türkçeye bıraktığından bahsetmiştir.[33]

Elbette, insanlar bazı koşulların sağladığı avantajları fark etseler bile buna ayak uydurmak uzun zaman gerektirir. Bu nedenle de karşımıza bir şiddet, büyük bir dönüşüm anı ya da farklılıklar üzerinden kurulan homojen kimlikler değil benzerlik ve süreklilikler üzerinden okuyabileceğimiz melez haller çıkmaktadır. Türkyılmaz, gizli Hıristiyanlık ya da buçuk Müslümanlık meselesini benzerlik ve süreklilikler üzerinden değerlendirir. Türkyılmaz, 19. yüzyılda Trabzon bölgesinde dağlık alanlarda madencilik yapan bir kısmı Rum bir kısmı ise buçuk Müslüman olan insanların birlikte yaşadığı yerlerden bahseder. Burada yaşayanlar için bu durum bizim tahayyül ettiğimiz anlamda bir "varoluşsal çelişkiye" belki de işaret etmiyordu. Bu nedenle de bu insanlar Islahat Fermanı'ndan sonra Hıristiyan olarak yazılmak istediklerinde Müslüman isimlerini de kullanmışlardır,

[29] http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.442.pdf

[30] İsmail Sarı, "Tarihi Süreçte Eğitim-Öğretim", *Geçmişten Geleceğe Çaykara,* İsmail Sarı ve Orhan Durgun haz., (İstanbul: Çaykara Dernek Pazarı Kültür Yardımlaşma Cemiyeti): 151.

[31] Altyapısal iktidar ile ilgili tartışma için bkz. Michael Mann, *States, War and Capitalism*, (Cambridge: Blackwell, 1988), 5-6; Michael Mann, "The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results", *Archives Européennes de Sociologie*, 25 (1984): 185-213.

[32] 80-105 yaş arası görüşmecilerimin çoğundan büyüklerinin "gurbetçilik" hikayelerini dinledim. Bunların önemlice bir kısmı Rusya'ya idi.

[33] Ayşe Serdar, "Yerel ve Ulusal Ölçekte Lazlığın Etnik Sınırlarının Yeniden İnşası: Dil, Hafıza, Kültür": 93-134.

yani Osman ismini bırakıp Yannis olmamış, Osman-Yannis olarak yazılmışlardır. Burada "Millet Sistemi" üzerinden düşündüğümüz Müslüman, Yahudi, Hıristiyan gibi merkezin dayattığı homojen kategoriler artık iş görmemektedir. Bu nedenle Türkyılmaz, bize çelişki gibi görünen pratikleri barındıran Kurumlu kimliği gibi daha yerel aidiyetlerden bahseder. [34]

Çaykara söz konusu olduğunda da Rum olma halinin ifade ettikleri/ediyor oldukları üzerinden bir değerlendirmenin bu konuyu açacağını düşünüyorum. Rum olmak, Rumca konuşmak ve gayrimüslim olmak üzerinden homojen bir kategori olarak değerlendirildiğinde Türklüğe geçiş de bu iki durumun getirdiği pratiklerin hızlı bir bıçak darbesiyle kesilmesi ve Türkçe konuşan Müslümanlara dönüşme olarak algılanabilir. Fakat buradaki insanlar için böyle kopuş hallerinden ziyade bir dönüşümden, bizim bakışımıza göre homojen durumlar yerine –günümüzde ancak izlerini takip edebileceğimiz– melez hallerden bahsedilebilir. Rum olmanın belki Rumca konuşmak ve Gayrimüslim olmak ile örtüştüğü zamanlar olabilir ama benim görüştüğüm, özellikle 80-105 yaş aralığındaki insanlar için Rum olmak, gayrimüslim olmak ile aynı anlama geliyordu. Babası cumhuriyet öncesinde hocalık yapmış 105 yaşındaki bir görüşmecim, babasının Rumca ve Arapça bildiğini belirtmiştir. Burada Müslüman olmak kişiyi, Rumca konuşuyor olsa dahi Rum kategorisinden çıkarıyor. Rumca, Arapça ve/veya Türkçe konuşan bir Müslüman oluyorsunuz. Barış Ünlü'nün "Türklük Sözleşmesi'nin İmzalanışı (1915-1925)" makalesinde belirttiği üzere, Türklük Sözleşmesi'nin elzem şartlarından birinin Müslümanlık olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda[35] ise burada Müslüman olmanın zamanla Türklüğe yavaş yavaş bir eklemlenmeyi getirdiğini söyleyebiliriz.

Resim 3: Paçan/Maraşlı Köyü
[Kaynak: Sami Ayan, Hasan Hüsnü Durgun ve İsmail Sarı, "Çaykara", Hasan Hüsnü Durgun, İsmail Sarı ve Orhan Durgun haz., Geçmişten Geleceğe Çaykara, (İstanbul: Çaykara Dernek Pazarı Kültür Yardımlaşma Cemiyeti),231]

[34] Zeynep Türkyılmaz, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü Seminerleri (2015) / https://www.youtube.com/watch?v=Qh0NFlOtrbk&t=4005s

[35] Barış Ünlü, "Türklük Sözleşmesinin İmzalanışı (1915-1925)", *Mülkiye Dergisi* (38) 3: 69.

Paçan/Maraşlı köyüne ait olan bu fotoğraf yukarıda bahsettiğim geçiş halinin adeta bir simgesi niteliğindedir. Fotoğrafın en solundaki bina Maraşlı Mahallesi Camii'dir. Caminin hemen önünde hicri 960 yılında bölgede İslam dinini yaydığı düşünülen Maraşlı Osman'ın türbesi bulunmaktadır. Caminin tam karşısında bulunan park ise Atatürk Kültür Parkı'dır. Yokuşun devamında en sağda görülen bina ise Maraşlı Köyü İlköğretim Okulu binasıdır ve bu köyün Türklük kurgusu açısından en az diğer ikisi kadar önem arz etmekte ve Anaso/Çambaşı köyü ile arasındaki farkın en kritik unsurlarından birini oluşturmaktadır.

Eğitim meselesini ve coğrafyanın çok kısa mesafeler arasında bile ortaya çıkardığı yalıtılmışlığın etkisini Paçan/Maraşlı ve Anaso/Çambaşı köyleri arasındaki Türk olma halinin müzakeresi üzerinden değerlendirmeye çalışacağım. Yukarıda bu iki köy açısından dili kullanım oranları ve aktarım konusunda ciddi farklılıklar olduğuna değinmiştim. Bu farklılığın en önemli sebebi Paçan/Maraşlı'da daha önce verilen medrese eğitiminin Cumhuriyet ile birlikte ortadan kalkmayıp dönüşerek köyün eğitim ile bağının kesilmemiş olmasıdır. Paçan/Maraşlı köyünde eğitim bir süre hem Arapça hem Türkçe olarak devam etmiş sonrasında ise Türkçe eğitime geçilmiştir. Önceleri hoca olarak bölge dışına çıkan ve geçimini bu şekilde sağlayan, sonraları ise Cumhuriyetin eğitim sisteminden geçerek yoğunlukla devlet kurumlarına eklemlenen bölge insanı, Meeker'ın eski Trabzon eyaleti üzerinden işaret ettiği gibi modern olarak gördüğü Osmanlı kurumlarına nasıl katılıp evrensel standartları benimsemişse,[36] yeni Cumhuriyetin kurumlarına da benzer bir şekilde eklemlenmişlerdir. Bölgede devletin kurumlarını temsil etme hali, iki köyden görüşmecilerin olduğu bir grup görüşmesinde açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Paçan/Maraşlı ile ilgili her şey merkezle ilişkilendirilirken, Anaso/Çambaşı'na ait olanlar bir dağlılık özelliği olarak görülmektedir. Bunun ete kemiğe büründüğü en önemli alan ise tahmin edileceği üzere dildir. Dil üzerinden kurdukları bu merkez ve dağlılık ilişkisi, kendilerinin de teyit ettikleri gibi Rumcanın –ya da kimi zaman adını koymadan ifade ettikleri şekliyle "bu dilin"[37]– küçükken kendilerine bir köylülük, dağlılık emaresi olarak öğretilmesinden kaynaklanmaktadır. Paçan/Maraşlı'dan Ankara'ya göç eden ve şu an ellili yaşlarında olan bir görüşmeci, Ankara'ya geldikten sonra annesinin ve babasının, bu dilin ve şivenin köylü dili ve şivesi olduğunu, Ankara'da artık böyle konuşmamasını gerektiğini söylediğini ve annesinin de evdeyken düzenli bir biçimde kendisinin şivesini düzelttiğini belirtmiştir. Bu noktada dikkat çeken, Rumcanın Karadeniz şivesiyle aynı düzleme çekilerek

[36] "Bu anlamda, eski Trabzon eyaletinde yaşayanların çoğunun gelenekselden ziyade modern olduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı kurumlarına tesadüfen katılmadılar, aksine kendilerini reform ve yenilenme olarak algılanan bir dünya görüşüyle özdeşleştirdiler." (Michael E. Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus,* Çev. Tutku Vardağlı, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005): xxviii)

[37] Görüşmelerin bir kısmında görüşmecilerin dilin ismini kendilerinin koymalarını bekledim. Kullanılan dil ile ilgili "bu dil", "Rumca", "bozulmuş Rumca", "Türkçe ile karışmış Rumca" gibi adlandırmalarla karşılaşmakla birlikte benim görüşmecilere Rumca bilip bilmediklerini sorduğum durumlarda dilin adının "Rumca" olmadığı ile ilgili bir itiraz ile karşılaşmadım.

başka bir dil olmaktan çıkarılmasıdır. Dolayısıyla Rumca bir tür şive, bir köylülük göstergesi ve yöresel bir özellik olarak folklor içinde önemsizleştirilmiştir.

Paçan/Maraşlı'da, devlet kurumlarına katılım ve dışarıdaki yaşam ile birlikte kullanım alanı daralan, önceleri ebeveynlerin çocuklardan bir şey saklamak için kullandıkları mahrem bir dil iken aktarımın devam etmemesi ile yok olmaya yüz tutan Rumcanın serüveni Anaso/Çambaşı'nda tekrar canlanabileceğinin sinyallerini vermektedir. Gurbetçiliği yurtdışında da deneyimleyen birçok görüşmeci, sahip oldukları dilin artık bir dağlılık emaresi olmadığını aksine kültür zenginliği olduğu için aktarılması gerektiğini düşünüyor. Yurtdışında Yunanca bilen insanlarla karşılaştıklarında onlarla anlaşabilmeleri ve aynı zamanda gittikleri ülkelerde öğrendikleri diller de bakış açılarını değiştirmiş. Bu gurbetçilik deneyimi aynı zamanda iki köy arasındaki sınıfsal farkın da kapanmasına hatta Anaso/Çambaşı'nın Paçan/Maraşlı'ya göre biraz daha zenginleşmesine neden olmuş. Geçmişte Paçan/Maraşlı'nın zenginleşmesi Türkçenin bölgedeki kullanımını nasıl yaygınlaştırdıysa belki de Anaso/Çambaşı'ndaki bu değişiklik en azından Rumcanın kaybolmasının önüne geçebilir.

Ekler:

Resim 4: Maraşlı Osman'ın Türbesi

Resim 5: Maraşlı Köyü İlkokulu

Kaynakça

Ayan, Sami, Hasan Hüsnü Durgun ve İsmail Sarı. "Çaykara". Hasan Hüsnü Durgun, İsmail Sarı ve Orhan Durgun (haz.). *Geçmişten Geleceğe Çaykara*. İstanbul: Çaykara Dernek Pazarı Kültür Yardımlaşma Cemiyeti: 203-243.

Ayan, Sami (ed.). *Çaykara*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2016.

Balçık, M. Berk. "Milliyetçilik ve Dil Politikaları". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik*. Tanıl Bora ve Murat Gültekin (ed.). İstanbul: İletişim Yayınları, 2008: 777-788.

Clastres, Pierre. *Devlete Karşı Toplum*. Çev. Mehmet Sert ve Nedim Demirtaş. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2006.

de Certeau, Michel. *Gündelik Hayatın Keşfi-I*. Çev. Lale Arslan Özcan. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2008.

Dönmez, Yağmur ve Yusuf Avcı. "The Saraj of Niyazi Beg from Resen/Dragi Tozija House of Culture as Metaphor for Turkish Minority in Resen". *Ethnographic Research in Border Areas*. (ed.) Vassilis Nitsiakos et.al, 2016: 93-101.

Köy Kanunu. 18/3/1924 Erişim Tarihi 5 Kasım 2017.

http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.442.pdf

Madison, D. Soyini. *Critical Ethnography*. Sage Publication, 2005.

Mann, Michael. *States, War and Capitalism*. Cambridge: Blackwell, 1988.

Mann, Michael. "The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results". *Archives Européennes de Sociologie*. 25 (1984): 185-213.

Meeker, Michael E. *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus*. Çev. Tutku Vardağlı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

Nietzsche, Friedrich, *Ahlakın Soykütüğü Üstüne*. Çev. Ahmet İnam. İstanbul: Say Yayınları, 2013.

Ortaylı, İlber. "Osmanlı İmparatorluğunda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* İstanbul: İletişim Yayınları: 996-1001.

Resmi Gazete. 6 Aralık 2012 Erişim Tarihi 5 Kasım 2017.

http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/12/20121206-1.htm

Sarı, İsmail ."Tarihi Süreçte Eğitim-Öğretim". Hasan Hüsnü Durgun, İsmail Sarı ve Orhan Durgun (haz.).*Geçmişten Geleceğe Çaykara*. İstanbul: Çaykara Dernek Pazarı Kültür Yardımlaşma Cemiyeti:121-157.

Serdar, Ayşe. "Yerel ve Ulusal Ölçekte Lazlığın Etnik Sınırlarının Yeniden İnşası: Dil, Hafıza, Kültür". *Mülkiye Dergisi.* 39 (1): 93-134.

Türkyılmaz, Zeynep. Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü Seminerleri (2015)/Erişim tarihi 23 Mart 2017. https://www.youtube.com/watch?v=Qh0NFlOtrbk&t=4005s

Türkyılmaz, Zeynep. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gizli Hristiyanlar"/Erişim Tarihi 8 Ekim 2017. http://www.ottomanhistorypodcast.com/2014/11/gizli-hristiyanlik.html

Türkyılmaz, Zeynep. "Pontus'un Kripto-Hristiyan Rumları, İslam ve Hıristiyanlık Arasında". Erişim tarihi: 1 Ekim 2017. http://repairfuture.net/index.php/tr/kimligi-tuerkiye-den-bak-s/pontus-un-kripto-hristiyan-rumlar-islam-ve-h-ristiyanl-k-aras-nda

Ünlü, Barış. "Türklük Sözleşmesinin İmzalanışı (1915-1925)". *Mülkiye Dergisi* (38) 3, (2014): 47-81

Wallerstein, Immanuel. "Halklığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik, Etniklik". Der. E. Balibar ve I. Wallerstein. *Irk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler,* Çev. Nazlı Ökten. İstanbul: Metis Yayınları. 2000: 91-108.

Yiğit, Altay. *Çaykara ve Folkloru,* Ankara: Kent Matbaa. 1981.

Öz: Bu makale, ulusal kimliğin bir inşa olduğu tezine dayanmaktadır. Çaykara bölgesindeki iki dil konuşan (Rumca ve Türkçe) insanların Türklük performansları incelenmiştir. Bu çalışma aynı zamanda coğrafya ve eğitimin bu performansları nasıl şekillendirdiğini araştırmıştır. Makalede veri toplamak için yarı-yapılandırılmış derinlemesine görüşme ve etnografik gözlem kullanılmıştır.
Anahtar Sözcükler: milliyetçilik, coğrafya, dil, eğitim, hafıza

Inclined to Forget… Language as a Mnemonic

This article bases on the thesis that accepts national identity is a social construct. Bilingual (Romaic- Turkish) people's performances of Turkishness in Çaykara region is examined. This study also investigates how these performances are shaped by geography and education. The paper uses semi-structured in-depth interview and ethnographic observation for collecting data.

Keywords: nationalism, geography, language, education, memory

Konar-Göçerlik ve Aşiret Coğrafyası Bakımından Doğu Karadeniz ve Kafkasya'ya Dair Bir Sorgulama: "Orada Aşiret Neden Yok"?

Suavi AYDIN*

Yaşar Kemal Erdem'in anısına…

I. Sorun

Bu makalenin amacı, konar-göçer hayvancıların (*pastoral-nomads*) tarih boyunca dalgalar halinde kıyılarına dayandığı, ancak çözülerek bir tür dağlı hayvancılığına (*mountain pastoralism*) veya tarımcı geçim biçimlerine yöneldiği Doğu Karadeniz ve Kafkasya coğrafyasında, aşiret tipi bir toplumsal örgütlenmenin neden varolmadığını araştırmaktır. Dolayısıyla makalenin temel iddiası, pek çok konar-göçerlik araştırmacısının konar-göçerlikle aşiret tipi toplumsal örgütlenme arasında doğrudan bir ilişki bulunmadığını iddia etmesine karşılık[1], bu ilişkinin bu

* Hacettepe Üniversitesi, İletişim Bilimleri Bölümü, Toplum ve İletişim Ana Bilim Dalı / suavi@hacettepe.edu.tr.

[1] Önemli konar-göçerlik araştırmacılarından Philip Salzman'a göre aşiret tipi toplumsal örgütlenme ile konar-göçerliğin veya yarı-göçebeliğin toplumsal örgütlenme biçimi birbirinden farklı şeylerdir ve aralarında zorunlu bir bağ yoktur. Salzman, İran'daki farklı etnik gruplara (Kürt, Türkmen, Belucî, Lur ve Kaşkaylara) mensup pek çok aşiretin konar-göçer olmadığından hareketle tezini güçlendirmeye çalışır (bkz. Philip C. Salzman, "National Integration of the Tribes in Modern Iran", *Middle East Journal*, 25/3, 1971: 326-327). Richard Tapper da aynı kanaattedir. Ona göre aşiretin konar-göçerlikle ilişkilendirilmesi yanlıştır. İran ve Afganistan'ı gözlemleyen pek çok araştırmacı, bu iki ülkenin ekolojik ve coğrafi yapısından hareketle bu kanaate varmıştır. Her iki ülkede de ekoloji ve iklim, bozkırlardan ve dağlık alanlardan oluşan toprakların büyük bölümünde tarım yapılmasına izin vermez ve buralar sadece mevsimlik otlatmaya müsaittir. Bu otlakların sadece küçük bir kısmında köy hayvancılığı yapılabilir. Buralar çadırlı konar-göçerlerin kullanımına terk edilmiştir ve sayıları 2-3 milyonu bulan bu göçebeler İran'da aşiretler halinde örgütlenmiştir. Lâkin Afganistan'da

coğrafyadaki deneyim üzerinden gösterilebileceğini ve bu coğrafyanın kendine özgü koşullarının aşiret tipi bir toplumsal örgütlenmenin devamlılığına izin vermediğini temellendirmektir.

Buradan hareketle bu yazının ikinci tezi de aşiret tipi örgütlenmenin özel bir biçim olduğu ve başka coğrafyaların kabile ve soy gibi klan merkezli örgütlenme biçimlerine benzemediğidir.

Üçüncü tez ise Doğu Karadeniz ve Kafkasya gibi coğrafyaların, buralarda yaşayan insanları etnik birlikler veya "büyük aile" (*klan*) tarzı yapılar içinde dayanışma ağları geliştirmeye ittiği olacaktır.

II. Aşiret nerede görülür?

"Aşiret" gibi farklı bir isimle diğerlerinden ayırdığımız toplumsal örgütlenme tipi Moğolistan'dan başlayarak bütün İç Asya bozkırlarını, Tibet ve Afganistan yaylalarını, Kırım'dan Kuban'a uzanan Kuzey Kafkasya düzlüklerini, İran'ı, Türkiye'yi, Ortadoğu'yu ve Kuzey Afrika'yı içine alan geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu geniş coğrafyanın ortak özelliği nedir? Bu soruya verilecek en kestirme cevap, bu coğrafyanın bir konar-göçerlik coğrafyası olduğu; her ne kadar tarımın temeli olan bitki evcilleştirmesi ve köy hayatı bu coğrafyanın merkezinde ortaya çıkmış olsa da, bu merkezin çeperinde konar-göçerliğin geliştiği ve tarımcılarla konar-göçer hayvancıların sürekli temas halinde kâh birbirini tamamlayan sembiyotik ilişkiler geliştirdiği kâh çatışma yaşadığı bir tarihe tanıklık ettiğidir.

III. Doğu Karadeniz ve Kafkasya: Coğrafya-İnsan İlişkisinin Özel Bir Modeli

Kafkasya'nın dağlık coğrafyası Anti-Torosların Zagros Dağları'na yakın kesimine benzer. Buna mukabil Kafkasların dağlı halkları hayvancıdır (*mountain pastoralists*), ama konar-göçer değildir. Transhümans mevcuttur ama hayvancılar göçer (*mobile*) değildir. Bu yüzden yine Kafkasya'ya benzeyen Afganistan ve Kürdistan'ın yerleşik hayvancılarıyla karşılaştırabileceğimiz birtakım toplumsal örgütlenme şekillerine burada rastlamak mümkündür. Bu benzerlikler bize, kışlak olarak yaşamaya müsait alçak geniş ovaların veya deniz kıyılarının bulun-

---

aşiretlilerin neredeyse tamamı tarımcı ve yerleşiktir. Fredrik Barth ve diğerlerinin kabul ettiği gibi, bu yüzden aşiretçiliğin konar-göçerliği gerektirmesinden ziyade konar-göçerlik aşiretçiliği gerektirir (bkz. Richard Tapper, "Introduction", *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*, der. R. Tapper, Kent, 1983: Croom Helm Ltd.: 8). Ne var ki Salzmann, Barth ve ilk çalışmalarında Tapper, diğer pek çok araştırmacı gibi, yakın dönemin ve şimdiki zamanın gözlemcileridir. Oysa, Anatoly Khazanov ve onun gibi tarihi öne çıkaran bir grup antropolog, konar-göçerlik araştırmalarının sadece bugünün olguları üzerinden çalışılması eğilimini güçlü bir biçimde eleştirirler (R. G. Montero, J. Mathieu ve C. Singh, "Mountain Pastoralism 1500-2000: An Introduction", *Nomadic Peoples*, 13/2, 2009: 2). Zira tarih bize farklı şeyler söyler, bakış açımızı genişletir, analizlerimizi hacimlendirerek üçüncü boyutu katar.

madığı coğrafyalarda bir tür köy hayvancılığının (*peasant pastoralism*) geliştirildiğini gösterir. Kürt aşiretlerinin çoğunluğu uzun süre konar-göçer hayvancılığı sürdürebilmişken, bazen rekabet bazen elverişli ekolojik nişlerin varlığı nedeniyle bazı Kürt aşiretleri ile örneğin Nasturî aşiretleri "dağ hayvancılığı" veya "köylü hayvancılığı" diyebileceğimiz bir geçim biçimine uyarlanmıştır.

Kafkasya ve Doğu Karadeniz dağlık sahası birbirine benzer. Denizden sonra birden yükselen dağlar, deniz kıyılarında dar şeritler yaratır veya dar vadi/ovalar, arkalarında ani olarak yükselen dağların arasında sıkışmıştır. Bu haliyle Akdeniz kıyı şeridi ile Alp sistemi arasındaki ilişkiye benzese de, Alp sistemindeki gibi ardında geniş ovalar veya platolar bırakmaması ve Alp sisteminin gevşek bitki örtüsünün sağladığı hareket imkânlarını tanımaması nedeniyle, Akdeniz'in zıttıdır. Kafkaslar, Doğu Karadeniz Dağları'nın oluşturduğu sistemin devamıdır ve benzer ekolojik koşulları üretir. Buna bağlı olarak bu iki coğrafya parçasına hâkim toplumsal örgütlenme biçimleri de benzerlik arz eder.

Burada toplumsal örgütlenmenin temeli ailedir. Ailelerin genişleyebileceği en büyük dayanışma birimi ise sülâle olur. Kürtlerdeki gibi sülâlelerden (*mal*'lardan) oluşmuş aşiret yapıları ise görülmez. Zira, uzun mesafeli göç ve bu göçün dayanacağı siyasi ilişkilerin üzerinde temelleneceği böylesine geniş dayanışma modellerine ihtiyaç yoktur. Aksine, tarım yapılabilecek arazinin darlığı, bırakın geniş dayanışma modellerini, köyleşmeyi bile zorlaştırır. Zira arazi üzerindeki rekabet çok çetin ve süreklidir. Yerleşik hayvancılık yapan Doğu Karadenizliler, aynı zamanda küçük ve geçimlik tarım arazilerine muhtaçtır. O toprağı ve hayvanlarını korumak için, küçük arazilerin içinde aile esasına göre yerleşme tercih edilir. İnsanların bir arada yaşayıp daha uzaktaki arazilere gidip gelerek yürütecekleri bir iktisadî etkinliği mümkün kılacak bir coğrafî imkân yoktur. O yüzden dağların aralarını açan dar vadiler boyunca dağınık yerleşmek zorunludur. Tarih boyunca Doğu Karadeniz'e toplu ve geniş dayanışma modelleriyle gelen gruplar, bu bölgeye girip kalıcı biçimde yerleşikleşmeye başlayınca, dağılmış ve birbirinden uzaklaşmıştır. Uzaklaşma, sadece yerleşme modeli bakımından mekânsal değil, öte yandan toplumsal ve siyasaldır da. Bunun istisnası yaylalardır. Yaylalar ve yaylacılık, uzun kış ve bahar ayları boyunca birbirinden uzak duran insanları kültürel olarak yeniden-biraraya getirir.

Sadece izole yerleşme tercihleri değil, insanların sınırlı geçim imkânları nedeniyle tarih boyunca göçe veya mevsimlik göçe zorlanması tarımcı veya hayvancı sektörlerin geliştirdiği dayanışma modelleri dışında, hemşehri ilişkilerine dayalı bir "göç ortaklığı" (*migrant collectivity*) yaratmıştır. Bu bir zorunluluktur. "Gurbet"te birlik, kan davası ve benzeri husumetlerin yarattığı sorunlar hariç, "yerel"deki birlikten çok daha sıkıdır ve bir zorunluluktur[2]. Dolayısıyla, göçmenle-

[2] Bu sıkı ilişki ağının bir başka vechesi de toplumsal cinsiyet bağlamında çalışır. Ailece göç edilen durumlarda annelerin kızları üzerindeki etkisi daha baskıcı ve otoriterdir. Bu, kadına atfedilen "eğitici" ve "kültür ve gelenek aktarıcısı" gibi anahtar roller yüzünden bir kültürel yatırım olarak görülür. Bu yüzden anneler babalardan daha sert ve sıkıdır. İtalyan göçmenler üzerinde yapılan bir araştırma kadınların "görgüye uygun" ve "geleneksel" davranışlarının İtalyan göçmen ortaklığını şekillendiren sınırları çizmek bakımından kritik olduğuna ilişkin

rin birliği ve dayanışmasının yerelde karşılığının olması bir zorunluluk değildir. Nitekim Doğu Karadeniz halkları bakımından bir karşıtlık geçerlidir. Göç eğilimi, Doğu Karadenizliler için yeni bir şey değil. Anthony Bryer'in belirttiği gibi, Pontos muhtemelen geç Bizans döneminin nüfus yoğunluğu en yüksek bölgesiydi, ama bu burada en çok nüfusun barındığı anlamına gelmez. Bu durum bölgenin yerel refah düzeyine ilişkin bir fikir verir[3]. Çoğunluğu kıyı şeridine sıkışmış yoğun nüfus ve üretime ayrılabilen alanların sınırlılığı, kaçınılmaz olarak refah düzeyinin düşmesine neden olur ve insanları göçe zorlar. Dün olduğu gibi bugün de Batı Karadeniz'den Ege vadilerine, başta İstanbul olmak üzere büyük kentlere kadar uzanan geniş bir coğrafyada Doğu Karadeniz mahreçli mevsimlik ve kesin göç temel bir vakıadır[4].

Bu sıkışıklık, belirli geçim biçimlerini dayatır. Dağ hayvancılığı bunlardan biridir. Ancak Doğu Karadeniz ve Dağlık Kafkasya'da geçim sadece dağ hayvancılığına bağlı değildir. Burada havyancılık, tarım ve bahçecilikle birlikte yürür ve bunun gösterilebilir tarihsel bir sürekliliği vardır. Philippe Arbos'un Fransa üzerinden bize 1920'lerde anlattığı gibi, havyanların profesyonel çobanlar eşliğinde genellikle alçak rakımlarda bulunan sabit yerleşimler halindeki kışlak mahallerinden dağlardaki yaylalara ve tersine doğru bir hareketle otlatıldığı transhümans gibi, dağlık bölgelerde dağların daha alçak eteklerinden daha yükseklere, bir tür "yerel transhümans" halinde yürüyen hareket de (yani dağ hayvancılığı), Alpin hayvancılığın özel türleridir. Her ne kadar klasik transhümansta, ova ve kıyılardan dağlara yönelen (ve güz başında tersi) hayvan hareketinde ekili-dikili alanların hızla geçilmesi esas olduğundan "küçükbaş"a ağırlık veriyor

Hamsiköy'den kuzeye bakış
[A. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*]

yüksek bir bilince sahip olduğunu göstermiştir (bkz. Carla de Tona, "Mothering Contradictory Diasporas: Negotiation of Traditional Motherhood Roles among Italian Migrants Intimacy and Italian Migrant Women in Ireland", *Intimacy and Italian Migration: Gender and Domestic Lives in a Mobile World*, der. L. Baldassar ve D. R. Gabaccia, New York, 2011: Fordham University Press: 108.)

[3] Anthony Bryer, "Rural Society in Matzouka", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, der. A. Bryer ve H. Lowry, Birmingham ve Washington D.C., 1986: University of Birmingham Centre for Byzantine Studies: 57-58.

[4] M. Xavier de Planhol, "A travers les Chaînes Pontiques Plantations Côtières et vie Montagnarde", *Bulletin da l'Association de Géograpes Français*, 311-312 (1963): 2.

olsa da, bu "yerel transhümans" tarımcıları rahatsız etmeyen koşullarda yürütüldüğünden ve transhümansa girişenler aynı zamanda tarımcı olduğundan büyükbaş hayvancılığın da mümkün olduğu görülür. Alp ekonomisinde (*Alpwirtschaft*), kış aylarında özellikle büyükbaş hayvanları açıkta otlatmak yerine ahırlarda yemle beslemek tercih edilir. Fransa Alpleri'nde otlatma alanı sadece Alpin çayırlar değil, aynı zamanda daha alt kotlardaki üst orman sınırıdır. Zor topografik koşullar (bilhassa eğim artışı), çetin iklim şartlarının uzun sürmesi ve geçinmeyi sağlayacak tarımsal üretime müsaade etmeyen iklimsel durum, burada sürekli olarak yerleşmeyi olanaksız kılar. Ama, en yukarılarda olmasa da, yüksek rakımlarda sürekli yerleşim yerleri görülür. Bunlar genellikle derme-çatma yerleşimlerdir. Kış aylarındaki sert soğuktan korunmanın güç olduğu bu yerleşimlerin bulunduğu yüksek vadi seviyelerinde, insan faaliyetini sağlamak üzere, gelişigüzel biçimde orman seyreltilmesine de başvurulmuştur. Soğuk kışa karşı en önemli ısınma aracı ise sığır gübresi (tezek) veya koyun-keçi dışkısıdır; öte yandan evler, kış aylarında insanların ahırlarda tutulan hayvanların yaydığı sıcaklıktan yararlanabileceği biçimde tasarlanmıştır. Kışın çok kötü geçtiği mevsimlerde Fransa Alpleri'nin vadilerindeki bu yerleşimlerin hayvanlarını koruyabileceği ve daha düşük kotlarda bulunan sığınak-yerleşimleri de vardır. Yüksek seviyelerdeki bu dağ köylerinde tarım faaliyeti ise sadece belirli tahıl türlerinin üretimi ile sınırlıdır. Yaz aylarında köyler ile yakın mesafedeki yayla otlakları arasında, günlük bir döngü içinde otlatma faaliyeti yürütülür. Yaylacılık faaliyeti hayvanlarla birlikte günübirlik gidiş gelişler halinde cereyan eder. Vadi tabanları antropo-coğrafî açıdan temel seviyeyi kurar, yukarı çığırlara doğru çıkıldıkça çeşitli tasarruf biçimlerinin işlediği farklı seviyeler, farklı zamanlara ait ara otlatma kademeleri (örneğin *güzle/güzlek*'ler, *kom* veya *mezra*'lar) gibi, insan faaliyetlerine uygun başka geçici yerleşme veya otlatma zeminleri sunar. Kimi zaman, özellikle dağ hayvancılığı yapan gruplar için, bu seviyelerde köy gibi sürekli yerleşim birimleri de bulunabilir[5].

Çay tarımının yayılmasına ve fındık bahçelerinin dağlara doğru genişlemesine imkân verecek koşullar ortaya çıkana kadar, Doğu Karadeniz kıyıları ve kıyılara yakın yumuşak dağ etekleri ile vadilerin aşağı çığırlarında, üretim etkinliği olarak, bahçecilikle birlikte küçük arazilerde tahıl üretimi ve orta ve yüksek çığırlarda Arbos'un çerçevesini çizdiği türden bir dağ hayvancılığı mümkün olabilmiştir. Ancak Arbos'un betimlediği hayvancılık, daha çok günübirlik harekete müsaade eden, köylerle yayla otlaklarının aralarının görece kısa olduğu, Fransa ve İtalya Alpleri'nde sık rastlanan bir yerleşim deseni üzerinden yürüyen bir türdü. Oysa Karadeniz'de, bu tipin yanısıra, birbirine yakın olan köy ve yaylalar arasında ahalinin büyük kısmının göçe katıldığı bir dağ hayvancılığı ile transhümans da görülür. Ancak Doğu Karadeniz, konar-göçer hayvancılık biçimi ile ovalar ve dağ yaylaları arasında cereyan eden yarı-göçer hayvancılık hareketine müsaade etmez. Antropolojide kültürel ekolojinin gelişmesine paralel olarak, karmaşık

[5] Philippe Arbos, "The Geography of Pastoral Life: Illustrated with European Examples", *Geographical Review*, 13/4, 1923: 559-570; ayrıca R. G. Montero, J. Mathieu ve C. Singh, "Mountain Pastoralism 1500-2000: An Introduction", *Nomadic Peoples*, 13/2, 2009: 4.

modelleri anlama çabası artmıştır. Doğu Karadeniz ve Kafkasya bu karmaşıklığın mükemmel örnekleridir. "Karışık dağ tarımı", "karma dağ tarımı" (*Alpwirtschaft*)[6] ya da "dağlı geçim biçimleri"[7] gibi kavramlar burada yürüyen deneyimi anlamak bakımından bazı imkânlar sunmaktadır. Ancak tarihsel bakış açısı ve

[6] *Alpwirtschaft*, ilk olarak Alplerde gözlemlenen özgül bir tarımcı-hayvancı sistem tanımlaması olup, Rhoades ve Thompson tarafından, sadece bahardan erken güze kadar süren kısa büyüme ve otlatma sezonu sırasında, her bir faaliyetin bir ötekine sıkı sıkıya bağımlı olduğu ve ancak böylelikle üretimin mümkün olabildiği bir tarımcı-hayvancı transhümans örüntüsüdür. Bir taraftan aşağı kotlardaki köylerde tahıl, patates ve sebze gibi ürünler yetiştirilirken, diğer taraftan sürü güdenler hayvanlarıyla birlikte kademe kademe yaylalara (*meyen*) doğru çıkarlar; arada kendilerine ait otlakiyede bir süre durduktan sonra, ortak mülkiyetin söz konusu olduğu kar hattına yakın yüksek yaylaya (*Alm* ya da *Alp*'a) doğru hareket edilir. Soğuk mevsim yaklaşınca da sürü sahipleri daha aşağı kotlara inerek ve hayvanlarının otlayabileceği seviyelerde duraklayarak köyde son bulan dönüş hareketine geçerler (R. E. Rhoades ve S. I. Thompson, "Adaptive Strategies in Alpine Environment: Beyond Ecological Particularism", *American Ethnologist*, 2/3, 1975: 537-538). Rhoades ve Thompson'un iddiası bu tarzın sadece Alp Dağları halklarına özgü olmadığı ve örneğin Himalayalar'daki Şerpa'ların uyguladığı hayvancılık biçiminin bir *Alpwirtschaft* olduğu yönündedir. Burada öne çıkan farklılaşmış mülkiyet durumudur. Tarım alanlarında şahsî mülkiyet söz konusu iken, yaylalarda ortak mülkiyet görülür ve toplumsal örgütlenme ve toplumsal kontrol için köye merkezî bir rol verilir. Transhümans ise Arbos'un yıllar önce tasvir ettiği biçimde dikey ve kademeli bir biçimde yürütülür.

[7] Orlove ve Guillet, geçim biçimi kavramı ve yaklaşımı üzerinden ayırt ettikleri "dağlı geçim biçimleri" (*montane subsistence types*) ile And Dağları ve Himalayalar üzerine yapılan son çalışmalarda berraklaşan üç ana ekolojik ve uyarlanmacı yaklaşımı ele alır. Bunlardan birisi yukarıda anlatılan *Alpwirtschaft* yaklaşımıdır. İkincisi John Murra'nın And Dağları örneklerinden yola çıkarak öne sürdüğü "dikeysellik" (*verticality*) kavramıdır. Burada geçim etkinliği, And-lar'a özgü bir *Alpwirtschaft* biçimi alır. Murra'nın tasvir ettiği gibi, *señoríos* denilen birkaç sosyo-politik birim sadece orta seviyelerdeki patates ve tahıl tarlalarını değil, bununla birlikte esas ikamet yerlerinde veya yakınında bulunan yüksek otlak alanlarını (yaylalar) da kontrol etmektedir. Öte yandan aynı birlikler alçak bölgelerde bulunan sulu tarım alanlarında da "koloni" sahibidir. Yüksek seviyelerde bütün insanlar bir arada yaşarken, "koloniler" çoğunlukla birkaç birimin temsilcilerini barındırır. Bazı *señoríos*'lar diğerlerine göre daha yaygın koloni birlikleri olup dikey zonlarda ulaşabildikleri doğal sahalar çeşitlilik arz eder, ama esasen bütün bu gruplar bir geçim ekonomisi yürütürler ve farklı seviyelerden elde edilen ürünler üzerinde doğrudan kontrol sağlayarak dışarıyla olan ticareti arttırmaya çalışırlar. *Alpwirtschaft*'da sadece yaylalara özgü olan kamusal mülkiyet burada farklı zonlara yayılmıştır. Birçok araştırmacıya göre bu sınırlı kaynakların yönetimi ve ürün ve hayvan varlığı kaybı tehlikesini önlemek için geliştirilmiş uyarlanmacı bir örüntüdür. Üçüncüsü ise "Dağlı üretim stratejisi" (*montane production strategy*) adını verdikleri modeldir. Bu modelde farklı durumların gerektirdiği farklı stratejileri uygulama kabiliyeti öne çıkmaktadır. Burada düşük verimliliğe veya dağ ekosistemlerinin yüksek belirsizliğine karşı uyarlanmacı davranışların startejik tercihler olarak bir adım öne çıktığı görülür. Bu bakımdan daha belirli ve durağan olan *Alpwirtschaft* ve dikeysellik uygulamalarına göre çok daha uyarlanmacı bir değişkenliği içerir ve dağ havyancılarının farklı durumlara karşı dönüşüm, düzenleme, işbirliği, hareketlilik ve depolama gibi mekanizmaları gereken yerlerde gereken önceliklerle harekete geçirmelerine dayanır. Bu stratejik değişkenlik modeli daha çok Himalayalar'da gözlemlenmiştir (bkz. B. S. Orlove ve D. W. Guillet, "Theoretical and Methodological Considerations on the Study of Mountain Peoples: Reflections on the Idea of Subsistence Type and the Role of History in Human Ecology", *Mountain Research and Development*, 5/1, 1985: 5-10).

"inatçı istisnalar" Doğu Karadeniz ve Kafkasya ahvalinin daha iyi anlaşılmasının anahtarı gibi görünmektedir.

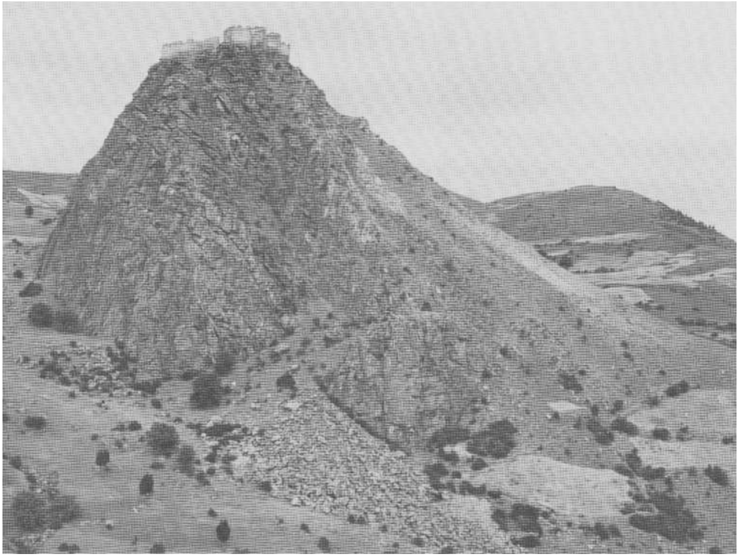

Gümüşhane'nin 15 km güneydoğusunda Koğ Kale
[A. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*]

IV. Konar-Göçerlikten Transhümans'a Doğru: "Dağlara Sıkışmak!"

Tarihsel Olarak Doğu Karadeniz'de Alan Tahsisi ve Dağ Hayvancılığı

Doğu Karadeniz ve Kafkas Dağları, 11. yüzyıldan itibaren oralara akan konar-göçer Türkmenler için bir duvardı. Özellikle Doğu Karadeniz'in belirli zonları, kısa sürede bütün Yukarı Mezopotamya ve Anadolu topraklarını saran bu Türkmenler için neredeyse erişilmezdi. Geç Ortaçağda "Türkmen" kavramı ile konar-göçer hayvancılık adeta özdeşti. Selçuklu Sultanı Sancar dönemine (1118-1157) ait bir *inşā'* koleksiyonunda (AK31) "Türkmen" terimi, konar-göçer hayvancılık yerine kullanılıyordu. Gürgân'daki bir Selçuklu emirine ait olduğu düşünülen bir başka *inşā'* metninde ise (AK34) *haşam* terimi "Türkmen" terimine eşlik etmekteydi. *Haşam* konar-göçerler kadar profesyonel askerler için de kullanılan bir deyim halindeydi[8]. İran'da peyderpey yerleşik hayata geçmekte olan Türkmenler olmakla birlikte, devletin merkezî zorlamalarının pek uzağında bulunan ve ileride pek çoğu birer *emir* haline gelecek olan şeflerinin idaresinde

[8] Bkz. David Durand-Guédy, "The Türkmen-Saljūq Relationship in Twelfth-Century Iran: New Elements Based on a Constrastive Analysis of Three *Inšā* Documents", *Eurasian Studies*, 9/1-2 (2011): 18-19.

Anadolu içlerine (o zamanlar için *uç*lara) girenler ise daha özerkti ve konar-göçer çoban ekonomilerini daha uzun bir süre koruyacaklardı[9].

Konar-göçer Türkmenler geldiğinde Trabzon Rum İmparatorluğu topraklarında ve daha geniş olarak bütün Doğu Karadeniz'de, tarımcılığa ve dağ hayvancılığına özgü "yerel transhümans"a dayanan ikili bir ekonomi vardı. Kışlak (χειμαδια=*kheimadia*) ve yaylak (παρχαρια =*parcharia*) bu ikili ekonominin ayrılmaz parçalarıydı. Yaylalar, önemlerine binaen, bir tür "mirî toprak" statüsüne sokulmuştu[10]. Tamamen hayvancılığa ayrılmış yayla alanları dışında vadi tabanlarında ve eteklerde ise tarım faaliyeti temel geçim kaynağıydı. Bu bağlamda Antony Bryer, Maçka'yı örnek alarak, Bizans devrinden beri Doğu Karadeniz vadilerinde ekilen arazileri üç gruba ayırmıştır: Saban giren yerler (*loria*), kâh *eliktrin* denilen iki çatallı bir yaba ile kâh sabanla işlenebilen arazilerin olduğu yerler ve saban ve sair araçlarla işlemenin çok güç olduğu yerler. 19. yüzyıl gezginleri bu şekilde tarım aletleri kullanarak sürülebilen yerler ile birlikte kişilerin ancak kendilerini bir ağaca bağlayarak çalışılabildiği araziler görmüşlerdi. Bütün bu çabanın karşılığı ise miktarları sadece hanelerin ve (kışın) onlara ait hayvanların karnını doyuran buğday ve arpa gibi kuru tarım ürünü tahıllardı[11]. Nitekim 13. yüzyılın sonunda İlhanlı sahasına doğru gitmek için yayla zonunu aşan İngiliz elçileri buradan sonra ancak et ve hayvansal yağ satın alabilmişler, ama ekmek bulmakta zorlanmışlar; ekmek satın almak için bütçelerinin yüzde 55'ini harcamak zorunda kalmışlardı[12]. 20. yüzyılda, mısır yerlerini alana kadar, ürün deseninin ana parçası yayla zonunun altında yetişen bu tahıllar ve vadi tabanlarındaki bahçelerde yetiştirilen fındık, ceviz, armut, kiraz, erik, elma ve muşmula gibi meyvelerdi. Bunlardan fındık ve ceviz gibi bazıları pazara arz ediliyordu. Vadilerin kıyıya yakın yerlerinde Osmanlı fütuhatına kadar şarap ve hatta daha az olmakla birlikte zeytinyağının üretildiğini ve satıldığını biliyoruz. Ancak vadilerin üst çığırlarında tahıl üretimi dışında bir şans yoktu. Buna mukabil vadiler boyunca hayvancılığın ağırlık kazandığı söylenebilir. Özellikle Pontos geçitlerine doğru yükselen yukarı vadilerde hayvancılık (*pastoralism*) ve kuru tarım, ikisi birlikte, temel geçim araçları haline gelir. Bu noktada artık her yerleşimin yukarılarda bir de yaylası vardır ve yaylalarla sürekli yerleşimlerin arası, genellikle bir günlük mesafede olmak üzere, yakındır. Bu nedenle Pontos pastoralizminin Türkmenlerin aşina olduğu büyüklük ve genişlikte olmadığı söylenebilir. Kırsal topluluğun sadece bir bölümü hayvancılık yapar; Mayıs ile Eylül ayları arasında çıkılan Yukarı Maçka vadilerindeki yaylalarla sürekli kır yerleşimleri (kışlaklar) arasındaki mesafe 1,5 ilâ 10,5 km. arasında değişir. Bazı köylüler yukarılarda, yaylalarda kalırken, bazıları da günü birlik gidip gelirler[13]. Dağ geçitlerinin ve

---

[9] Bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ankara, 1972 (2. Baskı): Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları: 135.

[10] Bryer, Anthony Bryer, "Greeks and Türkmens...": 139-140.

[11] Bryer, "Rural Society…": 59.,

[12] Bryer, "Greeks and Türkmens...": 119.

[13] Bryer, "Rural Society…": 59-61; Bryer, "Greeks and Türkmens...": 140. Wolf-Dieter Hütteroth, benzer bir durumu Doğu Toroslar'da, Botan Çayı ve etrafındaki vadilerde, hatta

yaylaların kuzeyi bir ağaç denizinden ve pusuya açık karanlık vadilerden ibarettir. İşte bu Türkmenler için korkutucuydu[14]. Onun için Batı Anadolu'ya doğru hızla yayılan diğer Türkmenlere göre, ağırlıklı olarak Çepnilerden oluşan Doğu Karadeniz Türkmenleri bir duvara çarpmış ve yayılma hızları azalmıştı. Bu durum onları bu "duvarın bekçileri" ile sembiyotik bir ilişki içine girmeye zorladı.

Anlaşılacağı gibi, Doğu Karadeniz tarıma dayalı geçim etkinliklerini yürütmek ve geliştirmek bakımından oldukça yoksul ve yoksun bir bölgeydi. Çatışmalı ve çetin yapısı onu, sadece sürekli göç eğiliminde bulunan yerlileri için değil, muktedirler için de tercih edilebilir bir yer olmaktan uzaklaştırıyordu. I. Selim Trabzon'da sancak beyi iken (1481-1510) oğlu Şehzâde Süleyman için sancak istemiş, kendisine Giresun-Kürtün-Şiran bölgesi önerilince de şiddetle karşı çıkmış ve "hakikaten Padişah bile bile bu araziyi oğluma tahsis ederek onu 'muazzeb' etmek dilediyse bu takdirde devletlû Hüdâvendigâr'dan Süleyman'a bu sancağın verilmemesini rica ederim" demişti[15]. I. Selim kendi sancağından da şikâyetçiydi. Diğer kardeşlerine üretim koşulları iyi olan, mahsulü bol sancaklar verildiği halde kendisinin Trabzon'a gönderilmesini haksızlık sayıyordu[16]. Ona göre bu sancak kendisini beslemekten bile âcizdi[17].

Hizan ve Şiran'da saptar. Bu bölge köylülerinin "yaylacılığını" anlatmak için Hütteroth'un bulduğu *yaylabauern* ("dağ çiftçileri") kavramı oldukça isabetlidir. Hütteroth yayla ile köy arasında şu ilişkinin geçerli olduğunu belirtir: Köylü-yaylaları, ait olduğu köyden çok uzak olmamalıdır. Öyle ki yaylaya çıkanlar, otlatma işlerini yürütürken, buradan çok uzak olmayacak şekilde, köye yakın olan tarlalarını da işleyebilmelidir (bkz. W.-D. Hütteroth, *Bergnomaden und Yaylabauern im mittleren Kurdischen Taurus*, Marburg, 1959: Selbstverlag des Geographischen Institutes der Universität Marburg: 122). Bu açıdan Carl Friedrich Lehmann-Haupt'un ve Dr. Belck'in "yerleşik dağlılar" (*Bergwohner*) tanımı ile Hütteroth'un "yayla çiftçileri" (*Yaylabauern*) kavramı anlamca birbiriyle örtüşür (bkz. C. F. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt, Band II: Auf chaldischer und griechischer Spur im türkischen Ostarmenien, in Nordassyrien und vom Grossen Zab zum Schwarzen Meer, 1. Hälfte: Das Türkische Ost-Armenien – In Nord-Assyrien.* Hildesheim, Zürich, New York, 1988 [1912]: Georg Olms Verlag: 438-439). Bu aynı zamanda emniyet için de gereklidir. Hütteroth'un bahsettiği bölgelerin (Ermeni, Asuri ve Kürt) köylüleri büyük oranda aşiretsizdir ve bu yüzden geçim faaliyetleri sırasında emniyet en önemli bir unsur haline gelir. "Köylü hayvancılığı"nın (*peasant pastoralism*) Doğu Toroslar'daki karşılığı budur.

14 Bryer, "Greeks and Türkmens...": 119. Dede Korkut Oğuznâmesi'nde Kanlı Koca, oğlu Kan Turalı'nın kendine eş bulmak için Trabzon eline gideceğini duyunca öğütler: "Oğul, sen varacak yerüŋ/tolamaç tolamaç yolları olur/atlu batub çıkamaz/Anuŋ balçığı olur/ala yılan sökemez/anuŋ ormanı olur/gögile pehlū uran/anuŋ kal'esi olur/göz kakuban göŋül alan/anuŋ görklüsü olur/hāy demedin baş getüren/anun cellādı olur/yağrınında kalkan oynar/yayası olur/yavuz yerlere yeltendüŋ, kayda döngil!/ağ sakallu babaŋı, karıcuk olmış anaŋı bozlatmağıl!" (Semih Tezcan ve Hendrik Boeschoten, *Dede Korkut Oğuznameleri*, İstanbul, 2001: Yapı ve Kredi Yayınları: 126. Bryer da aynı yerde bu beyiti vurgular).

15 Topkapı Sarayı Arşivi, no. 5970'ten akt. Selâhattin Tansel, *Sultan II. Bâyezit'in Siyasî Hayatı*, İstanbul, 1966: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 268.

16 Şehzâde Selim, babası II. Bayezid'e yazdığı mektupta diğer şehzâdeler rahat içinde olduğu halde hâlâ şikâyette olmalarından bahisle, "İç illerde refâhiyette olan şehzâde bendelerünüz bunca âlî himmetle yaylaklarında ve âb-ı revânda [akarsular içinde] ve mürg-i zerlü [güneşli] sahralarda her nev'iyle huzûrda ve refâhiyette iken mezîd [daha] merhamet rica ederler.

Trabzon Maçka Haçavera köyü Şolma yaylası
[fotoğraf: Çiğdem Önal Emiroğlu]

Ümmizdir [umarız ki], yevmen-fe-yevmen [günden güne] ziyâde rif'atte ve refahiyette olalar" diyordu (Topkapı Sarayı Arşivi, no. E 543'ten akt. Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 6/9, 1954: 75).

17 Aynı mektupta "Bu vilâyetde galle [mahsul] cinsinden nesne bitmeyüb kılleti [darlığı] ve zarûreti aleddevam olduğu sebebden Sancak beği olanlar âciz ve fürûmande [geride] kalurlar imiş. Tereke taşradan gelür imiş. Bende-i fakîr gelelidenberu hemçûnân [böylece] galle gemi ile ve bazı Türkmân canibinden gelür. Bu yerin bid'ati ziyade olmağın evvelki zamandan şimdi az gelür olmuştur. Bizim hôd [kendi başımıza] bir gemi yapmıya tâkatımız yoktur. Kendü maslahatımıza göre amma tereke bulunduğu takdirce dahi bu mikdar dirlikle ne verecek ne alacak bulunur. Elhâsıl bu mertebede zarûret çekilir ki, vasf olmak hadd-i imkândan haricdir. Hâşâ Hüdâvendigârın eyyâm-ı devletinde ki, bende-i hakîr a'dâ [düşman] ağzında bir vechile kıllet [darlık] ve zarûret içinde kalub a'dâ halimize muttali ola... Bu yerde zindegâniye [yaşamaya] tâkat kalmadı. Buğdayın kilesi on beş akçe nâdir bulunur, arpa hôd vakit olur kat'a bulunmaz; ve bundan gayri bu vilâyete maraz ve hastalık vaki' olursa kapum halkıyla varub beş on gün rahat oluna Sürmene ve Rize'de bir yer yoktur ki, beş on gün rahat oluna. Ve Giresun tarafı dahi hemçûnân bu vechile..." demekteydi (Uluçay, "Yavuz Sultan...": 75-76).

Özellikle Moğol yayılmasından hemen önce ve sonra, Anadolu büyük bir alt-üst oluş yaşarken Doğu Karadeniz kıyı şeridi, özellikle konar-göçerler için bir cazibe sunmaması[18], çetin ve maliyetli coğrafyası ve geçim olanaklarının kısıtlılığı yüzünden bu karmaşanın görece dışında yer aldı. Üstelik, bu bölgeyi koruma kapasitesine sahip "yerli" bir iktidar bloğu bu çetin dağlık bölgenin aşılmasına ve kıyıya inilmesine izin vermeyecek bir kudreti, hem "yabancılar"la sembiyotik ilişkiler kurabilmesi, hem ileride değineceğimiz şekilde istilâ adaylarıyla akrabalık ilişkileri yoluyla müttefik olmayı becerebilmesi, hem de 1461'e kadar caydırıcı bir askerî gücü ayakta tutabilmesi nedeniyle sürdürdü. Öte yandan bu bölge 15. yüzyılın ortalarına kadar tampon bölgede (vadilerin üst çığırlarında ve Trabzon'un doğusunda) kendilerine iktidar alanları yaratan vadi ağaları ve buralarda rızk arayan ama bölgeye ait olmayan gruplar yüzünden hemen hemen 150 yıl boyunca Anadolu'daki büyük güçlerin faaliyetlerinden büyük ölçüde yalıtılmış biçimde kalabildi. Trabzon'un doğusunda Kafkasya'dakine benzeyen, zaman zaman bugünkü Acaristan ve Rioni düzlüğündeki (*Guria*) Gurieli'lerin vassalı olan küçük beylikler yer almaktaydı. Buralar bir süre sonra bağımsız ve korunaklı Laz bölgeleri haline geldiler. Kıyı şeridinin güneyinde, özellikle Tebriz kervan yolu boyunca, bölgeyi Türkmenlere karşı savunan görece özerk Rum ve Laz beylere ait çiftlik ve kaleler uzanıyordu. Güneybatıdaki Şiran bölgesi ise, Trabzon'un kırsalı olmakla birlikte, Trabzon devletinin korumasından uzaktı. Dağlık bölge ve dağardı (*Khaldia*), Türkmenlerin ve bir süre Moğolların baskısı altında kaldı ve yerli Hıristiyanlar kendi piskoposlarının önderliğinde kendi savunmalarını kendi başlarına yürüttüler. Daha güneybatıda Şebinkarahisar bölgesinde (*Koloneia*) küçük madenci Rum köyleri vardı. Bu bölgedeki köyler Trabzon'un etkisinden tamamen bağımsız olmakla birlikte, bu madenciler ürettikleri cevheri Trabzon'un kontrolündeki Giresun'dan (*Kerasus*) ihraç etmekteydi[19].

Trabzon bölgesinde Pontos Dağları'nda geçit veren beller (bilhassa Sisdağı, Erikbeli, Süme Deresi ve Zigana) kıyılara yaklaşır. Dolayısıyla vadilerin boyu görece kısadır. Bu yüzden bu günübirlik hareketlilik mümkün hale gelir. Ancak Giresun ve Rize taraflarında dağlar ve geçitler daha gerilere çekildiğinden vadilerin boyu uzar ve yaylalarla sürekli yerleşimler arasındaki mesafe artar. Bu durum

---

[18] Anadolu, Kafkasya ve Yukarı Mezopotamya'ya büyük bir insan gücü ve hayvan sürüleri ile gelen konar-göçer Moğollar, İç Asya'dan alışık oldukları büyük mevsimlik göç döngülerini, geniş otlaklara ve manevra alanlarına yer açmayan ekolojik koşulları barındıran bu coğrafyada sürdüremediler. Onların sahip olduğu büyüklükler bakımından Azerbaycan sahrası bile yeterli değildi. Buradaki otlaklar büyük Moğol birimlerini destekleyecek boyutta olmadığı gibi, karışık bitki örtüsü de onların ihtiyaç duyduğu "sade bozkır" yerine ormanlık, makilik ve bunların yer açtığı otlak alanlarından oluşmaktaydı. Dolayısıyla, bırakın dağlık ve dar kıyı şeridini haiz Karadeniz bölgesine sızmayı, Anadolu içlerinde bile tutanamadılar (bkz. John Masson Smith, Jr., "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qīshlāqs and Tümens", *The Mongol Empire and Its Legacy*, der. R. Amitai-Preiss ve D. O. Morgan, Leiden, Boston, Köln, 2000: Brill: 39-56).

[19] Bryer, "Greeks and Türkmens...": 125-126. Ayrıca bkz. Bryer, "The Question of Byzantine Mines in the Pontos: Chalybian Iron, Chaldian Silver, Koloneian Alum and the Mummy of Cheriana", *Anatolian Studies*, 32 (1982): 133-150.

günübirlik hareketi zorlaştırır ve buralarda buna uygun bir dağ hayvancılığı gelişir. Bu yaylacılık topluluğun daha büyük bir kısmının mevsimlik olarak hareket etmesini zorunlu hale getirir.

Özetle, Doğu Karadeniz'in dar kıyı şeridi ile yüksek dağ sırası içlerine giren aşiretli yapılar, gerilerindeki baskı[20] ve önlerindeki siyasî ve coğrafî bariyer nedeniyle sıkışarak çok erken devirlerde çözülmüş ve Doğu Karadeniz'e ve Kafkasya'ya has bir köylülüğün gerektirdiği toplumsal örgütlenme biçimlerini benimsemek durumunda kalmıştır. Yerleşim örüntüsü de Anadolu'da görülmeyen ama Kafkasya'nın büyük bölümüne hâkim olan dağınık ve merkezsiz bir görüntü arz eder[21]. 11. yüzyıldan başlayarak 15. yüzyılın ilk yarısına kadar güneyden bu dağlık bölgeye sokulan Türkmen aşiretleri bu yolla çözülmüştü. Bunun gibi İÖ. 1. binyılda Demir Çağı'nın İskit ve Kimmer gibi göçebe halkları da Doğu Karadeniz Dağları'nda erimiş ve yerli halklarla karışarak köylüleşmişti. Bilhassa doğuda kalan Çepni Türkmenleri güneyden, Erzurum tarafından, bu dağları işgal etmeye başlamışlar ve Trabzon İmparatorluğu ile bu yüksek yaylalar için çatışmaya girmişlerdi. 14. yüzyılın sonlarında Çepnilerin işgal ettiği bu yaylalar İmparator III. Aleksios tarafından geri alınmıştı. Türkmenler gelene kadar Matzouka (Maçka) vadisi sâkinleri hayvancılık ve ekinciliği içeren ikili ekonomiyi uygulayabilmişlerdi. Türkmenlerin güneyden tazyik ettiği dönemde her Mayıs ayında Maçkalılarla

---

[20] Özellikle Orta Karadeniz'e dolan Türkmenlerin Kızılırmak ve Yeşilırmak vadileri üzerinden kıyılara doğru yüklenmesi ve bir kısmının Kelkit Vadisi'ne doğru baskı yapması, Harşit ve Çoruh vadileri üzerinden Doğu Karadeniz'e girenlerin batı ve kuzeybatı yönünde önünü tıkadı. Bu geniş bölgeyi önce Danişmendli (1092-1178) ve Mengücekli (1071-1177) emirleri kontrol etti. Rum Selçuklularının kısa süreli hâkimiyetini (1178-1243) izleyen Moğol döneminde, Selçuklu sultanları Moğol İlhanlıların vassalı haline geldi ve Müinüddin Pervâne gibi eski bürokratlar Moğollara bağlı yerli emirler olarak belirli yerlere hükmetmeye başladı. Sinop bu yerlerden biridir. Bu devirde Trabzon Rumlarının konumlarını koruduğu ve Orta ve Batı Karadeniz'deki Türkmenlerin görece rahat hareket ettiği görülüyor. 1306'da İlhanlıların Kızılırmak'ın doğusunda yönetimi mutlak biçimde uhdelerine almalarından sonra iç merkezlerde Eretnalar, Celayirliler, Amasya emirleri gibi Moğol kökenli yerel hanedanlar türemiştir. Önce bu siyasî merkezlere bağlanan Türkmenler, Moğolların Anadolu'dan tedricî biçimde çekilmelerine koşut olarak küçük Türkmen emirlikleri kurdular. Kızılırmak ve Yeşilırmak vadilerindeki Türkmenlere dayanan Bafra beyleri, Taceddinoğulları, Kubatoğulları, Taşanoğulları, Hacıemirliler gibi emirlikler, Orta Karadeniz ve gerisinde kendilerini tahkim ettiler. 1388'den 1394'e kadar bu beylikler Osmanlı-Kadı Burhaneddin mücadelesi esnasında birer birer Kadı Burhaneddin'in vassalı haline geldiler. Osmanlı hâkimiyeti Canik bölgesine dayanınca Kadı Burhaneddin'e bağlılık sona erdi ve bu emirler Trabzon Rum İmparatorluğu ile Osmanlı sultanları arasında gidip gelen bir bağlılık ilişkisi içine girdiler. Aynı dönemde bölgeyi güneyden Akkoyunlular baskı altına alıyorlardı (bkz. Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey: A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History c. 1071-1330*, New York, 1968: Taplinger; Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, Ankara, 1983: Sevinç Matbaası; Necdet Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, İstanbul 1971: Milliyet Yayınları; Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, Ankara, 1983: Sevinç Matbaası; Sümer, *Oğuzlar...*: 145-167, 327-329.)

[21] Bryer'in tespit ettiği gibi, bu merkezsiz ve dağınık yerleşimler ortaçağda sadece idarî amaçlarla *khoria* adıyla küçük kır yerleşimleri halinde örgütlenmişti (bkz. Bryer, "Greeks and Türkmens...": 120). Bu yerleşim örüntüsü bugüne kadar devam etmiştir.

Türkmenler arasında bu yaylalar için çatışma çıkmaktaydı. Ne var ki bu yaylalar geçimlerinin temeli tamamen hayvancılığa dayandığı için Çepniler için hayatiydi; Maçkalıların ise geçimlerinin sadece bir bölümünü oluşturuyor ve genel tarım ekonomisini destekliyordu[22]. Mamafih 1461'de II. Mehmed'in Trabzon'u almasına kadar Çepniler, merkezî Trabzon vadilerinin tepelerinden aşarak vadilerin içlerine giremediler. Ancak yaylalar boyunca usulca doğuya doğru kaymaya devam ettiler ve zaman zaman vadileri yağmalamaları engellenemedi[23].

Moğol *interregnum*'u dışında, kısa süren Selçuklu hâkimiyetinin çözülmesinden sonra çoğunluğu Türkmen ve Türkleşmiş Moğol emirlerinin idaresinde oluşan küçük beylikler, Anadolu ve Ön-Kafkasya'yı "feodal" bir görünüme büründürdü. Doğu Karadeniz'in yukarıda izah edilen özel şartları nedeniyle, Küçük Asya'daki bütün alt-üst oluşa karşın Trabzon Rum İmparatorluğu varlığını sürdürebildi. Ancak Anadolu içlerinden erişimi kolay olan Orta ve Batı Karadeniz kıyıları ve hinterlandı, neredeyse tamamen bu emirlerin kontrolüne girdi. Kızılırmak deltasına Kubatoğulları, Yeşilırmak deltasına Taceddinoğulları, Samsun ve civarına Taşanoğulları, Niksar üzerinden bugünkü Ordu dağlığına ise Hacıemiroğulları hâkim olmuştu. Bunların tümünün Çepni unsurlarına dayandı-

Şolma yaylasında bulutların üstünden denize bakış
[fotoğraf: Çiğdem Önal Emiroğlu]

[22] Bryer, "Rural Society…": 61.
[23] Bryer, "Greeks and Türkmens...": 133.

ğını söylemek güçtür. Ancak Erzurum-Erzincan yaylalarından Doğu Karadeniz'e sokulanların büyük bölümü Çepni idi. Buna istinaden bilhassa Hacıemiroğulları'nı saf bir Çepni beyliği sayabiliriz. Batıda Çepniler, Hacıemiroğulları'nın önderliğinde Niksar-Mesudiye hattından kıyıya inmeye çalışıyorlardı.

Çepnilerin sokulduğu ikinci alan, daha doğuda, Torul üzerinden Harşit Çayı vadisi idi. 15. yüzyılın başlarında Trabzon Rumları, buna karşı Torul civarında birçok kale inşa etmiş ve garnizonlar yerleştirmişti. Ancak yoğun konar-göçer baskısı bu kaleleri işlevsiz hale getirdi. Bilhassa Kürtün civarında Süme Deresi (ya da Seyitali Deresi) vadisinden Maçka tarafına yönelen sızmaları önleyemiyorlardı. Benzer şekilde Harşit Çayı Vadisi'nin daha kuzeyinden de bugünkü Şalpazarı ve Vakfıkebir yükseklerine konar-göçerlerin çıkması ve yaylaları işgal etmesi askerî olarak önüne geçilebilir bir durum değildi. Süme Deresi civarı, aynı zamanda –en azından bir süre– Kalenderî Güvenç Abdal Ocağı'nın merkezi haline gelmiş ve bu ocak heterodoks eğilimli Çepnilerin Alevi-Kızılbaş geleneğine dahil olmasında önemli bir rol oynamıştı. Hacı Bektaş Velî'nin dervişlerinden biri sayılan Güvenç Abdal'ın Süme Deresi'nin kaynağına yakın olan ve Maçka havzasına açılan Güvende Kapısı'na yerleştiği ve bu geçiti kapatan Süme Kalesi'ni Trabzon Rumlarının elinden aldığı söylenir. Daha sonra bu vadinin Harşit'e açılan elverişli bir yerinde Taşlıca köyünü kuran kişinin de Güvenç Abdal olduğu yerleşik bir inançtır[24]. Ancak Çepniler aynı silsile üzerinde Zigana sırtlarını aşarak Palaiomatzouka'ya (bugünkü Hamsiköy'e) indiklerinde buraya hâkim olamadıkları gibi bozguna uğrayıp yeniden ana silsilenin gerisine çekilmek zorunda kalmışlardı. Çepniler zaman zaman Maçka'yı işgal edip yağmalamayı başardılar, ancak orada kalıcı varlık gösteremediler. de Planhol, yüksek ortaçağlar boyunca Pontos Dağları'nın gerisinde mukim bir kaleler hattının, Kelkit Vadisi'ni aşmamak kaydıyla[25], onların içlere doğru sızmalarını desteklediğini; doğuda ise İstanbul düşene kadar Trabzon İmparatorluğu'nun varlığının Rum direncinin omurgası olduğunu söyler. Ancak İmparatorluğun batıda sırtını dayadığı Giresun-Ordu bölgesinin İmparatorluk için bir sınır zonu olduğunu belirtir[26].

Bryer'in vurguladığı gibi Pontos'un batısında Hıristiyan yerleşmeleri kıyıya "yapışmış"; sadece kışlak imkânı sunduklarında Türkmenler için istisnai olarak *uç* haline gelmişlerdi. Ancak Orta Pontos bölgesinde durum farklıydı: Trabzon yerleşimleri iç bölgeye kadar girmiş ve durum burada değişerek *uç*lar yüksek

[24] Necati Demir, "Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinde Çepni Türkmenleri ile Güvenç Abdal Ocağı'nın Kuruluşu", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırmaları Dergisi*, 63 (2012): 89 ve dn. 15, 16. Bu makale, temel kabulleri, tarihdışı bilgileri rahatlıkla kullanması ve ele aldığı tarihsel dönemin kültür ve siyaset ilişkilerine uygun olmayan temelsiz tespitleri nedeniyle kötü bir makale olmakla birlikte, topladığı yerel bilgi ve işaret ettiği mikro-tarihsel veriler açısından kullanılabilirdir.

[25] Kelkit Vadisi'nde tarımcı Rumlar meskûndu. Ancak 1404'de Çepniler Tersun ve Kösedağ geçitlerini aşarak Harşit Vadisi'nden güneye, Kelkit Vadisi'ne sarktılar. 19. yüzyılda bile kendilerini bizâr ettikleri için buralı Rumlar Çepnilerden devamlı şikâyetçi idiler (bkz. Xavier de Planhol, "A Travers les Chaînes Pontiques. Plantations Côtières et vie Montagnarde", *Bulletin de l'Association de Géographes Français*, 311-312, 1963: 10).

[26] de Planhol, "A Travers…: 10.

yaylalara kadar yayılmıştı. Aynı bölgede hem Trabzon devletinin hem de adı geçen emirliklerin nasıl birlikte varolabildiğini ve büyük bir Türkmen liderinin veya konfederasyonunun yokluğunda Komnenosların nasıl iki rolü birden üstlenebildiğini göstermesi bakımından batı Pontos deneyimi alışılanın dışındaydı. Komnenoslar bu yüzden sadece bir "Rum imparatoru" değil, aynı zamanda Türkmen emirlerinin de "meliki" idi[27]. Bu bakıma, batı Pontos'ta Türkmenler için kışlak olarak kullanılabilen denize yakın sahalar yerleşim alanı ve iktisadî peyzajın parçası haline gelirken (ya da bu potansiyeli taşırken), orta Pontos'ta denize açılan vadilere (özellikle en büyük vadi olan Maçka Vadisi'ne) inemeyen Türkmenler (Çepniler) için dağların Harşit havzasına açılan eteklerini yurt tutmak söz konusuydu. Türkmenler Ordu-Giresun iç bölgesini, büyük ölçüde ıssız bir alan olması nedeniyle kolayca ele geçirmiş ve yerleşmişti; ancak sürüleriyle ve obalarıyla bu bölgeye girdikten sonra iki sonuç ortaya çıktı: 1) Artık Pontos Dağları'nın güney yüzü veya Aras-Kura havzası platoları gibi, büyük hayvan sürüleriyle kolayca hareket edebilecekleri bir transhümans bölgesinde değillerdi ve bu yüzden yerleşik hayata itildiler ve parçalandılar. 2) Alışık oldukları transhümans için uygun olmayan vadilerin içinde tedricen tarıma geçtiler ve kıyıyla ilişkilerini sıkılaştırdılar; bu yüzden Trabzon ve kıyı şeridinin Rumlarıyla sembiyotik ilişki içinde olmak zorunda kaldılar.

Göçebe-Yerleşik Sembiyotizmi ve Çepniler

Tarihsel olarak konar-göçerlerle yerleşik tarımcılar arasında esas olan sembiyotik ilişkidir. Bu ilişki hayatî ve vazgeçilmezdir. Siyasetin dışında gündelik toplam ekonomi, göçebe ile yerleşik köylünün mübadelesini gerektirir ve birlikte işleyen bir "geçim örüntüsü"[28] ortaya çıkar. Bu ilişki, yerleşik bir iktidarın konar-göçerin yaşam biçimi bakımından hayatî olan geçim kaynaklarını ve yaşam alanlarını tehdit etmesiyle veya konar-göçerlerin kendi inisiyatiflerini kaybetmeden yarı-göçer konuma geçmeleri veya yerleşikleşmeleri halinde bozulur. Orta Tunç Çağı'nın (İÖ. 2000-1600) Mari'leri bağlamında ilk çağın konar-göçer-yerleşik ilişkisine mercek tutan Michael Rowton, şehir-devleti, aşiret ve konar-göçerliğin ilginç biçimde içiçe geçtiği bu sembiyotik ilişkiyi anlatmak üzere "sınırlanmış konar-göçerlik" (*enclosed nomadism*) ve "iki-biçimli şeflik" (*dimorphic chiefdom*) kavramlarını önerir[29]. Burada aşiretler merkezî bir şehir-devletinin otorite alanında

---

[27] Bryer, "Greeks and Türkmens...": 127.

[28] Fredrik Barth, *Nomads of South Persia: Basseri Tribe of the Khamseh Confederacy,* Boston, 1961: Little Brown and Company: 97.

[29] Michael B. Rowton, "Urban Anatomy in a Nomadic Environment", *Journal of Near Eastern Studies*, 32 (1973): 201. "Sınırlanmış konar-göçerlik", hükümran bir şehir devletinin idare ettiği sınırlar dahilinde cereyan eden ve bu sınırların dışına taşmayan bir tür konar-göçerlik biçimidir. Bu, hükümran devletle hem iktisadî hem de siyasî alanda yürüyen sembiyotik bir ilişki içinde özerk politikalar izleyebilen aşiretlerin pratiğidir (bkz. Rowton, "Enclosed Nomadism", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 17/1, 1974: 1-30). Rowton'un "İki-biçimli şeflik" dediği olgu, iki temel unsura, aşirete ve şehir toplumuna dayanan bir toplumsal yapıyı tanımlar. Burada "şehirli" olmak, kabaca "aşiretli olmamak"la eş düşer (bkz. Rowton, "Dimorphic Structure and Topology", *Oriens Antiquus*, 15, 1976: 17-31). Dolayısıyla bu toplumsal yapı şehir devletinin, aşiretin ve konar-göçerliğin içinde yer aldığı melez bir

yaşarlar, ancak doğrudan doğruya bu otoriteye bağımlı bir uyruk haline gelmezler. Öte yandan aşiretler, bazı yerleşik ve göçebe öğeleri üzerinden yerleşik toplumla çeşitli düzeylerde karşılıklı ilişki kurarlar[30]. Rowton'un sözünü ettiği etkileşimci açıklama, daha sonra konar-göçer hayvancılığın köklerini araştıran çalışmalarda kullanılmış[31] ve bu alandaki birikimi sentezleyen çalışmaya G. Schwartz imza atmıştır[32]. Çağdaş konar-göçerlerle ilgili araştırmalar da bu tezi güçlendirmiştir. Örneğin Fredrik Barth'ın Güney İran'daki Hamse konfederasyonuna bağlı Basseri aşireti üzerine yaptığı çalışma, bu konar-göçer aşiretin, köyler ve Tahran'daki devlet kurumları içinde olmak üzere yerleşik toplumun bütün kesimleriyle canlı siyasî ve iktisadî ilişkiler içinde bulunduğunu gösterdi. Barth tarafından Basseri örneğinde konar-göçer hayvancılarla tarımcı köylülerin, karşılıklı olarak birbirlerinin ürettikleri mal ve hizmetlere muhtaç olduğu açıkça ortaya konuldu[33].

Rowton'un modeli ve kavramları Liverani[34] ve Matthews[35] tarafından Amurru'lara, Liverani tarafından yeniden Aramîlere[36], Buccelati[37] tarafından Ter-

---

siyasallığa işaret eder. Devlet, burada konar-göçerler ile yerleşikler arasında ve aşiret ile devlet arasında devam eden, ikili etkileşimlerin vaz ettiği bir süreç içinde varlığını korur (Rowton, "Urban Anatomy...": 201).

[30] Bkz. *Rowton,* "Urban Anatomy...". Bu ilişkiler içinde siyaseten yapılmış evliliklerin de önemli bir yeri vardır. Trabzon imparatorlarının çevrelerini saran Türkmenlerle kurdukları evlilik ilişkileri bunun önemli bir örneğidir. Trabzonlu en az on bir prenses, sekizi Türkmen olmak üzere Müslüman beylerle evlendirilmişti. Bu evlilikler, Akkoyunlu Tur Ali Bey'i, onun oğlu Fahreddin Kutluğ Bey'i, Uzun Hasan'ın dedesi Osman Bey'i ve Uzun Hasan'ın bizzat kendisini Trabzonlularla akraba kıldığı gibi, onların dışındaki Türkmen-Çepni beyleriyle de tesis edilmişti. Örneğin III. Aleksios 1358'de kızkardeşini Hacıemiroğulları beyi Hacı Emir'le, 1362'de kızını Çarşamba Ovası'na hâkim olan Taceddin Çelebi ile evlendirmişti (bkz. Bryer, "Greeks and Türkmens...": 129, 130, 135).

[31] Bkz. Robert McC. Adams, "The Mesopotamian Social Landscape: A View from the Frontier", *Reconstructing Complex Societies* (der. C. B. Moore), Cambrigde, Mass., 1974: Supplement to BASOR, No. 20: 1-13; Susan Lees ve Daniel Bates, "The Origins of Specialized Nomadic Pastoralism: A Systemic Model", *American Antiquity*, 39 (1974): 187-193; Andrew Sherratt, "Plough and Pastoralism: Aspects of the Secondary Products Revolution", *Pattern of the Past: Studies in Honor of David Clarke* (der. I. Hodder, G. Isaac ve N. Hammond), Cambridge, 1981: Cambridge University Press: 261-305; Alan Gilbert, "On the Origins of Specialized Nomadic Pastoralism in Western Iran", *World Archaeology*, 15 (1983): 105-119; J. Zarins, "Early Pastoral Nomadism and the Settlement of Lower Mesopotamia", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 280 (1990): 31-65.

[32] Glenn M. Schwartz, "Pastoral Nomadism in Ancient Western Asia", *Civilizations of the Ancient Near East* (der. J. Sasson), New York, 1995: Scribner: 249-258.

[33] Bkz. Barth, *Nomads of...*

[34] Mario Liverani, "The Amorites", *Peoples of the Old Tastement Times* (der. D. J. Wiseman), Oxford, 1973: Clarendon: 100-133.

[35] Victor H. Matthews, *Pastoral Nomadism in the Mari Kingdom (ca. 1830-1760 B.C.)* Cambridge, Mass. 1978: American Schools of Oriental Research Dissertation Series.

[36] M. Liverani, "The Collapse of the Near Eastern Regional System at the End of the Bronze Age: The Case of Syria", *Center and Periphery in the Ancient World* (der. M. Rowlands, M. Larsen ve K. Kristiansen), Cambridge, 1987: Cambridge University Press: 66-73.

ka'lara uygulandı. Liverani "sınırlanmış konar-göçerlik" modelini geç Tunç Çağı'nın çöküşüne ilişkin alternatif bir açıklamada kullandı. Geç Tunç Çağı'nda saraylar (yani çekirdek devlet), şehirlerin hinterlandındaki nüfusu düzenleyen ve mübadeleyi gerçekleştiren bir araçtı. Bu sarayların ortadan kalktığı yerlerde yeni bir mübadele düzeni ve yeni bir toplumsal yapı sarayların düzenleyici rolünü üstlendi. Şehir yerleşmeleri küçüldü ama çoğaldı ve steplerde yaşayan konar-göçerlerin buna cevabı yerleşik hayata geçmeye başlamak şeklinde oldu. Rowton'un izinden giden Schwartz, İÖ. ikinci binyılın sonu konar-göçerlerinin aslında Mari döneminin konar-göçerlerine benzediğini ve Rowton'un "sınırlanmış konar-göçerlik" kavramıyla anlaşılabileceklerini öne sürdü. Dolayısıyla Aramî "terimi" (tıpkı daha sonra "Türkmen" kavramının üstleneceği gibi), "daha önceki yüzyılların konar-göçer hayvancılarıyla karşılaştırılabilecek bir örüntü içinde Fırat ve Habur boylarında faaliyet halinde olan bir küçükbaş konar-göçer hayvancılığı için yeni bir etnik tasarımı ifade ediyordu"[38]. Aramî yerleşiminin geç Tunç Çağı güçlerinin çöküşünün bir nedeni değil, bir sonucu olduğu diğer araştırmacılar tarafından ikna edici bir biçimde gösterildi[39].

Trabzon Rum İmparatorluğu'nun sınırlarını zorlayan Türkmenlerle (Çepnilerle) ilişkisi bu kavramlar yardımıyla daha sarih görülebilir. Batı Pontos'da kıyılara kadar sokulan Türkmenlerin, Bryer'in Komnenos hanedanını aynı zamanda Türkmenlerin "melik"i olarak tanımladığı ilişki içinde, "iki-biçimli şefliğin" bir örneği olarak görmek mümkündür. III. Aleksios, hem Trabzon'un "Büyük

[37] Giorgio Buccelati, "The Kingdom and Period of Khana", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 270 (1988): 43-61; G. Buccelati, "'River Bank', 'High Country', and 'Pasture Land': The Growth of Nomadism on the Middle Euphrates and the Khabur", *Tall-al Hamidiya II* (der. S. Eicher, M. Wäfler ve D. Warburton), Göttingen, 1990: Vandenhoeck und Ruprecht (OBO Series of Archaeology): 87-118.

[38] G. M. Schwartz, "The Origins of Arameans in Syria and Northern Mesopotamia: Research Problems and Potential Strategies", *To the Euphrates and Beyond: Archaeological Studies in Honour of Maurits N. Van Loon* (der. O. M. C. Haex, H. H. Curvers ve P. M. M. G. Akkermans), Rotterdam, 1989: A. A. Balkema: 201-227.

[39] bkz. Hélène Sader, *Les États Araméens de Syrie Depuis Leur Fondation Jusqu'à Leur Transformation en Provinces Assyriennes*, *Beiruter Texte und Studien*, Bd. 36, Beyrut, 1987: Franz Steiner Verlag; H. Sader, "The 12th Century BC in Syria: The Problem of the Rise of the Arameans", *The Crisis Years: The 12th Century BC, from Beyond the Danube to the Tigris* (der. W. A. Ward ve M. S. Joukowsky), Dubuque, 1992: Kendall/Hunt: 157-163; H. Sader, "Aramean Kingdoms of Syria: Origins and Formation Processes", *Essays on Syria in the Iron Age* (der G. Bunnens), Louvain, 2000: Peeters Press (Ancient Near Eastern Studies Supplement, 7): 61-76; Thomas C. McClellan, "The 12th Century BC in Syria: Comments on H. Sader's Paper", *The Crisis Years: The 12th Century BC, from Beyond the Danube to the Tigris* (der. W. A. Ward ve M. S. Joukowsky), Dubuque, 1992: Kendall/Hunt: 164-173; Guy Bunnens, "Arameans, Hittites and Assyrians in the Upper Euphrates Valley", *Archaeology of the Upper Syrian Euphrates, the Tishrin Dam Area. Proceedings of the International Symposium held at Barcelona*, Jan. 28th-30th, 1998 (der. G. del Olmo Lete ve J.-L. Montero Fenollós), Barcelona, 1999: Institut del Pròxim Orient Antic, Universitat de Barcelona: 605-624; William M. Schniedewind, "The Rise of Aramean States", *Mesopotamia and the Bible* (der. M. W. Chavalas ve K. L. Younger, Jr.), Grand Rapids, 2002: Baker Academic: 276-287.

20 Nisan 1921'de Zigana geçidi. İngiliz albay Rawlinson, geçidi otomobille geçen ilk kişilerdendi. [*Adventures in the Near East* 1918-1922 (1923)]

Komnenos"u hem de Canik *melik*'i idi. İmparator Hacı Emir Bey'i, tıpkı diğer uç beyleri gibi "kendi kalesinin mâliki" olarak tanımıştı. "Onun Türkmenleri" ona bağlı toprak beyleri gibi davranıyor ve öyle muamele görüyorlardı. İmparator onlarla, yaylalardaki hâkimiyetlerinden çok, kaleler ve kıyıdaki topraklar için ilişki içindeydi. Bu yüzden kıyıda tehdit yarattıklarında onları tedibe amâdeydi. Nitekim imparator böyle bir tehditle karşılaştığında, Taceddin Bey'i öldürmekten çekinmemişti. Ancak Süleyman Bey'le arası açıldığında onun Giresun (*Kerasus*) Kalesi'ni zaptetmesine engel olamamıştı[40].

Komnenos'ların rolü, esasen mevcut sembiyotizmin kontrolü ve yönetimidir. Bu bağlamda Emiroğulları gibi büyük aşiret liderleri birer "özerk" lider olarak görünse de, –bütün "fetih edebiyatı"na rağmen– bu sembiyotizmin zorladığı ilişkiler içinde aslında Komnenos'un vassalları ya da "asimileleri" haline gelmiştir[41]. Köylerde yerleşme süreci, yarı-göçerliğe geçiş ve güneyden daha

[40] Bryer, "Greeks and Türkmens...": 131.

[41] Komnenos'ların evlilik ilişkisi ile kendisine bağladığı Canik beyi Taceddin örneği bu bakımdan öğreticidir. III. Aleksios, Taceddin'i bu yolla kendisine bağlı bir toprak beyi (*territorial prince*) haline getirmişti. Osmanlılar 15. yüzyılın başında Canik bölgesini ele geçirdikten sonra Türkmen beylikleri daha doğuya itildiler. Taceddin'in muhtemel halefi Altemur, böylelikle 1404'de Ordu-Giresun bölgesinin emiri ve Büyük Komnenos tarafından tasarruf edilen toprakların ortağı olduğu gibi, o tarihlerde Anadolu'ya girmiş olan Emir Timur'a da haraç ödemekteydi. 1461'de muhtemelen bu Altemur Bey'in oğlu veya torunu olan bir başka Altemur'u, bu kez Trabzon'un son *Mesazon*'u (baş vekili) olarak görürüz. Bryer'a göre bu bir

dinamik güçlerce kuşatılan emirler ve aşiretleri, önce Rawton'un "sınırlanmış konar-göçerlik" dediği biçime uyarlanmış, sonra da konar-göçerliğin tedricen çözülmesine bağlı olarak aşiret ilişkilerinin ve bağlılıklarının tamamen anlamsızlaşması sonucunda köylüleşerek *reaya* haline gelmiş olmalıdır. Ancak köylüleşme, yaylacılığın tamamen terk edilmesi olarak anlaşılamaz. Xavier de Planhol'un vurguladığı gibi[42], 1950'lere kadar Ordu-Giresun sahil hattında ve daha içerlerde yaşayan köylü ve şehirlilerin ortalama %60 ilâ 80'i yaz aylarında yaylalara çıkıyordu. 1950'lerde bu ekonominin değişmeye başladığı görülür. Özellikle fındığın ticarî değerinin artışıyla birlikte, fındık alanlarının dağlık alanın içlerine doğru girdiğini ve buralardaki mezraların hızla köyleştiğini söylemek mümkündür. de Planhol'ün tespitine göre, bu köyleşme yüzünden bazı hallerde köyler 1800-1850 metre yüksekliğe kadar tırmanmıştır. Zamanla yaylalar hayvancılık bakımından ekonomik değerini kaybetmiş ve birer "tatil beldesi" haline gelmiştir. de Planhol'ün belirttiği gibi, 1960'lardan itibaren yayla yerleşimlerine yaz aylarında hem kuzeyden hem de güneyden insanlar gelmekte; her sene yeni "obalar" meydana gelmektedir. Hayvancılık dışındaki amaçlarla gelenler nedeniyle yaz aylarında nüfusu artan yüksek platolarda, bu yüzden camilerin yapılması, hayvan ve hayvan ürünü pazarları dışında pazarların kurulması, yaylalarda mahallelerin oluşması gibi "kentsel yaşam tarzı"nın özellikleri baskın hale gelmektedir. Planhol bu yüzden artık bu yaylalara "yayla şehri" denmesi gerektiğini söylemektedir[43].

V. Akkoyunlu-Osmanlı ve Safevî-Osmanlı Geriliminde Çepniler

14. yüzyılın ikinci yarısında ve 15. yüzyılın ilk yarısında Kura-Aras yaylalarına Akkoyunlular hâkim oldular. Ne var ki Akkoyunlu emirlerinin örgütlediği Türkmenlerin de Pontos Dağları'nı aşıp Trabzon ve hinterlandına hâkim olması mümkün olmamıştır; Trabzonlular ve Akkoyunlular arasında küçük çaplı yayla çatışmaları ve 1341 ve 1348 tarihlerindeki başarısız Trabzon kuşatmaları dışında tayin edici bir rekabete rastlanmaz. Aksine, Trabzon hanedanıyla Akkoyunlu hanedanı arasında akrabalık ilişkisi kurulmuş ve iki güç arasında (Osmanlılar ve Timurlular dahil) düşmanlarına karşı uzun süreli bir ittifak oluşturulmuştur[44].

---

asimilasyon biçimiydi (Bryer, "Greeks and Türkmens...": 130). Trabzonluların hizmetinde Türkmen istihdamının daha düşük seviyelerde de mevcut olduğunu biliyoruz. Trabzon sarayının muhafız birlikleri içinde hizmete alınmış Türkmenler vardı. Ancak bunlar sadece "muhafız" seviyesindeydi; bu birliklerin komutanları ise Rum veya Laz'dı (Rustam Shukurov, *The Byzantine Turks, 1204-1461*, Leiden, 2016: Brill: 415).

[42] de Planhol, "A Travers…": 4-7.

[43] de Planhol, "A Travers...": 9.

[44] 1351'de Akkoyunluları ilk emiri ve Bayındır hanedanının lideri Tur Ali ile Trabzon imparatoru III. Aleksios'un kızkardeşi Despina evlendi. Bu büyük harfle "barış" demekti ve bundan sonra Akkoyunlu genişlemesi kendi güneyine doğru devam edecekti (bkz. John E. Woods, *The Aqqoyunlu: Clan, Confederation, Empire. A Study in 15/9th Century Turko-Iranian Politics*, Minneapolis ve Chicago, 1976: Bibliotheca Islamica: 47 *infra*). Öte yandan Trabzon hanedanı ile Akkoyunlular arasındaki evlilik ilişkileri daha sonraki kuşaklarda da sürdü. Akkoyunluları emperyal bir mertebeye taşıyan Uzun Hasan'ın dedesi Osman Bey ve bizzat Uzun Hasan'ın

Panaretos Tarihi'nde Akkoyunlular "Amidliler" (*Amitiotai*) olarak geçer ve kesinlikle Çepnilerden farklı bir aşiretler birliğine tekabül eder[45]. Dolayısıyla ilk Akkoyunlu emiri olarak kabul edilen Tur Ali Bey'in Trabzon hanedanıyla akrabalık ilişkisi kurmasından sonra, Trabzon'un hâkimiyet alanının Çepnilere karşı korunmasında da Akkoyunlular rol oynamıştır. Sadece Giresun Dağları çevresini değil, Harşit Vadisi'ni de dolduran Çepniler, Akkoyunlularla bu vadi üzerinde temasa geçmişlerdi. Akkoyunlular bilhassa bu vadiye doğru nüfuz ettiklerinde kaçınılmaz olarak Çepnilerle çatıştılar. Evlilik yoluyla Akkoyunlularla ittifak kurmuş olan III. Aleksios da bunu fırsat bilip 1380'de kışlaklarından yaylalara çıkarken, Harşit Çayı'nın aşağı çığırında ve batı yamaçlarında Çepnilerle büyük bir çatışmaya girdi ve Çepnileri Trabzon'un yaylalarından Sümüklü (Simikle) Yayla'ya ulaşmadan önce bozguna uğrattı. Buna rağmen Çepniler bu vadide tutunmayı başardılar [46]. Çepnilerin 1380'den sonra Kadı Burhaneddin'in müttefiki haline gelmesi, onların Akkoyunlulara karşı elini güçlendirdi ve Kadı Burhaneddin'in Osmanlılar ile çatışmasında Akkoyunlular ile ittifak yapması, Çepnileri kendi bölgelerinde çatışmasız bir konumda tuttu. Daha sonrasında Akkoyunluların Uzun Hasan zamanında emperyal bir güç haline gelmeleriyle (1457-1478) birlikte, Woods'un ifadesiyle,

> yeni emperyal ideoloji içinde hükümdarın kutsanmasına ve kişiliğinin güçlenmesine, buna eşlik edecek biçimde siyasî sistemde merkezîleşme eğilimini arttıran uyarıcıların çoğalmasına karşın, imparatorluğun ikili doğası, [bir taraftan da] onun varlığını sağlayan temel gerçek olarak ortaya çıkmıştı. Aslında konar-göçer Türkmen bileşeni devasa ölçülerde genişlemiş ve güçlenmiş, [daha önce konfederasyona dahil olmuş olan] Alpağut, Bayramlu, Dögerli ve Hacılı gibi *Çepni [a.b.ç]*, Ağaçeri ve Sadlu [grupları] şimdi Akkoyunlu askerî seçkinlerinin tamamlayıcı bir parçası haline gelmişti[47].

II. Aldı Bey'in liderliğindeki Çepniler Uzun Hasan'la birlikte Osmanlılara karşı düzenlenen seferlere katıldı. 1488'de Uzun Hasan'ın oğulları ve diğer hanedan mensupları arasında çıkan iktidar kavgasında Çepniler, Yakub Bey'in tarafında saf tuttular[48]. Yakub Bey, Sultan olduktan sonra muhtemelen onun himayesinde kalmış ve ona desteklerini sürdürmüşlerdir. Yakub'un ölümünden sonra, Şah İsmail'in ortaya çıkıp Akkoyunlu bakiyesine hâkim olması ve Safevî

---

kendisi bu hanedandan kadınlarla evlenmişti (bkz. Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd: XV. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi*, çev. T. Bıyıklıoğlu, Ankara, 1948: TTK Yayınları: 63-64.)

[45] Woods, *The Aqqoyunlu...*: 46. Buna göre, Akkoyunlu Tur Ali Bey'in Trabzon'a karşı düzenlediği 1348 seferinde Bayburt ve Erzincan'ın Eretna beylerinin yanısıra Çepni ve Bozdoğan aşiretleriyle birlikte çalışması, bu farklılığa işaret eden önemli verilerden biridir.

[46] Bryer, "Greeks and Türkmens...": 133.

[47] Woods, *The Aqqoyunlu...*: 120-121.

[48] *ibid.*: 140, 202.

hanedanını kurmasıyla birlikte, en azından Çepnilerin bir bölümü bu karizmatik önderin hizmetine girmiş ve Safevî hanedanına bağlı kalmışlardır[49].

II. Mehmed'in Trabzon'u almasından sonra, Osmanlı mülhakatı içinde kalan bölgede Çepni beylerine ait dirlikleri koruduğunu biliyoruz. Özellikle Ordu-Giresun hinterlandında Çepnilerin nihaî köylüleşme süreci böyle başlar[50]. Ancak Uzun Hasan'ın ve daha sonra Safevîlerin elinde kalan Karasu ve Yukarı Çoruh havzasındaki konar-göçer Çepni grupların heterodoks kimliklerini koruduğu, sonrasında "Kızılbaş" olarak tasnif edildiği ve yayla hareketlerine devam ettiği görülür. Çaldıran Savaşı'ndan (1514) sonra ibre bu grupların aleyhine dönmüş ve Çepniler tedricen, İran tarafında kalanlar dışında, aşiret asabiyelerini kaybetmişlerdir.

Çepniler, Osmanlı belgelerinde münferiden değil "toplu halde" tekfir edilmiştir. Mehmed Âşık'ın 16. yüzyılın sonlarında kaleme aldığı *Menâzir'ül-Evâlim*'de ve başka yerlerde bu eserden yapılan istinsahlarda Trabzon'un batı ve güney taraflarındaki dağlarda yaşayan Çepniler tabiatça "kaba" ve "kötü ahlâklı", "gayrımedenî", "kâfir Kızılbaş", hatta "aptal olanları Şiî Şahı'na tapan" bir Türk aşireti olarak tanımlanmıştır[51].

22 Nisan 1921'de Vavuk Geçidi, Rawlinson.
[*Adventures in the Near East* 1918-1922 (1923)]

[49] Bkz. Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, 1976: Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları.
[50] Sümer, *Oğuzlar...*: 331.
[51] Franz Taeschner, "Mehmed Aschyqs Bericht über die Tschepnis", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 76 (1922): 282; Sümer, *Oğuzlar...*: 331.

16. yüzyılın ortalarında Harşit Çayı vadisinde (bilhassa Kürtün Kazası'nda) yoğunlaşan Çepni Türkmenlerin tamamının "Kızılbaş", dolayısıyla İran'a göç etme eğiliminde veya İran'a casusluk yapma eğiliminde olan bir taife olarak tasnif edildiği görülür[52]. Bu yüzden de Doğu Karadeniz ve hinterlandındaki devlet görevlerinden ve imtiyazlarından uzak tutulmaları için pek çok emir ve talimat gönderilmiştir[53]. Bu durumda Çepniler için seçenekler belirginleşmiştir: Ya Doğu Karadeniz'in yüksek vadilerine girip gözden ırak olacaklar ya da İran'a veya tâkip edilmelerinin zor olduğu başka yörelere göç edeceklerdir. Aynı durum Lazlar için de geçerlidir[54]. Doğu Karadeniz yaylalarına çıkan vadilerde yerleşmeye başlayan Çepniler, bundan sonra Osmanlı vesikalarında daha çok "eşkiyalık" vakaları ile gündeme gelirler.

VI. Aşiret Düzeninin Çöküşü ve Coğrafyaya Dair

Doğu Karadeniz'in bugünkü etnik durumuna bakıldığında, Çepni Türkmenlerinin hangi bölgelere sızıp yerleşebildikleri ve nerelere erişim sağlayamadıkları açıkça görülür. Buna göre Maçka Vadisi ile Tonya Vadisi'nin aşağı kısımları Çepnilerin erişimleri ve tabii olarak tutunmaları bakımından başarısız oldukları sahalardır. Çepniler daha çok Harşit Çayı havzasına ve bu havzanın denize açılan kesimlerine, Vakfikebir-Akçaabat artalanı ile Giresun ve Ordu'nun dağlık kesimlerine hâkim olabilmişlerdir[55]. Maçka'ya yönelik akınları ve yerleşme giri-

---

52 BOA, A. DVNSMHM.d. 5/1401, 17 Ramazan 973 (7 Nisan 1566).

53 Çepnilerin yerine Rumlu (Anadolulu) taifenin görevlendirilmesi için yerel yetkililer sürekli uyarılırlar. Örneğin 1573 yılında Ardanuç Kalesi'nin fethinden sonra kethûdalığına nasp olunan kişinin Çepni olmasından bahisle, "serhadde Çepni taifesinin istihdamı münasip olmadığı" bildirilir (BOA, A. DVNSMHM.d. 25/517, 14 Şevval 981/6 Şubat 1574). Erzurum Beylerbeyi'ne yollanan bir hükümde Hınıs Kalesi ağasının gönderdiği mektuba göre kalede 20 kadar Çepni ve doğudan (İran'dan) gelen Kızılbaşın bulunduğunun haber alındığı, durumun incelenip düzeltilmesi buyurulur (BOA, A. DVNSMHM.d. 31/800, 27 Recep 985/31 Mayıs 1577). Çepnilerin istihdamındaki israr ve lâkaydînin İstanbul'da hiddet yarattığı ve bu yolda haber alınan yerlerin taşra yöneticilerine haberci çıkarıldığı görülür: "Südde-i Saâdetimde verilen ahkâm-ı şerifede gönüllü gediği verildiği istima olundu, buyurdum ki Musa Çavuş vardıkda bu bâbda gereği gibi mukayyed olub min bâ'd Çepni ve Tat taifesine asla gönüllü gediği tevcih olunmayub emr-i şerîfe mugayir iş olmağdan hazer edesin, dâima emr-i şerîfimin maznûn-ı hümâyûnuyla amel eyleyesin" (BOA, A. DVNSMHM.d. 31/800, 27 Recep 985/10 Ekim 1577).

54 Erzurum Beylerbeyi'ne gönderilen 1583 tarihli bir hükümde Çepnilerle birlikte Lazların da adı geçer: "...Erzurum gönüllüleri ekserî lâyıksız ademler olub mahlûl vâki oldukda emir ibraz idenler hep Laz ve Çepni ve dirliğe müstehak olmayan kimseler olduğu bildirilmeğle, mahlûl düşdükde eli emirli ata ve dona ve cebe ve cevşene kâdir yarar Rûm yiğitlerine virüle..." (BOA, A. DVNSMHM.d. 48/1035, 28 Safer 991/23 Mart 1583).

55 Bryer'ın vurguladığı gibi Trabzon'a bağlı altı *banda*'dan sadece Philabonites (Harşit Çayı vadisi) tamamıyla Türkmenlerin eline geçmişti. *Banda* idarî ve askerî olarak örgütlenmiş vadiler anlamına geliyordu. Diğer altı *banda*, Akçaabat Kalemina Deresi (*Trikomia*), Trabzon, Maçka ve Hamsiköy (*Matzouka* ve *Palaimatzouka*), Yomra (*Gemora*), Sürmene (*Sourmaina*) ve Rize (*Rhizaion*) 9. yüzyıldan 1461'e (Trabzon'un fethine) kadar askerî yapılarını korudular ve Osmanlı yönetimi altında birer *kaza* veya *derebeyliği* haline geldiler. Bryer'a göre bu devamlılık

şimleri başarısızdı. Daha doğuda ise hiç şansları olamazdı. Zira kendileri kadar savaşçı ve zor coğrafyaya mükemmelen uyum sağlamış (Lazlar, Tzanlar, Hemşin Ermenileri ve Gürcüler gibi) gruplar buralarda yaşıyordu. Üstelik ve belki de en önemlisi, doğuya gittikçe içine girilen subtropik iklimin yarattığı yağmur ormanları ile yüksek Alpin çayırlardaki otlaklık alanlar hariç, kuzeyde denize bakan yamaçları saran ve küçükbaşların otlamasına imkân vermeyecek bir eğime sahip sık ve (hayvancılık açısından) yararsız bitki örtüsü küçükbaş hayvancılıkla geçinen konar-göçerler için bu yöreyi ekonomik olarak cazibesi olmayan bir alan haline getiriyordu[56]. Maçka ve bazı vadiler Trabzon merkezinin hinterlandında olmak bakımından iyi örgütlenmiş, yoğun tarımcılığa yatkın ve kalabalık gruplarca iskân edilmişti. Bryer'in vurguladığı gibi, sadece aniden değişen coğrafya değil, ayrıca Trabzon'la yaylalar arasındaki kaleler de Türkmenlerin gözünü korkutmuştu[57]. Bu yüzden Trabzonlularla sadece yaylaları için çatışmak göze alınabilirdi.

Bu yüzden Çepniler, "Mîr-i Çepniyân" olarak anılan Hacıemiroğlu Süleyman Bey zamanında (hâkimiyeti 1386-1398) görece daha seyrek yerleşilmiş olan ve Alpin çayırların denize daha yakın noktalara kadar uzanabildiği Giresun Dağları ile yaylamaya çok elverişli geniş platoları barındıran Ordu hinterlandına yayıldılar[58]. Hatta kıyılarda ilk Türk yerleşimleri ortaya çıktı[59]. Buralar, aynı zamanda Trabzon Rum imparatorlarının elinin kolayca uzanabildiği, kolayca asker sevk edebileceği yerler de değildi. Öte yandan Trabzon imparatorları Süleyman Bey'in babası Hacı Emir'le evlilik yoluyla akrabalık ilişkisi kurarak bu tehdidi – en azından bir süre– evcilleştirmişti. Hatta *Panaretos Tarihi*'nde anlatıldığına göre imparator III. Aleksios, 1361 yılının kışlak zamanında Hacı Emir'i kendi kalesinde ziyaret etmiş; Süleyman Bey'i de kızlarından biriyle evlendirerek "damadı" haline getirmişti[60]. 1398'de Süleyman Bey, Osmanlı Sultanı I. Bayezid'in (Yıldı-

---

bir muhafazakârlığa işaret etmiyordu; aksine bu coğrafya ortaçağ ile modern sınırların devamlılığını zorunlu hale getiriyordu (Anthony Bryer, "Greeks and Türkmens...": 117).

[56] Subtropikal bitki örtüsü ve nemlilik küçükbaş hayvancılığa elvermez. Orman örtüsü altında yer alan *Veronica persica*, *Sedum pallidum* subsp. *Bithynicum* ve *Sedum spurium* gibi subtropikal bitki türleri, orman kenarlarında ve açık alanlarda da devamlılık gösterir. Açık alanlardaki çayırlardaki otlar yüksek yağışlılık nedeniyle çabuk büyür ve küçükbaş hayvanların otlamasına ve aralarında dolaşabilmesine izin vermez. Öte yandan coğrafyanın yüksek eğim içeren ve dar vadilerden oluşan yapısı büyük sürülerin girip çıkmasına imkân tanımaz. Bu yüzden küçükbaş hayvancılık imkânsız olduğu gibi, büyükbaş hayvancılık da büyük miktarlarda hayvanı hâvi sürülerin hareketinden ziyade, hanelere ait küçük sürülerin dere kenarlarına yayılması ve yazın her ailenin kendi hayvanlarını münferiden yaylalara çıkarması şeklinde cereyan eder.

[57] Bryer, "Greeks and Türkmens...": 119.

[58] Süleyman Bey zamanında Hacıemiroğlu Çepni beyliğinin merkezi Mesudiye'nin Kale köyünden bugünkü Ordu şehrinin 4 km. güneyindeki Eskipazar'a taşındı.

[59] Bryer'in belirttiği gibi 1318'deki kayıtlarda, "Türk Pazarı" (bugün Pazarsuyu köyü) ve burası ile Ayvasıl arasında "Omidia" olmak üzere iki yeni yerleşim zuhur eder. Omidia adı daha sonra kaybolur, fakat Bryer burasının daha sonraki Akköy (bugünkü Bulancak) olduğunu tahmin ediyor (bkz. Bryer, "Greeks and Türkmens...": 134).

[60] Bryer, "Greeks and Türkmens...": 131.

rım) hâkimiyetini kabul etti ve bunun karşılığında "Vilâyet-i Çepni"nin yönetimi Hacıemiroğulları'na bırakıldı. Trabzon'un batısında Hacıemiroğulları'nın Osmanlı'ya vassallığı kısa sürdü. Zira Emir Timur'un Osmanlı hanedanını târumar etmesi ile 1402'den sonra Hacıemiroğulları yeniden özerk bir beylik haline geldi. II. Murad devrinde Amasya Valisi Yörgüç Paşa'nın (valiliği 1426-1437) çevredeki özerk emaretleri çeşitli şekillerde Osmanlı'ya tâbi hale getirdiği bilinse de Hacıemiroğulları'nın bundan etkilenip etkilenmediği meçhuldür. Doğu Karadeniz'deki muhataralı durum I. Bayezid'in oğlu II. Mehmed (Fatih) tarafından 1461'de fethedilen Trabzon'da Osmanlı sancak yönetiminin tesis edilmesiyle sona erer. Ancak bu sıkıntılı bölgede Osmanlı hâkimiyeti yerel dinamiklerle çok fazla oynayamayacakları bir sıkışıklık içinde kalmıştır.

Nitekim yukarıda belirtildiği gibi, 15. yüzyılın sonlarında Şehzâde Selim'in buraların topoğrafyası ve iskân şekli yüzünden dile getirdiği serzeniş, coğrafyanın bu Osmanlı şehzâdesi için çekicilik arz etmeyen çetin yapısını ortaya koyuyordu. Selim'e göre Giresun sadece bir kaleden ibaretti, Kürtün ise hem geliri düşük hem de dağlık olduğu gibi köylerinde birbirine bitişik bir ev bile yoktu. Şiran da, benzer biçimde az köylü ve fakir bir nahiye olup yarısından çoğu da "Kızılbaş"tı[61]. Ne var ki, Çepnilerin Giresun Dağları'nın kuzeyine inmeleri, onların hayatını tamamen değiştirecekti. Zira denize açılan vadi aralarında kurdukları köylerde küçükbaş hayvancılığı sürdürmeleri ve topyekûn yaylacılık yapmaları çok mümkün değildi. Bu yüzden bu vadilerde küçük tarım arazileri yaratarak mütevazı bir tahıl üreticiliğine geçtiler ve yavaş yavaş büyükbaş hayvancılığa döndüler[62]. Bu dönüşüm, önceki aşiretli hayatı gereksiz hale getirmiş ve köyler halinde örgütlenmiş, beylerin yavaş yavaş toprak ağası haline geldiği yeni bir toplumsal dokuyu doğurmuştu. de Planhol'ün bugünkü durumu gözlemleyerek isabetle kaydettiği gibi, yüksek yaylaların altında yer alan ve orman sınırını oluşturan kotlarından itibaren açılan, yüksek eğimli ve sıkı bir bitki örtüsü ile kaplı aşağı Pontos vadileri, Türk hayvancıları için hareket alanını darlaştıran yeni sığınma alanları yaratmıştı[63]. Bu yörenin görünümü, böylelikle Trabzon ve Rize'nin sahil ardı hayatının geçim ve örgütlenme şekline benzemeye başladı. Doğal olarak bu dönüşüm, yerleşik Sünni İslâm'ın kurumlarının eski konar-göçerlere daha kolay nüfuz etmesini de sağlıyordu. Aşiret örgütlenmesine gerek kalmadı, zira artık kitlesel transhümans göçleri ortadan kalkmıştı ve bu görece boş sahada yaylalarla ilgili rekabet görece sınırlıydı[64].

---

[61] Topkapı Sarayı Arşivi, no. 5970'ten akt. Tansel, *Sultan II. Bâyezit'in...*: 266-267.

[62] de Planhol, "A Travers...": 10.

[63] Bu ağalar zaman içinde köylerdeki nüfuzlarıyla hakimiyetlerini pekiştirmiş, kendilerine bağlı silahlı gruplar beslemiş ve birbirleriyle nüfuz mücadelesine tutuşmuştu. 18. yüzyıl boyunca, Osmanlı merkezinin etki ve gücünün zayıflamasına bağlı olarak Çepni ağaları ile Laz ağaları ve yerel ayanlar arasında sık sık çatışmalar çıkmaktaydı (bkz. Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, Trabzon, 2000: Serender Yayınları: 79).

[64] Bu sınırlılık hiç rekabetin olmadığı anlamına gelmez. Ancak bu rekabetin boyutu küçüktür ve aşiret gibi büyük organizasyonların topyekûn müdahalesini veya bu yapıların birbirine girmesini gerektirmez. Batıdan doğuya Toroslar boyunca ve Kürt yaylacılığı söz konusu

Belgeler, Harşit Vadisi ve çevresine yerleşen Çepni Türkmenlerin konar-göçer hayatı terk edip köylüleşmeye başladığı ve geçim tarzı olarak dar sahalarda tarım faaliyeti ile Doğu Karadeniz tipi hayvancılığı benimsediğini gösterir. Osmanlı tahrir sistemi bu bölgeyi tımar ve zeametler biçiminde örgütleyebileceği ve vergi bekleyebileceği bir hazır köylük saha halinde bulmuştur. İlk Osmanlı politikası tımarların büyük ölçüde Çepni beylerine verilmesi yönündedir; ancak bazı durumlarda bunun aksi durumlar da vâkidir [65]. Esasen 15. yüzyılın ikinci yarısında bölge Osmanlı hâkimiyetine girdiğinde Osmanlı toprak sisteminin ana unsurları burada kolayca uygulama alanı bulmuştur. Çepni beylerinin hükmettiği alanlarda tımar ve zeamet uygulaması güçlükle karşılaşmadan yürürlüğe konulmuştur. Zira, en azından başlangıçta, beylerin hisseleri korunuyordu ve onların daha önce toprak tevcih ettiği kişilerin tevcih haklarına riayet edilmiştir[66]. İlk Osmanlı defterinde (MAD 828) Giresun'dan Torul'a kadar uzanan bu geniş alan, Çepni beyleri döneminde mevcut yapının sürdürüldüğü ve geniş biçimde "Zeâmet-i Kürtün" adıyla tasnif edilerek tımar sistemine dahil edilmiş bir bölge olarak görülür. 1486 tahririnde daha önce Çepni beylerinin toprak verdiği veya köy geliri tevcih ettiği kişilerin tımar sahibi olup sipahileştiği de izlenir. Osmanlı mevcut düzeni bozmamıştır. I. Selim devrinde (1512-1520), bu düzenin sürekliliğine işaret edecek biçimde olağan idarî taksimata geçilmeden, bölge için "Kürtün Kazası" ve "Çepni Vilâyeti" tâbirleri devam eder [67]. Osmanlı idaresi bu

olduğunda ise çatışma ve rekabetin boyutlarının büyük ve ancak büyük organizasyonların varlığı, idamesi ve müdahalesi ile hallolabilir olduğunu görürüz.

[65] En yüksek yerlerdeki yerleşmeler bile tahrir edilmiş, bunların tımar veya zeamet halinde tevcihleri sağlanmış ve defterli hale getirilmişti. Örneğin Kürtün Kazası'nda, vadi içinde yer alan Karaçukur köyü gibi, Süme (Seyitali) Vadisi'nin doruklara en yakın kesiminde yer alan Oğuz ve Karakaya köyleri bile deftere alınmış ve zeamete verilmişti. Vadinin üst bölümünde köy ("karye") olarak kaydedilen yerler aslında birer yayla idi. Karaçukur önce Çorum Sancak Beyi Sunullah'a zeamet olarak tevcih edilmiş, sonra onun elinden alınmakla birlikte zeamet olarak muhafaza edilmişti (bkz. BOA, A. DVNSMHM.d. 1/155, 22 Şevval 961/22 Eylül 1554). Karakaya köyü sipahi tımarı olarak tevcih edilmiş (bkz. BOA, A. DVNSMHM.d. 79/975), Oğuz ise zeamete ayrılmıştı (bkz. BOA, AE.SAMD.III. 171/16700, 3 Zilkade 1124/2 Aralık 1712 ve BOA, AE.SABH.I. 71/4929, 26 Muharrem 1199/ 9 Aralık 1784).

[66] 1486 tarihli ilk tahrir defterinde (TD 52) Kürtün'e bağlı Çepni köylerinin neredeyse tamamının daha önce bizzat Çepni beyleri tarafından kendilerine "tımar" verilen sipahilerin elinde bulunduğu, Osmanlıların bunu bozmadığı görülür. Örneğin ilk defterlerden birine (MAD 828) göre Bayramoğlu köyünün bir tımar hissesi Hayyat Yusuf'a Çepni beylerine yaptığı hizmet karşılığında verilmiş, sonra bu durum Osmanlı idaresince sürdürülmüştür. İsmailbeyli köyünde bir tımar hissesine sahip Zeyneddin oğlu Ali ise kadim Çepni beylerinden birinin oğluydu. Osmanlı idaresi vakfiyelerde de aynı yolu izlemiştir. Bedrama hisarını fetheden Kürtün beyi Melik Ahmed'in vakıfları olduğu gibi kayda geçmiştir. Çepni Süleyman Bey Yakub Halife adlı bir şeyhin zaviyesi ve camii için, Çatak, Iklıkçı, Kuzapa, Ebrigeriş ve Arpa köylerini vakfetmişti (bkz. Feridun Emecen, "XV-XVI. Asırlarda Giresun ve Yöresine Dâir Bâzı Bilgiler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4 (1989): 166, dn. 34). Kürtün Kazası 1486'da "Kadimî Çepni beylerinden" Eşter Bey'in oğlu Mustafa Bey'e zeamet olarak tevcih edilmiş ve kaza 28 dirliğe ayrılmıştı (Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara, 2002: TTK Yayınları: 359-360).

[67] Emecen, "XV-XVI. Asırlarda...": 157-158.

şekilde eski düzeni benimseyip tercih ettiği beyler lehine revize ettikten sonra, köylük hayatın aşiret ilişkileriyle idaresi iyice imkânsız hale gelecektir. Buna bağlı olarak, Çepni reislerinin Osmanlı düzeniyle uyumlaşarak sipahileşmesi, ama bu yolun izlenemediği, başka deyişle Osmanlı-İran çekişmesinde "Kızılbaş" olarak tekfir edilenlerin bulunduğu bölgelerde ise yerel yöneticilere genellikle itibar edilmediği görülür. Bölgede Osmanlı gözetiminin hâkimiyetinden itibaren daha güçlü olmak kaydıyla Türk yerleşimleri yavaş yavaş, tarımsal geleneği kesintiye uğratmaksızın köylülüğün etkisine maruz kalmış, hiçbir konar-göçer aşiret artık bu alana girememiştir[68]. Sadece daha önce şekillenmeye başlayan Çepni toprak ilişkilerinin Osmanlı düzenine intibakı değil, aynı zamanda Trabzon, Tirebolu ve Giresun gibi kadim limanlar üzerinden Osmanlı'nın bu bölgeye erişiminin diğer yerlere göre daha kolay olması da bu düzenin ikamesi bakımından kolaylık yaratmıştır.

I. Selim devrinde 1515/1516 tarihli ilk deftere göre Giresun-Torul-Dereli üçgeninde 65 köy ve 7 mezra vardı. Hiç gayrimüslim nüfus bulunmayan bu köylerin neredeyse tamamı Çepni Türkmenlerince kurulmuş ve Osmanlı yönetimince "müsellem" veya "derbendci" köyü olarak kaydedilmişti. Yani bunlar askerî görev verilmiş köylerdi[69]. Bu askerî görevin kaynağı ise doğal olarak Safevîlere karşı mücadeleydi.

Aşiret Hayatının Devamlılığı ve "Kızılbaşlık"

Doğu Karadeniz'de Çepni Kızılbaşlığının 16. yüzyılın ilk yarısında en etkin noktasında olduğu söylenebilir. Ancak Osmanlı baskısının giderek artmasıyla yukarıda sözü edilen hareketlenmeye bağlı olarak, Doğu Karadeniz'de kalanların korunaklı vadi içlerinde izole hale geldiği ve Güvenç Abdal Ocağı üzerinden Alevi-Bektaşi yoluna dahil olan Çepni Kızılbaşlığının tedricen küçülen ve birbirinden ayrışan öbekler halinde yaşayabildiği görülür. Güvenç Abdal Ocağı'nın merkezi olan Kürtün ve civarı bu öbeklerden biridir[70]. 17. yüzyılın başlarında

---

68 de Planhol, "A Travers…": 11.

69 Emecen, "XV-XVI. Asırlarda...": 162.

70 Bu bölgede Güvenç Abdal tekkesinin varlığını ve yaygınlığını şüpheli hale getirmek üzere Osmanlı evrakının bölgedeki ocak ve tekkelerle ilgili kayıtlarından yola çıkarak yapılmış bir çalışmada yazar, kayıtlarda Güvenç Abdal adında müşahhas bir dervişin peşine düşmüş ve bu bölgede bu isimde bir dervişin ve ona atfedilen bir tekke/ocak vb. oluşumun bulunmadığını tespit ederek bu "bilgilerin kamuoyunun önüne konan iddiaların zayıflığını" göstermeye yettiğini söyler (bkz. Mehmet Fatsa, "Çepnilerin Dinî Mensubiyeti ve Kürtün'de Bir Tekke: Güvenç Abdal Meselesi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 13, 2012: 27-48). Kürtün'ün Taşlıca köyünde kendilerini Güvenç Abdal'a bağlayan bir derviş çizgisinin halen yaşaması ve Orta ve Doğu Karadeniz Alevilerinin büyük bir kısmının bu ocağa bağlı olması ise "belge yokluğu" tespitinden hareketle bu ocağın varlığını şüpheyle karşılamanın hayata pek uymadığını gösteriyor. Bölgede halen Güvenç Abdal Ocağı'na bağlı dedeler etkindir. Bu dedelerin bir kısmı Niksar köylerinde ve Şiran'ın Kırıntı köyünde yaşarlar. Güvenç Abdal Ocağı'na bağlı bölge Alevilerinin büyük çoğunluğu ise "Çepni" olarak bilinir. "Kızılbaşlık üzerinden" Alevi/Bektaşi yoluna giren Çepnilerin Doğu ve Orta Karadeniz'de dağıldığı ve perakendeleştiği, büyük kısmının başka yörelere çekildiği de bilinen bir gerçektir. Başka yörelere dağılan, özellikle Batı Anadolu'ya giden Çepni Alevilerin başka ocaklara bağlı oluşu ve Karadeniz'de

Yayla göçünde purunca ile süslenmiş inek
[Mustafa Reşat Sümerkan, *Trabzon El Sanatları*, 2016]

bile Kürtün Çepnileri, Kızılbaş tâkibatının önemli ama dirençli odaklarından olmuştur. Yüzyılın başında Kürtün kazasına Batum ve Trabzon Beylerbeyliği üzerinden asker sevk edilmiş ve başta Kızıl Şah olmak üzere bazı Kızılbaş önderleri katledilmişti. Harşit Vadisi'ndeki zeamet sahipleri de uyrukları olan köylülerin "Kızılbaşa uyup" isyan etmeleri ve vergi tarh olunan mahsulü vermemeleri nedeniyle uyarılıyordu[71].

II. Bayezid devrinde ortaya çıkan ve Safevîlerin yukarı Fırat ve Dicle havzalarında güç kazanmalarına yol açan "Kızılbaş" ayaklanmaları, Doğu Karadeniz'i de etkilemiş ve dağlık alanda yaşayan "Kızılbaş" Çepnileri kendisine çekmişti. Bu dönemde, daha önce kurulmuş pek çok "Kızılbaş" yerleşimi Safevîlere teveccüh ederek bozulmuş veya bu gruplar Şah İsmail ile birlikte harekete geçmiş, buna karşı da Osmanlı yönetimi "Kızılbaş" olmayan Çepnileri Şah'a karşı sevk etmeye uğraşmış veya "Kızılbaş" olanları Sünnileştirmeye çalışmıştı. Bu gruplar 1517'de Çaldıran Seferi'ne ve Erzincan civarında bu sefere yönelik ön kuşatmalara katılarak Osmanlı başarısında rol oynamışlar; bu yüzden de bazı Çepni liderlerine tımarlar dağıtılmış, kimi Çepni "yoldaşları" ise bennâğa kaydedilmeye-

kalanların büyük kısmının hâlâ Güvenç Abdal Ocağı'nın tâlipleri halinde kalması, bu ocağa ilişkin yerel bilginin "tevatür" olmadığını gösterir. Bununla birlikte odaklanılması gereken konu, Güvenç Abdal adında bir dervişin bu bölgede gerçekten yaşayıp yaşamadığı değil, neden buralarda bu ocağın ayakta kaldığı ve bu ocağın tâliplerinin hikâyenin *Hacı Bektaş Velâyetnâmesi*'ye giden kökenine bağlılığını bugüne kadar nasıl sürdürdükleridir.

[71] Bkz. BOA, A. DVNSMHM.d. 78/581, 22 Rebiülevvel 1018 (27 Haziran 1609) ve BOA, A. DVNSMHM.d. 80/151.

rek aşardan gayri vergilerden muaf tutulmuştu. Çaldıran Savaşı'nın ardından Şah İsmail'e teveccüh eden veya mecbur kalarak İran tarafına geçenlere, geri dönüp eski yerlerini şenlendirmeleri halinde mülklerinin iade edileceği, bazı liderlere ise tımar tevcih edileceği vaad edilmişti[72]. Buna uyanlar oldu ve eski yurtlarına dönerek büyük ölçüde Sünnileştiler ya da dışarıdan bakıldığında Sünni akaidince yaşadıkları görüldü[73]. Trabzon engeli ortadan kalktıktan sonra, 17. yüzyıl Lazistan'ında şiddetlenen alan hâkimiyeti mücadelesi içinde artık taraf olmuşlardı. Son zamanlara kadar Hıristiyan Santa'lılarla ve mürted Oflularla sorunlar yaşadılar[74].

Doğu ve Orta Karadeniz'de "Kızılbaş" yolundan gelip Alevi/Bektaşî inancını yürüten Çepnilerin bir yandan köylüleşmek, Karadeniz topografyasına uygun olarak yerleştikleri yerlerde birbirlerinden koparak küçük hane öbekleri şeklinde bir desen içinde dağılmak ve vadiler yüzünden birbirinden kopmak, öte yandan Sünni denizinin içinde kalmak suretiyle aşiret yapılarını kaybettikleri ve bu yüzden 17. yüzyıldan başlayarak hızla azaldıkları bir vakıadır. Bu bölgede "köy Aleviliği" bu yola girmiş ve Osmanlı evrakından izlenebildiği kadarıyla çok daha geniş bir kitlenin mensup olduğu heterodoks eğilim böylelikle parçalanıp dağılmıştır. Öte yandan konar-göçer hayvancılığı 19. yüzyıla kadar sürdürebilen Batı Anadolu Çepnileri aşiret yapılarını ve bununla birlikte Aleviliklerini de muhafaza edebilmişlerdir[75]. Çok daha yakın bir tarihte (1862-1864 Ahmed Vefik Paşa

---

72 "Bundan evvel Kızılbaş gaflet ile gelüp Kürtün vilâyetine girüp re'aya zarûrî ita'at edüp bile gitmişler idi, mülkleri ve esbabları satıldıktan sonra yine vatanlarına gelüp mülkleri kendülerine emr olunmuş idi. Şol re'aya ki gelüp mülküne mutasarrıf oldu hoş; ve illâ gelmeyen re'ayanın ve gelüp mülküne mutasarrıf olmayan re'ayanın mülklerin her kim tasarruf ederse bennâk resmin ve öşrün ve sair rüsûmun sâhib-i timâra edâ eyleye..." (TD 52'den akt. Emecen, *ibid.*: 166). Bu kayıttan sözü edilen reayanın zorla götürüldüğü gibi bir anlam çıksa da durum pek böyle değildir. Zira özellikle Kürtün'de neredeyse 14. yüzyılın başlarına inen bir Kalenderî kolonizasyonu vardır ve Kürtün Çepnilerinin büyük kısmı Hacı Bektaş'ın abdallarından Güvenç Abdal'a bağlanmıştır (Güvenç Abdal'ın Kalenderîliği için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler*, Ankara, 1992: TTK Yayınları: 199-204). 16. yüzyılın başında bu durum devam etmekte ve yerel ocaklar Şah İsmail'in karizması etrafında birleşmektedir. Kürtün Çepnileri bu aspirasyonun dışında değildir. Ancak belge bize, Osmanlı idaresinin Şah'la hareket edenlerin dönmeleri halinde mülklerini eskiden olduğu gibi tasarruf edebileceklerini söyler. Ne var ki bu dönüşün bir maliyeti vardır: Osmanlı onların varlıklarını artık "Kızılbaş" olarak devam ettirmelerini istemeyecektir. Zira İran tehdidi ve rekabeti devam etmektedir. Bu durumda bir taraftan gizli bir Kızılbaşlığın yürüdüğü, bir taraftan da bir kısım Türkmenin ise Sünnileştiği söylenebilir.

73 Emecen, "XV-XVI. Asırlarda...": 162.

74 Bryer, "Greeks and Türkmens...": 133.

75 Yerleşikleşme ile Sünnileşme arasında doğrusal bir ilişki olduğu kabul edilebilir. Ancak konar-göçer olanlar arasında da, çok daha az olmakla birlikte, Sünni yönelimler görülür. Ne var ki bu Sünnilik Cahen'in isabetle belirttiği gibi, bir tür "halk İslâmı"dır ve gezgin dervişlerin, tüccarların ve *uç*larda yaşayan askerlerin sunduğu bir İslâmdı (bkz. Cahen, *Pre-Ottoman...*:). Öte yandan konar-göçer hayvancı Türkmenlerin çok büyük bir kısmı, yine bu dervişlerin yaydığı Sufî ve Bâtınî inançların etkisinde kaldılar. Selçuklu veziri Cuveynî'nin kaleme aldığı *Atabet'ül-Ketebe*'de Mangışlak kışlaklarında yaşayan Türkler için bu yüzden "Türkmen" değil, doğrudan doğruya *Küffâr* deyimi kullanılır (Durand-Guédy, "The Türkmen-Saljūq...": 19).

iskânında) yerleşmeye zorlanan ve konar-göçerliği terk eden Batı Anadolu Çepni grupları aşiret ilişkilerini kaybetmiş olsalar da Aleviliklerini sürdürebilmişlerdir. Doğuda ise çok daha önce (16. yüzyıldan itibaren), bu kez coğrafyanın zorlamasıyla yerleşmek zorunda kalanlar, hem yerleşmenin getirdiği yeni şartlar hem de Osmanlı idaresinin yerleşikleşmeye bağlı olarak çok daha kolay nüfuz edebilmesi yüzünden, çok daha erken bir tarihte aşiretli olmaktan çıkmış, Alevilikleri çökmüştür. Bu yüzden bugüne kadar gelebilen Doğu ve Orta Karadeniz Aleviliği, büyük ölçüde dağ köylerinde, parçalanmış ve birbirinden uzaklaşmış şekilde görülür.

11. yüzyıldan itibaren bu bölgeye nüfuz eden büyük Türkmen kitlesinin bir kısmı ise 15. yüzyıla gelene kadar çoktan Sünnileşmişti. Bu durum, özellikle Giresun Dağları'nın kuzeyine geçmiş Türkmenlerin kurduğu köylerde gözlemlenir. Çoğunluğu yine Çepni olan bu Türkmenler, daha erken köylüleşmiş, aşiret ağları çözülmüş ve Sünniliğin etkisine girmişti. Çepni beylerinin de vakıflarla desteklenmiş cami ve medreseler kurduğu bilinir. Bu girişimler, aşiret yapılarının yerini alan ve yerleşik bir bölge egemenliği tesis etmeye çalışan emirliklerin içine girdiği yeni sosyo-ekonomik durumun bir tezahürüdür. Emirler aşiretleri aşan ve toprak gelirine dayanan yapılar kurmaya çalışırken, bu yapıların meşruiyetini temin edecek bir *ethos*'un da peşindeydi. Bu *ethos*'un kurucu bileşeni elbette Sünni İslâmın insanları toprağa ve emire bağlayan hukukî çerçevesi idi. Dolayısıyla bu emirlerin gözetiminde yerleşik hayata geçen Çepnilerin hızla Sünnileştiği görülür.

VII. Sonuç

Özetle Giresun-Ordu hintarlandındaki köy yerleşmeleri, aşiret asabiyesini muhafaza edebilecek yapıları koruyamadılar. Bunun bir nedeni, yukarıda ayrıntılı biçimde yer verildiği gibi küçükbaş hayvancılıktan kopuş ve tarım etkinliğinin öne çıkmasıydı. İkincisi, Osmanlı hükümranlığı altında aşiret yapılarının toptan çözülmesine bağlı olarak, kendilerini bir arada tutacak düşman aşiretlerin varlığının ortadan kalkmasıydı. Bugünkü köy deseni üretim ilişkileri ve topografyaya uyarlanma bakımından bu gelişimin hem nedeni hem de sonucudur. de Planhol'un özellikle Giresun köyleri için söylediği gibi, büyük birlikler halindeki köyler, daima birkaç mahallenin [ya da mezranın] gevşek bir düzende biraraya gelmesiyle oluşmuş; çoğunlukla gözle görülür biçimde bahçelerin içine dağılmış, birbirine patikalarla bağlanmış evlerden oluşur[76].

Yaylalar, dağların hem kuzey hem de güneyinde yaşayanlar tarafından kullanılır. Üstelik buralar Yeşilırmak vadisi gibi çok uzak mesafelerden gelen yarıgöçerler için bile çekicidir. Hatta Bafra'dan veya Yeşilırmak deltasından gelen bazı gruplar 15 gün süren uzun yolculukları göze alarak sürüleri için

[76] de Planhol, "A Travers...": 7.

transhümans faaliyeti yürütürler[77]. Bu durum, yaylalar için pek çok nizaya ve davalaşmaya yol açmıştır. Örneğin Giresun'un Dereli Kazası'na bağlı Kızıltaş köyünün Yukarı Belen ve Yedigöz yaylaları ile Aksu köyünün Hapan ve Yavuzkemal yaylaları Samsun'un Çarşamba Ovası'nda ve Tokat'ta bulunan bazı köylerle yayla ihtilafı yaşamakta ve aralarında yayla davaları bulunmaktadır. Kızıltaş köyünde söylendiğine göre bu yaylaların aidiyeti yüzünden 1959 yılında köyler arasında büyük bir kavga çıkmıştı. Bu nizaya ve kavgalara rağmen, Aksu yaylalarına hâlâ Çarşamba civarından koyun getirenler olmaktaymış. Bu güncel gözlemler de Planhol'ün 1960'ların başında yaptığı tespiti doğrular. Buna göre "kadimden beri" Ordu-Giresun yaylaları sadece kuzey-güney yönündeki transhümansa değil, aynı zamanda doğu-batı yönünde (daha zahmetli) bir transhümansa da sahne olmaktadır. Planhol'ün bahsettiği gibi *Canik* veya *Cenik* adının sadece Karadeniz'de "kışlak" anlamına gelmesi ve bugün bile yayla nizalarında taraf olarak uzun mesafeli bir transhümans gayretine girişenlerin "Canik"ten gelmeleri anlamlıdır. Dikkat edilirse, yayla ve niza kavgalarında eski aşiret veya cemaat adları geçmez ve köylerle ilişkilenir. Yüksek ortaçağdan kalan ve Osmanlı yönetiminin tevarüs ettiği aşiret ve beylere özgülenen yaylalar düzeninin, hızlı köyleşmeye bağlı olarak yaylacılığı sürdüren köyler esasına göre yeniden tasnifiyle aslında bir taraftan eski transhümans ilişkileri korunmuş, bir taraftan da bu durum yeni bir form kazanmıştır. Aşiretler köyler halinde perakende olduktan sonra, eski düzenin izleri kendisini sadece yayla ilişkilerinde muhafaza edebilmiş,

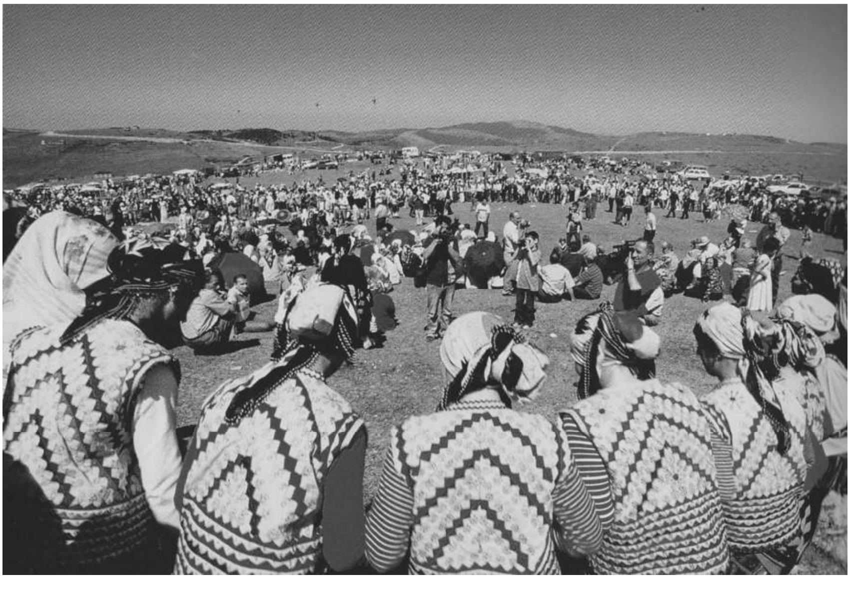

Düzköy Çoban Şenliği'nde horon
[Mustafa Reşat Sümerkan, *Trabzon El Sanatları*, 2016]

[77] de Planhol, "A Travers...": 8.

ama parçalanan asabiyeye uyarak köylük düzen oluşmuştur. Köylere yerleşenlerin hızla tarımcı hale gelmesi ve esas ilişkileri kıyı kasabaları ve onlar üzerinden deniz yoluyla kurmaları, bu uyarlanmayı büyük ölçüde kolaylaştırır. Bu durumda aşiret gibi bir ilişki ağının darmadağın olacağı koşullar egemen hale geleceği gibi, "köy" bile yerel işlevleri şüpheli bir toplumsal birlik biçimi halini almıştır.

Doğu Karadeniz ve Kafkasya'nın hayvancı (*pastoralist*) halkları, büyük ölçüde etnik gruplar, onların alt-grupları ve vadi birlikleri şeklinde örgütlenmiştir. Esasen etnikliği ve etnik-altı gruplaşmaları temin eden de vadi sistemleriydi. Özellikle Kafkasya'da o kadar çok etnik grup vardır ki her biri aşiretin yerini tutan, toplumsal ve siyasal işlevlerini üstlenen bir toplumsal örgütlenme olarak tanımlanabilir. Çoğu zaman Kafkasyalı ve Doğu Karadenizli insanlar birlikte hareket etme ihtiyacı duymazlar; bu yüzden aşiret gibi bir birlik gereksizdir. "Köy" ise –az sayıdaki toplu köyler dışında– "varsayılır" ve tamamen idarî ihtiyaçların doğurduğu bir kategoridir. Köyden ziyade mahalle, hatta tek başına hane veya birkaç (ya da "pek çok") haneden oluşan sülâle (*klan*), ihtiyaç duyulan işbirliği ve dayanışma için yeterlidir. Nadiren daha geniş bir birlikte hareket etme ihtiyacı doğduğunda ise "vadili olmak" yeter. Bazen bir veya birkaç sülâlenin (*klanın*) bir vadiyi tuttuğu ve vadiyle özdeşleştiği görülür[78]. Zira tehditler vadinin dışından gelir; üretim için, ticaret için, toplumsal ve kültürel hizmetler için örgütlenme vadiler içinde gerçekleşir. Etnik birlik ise daha soyut bir düzlemde, kültürel birliğin ve kimliğin kurucusudur; nadiren gerek duyulan bir dayanışmaya temel teşkil eder ve yayla şenliklerinde kendisini yeniden üretir.

Bryer'in isabetle vurguladığı gibi, "büyük aile" (*klan*) esası Doğu Karadeniz ve Kafkasya toplumsal örgütlenmesinde merkezî konum işgal eder. Hangi aileye mensup olduğunuz, hangi görevlerde olduğunuzdan veya ne kadar toprağa sahip olduğunuzdan daha önde bir statü simgesidir. Sadece Pontos Rum dünyası değil, onun çevreleyen Laz ve Çoruh (*Akampsis*) vadilerinin halkları da benzer bir anlayışa sahiptir. Kafkasya tarihi zaten neredeyse "canlı bir şecere" olarak okunur ve coğrafyanın dikte ettiği bu toplumsal katmanlaşma zihniyeti, Kafkasya'ya yanaşan bütün halkları, sadece Trabzonluları değil, Türkmenleri de etkisi altına almıştır. Doğu Karadeniz, bu açıdan da esasen Kafkasya'nın devamıdır. Vadiler toplumu, o vadilerde yaşayan "büyük aile"nin inşa ettiği bir gerçekliktir. Trabzon İmparatorluğu, bu yüzden, kendisini de vadiler (*banda*'lar) halinde örgütlemiştir[79]. İmparatorlukta her biri genellikle bir veya birden çok vadiye hükmeden Skolarioi, Doranitai, Kabatzitai, Tzanihitai gibi Rum ve Laz klanları çok güçlüydü. Dolayısıyla Trabzon İmparatorluğu batısındaki Doğu Roma'ya göre daha korporatist ve klanik bir yapıdaydı. Soylu klanlar, kuşaklar boyunca birliklerini koruyor ve siyasî mücadelede birleşik bir güç olarak hareket ediyordu[80]. Osmanlıların Doğu Karadeniz idarelerini aynı şekilde vadiler üzerinden yürütmeleri de bu yüzden tesadüf değildir.

78 Bugünkü İkizdere Vadisi bunun en tipik örneğidir. Bütün vadi, neredeyse deniz seviyesinden Ovit Geçidi'ne kadar Ekşioğulları soyunun yaşam alanıdır.
79 Bkz. Bryer, "Greeks and Türkmens...": 133.
80 Shukurov, *The Byzantine…*: 415.

Bu bölgede yaylalar köylere aittir. Köylerden belli yaylalara çıkılır. Herhangi bir klanın veya aşiret benzeri yapının toplu halde yaylaya çıkması pratiğine rastlanmaz. Bazı yerlerde bütün bir köyün yaylaya çıktığına tanık olunur. Bu pratiğin sürekliliği o köyün hayvancılıkla iştigal biçiminin niteliğine bağlıdır. Büyükbaş hayvancılık esas olmakla birlikte, hayvancılığın temel geçim etkinliği olduğu yüksek köylerde, örneğin Giresun'un Bulancak Kazası'na bağlı Tandır ve Kızılev (şimdi Aydınlar) gibi köylerde durum böyledir. Burada, de Planhol'ün bahsettiği gibi, çekirdek bir yerleşimin nüfus artışına bağlı olarak mahalleler halinde yaylalara doğru yürüdüğünü görürüz. Kızılev, zaten dağınık bir manzara arz ediyor ve Kızılev Deresi'nin yamaçlarına mahalleler halinde yayılmış bulunuyordu. Bu mahallelerden Tandır, 1960'ların başında nüfusunun artışına bağlı olarak köy statüsü elde etti. Ne var ki, her ne kadar bu yerleşim "köy" olarak tanımlansa da Çatalçam Deresi boyunca yaylalara doğru giderek kalabalıklaşan bir mahalleler konglamerası halindeydi. Aşağıyatak ve Karaağaç mahalleleri güzlelere ve yaylalara çok fazla yaklaşmış yerleşimlerdi. Aralarındaki rakım farkı görece yüksek olmakla birlikte, aralarındaki mesafe çok kısalmıştı[81]. Bu, zaman içinde nüfus baskısı nedeniyle yaylalar ve güzleler ile sürekli yerleşimler arasındaki mesafenin kısaldığına, köylerin büyürken sürekli olarak parçalanma eğilimi içinde bulunduğuna tanıklık eder.

Bu görünüm, "dağlı üretim stratejisi" (*montane production strategy*) kavramını, Doğu Karadeniz ve Kafkasya için işlevsel kılar. "Köy" adı verilen konglamera tipi yerleşim öbekleri birliği içinde sürekli yerleşen vadi sâkinleri, kendi küçük ve özel mülk halindeki tarım alanları içinde, birbirine mesafeli duran hanelerde yaşarken, aynı hane esasına göre yaylacılık yaparlar; ama yaylalarda, yine köy ya da birkaç köy esasına göre ortak mülkiyet söz konusudur. Yayla tipinde yüksek otlatma alanlarının köylere çok yaklaştığı yerlerde, günübirlik hareket söz konusudur. Ancak bu mesafenin arttığı yerlerde, örneğin Pazar ve Ardeşen ile Hemşin yaylalarının, Giresun ile Karagöl yaylalarının, Ordu ile Çambaşı yaylalarının örneklediği gibi, toplu halde mevsimlik yer değiştirme pratiği işler. Bu pratiğin, özellikle Ordu-Giresun hattında, örneğin Bulancak'ın güneydeki köylerinde çok yakın olan yayla alanları için de geçerli olduğu görülür. Bu örnekler bize, hayvancılık ekonomisi bakımından topografik ve ekolojik şartların "gelenek"le birleşmek suretiyle farklı transhümans stratejilerini hayata geçirdiğini gösterir. And Dağları'ndaki "koloni" biriminin yerini burada "vadiler" almıştır.

Türkmenlerin bölgeye yerleştiği erken dönemlerden itibaren bu ekonomi, hızlı köylüleşme ile birlikte, aşiretin kolayca dağılmasına yol açmıştır. Aynı Türkmenlerin (Çepnilerin) batıya yayılan konar-göçer öbekleri, aşiret asabiyesinin önemli bir tutunum kaynağı olan Aleviliği de muhafaza ederek, Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ikinci yarısında onları zorla toprağa bağlı hale getirene kadar, aşiret tipi örgütlenmelerini koruyabilmişlerdir. Hakkari Dağları'nda ve Batı

[81] 1150-1300 metre kotlarına yayılmış olan Aşağıyatak Mahallesi, Yanıkoğlan Güzlesi'ne 1,7 km. kadar yakındır. 1800-2000 metredeki Tandır Yaylası ile mesafesi ise sadece 4 km. idi. Bunun gibi Kızılev'in Derecikalanı Mahallesi (rakım 1150-1200 metre), deniz seviyesinden 1600-1650 metre yükseklikteki Uzunkıran ve Elbehasan Güzlelerine 1,5 km. mesafededir.

Zagroslar'da, benzer coğrafî şartlarda köylerde yaşayan Kürtlerin ve Nasturîlerin büyük kısmı ise aşiretli yapılar halinde varolmayı sürdürmüşlerdir. Bütün bu örnekler dağ hayvancılığının (*mountain pastoralism*) özel türlerine işaret eder. Bir kısmı aşireti muhafaza eder, bir kısmı ise bu tür yapılarla çoktan vedalaşmıştır. Bu durum nasıl açıklanabilir? Hakkari ve Zagros dağlarında köy hayvancılığının (*peasant pastoralism*) aşireti çözen etkisi görülmez. Bunun en önemli nedeni, yakın zamanlara kadar, özellikle ulusal sınırların çizilmesinden sonra giderek sönümlenmekle birlikte, Van Gölü'nün güneyi ile Musul düzlükleri arasında konargöçer hayvancılığı sürdüren büyük aşiretlerin varlığıdır. Doğu Karadeniz'in arkasında böyle geniş kışlak düzlükleri yoktu. Oysa Anti Toros-Zagros çizgisinde göçenlerle dağ köylüleri (yaylabauern), bu iki formasyon birbirini tehdit eder ve asabiyesi yüksek bu konar-göçerlere karşı güçlü durmak ve varlık ve ekonomilerini korumak bakımından dağ hayvancıları için aşiret yapısının muhafazası kritik bir önem arz etmiştir. Aşirete karşı aşiret! Üstelik köylü veya göçebe, bütün bu gruplar büyük küçükbaş sürüleriyle transhümansa veya mevsimlik göçe uyarlanmıştır. Doğu Karadeniz'de ve Kafkasya'da, coğrafya ve tarih küçükbaş hayvancılığı zorlaştırdığı gibi, aşiret mücadelelerini ve dayanışmalarını belki tarihin derinliklerinde eşelenerek bulunabilecek bir geçmişte bırakmıştır.

Kaynakça

Adams, Robert McC. (1974), "The Mesopotamian Social Landscape: A View from the Frontier", *Reconstructing Complex Societies* (der. C. B. Moore), Cambrigde, Mass.: Supplement to BASOR, No. 20: 1-13.

Arbos, Philippe (1923), "The Geography of Pastoral Life: Illustrated with European Examples", *Geographical Review*, 13/4, 1923: 559-575.

Barth, Fredrik (1961), *Nomads of South Persia: Basseri Tribe of the Khamseh Confederacy,* Boston: Little Brown and Company.

Bostan, Hanefi (2002), *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara, 2002: TTK Yayınları.

Bryer, Anthony (1975), "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Papers*, 29: 115-151.

----- (1982), "The Question of Byzantine Mines in the Pontos: Chalybian Iron, Chaldian Silver, Koloneian Alum and the Mummy of Cheriana", *Anatolian Studies*, 32: 133-150.

----- (1986), "Rural Society in Matzouka", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, der. A. Bryer ve H. Lowry, Birmingham ve Washington D.C.: University f Birmingham Centre for Byzantine Studies: 53-90.

Buccelati, Giorgio (1988), "The Kingdom and Period of Khana", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 270: 43-61.

----- (1990), " 'River Bank', 'High Country', and 'Pasture Land': The Growth of Nomadism on the Middle Euphrates and the Khabur", *Tall-al Hamidiya II* (der. S. Eicher, M. Wäfler ve D. Warburton), Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht (OBO Series of Archaeology): 87-118.

Bunnens, Guy (1999), "Arameans, Hittites and Assyrians in the Upper Euphrates Valley", *Archaeology of the Upper Syrian Euphrates, the Tishrin Dam Area. Proceedings of the International Symposium held at Barcelona*, Jan. 28th-30th, 1998 (der. G. del Olmo Lete ve J.-L. Montero

Fenollós), Barcelona: Institut del Pròxim Orient Antic, Universitat de Barcelona: 605-624.

Cahen, Claude (1968), *Pre-Ottoman Turkey: A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History c. 1071-1330*, New York: Taplinger Co., Inc.

Demir, Necati (2012), "Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinde Çepni Türkmenleri ile Güvenç Abdal Ocağı'nın Kuruluşu", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırmaları Dergisi*, 63: 77-110.

Durand-Guédy, David (2011), "The Türkmen-Saljūq Relationship in Twelfth-Century Iran: New Elements Based on a Constrastive Analysis of Three *Inšā* Documents", *Eurasian Studies*, 9/1-2: 11-66.

Emecen, Feridun (1989), "XV-XVI. Asırlarda Giresun ve Yöresine Dâir Bâzı Bilgiler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4: 156-166.

Fatsa, Mehmet (2012), "Çepnilerin Dinî Mensubiyeti ve Kürtün'de Bir Tekke: Güvenç Abdal Meselesi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 13: 27-48.

Gilbert, Alan (1983), "On the Origins of Specialized Nomadic Pastoralism in Western Iran", *World Archaeology*, 15: 105-11.

Gologlu, Mahmut (2000), *Trabzon Tarihi*, Trabzon: Serender Yayınları.

Hinz, Walter (1948), *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd: XV. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi*, çev. T. Bıyıklıoğlu, Ankara, 1948: TTK Yayınları.

Hütteroth, Wolf-Dieter (1959), *Bergnomaden und Yaylabauern im mittleren Kurdischen Taurus*, Marburg: Selbstverlag des Geographischen Institutes der Universität Marburg.

Lees, Susan ve Daniel BATES (1974), "The Origins of Specialized Nomadic Pastoralism: A Systemic Model", *American Antiquity*, 39: 187-193.

Lehmann-Haupt, Carl Friedrich (1988[1912]), Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt, Band II: Auf chaldischer und griechischer Spur im türkischen Ostarmenien, in Nordassyrien und vom Grossen Zab zum Schwarzen Meer, 1. Hälfte: Das Türkische Ost-Armenien – In Nord-Assyrien.* Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag.

Liverani, Mario (1973), "The Amorites", *Peoples of the Old Tastement Times* (der. D. J. Wiseman), Oxford: Clarendon: 100-133.

----- (1987), "The Collapse of the Near Eastern Regional System at the End of the Bronze Age: The Case of Syria", *Center and Periphery in the Ancient World* (der. M. Rowlands, M. Larsen ve K. Kristiansen), Cambridge: Cambridge University Press: 66-73.

Matthews, Victor H. (1978), *Pastoral Nomadism in the Mari Kingdom (ca. 1830-1760 B.C.)* Cambridge, Mass.: American Schools of Oriental Research Dissertation Series.

McClellan, Thomas C. (1992), "The 12th Century BC in Syria: Comments on H. Sader's Paper", *The Crisis Years: The 12th Century BC, from Beyond the Danube to the Tigris* (der. W. A. Ward ve M. S. Joukowsky), Dubuque: Kendall/Hunt: 164-173.

Montero, R. G., J. MATHIEU ve C. SINGH (2009), "Mountain Pastoralism 1500-2000: An Introduction", *Nomadic Peoples*, 13/2, 2009: 1-16.

Ocak, Ahmet Yaşar (1992), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler*, Ankara: TTK Yayınları.

Orlove, B. S. ve D. W. Guillet (1985), "Theoretical and Methodological Considerations on the Study of Mountain Peoples: Reflections on the Idea of Subsistence Type and the Role of History in Human Ecology", *Mountain Research and Development*, 5/1, 1985: 3-18.

de Planhol, M. Xavier (1963), "A travers les Chaînes Pontiques Plantations Côtières et vie Montagnarde", *Bulletin da l'Association de Géograpes Français*, 311-312 (1963): 2-12.

Rhoades, R. E. ve S. I. Thompson (1975), "Adaptive Strategies in Alpine Environment: Beyond Ecological Particularism", *American Ethnologist*, 2/3: 535-551.

Rowton, Michael B. (1973), "Urban Anatomy in a Nomadic Environment", *Journal of Near Eastern Studies*, 32: 201-215.

----- (1974), "Enclosed Nomadism", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 17/1: 1-30.

----- (1976), "Dimorphic Structure and Topology", *Oriens Antiquus*, 15: 17-31.

Sader, Hélène (1987), *Les États Araméens de Syrie Depuis Leur Fondation Jusqu'à Leur Transformation en Provinces Assyriennes*, *Beiruter Texte und Studien*, Bd. 36, Beyrut: Franz Steiner Verlag.

----- (1992), "The 12th Century BC in Syria: The Problem of the Rise of the Arameans", *The Crisis Years: The 12th Century BC, from Beyond the Danube to the Tigris* (der. W. A. Ward ve M. S. Joukowsky), Dubuque: Kendall/Hunt: 157-163.

----- (2000), "Aramean Kingdoms of Syria: Origins and Formation Processes", *Essays on Syria in the Iron Age* (der G. Bunnens), Louvain: Peeters Press (Ancient Near Eastern Studies Supplement, 7): 61-76.

Sakaoğlu, Necdet (1971), *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, İstanbul: Milliyet Yayınları.

Salzman, Philip C. (1971), "National Integration of the Tribes in Modern Iran", *Middle East Journal*, 25/3: 325-336.

Schniedewind, William M. (2002), "The Rise of Aramean States", *Mesopotamia and the Bible* (der. M. W. Chavalas ve K. L. Younger, Jr.), Grand Rapids: Baker Academic: 276-287.

Schwartz, Glenn M. (1989), "The Origins of Arameans in Syria and Northern Mesopotamia: Research Problems and Potential Strategies", *To the Euphrates and Beyond: Archaeological Studies in Honour of Maurits N. Van Loon* (der. O. M. C. Haex, H. H. Curvers ve P. M. M. G. Akkermans), Rotterdam: A. A. Balkema: 201-227.

----- (1995), "Pastoral Nomadism in Ancient Western Asia", *Civilizations of the Ancient Near East* (der. J. Sasson), New York: Scribner: 249-258.

Sherratt, Andrew (1981), "Plough and Pastoralism: Aspects of the Secondary Products Revolution", *Pattern of the Past: Studies in Honor of David Clarke* (der. I. Hodder, G. Isaac ve N. Hammond), Cambridge: Cambridge University Press: 261-305.

Shukurov, Rustam (2016), *The Byzantine Turks, 1204-1461*, Leiden: Brill.

Smith, John Masson Jr. (2000), "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qīshlāqs and Tümens", *The Mongol Empire and Its Legacy*, der. R. Amitai-Preiss ve D. O. Morgan, Leiden, Boston, Köln: Brill: 39-56.

Sümer, Faruk (1976), *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları.

----- (1972), *Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları (2. Baskı).

Taeschner, Franz (1922), "Mehmed Aschyqs Bericht über die Tschepnis", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 76: 282-284.

Tansel, Selâhattin (1966), *Sultan II. Bâyezit'in Siyasî Hayatı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Tapper, Richard (1983), "Introduction". *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*, der. R. Tapper, Kent: Croom Helm Ltd: 1-83.

Tezcan, Semih ve H. Boeschoten (2001), *Dede Korkut Oğuznameleri*, İstanbul: Yapı ve Kredi Yayınları.

de Tona, Carla de (2011), "Mothering Contradictory Diasporas: Negotiation of Traditional Motherhood Roles among Italian Migrants Intımacy and Italian Migrant Women in Ireland", *Intimacy and Italian Migration: Gender and Domestic Lives in a Mobile World*, der. L. Baldassar ve D. R. Gabaccia, New York: Fordham University Press: 101-112.

Uluçay, Çağatay (1954), "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 6/9: 53-90.

Yücel, Yaşar (1983), *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, Ankara: Sevinç Matbaası.

Zarins, J. (1990), "Early Pastoral Nomadism and the Settlement of Lower Mesopotamia", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 280: 31-65.

Öz: Güncel literatür, aşiret örgütlenmesinin kaynağını konar-göçer hayvancılığa bağlamamak konusunda hemfikir görünmektedir. Ancak konar-göçer hayvancılığın tarihsel ve coğrafî koşullara bağlı olarak geçirdiği dönüşümlerin ve aldığı yeni şekillerin aşiret örgütlenmesinin çözülmesine yol açtığını göstermek ve bu yolla bu geçim biçimi ile bu toplumsal örgütlenme biçimi arasındaki ilişkiye güçlü bir biçimde yeniden işaret etmek mümkündür. Özellikle Doğu Karadeniz ve Kafkasya coğrafî alanları, özgül tarihsel ve ekolojik koşulları nedeniyle, buraya giren ve konar-göçer hayvancılıkla yaşayan aşiretlerin farklı hayvancılık stratejilerine uyarlanmak yoluyla çözülmelerini göstermek bakımından iyi bir örnektir. Bu çözülmenin burada köylüleşmeyi ve dolayısıyla aşiretsizleşmeyi doğurması, kaynağında konar-göçer hayvancılığın olduğu aşiret tipi toplumsal örgütlenmenin ne şekilde dönüştüğüne ilişkin fikir vermektedir. Benzer stratejileri benimsemekle birlikte "aşiret"li yapıları koruyan başka formasyonlarda aşiretin direncini anlamak bakımından da Doğu Karadeniz ve Kafkasya'nın coğrafî koşullarına eğilmek ve buradaki tarihi bu gözle ele almak oldukça yararlıdır. Bu makale bunu denemektedir.
Anahtar sözcükler: Konak-göçer hayvancılık, dağ hayvancılığı, köylü hayvancılığı, transhümans, aşiret, Doğu Karadeniz, Kafkasya, *Alpwirtschaft*, dağlı üretim stratejisi, Çepni Türkmen Aşireti.

An Inquiry into Pastoral Nomadism and Tribal Geography in Eastern Black Sea Region and Caucasus:
"Why Are There No Tribes?"

Abstract: Contemporary literature seems to agree on not establishing a relationship between the origin of tribal organisation and pastoral-nomadism. However, it is possible to demonstrate that the transformations of pastoral-nomadism due to historical and geographical conditions and the new shapes it has taken resulted in the disintegration of tribal organisation, thus strongly reaffirming the relationship between this mode of subsistence and social organization. Due to their specific historical and ecological conditions, the geographical areas of Eastern Black Sea and Caucasus are especially illustrative examples for showing the disintegration of tribes subsisting on animal husbandry as a result of adapting to different husbandry strategies. That this disintegration lead to the emergence of peasantry and demise of tribal structures in these regions give us some clues about how tribal social organization based on pastoral nomadism transformed. It is also helpful to address the geographical conditions of Eastern Black Sea and Caucasus in order to understand the resistance of the tribal formations which preserved their tribal structures despite adopting similar strategies and approach the history of the region from this perspective. This article is such an attempt.

Keywords: Pastoral-nomadism, mountain pastoralism, peasant pastoralism, transhumance, tribe (*ashirat*), Pontos, Caucasus, *Alpwirtschaft*, montane production strategy, Chepni-Turkmens.

Dersim Külliyatında Ayrıksı İki Roman: Remzi Aydın'ın *Sahipsiz Çığlıklar* ve *Toprak Dile Geldi* Romanlarında Halk Tahayyülleri*

Seren ÜSTÜNDAĞ**

I. Giriş

Dersim 1937-38, Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, belki de halk ile devletin en büyük uzlaşamama, dolayısıyla da çatışma alanlarından biri olmuştur. Bir taraftan bir olgu olarak 1937-38 sürecinin kendisi yaşandığı dönemde, Dersim Harekâtı, iktidarın kendi konumunu belirlemede ve aldığı pozisyonu topluma ilan etmede bir araç olarak kullanılmış; diğer taraftan aynı tarihsel nokta, devlet ile onun "karşıtlarının" dilinde, birçok imkana –hem negatif hem pozitif anlamda– kapı açan, oldukça çeşitli bir söylem alanının zemini olmuştur.

Halk ile devlet arasındaki ayrımın tam da bir ispatı olarak, olayların yaşandığı yıllarda gazetelerde iktidarın dili ile, sonraki yıllarda ise roman aracılığı ile yazarlar tarafından Dersim 1937-38 tanımlanan, tanımlanırken çoklu müdahalelere uğrayan, zafer/isyan/katliam gibi birbirinden farklı ama birbirine tam da zıtlığıyla göz kırpan anlamlara bürünmüştür. Bunun bir yansıması olarak da "Dersim romanları" başlığında toplanabilecek bir roman külliyatı[1] oluşmuştur. Bu külliyatın tohumu da Cumhuriyet'in meşruiyetini savunma üzerine bir tez öne süren, Dersim'i 1937-38'i bir modernleşme hareketi olarak gören *Cemo* ve *Memo 1-2* adlı romanlar ile atılmıştır.

* Bu makalenin temel çerçevesi yüksek lisans tezimden yola çıkılarak yazılmıştır: "Between 'Rebellion' and 'Massacre' Discourses: Dersim 1937-38 in Turkish Novel" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.)

** Bilkent Üniversitesi, Türk Edebiyatı Bölümü yüksek lisans öğrencisi / seren.ustundag@bilkent.edu.tr

[1] Bknz. Ek 1.

Kemal Bilbaşar'ın 1966'dan itibaren art arda yayımladığı bu romanlarda halk "saf, iyi niyetli" dolayısıyla kandırılmaya açık, pasif bir nesne olarak tahayyül edilmiştir. Nitekim bu romanlara göre Dersim Harekâtı tam da bu saf/iyi niyetli halkı "aldatanlar"a karşı yapılır, harekât başarılı olur, böylelikle halk "hak ettiği" özgürlüğe Türkiye Cumhuriyeti'nin gücüyle kavuşturulur.

İlk nüvelerin atıldığı bu romanların ardından Barbaros Baykara, *Dersim 1937* ve *Dersim 1938* romanlarıyla Bilbaşar'ın bir adım ötesine geçerek doğrudan bir savaşa işaret eder. "Çıban"ın sökülüp atılmasını, vahşilerin ehlîleştirilmesini Dersim raporlarının[2] üslubu ile yeniden yazar. Başka bir deyişle, Bilbaşar'ın "köycü" tavrı Baykara'yı rahatsız eder ve oradakilerin köylü değil vahşi birer isyankâr, "hatta Ermeni"[3] olduğunun altını çizer.

Bilbaşar ve Baykara'nın romanlarından sonra, Dersim 1937-38'i konu alan pek çok farklı roman yazıldı. Bu iki yazarın aksine Dersim olaylarını, bir "katliam" olarak tanımlayan ilk roman olan *Serçe*[4] ancak 1980'lerin sonuna doğru yayınlandı. Bu tarihten sonra ise günümüze kadar çoğunlukla "Dersimli" yazarlar tarafından Dersim 1937-38 romanları yazılmaya devam etti; fakat Dersim halkı, yazılan her bir romanda farklı bir kimlik olarak tahayyül edildi: "Kürt", "Zaza", "Alevi direnişçi", "mazlum", "cahil", "kadim"... Etnik, dilsel, dinsel kimlik atıflarıyla beraber gelişen bu yakıştırmalar, aydın ile halk arasındaki ilişkinin pragmatik yönünü ifade etmekle beraber, bu atıflar yazarların kendi arka planlarıyla, politik ajandalarıyla paralellikler taşır.

Bu çalışmada söz konusu kimlik tahayyüllerinden biri olan, fakat onlardan farklı olarak modern olanın karşıtlığı, "kadimlik" üzerinden bir Dersimlilik/Dersim halkı/Dersim inanışı tahayyül eden *Toprak Dile Geldi* ve *Sahipsiz Çığlıklar* romanları incelenecektir. Remzi Aydın'ın sırasıyla Ağustos 2010 ve Ekim 2011 yıllarında, Kibele Yayınları tarafından basılan romanları, halk ile halkı tahayyül eden yazarların zihinsel kopukluğunun ve Dersim halkına/inanışına (yazarın Dersimli oluşu bağlamında kendine) doğru bir oryantalizmin (*self-oryantalizm*) metinsel karşılığı olarak okunabilir. Romanlarda, yazar hem metnin içinde hem de metin dışı "Önsöz" bölümlerinde, Dersim'i "Evrensel barışın kadim öğretilerini" içinde barındıran bir mekân/halk olarak tahayyül eder. Dersim/Dersimliler, bu noktada, modernizmin alıp götürdüğü bütün değerlerin halihazırda yaşadığı bir "öz" e dönüşür ve "halk", rastgele bir kitle-

---

[2] Bu üslup, oldukça oryantalist bir bakış açısını içerir. Dersim halkından, tıpkı basında olduğu gibi, ehlileştirilmeyi bekleyen vahşiler olarak bahsedilir. Bknz. Çalışlar, İzzettin. *Dersim Raporu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

[3] Bu atıf, özellikle 19. yüzyılın sonlarında, Dersim bölgesindeki Alevi Zaza, Kırmanç aşiretlerle Ermeniler arasındaki yakınlığın Osmanlı tarafından bir tehlike olarak görülmesine kadar uzanır. 1915'te de bölgede Ermenilere yardım eden kesimler olması, benzer bir imajı yeniden canlandırmıştır. Örneğin Bilal Civelek'in 2012 yılında basılan *Mustafa Kemal'in Kuşları Dersim Yanıyor* romanında, 1937-38'de devlete karşı gelenlerin aslında Ermeniler olduğunu, kendilerini Dersimli gibi tanıttıkları vurgulanır. Metin bu tezi ispat etmek için yazılmış gibidir. Civelek, Bilal. *Mustafa Kemal'in Kuşları Dersim Yanıyor*. İstanbul: Yediveren, 2012.

[4] Arslan, Ali. *Serçe*. İstanbul: Sistem, 1988.

den, sınırları/içeriği belli, kadim, benzerlerinden ayrılan bir bütüne dönüşerek "Dersim halkı" hâlini alır. Başka bir deyişle hem aydın/yazar kimliği ile "Önsöz" aracılığı ile, hem de metnin anlatıcı olarak metnin içinde, belirli bir Dersim halkı imajı kurulur ve bu tasarı roman aracılığı ile okura dayatılır.

İktidarın söylemlerine cevap verirken, başka bir iktidar alanı sunan adı geçen romanlarda, bu imajların yansımaları, tıpkı yazılan ilk romanlardaki gibi iyi ve kötünün keskin bir biçimde ayrıldığı ikili karşıtlıklar üzerinden verilir. Bu çalışmada da modern-modern öncesi, doğa-şehir/teknoloji, bireycilik-kolektiflik, şekil-öz gibi tematik karşıtlıklarla kurulan söylem alanı içinde halk ile halk tahayyülü arasındaki farkın izleri sürülecektir.

II. *Dersim Meselesi*'nden *Dersim Romanı*'na: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e *Dersim Meselesi*

Dersim 1937-38, Cumhuriyet'in en travmatik olaylarından biri olarak toplumsal hafızayı belirgin bir şekilde etkilemiştir. Dersim, Osmanlı'nın modernleşme/merkezîleşme süreci boyunca heterodoks etnik, dinî, dilsel yapısından ötürü sistematik bir biçimde marjinalleşmiştir. Osmanlı Devleti, her ne kadar çeşitli teşebbüslerde bulunsa da Dersim "fethedilmemiş" olarak kalmış ve Dersim sorunu olarak Cumhuriyet Türkiye'sine devrolmuştur.[5] Osmanlı Devleti'nin bu sorunu çözmedeki yaklaşımı olan ehlileştirme, fethetme ve yerleşme şiarı, yeni devletin başvurduğu temel politik ajandayı da etkilemiştir.[6]

1925'e kadar, yeni rejim Dersim ile ilgili raporlar hazırlıyordu fakat müdahale planı tam olarak belirlenmemişti[7]. Şeyh Said isyanı, yeni rejimin ajandasında, daha sert, reformcu ve daha baskıcı bir sayfa açtı. Bu kırılma yeni rejimin Dersim sorunu ile de daha yakından ilgilenmesi sonucunu doğurdu. Takriri Sükûn Kânunu'nun getirdiği güç, iktidarın tahayyül ettiği toplumu/halkı oluşturmak için iyi bir fırsata dönüştü. İktidar, uzlaşmadıklarını daha kesin ve daha kapsamlı bir biçimde ehlileştirmek, bunun gerçekleşmediği noktada "çıbanı söküp atmak" kararını verdi.[8]

---

[5] Dersim bölgesi, merkezileşen devlet için Tanzimat'tan itibaren tekinsiz bir yer olarak kodlanmış, disipline edilmeye çalışılmıştır. Burada fetih kavramı, bütünsel bir kontrol anlamında kullanılmıştır. Osmanlı Devleti ve Yeni Türkiye Cumhuriyeti, Dersim 1937-38'e kadar vergi, askerlik gibi gerekliliklerini buradan karşılamakta güçlük çekmiş, tam anlamıyla bölgeye hâkim olamamıştır. Gündoğdu, Cihangir ve Vural Genç. *Dersim'de Osmanlı Siyaseti*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013: 41.

[6] Akpınar, Alişan, Sezen Bilir, Serhat Bozkurt ve Namık Kemal Dinç, "II. Abdülhamid dönemi raporlarında 'Dersim Sorunu' ve Zihinsel Devamlılık." Der. Şükrü Arslan. *Herkesin Bildiği Sır: Dersim*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

[7] Cihangir Gündoğdu ve Vural Genç. *Dersim'de Osmanlı Siyaseti*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013: 52-53.

[8] Baran, Taha. *Basında Dersim*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014. "Dönemin Gazetelerinden Seçmeler": 197-242.

Yeni rejim, tahayyül ettiği kitleyi oluşturmak ve "çıban"ı söküp atmak amacıyla, müdahale araçlarını bölgeye taşıdı.[9] Yol, kışla, köprü inşaatları, büyük bir hızla başlarken Dersim, gazetelerde, "Makbul vatandaş ne değildir?"i öğretmek amaçlı kendine yer buldu.[10] 1926 tarihli rapor da bu metaforu ve Dersim'in iktidar nezdindeki karşılığını görmek bakımından çarpıcıdır: "Dersim gittikçe Kürtleşiyor, mefkûreleşiyor, tehlike büyüyor. Dersim, hükümeti Cumhuriyet için bir çıbandır. Bu çıban üzerinde kati bir ameliye ihtimalat-ı elimeyi önlemek, selameti memleket namına farzı ayindir".[11]

Bu metafor çerçevesinde gelişen devlet paradigması, devletin doğrudan müdahalesine dönüştü. İlkel, yabani, yağmacı olarak toplumun geri kalanına tanıtılan, bir an önce asimile edilmesi gerektiği vurgulanan Dersim, 1935 Tunceli Kanunu, akabinde Sel Harekâtı ile, ehlileştirilmeye çalışıldı.[12] Dolayısıyla, Türkiye'de toplumsal hafızada yer etmiş en büyük travmalarından biri olan Dersim olayları, devletin kendi toplum tahayyülünü inşa sürecinde oldukça verimli bir alan oluşturdu. Dersim "vahşilik", "ilkellik", "feodal ilişkiler", "şiddete meyilli karakter", "anlaşılmaz inanç geleneği" ile tanımlanarak yeni iktidarın, özellikle 1925 ile beraber iyice belirginleşen tutumunun meşruiyet zemini oldu. Bu süreçte devlete karşı direnen Seyit Rıza gibi figürler halkı sömüren, gerici dolayısıyla da aslında kişiliğinden soyutlanmış birer negatif imge olarak yeniden üretildi.

1938 sonrasında artık Dersim, devletin ele geçirdiği, sahip olduğu ve ehlileştirdiği dişi bir imgeye dönüşürken bu birleşimin sonucu olarak ortaya çıkacak yeni nesil de Cumhuriyet'in müstakbel makbul vatandaşları olarak tahayyül edildi. Nitekim romanlarda da bu "vahşi" ama "mert", "cahil" ama "zeki/çalışkan" halk, ehlileştirildikten sonra, sözgelimi, Türk komutanın büyük bir aşkla sevdiği karısı olabilecek, ona ve onunla beraber Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceğine, tam bir modern/eğitimli/laik[13] Türk yetiştirecektir.[14]

---

[9] Mamuratü'l-Aziz valisi Hasan Hilmi Paşa'nın 1890 yılında Dersim için kullandığı bu benzetme, Cumhuriyet döneminde de kullanılmaya devam etti. 1937-38 süresince de kullanılan bu metafor, "Dersim romanları"nda, farklı perspektifler ile sıklıkla kullanıldı. Bkz.

[10] Baran, 2014: 103.

[11] Bulut, Faik. *Dersim Raporları* İstanbul: Yön Yayınları, 1991: 165-178.

[12] *A.g.e.*, 77.

[13] Burada laiklikten kastedilen, devletin belirli bir bicimde inşa ettiği laiklik biçimidir. Alevi köylerine yapılan camiler örneğinde görüldüğü gibi, bu laikliğin inanç meselesini bireyin kendisine bırakan bir biçimde değil, devletin öngördüğü şekilde olması gerekliliği üzerinden düşünmek gerekir. Ayrıca, Alevilik, toplumun Sünni kesimine göre, devletin potansiyel laik/modern vatandaş tahayyülüne daha yakın olarak okunmuş, özellikle "devletçi" romanlarda bu oldukça belirgin bir imge olarak ön plana çıkmıştır. Bknz: Bozarslan, Hamit. 2003. "Alevism and the Myths of Research: the need for a new Research Agenda" s. 3-15, White, Paul Joseph ve Joost Jongerden, ed. *Turkey's Alevi Enigma: A Comprehensive Overview*. Vol. 88. Brill: 3.

[14] Burada, Said'in şark ile cinsellik arasında kurduğu ilişkiyi de göz önünde tutmak gerekir. Said, Edward. *Oryantalizm*. İstanbul: Metis, 2010: 323.

Dersim 1937-38 romanları, tam da bu imgelerin bir yarış alanı olarak doğdu: Dersim neresiydi, Dersimli kimdi? Neden bir dönem gazetelerde durmadan Dersim'in nasıl fethedildiği yazıldı? Dersim'de kendi kaderine terkedilmiş, "zavallı/kandırılmış" halkı kim kurtardı? Bu sorular belli bir söylem kolundan cevaplanırken, bunun karşı söylemini üreten kolda da "Dersimdeki katliamın sorumluları kimlerdi?", "Dersim halkı neden yok edilmeye çalışıldı?" sorularına cevap arandı. Dolayısıyla her iki söylem kolu da birbirine paralel bir biçimde "Dersimli kimdi ve Dersimli ne olmalıydı?" sorularının cevapları üzerinden bir anlatı geleneği oluşturdu.[15]

İlk söylem kolu, 1966 yılında Bilbaşar'ın *Cemo*'yu yayımlamasıyla başlar. Roman, 1937-38 öncesi süreci, özellikle Şeyh Said isyanını ve sonrasında gelişen süreci, Dersimli Cemo ve Memo karakterleri üzerinden anlatır. Cemo dağ köylüsüdür, yiğittir. Memo, ovalıdır, ozandır. Bu iki temel karakter, Bilbaşar'ın romanında ideal iki tipi temsil eder. Nitekim bu romanın hemen ardından yayımlanan ve *Cemo*'nun devamı/bütünleyicisi olan *Memo*[16] serisinde Memo karakteri tam bir potansiyel modern vatandaş figürü olarak çizilir. Oradaki feodal güçlerle savaşan, devletin kendisinden değil ama "namussuz" kaymaklarından/komutanlarından kaynaklanan yönetimsel sorunları çözebilecek kadar yiğit, askere gidip okuma yazma öğrenip hemen aydınlanacak kadar "zeki" olan bu karakter, Bilbaşar'ın ideal Anadolu köylüsüdür.

Bilbaşar'ın yarattığı bu çerçeve, ondan sonra yazılan romanları da bir anlamda belirlemiştir. Bilbaşar'dan sonra Dersim olaylarını anlatan, hatta romanlarının adı *Dersim 1937* ve *Dersim 1938* olan Barbaros Baykara, kendini Bilbaşar'a göre konumlayacak, onun kurduğu çerçeveyi eleştirecektir romanlarında. Zira Baykara'ya göre, Bilbaşar'ın betimlediğinin aksine Dersimliler "soylu vahşi"ler değildi, doğrudan vahşiydiler ve devletin onları ehlileştirmesi gerekiyordu. Komutan/kaymakam gibi devleti temsil eden figürler, Baykara'ya göre, Bilbaşar'ın

[15] Üstündağ, "Between 'Rebellion' and 'Massacre' Discourses" sf. 58.
[16] Bilbaşar, Kemal. *Memo.* Cilt 1-2. İstanbul, Tekin. 1969.

romanlarında haksızlığa uğruyor, bu vahşiliğe son verdikleri için aksine şükranı hak ediyorlardı. Bununla beraber Seyit Rıza, Besi gibi tarihi figürler ise zalim, isyancı olarak tanıtılıp Besi'yi alt etmek, Baykara'nın romanlarında bir izzeti nefis meselesi olarak işleniyordu. Nitekim söz konusu iki romanda da oryantalizmin "dişi" doğu atfı somut bir şekilde anlatıda kendine yer bulur: Yakalanacağını anlayınca intihar eden Besi'yi ele geçiremeyen Komutan Kemal direnişi bastırır, Dersimli bir beyin kızıyla da evlenerek Besi ve diğer bütün Dersimi alt etmiş, ehlileştirmiş olur. Ancak bu şekilde geleceğin ideal Türk'ünün üretileceği çerçeveyi kurulmuş olur: Bu çerçeve, zapturapt altına alınmış dişi doğu ve eril/güç sahibi batının gelecek nesli yetiştirecek olan verimli evliliğidir.[17]

Görüldüğü gibi, Bilbaşar ve Baykara'nın romanlarında Dersim olayları, devlete bir başkaldırı, bastırılması gereken bir isyan olarak görülür. İki romanda da doğu/doğulu kadın, disipline edilip ehlileştirilerek Dersim'in "fethi" tamamlanır. Bir yandan sorunun ağırlıklı sorumlularını tanımlarken bu iki yazarda bir miktar farklılık gözlenir. Bilbaşar'da feodal beyler/acımasız-rüşvetçi kaymakamlar kötünün temsilleri, Mustafa Kemal/Cumhuriyet iyinin temsilleridir; Baykara'da ise itaat etmeyen bütün "Dersimliler" kötü, devlet iyidir. Öte yandan "cahil halk" ile "vahşi halk" arasında gidip gelen "doğu/dağlı/Dersimli" algısı, kendi şarklarını kurgulayarak oryantalist bir tutumla roman geleneğini oluşturur.

Mustafa Yeşilova'nın 1976'da yayımlanan *Kopo* romanı da Bilbaşar'ın durduğu yere yakın bir yerden, (Cumhuriyet ve Atatürk'ün yarattığı kültürü benimseyip yaşananları yönetimsel cahilliklere, "gerici"lere yükleyen) bir "soylu vahşi" üretir. Fırsat verilirse, "bu insanlar"[18] tam da Cumhuriyet'in ideal laik, çağdaş vatandaşları olacaktır ve Kopo karakteri bu ideal tipin temsilidir.

Cumhuriyet ideolojisini benimseyen, bunun halk tarafından nasıl benimseneceğine işaret eden bu "tezli" romanların söylemlerini odağa alıp karşı tez üreten ilk romanların yazılması ise 1980'lerin sonunda gerçekleşir. Ali Arslan'ın 1988'de yayımlanan *Serçe* romanında, "Dersim katliamı"ndan sağ kurtulan, ardından "Serçe" kimliğiyle II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye'de çalışan bir kadının işçi/emekçi olarak karşılaştığı durumlar ele alınır. Dersim 1937-38 olayları, bu ilk romanda herkesin bildiği bir "sır"dır[19], fakat romanda öncelenen Serçe'nin işçi bir kadın olarak deneyimledikleridir. Buna rağmen, "katliam" kelimesi bir kırılmaya işaret ederek ondan sonra yazılan romanların da ağırlıklı tavrının işaretçisi olur. Zira bu romandan sonra 2010'lara kadar, Dersim romanları çoğunlukla Dersim 1937-38'i katliam olarak tanımlar ve ilk romanlardaki tezden türemiş fakat onun birebir aksi içeriklerle Dersim 1937-38 üzerinden bir "Dersimli kimdir?" ve "1937-38'de ne oldu?" sorularına cevap arar.

---

[17] Zeydanlıoğlu, Welat. 2009. "Beyaz Türk'ün Yükü": Oryantalizm, Kemalizm ve Türkiye'de Kürtler", *Toplum ve Kuram*, Sayı: 2: 195-211.

[18] Bu ifade, romanlarda sıkça kullanılmakta ve Dersimliler'e alternatif olarak kullanılmaktadır. Tunceli Kanunu ardından Dersim/Dersimli gibi isimler aslında yasaklanmıştır.

[19] Bu ifade metaforik olarak Dersim 1937-38'i tanımlamak için kullanılmıştır. Aslan, Şükrü (der.). *Herkesin Bildiği Sır Dersim*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Serçe ile başlayan kırılmadan itibaren, 1990'larda özellikle Munzur Çem ve Haydar Işık'ın romanlarında, Dersim olayları odağa alındı ve bir katliam olarak tanımlandı.[20] Seyit Rıza, Besi, Rehber, Zeynel (Seyit Rıza'nın yeğenleri) gibi Dersim 1937-38'in tarihsel figürleri bu romanlarda da birer karakter olarak kendilerine yer buldu, fakat örneğin Baykara'nın romanlarındakinin aksine Dersim halkı için devlete karşı "direnen kahramanlar" ya da halkına ihanet edip devlete ihbar eden "iç düşmanlar/işbirlikçiler" olarak gösterildiler. Halk ise bütün bu olan biten içerisinde "birlik" olamayan, yeteri kadar kendi kimliğine sahip çıkamayan bir kitle olarak kalmaya, aynı pasiflikle tasavvur edilmeye devam etti. Başka bir deyişle, Baykara ve Bilbaşar ile paralel olarak bu romanlarda da halk yine "cahil" olarak tanımlandı ve yeteri kadar "bilinç" sahibi olmamaları devletin bu katliamına maruz kalmalarının nedeni olarak görüldü.[21]

Dersim romanları, yukarıda bahsedilen iki söylem alanı ile Türk Edebiyatı içinde kendine has bir külliyat oluşturarak kendi özel çerçevesini oluşturdu[22]. Bununla beraber, özellikle Bilbaşar'ın romanları edebî bir tüketim döngüsüne girse de bu romanların çoğu, özellikle Cumhuriyet ideolojisini de eleştirerek

---

[20] Çem'in romanı üç cilt halinde sırasıyla 1990, 1991 ve 1993 yıllarında Deng Yayınları tarafından basılır. Daha sonra tek cilt halinde de basılmıştır. Munzur Çem. *Gülümse Ey Dersim*. İstanbul: Deng Yayınları, 2013.

[21] Örneğin, Çem'in *Gülümse Ey Dersim* serisinde bu, en temel vurgudur.

[22] Pınar Dinç, bu söylem alanını Dersim'in heterojen kimliğine dönük bir rekabet alanı olarak işaret eder. Bkn. Dinç, Pınar. "Novels and Short Stories as Products of Nationalist Competition: The Case of Dersim 1937–1938 in Turkish Politics and Literature." *Nationalities Papers* (2017): 1-14..

Dersim olaylarını katliam olarak tanımlayanlar, kanona girememişlerdir. Nitekim Tahir Alangu[23] söz gelişi *Cemo*'nun yazıldığı dönemde, Ömer Türkeş ise daha yakın bir tarihte Bilbaşar'ı köy romanları kanonuna dahil eder, fakat özellikle kendilerini Dersimli olarak tanımlayan yazarların aynı konudaki romanları, çoğunlukla kanon dışı kalır.[24] 2010'lara kadar, daha çeperde kalan yayınevleri tarafından yayımlanan Dersimli yazarların "Dersim romanları", Haydar Karataş'ın 2010'da yayımlanan *Gece Kelebeği-Perperika Soe* adlı romanı ile bir kırılma yaşar. Dersim 1927-38 anlatısı, ilk defa "Dersimli" bir yazarın kaleminden çıkıp İletişim Yayınları gibi ana akım bir yayınevinden basılma imkânı bulur.[25]

Aynı yıl yayımlanan *Sahipsiz Çığlıklar* romanının, Karataş'ın romanını aksine, daha zor bulunur olması ve Kibele Yayınları gibi ana akım yayıncılıkta tanınırlığı olmayan bir yayınevinden çıkması, Dersim romanlarının dolaşım/okunma deneyimlerinin de farklılaştığını göstermektedir. Karataş'ın romanı, "madunun" sesi olarak alımlanıp bu bağlam üzerinden "kabul" görürken[26] Aydın'ın romanları, 1980'lerin sonundan 2010'lara kadar yazılan diğer "Dersim romanları" gibi çeperde kalır. Başka bir deyişle bu denli geniş bir külliyata sahip Dersim romanları geleneğinden uzunca bir dönem, ancak Bilbaşar'ın romanları ulusal anlamda belli bir dolaşıma girebilmiştir.[27]

"Dersim romanı nedir?" sorusu, yukarıda da belirtildiği gibi, temelde Dersim 1937-38 olaylarını bazen birbirine yaklaşan, bazen birbirinden türeyen, birbirine cevap veren romanlardır. Anlatıcı konumları, karakter yaratma biçimleri, metaforlar, tarihsel figürler gibi birçok açıdan ortaklık taşıyan bu romanlar, bu ortaklıklar üzerinden kendi söylem alanlarını oluşturmaktadırlar.

Remzi Aydın'ın bu çalışmada incelenecek romanları ise pek çok açıdan bu ortaklıkları yeniden üreten "isyan" ve "katliam" ikileminin yanı sıra modernlik-kadimlik, bireysellik-kolektiflik, doğayla bütünlük-doğadan/bedeninden kopuş gibi zıtlıklar üzerinden bir Dersim halkı tahayyülü yaratarak külliyatın diğer romanlarında baskın olan oryantalist söylem-türetilmiş söylem ikililiğinin dışında kalmaya çalışır. Bu deneme, kaçınılmaz olarak, bir yandan başka bir "halk tahayyülü" biçimi oluşturarak "karşıt" olanın eyleme biçimini kullanmakta, hem de bir self-oryantalizme dönüşmektedir.

---

[23] Bilbaşar, Kemal. *Cemo.* İstanbul: Tekin, 1971 içinde "Edebiyat tarihçisi Cemo'yu Anlatıyor": 7-8.

[24] Türkeş, Ömer. "Memoların Dramı." *Radikal.* 30 Mayıs 2003. Web. http://www.radikal.com.tr/kitap/memolarin-drami-855045/ Erişim tarihi: 08.11.2016.

[25] Karataş, Haydar. *Gece Kelebeği.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

[26] Özgen, Neşe. "Haydar Karataş'ın Romanlarında Dersim'in Kültürel Belleğinin Yeniden Kurgusu". *NOTOS* Öykü, 2012: 36.

[27] Bilbaşar'ın *Cemo* ile TDK roman ödülü almasının, Cumhuriyet ideolojisine sadık olmasıyla doğrudan ilişkili olduğu söylenebilir fakat her ne kadar diğer Dersim romanlarına göre kanonlaşmış sayılabilirse de Bilbaşar'ın romanlarının da Türk Edebiyatı'nın ulusal kanonunun merkezindeki eserler arasına girmediği söylenebilir.

III. Halkı Tahayyülleri: Oryantalizm, Türetilmiş Söylem, Self-oryantalizm

Usama Makdisi'nin "Ottoman Orientalism" makalesinin ilk cümlesi, Geç Osmanlı döneminde ve Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde Dersim bölgesindeki oryantalist tutumu anlamak için oldukça çarpıcıdır: "Batının baskın olduğu modernleşme çağında, her millet kendi doğusunu yaratır".[28] Dersim, bu bağlamda, Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kendi ulus inşasında ürettiği, kendi meşruiyetini kurguladığı bir doğu imajı olarak var olur.

Dersim harekâtı başladığında direnen aşiretler, özellikle basın yolu ile, modern olanın karşıtı; bölgede çatışmalara katılmayan kesimler ise kandırılmış/cahil/vahşi ve mutlak ehlileştirilmesi, terbiye edilmesi gereken kimseler olarak tanıtılır. Kendini anlama ve tanımlama yetisine sahip olmayan doğulu, batılı tarafından tarif edilir ve belli bir dehşet üreterek eylemlerin meşruiyet zemini inşa edilir.[29] Basında Dersim, "medeniyeti" bırakıp "dağlara" giden, konuşmayı bile bilmeyen, yani medeniye ait ne varsa sahip olmayan bir kitle olarak yansıtılır.

Bu metaforlar, 1960'lardan sonra toplumsal hafızaya kaydolur ve romanlar aracılığıyla yeniden ortaya çıkar. Baykara'nın romanlarında "Beyaz Adam"[30] esmer, kalın kaşlı "doğu"yu içinde bulunduğu vahşilikten medeni olana taşımıştır, bunu da kendine âşık ettiği kadın (ya da kendi tarafına çektiği aşiret) ile sağlamıştır. Baykara'nın romanlarında kandırılmış da olsa korkulacak bir öznedir Dersimli imgesi, Bilbaşar'da ise tamamen pasif, kendine dair hiçbir fikri olmayan ama medeni olan tarafından eğitilirse ideal vatandaş olma potansiyeline sahip bir kitledir.

Bu romanlardaki oryantalizm, ardıllarını da belirleyen, en azından konumlanırken kaçınılmaz olarak hep buradan hareket eden bir saha yaratmış oldu. Kendini kurban, katledilen kitle olarak tanımlayan söylem, Chattarjee'nin kavramsallaştırması ile, "türetilmiş-söylem" alanını oluşturdu[31]. Dersim 1937-38 üzerinden gelişen oryantalist söylem, tarih yazımı, edebiyat –özellikle roman– basın ve benzeri kanallar üzerinden oluşurken, türetilmiş söylem alanı, kendini Dersimli olarak tanımlayan ve kurban olarak konuşan yazarların anlatılarında yeniden üretildi. Her ne kadar bu yazarların kaynakları sözlü tarih, tanıklıklar ve alternatif tarih kaynaklarıysa da bir önceki kuşağın kurduğu nirengi, bu yazarların anlatısını etkiledi. Figürler, metaforlar, tam bir karşıtlık üzerinden yeniden üretildi. Türetilmiş söylem, oryantalist olanın aynadaki yansımasına dönüşerek tasnifte onların da içinde bulunduğu kısımda kendine yer bulabildi. Baykara'nın

---

[28] Makdisi, Ussama. "Ottoman Orientalism". *The American Historical Review*, C. 107, No. 3 (June 2002): 768-796. Çeviri bu makalenin yazarı tarafından yapılmıştır. Original metin: "In an age of western-dominated modernity every nation creates its own orient".

[29] Said, Edward. *Oryantalizm*. Çev. Berna Yıldırım. İstanbul: Metis, 2010: 283.

[30] Zeydanlıoğlu, 2009.

[31] Chatterjee, Partha. *Nationalist Thought and The Colonial World.* London, U.K: Zed Books, 1995: 77-78.

romanları ile Haydar Işık'ın örneğin *Memik Ağa*'sı, tam da bu nedenle "politik/propagandist" olmak konusunda, belki de niyetlerinden aşkın bir şekilde ortaklaştılar.

Aydın'ın romanlarında ise bu iki söylem alanından ilk bakışta farklı görünen başka bir anlatı alanı ortaya çıkar. Remzi Aydın, bir entelektüel olarak toplumunu savunan, yücelten bir tutum alır: Dersim halkı kadim bilginin sahibidir, asıl cehalet modern olanın yüzeyselliğindedir. Aydın'ın romanlarındaki bu tutum, aslında, entelektüel bir farkındalık içerir. Başka bir deyişle, kendi özünde bir "batılı canlanma"[32] bulan entelektüelin inşa ettiği anlatı, bu noktada kendi kendini Doğululaştırma ile sonuçlanır. Batılılaşmış, batılı tedrisattan geçmiş doğulu kaçınılmaz olarak modernleşen aydın, entelektüel, yazar gibi toplumun önündeki figürler olarak batıya göre kendini açıklamaya çalışır, dolayısıyla da kendi halk formunu/algısını oluşturur. Bu çalışmanın ana odağı olan romanlar da entelektüel/yazar/anlatıcı birbiri yerine geçerken, batıya göre kendini açıklayarak/temsil ederek, kendi kültürünün temsilini çarpıtıp tanımlarken tahrip ederek self-oryantalist bir anlatı alanı oluşturmaktadır.[33]

Romanlarda Dersim, modern olanın kavrayamayacağı bir özgünlükte, dünyanın geri kalanına karşı özünü korumuş, kadim bir yer; Dersimli de bunu içinde taşıyan öz olarak tanıtılır. Başka bir deyişle, orada yaşayan Dersimli/halk/doğulu kitle, tıpkı pek çok Dersim romanında olduğu gibi belli bir şekilde tahayyül edilip bu tahayyülün "öz" halk olduğu romanın olanakları aracılığıyla iletilmeye çalışılır. Aydın'ın romanları kendi halk tahayyülünü, kendini entelektüel olarak konumlayan bir biçimde oluşturmakta, dolayısıyla da halk, diğerlerinden farksız bir biçimde, belirli/homojen bir form olarak çizilmektedir.

IV. Yüceltilen Doğu: Remzi Aydın'ın *Toprak Dile Geldi* ve *Sahipsiz Çığlıklar* romanlarında self-oryantalizm

Remzi Aydın'ın *Sahipsiz Çığlıklar* ve *Toprak Dile Geldi* romanları, Dersim külliyatı içerisinde kendine ayrıksı bir yer kurar. Ne doğrudan devletin Dersim Harekâtını meşrulaştırma çabasına giren ve doğuyu ehlîleştirilmesi gereken dişil bir imaja dönüştüren oryantalist romanlarla örtüşür; ne de "politik"[34] olarak

---

[32] Çiftçi, Yusuf. "Self Oryantalizm: İçimizdeki Modernite ve/veya içselleştirdiğimiz Modernite" *Akademik İncelemeler Dergisi* (Journal of Academic Inquiries) Cilt/ Volume:7, Sayı/Number:1 Yıl/Year: 2012.

[33] *A.g.e.,* 143.

[34] Fethi Demir, Dersim romanlarını şu şekilde tasnif eder: Politik romanlar, toplumcu-gerçekçi romanlar ve modern romanlar. Demir, politik kategorisinde Kemal Bilbaşar'ın *Cemo* ve *Memo1-2*'sini, Mustafa Yeşilova'nın *Kopo*'sunu kapsamadan, sadece Dersim 1937-38 olaylarını "katliam" olarak tanımlayan Haydar Işık ve "isyan" olarak değerlendiren Barbaros Baykara'nın romanlarını odağa alır. Fakat yaptığı tasnifin, toplumcu gerçekçi ve modern roman kategorilerindeki anlatıları politikadan azade olarak ele aldığı izlenimi bırakır. Aksine, Dersim 1937-38'i konu alan bütün romanlar farklı perspektiflerden, farklı biçimler ve üsluplar ile belli bir politika üretmekten uzak kalamamaktadırlar. Burada kullanılan "politik" kavramı daha çok, Türkiye'de tartışmalı konulardan biri olan ve "herkesin bildiği sır" olarak

tanımlanan ve oryantalist söylemden kaynaklanan türetilmiş söyleme karşılık gelir. Bir üçüncü alan olarak bu romanların, Dersim bölgesini coğrafya, kültür ve kişiler bağlamında yüceleştirerek kendi toplumuna karşı, (Remzi Aydın "Dersimli" bir kimlik üzerinden kendini tanımlamaktadır) kendine doğru bir oryantalizm ürettiği görülmektedir.

Aydın'a göre Dersim, "modern" hayatın kirlettiği, azalttığı birçok duygunun/edimin/inancın kendi özü ve derinliğiyle hâlâ yaşandığı, dolayısıyla da modernin karşısında var olabilecek asil "öz"dür. Başka bir deyişle Dersim halkı, diğer bütün halklardan farklı olarak, modernizmin insandan alıp götürdüklerine kapılmamıştır. Bu halkta "kadim" olanın –inanç, his, kültür– kendine varlık alanı bulduğu, doğa ve insanın birbirinden ayrılmadığı ve Dersimlilerin "ilkel" değil "ilk" olanın temsili oldukları iması görülür. Bu üretim gerçekliğin dönüştürülmesi, var olanın devşirilmesi ile bir "tahayyül" biçimine bürünür.

Aydın'ın romanları, daha "Önsöz" bölümünde, okura bu tahayyülü iletmeye çalışır. Halk, bir kitle olmaktan çıkıp bütünlüklü bir özün temsili olur. Bu öz, kadim insanın modernite öncesi, kendisine yabancılaşmamış, şehirlileşmemiş, doğayla dolayısıyla da kendisiyle olan bağını koparmamış halidir.

Bilge kadın figürü, insana konuşan, insanı hisseden doğa metaforları bu anlamda her iki romanda da rastlanabilen temel unsurlardır. Bireysellik-kolektiflik, beden-ruh, şehir-doğa gibi zıtlıklar, "Dersim neden yok edildi?" sorusunun cevabı olarak verilir. Başka bir deyişle, söz konusu romanlarda, Dersim 1937-38'de olanlar, modern olanın kadim olana, şeklin öze düşmanlığının sonucu olarak görülür.

A. *Sahipsiz Çığlıklar*: Modern Bireyin Kadim Olan ile Tanışması

Aydın'a göre Dersim "kan", "acı" ve "sahipsiz çığlıklar"la bezeli ama bir taraftan da "Evrensel barışın kadim öğretileri"nin gizli olduğu bir mekândır. Romana bir "Önsöz" ekleyerek yazarın bu gizemin anlaşılırlığını arttırmak amacını taşıdığı söylenebilir. Zira roman ya da onun entelektüel üreticisi olan yazar, Dersim külliyatındaki diğer romanların aksine ya da onlardan farklı olarak, bu romanlarda halkın özne olarak kendi adına konuştuğunu varsayar. Öyle ki bu öz, yani Dersim entelektüelin sahip olduğu evrensel bilginin bile kaynaklandığı yer olarak bütün bilgi birikimlerinin cahilliğini açığa çıkaran bir ur form olarak tarif edilir. *Toprak Dile Geldi* romanının "Önsöz"ünde geçen yazarın şu ifadesi, bu imajın tarifi bakımından çarpıcıdır: "Bu topraklarda kadim öğretiler vardı yüzyıllar önce. Bu Felsefe, öylesine derin ve anlamlıydı ki; sistem korktu, bağnaz ve gerici yapılar korktu. O muhteşem öğreti/felsefe çok uzaklara kaçtı, şimdi

bilinen Dersim 1937-38'i devlet söyleminin aksine bir "katliam" olarak değerlendiren romanlar kastedilmektedir. Demir, Fethi. "Karşıt Tezleri Savunan Politik Romanlar Bağlamında Dersim 1938 Olayları" *Turkish Studies*. Volume 9/12 Fall 2014: 149-160.

onun kırıntılarını Uzak Doğu, Hindistan, Ortadoğu, Afrika felsefesi olarak yeniden ve hayranlıkla öğrenmeye çalışıyoruz".[35]

Dersim'in kadim öğretileri, yazarın buradaki ifadesine göre, bağnaz ve gerici yapılar nedeniyle kendi topraklarından sürgün yiyerek başka coğrafyalardaki öğretilere öz olmuş, hatta modern/entelektüel bireyin de ilgisini çekmiş, hayranlığını kazanmıştır.

Sahipsiz Çığlıklar'ın "Önsöz"ünde ise Dersim'i deneyimlemek, oldukça mistik çile çekip öze kavuşan bir tarik olarak betimlenir. Bir tür içsel yolculuğa çıkan yazar, "Önsöz"de "konuşan" Remzi Aydın'dır, "bu hüzünlü toprağın gizemi"ne âşık olur ve yolculuğun ardından sırrı haiz olur. Sırrı haiz olmak, insanın bilindik sınırlarını aşan, doğayla bütünleştiren bir deneyim olarak tanımlanır; zira yazar ruhsal bir düzlemde kartal olmakta, dağlarla konuşabilmekte, şifa dağıtabilmektedir. Bu mistik güçlerin tamamı, Dersim'in sırrını haiz olmaktır. Yazara göre Dersim coğrafya olarak bu ruhu taşımakta, Dersimliler ("bu insanlar" ifadesi kullanılır yer yer) de bu coğrafyayla bütünleşik, maddeden bağımsız, saf biçiminde var olmaktadırlar.

Sadece mistisizm değil, "boyun eğmemek" metaforu da Dersim'in temel özelliğidir yazara göre. Bu ruhu korumak, yazara göre, "kesintisiz ve sabırla yapılan mücadele" ile mümkün olacaktır. Bunu gerçekleştirenler ise şu şekilde sıralanır: Bedrettin, Torlak Kemal, Börklüce Mustafa, Nesimi, Mansur, Pir Sultan, Seyit Rıza, Fındık Ağa, Hüseyin, Basil, Galile, Che, Kalender Çelebi, Baba İshak, Deniz, Mahir, İbrahim gibi insanlar, onurlu bir şekilde, baş eğmeden ve dünya nimetlerine sırtlarını dönerek, gerçeklik yolunda ilerlediler."[36]

Bu isimlerin, doğrusal bir akış içinde, birbirinin devamı/benzeri ya da "yoldaşı" olarak sıraya dizilmesi ve bunu Dersimli olmayla eşdeğer görülmesi, yazarın Dersimlilik imajları olarak okunabilir. Oldukça sol/politik jargonla çizilen bu Dersimli portresi, anlatıcının detaylarına girildiğinde, doğrudan modern/bireyci/yıkıcı/tüketici olanın karşıtı olarak kurgulanır.

Anlatıcı, ailesiyle/kendi benliğiyle yaşadığı çatışma sonucu Antalya'dan arabasına binip, "kendini bilmeden" saatlerce araba sürerek Dersim'deki köyüne gelir. Anlatıcının bilinç akışından takip edilen bu süreç, başından itibaren, farklı bilgi alanları olarak doğu-batı karşıtlığını ortaya koyar. Anlatıcı, batıdan gelen (batı burada Antalya'dır fakat bir zihniyet olarak kurgulanır roman boyunca), doğunun hiçbir pratiğine aşina olmayan bir yabancıdır. Fakat bilinci batılı/entelektüel olsa da bu yabancının özü, kökeni burasıdır ve bir şekilde bu kökler, hayatının bir kriz anında onu buraya çekmiştir: "Ne ilginç bir manzara, sanki iki ülkeyi birbirinden ayıran demir perde duygusu uyanıyor insanın zihninde. (….) Kitaro'nun ipek yolu da tam buraya göre bestelenmiş sanki. Kitaro nerede burası nerede ama olsun, bende bunu çağrıştırdı işte."[37]

---

[35] Aydın, 2011: 10.
[36] Aydın. 2010: 11.
[37] *A.g.e.*, 10.

Kitaro'nun *New Age* müziği ile Dersim'deki nehir/yol arasındaki kurduğu bağın ardından, anlatıcı, kendi batılı bilincini daha fazla açığa çıkaracaktır. Zira klasik müzik dinleyen, kendine yabancılaşabilecek kadar modern olan anlatıcı, doğunun bilgisine pratik bir biçimde sahip olmadığı için yaşayacaktır ilk zorluğunu. Askerlere karşı nasıl davranması gerektiğini, batıdaki yol, hız bilgisinin burada işlemeyeceğini, dolayısıyla da bir anda bilgili/kültürlü/eğitimli/entelektüel sıfatlarını tek tek kaybedip cahilleşmesini birçok farklı sekans ile okura gösterecektir.

Kendi "modern" sorunlarından kaçarken, nasıl olduğunu anlamadığı, nedenini bilmediği şekilde kendini "burada" bulan anlatıcı, bir taraftan da yine kendi konumunun şekil bakımından buraya uygunsuzluğunu vurgulamaya devam eder: "Adam haklı da ne kılık kıyafetim ne de fiziki yapım buraya uygun. Hatta dinlediğim müzikler buraya uygun değil. Haklı buralı olduğuma dair en küçük bir işaret yok"[38]

Anlatıcının kendi kimliğini tanımlarken fiziksel yapı, kılık kıyafet ve entelektüel seviye gibi hiçbir şekilde sınırları belli olmayan nirengi noktaları seçmesi, roman boyunca hâkim olan halk tahayyülünün de içinin boşluğunun bir işaretidir, zira anlatıcının seçtiği işaretler ile doğuyu nesneleştiren söylemin araçları burada ortaklaşır. Anlatıcı bu betimlemeyle ileride yerle yeksan olacak gerçekliklerini, ayyuka çıkacak cahilliğini okura sezdirmeyi amaçlar. Akabinde modern olanın deneyimini tüketme/gösteriş, içi boş bir mükemmeliyetçilik olarak anlatması, yine okuru –birazdan anlatıcıyla beraber– aslında cahil olduğuna ikna etmeye hazırlık sürecidir. Zira yazara göre gerçek bilgi de bu bağlamda Dersim'de gizlenmiş o özde, ruhta saklıdır, fakat önce şekil yeteri kadar vurgulanmalı, şeklin yanıltıcılığı ile okur iyice kıvama gelmelidir: "Bazıları belli etmeden, bazıları alenen gözlerini bana çevirmiş, beni inceliyorlar. Adamların hepsi esmer ve bıyıklı, bazıları şalvarlı ve sekiz köşeli kasketleri var. Arapça'ya yakın ve çok yüksek tonda konuşan kişiler. Tıpkı Pavarotti gibi güçlü sesleri var mübareklerin."[39]

Köylü/cahil betimlemelerinde sıkça rastlanan bu ifadeler, ironik bir şekilde, anlatıcının önyargıları ile yüzleşmesini ifade eder. Burada çizilen tip, anlatıcının temsil ettiği bilinçteki kalıplaşmış formlardır ve anlatıcı tam da bunları kullanarak, o bilincin cahilliğini göstermeye çalışır. Nitekim bir sonraki aşamada anlatıcı, artık kendi cahilliğini görecek, dolayısıyla da anlatıcının bilincinin temsil ettiği, batılı/entelektüel aklın da cahilliği görünür olacak ve Dersim'in kadim, öz bilinci buradan parlayıp ortaya çıkacaktır.

Bu noktadan sonra roman anlatıcının köy deneyimi, bildiklerini unutup köydeki doğa-insan birliğini anlama çabası ile geçer. Zira bütün cansız varlıklar, burada bir ruh taşıyıcısı olarak görülür ve anlatıcının modernlikle "kirlenmiş" aklının bu özü idrak etmesi zordur. Önce oldukça oryantalist, fakat oryantalist olduğunun altı çizilen, fark ettirilmeye çalışılan söylem, bir tür aydınlanma ile

[38] *A.g.e.*, 18.

[39] *A.g.e.*, 35.

devam eder: "Kocaman bir aileyiz şimdi, ağız şapırtıları kulağıma gelmesine rağmen bu beni rahatsız etmiyor. Aksine daha büyük bir zevkle yiyorum."[40]

Anlatıcı bugüne kadar öğrendiği medeniyet, adabı muaşeret kurallarının çok da anlamlı olmadığını, samimiyeti anlatan "kocaman bir aile", "zevk" gibi ifadelerle okura sunar; "rahatsızlık" ise modern olana, bundan öncesine ait bir kavramdır: "Biz nasıl yapardık otellerde yemeğe giderken, iş görüşmelerinde en pahalı yiyecekleri yerken bile kendimize zehir ettiğimizi yeni *fark ediyorum.* Eşim bazen sofrada garip bir bakış fırlatır, ağzını açma ses çıkarma, çay içerken 'guld' demesin boğazın, elma ısırırken kütürdetme, nohut yerken çatırdatma." (İtalik bana ait)[41]

Bir önceki alıntıdaki sıcaklık, samimiyet huzur burada bir rahatsızlığa, huzursuzluğa dönüşmüştür. Anlatıcının modern dünyadaki eşi, bu modern öncesini içinde taşıyan mekânda/toplumda, yetersiz, tüketici yani "şekil" düzleminin bir parçası olarak betimlenir. "Büyük bir aile" ifadesiyle tanımlanan kolektiflik, modern olanın bireyciliği ile birleşip huzursuz, sadece görüntüye dair bir biçim oluşturur. Kendisine sarılan bir köylünün yakınlığını açıklamakta zorluk çeken anlatıcı, "ancak kardeşlerimizle, yatakta da eşlerimizle yaparız"[42] diyerek samimiyet yoksunu modern/batı ile samimiyetle yüklü kadim/doğu ikiliğini inşa eder.

Benzer bir şekilde anlatıcı, eşini bireycilikle, yüzeysellikle suçlar zira batıdaki bütün modern imkanlarla yaşadığı halde kendi özüne dair bir fikri yoktur. Dersim'deki kolektif yaşam, üstün ve özenilesidir; eşi ve batılı olan bütün çevresi ise bireyci, şekilci ve kendi hakikatinden bihaberdir. Modern hayatta edinilen bilgileri hakikat olarak alımlayan eski çevresi, anlatıcıya göre, tam da asıl hakikatinin en uzağındakilerdir. Nitekim anlatıcı, dünyanın bütün bilgisine sahip oluşu (bu bilgiler şöyle sıralanır: hangi mankenin kimle fingirdeştiği, doların kaç lira olduğu, borsada olan biten) fakat kendine, özüne karşı fikirsiz kalışı yeni bir cahillik biçimi olarak ortaya koyar. Modern olanın işlevsel olarak gördüğü her şey, anlatıcı için içi boş bir formdan ibarettir. Dolayısıyla sözgelimi teknoloji de sadece öze karşı şekli yüceltme işlevine yarayan, ancak gereksiz bilgilerin üretildiği bir mecradır. Benzer bir şekilde, üniversite de hayatta karşılığı olmayan bilgilerin üretildiği, insanın var olma çabasına hiçbir katkıda bulunmayan bir alandır: "Ben üniversite bitirdim. Ama Seycan benden çok bilgili, en azından kendine lazım olan bilgiyi yüklenmiş. Burada hayatta kalabilir ama ben trigonometri, sinüs kosinüs ile ne kadar hayatta kalabilirim merak ediyorum."[43]

Anlatıcı, adeta, farklı anlatılarda, basında yani kurgu dışı alanlarda cahillik ile suçlanan Dersim'i bilgelik ile onurlandırma çabasına girmekte, kendini bir entelektüel üst akıl olarak görüp Dersim'i ve onun kadim bilgeliğini tarif etmeye çalışmaktadır: Modern hayata ait olan her şey "şekil", Dersim'e ait olanlar ise

[40] *A.g.e.*, 69.
[41] *A.g.e.*, 70.
[42] *A.g.e.,* 38.
[43] *A.g.e.*, 76.

"öz"dür. Modern akıl, modern birey ancak buradaki deneyimle, bir yolculuk ve arınmayla bu öze kavuşabilir.

Dersim'i, Dersim'de yaşayan insanları, özneliklerinden azade bir şekilde böyle bir forma bürüyen roman, tam da entelektüel aklın kendi toplumunu ifade etme, açığa çıkarma isteğini bunu yaparken de olabildiğince nesneleştirdiğini göstermektedir. Anlatıcı, modern olana ait bütün mecraları bir boşunalık, kirlilik, samimiyetsizlik ve özden kopuş olarak betimlerken Dersim'e ait olanı yücelterek ona belli bir form verme çabası Dersimli olanı, Dersim halkını tarif etmekte, bunu yaparken de bunları kaçınılmaz olarak tahrif etmektedir.

Batıdan doğuya yolculuk eden, batılı gibi büyümüş ama aslında doğulu olan aydın birey, doğunun formasyonundan geçtikten sonra özünü keşfeder ve doğunun bilgisini haiz olmayan batının cahilliğini bir roman anlatısı içinde okura iletir. Hem metin dışı "önsöz" bölümünde, hem de metinde anlatıcı kanalıyla, "öz"ün Dersim coğrafyasında olduğu ima edilir. Bunun roman aracılığı ile yapılıyor olması hem önsözdeki yazarın hem de metin içindeki anlatıcının, söylemleri ile pratikleri arasında bir çelişki olduğuna işaret eder. Modern yöntemlerle kadimlik övgüsü, kendini boşa çıkaracak bir hamle olarak metnin self-oryantalizmini daha da görünür kılar.

B. *Toprak Dile Geldi*: Bilge Kadın-Tanrı, Tanrıça ve Karma

Aydın'ın bu romanında, bir önceki bölümde "Önsöz"den yapılan alıntıda da görüldüğü gibi, *Sahipsiz Çığlıklar*'da tanımlanan, çerçevesi çizilen özün, doğa-insan metaforunun pratiği anlatılır: Xârde, yaşlı bilge kadın-"tanrı", Korê ise onun özüne sahip, onun elinden yetişen "tanrıça"dır. Bilge kadın, geçmişi ve geleceği bilen, doğadaki bütün varlıklarla aynı özü paylaşıp bu varlıkların dilinden anlayan, şifa veren tanrının kendisi ya da daha keskin bir tanımla doğanın kendisidir. Korê, bu bilgeliğin yeni adayı; Xârdê'nin "ben tanrıyım" diyecek kadar "bilge" torunudur.

Roman, Dersim halkının doğayla kurduğu bağı, beden/şekil yerine ruh/öz ile olan özgün iletişimi temel metaforlar olarak kullanır. Xârdê ateşte yürüyebilen, kartalla konuşup ondan şifa otu alabilen ama aynı zamanda 1915'te Ermenilerin "yaşadıklarını" görüp aynı şeyin Dersimlilerin de başına geleceğini "bilen" bir figürdür. Zira Xârdê'ye göre, Dersimli doğasına ihanet etmiştir. 1915'te komşularını, dostlarını daha doğrusu kendisiyle aynı özün parçası olan insanı yok ederek insan-insan, insan-doğa arasındaki sözleşmeye ihanet etmiştir. Bu yüzden de cezalandırılacaktır:

> Xârdê, Korê'sinin saçlarını öperken, aslında orada değildi artık. Xârdê görebildiğinin çok çok uzaklarına gitmişti yine gözlerini kırpmadan dağların ötesini görüyordu adeta. Acılar gördü. Yeni acılar. Toprağa akan kanları, gözyaşlarını gördü. Genç kızların çırılçıplak soyularak tecavüz edildikten sonra, iki yüz metre kadar götürülüp, nehre atılışlarını izledi.[44]

[44] Aydın, 2011: 25.

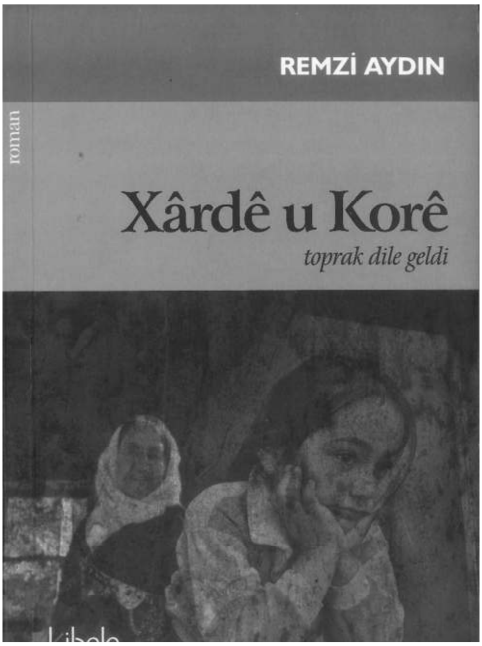

Burada betimlenen bir trans halidir. Xârdê geleceği, yani Dersim 1937-38'i görmektedir. Bunun o ihanetin karşılığı olduğu da romanın ilerleyen sayfalarında yine bilge kadın/tanrı Xârdê'nin ağzından aktarılacaktır. Nitekim Xârde, roman boyunca, bilge kadın olarak olan biteni çevresindekilere aktarır. Romanda Xârde'nin ve Dersim'in inancı olarak tanımlanan Kızılbaşlık, diğer dinlerden farklı olarak "cennete gitmek için"[45] insan öldürmeyen, ama insanın özüne erişmenin bir yolu olarak betimlenir: "Neyse ki bizim cennet-cehennem ve öbür dünya diye kaygımız yok. Neyse ki bizim Tanrımız onların Tanrısına benzemiyor! Neyse ki bizim tanrımız zorla başkalarını dinimize sokun demiyor! Neyse ki bizim Tanrımız savaş, ganimet ve şehitlik diye bir kavram tanımıyor!"[46]

Burada Xârde, şehitliği bir kavram olarak niteler. Dersim ve oradaki inanç sistemi, Xârde'nin ağzından homojen, barışçıl bir bütünlük olarak tarif edilir. Nitekim Xârde, Kızılbaşlık'ı ırk, renk, cinsiyeti reddeden, ruhu "olduğu gibi" kabul eden, "ruhun da ötesinde" bir inanç olarak tanımlar. Bu idealleştirilmiş inanç, anlatı içinde Dersim coğrafyasına ve halkına mal edilir. Dolayısıyla anlatıya göre böyle bir inanç sistemi içinde cennet, para, mal uğruna birine zarar vermek karşılığı mutlak bulanacak bir kötülüğe tekabül eder. Nitekim Xârde, 1915 olaylarında sessiz kalan dünyadan, sömürenlerin çıkarından bahsederken Kızılbaşların ezilenlere sahip çıktığını, "biz" ile "onlar" arasındaki farkın bu olduğunu, "ikrar"dan ötürü o zamana dek kimsenin topraklarına giremediklerini söyler.

45 *A.g.e.*, 165.
46 *A.g.e.,* 165.

İkrar bozulursa, bu düzen de bozulacaktır. Nitekim bu tarihte ikrar bozulur ki bu durum, gelecekte olacakların, Dersim 1937-38'in de habercisidir. Romanın temel yapısını oluşturan bu *karma*[47] deneyimi, yine anlatının Dersim halkı imajının inanç bakımından bir parçasıdır.

Romana göre bu ideal inanç toplumsal cinsiyeti, gündelik yaşam pratiklerini de etkiler. Romana göre Dersim halkı, modern olanla kirlenmiş, bireyleşmiş ve bireyleştikçe özüne yabancılaşmışların aksine "yılandan ve kadından korkmayan" bir ruh taşımaktadır: "Neyse ki, bizim topraklarımızda hâlâ kadına ve yılana değer verilir, hak ettikleri değeri yaşarlar."[48] Xârde, hemen ardından, öğretilerini bilgeliğini geleneksel olarak aktarması gereken torunu Korê'ye din/toplum eleştirisi de yapar:

> İnsanların korkuları gerçek değildir. Tıpkı sevgilerimiz, sevdalarımız gibi. Bizim duygularımız geçmiş bilgilerimizin oluşturduğu şekiller arası ilişkidir. Şeklin şekle bağımlılığıdır. Anlamadın değil mi bebeğim, daha açık anlatayım; erkeğin pipisi ile yılan şekli aynıdır. Kadının erkekten aldığı mutluluk ile elmanın verdiği mutluluk aynıdır. Elmanın karnımızı şişirmesiyle rahime düşen bebek aynıdır. Çünkü toplum, insanın aynı zamanda cenneti ve cehennemidir. Bu masalla erkekler kadına şunu anlattı: Erkeğin pipisi kadına haramdır, çünkü yasak elmanın yani hazzın, çocuğun ve aşkın yaratıcısıdır. Bunlardan yasaklanan kadın; toplumdan dışlanmalı, yani cennetten kovulmalı. Hapsedilmeli hem elbiseler hem duvarlar ardına. Cehenneme gönderilmeli duyguları ve bedeni ile.[49]

Bu uzun alıntı, her ne kadar sıkı bir din ve toplum eleştirisi, feminist bakış sunsa da bütün bu "değerlerin" Dersim halkında toplandığının, mevcut olduğunun sezgisi bu alıntıyla beraber romandaki tahayyül eden/anlam yükleyen üst aklı gözler önüne sermektedir. Xârdê, Dersimli yaşlı bir kadın olarak modern sosyolojinin alanına göz kırpmakta, din-insan ilişkisini dünyevi bir gözle açıklayabilmekte, fakat bütün bunlara rağmen insanın modern rasyonel aklının kabul edemeyeceği fizik ötesi deneyimleri de yaşayabilmektedir. Dersimli kadın, Dersimlilik tam da bu noktada, kendi varlığını gözler önüne seren, entelektüel/yazarın tahayyülüne dönüşmekte, her ne kadar olumlanmış olsa da bir öz ithafına maruz kalmaktadır.

Anlatıcının Xârdê ve Korê imajı, doğa ile sürekli bir iletişim halinde olan, bütün duyguları en derinde ve en ilk formuyla yaşayan Dersimli imajı, bu noktada diğer "politik" olarak tanımlanan, oryantalist ya da onun içinden türeyen söylemlerin farklı bir düzlemde yeniden üretilmesi durumunu ortaya çıkarmaktadır. Başka bir deyişle, tıpkı resmî tarih yazımını yeniden üreten oryantalist

---

[47] *Karma*, insanın önceki varoluşlarında yaptıklarının sonucuna bağlı bir hayatı yaşaması, bundan sonra olacaklarında bu hayatta yaptığı iyilik kötülük ekseninde oluşacağını öngören bir Hint inancıdır. Bknz. Karali, Rukiye. "Hint Kökenli Dinlerde Kurtuluş Anlayışı". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, 2008.
[48] Aydın, 2010. Sf. 32.
[49] *A.g.e.*, 33.

romanlarda olduğu gibi Dersimliler, belli bir şekil tahayyül edilip o şeklin içine yerleştirilmeye çalışılmış, bu çaba ile de belirli bir perspektifin, ideolojinin ya da felsefenin temsili haline getirilmiştir.

V. Sonuç

Dersim külliyatı, sadece Dersim meselesini ele alması bakımından değil, hem özellikle romanın bir politik araç olarak kullanımını hem de tam da bu politikliğin bir sonucu olarak halk ile halk tahayyülleri arasındaki uçurumu göstermesi açısından oldukça önemli bir anlatı zeminidir. Nitekim Dersim romanları, aynı tarihsel noktayı (Dersim 1937-38'i) konu aldıkları halde, her bir anlatı kendi perspektifini oluşturmuş, fakat her bir perspektif nihayetinde sanatsal gayeden aşkın bir şekilde belli bir Dersimli imajı çizme çabasına girmiştir.

Bu konuda yazılan ilk romanlar daha çok devletin resmî ideolojisin oryantalist bir söylem ile yeniden üretirken 1990'lardan itibaren özellikle kendini Dersimli olarak tanımlayan yazarlar bunun tam aksini ispat eden bir anlatı geleneği oluşturmuşlardır. İlk romanların açtığı perspektiften kendini inşa eden Işık, Çem gibi yazarların romanları sömürge sonrasının anlatı biçimlerinin izlerini taşıyarak türetilmiş söylem alanı oluşturmuş, dolayısıyla da ilk romanlarla organik bağlarını sürdürmüşlerdir. Başka bir deyişle bu anlatılar birbirinden bağımsız, bazen birbirine tamamen zıt bakış açıları gibi görünseler de metin düzeyinde birbirine cevap veren, birbirini yeniden üreten anlatılar olarak kendi anlatı evrenlerini oluşturmuşlardır.

Bu birbirinden doğan, pek çok noktada birbirini yeniden üreten iki söylem alanına bir alternatif olarak okunabilecek Remzi Aydın'ın romanları ise hem yazar aydın kimliğinin devreye girdiği metin dışı (önsöz gibi) öğelerle, hem de metnin içinde anlatıcı tutumuyla bir bakıma yukarıda bahsedilen iki söylem alanının dışına çıkar. Fakat bu çıkış, yine de birbirine konuşan, anlatılara bir cevap veren, söz konusu olayları ve "Dersimli kimdir?"i açıklayan metinler olmaktan öteye gidemez.

Sahipsiz Çığlıklar'da anlatıcı, batıda büyümüştür ama özünde Dersimlidir; *Toprak Dile Geldi*'de ise gözlemci anlatıcı, "Önsöz"de açığa çıkardığı yazar kimliği ile karakterlerin diyaloglarına kadar kendini hissettirir. Başka bir deyişle, anlatıcı/yazar/aydın üst akıl, iki anlatıda da kendi aklını ortaya koyar ve modern, eğitimli, entelektüel bir akıl olarak, kendinde mevcut olanı, Dersim halkına atfeder. Bunu yaparken de modern olanın karşısına kadimliği koyarak özneleri görünmez kılan, nesneleştiren oryantalist ve onun tersinden kendini inşa eden türetilmiş söyleme bir alternatif olma görüntüsü yaratır. Yaşlı bilge kadının modern feminist bir figüre dönüştüğü, evrenin bütün sırlarının doğulu akılda açığa çıktığı bu anlatılar da kaçınılmaz olarak doğuyu tarif etmekten, bu tarif ile de Dersimliliği aslında üst aklın tahayyül ettiği bir kitle olarak kurgulamaktan öteye gidememekte, self oryantalist bir söylem biçimi üretmektedir.

Self oryantalizm, ancak batı ile temas kurularak ortaya çıkar. Dolayısıyla batılı bir tür olan roman aracılığıyla yine batılı bir eğitim almış yazarın, kendi kimliği-

nin altını kalın bir şekilde çizerek bir Dersimlilik tanımlaması, söz konusu metinlerde geçen yüceleştirmelerin, söz gelişi Baykara'nın romanlarındaki aşağılama, marjinalleştirmeler kadar Dersimliliği/Dersim halkını nesneleştirmektedir. Halkın kendisinin bir özne olarak değil, herhangi bir bakış açısını temsil edebilecek kadar kaygan, belirsiz, bir atıfa ihtiyaç duyan, dolayısıyla bir forma sokulması gereken akışkan bir kitle olarak tahayyül edildiğini göstermektedir.

Dersim 1937-38, bu bağlamda, Türkiye'de halihazırda mevcut olan pek çok politik zemin açısında söylem devşirebilecek bir alan olarak görülmüş, bu nedenle de kendi varlığı içinde bütün yönlerini olduğu gibi alan tartışmalar yerine hep bir perspektifin nesnesi haline gelmiştir. Dersim halkının kendiliği bu noktada sürekli değişen, dönüşen çoklu kimlikler olarak romanlar aracılığı ile tekrar tekrar inşa edilmiştir. Dolaysıyla halk ile halkı tasavvur edenler arasındaki uçurumları, özelde Aydın'ın romanlarından genelde ise Dersim külliyatı üzerinden gözlemlemek aydın/yazar, politika-edebiyat, roman ve ideoloji gibi çok disiplinli ilişkileri kavramak ve daha verimli tartışma zeminleri bulmak açısından kritik ve verimli bir alan sunmaktadır.

EK 1

Dersim Romanları Külliyatı

1960-1970

1. Bilbaşar, Kemal. *Cemo.* İstanbul: Evren Yayınları, 1966.
2. Bilbaşar, Kemal. *Memo.* İstanbul: Tekin Yayınevi, 1967
3. Bilbaşar, Kemal. *Memo 2.* İstanbul: Tekin Yayınevi, 1968.

1970-1980

4. Demirtaş Ceyhun. *Asya.* İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 1970.
5. Baykara, Barbaros. *Dersim 1937.* İstanbul: Akyar Yayınları, 1974.
6. Baykara, Barbaros. *Tunceli 1938.* İstanbul: Akyar Yayınları, 1974.
7. Yeşilova, Mustafa. *Kopo.* İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976.

1980-1990

8. Arslan, Ali. *Serçe.* İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1988.
9. Işık, Haydar. *Dersimli Memik Ağa.* İstanbul: Belge Uluslararası Yayıncılık, 1990.
10. Çem, Munzur. *Gülümse Ey Dersim.* İstanbul: Deng Yayınları, 1990.
11. Çem, Munzur. *Gülümse Ey Dersim.* İstanbul: Deng Yayınları, 1991.
12. Çem, Munzur. *Gülümse Ey Dersim.* İstanbul: Deng Yayınları, 1993.
13. Işık, Haydar. *Dersim Tertelesi.* İstanbul: Belge Yayınları, 1996.
14. Oruçoğlu, Muzaffer. *Dersim.* İstanbul: Babek Yayınları, 1997.

2000-2010

15. Aktaş, Metin. *Sürgün*. İstanbul: Doz Yayınları, 2002.
16. Demir, Cafer. *Çıban*. İstanbul: Umut Yayımcılık, 2004.
17. Arslan, Ali. *Serçe 2*. İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2004.
18. Işık, Haydar. *Son Sığınma*. İstanbul: Mezopotamya Yayınları, 2006.
19. Demir, Cafer. *Sürgün*. İstanbul: Umut Yayımcılık, 2007.
20. Yıldız, Celal. *Dersim Dile Geldi*. İstanbul: Su Yayınları, 2008.
21. Kaygusuz, Sema. *Yüzünde Bir Yer*. İstanbul: Doğan Kitap, 2009.
22. Canerik, Caner. *Gülazâre Bitmeyen Yolculuk*. İstanbul: El Yayınları, 2009.

2010-2015

23. Demir, Cafer. *Umudu ve Tutkusuyla Kopo*. İstanbul: Umut Yayımcılık, 2010.
24. Işık, Haydar. *Mülteci Munzur*. İstanbul: Perî Yayınları, 2010.
25. Karataş, Haydar. *Gece Kelebeği*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
26. Aydın, Remzi. *Sahipsiz Çığlıklar*. İstanbul: Kibele Yayınları, 2010.
27. Aydın, Remzi. *Toprak Dile Geldi*. İstanbul: Kibele Yayınları, 2011.
28. Akbulut, Yılmaz. *Dersimin Dikeni*. İstanbul: Cumartezleri Yayınları, 2011.
29. Yiğit, Ali Bertal. *Çığlık*. İstanbul: Kardelen Yayıncılık, 2011.
30. Gerger, Adnan. *Bir Adı Cehennem*. İstanbul: Büyülüdağ Yayınları, 2012.
31. Civelek, Bilal. *Mustafa Kemal'in Kuşları: Dersim Yanıyor*. İstanbul: Yediveren Yayınları, 2012.
32. Baydar, Oya. *O Muhteşem Hayatınız*. İstanbul: Can Yayınları, 2012.
33. Karataş, Haydar. *On İki Dağın Sırrı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
34. Işık, Haydar. *Arevik*. İstanbul: Dipnot Yayınevi, 2013.
35. İsmail Taylan Kaya. *Vagon*. İstanbul: Dersim Yayınları, 2015.

Kaynakça

Aksoy, Gürdal. *Dersim Alevilik, Ermenilik, Kürtlük*. İstanbul: Dipnot Yayınevi, 2012.

Akpınar, Alişan, Sezen Bilir, Serhat Bozkurt ve Namık Kemal Dinç. "II. Abdulhamid dönemi raporlarında 'Dersim Sorunu' ve Zihinsel Devamlılık." Der. Şükrü Arslan. *Herkesin Bildiği Sır: Dersim*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010: 311-335.

Arslan, Ali. *Serçe*. İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1988.

Arslan, Ali. *Serçe 2*. İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2004.

Aydın, Remzi. *Sahipsiz Çığlıklar "Roe Dersim"*. İstanbul: Kibele Yayınları, 2010.

Aydın, Remzi. *Toprak Dile Geldi Xârde u Korê*. İstanbul: Kibele Yayınları, 2011.

Bilbaşar, Kemal. *Cemo*. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1971.

Bilbaşar, Kemal. *Memo*. Cilt 1-2. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1969.

Baran, Taha. *Basında Dersim*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Bozarslan, Hamit. "Alevism and the Myths of Research: the need for a new Research Agenda". White, Paul Joseph ve Joost Jongerden ed. *Turkey's Alevi Enigma: A Comprehensive Overview*, 88. Brill: 3-15.

Bulut, Faik. *Dersim Raporları* İstanbul: Yön Yayınları, 1991.

Çalışlar, İzzettin. *Dersim Raporu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Chatterjee, Partha. *Nationalist Thought and The Colonial World.* London, U.K: Zed Books, 1995.

Civelek, Bilal. *Mustafa Kemal'in Kuşları Dersim Yanıyor*. İstanbul: Yediveren, 2012.

Çiftçi, Yusuf. "Self Oryantalizm: İçimizdeki Modernite Ve/veya içselleştirdiğimiz Modernite" *Akademik İncelemeler Dergisi* (*Journal of Academic Inquiries*) Cilt/ Volume: 7, Sayı/Number: 1, Yıl/Year: 2012.

Demir, Fethi. "Karşıt Tezleri Savunan Politik Romanlar Bağlamında Dersim 1938 Olayları" *Turkish Studies*. Volume 9/12(Fall 2014): 149-160.

Dinç, Pınar. "Novels and Short Stories as Products of Nationalist Competition: The Case of Dersim 1937–1938 in Turkish Politics and Literature." *Nationalities Papers* (2017): 1-14.

Makdisi, Ussama. "Ottoman Orientalism". *The American Historical Review*, Vol. 107, No. 3 (June 2002): 768-796.

Munzur Çem. *Gülümse Ey Dersim*. İstanbul: Deng Yayınları, 2013.

Özgen, Neşe. "Haydar Karataş'ın Romanlarında Dersim'in Kültürel Belleğinin Yeniden Kurgusu". *NOTOS Öykü* 36, 2012.

Said, Edward. *Oryantalizm*. Çev. Berna Yıldırım. İstanbul: Metis, 2010.

Üstündağ, Seren. "Between 'Rebellion' and 'Massacre' Discourses: Dersim 1937-38 in Turkish Novels". Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2015.

Öz: Dersim 1937-38, Cumhuriyet'in çok tartışılan meselelerinden biri olarak, kendi edebiyat düzlemini yaratmıştır. 1960'lardan başlayarak günümüze kadar Dersim 1937-38 çerçevesinde pek çok roman yayımlanmış ve Dersim romanları olarak adlandırabilecek kendi söylem alanını oluşturmuştur. İdeolojik öteki yaratan oryantalist söylem ile onun üzerinden kendini var eden türetilmiş söylem, Dersim romanlarının temel söylemsel zeminleridir. Remzi Aydın'ın *Sahipsiz Çığlıklar* ve *Toprak Dile Geldi* romanları ise bu iki zeminden farklı olarak, Dersim'i bir coğrafya ve kültür olarak insanlığının özü, kadimliğin merkezi olarak betimlese de Dersim halkı, bu romanlarda, modernlik, kadimlik, bireycilik, doğa, öz gibi izleklerin ikili zıtlıkları çerçevesinde tarif edilerek nesneleştirilir. Bu, yazarın kendini konumlandırdığı Dersimlilik kimliği ile bir self-oryantalizm oluşturarak, romanları ana söylemsel akslar oldukça paralel bir zemine oturtur.
Anahtar Sözcükler: Dersim 1937-38, Dersim romanları, oryantalizm, self-oryantalizm, Remzi Aydın.

Diversified Novels from Dersim Oeuvre: The imaginations of Dersim in Remzi Aydın's Novels *Sahipsiz Çığlıklar* and *Toprak Dile Geldi*

Abstract: Dersim 1937-38, as one of the most debated issues of the Republic, has created his own literature. From the 1960s to the present day, numerous novels have been published on Dersim 1937-38 and those novels have created a field of their own discourse that can be termed as Dersim novels. The orientalist discourse which creates the ideological other and the derivative discourse which constructs itself on it, are the basic discursive grounds of Dersim novels. Although Remzi Aydın's novels, *Sahipsiz Çığlıklar* and *Toprak Dile Geldi,* unlike the stated discursive grounds, depict Dersim

geography and culture as the essence of humanity and the centre of ancient civilization, people of Dersim is objectified and distorted with the binary oppositions of the themes such as modernity-ancient, individualism-collectivism, nature, essence. That, in combination with the 'Dersim' identity which the writer self-positioned, forms a self-orientalist discourse and places the novels in a very parallel surface of the main discursive axes.

Keywords: Dersim 1937-38, Dersim novels, orientalism, self-orientalism, Remzi Aydın.

Kayıp Köylere Mekansal Bakış: XVI-XX. Yüzyıl Konya Çevresi Örneği*

İlker YİĞİT**
Osman GÜMÜŞÇÜ***

Uzun bir iskan geçmişine sahip olan Anadolu'da süreç içerisinde farklı medeniyetler hakimiyet kurmuş ve bu durumun doğal bir sonucu olarak yerleşme tür ve çeşitliliği artmıştır. Anadolu sahip olduğu uygun koşullar sayesinde Paleolitik dönemden itibaren iskana konu olmuş ve hiç şüphesiz bu durumun delilleri ülkemizin muhtelif bölgelerinde yapılan mağara araştırmaları ile ortaya konulmuş durumdadır.[1] Neolitik devirde insanların yerleşik hayata geçmesi ile kalıcı iskan merkezleri tesis edilmiş olup[2] zaman içerisinde farklı uygarlıkların egemenlik kurduğu bu sahada farklı siyasi teşekküller ortaya çıkmıştır. İşte daha tarihin ilk dönemlerinden itibaren yerleşmeye sahne olan bu toprakların, tarih öncesi ve

---

* Bu çalışma Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya ABD'nda hazırlanmakta olan "XVI-XX. Yüzyıllarda Anadolu'da Kaybolan Yerleşmeler: Manisa-Konya Örneği" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Söz konusu tez, yürütücülüğünü Prof. Dr. Osman Gümüşçü'nün yaptığı 113K101 numaralı SOBAG/TÜBİTAK projesi tarafından desteklenmiş olup bu teze verdiği destekten dolayı TÜBİTAK'a teşekkür ederiz.

** Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü / iyigithyg@gmail.com

*** Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü / ogumuscu@yahoo.com

1 Mehmet Özdoğan, "Paleolitik Çağ-İnsanın Zaferi", *Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası,* ed. N. Karul. (İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık, 2011), 30-31; Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, (İstanbul: Der Yayınları, 2002), s. 7.

2 Mehmet Özdoğan, "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ", *Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası,* ed. N. Karul. (İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık, 2011), 56; Osman Gümüşçü, Yusuf Kılıç, Hüseyin Çınar ve Abdullah Uğur, *Açıklamalı Türkiye Tarih Atlası Projesi ATTAP*, (Ankara: TÜBİTAK, 2011), 65.

tarihi dönemler göz önüne alındığında iskan araştırmaları açısından adeta bir laboratuvar mesabesinde olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

Uzun geçmişe sahip ve farklı uygarlıkların egemenlik sahası olan bu topraklarda XI. yüzyıldan itibaren yeni bir dönem, Anadolu'nun Türkleşme ve İslamlaşma süreci başlamıştır. Bu sürece ilişkin olarak yapılan araştırmalar belirli bir yekûna ulaşmış olmakla birlikte sürecin kendisine ve işleyişine dair tezlerde, özellikle belgelendirme ve hesaplama kısıtları nedeniyle halen bazı tartışmalar olduğu burada belirtilmelidir. Nitekim söz konusu dönem ve takip eden süreçte özellikle kırsal iskana ilişkin istatistiki verilerden yoksun olmamız birtakım belirsizlikleri (yerleşme sayısı, dağılışı, türleri ve dönem yerleşmelerinin nüfus özellikleri gibi) beraberinde getirmektedir. Ancak Osmanlı dönemine geldiğimizde özellikle XV. ve XVI. yüzyılda tutulan ve elimizde bugün mevcut bulunan tahrir defterleri sayesinde kırsal iskana ilişkin oldukça ayrıntılı bilgilere sahip durumdayız. Bu bilgilerden hareketle dönemin sosyal ve ekonomik durumuna ilişkin çeşitli araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Söz konusu dönemde var olan ancak süreç içerisinde bir şekilde terk edilerek günümüze ulaşmayan yerleşmelere, yapılan araştırmalarda yeterince yer verilmediği görülmektedir. İskan gibi kuruluşunda oldukça farklı faktörlerin etkili olduğu bir vakıanın ortadan kalkmasında da benzer şekilde farklı sebeplerin olması muhtemel bir durumdur. İşte bu sebeplerin araştırılması ve ortaya konulması iskan tarihi açısından oldukça önem arz etmektedir.

Yerleşmelerin kaybolması meselesi birçok konuda olduğu gibi aslında sadece bu topraklara has bir durum değildir. Zira dünyanın pek çok yerinde harabe yerleşmelere ilişkin kalıntılar çeşitli disiplinlerce ele alınmıştır. Ancak bu konudaki öncü çalışmaların Avrupa'da II. Dünya Savaşı'nı takip eden süreçte hız kazandığı ve interdisipliner bir şekilde akademik araştırmalara konu olduğu dikkati çekmektedir.[3]

Ülkemizdeki duruma bakıldığında uluslararası literatürden habersiz ancak hemen hemen Avrupa ile eş zamanlı olarak kayıp köyler meselesinin profesyonel araştırmacılar düzeyinde olmasa da ortaya konulduğu görülmektedir. Nitekim ülkemizde yerel bir araştırmacı olan İbrahim Gökçen tarafından ilk kez kayıp yerleşmeler meselesinin 1950 yılında ortaya konulduğu ve sebeplerine

[3] Maurice W. Beresford, "The Lost Villages of Medieval England", *The Geographical Journal*, 117/2, (1951): 129–147. Maurice W. Beresford ve John G. Hurst, Deserted Medival Village, (Guildford: Lutterworth Press, 1971). Daha sonra tarih ve arkeoloji disiplinlerine mensup araştırmacıların çalışmalarıyla devam etmiştir. Marcel Roncayolo, "Geographie et Villages Desertes". *Annales, Economies, Societies, Civilazitions,* 20 (1965): 218–242; Jean-Marie Pesez, and Emmanuel Le Roy, Ladurie, "Les Villages Desertes en France, vue d'ensemble". *Annales, Economies, Societies, Civilazitions*, 20 (1965): 257–290; Christopher Dyer, "Deserted Villages in the West Midlands". *The Economic History Rewiev*, 35/1, (1982): 19–34; Henry Buckton, *The Lost Villages in Search of Britain's Vanished Communities.* (London: I.B. Tauris, 2008).

ilişkin birtakım değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir.[4] Takip eden süreçte çeşitli çalışmalarda yerleşmelerin terk edilmesi ve kaybolmasına ilişkin bazı bulgulara yer verilmiştir. Böylece profesyonel araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen çalışmalar içerisinde bazı değinmeler suretiyle yerleşmelerin kaybolması meselesi akademik yazında yer almaya başlamıştır. Ancak tüm bu girişimlere rağmen konu münhasır bir çalışma (tez ve kitap) bazında ele alınmamıştır.[5]

Kayıp köyler konusu, Batı literatüründeki araştırmalardan haberdar olan Suraiya Faroqhi tarafından farklı bir noktaya taşınmıştır. Zira Faroqhi, konunun Batı literatüründeki yeri ve üzerindeki araştırmalara da yer vererek Türk bilim camiasının dikkatini bu yöne çekmeye gayret etmiştir. Anadolu iskan tarihinde de kayıp köyler probleminin mevcudiyetini ve bunun bir proje ekibiyle ele alınarak araştırılmasının bir zorunluluk olduğunu belirtmiştir.[6] Faroqhi'nin bu işaret fişeğine ve ihbarına rağmen akademide kayıp köyler konusu uzun süre üzerinde pek durulmayan ancak çeşitli araştırmalar içerisinde bazı değerlendirmelere ve tekrarlara konu olan bir noktada kalmıştır.[7] Ancak son yıllarda kaybolan yerleş-

---

[4] İbrahim Gökçen, *Tarihte Saruhan Köyleri,* (İstanbul: Berksoy Matbaası, 1950), 21-31; İbrahim Gökçen, *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar (Hicri 1060, Miladi 1650'den sonra),* (İstanbul: Berksoy Matbaası, 1950).

[5] Necdet Tunçdilek, "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4, (1953-54): 189-208; Mustafa Akdağ, *Celali İsyanları (1550-1603),* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1963); Mustafa Akdağ, "Büyük Kaçgunluk", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/2, (1964): 1-51; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (Celali İsyanları),* (Ankara: Barış Yayınevi, 1999); İbrahim H. Konyalı, "Bir Hüccet İki Vakfiye", *Vakıflar Dergisi*, 7, (1968): 102; Wolf-Dieter Hütteroth, *Landliche Siedlungen im Südlichen in den Letzten Vierhundert Jahren,* (Göttingen, 1968); Mehmet A. Erdoğru, *Osmanlı Yönetiminde Beyşehir Sancağı (1522-1584),* (İzmir, 1998).

[6] Suraiya Faroqhi, "Anadolu İskanı ve Terk edilmiş Köyler Sorunu", *Türkiye'de Toplumbilim Araştırmalarında Yaklaşımlar ve Yöntemler,* (ODTÜ Türk Halk Bilimi Yayınları, Ankara, 1976), 289-302.

[7] Yılmaz Kurt, 1992. *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 1992), 56 vd.; Ahmet Kankal, *XVI. Yüzyılda Çankırı*, (Çankırı: Çankırı Belediyesi Yayınları, 2011), 43; Oktay Özel, *XV-XVI. Yüzyıllarda Anadolu'da Kırsal (Zirai) Organizasyon: Köylüler ve Köyler,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi, Ankara, 1986), 144-150; Oktay Özel, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in Rural Anatolia: A Case Study of Amasya (1576-1642),* University of Manchester, Department of Middle Eastern Studies, (Unpressed PhD. Thesis, Manchester, 1993), Oktay Özel, *Türkiye 1643 Goşa'nın Gözleri*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013); Oktay Özel, *The Collapse of Rural Order in Ottoman Anatolia (Amasya 1576-1643,* (Leiden: Brill, 2016); Fatma Acun, *Ottoman Administration in the Sancak of Karahisar-ı Şarki: An Analysis Based on the Tahrir Defters (1483-1569),* Centre for Byzantine Ottoman and Modern Greek Studies, The University of Birmingham, (Unpressed PhD thesis, Birmingham, 1994); Fatma Acun, *Karahisar-ı Şarkî ve Koyluhisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569),* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006); Osman Gümüşçü, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001), 55.

melere ilişkin proje[8] yapıldığı ve akademik düzeydeki çalışmaların nispeten arttığı dikkati çekmektedir.[9]

Gerçekleştirilen çalışmalar ile iskan tarihindeki bu önemli problem farklı bilim mensuplarınca ele alınmakta ve bölgesel durumları artan bir vaziyette ortaya konulmaktadır. Bu durum, hiç şüphesiz iskan tarihindeki kayıp yerleşmeler probleminin sebeplerini ve bölgesel farklılıklarını ortaya koymaya hizmet edecektir.

Kayıp Köylere Mekânsal Bakış

Mekan kavramı "yer", "uzam", doğa", "bölge", "çevre, "ortam", "toprak", "saha" ve "alan" gibi oldukça farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Tüm bu ve benzeri tanımlamaların mevcudiyetine karşın mekanın dikkat çeken tarafı, kullanılmaya başlanılmasından itibaren varoluşun bir parçası olarak algılanmasıdır. Zira mekan, üzerinde her türlü faaliyetin gerçekleştirilme çabasının gerçek bir göstergesi durumundadır.[10] Dünyayı anlama ve adlandırmada kullanılan mekan kavramı, insanın tüm faaliyetlerinin gerçekleştirildiği tüm deneyimlerinin yaşandığı yer şeklinde tanımlanabilir. Mekanın; bütün fiziki, sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi özellikleri ile bir bütünlük içerisinde anlaşılması gerekir. Bu noktadan bakıldığında mekan demek; mesafe, konum, hareket, coğrafi farklılaşma, sembolizm, farklı toplumlardaki anlam ve algılamalar demektir.[11]

İnsanın bütün faaliyetlerinin gerçekleştirildiği, tüm deneyimlerinin yaşandığı yer anlamına gelen mekan kavramı Coğrafyanın dışında başka hiçbir disiplinde

---

8 Osman Gümüşçü, Alpaslan Demir, Emine Erdoğan Özünlü, *Türkiye'nin İskan Tarihinde Önemli Bir Problem: Kaybolan Yerleşmeler,* 113K101 Nolu TÜBİTAK Projesi, (Ankara), 51. Söz konusu proje ve bu proje kapsamında üretilen bildiri, makale türündeki eserler ile farkındalık artmış ve kaybolan yerleşmeler meselesi tekrar akademi gündeminde canlanmıştır.

9 Mehmet Akif Erdoğru,"Bornova Civarında Terkedilmiş Köyler: Palamut Köyü Örneği" (I. Bornova Araştırmaları Sempozyumunda sunulan bildiri, 5-6 Kasım 2014, İzmir), 81-93; Oktay Özel, "Osmanlı Anadolu'sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar), ed. M. Öz ve F. Yeşil, *Ötekilerin Peşinde, Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan,* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), 557-592; Yücel Dursun, 2016. "XVII. Yüzyıl Ortasında Trabzon Eyaleti'nde Köy Terklerine Dair Bazı Gözlemler", *Uluslararası Sosyal Arştırmalar Dergisi,* 9/42 (2016): 593-604; Esra Kut ve Neriman Yörür, "Terk Edilmekte Olan Köyler Üzerine Bir Araştırma: Ödemiş Lübbey Köyü", *Ege Mimarlık*, (Temmuz 2016): 36-39; İlker Yiğit ve Osman Gümüşçü,. "Manisa ve Çevresinde Salgın Hastalıkların İskana Etkisi (XVI-XX. yy.)", (TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumunda sunulan bildiri*,* 13-14 Ekim 2016, Ankara), 380.

10 Mehmet Bayartan ve Sevil Top Yilmaz, "Mekan ve Mekanın Yeniden İnşaası" *Tarihi Coğrafya,* ed. O. Gümüşçü, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013), 167; Osman Gümüşçü, "Tarihi Coğrafyada Temel Kavramlar ve İlgili Alanlar", *Temelleri Gelişimi ve Yapısıyla Tarihi Coğrafya*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014), 48.

11 İlhan Kayan, 2010. "Değişen Sosyal ve Bilimsel Bağlam ve Coğrafyanın Sorumlulukları", *Coğrafya Eğitiminde Kavram ve Değişimler*, Coğrafya Eğitiminde Kavram ve Değişimler, ed. R. Özey ve S. İncekara, (Ankara: Pegem Akademi Yayınları), 239; Gümüşçü, Gümüşçü, "Tarihi Coğrafyada Temel Kavramlar ve İlgili Alanlar", 49.

dünyaya yaklaşımda ve onun tanımlanmasında bu denli merkezi bir rol üstlenmemiştir.[12] Mekanın coğrafyada oldukça özel bir yere sahip olması bu disiplinin tanımlanmasında da kendini göstermiştir. Hatta bazı araştırmacılar tarafından "coğrafya mekan bilimidir" şeklinde tanımlamalara konu olmaktadır.[13] Hal böyle olunca mekanın araştırılması ve mekanın öncelenmesi coğrafi araştırmalarda ve dolayısıyla tarihi coğrafya araştırmalarında ayrı bir öneme sahip olmaktadır. Coğrafya biliminin diğer disiplinlerden farklılaşmasında önemli bir yere sahip olan ve ele alınan konunun farklı cephelerinin aydınlatılmasında ciddi katkılar sağlayan mekansal bakış, yerleşmelerin kaybolmasına ilişkin olarak da farklı değerlendirmelerin kapılarını aralayabilecektir. Böylece yerleşmelerin kuruluş yeri, kaybolma mekanları ve bunun dönemsel olarak nerede yoğunlaştığı soruları kayıp köyler probleminin daha doğru bir zeminde tartışılmasını sağlayabilecektir.

İşte eldeki çalışma, XVI-XX. yüzyıl aralığında Konya çevresi örneğinde yerleşmelerin kaybolması meselesini mekansal açıdan değerlendirerek ilgili saha literatürüne katkı sağlamak amacındadır. Araştırma kapsamında konu edinilen problemler şunlardır: Yerleşmelerin kaybolması ve devam etmesinde kuruluş mekanı arasında nasıl bir ilişki vardır? Yerleşmelerin kayboluş dönemleri ile kuruluş mekanı arasında nasıl bir ilişkiden söz edilebilir? Söz konusu bu sorulara ilişkin cevaplar ve mekansal değerlendirmeler bu çalışmanın ana eksenini oluşturmaktadır. Araştırmada belirlenen sorular Konya çevresi (XVI. yüzyıl Sahra, Hatunsaray ve Sudiremi nahiyeleri) yerleşmeleri üzerinden değerlendirmeye alınmıştır.

XVI. yüzyıl Konya kazası Sahra, Hatunsaray, Sudiremi, Zengicek, İnsuyu nahiyelerinden oluşmaktadır. Araştırmaya konu edilen üç nahiye (Sahra, Hatunsaray ve Sudiremi) kuzeyde Bozdağ, Fakra Dağı, doğuda Hodulbaba Dağı, güneyde Alacadağ, batıda ise Alacadağ, Loras Dağı, Kızılören Dağı ve Erenler Dağı ile çevrili durumdadır. Sahra nahiyesi büyük ölçüde Konya Ovası'nda yer alırken Sudiremi ve Hatunsaray nahiyeleri ise kabaca adı geçen ovanın batısındaki plato ve dağlık alanlarda bulunmaktadır. Sahra nahiyesinin köyleri Konya Ovası'nda ve özellikle suğla oluşumun cereyan ettiği Çarşamba Çayı'nın sularının dağıldığı noktada yoğunlaşmıştır. Hatunsaray nahiyesi köyleri dağlık alanlar ile yamaç ve platolarda kuruluş göstermiştir. Sudiremi nahiyesinesin köyleri ise Sille deresinin iki tarafındaki yamaçlarda yer almaktadır. Bu haliyle fiziki coğrafya özellikleri ile kendi içinde bir bütünlük arz eden araştırma alanı, adeta doğal bir yöre mesabesindedir (Harita 1).

---

[12] Erol Tümertekin ve Nazmiye Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan, Kültür, Mekan*, (İstanbul: Çantay Kitabevi, 2009), 59.

[13] Coğrafya disiplinin farklı tanımlamalarına ilişkin olarak bakınız. Osman Gümüşçü, *Coğrafya'ya Davet*, (Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013), 229-245; Hayati Doğanay, *Coğrafya'ya Giriş*, (İstanbul: Aktif Yayınevi), 8-13; Ali Özçağlar, *Coğrafyaya Giriş,* (Ümit Ofset Matbaacılık, Ankara, 2011), 2.

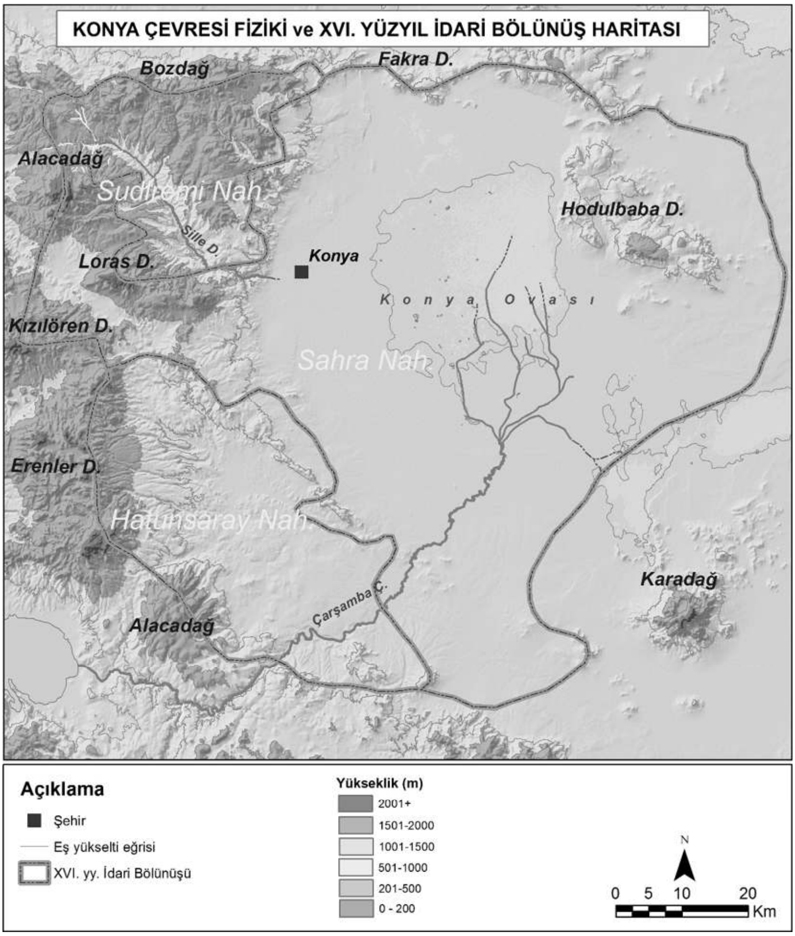

Harita 1. Konya çevresi fiziki ve XVI. yüzyıl idari bölünüş haritası

Araştırma kapsamında kayıp köylerin tespit edilebilmesi için öncelikle 1584 yılı Konya tahrir defterlerinde[14] yer alan köyler listelenmiştir. Daha sonra bu yerleşmelerin lokalizasyon işlemi[15] için 1/200.000, 1/100.000 ve 1/25.000 ölçekli topografya haritalarında yararlanılmış ve yerleşmelerin nokta verileri ARC-GIS programı yardımıyla sayısal ortama aktarılmıştır. Yapılan harita çalışmalarının yanında 2014 ve 2015 yaz aylarında Konya çevresinde gerçekleştirilen arazi

[14] TK KKA 115.

[15] Lokalizasyon çalışmaları için bakınız. Osman Gümüşçü, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus,*49; İlker Yiğit ve Musa Salan, 2013. "XVI. Yüzyıl Çerkeş Kazası Köylerinin Lokalizasyonu ve Toponimik Analizi", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/6 (2013): 959; İlker Yiğit ve Sevil Top Yilmaz, *Araştırma Yöntemleri ve Süreci*, *Tarihi Coğrafya*, ed O. Gümüşçü, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013), 203.

araştırmaları ile de lokalizasyon çalışmasına önemli katkılar sağlanmıştır. Yapılan lokalizasyon çalışması neticesinde XVI. yüzyıl Konya çevresinde 1584 yılı tahrir defterinde bulunan 368 yerleşmeden 243'ünün yer tespiti yapılarak % 66 oranında lokalizasyon başarısı sağlanmıştır. Sahra nahiyesinde XVI. yüzyılda bulunan 141 köyden 88'inin (% 62), 105 mezraadan 41'inin (% 39) yer tespiti yapılmıştır. Hatunsaray nahiyesinde 62 köyden 57'sinin (% 91) ve 12 mezraadan 9'unun (% 75) lokalizasyonu gerçekleştirilmiştir. Sudiremi nahiyesinde bulunan tüm yerleşmelerin (22 köy ve 26 mezraa) yer tespiti yapılarak % 100 lokalizasyon oranına ulaşılmıştır (Tablo 1). Görüldüğü üzere nahiye bazında farklı lokalizasyon durumları ortaya çıkabilmektedir. Bu durum dağlık alanlarda ova alanlarına göre lokalizasyon işleminin daha başarılı olduğu noktasında bir fikir vermektedir. Ayrıca yerleşme türlerinin ayrıntısına inildiğinde köylerde mezraalara nispetle lokalizasyonun daha başarılı olduğu dikkati çekmektedir. Bunda hiç şüphesiz daimi iskan merkezleri olan köylerin günümüze daha fazla ulaşmasının, mezraaların süreç içerisinde daha fazla terk edilmesinin ya da unutulmaya maruz kalmasının etkili olduğu ifade edilebilir.

Tablo 1. Konya nahiyelerinde yerleşmelerin lokalizasyonu

Yerleşme Nahiye	Lokalizasyon sayısı	%	Toplam yerleşme sayısı
Köy	**167**	**%74**	**225**
Hatunsaray	57	%91	62
Sahra	88	%62	141
Sudiremi	22	%100	22
Mezraa	**76**	**%53**	**143**
Hatunsaray	9	%75	12
Sahra	41	%39	105
Sudiremi	26	%100	26
Genel Yerleşme Toplamı	**243**	**%66**	**368**

Yapılan lokalizasyon çalışmaları sırasında yerleşmelerin bir kısmının günümüze bir iskan merkezi olarak ulaştığı ancak bazılarının ya hiç ulaşmadığı ya da sadece mevki adı olarak isminin bugüne ulaştığı tespit edilmiştir. Böylece XVI. yüzyıl yerleşmelerinin bugün bir iskan merkezine karşılık gelip gelmediğinin tespit edilmesi ile birlikte kaybolan yerleşme miktar ve oranları ortaya konulabilmiştir. Şu halde XVI. yüzyıl sonunda Konya çevresinde mevcut köy yerleşmelerinden % 65'i, mezraalardan ise % 91'i kaybolmuştur. Sadece daimi iskan merkezleri olan köylerden 2/3'ünün kaybolması bile problemin büyüklüğü ve önemini ortaya koymaktadır (Tablo 2).

Tablo 2. Konya nahiyelerinde kaybolan yerleşme miktarları

Yerleşme Nahiye	Devam eden	%	Kaybolan	%	Toplam
Köy	**78**	**%35**	**147**	**%65**	**225**
Hatunsaray	23	%37	39	%63	62
Sahra	39	%28	102	%72	141
Sudiremi	16	%73	6	%27	22
Mezraa	**13**	**%9**	**130**	**%91**	**143**
Hatunsaray	0	%0	12	%100	12
Sahra	10	%10	95	%90	105
Sudiremi	3	%12	23	%88	26
Genel Yerleşme Toplamı	**91**	**%25**	**277**	**%75**	**368**

Lokalizasyon çalışması ve kayıp oranlarının tespit edilmesinin ardından yerleşmelerin nerede kaybolduğuna ve bunun mekânsal değerlendirmesine geçilebilir. Bilindiği üzere yer seçimi, yerleşmelerin kuruluş ve gelişmesinde önemli bir husustur. Tarihin ilk dönemlerinden itibaren yerleşmeler belirli fiziki ve beşeri faktörlerin tesiri altında kurulmuştur. Bunda iklim, jeomorfoloji, hidrografya, toprak yapısı gibi hususların yanı sıra güvenlik, ulaşım, verimli tarım alanları, ticaret vb. durumlar etkili olmuştur. Tarihi süreçte yerleşmelerin kuruluşuna etki eden faktörler değişebilmekte, yeni faktörler eklenebilmekte veya faktörlerin biri ya da birkaçı daha ön plana geçebilmektedir. Savaş, eşkıyalık faaliyetleri gibi durumlarda güvenlik ön plana geçerken ülke sathında huzur ortamının tesis edilmesinden sonra nüfus artışına bağlı olarak ortaya çıkan üretim ihtiyacı, verimli tarım alanlarına yakın olma belirleyici olabilmiştir.

Kayıp mekanlarına geçmeden önce Konya çevresinde lokalizasyonu yapılabilen XVI. yüzyıl yerleşmelerinin kuruluş mekanı seçimine bakmakta fayda vardır. Konya çevresinde ovalık alanda 91 köy, 28 mezraa; yamaç ve plato alanında 53 köy, 13 mezraa; dağlık alanda ise 65 köy, 25 mezraa olduğu görülmektedir. Şu halde XVI. yüzyılda mevcut yerleşmelerin temelde ovalık alanlarda fazla olduğu ilk dikkati çeken husustur. Ovalık alanların yanına yamaç ve plato alanları eklendiğinde ilk etapta tercih edilen yerlerin büyük ölçüde düz ve düze yakın alanlar olduğu daha da belirginleşmektedir (Harita 2).

Yerleşmelerin kuruluş yeri olarak seçilen düz ve düze yakın alanların kuruluş faktörleri bakımından tercih edilmelerine karşın yerleşmelerin ortadan kalkması meselesinde de ön sırada yer aldığı ilk göze çarpan durumdur. Nitekim kaybolan yerleşmelerin ana jeomorfolojik birimlere göre dağılışına bakıldığında Konya çevresinde en fazla kaybın 41 köy ve 22 mezraa yerleşmesi ile ova alanları olduğu görülür. Köy yerleşmesi bakımından dağlık saha (27 köy ve 22 mezraa), yamaç ve plato (28 köy, 11 mezraa) alanları ile başa baş bir durum arz ederken

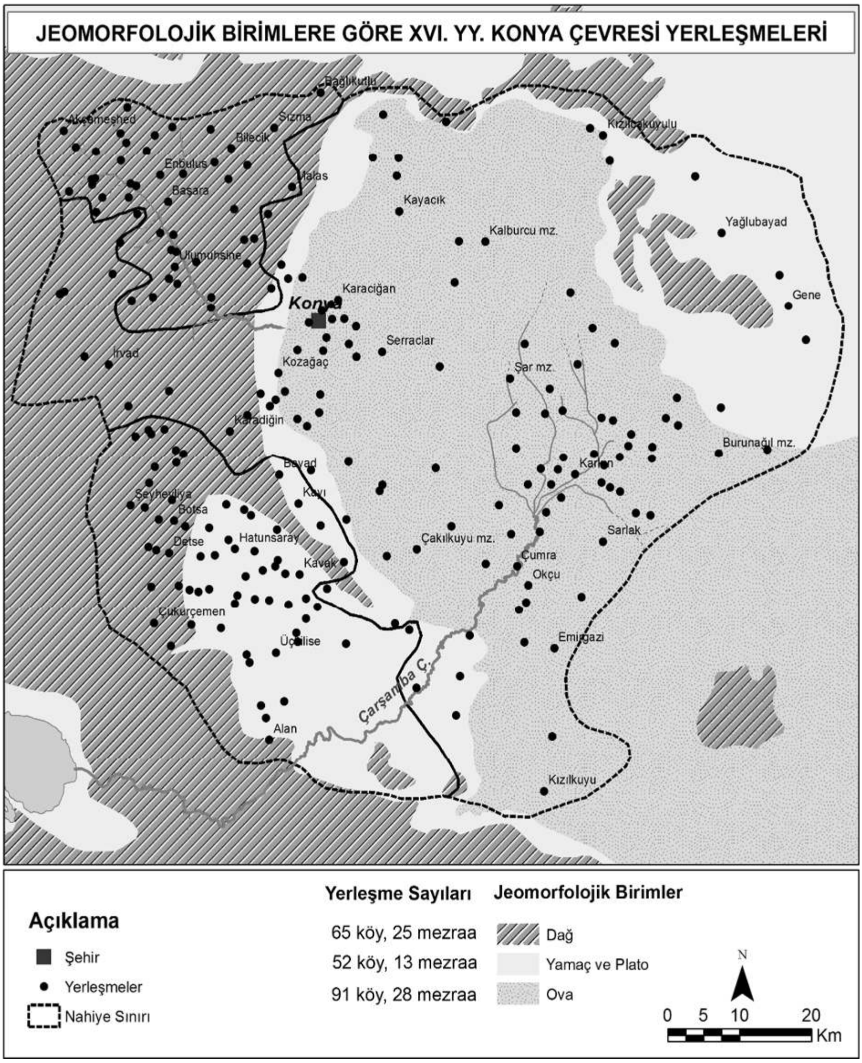

Harita 2. Jeomorfolojik birimlere göre XVI. yüzyıl Konya çevresi yerleşmeleri

mezraalarda ise en fazla kayıp dağlık alanlarda gerçekleşmiştir. Köy yerleşmeleri özelinde konu ele alınırsa Konya çevresindeki kayıpların toplamı içerisinde % 71'inin ova, yamaç ve plato alanlarında yer aldığı anlaşılır (Harita 3). Bu durumda ova, yamaç ve plato alanlarının kuruluş mekanı seçiminde yerleşmeye uygunluğu, tarım alanlarının mevcudiyeti ve ulaşılabilirlik gibi faktörler cezbedici özellikler olarak ortaya çıkan arazinin aynı zamanda yaşanan kaos ortamlarında tam aksi istikamette tesir yaparak iskan merkezlerinin kaybolmasına neden olduğu

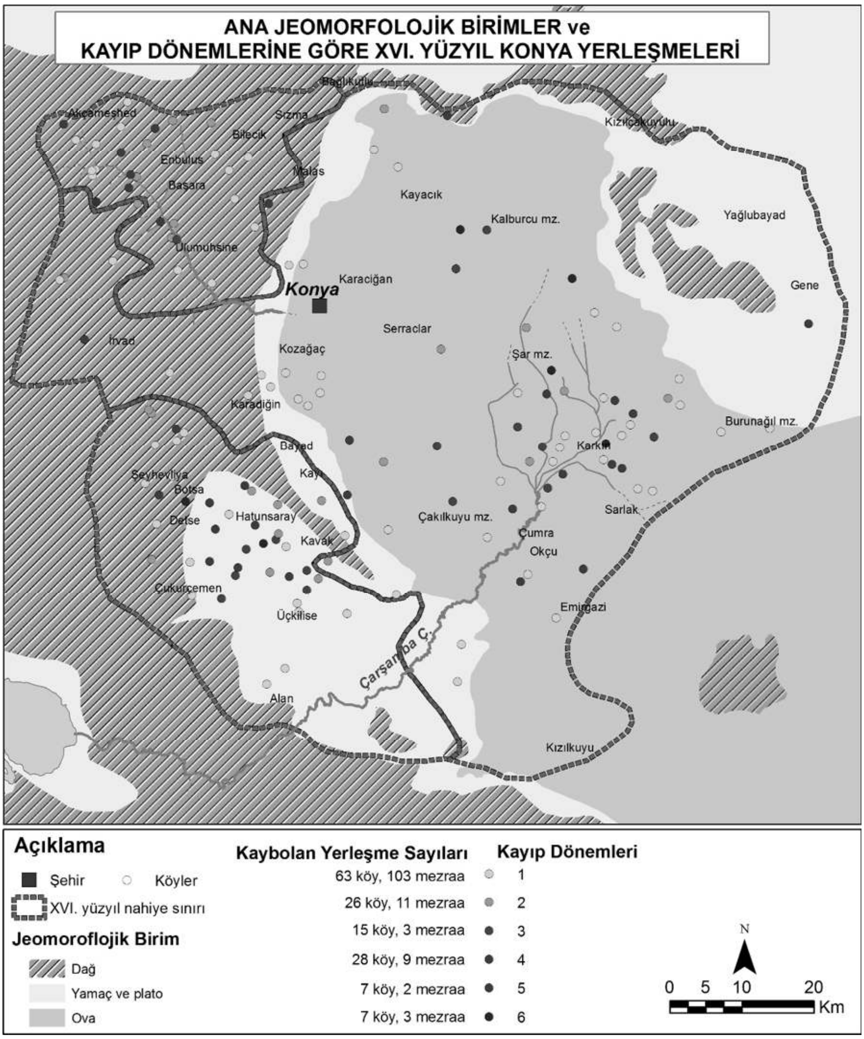

Harita 3. Ana jeomorfolojik birimler ve kayıp dönemlerine göre XVI. yüzyıl Konya yerleşmeleri

değerlendirilebilir.[16] Az sayıda köy yerleşmesinin kaybolduğu dağlık alanlarda özellikle tehlikeye açık ova, yamaç ve plato alanlarına göre daha güvenli olması sayesinde Celali faaliyetleri, devlet ricalinin haksız vergi talepleri ve yol üzerinde gelip geçenlerin rahatsız etmeleri gibi durumlardan daha az etkilenerek iskandaki devamlılığın sağlandığı söylenebilir.

---

[16] Köylerin kaybolmasında etkili olan doğal afetler için bakınız: İlker Yiğit, "İskandaki Kararsızlık: Doğal Afetler ve Kaybolan Yerleşmeler (XVI-XX. Yüzyıl Manisa-Konya Çevresi Örneği)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 26, (2017): 329-364.

Kayıp mekanlarına ilişkin olarak yapılan inceleme ve değerlendirmelerden sonra şu söylenilebilir ki iskana uygunluk, tarımsal verimlilik ve ulaşılabilirlik yerleşmelerin kuruluş ve gelişmesinde olumlu birer faktör olarak karşımıza çıksa da ülke genelinde veya bölgesel ölçekte çıkabilecek siyasi, sosyal ve askeri olumsuz tesirlerden en fazla etkilenen mahallerin yine buralar olduğu anlaşılmaktadır. Ancak burada şu durum tablolarda da açıkça görüldüğü üzere belirtilmelidir ki o da her jeomorfolojik ünitede yerleşmenin kaybolduğu gerçeğidir. Az ya da çok, yerleşmeler (köy ve mezraa) bütün jeomorfolojik birimlerde kaybolmuştur. Bu durum hangi jeomorfolojik birimde olursa olsun yerleşmelerin kaybolabildiği ancak sayı bakımından birtakım farklılıklar arz ettiği anlamına gelmektedir. Zira XVI. yüzyılda olumlu faktörlerin teşvik ediciliği sayesinde fazlaca yerleşme kurulan sahalar aynı zamanda sayı bakımından en fazla iskan ünitesinin ortadan kalktığı mahallerdir.

En fazla yerleşmenin kaybolduğu dönemlere daha yakından bakmakta fayda vardır. XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla değin geçen zaman diliminde açık ara en fazla yerleşmenin kaybolduğu zaman dilimi 1600-1650 arasındaki dönemdir. Bu dönemde Konya çevresinde 63 köy ve 103 mezraa kaybolmuştur. Bu kayıpların en fazla gerçekleştiği nahiye ise büyük ölçüde Konya Ovası'nda yer alan Sahra nahiyesidir. Sahra nahiyesinde bu tarihlerde 49 köy 81 mezraa ortadan kalkmıştır. Sahra nahiyesini Hatunsaray (14 köy ve 8 mezraa) ve Sudiremi (14 mezraa) nahiyeleri takip etmektedir (Harita 3).

Başka bir açıdan bakılırsa XVI. yüzyılda kurulan yerleşmelerin devam durumları farklı bir yorum sağlayabilmektedir. Zira Sahra nahiyesinde 141 köyden 40'ı, Hatunsaray nahiyesinde 62 köyden 23'ü günümüze ulaşmıştır. Ancak Sudiremi nahiyesinde ise 22 köyden 16'sı günümüze ulaşabilmiştir. Şu durumda düz ve düze yakın yerlerde ulaşımı kolay mekanlarda kurulan köy yerleşmeleri en fazla terk edilenler durumundadır. Ancak dağlık alanlarda kurulan yerleşmeler ise büyük ölçüde varlıklarını koruyarak günümüze ulaşmada daha başarılı durumdadırlar. XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar olan zaman diliminde ortaya çıkan olumsuzluklara karşı en dirençli yerleşme mekanını dağlık alanlar oluşturmaktadır. XVI. yüzyıl son mufassal tahrir defterinden (1584) 1650 yılına kadar olan zaman diliminde Sudiremi nahiyesinde hiçbir köy kaybı yaşanmamıştır. Sahra nahiyesinde ise durum tam aksi istikamette seyir izlemiş kayıp oranı % 35 olarak gerçekleşmiştir. Hatunsaray nahiyesinde ise aynı dönemdeki kayıp oranı % 23'tür (Tablo 3).

XVI. yüzyıl sayımlarının ardından (1584) 1650 yılına kadar olan süreçte birçok köy ve mezraanın kaybolduğu dikkati çekmektedir. Belirli bir miktar ve oranda yerleşmelerin her zaman ortadan kalkabileceği[17] gerçeğinin ötesinde bir durum olarak bu manzara değerlendirilmelidir. Zira bu denli kayıp çok makul ve anlaşılabilir değildir. Ayrıca kayıp dönemleri içerisinde 1600-1650 aralığı açık ara önde görünmektedir. Bu oranda bir kayıp, Anadolu sathında oldukça yaygınlık

[17] Taylor, "The Origins and Development of Deserted Village Studies", 6.

Tablo 3. Yerleşmelerin kayıp dönemlerine göre dağılışı

Yerleşme Nahiye	Dönem 1	Dönem 2	Dönem 3	Dönem 4
Köy	**63**	**26**	**15**	**28**
Yüzde	**%28**	**%12**	**%7**	**%12**
Hatunsaray	14	8	5	8
Yüzde	%23	%13	%8	%13
Sahra	49	16	10	18
Yüzde	%35	%11	%7	%13
Sudiremi	0	2	0	2
Yüzde	%0	%9	%0	%9
Mezraa	**103**	**11**	**3**	**9**
	%72	**%8**	**%2**	**%6**
Hatunsaray	8	3	1	0
Yüzde	%67	%25	%8	%0
Sahra	81	4	1	7
Yüzde	%77	%4	%1	%7
Sudiremi	14	4	1	2
Yüzde	%54	%15	%4	%8
Genel Toplam	**166**	**37**	**18**	**37**
Yüzde	**%45**	**%10**	**%5**	**%10**
Yerleşme Nahiye	**Dönem 5**	**Dönem 6**	**Yaşayan**	**Genel Toplam**
Köy	**7**	**7**	**79**	**225**
Yüzde	**%3**	**%3**	**%35**	
Hatunsaray	1	3	23	62
Yüzde	%2	%5	%37	
Sahra	4	4	40	141
Yüzde	%3	%3	%28	
Sudiremi	2	0	16	22
Yüzde	%9	%0	%73	
Mezraa	**2**	**3**	**12**	**143**
	%1	**%2**	**%8**	
Hatunsaray	0	0	0	12
Yüzde	%0	%0	%0	
Sahra	1	2	9	105
Yüzde	%1	%2	%9	
Sudiremi	1	1	3	26
Yüzde	%4	%4	%12	
Genel Toplam	**9**	**10**	**91**	**368**
Yüzde	**%2**	**%3**	**%25**	

arz eden Celali İsyanları ve çeşitli eşkıyalık faaliyetleri[18] ile yakından ilgili olmalıdır. Celali reisleri başta olmak üzere, çeşitli maksatlarla eşkıyalığı tercih eden kişi ya da gruplar bu döneme ve iskana darbeyi vurmuştur. Ayrıca devlet görevlilerinin halk üzerindeki baskı ve zulümleri haksız talepleri bu köylerin terk edilmesi sürecini daha da hızlandırmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Anadolu sathında XVI. yüzyılda mevcut bazı yerleşmeler tarihi süreç içerisinde ortadan kalkmış olup Konya çevresi de bu durumun önemli örnekleri arasında yer almaktadır. Gerçekleştirilen bu çalışmada görüldüğü üzere yerleşmelerin ortadan kalkması ile kuruluş mekanları arasında anlamlı bir ilişkiden söz etmek mümkündür. Zira dağlık alanlar ile ovalık alanlardaki yerleşmelerin kayıp miktar ve oranları arasında ciddi farklılıklar bulunmaktadır. Yerleşmenin kuruluş ve gelişmesinde etkili olan temel faktörler, değişen şartlar ya da ortaya çıkan yeni koşullar altında iskandaki devamlılıkta zaman zaman birtakım problemlere neden olabilmektedir. Ortaya çıkan doğal ya da beşeri olumsuz koşullardan en fazla etkilenenlerin Konya çevresi örnekleminde görüldüğü üzere düz alanlar olduğu söylenilebilir. Zira Konya çevresinde ovalık alandaki yerleşmelerin bulunduğu Sahra nahiyesi en fazla kaybın (102 köy, 95 mezraa) olduğu mekan durumundadır. Bunda döneme damgasını vuran Celali faaliyetleri ve eşkıyalık olaylarının etkili olma ihtimali ilk akla gelen durumdur. Gerek eşkıyaların ve gerekse çeşitli yetkililerin baskı ve haksız taleplerinden etkilenen ova yerleşmeleri bir de kuraklık gibi üretimi derinden etkileyen bir durumla karşılaşmaları yerleşmelerin terk edilme sürecini daha da hızlandırmış olmalıdır. Tüm bu şartlar altında ortaya çıkan olumsuzluklardan en fazla etkilenen ve en az dayanma gücüne sahip olan yerleşmelerin ovalık alanlarda tesis edilen yerleşmeler olduğu değerlendirilebilir.

Kaynakça

TK KKA 115.

Acun, Fatma. *Karahisar-ı Şarkî ve Koyluhisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569),* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006).

---

[18] Celali ve eşkıyalık faaliyetleri için bakınız: Mustafa Akdağ, (1958). "Celali Fetreti", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 16/1-2, (1958): 53–107; Akdağ, Celali İsyanları (1550-1603); Mustafa Akdağ, "Büyük Kaçgunluk", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi,* 2/2 (1964): 1–51; Şaban Bayrak, *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (1700-1750),* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık 2015); Mücteba İlgürel, "Eşkıya/Osmanlılar'da Eşkıyalık Hareketleri", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 227-242; Mehmet Öz, "Modernleşme Öncesinde Osmanlı Toplumunda Eşkıyalık Hareketlerinin Niteliği ve Özellikleri", SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi Prof.Dr. Bayram Kodaman'a Armağan Özel Sayısı, (2010): 226–233.

Acun, Fatma. *Ottoman Administration in the Sancak of Karahisar-ı Şarki: An Analysis Based on the Tahrir Defters (1483-1569),* Centre for Byzantine Ottoman and Modern Greek Studies, The University of Birmingham, (Unpressed PhD thesis, Birmingham, 1994).

Akdağ, Mustafa. "Büyük Kaçgunluk", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (1964): 1–51.

Akdağ, Mustafa. "Celali Fetreti", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 16/1-2, (1958): 53–107.

Akdağ, Mustafa. *Celali İsyanları (1550-1603),* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1963).

Akdağ, Mustafa. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası* (Celali İsyanları), (Ankara: Barış Yayınevi, 1999).

Bayartan, Mehmet ve Top Yilmaz, Sevil. "Mekan ve Mekanın Yeniden İnşaası", *Tarihi Coğrafya*, ed. O. Gümüşçü, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013), 166-189.

Bayrak, Şaban. *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (1700-1750),* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık 2015).

Beresford, Maurice W. "The Lost Villages of Medieval England", *The Geographical Journal*, 117/2, (1951): 129–147.

Beresford, Maurice W. and Hurst, John G. *Deserted Medival Village,* (Guildford: Lutterworth Press, 1971).

Buckton, Henry. *The Lost Villages in Search of Britain's Vanished Communities,* (London: I.B. Tauris, 2008).

Doğanay, Hayati. *Coğrafya'ya Giriş*, (İstanbul: Aktif Yayınevi).

Dursun, Yücel. "XVII. Yüzyıl Ortasında Trabzon Eyaleti'nde Köy Terklerine Dair Bazı Gözlemler", *Uluslararası Sosyal Arştırmalar Dergisi,* 9/42 (2016): 593-604.

Dyer, Christopher. "Deserted Villages in the West Midlands". *The Economic History Rewiev,* 35/1, (1982): 19–34.

Erdoğru, Mehmet A. "Bornova Civarında Terkedilmiş Köyler: Palamut Köyü Örneği" (I. Bornova Araştırmaları Sempozyumunda sunulan bildiri, 5-6 Kasım 2014, İzmir), 81-93.

Erdoğru, Mehmet A. *Osmanlı Yönetiminde Beyşehir Sancağı* (1522-1584), (İzmir, 1998).

Faroqhi, Suraiya. "Anadolu İskanı ve Terk edilmiş Köyler Sorunu", *Türkiye'de Toplumbilim Araştırmalarında Yaklaşımlar ve Yöntemler*, (ODTÜ Türk Halk Bilimi Yayınları, Ankara, 1976), 289-302.

Gökçen, İbrahim. *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar (Hicri 1060, Miladi 1650'den sonra),* (İstanbul: Berksoy Matbaası, 1950).

Gökçen, İbrahim. *Tarihte Saruhan Köyleri,* (İstanbul: Berksoy Matbaası, 1950), 21-31.

Gümüşçü, Osman. "Tarihi Coğrafyada Temel Kavramlar ve İlgili Alanlar", *Temelleri Gelişimi ve Yapısıyla Tarihi Coğrafya*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014), 35-174.

Gümüşçü, Osman. *Coğrafya'ya Davet*, (Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013).

Gümüşçü, Osman. Demir, Alpaslan ve Erdoğan Özünlü, Emine. *Türkiye'nin İskan Tarihinde Önemli Bir Problem: Kaybolan Yerleşmeler*, 113K101 Nolu TÜBİTAK Projesi, (Ankara).

Gümüşçü, Osman. *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001).

Gümüşçü, Osman. Yusuf Kılıç, Hüseyin Çınar ve Abdullah Uğur, *Açıklamalı Türkiye Tarih Atlası Projesi ATTAP*, (Ankara: TÜBİTAK, 2011).

Hütteroth, Wolf-Dieter. *Landliche Siedlungen im Südlichen in den Letzten Vierhundert Jahren*, (Göttingen, 1968).

İlgürel, Mücteba. "Eşkıya/Osmanlılar'da Eşkıyalık Hareketleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995): 466-469.

Kankal, Ahmet. *XVI. Yüzyılda Çankırı*, (Çankırı: Çankırı Belediyesi Yayınları, 2011).

Kayan, İlhan. "Değişen Sosyal ve Bilimsel Bağlam ve Coğrafyanın Sorumlulukları", *Coğrafya Eğitiminde Kavram ve Değişimler, Coğrafya Eğitiminde Kavram ve Değişimler*, ed. R. Özey ve S. İncekara, (Ankara: Pegem Akademi Yayınları), 227-242.

Konyalı, İbrahim H. "Bir Hüccet İki Vakfiye", *Vakıflar Dergisi*, 7, (1968): 102.

Kurt, Yılmaz. *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, 1992).

Kut, Esra ve Yörür, Neriman. "Terk Edilmekte Olan Köyler Üzerine Bir Araştırma: Ödemiş Lübbey Köyü", *Ege Mimarlık*, (Temmuz 2016): 36-39.

Öz, Mehmet. "Modernleşme Öncesinde Osmanlı Toplumunda Eşkıyalık Hareketlerinin Niteliği ve Özellikleri", *SDÜ Sosyal Bilimler Dergisi Prof.Dr. Bayram Kodaman'a Armağan Özel Sayısı*, (2010): 226–233.

Özçağlar, Ali. *Coğrafyaya Giriş*, (Ümit Ofset Matbaacılık, Ankara, 2011).

Özdoğan, Mehmet. 'Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ', *Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası,* ed. N. Karul. (İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık, 2011), 56.

Özdoğan, Mehmet. "Paleolitik Çağ-İnsanın Zaferi", *Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası,* ed. N. Karul. (İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık, 2011), 30-31.

Özel, Oktay. "Osmanlı Anadolu'sunda Terkedilmiş/Kayıp Köyler Sorunu (17-19. Yüzyıllar), ed. M. Öz ve F. Yeşil, *Ötekilerin Peşinde, Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan,* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), 557-592.

Özel, Oktay. *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in Rural Anatolia: A Case Study of Amasya (1576-1642),* University of Manchester, Department of Middle Eastern Studies, (Unpressed PhD. Thesis, Manchester, 1993).

Özel, Oktay. *The Collapse of Rural Order in Ottoman Anatolia (Amasya 1576-1643),* (Leiden: Brill, 2016).

Özel, Oktay. *Türkiye 1643 Goşa'nın Gözleri*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).

Özel, Oktay. *XV-XVI. Yüzyıllarda Anadolu'da Kırsal (Zirai) Organizasyon: Köylüler ve Köyler,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi, Ankara, 1986).

Pesez, Jean-Marie and Ladurie, Emmanuel Le Roy. "Les Villages Desertes en France, vue d'ensemble". *Annales, Economies, Societies, Civilazitions*, 20 (1965): 257–290.

Roncayolo, Marcel. "Geographie et Villages Desertes". *Annales, Economies, Societies, Civilazitions,* 20 (1965): 218–242.

Sevin, Veli. *Anadolu Arkeolojisi*, (İstanbul: Der Yayınları, 2002).

Tunçdilek, Necdet. "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4, (1953-54): 189-208.

Tümertekin, Erol ve Özgüç, Nazmiye. *Beşeri Coğrafya İnsan, Kültür, Mekan*, (İstanbul: Çantay Kitabevi, 2009).

Yiğit, İlker ve Gümüşçü, Osman. "Manisa ve Çevresinde Salgın Hastalıkların İskana Etkisi (XVI-XX. yy.)", (TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumunda sunulan bildiri, 13-14 Ekim 2016, Ankara), 379-391.

Yiğit, İlker ve Salan, Musa. "XVI. Yüzyıl Çerkeş Kazası Köylerinin Lokalizasyonu ve Toponimik Analizi", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/6 (2013): 959-973.

Yiğit, İlker ve Top Yilmaz, Sevil. Araştırma Yöntemleri ve Süreci, *Tarihi Coğrafya,* ed. O. Gümüşçü, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013), 190-215.

Yiğit, İlker. "İskandaki Kararsızlık: Doğal Afetler ve Kaybolan Yerleşmeler (XVI-XX. Yüzyıl Manisa-Konya Çevresi Örneği)", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 26, (2017): 329-364.

Öz: Anadolu, oldukça uzun iskan geçmişinde farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış olup her biri birer zenginlik ve çeşitlilik kaynağı olarak tarihteki yerini almıştır. XI. yüzyıla gelindiğinde ise uzun iskan geçmişine sahip olan bu topraklarda yeni bir yerleşme düzeni tesis edilmeye başlanmıştır. XI. yüzyıl ve takip eden süreç için Anadolu kırsal deseni konusunda ayrıntılı bilgiye sahip olamasak da XV ve XVI. yüzyıla gelindiğinde mevcut tahrir defterleri sayesinde durum oldukça farklılaşmaktadır. Tahrir defterleri sayesinde XV ve XVI. yüzyıl kırsal iskan yapısına ilişkin oldukça detaylı bilgilere sahip durumdayız. İskan tarihi açısından tahrir defterlerinde yer alan yerleşmeler ile günümüzdeki durum karşılaştırıldığında önemli bir sorunla karşılaşılır ki bu da XVI. yüzyıldan günümüze birtakım yerleşmelerin süreç içerisinde kaybolduğu gerçeğidir. Bu çalışmada XVI. yüzyılda Konya kazasına bağlı Sahra, Hatunsaray ve Sudiremi nahiyeleri özelinde kaybolan yerleşmeler problemi mekânsal bakış açısıyla ele alınarak kayıp miktarları ile kuruluş mekanları arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Tarihi coğrafya, yerleşmenin evrimi, mekan, kuruluş yeri seçimi, iskan.

Spatial View of the Lost Villages:
The Example of Konya and Its Environs during XVIth-XXth Centuries

Abstract: Anatolia has been home to different civilizations within the span of its considerably long history of settlements and each of these had been a source of wealth and diversity throughout ages. In the XIth century, a new settlement pattern began to emerge here. Although we do not have detailed information on the Anatolian rural pattern in the XIth century and the following period, it is quite different for the XVth and XVIth centuries thanks to available tahrir registers. When the settlements in the registers are compared with the current situation in terms of the date of settlements, an important problem arises: some settlements from the XVIth century have disappeared in the process. This study examines Sahra, Hatunsaray and Sudiremi towns of Konya district in the XIth century with a spatial point of view and proposes that there is a significant relationship between the number of disappeared settlements and their place of establishment.

Keywords: Historical geography, evolution of the settlement, location, location selection, settlement.

Yıkımların Gölgesindeki Ankara'da Kamusal Mekanların Varoluş Mücadelesi

Merve ALTUNDAL ÖNCÜ*

I. İdeoloji ve Kamusal Mekan

İdeoloji, kullanımı yaygın, ancak bir o kadar da tanımlanması zor bir kavramdır. Asimetrik ve tahakküm içeren ilişkiler kurulması ve bu ilişkilerin korunması (Thompson, 2013); bir bilgi, değer ve söylem örgüsü (Aydın, 2008); bir insanın ya da toplumsal grubun zihninde egemen olan fikirler ve tasarımlar sistemi (Engels ve Marx, 1999); bireylerin gerçek varoluş koşullarıyla aralarındaki hayali ilişkinin tasarımı (Althusser, 1994) gibi tanımlamalar yapılmıştır. Bu araştırma Thompson'ın yaklaşımı doğrultusunda şekillenmiştir. İdeolojiyle ilgili bir çalışma yapılırken tahakküm ilişkileri ve yapıları da incelenmelidir. Thompson'a göre sembolik tanımların ideolojik olma durumları, bu tanımlamaların toplumsal bağlamda kullanılma ve anlaşılma biçimlerine dayanır. İdeoloji, mekandan bağımsız gelişemez. Yeni bir ideoloji, yeni bir mekan üreterek kendisinin sürekliliğini sağlamaya ve genişlemeye çalışır (Yalım, 2002). Hakim ideoloji olarak, tüm toplumsal yapıya egemen olmamakla birlikte merkezi önemdeki mekanları yeniden üretebilmek için değişik yapılanmalarda kendini var eder (Akansel, 2010). Üretilen mekan kamunun kullanımı bağlamında bir üründür ve Lefebvre'e göre (2014), yeni eylemlere imkan tanıyan, kimi zaman üretilen kimi zaman tüketilen bir anlama sahiptir. Bu süreci yöneten ise siyasal iktidarla gelen hakim ideolojik tutumdur.

İdeoloji, hızlı bir toplumsal değişim sürecinden geçen insanlara, oluşan kültürel boşluğu doldurmaları için, yeni anlam ve bilinç çerçeveleri sunan bir sis-

* Ankara Üniversitesi, DTCF, Doktora Öğrencisi / merve.altundal@gmail.com

temdir (Thompson, 2013). Bu anlamda ideoloji sembolik ve ekonomik değerler oluşturur. Toplumsal bağlamı olan bazı nesnelere insanlar tarafından sembolik değer verilir. Bu nesneleri üreten ve anlamlandıran kişilere istinaden, nesneler el üstünde tutulabilir, övülebilir. Kamusal mekanı yeniden inşa eden hakim ideoloji, sembolik değerleri el üstünde tutmaya ve bunlar üzerinden hakimiyetini sağlamlaştırmaya çabalayacaktır. Bu çerçevede ele alınan ideoloji ve onun sembolik kamusal mekanlarının önemi de daha iyi anlaşılmaktadır.

Türkiye'de ideolojilerin çatışma mekanı kamusal mekanlar üzerinden gerçekleşmektedir. Sargın (2002), Türkiye gibi ulus-devlet anlayışına sıkı sıkıya bağlı ülkelerde, ideolojik tutumun mekansal uygulamalar yardımıyla vurgulandığını belirtmiştir. Buna göre yönetimi elinde tutan kadro, öngördüğü sosyal ve kültürel yaşamı mümkün kılan mekanı yaratmaya çalışacak ve kentlilerle paylaşacaktır. Ancak bunu yaparken farklı ideolojik kabulleri olan kentliler tarafından direnişle karşılaşabilir. Bu durumda direnişi kırmak adına farklı ideolojilerin simgesel yapılarını, belleklerden silmek adına göz ardı edecek ya da yıkacaktır. Diğer taraftan hakim ideolojiyi destekleyenler de yeni inşa edilen kamusal mekanları sahiplenecek ve simgesel anlamlar yükleyecektir. Sargın, bu sürecin yaşandığı yerlerin kamusal mekanlar olduğunu vurgulamıştır. Ankara'nın içinden geçtiği süreçte yaşanan yıkımlar ve inşalarda bu çatışmanın izleri sürülebilir.

Sanayi toplumunun modernleşme sürecini içeren hakim ideolojiler, büyük kültürel dönüşümleri hedeflemiştir (Bayraktar, 2016; Harvey, 2012; Thompson, 2013). Dolayısıyla sanayi öncesi toplumun dine ve tine dayalı kavrayışı, yerini daha akli, modern ve seküler bir kavrayışa bırakmıştır. İdeolojinin seferber edici ve meşrulaştırıcı yönü de bu dönemlerde işlevselleşmiştir. Bu anlamda Cumhuriyet'in ve getirdiği yeni yaşam tarzının Ankara'dan Türkiye'ye yayıldığı düşünülebilir. İnşa edilen yeni kent ve kamusal mekanlar, Ankara'da Cumhuriyet yaşamını deneyimleyenlerin bu deneyimleri paylaşması ve yayması için ideolojik bir misyona sahip olmuştur. Günümüz kent toplumu, sembolik mekânları tarihsel rekreasyonel alanlar olarak görme, yitirilmiş kent kimliğini canlandırma, ait olunan kültürün unutulan öğelerini yeniden hatırlama ve etkin bir biçimde yaşama eğilimlerine sahiptir. Ortak paylaşılan değer ve inançlar, kişileri toplumsal düzene bağlayarak toplumsallaştırır ve bir ideolojinin unsurları haline gelmelerini sağlar (Thompson, 2013). Bu bağlamda, geleneksel ve modern kent dokusunda yitirilmiş olan mekân-insan ilişkisinin yeniden anımsanmasında ve kişilerin toplumsallaşmasında, tarihî mekânların temel alınması ve sürdürülebilirliği önem taşımaktadır (Tweed ve Shutherland, 2007).

Buraya kadar ele alınan ideolojik ve toplumsal bağlam çerçevesinde, Ankara'nın geleneksel ve modern dokusunu oluşturan öğelerin tarihsel rekreasyonel alanlar olarak kentsel bir miras oluşturması, kent kimliğinin korunmasına ve kültürel aktarıma katkı sağlaması bakımından büyük önem taşımaktadır. Ankara'nın kentsel kültürel mirası olan ve uzun süre dokunulmayan geleneksel kent dokusunun canlandırılması ve korunması için Ulus Tarihi Kent Merkezini İyileştirme, Sağlıklaştırma, Koruma ve Yenileme Projesi, Ankara Kalesi Koruma

Geliştirme İmar Planı Projesi, Ankara Eski Kent Dokusunu Koruma Amaçlı İmar Planı, Ankara Tarihi Kent Merkezi Yenileme Alanı Koruma Amaçlı Uygulama İmar Planı gibi plan ve projeler geliştirilmiştir. Yapılan bu çalışmalarla geleneksel dokuya ait kültürel mirasın tekrar kentin bir parçası haline getirilmesi amaçlanmıştır. Bu görünüm Ankara'nın kentsel kimliğinin korunmasında bir ideolojik tercih olup olmadığını akıllara getirmektedir. Çünkü kent için önemli birer miras haline gelmiş ve kentin kimliği ile bütünleşmiş Cumhuriyet'in modern dokuları ihmal edilmektedir. Cumhuriyet tarihinin önemli unsurlarının yer aldığı Ankara kenti, zamanın ihtiyaçlarına göre şekillenen ve yeniden inşa edilen kentsel bir mekandır. Bu süreçte gerçekleşen yıkımlar ve inşalar, kenti tarihinden ve kimliğinden uzaklaştırma tehlikesi barındırmaktadır. Cumhuriyet dönemi yapılarından İller Bankası, Marmara Köşkü, Su Süzgeci, Etibank, Baraj Gazinosu vb. yapıların kentsel kültürel miras olarak değerlendirilemeyip yıkıma uğraması, mevcut yapıların geleceği açısından endişe yaratmaktadır (Fotoğraflar 1 ve 2). Bu bağlamda araştırmanın amacı, temelde ideolojilerin kentlerde varlığını

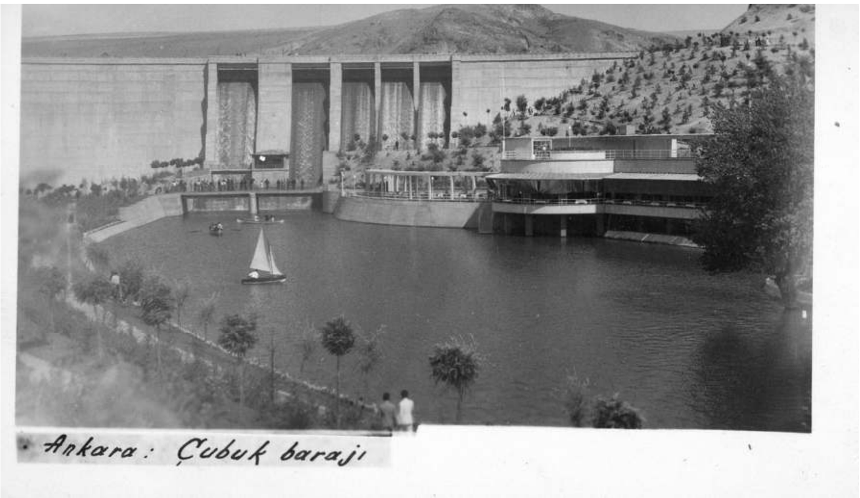

Üstte Fotoğraf 1:
Çubuk Baraj Gazinosu
Yanda Fotoğraf 2:
İller Bankası Binası

sürdürme mücadelesini, özelde ise Cumhuriyet ideolojisi mekanlarının karşı karşıya kaldığı yok sayılmayı tartışmaktır.

II. Cumhuriyet'in İlanından Günümüze Ankara'nın İnşasında İdeolojinin Rolü

Türkiye'nin kentleşme tarihi göz önüne alındığında, Cumhuriyet'in ilanından itibaren hızlı bir kentleşme süreci izlenmektedir. Değişen kır ve kent dengesinin yanı sıra kentsel mekânın görünümü de değişmiştir. Erken modernleşme dönemi çerçevesinde yapılaşmış olan Ankara, bu kentsel mekânı deneyimleyen insanlar tarafından bir yaşam mekânı haline getirilmiştir. Dolayısıyla Ankara'nın kimlik kazanma süreci başlamış ve ayırt edici unsurları ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda kentleşme dinamikleri değerlendirildiğinde, Cumhuriyet sonrası modernleşme ideolojisine bağlı olarak gelişen ve kentlilerin gündelik yaşam pratikleriyle iç içe geçmiş yapıların olduğu söylenebilir.

Ulusal bağımsızlığına yeni kavuşan ülkelerin yeni bir başkent kurma eğilimi, bir önceki sisteme ve burjuvazisine koyulan tepkiyi ifade eder (Tekeli, 2011). Cumhuriyet bürokrasisi Ankara'yı başkent ilan ederken, denetleyemedikleri bir kent yerine, çok daha kolay denetleyebildikleri ve inşa edebilecekleri bir kenti tercih etmiştir. Lefebvre bunu, mekan eşittir egemenlik olarak açıklamaktadır. İstanbul ve yönetimine koyulan tepki, Ankara ve diğer geri kalmış Anadolu yerleşmelerini kalkındırmayı da hedeflemiştir. Bu anlamda Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanından sonraki en önemli mücadele alanlarından biri de Ankara'nın başkent olarak inşası sürecidir. Modernite projesi resmi olarak hayata geçmiş ve bu doğrultuda ilk mekânsal düzenleme olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun yoğun izlerini taşıyan İstanbul yerine, 1923 yılında Ankara başkent ilan edilmiştir. Ankara bu tarihten sonra Batılı tarzda planlama ve mimari özelliklerle yeniden düzenlenmeye başlanmıştır (Tekeli, 2010). Dolayısıyla bu yeni rol, yeni resmi kurumlar ve gelişen hizmet işlevi nedeniyle artan nüfusu barındıracak yapıların inşası ve başkenti simgeleyecek düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Devlet eliyle gelişen modernist projeler ve rasyonel kent planları yapılmıştır. Başkentin planlama ve inşası sürecinde özellikle Ulus ve çevresindeki eski kent dokusunun yeni ihtiyaçların gerektirdiği yapılaşmayla nasıl uzlaştırılacağı en önemli tartışma konusu olmuştur ve seçilen yol, eskinin göz ardı edilip dokunulmadan yeni kentin arkasında fon oluşturması olarak belirlenmiştir. Jansen, planın onaylandığı 1932 yılında bu tavrını imar planı notlarında şöyle anlatmıştır (Türkün ve Ulusoy, 2006: 131):

> Yeni şehircilikte yeni şehir kısımlarının kurulmasını eski kısmın yayılışından tamamen ayırmak lazımdır. Hatta nazari olarak Eski Şehir üzerine haddi zatında bir cam levhası kapamalıdır. Bu suretle kolaylıkla bütün gidişat takip edilerek şehri fenalıklardan korumak kabil olur. Eski şehre mümkün olduğu kadar fazla el sürmemek gerektir. Yeni kısmın imarının tekâmül ve terakkisinden sonra eski kısma münasip bir şekilde dikkatle bağlamak kabil olur.

Ankara'nın iç içe geçmiş ve zaman zaman birbiriyle çelişen modern ve geleneksel olmak üzere ikili bir dokusu olduğu söylenebilir (Tekeli, 2011; Türkün ve Ulusoy, 2006). Bu doku yalnızca mimari anlamda bir ayrımı değil, aynı zamanda kentliler anlamında da bir ayrımı ifade etmektedir. Cumhuriyet'in başkenti olmadan önce Ankara'da yaşayan eski kentliler ile Cumhuriyet sonrası kente gelen yeni kentliler ayrımı söz konusudur. Eski Ankaralılar arazi fiyatlarının yükselmesinden memnunken, yeni Ankaralılar kamulaştırılmış boş alanda yeni bir kent kurulmasını uygulamaya koymuştur. Modern dokunun merkezi olarak da Ulus-Kızılay hattı seçilmiştir. Bu amaçla 1926'da Ankara'da inşaat kredileri verilmesi amacıyla Emlak ve Eytam Bankası kurulmuştur (Tekeli, 2011). Ankara Garı, 19 Mayıs Stadyumu, Ankara Palas, Etnografya Müzesi, Eski Türk Ocağı ve Halkevi Binası, Hariciye Vekaleti, Ulus İş Bankası, Sergi Evi (Opera), TBMM, II. Vakıf

Üstte Fotoğraf 3: DTCF – Altta Fotoğraf 4: Ankara Palas

Apartmanı, Sağlık Bakanlığı, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi gibi çeşitli amaçlara yönelik kamusal mekanlar, Ankara'nın Cumhuriyet mimarisinin simgeleri olmuştur (Fotoğraf 3 ve 4).

Bu simgesel mekanlar, onu inşa ettiren ve üreten kişi ya da kişilerin (M. Kemal Atatürk ve Cumhuriyet bürokrasisi, Mimar Kemalettin, Vedat Tek, Arif Hikmet Koyunoğlu, Bruno Taut gibi) yüklediği anlamları barındırır. Yine bu yapılar, üretildikleri toplumsal koşulların izlerini taşır. Bu anlamda simgesel mekanlar farklı ideolojik ele alışlara göre farklı şekillerde anlamlandırılabilir. Değer biçme veya değersizleştirme, onaylama veya karşı çıkma, yüceltme veya küçümseme gibi çatışan anlamlar yüklenerek çatışma nesnesi haline gelebilirler (Thompson, 2013). Bu anlamlandırma süreci de simgesel mekanları üretenlerin duruşlarıyla veya ideolojileriyle ilişkilidir. Althusser'e (1994) göre toplumda yaşayan kişileri özne yapan da tam olarak bu ideolojik tutumdur. Dolayısıyla simgesel mekanların çatışan anlamlarından hangisinin tercih edileceği, ideolojilere bağlı olarak şekillenmektedir. Bu bağlamda Cumhuriyet ideolojisi yeni kentsel mekan organizasyonunu inşa ederken ideolojinin öngördüğü yaşam tarzını da ortaya koymak istemiştir (Batuman, 2002; Kılınç, 2002). Modern başkentin diğer Anadolu kentlerine örnek olacak başlı başına bir Cumhuriyet simgesi olması da beklenmiştir. Batı'dan esinlenen yeni bir kültür oluşturmak ve yayılmasını sağlamak adına ideolojiden beslenen bir modern başkent inşa edilmeye çalışılmıştır. Tekeli (2009), bu tutumu "reddi mirasçı" olarak kavramsallaştırmaktadır.

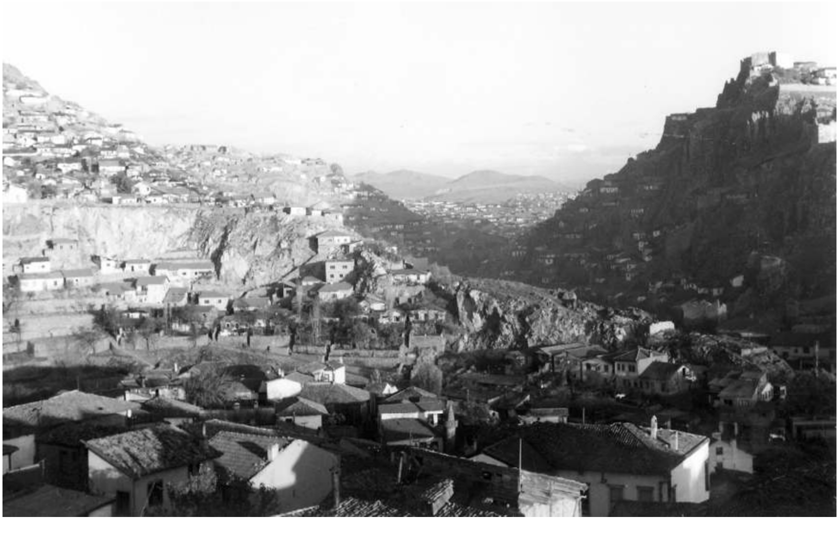

Fotoğraf 5: 1952 yılında Ulus çevresinde gecekondulaşma

Fotoğraf 6: Kocatepe Camii inşaatı Fotoğraf 7: Emek İşhanı
(Din, popülizm ve kapitalizmin kentsel mekana yansıması)

Daha önce bahsedilen Jansen planı da yeni bir kent hakkında çizilmiştir. 1950'lerden itibaren Türkiye'de artan nüfus karşısında konut sorununun çözülememesiyle gecekondulaşma hızlanmıştır. Devlet eliyle hızlı bir kentleşme sürecine giren Ankara da iş, sağlık ve eğitim olanakları bağlamında gecekonduların yoğunlaştığı bir kent haline gelmiştir. Hızlı kentleşme ve yoğun göçlerin etkisiyle Cumhuriyet dönemi planlarından uzaklaşılarak plansız gelişmeye göz yumulmuştur. Ulus çevresinde göç ve rant nedeniyle yeni yerleşmelere bağlanan ana hatlar boyunca gecekondular belirmiştir (Fotoğraf 5). 1952'de yeni şehrin merkezi Kızılay, kentin iş merkezi kabul edilerek tüketim mekanına evrilmeye başlamıştır. 1957'de Demokrat Parti, hakim ideolojik tutumun (din, popülizm ve kapitalizm) mekansal yansıması olarak Kocatepe Camii ve Emek İşhanı'nı projelendirmiştir (Batuman, 2002; Yalım, 2002) (Fotoğraflar 6 ve 7). 1960 ve 1970'lerde Ankara'da gecekondulaşma devam ederken yap-satçı anlayışla apartmanlaşma artmış, mevcut yapıların da üzerine kat çıkılmasıyla kentte yoğun bir inşa sürecine girilmiştir. Bu gelişmelere zemin hazırlayan 1966 Gecekondu Yasası ile hazine arazileri üzerine inşa edilmiş olan arsalar özel mülkiyete geçirilerek rant malzemesi haline gelmiştir. Yine bu dönemde toplu taşıma imkanlarıyla bireysel ulaşım olanağı olarak özel araç sahipliğinin artması kentlilerin merkezî iş alanına bağımlılığını azaltmıştır. Dolayısıyla Ankara, tek merkezli bir kentten çok merkezliliğe ve mekansal olarak yayılan bir kent görünümüne ulaşmıştır. Kentin merkezinde kalan ideolojik simgesel mekanlar ile kentliler arasındaki yakın temas da böylece kaybedilmiştir. Bu dönemde kent merkezinde yaşanan hareketlilik bir ideolojik tutumdan çok, çözülmesi gereken birikmiş problemlere yönelik hızlı cevaplar olarak yorumlanabilir.

Askerî yönetim dönemi olan 1980-1983 yılları arasında liberal ekonomi politikaları yaygınlaşmış ve sonraki dönemlerde devam etmiştir. Bu dönemde bir taraftan ideolojik tutumun baskısı kente hakim olurken diğer taraftan artan piyasa gücüne bağlı rant mücadelesi söz konusudur. Batuman'ın ifadesiyle, 12 Eylül'de tankların işgal ettiği kamusal mekanlar, yeni bir ideolojik tutumun ifadesi olarak Ankara'yı değiştirmiştir. Dönemin baskıcı ideolojisi, kamusal mekanları birer kavşak haline getirerek Cumhuriyet dönemi ideolojik bağlamından uzaklaştırmayı hedeflemiştir. Bu anlamda simgesel mekanların, üzerinden/yanından

geçilip gidilen ancak kentsel gündelik yaşamın bir parçası olmayan mekanlar haline geldiği vurgulanmaktadır. Diğer taraftan 1980'lerin sonuna gelindiğinde gecekondulaşma çözülemeyen ve önüne geçilemeyen bir problem olarak Ankara'nın gündemindeki yerini korumaktaydı. Liberal politikaların da etkisiyle gecekondu alanlarının Ankara'ya yeniden kazandırılması için büyük çaplı kentsel dönüşüm projeleri ilk kez bu dönemde ortaya çıkmıştır. Belediyelerin yetkisi ve mali kaynağı arttırılmış ve Ankara'nın kentsel gelişim ve inşa sürecinde devlet-özel sektör ortaklığı geliştirilmiştir. Kentin büyük parçalar halinde ve birbirinden kopuk olarak dönüştürülmesi, Cumhuriyet ideolojisinin bütüncül kent planlarından farklılık göstermektedir. Dönüşüm sürecinin önemli bir bölümünü oluşturan yıkımlar nedeniyle geleneksel ve modern simgesel mekanların işlevselliği azalmıştır.

1990'ların ortalarından günümüze kadar ise yükselen politik İslam, Ankara'nın kamusal mekanlarını kendi yorumuyla ele almak ve yeni simgesel mekanlar inşa etmek yoluyla ideolojik mekan organizasyonunu gerçekleştirmektedir. Bunun için en etkili yol olarak da büyük çaplı kentsel dönüşüm projeleri devam ettirilmektedir. Ankara'da neoliberal politikaların temsili olarak gökdelen sayılarının ana ulaşım güzergahları boyunca arttığı gözlemlenmektedir. Bu durumu yaratan asıl etken, kentin inşaat sektörünün kendini gerçekleştirdiği yegane mekan olarak değerlendirilmesidir. İdeolojik temeli olan simgesel kamusal mekanların yanı sıra, yine ideolojiyle ilişkili tüketim mekanları inşa edilmektedir. Hakim ideolojinin kentte hatırlanması, kent kimliğine katkı yapacak olan tarihsel simgesel mekanlar yoluyla değil, mega dönüşüm yatırımlarıyla oluşturulan simgesel mekanlar üzerinden hedeflenmektedir. Son dönemlerde kentlerdeki gökdelenler, çöküntü merkezleri, eşitsiz koşullar ve kimliksizleşmenin eleştirilmesine karşı yeni söylemler geliştirilmiştir. Bu anlamda kentlerin "kimlikli ve kişilikli" olması kapsamında, Selçuklu mimari üslubu ve Osmanlı mimari üslubu teşvik edilmektedir. Erken Cumhuriyet Dönemi kent inşasında Selçuklu ve Osmanlı üslubu kamusal mekanları göz ardı edildiyse de yıkım politikası uygulanmamıştır. Ancak günümüzde yapılmış olan üslup tercihi, Cumhuriyet dönemi modern simgesel mekanlarının varlığını tehlikeye sokmaktadır (Batuman, 2002 ve 2014; Yalım, 2002; Taşkın, 2007; Tunçer, 2009; Şahin, 2013; Eliçin, 2014; Öz, 2014; Peker, 2015 vb.).

Bu bölümde ele alınan Ankara'nın kentleşme süreci, ideolojik tutumların kentsel mekanı şekillendirici yönünü ortaya koymaktadır. Ancak bu değişimin olumsuzlanması üzerinden daha iyi bir kent kurgusu iddia etmek doğru olmayacaktır. Çünkü ideolojik bağlamın değişimine göre kentlerin de değişimi tarihsel bir gerçekliktir. Lefebvre, her devletin sahip olduğu ideoloji bağlamında homojen bir topluma yönelik mekanlar inşa ettiğini vurgular. Dolayısıyla bugünkü görünümü ile değerlendirildiğinde Ankara'nın kentleşmesinin Cumhuriyet'e bağlı ideolojik temelleri olduğu ve bu kapsamda planlandığı; ancak hızlı kentleşmeye bağlı ihtiyaçlar ile modernizm, popülizm ve kapitalizme bağlı inşa süreçlerinin kenti Cumhuriyet'in ideolojik bağlamından kopardığı; son olarak yine

baskın ideolojik kabuller çerçevesinde yıkımlar, kentsel dönüşümler ve mega yatırımlar ile yeniden ele alınarak şekillendirildiği söylenebilir.

III. Ankara'nın Değişen Kamusal Mekanları ve Yıkımlar

Üstte Fotoğraflar 8: 1928 yılında Taşhan Yanda Fotoğraf 9: 1940 yılında Sümerbank

Ankara'nın ideoloji bağlamında kentleşme pratikleri izlendiğinde, inşalar kadar yıkımlar da değerlendirilmelidir. Lefebvre (2014), devletlerin varoluş pratiklerini mekan üzerinde yoğunlaştırdığını ve kendi egemenliklerini ilan etmek için kullandığını savunur. Ona göre egemen iktidar hakim olduğu mekan üzerinde yayılır; çoğu zaman da bu mekanı yıkıp talan ettikten sonra. Tekeli de (2009), kentsel yıkımları ideoloji ile birlikte ele almaktadır. Bir ülkedeki uluslaşma ve vatanlaşma sürecinin kapitalizmin yıkıcılığı karşısında sürekliliğini sağlayamaması ve korunması gereken simgesel mekanların yıkılması söz konusudur. Bu yıkımlar ve tahripler toplumda köksüzleşme ve tarihsel süreksizlik yaratmaktadır.

Cumhuriyet'in ilanından sonra Ankara'da inşa edilen simgesel mekanlar, ulusal bir benlik oluşturma ideolojisinin yansımasıdır. Cumhuriyet modern ve yeni bir yaşamı ve bu yaşama karşılık gelecek mekânları Ankara'da hayata geçirmiş, bu yaşamsal ve mekânsal yeni düzen Ankara aracılığı ile tüm yurda yayılmaya çalışılmıştır (Bayraktar, 2016). Simgesel mekanlar sayesinde mekan yeniden üretilerek toplumsal eylemlerin bir parçası olması sağlanmıştır (Yalım, 2002). Yukarıdan aşağıya doğru yayılan modernleşme seferberliği, Ankara'nın kamusal mekanlarının Osmanlı'dan bağımsız olmasını gerektirmiştir. Çünkü değişen ideolojik tutumlar, daha önceden inşa edilmiş ve farklı bir ideolojik tutumu ifade eden simgesel mekanları korumak veya kullanmak konusunda seçici olabilmektedir. Bu gereklilik kapsamında Cumhuriyet ideolojisi, Osmanlı yapılarına karşı bir yıkım politikası izlemek yerine, yeni mekanlar yaratma eğiliminde olmuş ve geleneksel olanı yalnızca göz ardı etmiştir. Cumhuriyet dönemi kentleşmesinde yıkıma konu olması gereken yapı Taşhan'dır. 1936 yılında Sümerbank tarafından istimlak edilen yapı, kent için önemli bir sosyal yaşam fırsatı ve konaklama imkanı sunmasına rağmen yıkılarak yerine holding binası yapılmıştır (Fotoğraflar 8 ve 9). Bu yıkım, Cumhuriyet'in kalkınmacı yaklaşımının kentsel mekana yansıması olarak görülebilir.

Taşhan'dan sonra gerçekleşen yıkımlar Ankara'nın gelişme hızına bağlı olarak gerçekleşmiştir. Ankara'da asıl yıkım faaliyetleri ilk olarak II. Dünya savaşı sonrası 1950'de ortaya çıkmıştır (Tekeli, 2011). Hızlı kentleşme, konut kıtlığı, kent merkezindeki arsa fiyatlarında artış ve orta sınıfın kent merkezinde ev alamama sorunları merkezin etrafında gecekondu halkası oluşturmuştur. 1965'te ise kent merkezinde Kat Mülkiyeti Kanunu ile Cumhuriyet döneminde ihtiyacı karşıla-

Fotoğraf 10: 1970 yılında merkezi iş alanı olan Kızılay'da yoğunlaşma

yan yapılar yıkılarak yüksek apartmanlar ile yoğunlaşma başlatılmıştır (Fotoğraf 10). Dolayısıyla Tekeli'nin tabiriyle Cumhuriyet yapılarına ilk darbeyi kapitalizm vurmuştur. Bu konuda iyi bir örnek ise 1979 yılında yıkılan Kızılay binasının yerinde bugün AVM bulunmasıdır (Fotoğraf 11 ve 12). Ancak Ankara'da kapitalizme bağlı sistematik yıkımların 1980'lerden itibaren başladığı söylenebilir. Başta gecekondu bölgelerindeki yıkımlar olmak üzere, kentte mekanın yeniden üretildiği bir dönem başlamış ve bugün de devam etmektedir.

2000'lerde kente yeni bir ideoloji hakim olmuştur. Yeni ve kalkınmış bir kent özlemi ile kent, büyük parçalar halinde dönüştürülmeye ve yeni odaklar oluşturulmaya başlanmıştır. Sonuçta büyük kentsel dönüşüm projeleri ve beraberinde yıkımlar kente hakim olmuştur. Bu dönemle birlikte Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı Melih Gökçek, Cumhuriyet mekanlarının işlevselliğini yok etmiştir. Ankara'da son dönemlerde yıkılan İller Bankası, Havagazı Fabrikası, Su süzgeci, Marmara Köşkü, AOÇ Jandarma Karakolu, İşçi Lojmanları, Etibank, Danıştay ve Baraj Gazinosu şüphesiz Cumhuriyet ideolojisinin mekan organizasyonunun bir yansımasıydı. Dolayısıyla Cumhuriyet döneminde bu yapılar bir ideolojiyi yansıtacak şekilde inşa edilmişti. Bu yolla Ankara'da Cumhuriyet ideolojisini

Üstte Fotoğraf 11:
1979'da yıkılan Kızılay binası
Yanda Fotoğraf 12:
2012'de açılan Kızılay AVM

kamusal mekanlarda hatırlamak ve yeniden anlamlandırmak giderek imkansız hale gelmektedir.

Yıkım faaliyetlerinin özellikle simgesel mekanları hedef aldığı daha önce vurgulanmıştı. Bu kapsamda yalnızca Erken Cumhuriyet dönemi ideolojisini yansıtan mekanlar değil, hakim ideolojiden farklı bir dönemi ifade eden tüm mekanlar tehdit altındadır. Bunlar arasında dönüştürülen Atakule, dönüştürülecek olan AKM, boş bırakılan ve yıkıma terk edilen sivil mimari örnekleri olan apartmanlar ile taşınması gündemde olan Hitit Güneşi Anıtı sayılabilir. 1980 sonrası kentin önemli toplanma alanları olan kamusal mekanların kavşak haline getirilme süreci bugün de devam ettirilmektedir. Bu yıkım ve dönüşümler, yeni yapılarla desteklenerek Ankara'yı bağlamından koparmaktadır. Erken Cumhuriyet dönemi kentleşme aksı olan Ulus-Kızılay hattının ortasına inşa edilen Ankara Ulusal Camii ve Kültür Merkezi, AOÇ'ye inşa edilen Cumhurbaşkanlığı Külliyesi ve Ankapark, ana ulaşım hatlarına inşa edilen Kent Kapıları ve meydanlara yerleştirilen Osmanlı-Selçuklu saat kuleleri bir ideolojinin yeni simgesel mekanları olarak dikkat çekmektedir.

IV. Sonuç

Türkiye'de hakim ideolojik tutumun değişmesiyle kentsel kamusal mekanlar da dönüştürülmektedir. Kısaca Ankara üzerinden ele alınan bu çalışma, temelde ideolojilerin kentlerde boy gösterme ve varlığını sürdürme mücadelesine değinmeyi amaçlamıştır. Özelde ise Cumhuriyet ideolojisi mekanlarının karşı karşıya kaldığı yok sayılmayı tartışmaya çalışmıştır. Hakim ideolojilerin mekan organizasyonu içerisinde görünür olma isteği söz konusudur. Ancak bir önceki ideoloji ya da ideolojilerin mekanda bıraktığı izlerin silinmesi kentsel hafızaya ve yeniden anlamlandırma sürecine zarar vermektedir.

Erken Cumhuriyet dönemi yapılaşmasında yeni şehir inşa edilirken tercih edilen söylem, eski şehrin olumsuzlanmasına dayandırılmıştır (Batuman, 2002). Bu olumsuzlamayı terk eden günümüzün ideolojik tutumu, eski şehrin ve geleneksel dokunun ortaya çıkarılmasını gerekli görmektedir. Selçuklu ve Osmanlı'ya ait geçmişi korumak, yeniden inşa etmek ve yüceltmek anlayışıyla kentsel görünüm dönüştürülmektedir. Dolayısıyla Ankara'daki Hitit, Frig veya Roma ve Cumhuriyet dönemi yapıları, Selçuklu ve Osmanlı kalıntılarından daha az önemlidir. Kent tarihinin bütünlüğünü sağlamak açısından ele alındığında bu yaklaşım dar ve seçicidir. Bu bağlamda Ankara için önemli birer miras haline gelmiş ve kentin kimliği ile bütünleşmiş Cumhuriyet'in kamusal mekanları ihmal edilmekte veya yıkılmaktadır. İhmal ve yıkımlar, daha önce ele alınan simgesel mekanların farklı anlamlandırılması sürecine işaret etmektedir. Bu yapıların belirli bir ideolojiyi (modernizm, Kemalizm vb.) temsil ettiği düşünülerek, hakim olan ideoloji tarafından yok sayma veya yıkıma maruz kaldığı söylenebilir.

Cumhuriyet ideolojisinin Batı'dan ödünç aldığı yaşam tarzı ve düşünce sisteminin toplumda tamamiyle kabul gördüğü ve içselleştirildiği söylenemez. Bu anlamda simgesel mekanların korunması ve geleceğe aktarılması da Batı kaynaklı

bir düşünce olduğundan henüz toplum tarafından kabul görmüş ve içselleştirilmiş değildir (Tekeli, 2009). Dolayısıyla Batılı koruma anlayışının şablonunu olduğu gibi kabul etmek ve uygulamaya çalışmak yerine, toplumda koruma bilincinin toplumsal kabullerimizle çatışmayacak şekilde yaygınlaştırılması gerekmektedir. Bu konuda fedakarlıkların yapılması ve kurumsal düzenlemelerin tamamlanması, daha da önemlisi gelecek dönemde iktidarda olacak farklı ideolojik tutumların kenti ideolojik çatışma mekanı olarak görmemesi sağlanmalıdır. Gerek geleneksel doku, gerekse modern doku yıkıma uğramadan kent içerisinde varlığını sürdürebilmeli ve büyük resmin parçası olabilmelidir.

İdeolojik bağlamı ne olursa olsun, kentsel alanlardaki simgesel mekanların korunması bilinçli bir toplum inşa etmek ve bu bilincin sürdürülebilirliği açısından gereklidir. Yaşadığı mekanı içselleştiren ve sonraki kuşaklara da aktarabilen bir toplumun kimliği şüphesiz sağlam olacaktır.

Kaynakça

Akansel, İlkben. "Türk Modernleşmesinin Bir Bileşeni Olarak Sanat: Ankara Devlet Opera Ve Balesi (Adob) Örneğinde Bir Araştırma", Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.

Aydın, Mustafa. "İdeoloji ve Siyaset", *İdeoloji* (Ed. Kenan Çağan), Hece Yayınları, Ankara 2008.

Batuman, Bülent. "Mekân, Kimlik ve Sosyal Çatışma: Cumhuriyet'in Kamusal Mekânı Olarak Kızılay Meydanı", *Ankara'nın Kamusal Yüzleri*, (Der. Güven Arif Sargın), İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

Batuman, Bülent. "Saraçoğlu 2013: Kentsel Bellekte ve Kent Mücadelesinde Bir Mevzi", *Mimarlık*, Mimarlar Odası, Ocak-Şubat, 375, 2014: 22-23.

Bayraktar, Adile Nuray. "Başkent Ankara'da Cumhuriyet Sonrası Yaşanan Büyük Değişim: Modern Yaşam Kurgusu ve Modern Mekânlar", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 67-80, Haziran 2016.

Elicin, Yeşeren. "Neoliberal transformation of the Turkish city through the Urban Transformation Act", *Habitat International*, 41, 2014, 150-155. Erişim tarihi 2 Eylül 2017. https://www.researchgate.net/publication/259120732_Neoliberal_transformation_of_the_Turkish_city_through_the_Urban_Transformation_Act

Engels, Friedrich ve Karl Marx. *Alman İdeolojisi (Feuerbach)*, Çev. Sevim Belli. 4. baskı, Sol Yayınları, Ankara 1999.

Harvey, David, *Asi Şehirler: Şehir Hakkından Kentsel Devrime Doğru*, Çev. Ayşe Deniz Temiz. İstanbul: Metis Yayınları, 2012.

Kılınç, Kıvanç. "Öncü Halk Sağlığı Projelerinin Kamusal Mekânı Olarak Sıhhiye", *Ankara'nın Kamusal Yüzleri,* Der. G. Arif Sargın, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

Lefebvre, Henri. *Mekanın Üretimi*, Sel Yayıncılık, 2014.

Öz, İrem. "Spatial Representations of Ideology and Politics In Urban Scene: Keçiören Example", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 131-158, Aralık/December 2014.

Peker, Ali Uzay. "AKP Döneminde Rövanşist Mimari", *Mimarlık* 386, Kasım-Aralık 2015. Erişim tarihi 13 Ekim 2017.

http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=400&RecID=3789

Sargın, Güven Arif. "Kamu, Kent ve Polytika". *Ankara'nın Kamusal Yüzleri¸* Der. G. Arif Sargın, İletişim Yayınları, İstanbul 2002: 9-40.

Şahin, Savaş Zafer. "Ankara Kentinin UNESCO Dünya Miras Alanı Adaylığı için Bir Öneri ve Eylem Planı", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 1(1), Haziran/June 2013: 36-50.

Taşkın, Yüksel. *Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

Tekeli, İlhan. *Kültür Politikaları ve İnsan Hakları Bağlamında Doğal ve Tarihi Çevreyi Korumak,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009.

Tekeli, İlhan. *Mekânsal ve Toplumsal Olanın Bilgibilimi Yazıları,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.

Tekeli, İ. *Anadolu'da Yerleşme Sistemi ve Yerleşme Tarihleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

Thompson, John B. *İdeoloji ve modern kültür: Kitle iletişim çağında eleştirel toplum kuramı*, Çev. İdil Çetin, Dipnot Yayınları, Ankara 2013.

Tunçer, Mehmet. "Cumhuriyetin 'Mimari Mirası'nın Planlama Aracılığı İle Korunması: Ankara Örneği", TMMOB Mimarlar Odası Cumhuriyet'in Mimari Mirası Sempozyumunda Sunulan Bildiri, Ankara, 26-27 Şubat 2009.

Türkün, Asuman ve Zuhal Ulusoy. "Kentsel Sit Alanlarında Turizm Amaçlı Dönüşüm Ve Sorunlar: Ankara Kaleiçi Örneği", *Planlama*, 2(36): 129-139, 2006.

Tweed, Chris ve Margaret Sutherland. "Built Cultural Heritage And Sustainable Urban Development", *Landscape And Urban Planning*, 83, 2007: 62–69.

Yalım, İnci. "Ulus Devletin Kamusal Alanda Meşruiyet Aracı: Toplumsal Belleğin Ulus Meydanı Üzerinden Kurgulanma Çabası", *Ankara'nın Kamusal Yüzleri,* Der. G. Arif Sargın, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

Öz: Ankara'da Selçuklu ve Osmanlı eserlerinden oluşan geleneksel dokuya ait kültürel mirasın tekrardan kentin bir parçası haline getirilmesi amacıyla bugün birçok proje yapılmakla birlikte Cumhuriyet dönemi modern dokuya ait mirasın göz ardı edildiği veya yıkımlara maruz kaldığı gözlenmektedir. Kentteki kamusal mekanların inşasındaki bu ikilem, ideolojik bir tercihten kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda araştırmanın amacı, temelde ideolojilerin kentlerde varlığını sürdürme mücadelesini, özelde ise Cumhuriyet ideolojisi mekanlarının karşı karşıya kaldığı yok sayılmayı tartışmaktır. Araştırmada, ilk olarak ideoloji kavramı ve kamusal mekanın ilişkisi, ardından Ankara'nın hem zamansal hem de mekansal olarak inşasında ideolojinin rolü ele alınacaktır. Son olarak ideolojik mekanlar ile yıkımlar ilişkilendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar sözcükler: Cumhuriyet ideolojisi, ideoloji, kamusal mekan, yıkım, kentsel coğrafya, Ankara

In the Shadow of the Demolitions:
The Existence Struggle of Public Spaces in Ankara

Abstract: While there are many projects aiming at reintroducing the cultural heritage of traditional Seljuk and Ottoman patterns into the city, it is observed that the heritage belonging to modern Republican period has been overlooked or destroyed. This dichotomy in the construction of public spaces in the city stems from an ideological preference. In this context, the aim of the research is mainly to discuss the struggle for existence of ideology in cities, in particular to focus on the disregard for spaces of the Republican ideology. This article first discusses the concept of ideology and its relationship to public space, then the role of ideology in the temporal and spatial construction of Ankara and finally tries to associate ideological spaces and demolitions.

Keywords: Republican ideology, ideology, public space, demolition, urban geography, Ankara

Ev: Feminist Coğrafya, Orta Doğu ve Namüsait Kesişimler

Elif E. AKŞİT*

Matrix'in gözü Oracle[1]

Ev de annelik gibi feministlerin zorlu bir meselesi.[2] Ev, ekonomik aktivitenin bir merkezi olarak uzun zamandır tanınıyor.[3] Domestik aktivitelerin tarihi ve özellikle Viktoryen ahlakın dünya üzerindeki etkisi ve kapitalizmin oluşumundaki etkileri de bir derece tartışıldı (ikinci kısmı biraz daha az).[4] Ama bu tartışmaların temelinde ev ve diğer ekonomik aktivitelerin dikotomik bir şekilde algı-

* Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / elifaksit@yahoo.com

1 https://www.quora.com/Why-does-the-Oracle-smoke-in-The-Matrix-even-though-she-is-a-computer-program

2 Elif E. Akşit, "Annelik, Feminizm, Tarih" *Doğu Batı* 64, 181-202.

3 Immanuel Wallerstein, Joan Smith, *Creating and transforming households*, Cambridge, 1992.

4 Anne McClintock, *Imperial Leather: race, gender and sexuality in the colonial contest.* New York: Routledge, 1995.

lanması ve sunulması vardı. Feministler de kamusal ve özel alanları bağlamaya çalışırken bile bu ikilikten hareket ediyorlardı -mecburen. Feministler oldum olası kamusal alan ve özel alan meselesini ciddiye aldılar ve politikalarını bu doğrultuda oluşturdular. Bu doğrultu, kamusal alanın özel alandan ve kadınlardan soyutlanmış muallaklığı değildi elbette. Sadece sokaklara ya da sadece yatak odasına yönelen bir niteliği de yoktu. Ama bu tuhaf sokak-yatak odası ayrımının ötesine geçmek de çok meşakkatli oldu. Sanki batıda da bu ayrım gayet cinsiyetli değilmiş gibi, İslam'ın "harem-selamlık"ının kadınları daha da içinden çıkılmaz bir cendereye soktuğu savunuldu. "İslam coğrafyalarında" kamusal alan yeterince kamusal değilse bile özel alanın çok daha derin olduğu fikri her ne kadar uzunca bir süre hakim olmuşsa da harem-selamlık meselesinin sanıldığından çok daha esnek olduğu, Halide Edip'in Grace Ellison'a dediği gibi, haremin de en nihayetinde batıdakiler gibi bir ev olduğu fikri artık dile geliyor.[5]

Tabii karmaşa burada bitmiyor: Mona Domosh, evin yakınlığının onu çalışılamaz kıldığını söylüyor.[6] Beden bile hem otobiyografik hem de başkalarının bedenleri çerçevesinde tartışmalara konu olabiliyor ama evi çalışmak konusunda Alison Blunt'ın "evin kültürel coğrafyaları"[7] makalesinden takip edilebilecek bir dizi gelişme son on küsur yılda yaşanmış da olsa mesele hâlâ zor görünüyor. Sanıyorum ki evi tartışmamamızın temelinde de yukarıdaki paragrafta tarif etmeye çalıştığım ikilik yatıyor. Tartışabilmemiz içinse ev ve kamusal alanın birbiri üzerindeki yansımalarını ve bir nevi bir-oluşlarını görmek (Blunt buna evin siyasiliği diyor ve farklı ülke örnekleriyle tarif ediyor) gerekiyor.[8] Bu makalede bunu yapmaya çalışacağım. Yani kamusal alan ve özel alanı kendi kamusal mekânlar ve ev/harem çalışmalarıma dayanarak ve feminist coğrafya tartışmalarından beslenerek üst üste bindirerek anlamaya çalışacağım. Bitirici bir yazıdan ziyade bir tartışmaya yönelmek niyetindeyim. Bu tartışmayı önümüzdeki sayılarda geliştirmek ümidindeyim de…

I. Harem ve Total Kurum Olmak ya da Olmamak

Evin tartışması zor oluşuna tarihdışı bir şekilde giremeyiz. Ama modernliğin tarihine, böylece kamusal alan ve özel alanın tarihine tam da bu ikiliğin yaratılmasıyla giriyorken, pekâlâ bu ikiliğin daha yaratılırken nasıl çözüldüğüne ışık da tutabiliriz. (McClintock, on dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinde dışarı ve içerisi arasındaki geçiş alanlarının, yani kapıların, kapı tokmaklarının, merdivenlerin sürekli temizlenmesi ve parlatılmasını, bunu evin güç hiyerarşisini adeta bedenselleştiren hizmetçilerin sürekli performe etmesini çok iyi anlatıyor.[9] Kamusal

[5] Asma Afsaruddin (ed.), *Hermeneutics and Honor: Negotiating Female Public Space in Islamic/ate Societie.* Cambridge, Massachusetts; Londra, İngiltere: Harvard University Press, 1999.
[6] Mona Domosh, "Geography and gender: home, again?" *Progress in Human Geography* 22,2 (1998) s. 276-282.
[7] "Cultural geography: cultural geographies of home," *Progress in Human Geogragphy* 29, 4 (2005) s. 505-515.
[8] "Cultural geography: cultural geographies of home," 510.
[9] McClintock, *Imperial Leather.*

alanı tüm soyutluğundan soyunduran bir anlatı bu.) Bunu yapmak için Foucault'nun total kurumlar kavramından başlamak oldukça açıklayıcı gözüküyor bana kendi içinde: Kendi hesabıma, özellikle eğitim politikaları ve kızların bu politikalarca kapsanması meselesini çalışırken okul, zaman zaman hapishane ile örtüşen bir total kurum olarak benim için netti. Ama okulların harem eğitiminden ne kadar çok şey devraldıklarını (müfredat değişimi mesela oldukça net bir örnek: Fransızcadan İngilizceye geçiş örneğini verebilirim) ve harem eğitiminin de okullardan devralmaya devam ettiğini (Matematik, Fizik dersleri) tespit etmek bile benim için evin de ne kadar total kurum haline geldiğini idrak etmek için hemen yeterli olmadı.[10] Bu "keşf"imi "Harem eğitimi ve heterotopik tahayyül" diye bir makalede anlatmaya çalışmıştım. Tabii total kurum ve heterotopya birbirini dışlayan ya da birbirinin tersi kavramlar değil. Ama yine de evin de total kuruma dönüşmekte olduğu aklıma gelmedi. Sanırım evin değişimini bizzat ele aldığımda bile evin adeta bedenin bir uzantısı olması, çoğu insan için, belki aileyi ve dolayısıyla "çocukluğu" barındırdığı için belki bedeninden bile biricik olması onun ne yöne değiştiğini anlamayı da zorlaştırıyordu. Üstelik haremin evden ziyade doğu coğrafyasının parçası, sembolü, hatta poster çocuğu olması bu sembolizmle cebelleşirken ve ona itiraz ederken bile bu zorluğu katlıyordu.

Herhalde bu flulaşmanın sınırlarını en iyi zorlayabileceğimiz güncel örneklerden biri ev hapsi tartışması. İnsanın evinin içinde (elektronik de olsa ve belki de daha çok da elektronik de olduğu için) prangayla dolaşması fikri sanıyorum birçoğumuz için evin sadece mutlu aile yuvasının taşıyıcısı olmadığının değil, hapishanenin nasıl aynısı ve belki de tecrit sebebiyle daha kötüsü olabileceğini gösteriyor. "Bankamatik memurları" bir yandan maaş alıp sandalye verilmediği için çalışmaktan "özgür"müş gibi algılanırken diğer yandan dışlanmışlığın en beter hallerinden birini yaşıyorlar mesela.[11] Üstelik evin bir mahkumiyet alanı olması yeni bir durum değil. Boynunda prangayla dolaştırılan kölelerin evdeki varlığı, her zaman bu kadar yüklü bir sembolizm taşımasa da sadece batı dünyasına özgü bir anomali de değil. Evin kamusal yaşamı destekleyen, yeniden üreten tarafı sosyal-iktisadi yazının konusu olsa da kapitalizmin bizzat üretildiği, adeta bir fabrikanın uzantısı olduğu yeterince vurgulanmadı. Kadınların evdeki evişi ve cinsellik mahkumiyetlerini, kölelik gibi kapitalizmin yeniden üretildiği bir düzeneğin bir parçası olarak görmek de sanırım yanıltıcı olmaz. Zaten feministler evin bu negatif, hapseden tarafının oldum olası fazlasıyla farkındalar. Sadece bunu güncel tahakküm mekanizmalarından ayrı düşünmek eğilimindeler.

---

[10] "Harem education and heterotopic imagination," *Gender and Education* 23/3, 2011: 299-311.

[11] Ömer Aytaç, "Sosyal yapımız ve memuriyen temayüller," *Mukaddime* 5(2), 2014, 71-94. Bu yabancılaşmanın ve ev hapsinin bir türünü yaşayan 35. Madde asistanlarının yazdığı yaratıcı makale de evin nasıl total kurum makinesinin parçası olabileceği ve insana kaçacak yer kalmayabildiği konusunda ipucu verebilir. Yavuz Yıldırım, Ezgi Ören, Elifhan Köse, Selcen Kök, Yılmaz Demirhan, Cengiz Ekiz, "Gurur Tablosundaki Çatlak: 35. Madde Araştırma Görevlileri ya da 'SBF'nin Mültecileri'," *Mülkiye Dergisi*, 265, 2009.

Bu bağlamda feministler için beden daha çok olumlanan bir alanken ev bir mahkumiyet alanı olarak tanımlanageldi. Ne yazık ki bu çizgide evi hayli geleneksel kurgulamak da kendince bir gelenek oldu ve yukarıda tarif ettiğim gibi kamusal alanın ortaya çıkışıyla bir arada ortaya çıkan bir mahkumiyet alanı olduğu tartışılmadı. Bu çalışmada benim derdimse evi olumlamak değil elbette. Olumlama ya da mahkumiyetin ötesinde, internetin yarattığı yeni-domestisite ile sanal alanın kamusal ve özel olanı ummadık zamanlarda birleştirivermesi alışageldiğimiz ayrımları temelden sarsıyor örneğin. Evden çalışmanın yaygınlaşması kayıt dışı ekonominin sınıfsal iddiasını değiştiriyor ve bu çeşit örnekler kadınların ve onlarla özdeşleşen özel alanın dönüşümü için oldukça farklı bir gelecek vaadediyor.

"Kamusal ve Özel alanın yeniden düzenlenmesi" yazımda erken cumhuriyet yıllarında özel ve kamusal alanın eğitim sayesinde yer değiştirdiğini, evin kamusal hayatın bir merkezi haline geldiğini savunmuştum.[12] Bu yer değiştirmeyi anlatırken devletin, ev içlerini nasıl bir uzantısı haline getirdiğini de tarif etmiştim. Ama devletin soyutluğu ve evin somutluğunun ulus-devlet ve ev arasındaki tüm sembolik bir araya getirişlere rağmen (erken cumhuriyet dönemi dergilerinde evin temizliği/etnik temizlik vurgusunun beraberce yapılıp durması gibi) kafamda birleşmesi bir hayli zaman aldı. Devlet, kadınlardan ve dinden soyutlanarak oluşan kamusallık fikrine dayanıyor, ama eviçleri ve coğrafi sınırlar açısından da kendini somutlayarak var oluyordu.[13] Mekâna odaklanmak bu somutlamayı, kamusallık kavramının üzerine oturduğu soyutlamayı özellikle yerel yönetimler gibi yerlerin gündelik tartışmalarından ve bu tartışmaların gerçekleştiği kamusal mekânlar üzerinden kırarak yapabilir. Burada bu tartışmaların geçtiği bölgelerde batıya karşı doğuyu, Akdeniz'in kültürünü, Osmanlı geleneğini, Ankara'nın cumhuriyet tarihini yüceltmek değil bu çerçevelere eleştirel bir bakış açısı getirirken kadınların davranışlarını mekâna özgü bir şekilde anlamaya çalışmak gerçekçi olabilir.[14] Benzeri bir şekilde evin kamusal alana ait meseleleri adeta bütünüyle barındırdığını anlatırken benim çabam daha çok eve yönelik bir eleştirel bölgecilik kapısı açmak olarak da düşünülebilir.[15] Yani evi sahiplenip eleştirel bakmaya devam edebiliriz mesela. Hazır yeri gelmişken ve harem tartışmalarına da mecburen girmişken de belirtmek isterim ki bence bell hooks'un

---

[12] "Rearrangement of the Public and the Private Spheres," *Ottoman Women: A Social History from 19th and 20th Centuries*. Duygu Köksal, Anastassia Falierou (eds) Londra: I.B.Tauris, 2013.

[13] "Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Kamusallık Kavramının Dönüşümü ve Dışladıkları," *SBF Dergisi* 64/1, 2009: 1-21; "Haydi Kızlar Okula: Kızların Eğitimi, Kadınların Bilgisi ve Kamusal Alan Tartışmaları," Toplum ve Bilim 114, 2009: 7-26.

[14] "The women's quarters in the historical hammam," *Gender, Place Culture*, 18/2, 2011, 277-293.

[15] Van Houten'in bell hooks için dediği "mekânsallaşmış feminist öznelliğin" ele alması zor mekânı ev… Christina Van Houten, "bell hooks, Critical Regionalism, and the Politics of Ecological Returns," *Materialist Feminisms Against Neoliberalism* special issue of *Politics and Culture* ed: Mary Ellen Campbell, A.L. McCready, 2014; bell hooks, *Bone Black: Memories of Girlhood.* New York: Henry Holt and Company, 1996.

eleştirel bölgeciliği ile birleşen ittifak politikası da sadece siyahlar ve beyazlar arasında değil İslam coğrafyalarını kapsayacak şekilde de kullanabilir.

II. Namüsait kesişimler, lokasyon politikası, eleştirel bölgecilik…

Feminist coğrafyacılar evin çalışılamazlığını, imkânsızlığa vurguyla da olsa kırdılar. Selda Tuncer, "Beşeri Coğrafyaya Feminist İtirazlar" makalesinde feminist akademisyenlerin beşeri coğrafya disiplini üstündeki etkisini İngilizce literatürü değerlendirerek, bu alanda öne çıkmış belirli feminist coğrafyacıların çalışmalarını ele alarak anlatmıştı.[16] Feminizm ve coğrafya arasındaki ilişki, özel alanın/evin beşeri coğrafya tartışmalarının nasıl dışında kaldığı ve feminist coğrafyacılar tarafından dahil edildiği bağlamında ortaya çıkıyor ama çok da fazla geliştirilemiyor.[17] "Kadınların Mekânsal Davranışlarının Siyasal Niteliği" makalemde mekânın kadınların siyasetle ilişkisini anlamada çok kritik olabileceğini önerirken hamamın kamusallığını tartışsam da ev meselesine girmek bana da uzak gelmişti.[18]

Adrienne Rich'in lokasyon politikası da eve uğramayıp bedenin lokasyonlarına odaklanıyordu mesela. (Elifhan Köse de *Sessizliği Söylemek* kitabında muhafazakâr kadınların sanıldığının aksine evleriyle değil, örtünün altındaki bedenleriyle var olduklarını söylüyordu, Rich'le ve bedenin mekansallığıyla bağlantılandırmasa da.[19]) Ülkesiz beden, beyaz beden, Yahudi beden, solcu beden, savaş karşıtı beden, suçlu bulunan beden, çalışan beden... Bu bedenleri bir yandan Virginia Woolf'un kadınların ülkesizliği tasvirinden daha gerçekçi bir eleştirel bölgeci konuma aktarıyor ve bir kadın/feminist bir ülkesi olmasından/yerli olmaktan o ülkenin hükümetini lanetleyerek kurtulamaz, diyerek feministleri sahte aşmışlıklardan vazgeçmeye çağırıyordu.[20] Bu sahte aşmışlıkları Afsaneh Najmabadi de "namüsait kesişimler" olarak adlandırıyordu,[21] hem Müslüman kadınlardan söz edip hem laik olamayacağın, hem üçüncü dünyadan bakıp hem uzak duramayacağın kesişimler… Najmabadi'nin makalesi Müslümanların batı nezdinde ezilenlerden olmasına mukabil kendi coğrafyalarında İslam'ı ezmek için kullanıyor olabilmesinin, o coğrafyalardan konuşurken kendini bu durumlardan özgürleştirmeyi adeta imkânsız hale getirmesi problemini çözmek için de önemli. Üstelik zaten tam da bu durumun dile getirilmesi elzem: İslami feminizm literatürü Orta Doğulu olup tahakkümü İslam'da görüp eleştiren bir ilk kuşağı müteakip (Fatima Mernissi gibi) İslam pratiklerinin ötesine geçmeyi konu

[16] *Fe Dergi* 4, sayı 1 (2012), s. 79-90.
[17] "Beşeri Coğrafyaya Feminist İtirazlar," s.80.
[18] *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları: Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar,* ed: Hülya Durudoğan, Fatoş Gökşen, Bertil Emrah Oder, Deniz Yükseker, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2010.
[19] *Sessizliği Söylemek: Dindar Kadın Edebiyatı, Cinsiyet ve Beden*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
[20] Mary Eagleton (2000) Adrienne Rich, Location and the Body, *Journal of Gender Studies*, 9:3, 309 (299-312).
[21] "Teaching and Research in Unavailable Intersections," *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies* 9: 3 (1997): 65-78.

edinen İslam pratiklerin dışında kalmayı konu edinen bir söyleme evrildi (Asma Barlas gibi). Hem İslam pratiklerinin hem de oryantalist dışlamaların kesişimlerinde kalıp hem de hâlâ hem Müslüman kalıp hem de -çoğunlukla İngilizce gelişen- feminist literatüre katkı vermek de bazı kadınların bu namüsait kesişimlerin ötesine geçmekte ne kadar kararlı olduğunu gösteriyor.

Rich, bu namüsait/imkânsız kesişimlerin kendi zamanındaki halini en çok çalışan alt sınıf latino/siyah bedenden söz ederken müsait hale getiriyordu. Diğerlerini ülkeyle bağlasa da tarif ettiği bedenlerinin en mekânsal olanı da bu bedendi herhalde, bu yüzden müsait… Rich, Perù'da: "Kadınlar saatlerini fasulyedeki, buğdaydaki ve pirinçteki minik taşları ve çöpleri ayıklamaya saatler harcarlar; bezelyelerin kabuklarını ayıklar, balık temizler ve küçük havanlarda baharat döverler. Çarşıdan kemik ya da işkembe alıp ucuz, besleyici çorbalar pişirirler. Yeni bir yama taşıyamayacak hale gelene kadar kıyafetleri onarırlar. En çok taksitle ödenebilecek en ucuz okul formalarını ararlar. Eski dergileri bulaşık leğenleriyle değiştirir ikinci el oyuncaklar ve ayakkabılar alırlar. Bir makara ipliği daha ucuza almak için uzun mesafeler yürürler" diye yazdı. "Ama", dedi, "onların düşünceleri akademisyenlere göre birer reflekstir, teori değil".[22]

Rich'in latino/siyah'ını şimdi artık Üçüncü Dünyalı, Orta Doğulu, Müslüman olana da genişletmek mümkün. Feminist coğrafya Rich ve bell hooks'un açtığı yolda, dünya coğrafyalarının kadınların dışarda kalışlarına ekstra etkisine de odaklandı. Yine de şu anda İslam ve feminist coğrafya daha çok göç/milliyetçilik ve tüketim üzerinden çalışılıyor.[23] Dipesh Chakrabarty'nin ev kadınını sömürgecilik karşıtı ulusçuluğun en temel meselesi olarak ortaya koyması hâlâ bu alanda oldukça etkili.[24] Sömürgecilik karşıtı milliyetçiliğin görece tektipleştirilmiş geleneksel kıyafetler, uzun saçlar ve ev ile kadınlar üzerinden oluşturulması meselesi hâlâ gündemde. Ama ev, ulusçuluğun merkezi olduğunda, ideoloji gardropların düzeninden, mutfağın büyüklüğüne evden taştığında bile direnişin mekânı da olabiliyor.[25] Ev ve evişinin birbirine ne kadar geçtiğini ve bu performansın teorik bağlantısını Rich ve McClintock'ta takip ederken Bachelard'ın mekanın poetikasinda ev işini mekanı ve hayatı kuran bir yerde tanımlamasını da unutmayalım.

Teoriyi yapan tam da bu yukarıda anlatılar gibi çalışma hareketleridir, diyordu Rich. McClintock bu hareketlerin -mesela gayretli var olma stratejileri değil- güç gösterileri de olabileceğini önerdi sömürgecilik sonrası bağlamda. Örneğin Hannah Cullwick, gün boyu çalışarak, bir kadının ya da erkeğin kolay kolay yapamayacağı işleri birbiri ardı sıralayarak, bir yandan kendisini çalıştıranların kendisini çalıştırabildikleri için ne kadar güçlü olduklarını sergiliyordu, ama aynı

---

[22] Adrienne Rich, "Notes towards a Politics of Location," *Blood, Bread, and Poetry: Selected Prose* 1979-1985. New York: W.W. Orton, 1986, pp. 210-231.

[23] Banu Gökariksel, Ellen McLarney, "Muslim Women, Consumer Capitalism, and the Islamic Culture Industry," *Journal of Middle East Women's Studies* 6(3), 2010 s. 1-18.

[24] "The difference—deferral of (a) colonial modernity: public debates on domesticity in British Bengal," *History Workshop Journal*, 36, 1993, s1–34.

[25] Elif E. Akşit, *Kızların Sessizliği*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

zamanda da kolay kolay kimsenin sahip olamayacağı bir güce sahip olduğunu da bu hareketleriyle belli ediyordu (zaman zaman "köle" kılığına girmesi de sadece kadınların ve erkeklerin değil siyahların ve beyazların gücünü bedeninde birleştirdiğinin sergilenmesiydi herhalde).[26] Ben de "Yürümek" makalesinde habitus kavramından hareketle yeni orta sınıf kadınların ev işi yapan/okula giden/namaz kılan bedenini şehirde hareket halinde tarif etmeye çalışırken beden ve coğrafya arasında böyle çalışkan bir örtüşme canlandırmıştım kafamda.[27] Bir yandan gardroptan taşan ideolojiyi performe ederek ulusu gerçekleştiren kadınlar, diğer yandan Milli Tarih nezdinde olsa olsa yersiz kaçacak aile geçmişlerine, Osmanlı imparatorluğuna doğmuş olmalarına da sahip çıkıyorlardı mesela fotoğraflarla. Tarihlerine dair gündelik eşyaların sergilendiği büfe ideolojik dolaplarıyla karşı karşıyaydı mesela… Osmanlı imparatorluğuna doğmuş, cumhuriyeti yaşayan ve gerçekleştiren kadınlar evlerini merkeze aldıkları ve ulusu evlerinden inşa ettikleri bir dönemde aynı zamanda o zamanlar yasaklanmış olan türbe ziyaretlerini türbenin içine girmeden yaparak, yeni şehri dolaşarak kapsayarak, kendilerine özgü yeni haritalar oluşturuyorlardı erken cumhuriyet döneminde.

Kısacası doğu ve batıdaki kadınların ittifakı, farklı bölgelerde sadece evin kamusal alanın parçası olduğu değil, evin tarihsel olarak kamusal alana denk düşen parçalarla/parçaları temsilen gelişmiş olmasının onun kamusal mekânların gelişiminin de tarihsel olarak parçası haline getirdiği hikâyeleri beraber keşfetmekte yatabilir. Mesela burada İslam coğrafyasına ilişkin görünen mekânlardan hareket etmem, bu tespiti sadece Doğu/Orta Doğu coğrafyasına genellenebilir kılmıyor; çünkü zaten bu mekânlardan söz ederken Roma hamamı-Osmanlı hamamı bağlantısında olduğu gibi bunların sadece doğuya ya da sadece batıya özgü mekânlar olmadıkları, bu ikisinin bir arada gözlemlenebileceği yerler oldukları söylenebilir. Takip eden bölümde iki eviçi örnekle bu yazıyı bitirmek ve umarım bir tartışmayı başlatmak ümidindeyim.

III. Ocak-Mutfak ve Hamam-Banyo

Thompson, Orta Doğu'da kamusal ve özel alanların sınırlarının hiç kuşkusuz değiştiğini, sömürgeciliğin bu değişimler üzerinde hiç kuşkusuz etkili olduğunu, ama sömürgecilik öncesi durumların çok da iyi bilinmediğini söylüyor.[28] Hamamın tarihi bu "önce"yi düşünmek için iyi bir alan sağlıyor. Daha önce bu öncenin adeta mekânsallıştırılması/bedenselleştirilmesi olan hamamın üçüncü mekân ya da yarı kamusal alan olarak düşünülmesindense kadınların (da) bir araya geldiği bir kamusal alan olarak düşünülmesinin kadınların siyasi yaşamlarını anlamak için daha aydınlatıcı olabileceğini önermiştim.[29]

---

[26] *Imperial Leather.*

[27] "Yürümek," *Türkiye'nin Toplumsal Hafızası*, Esra Gülsüm Özyürek (ed), İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

[28] Elizabeth Thompson, "Public and Private in Middle Eastern Women's History," *Journal of Women's History* 15, no.1 (Bahar 2003): 52-69.

[29] "The women's quarters in the historical hammam"

Sömürgeciliğin hedefi olmamak için Türkiye'de kendi kendini batılılaştıran bir kültür devrimi geçirmiş olan kadınların tarihe sahip çıkıp geçmişle bağlantı kurabildikleri mekânların hamamlar ve türbeler olduğunu önermiştim.[30] Hamama artık temizlenmekten çok sosyalleşmeye ve hatırlamaya gidilmesi evin içindeki banyonun ne kadar sosyallikten arınmış bir mekân olduğunun da altını çiziyor. Banyo, böylece, hem bir geçmişe set çekme, modernleşme aracı, hem de yüzyıllarca süren kamusal yıkanma hatırasının farkında olunmadan taşındığı bir mekân olabiliyor.

Benzeri bir geçmiş taşınmasını, şifacılıkla ve kadınlarla özdeşleşen, evin merkezi olan "ocak"ın şifa özellikleri azalmış, büyük bir kısmı tıp kurumuna devrolmuş şekilde evin bir kenarına itilmesi hikâyesinde okuyabiliriz.[31] Erken cumhuriyet yıllarında okullar mutfağın "adam edilmesine" önayak olmuşlardı.[32] Taylorizm gibi fabrikalarda kullanılan tekniklerle mutfaklar fabrikalaşmış, kadınların üretkenliği ve etkililiği arttırılmıştı. Ferhunde Özbay, evden köle emeği yok olurken mutfağın küçüldüğünü, ellili yıllarda mutfakların sadece tek bir insanı (kadın) içerecek kadar küçüldüğünü anlatıyor.[33] Taylorizm de bu küçücük alanı tek bir kişi için olabildiğince işlevlendirmeye çalışma denemesiydi. Sonra mutfaklar büyüdü, aile mutfağın içine girdi, kadınlar kendi üzerlerindeki yükü kızlarıyla paylaşabildiğinde paylaştı. Bazen de kendisi gibi olmasın diye paylaşmadı. Babaları ve kocaları kendini hep evin dışında konumlandırırken -çünkü evin içi erkekleri adeta kadınsılaştırıyordu- erkek çocuklarını büyütebilmenin tek yolu olarak da onlara temizlik yapmayı ya da yemek yapmayı öğretmeme -ya da yapmamayı öğretme- yolunu buldu kadınlar yine. Mutfak, bu negatif eğitimin de mekânıydı.

Sözlü görüşmeler yaptığım kadınlar mutfağı, kendileri ve çocukları için bir şifa kaynağı olarak görüyorlar ama bunu oldukça çekinerek söylüyorlardı. "Ocak"ın görevi diğer kurumlarca ve evdeki mutfakla beraber paylaşılıyor gibi. Ama mutfağın sadece evde olması bile hem onun kamusal gücünden götürüyormuş gibi dillendiriliyor, hem de hiçbir kamusal mekânın, kurumun taşıyamayacağı bir tarihsel gücü, -kadınlar için- mutfakları, kendi mutfakları taşıyor.[34] Rich alıntısını hatırlayacak olursak feministler için kuramsal gücü de mutfakta bulabiliriz.

---

30 "The women's quarters in the historical hammam," "Women, Modern State and Religious Space," *Mediations in Cultural Spaces: Structure, Sign, Body.* John Wall (ed.), Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2008.

31 Melike Kaplan, "Geleneksel Tıbbın Yeniden Üretim Sürecinde Kadın," *Ankara Kent Örneğinde Kuşaklar Arası Çalışma,* Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları: 257, 2010; Elif E. Akşit, "Yemek, görünmez hayati bilgi," *Cinsiyetli Olmak*, ed: Zeynep Direk Yapı Kredi Yayınları, 2015.

32 Akşit, "Rearrangements."

33 Ferhunde Ozbay, "Gendered Space: A New Look at Turkish Modernisation". *Gender & History*, 11 No.3 November 1999, s. 555–568.

34 Akşit, "Yemek, görünmez hayati bilgi."

Harem ve ev tartışması aynı zamanda evin parçalarını da kapsıyor elbette. Bu parçalar üstünden de giderek evin kamusal alanı bir yandan hapis bir yandan temsil ettiği durumları anlamaya çalışabiliriz. Ev ve kamusallığın nasıl ve nerelerde örtüştüğünü farklı coğrafyalar için öğrenmeye uğraşabiliriz. Ben bu son bölümde bunu nasıl yapabileceğimize dair oldukça kısa da olsa düşünmeye çalıştım.

Şimdilik bu beşeri coğrafya dosyasının bir parçası olarak beşeri coğrafyanın ev ve doğu/batı kayması konusunda bu kadarını önermeyi önemsedim, ama devam eden çalışmalarım(ız)da bu konuyu geliştirmeyi de ümit ediyorum.

Kaynakça

Resim: https://www.quora.com/Why-does-the-Oracle-smoke-in-The-Matrix-even-though-she-is-a-computer-program

Akşit, Elif E. "Annelik, Feminizm, Tarih" *Doğu Batı* 64, 181-202.

-----. "Yemek, görünmez hayati bilgi," *Cinsiyetli Olmak*, ed. Zeynep Direk, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.

-----. "Rearrangement of the Public and the Private Spheres," *Ottoman Women: A Social History from 19th and 20th Centuries*, ed. Duygu Köksal, Anastassia Falierou, Londra: I.B.Tauris, 2013.

-----. "Harem education and heterotopic imagination," *Gender and Education* 23/3, 2011: 299-311.

-----. "The women's quarters in the historical hammam," *Gender, Place Culture*, 18/2, 2011: 277-293.

-----. "Kadınların Mekânsal Davranışlarının Siyasal Niteliği," *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları: Eşitsizlikler, Mücadeleler, Kazanımlar,* ed. Hülya Durudoğan, Fatoş Gökşen, Bertil Emrah Oder, Deniz Yükseker, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2010.

-----. "Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Kamusallık Kavramının Dönüşümü ve Dışladıkları," *SBF Dergisi* 64/1, 2009: 1-21.

-----. "Haydi Kızlar Okula: Kızların Eğitimi, Kadınların Bilgisi ve Kamusal Alan Tartışmaları," *Toplum ve Bilim* 114, 2009: 7-26.

-----. "Women, Modern State and Religious Space," *Mediations in Cultural Spaces: Structure, Sign, Body*, ed. John Wall, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2008.

-----. *Kızların Sessizliği*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

-----. "Yürümek," *Türkiye'nin Toplumsal Hafızası*, ed. Esra Gülsüm Özyürek, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Afsaruddin, Asma (ed.). *Hermeneutics and Honor: Negotiating Female Public Space in Islamic/ate Societie*, Cambridge, Massachusetts; Londra, İngiltere: Harvard University Press, 1999.

Aytaç, Ömer. "Sosyal yapımız ve memuriyen temayüller," *Mukaddime* 5(2), 2014: 71-94.

Blunt, Alison. "Cultural geography: cultural geographies of home," *Progress in Human Geogragphy* 29, 4, 2005: 505-515.

Chakrabarty, Dipesh. "The difference-deferral of (a) colonial modernity: public debates on domesticity in British Bengal", *History Workshop Journal*, 36, 1993: 1-34.

Domosh, Mona. "Geography and gender: home, again?" *Progress in Human Geography* 22, 2 1998: 276-282.

Eagleton, Mary. "Adrienne Rich, Location and the Body," *Journal of Gender Studies*, 9:3, 2000: 309.

hooks, bell. *Bone Black: Memories of Girlhood*, New York: Henry Holt and Company, 1996.

Gökariksel, Banu ve Ellen McLarney. "Muslim Women, Consumer Capitalism, and the Islamic Culture Industry," *Journal of Middle East Women's Studies* 6 (3), 2010:1-18.

Kaplan, Melike. "Geleneksel Tıbbın Yeniden Üretim Sürecinde Kadın," *Ankara Kent Örneğinde Kuşaklar Arası Çalışma,* Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları: 257, 2010.

Köse, Elifhan. *Sessizliği Söylemek: Dindar Kadın Edebiyatı, Cinsiyet ve Beden*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

McClintock, Anne. *Imperial Leather: race, gender and sexuality in the colonial contest.* New York: Routledge, 1995.

Najmabade, Afsaneh. "Teaching and Research in Unavailable Intersections," *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies* 9 (3), 1997: 65-78.

Özbay, Ferhunde. 'Gendered Space: A New Look at Turkish Modernisation,' *Gender & History* 11 (3), November 1999: 555-568.

Rich, Adrienne. "Notes towards a Politics of Location," *Blood, Bread, and Poetry: Selected Prose 1979-1985*, New York: W.W. Orton, 1986: 210-231.

Thompson, Elizabeth. "Public and Private in Middle Eastern Women's History," *Journal of Women's History* 15 (1), Spring 2003: 52-69.

Tuncer, Selda. "Beşeri Coğrafyaya Feminist İtirazlar," *Fe Dergi* 4 (1), 2012: 79-90.

Van Houten, Christina. "bell hooks, Critical Regionalism, and the Politics of Ecological Returns," *Materialist Feminisms Against Neoliberalism* special issue of *Politics and Culture*, ed. Mary Ellen Campbell, A.L. McCready, 2014.

Wallerstein, Immanuel ve Joan Smith, *Creating and transforming households*, Cambridge, 1992.

Yıldırım, Yavuz, Ezgi Ören, Elifhan Köse, Selcen Kök, Yılmaz Demirhan ve Cengiz Ekiz. "Gurur Tablosundaki Çatlak: 35. Madde Araştırma Görevlileri ya da 'SBF'nin Mültecileri'," *Mülkiye Dergisi*, 265, 2009.

Öz: Feministlerin zorlu bir meselesi olan evi kamusal ve özel alan ikiliğinin ötesinde tartışırken aynı zamanda "harem-selamlık" meselesi üzerinden "İslam coğrafyaları"nı problematize ederek feminist coğrafya literatürünü yansıtmaya ve tartışmaya yönelen bir makale bu. Evin tartışılamayan tarafını aşmak için hem total kurum bağlamında ve hem de direniş olasılıkları üzerinden ev ve kamusal alanın birbiri üzerindeki yansımalarını, bir-oluşlarını göstermeye çalıştım. Yani kamusal alan ve özel alanı kendi kamusal mekânlar ve ev/harem çalışmalarıma dayanarak ve feminist coğrafya tartışmalarından beslenerek üst üste bindirerek anlamlandırdım.

Anahtar Sözcükler: Ev, feminist coğrafya, harem, total kurum

Home: Feminist Geography, the Middle East and Unavailable Intersections

Abstract: This article tries to reflect and add to the literature on feminist geography by carrying the discussion of home beyond the public-private dichotomy as well as "Islamic" geographies, such as in *harem-selamlık*. In order to go beyond the obstacles around the familiarity of the home that makes it quite impossible to discuss it, I tried to show how home and the public became one both in terms of totalities and resistances. In short, nourishing from my previous research on various spaces such as the *hammam*, and home and harem as well as the literature on feminist geography, I tried to reevaluate the problem of spheres by interpreting them as parts of a unity.

Keywords: Home, feminist geography, harem, total institution

Kimlikleri Dönüşen Kentler…

Yücel ÇAĞLAR*

Tamam, yaşamda dönüşmeyen hiçbir şey yok. Peki, eksilmeyen bir şey var mı? Bir yönüyle dönüşümleri bitimsiz süreç kılan da eksilmeler olsa gerek. Eksilmeler yenilenmeyi de sürekli kılıyor çünkü. Belki de yalnızca bu nedenle önemsemek gerekiyor eksilmeleri. Ancak, her zaman ya da her durumda yaşanılan eksilmelerin ayırdına kolaylıkla varamıyoruz. Ayırdına varılabildiğimizdeyse, çoğu durumda "iş işten geçmiş oluyor" bir bakıma; geri dönüş olanaksızlaşıyor. Ek olarak; her dönüşüm, istenen ya da beklenen doğrultuda olmuyor kuşkusuz. Doğaldır ki olup olmaması, nesnel bir durum değildir; gerçekleştiği alan ile zamanın yanı sıra beklenti içinde olanın toplumsal, kültürel, siyasal kimliğine, amacına göre değişebiliyor.

Açıktır ki kentlerdeki dönüşümlerin izlenebilmesi, olumlu ya da olumsuz olarak değerlendirilebilmesi, denetlenebilmesi, anlamlandırılabilmesi; daha da önemlisi, bu sürecin yönetimine etkin biçimde katılınabilinmesi için bu yalın gerçeklerin bilincine varılmış, bunlar hakkında gerektiğince bilgilenmiş olunması gerekiyor. Ne ki, bu gerekler her zaman yerine getirilemiyor ya da getirilmiyor; getiremeyince de söz konusu dönüşümleri kurgulayabilme ya da yönlendirebilme konumunda olanların keyfi uygulamaları kolaylaşıyor.

Sözgelimi, sanatsal etkinlikler, bu gerçeklerin bilincine varılmasını, yaygınlaşmasını, anlamlandırılabilmesini, dolayısıyla kalıcılaşmasını kolaylaştırabilecek çeşitli olanaklar sunuyor. Ancak, toplumun tüm sınıf ve katmanlarının bu olanaklardan yeterince yararlanılabildiği söylenemez kuşkusuz. Bu durumu, bilgi ve

* Orman Mühendisi; ormanlarindelisi@gmail.com

irade yetersizliğinin yanı sıra bakış açıları üretiyor ya da pekiştiriyor. Örneğin kentler, kentliler tarafından giderek daha çok eksikli algılanıyor. Çoğunlukla sanılıyor ki kent yalnızca işe gidip gelinen, alışveriş yapılan, boş zamanların AVM'lerde geçirilmesi yeğlenen, öğrenim görülen, arada bir de olsa sinemaya, tiyatroya, dinletilere, sergilere gidilebilen bol polisli, TOMA'lı, patlamalı, "metrolu" ya da "metrobüslü", Çin Seddi'ni çağrıştıran duvarlarla çevrili özel güvenlikli yerleşkelerin bulunduğu, kalabalıkların yaşadığı fiziksel ortamlardır. Öyle ki bu ortamlarda her türlü bireysel ve toplumsal ilişki, etkileşim bile çoğunlukla ya rastlantısaldır, anlıktır ve birbirleriyle ilişkisizdir ya da tümüyle egemen sınıfların, siyasal iktidarların, kent yöneticilerinin yönlendirmesine göre biçimlenmekte, değişmektedir. Bu nedenle olsa gerek ilişkisel yönden bir "kuru kalabalıklık" yaşanıyor kentsel ortamlarda, hani derler ya "kim kime dum duma", öylesine işte…

Gerçekten de öyle midir? Kimileri öyle olmasını istiyor belki, bu amaçla da her yola başvuruyor. Sözgelimi,

- deyim yerindeyse, "kafalarına göre" tasarladıkları "parklar" yapıyorlar ama yalnızca insanların değil, olabilecek tüm canlıların özgürce "takılabilmesini" olanaksız kılacak "kent mobilyalarıyla", büfelerle, yabancı tür bitkilerle donatıyor; istedikleri zaman da yine "kafalarına göre" yenileyebiliyorlar;
- hız tutkunu kesilip geniş yollar, onlarca alt ya da üst geçit açıyor, köprüler yapıyor ama kentdaşlarının yaş, cins, sağlık durumu vb. yönlerden eşit, kültürel gereksinimlerinin ise benzer olmadığını akıllarına bile getirmiyorlar;
- yeni yeni meydanlar oluşturmaktan, var olanları ya da yeni oluşturulacaklarını özgürlük ortamlarına dönüştürmekten özenle kaçınıyorlar;
- yontu, resim vb. yaratımların çoğaltılmasını kolaylaştıracak olanakları artırmak, bu doğrultudaki çabaları desteklemek yerine "hasbelkader" üretilmiş olanları da azaltmaya ya da yok etmeye daha çok kaynak harcıyorlar;
- kentin, kentlinin "dününü" anımsatan nesi varsa "eskimiş" sayıp yakıyor, yıkıyor, atabiliyor ya da yapmacık işlevler görecek biçimde dönüştürebiliyor; tarihsel ve kültürel değerlerin yerlerine, deyim yerindeyse, "kopyala-yapıştır" yaklaşımıyla başka kültürlerden taşıdıklarını "çakma" görselleri yerleştirebiliyorlar;
- her türlü kamusallıktan "şeytan görmüşçesine" kaçıyorlar.

Kısacası kenti, dolayısıyla, kentliyi bilerek ya da bilmeden tarihsizleştirip kimliksizleştirecek çabalara giriyor. Üstelik kimileri bu türden çabalarını çoğunlukla "iyi niyetle" yapıyor ancak bu arada, deyim yerindeyse "kaş yaparken göz çıkarabiliyorlar". Kimbilir, belki de kentte yaşayanlar etkileşme, paylaşma ve dayanışma içinde olmasın, hemen hemen yalnızca metalaştırılabilen ne varsa nesne, ilişki, sanatsal ürünler, dahası doğal süreçler, ortamlar ile varlıklar önemsensin istiyor olabilirler. Bu nedenle de ünlü kent tasarımcısı John Friedman'ın belirttiği gibi "Yaşadığımız kent her birimiz için zengin anlamlar yüklüdür, ancak, büyük

çaplı projeler ve kapsamlı planlarla kenti şekillendiren ve yeniden şekillendiren devlet plancıları, özel sermaye, yatırımcılar için bunlar hiçbir anlam ifade etmez. Kenti inşa eden muhteşem projeleri karşısında gündelik yaşamın anlamları konu dışında kalır."[1] gerçeğini görmezden gelebiliyorlar.

Oysa her geçen gün daha çok kişi tarafından biliniyor ki toplum, ilişkiler bütünüdür; doğal, tarihsel ve kültürel etkileşimli bir birlikteliktir. Bu nedenle toplumsal ve kültürel gelişmeler yalnızca sayısal göstergelerle betimlenemez ve anlatılamaz. Bu bütünsellik içinde doğal ya da yapılı ortamlardaki değişme ve gelişmeleri, kültürlerarası etkileşimleri birbirlerinden soyutlamak, yaşamsal önemde yanılsamalara yol açabiliyor. Bu yanılsamaların en aza indirilebilmesi için kentsel topluluklara, birbirleriyle etkileşimli çok sayıda "topluluk ekosistemlerinden" oluşmuş bir ekosistem[2] olarak yaklaşılması gerekiyor. Özellikle sanatsal, kültürel etkinlikler, bu gereğin yerine getirilmesine yaşamsal önemde katkılar sunabilir.

I. Örneğin, Bursa nereye gidiyor?

> Bursa'yı seviyorum. O içimizdeki aydınlığın aynasıdır. Bu aynaya ve benzerlerine baktıkça sanatımız ferdî bir hüner veya küçük bir hülya olmaktan kurtulacak, hayatın mucizesi olan devamı kendimizde bulacağız. Mimarîmiz, resmimiz, mûsikîmiz, romanımız ve şiirimiz bizim olacak.
>
> (Ahmet Hamdi Tanpınar; 1948)[3]

Giderek egemenleşen ve yaygınlaşan bakış açıları, yapılı çevrelerin (konutlar, çeşitli tesisler, yollar vb) genişlemesini, yaşama kolaylıklarının artmasını, gelir düzeyindeki yükselmeleri vb. göstergelerdeki ortalama "iyileşmeleri" olumlanabilir gelişmeler olarak değerlendiriyor. Bu nedenle başlıktaki soruya çoğu kişinin verilebileceği yanıtı kestirmek güç olmasa gerek: Bursa da hızla;

- büyüyen…
- modernleşen…
- sanayileşen…
- kalabalıklaşan
- kentlileşen…
- …

[1] Aktaran Sezai Göksu; "Planlamada Katılım ve Kamu Yararı" oturumunda yapılan sunuş, *Mimarlık Semineri*, (İstanbul: TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi, 2016), 257.

[2] Bu bağlamda, yalnızca bir yakıştırma yapmaya çalışıyorum; Murray Bookchin'in "Toplumsal Ekoloji", John Clark'ın "Topluluk Mikroekolojisi" vb. yaklaşımlara bir gönderme olarak yapmıyorum.

[3] Ahmet Hamdi Tanpınar, "Bursa'nın Daveti", *Yaşadığım Gibi*, (Hazırlayan Birol Emil; İstanbul: Dergâh Yayınları, Üçüncü Baskı, 2000,), 219.

bir kenttir! Öyledir kuşkusuz ve bu da son derece olağan bir durum. Ancak Hegel'in öne sürdüğü gibi "gerçek bütündür" ise eğer, bu gelişmeleri çeşitli boyutlarıyla ve birbirinden soyutlamadan kısaca anımsamakta yarar var.

Gerçekten de Bursa, hızla "gelişiyor". Bursa, Eskişehir, Bilecik Kalkınma Ajansı'nın (BEBKA) saptamaları da bu gerçeği açıklıkla ortaya koymaya yetiyor. İşte Bursa'nın üç göstergeye göre 81 il arasındaki sıralamada yer aldığı konumlar[4]:

Göstergeler (Endeksler)	**2008**	**2009**	**2010**
Beşerî Gelişmişlik	12	21	18
Sosyokültürel Gelişmişlik	7	6	6
Kalkınma	5	4	3

Bu, Bursalılar için hoşnutluk duyulacak bir görünüm kuşkusuz. Ancak kentsel ekosistemler, doğal, tarihsel ve kültürel çeşitliliğini yitirip tek tipleşirken bir yandan da kolaylıkla tanımlanabilir, özgün ortamlar olmaktan hızla çıkıyor; kimliksizleşiyor. Daha önce de değinildiği gibi belki de böylesi isteniyor, hedefleni-

1951 yılında Bursa Altıparmak Caddesi

[4] Kalkınma Bakanlığı'nın 2011 yılında yaptığı Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması bulgularına göre Bursa 2003 yılında 5. sıradayken 2011 yılında 11. sıraya gerilemiştir. (Anonim; *TR41 Bursa Eskişehir Bilecik Bölge Planı 2014 - 2023 Mevcut Durum Analizi*, (Bursa, Eskişehir, Bilecik Kalkınma Ajansı, (Tarihsiz)), 51.

yor olabilir. Yerleşik, özgün kültürel çeşitlilik, giderek daha da "küreselleşen" üretim ilişkilerinin gereksindiği kitlesel tüketimin büyüme olanaklarını kısıtlıyor çünkü. Dolayısıyla, sanatsal etkinliklerde bile ürünler olabildiğince tek tipleştirilmeye, bu amaçla metalaştırılmaya çalışılıyor. Kentsel genişlemeler ise bu sürecin yaygınlaşmasına yaşamsal önemde katkılar sağlıyor. Dahası, bununla yetinmiyor; bu süreci, hızla geliştirilen iletişim ve yayım teknolojileriyle "kırsal" sayılan yerlerde yaşayanların neredeyse tümünü kapsayacak biçimde yaygınlaştırıyor. Sözgelimi 2012 yılında çıkarılan 6360 sayılı On Üç İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Altı İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun[5], bir de bu yönüyle tartışılabilirdi ancak hemen hemen hiç tartışılmamıştır. Anımsanacağı gibi bu yasayla, Bursa'daki % 89'u "orman köyü" sayılan toplam 659 köy, deyim yerindeyse "bir gece ansızın" mahalleye dönüştürüldü. Bu süreç gerektiğince yönetilemediğinde Bursa'daki kültürel çeşitliliğin hem eksilmesi hızlanacak hem de tek tipleşmesi yeni boyutlar kazanacaktır. İşte bu olasılığı göz önünde bulundurarak sormak gerekiyor: Sözgelimi o köylerdeki toplumsal yapı, dolayısıyla yaşama kültürü hangi doğrultuda nasıl dönüşecek; dahası, dönüşmeli mi? Bilindiği gibi bu süreç, gerçekte, 1987 yılında çıkarılan 3391 sayılı Bursa İli Merkezinde Osmangazi, Yıldırım ve Nilüfer Adıyla Üç İlçe Kurulması Hakkında Kanun'la başlatılmış; otuz dolayında köy "mahalleleştirilmişti". "Bir musibet, bin nasihatten iyidir" deyip şunları sorgulamak gerekmiyor muydu: Bu dönüştürümün toplumsal, kültürel, ekonomik ve ekolojik getiri ve götürüleri ne olmuştur? Peki, böyle bir soruşturma yapıldı mı? Çok büyük bir olasılıkla yapılmadı; yapılmış olsaydı, deyim yerindeyse "satışa" pek düşkün siyasal iktidar bu "başarısını" kamuoyuyla paylaşırdı.

Öte yandan hızlı sayılabilecek ekonomik gelişmeler Bursa'yı da kırsaldan kentsele, göreceli olarak az gelişmiş sayılan yörelerden gelişmiş sayılan yörelere göçün çekim merkezlerinden birisine dönüştürmüştür. Sözgelimi nüfusu yılda ortalama % 1,3'lük artışla 2015 yılında 2,8 milyona ulaşarak ülkemizin dördüncü "kalabalık" şehri olan Bursa'da kültürel köken çeşitliliği de artmıştır doğal olarak. Öyle ki doğma büyüme Bursalı olanların oranının % 53,4'e indiği Bursa'da artık, Bursalıların yanı sıra Erzurumlu (% 4,5) Samsunlu (% 2,9), Muşlu (% 2,7), Artvinli (% 2,3), Balıkesirli (% 1,8), Trabzonlu (% 1,7), Giresunlu (% 1,3), Diyarbakırlı (% 1,2) ve başka illerden (sırasıyla; Ağrı, Kars, Ardahan, Yozgat, Kütahya, Bitlis, Konya, Sivas, İstanbul, Van, Bilecik)[6] gelen yurttaşlarımız da yaşıyor; hem de günümüzün koşullarında şaşılacak denli barış içinde ve kardeşçe.

Bu bağlamda Bursa günümüzde hangi özelliğiyle ünlüdür? Sözgelimi Uludağ'ıyla mı, iskender kebabıyla mı, kestane şekeriyle mi, ipekçiliğiyle mi; yoksa Mustafa Kemal'in açılışını yaptığı Sümerbank Merinos Fabrikası'yla mı ya da

[5] Anımsanacağı gibi 2013 yılında değiştirilen bu yasayla 14 ilin belediyesi "büyükşehir belediyesine" dönüştürülürken, 27 ilçe kurulmuş; "köy" sayılan 16 bin yerleşme de "mahalle" sayılmıştır.

[6] Mustafa Özdal; "Bursa'da hangi ilden kaç kişi yaşıyor?", (http://olay.com.tr/yazarlar/mustafa-ozdal/bursa-da-hangi-ilden-kac-kisi-yasiyor/5486/ (Erişim: 12 Haziran 2017).

sıkça konuk edildiği Çelikpalas'ıyla, yanı sıra 1923 yılında Bursalıların kendisine armağan ettiği ama sonra belediyeye bağışladığı köşküyle mi? Nesiyle? Açıktır ki, bu sorulara, doğma büyüme ya da "sonradan olma" Bursalı yahut Bursa'yı tanıyan çeşitli kuşaktan, kültürden kişilerin verebileceği yanıt aynı olmayacaktır. Ancak çoğu kişinin aklına bunlardan hiçbiri gelmeyecektir. Sözgelimi, ünlü şekerlemesinin yapıldığı kestanesi bile başka yörelerden getirilen Bursa için "Yeşil Bursa" yakıştırması özellikle artık yeni kuşaklar için pek de anlamlı olmayacaktır. Gerçekten de Bursa, ekolojik koşullarının uygun olmasının yanı sıra barışçı doğa-insan ilişkileri nedeniyle yakın zamanlara değin yeşili göreceli olarak en bol illerimizden biriydi. Öyle ki şimdilerde bile Bursa ilinin % 48'ini "orman ve yarı doğal" sayılan yerler, % 44'ünü tarımsal amaçlarla kullanılan araziler ile % 4'ünü "sucul ortamlar" oluştururken ancak % 3'ünü yapılı çevreler oluşturuyor[7]. Ancak, belirtildiğine göre:

> Bursa ili verilerine göre, 2000-2006 yılları arasında arazi kullanım değişikliği en fazla 1942 ha (Hektar) artış ile yapay bölgelerde, 1460 ha azalma ile tarım alanlarında tespit edilmiştir. Orman ve yarı doğal alanlarda 456 ha, sulak alanlarda ise 56 ha azalma gözlemlenirken; su yapıları 29 ha artmıştır. Kentleşmeye bağlı olarak hızlı bir şekilde gelişme gösteren Bursa ilinde şehir merkezi, kentsel ve kırsal yerleşim alanları, endüstriyel ve ticari birimler, maden çıkarım sahaları ile spor ve eğlence alanlarında önemli artışlar meydana gelmiştir. İnşaat sahalarındaki azalma da yapılaşmanın artmasının bir göstergesidir. Ayrıca yeni yapılan karayolları da yapay bölgelerdeki bu artışa katkıda bulunmuştur. Kentleşmeye bağlı olarak tarım alanlarında bir azalma görülürken güney kesimlerde bulunan platolardaki orman tahribatı sonucu ormanlarda da bir miktar azalma meydana gelmiştir.[8]

Ek olarak 1970'li yılların ortasından 2000 yılına değin "devlet ormanı" sayılan toplam 14,5 bin hektar arazi de 6831 sayılı Orman Kanunu'nun 2. maddesinin "B" bendi uyarınca, "orman niteliğini" yitirdiği gerekçesiyle "ormanlıktan" çıkarılmıştır.

Öte yanda ileri ya da orta yaşlı bir Bursalı kırk yıl düşünse, hele bir de Evliya Çelebi'nin betimlenesini anımsıyorsa, içme suyunun Bursa'da da şişelenerek satılacağını aklın getirebilir miydi? Güney tarafında olan Keşiş Dağı sanki hayat suyunun madenidir. Çünkü bu büyük dağdan 1060 tane adı, sanı ile malûm hayat suyu kaynaklar gibi akıp her yeri sular. Yukarıda yazılan büyük saraylara yeraltı suyolları ile bölüştürülmüştür, öylece evden eve gider. Yemiş ağaçları, çiçekleri, hele erguvan ağacı boldur. Yılda bir defa Emir Sultan Hazretleri'nin erguvan toplantısı olup her yerden pek çok insan toplanır ki bu büyük derneğin tarifinden kalem âcizdir. Böyle bir topluluk ancak Emir Sultan şevkiyle olur.

[7] Anonim; http: Türkiye Arazi Örtüsü/ Arazi Kullanımı Verileri //aris.ormansu.gov.tr/csa/, (Erişim: 15 Haziran 2017).

[8] Anonim; *TR41 Bursa Eskişehir Bilecik Bölge Planı 2014 - 2023 Mevcut Durum Analizi*, (Bursa, Eskişehir, Bilecik Kalkınma Ajansı, Tarihsiz), 249.

Bursa Heykel, 1940'lı yıllar

Memleketi güzel, halkı sevimli, tarlaları çok, nimetleri fazla, suyu ve havası hoş mamur ve büyük bir şehirdir. Anadolu'daki büyük şehirlerden biri de bu Bursa'dır.[9]

Oysa artık Bursa özellikle de su kirliliği düzeyi yönünden doğrusu hiç de iç açıcı bir durumda değil: Bu gerçek, BEBKA tarafından hazırlanan TR41 Bursa Eskişehir Bilecik Bölge Planı 2014-2023 Mevcut Durum Analizi'nde açıklıkla ortaya konulmuştur[10]. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın verilerine göre ise Bursa, 11 ili kapsayan Marmara Bölgesi'ndeki iller arasında su kirliliğinin "birinci derecede öncelikli" olduğu ikinci ildir[11]. Öyle ki bölgede İstanbul'un bile beşinci sırada geldiği su kirliliği sıralamasında Bursa, ülke genelinde suları en kirli 32 il içinde dokuzuncu sırada yer alıyor[12]. Evet, Evliya Çelebi'nin söylediği gibi "*velhasıl Bursa sudan ibarettir*", ama nasıl sudan?

Öte yandan Bursa'da hava kirliliği de küçümsenecek bir sorun değil. Örneğin Dünya Sağlık Örgütü'nün saptamalarına göre hava kirliliği yılın ilk günlerinde

---

9 http://bursa-prusa.blogspot.com.tr/2009/02/ipek-diyar-ve-taht-sehri-bursa-evliya.html (Erişim: 30 Temmuz 2017).

10 Anonim; *TR41 Bursa Eskişehir Bilecik Bölge Planı 2014 - 2023 Mevcut Durum Analizi*, (Bursa, Eskişehir, Bilecik Kalkınma Ajansı, Tarihsiz), 249.

11 Dünya Sağlık Örgütü; "2015 Yılı Türkiye'de Hava Kirliliği En Fazla Olan İller"; http://www.renklinot.com/haber/gundem/2015-yili-turkiyede-hava-kirliligi-en-fazla-olan-iller.html; (Erişim: 30 Temmuz 2017).

12 TC Çevre ve Şehircilik Bakanlığı; *Türkiye'de Çevre Sorunları ve Öncelikleri Değerlendirme Raporu*, (Ankara: Çevresel Etki Değerlendirmesi İzin ve Denetim Genel Müdürlüğü Çevre Envanteri ve Bilgi Yönetimi Dairesi Başkanlığı Veri Değerlendirme Şube Müdürlüğü, 2012), 15.

çok ciddi bir boyutlara ulaşıyor: "Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın verilerine göre insan sağlığını tehdit eden parçacık maddelerin (PM10) günlük ortalaması Bursa'da Dünya Sağlık Örgütü'nün güvenli bulduğu günlük limitin 6 katını ulaşırken, bu oran Aralık ayı sonunda ise 10 katına"[13] çıkabiliyor.

Örneklenen saptamalar, yanı sıra, Ahmet İnam'ın "Çevre sorunları yalnızca mühendisliğin, teknolojinin ve bazı bilim dallarının çabalarıyla çözümlenecek sorunlar değildir. Bunu iyi anlamak gerek. Çevre sorunu bir yaşama sorunudur. Çevreye bir anlam verme, onunla iletişime geçme sorunudur."[14] savı göz önünde bulundurulduğunda, Bursa'daki kimlik yitiminin hangi boyutlara ulaştığı daha kolay kavranabilecektir.

II. Bu süreç, Bursalıların aydınlanma olanaklarını kısıtlar mı?

Kentbilimci, planlamacı Tekeli'nin şu saptamasını bu bağlamda da gözden kaçırmamak gerekiyor:

> Bir birey, bir yerde yaşarken çevresindeki yapılarla/nesnelerle doğrudan görsel bir ilişki içindedir. Çevresine katkılarıyla yaşadığı bir yerin anlamlı bir yer olarak oluşmasına katkıda bulunur. Bu birey nesneyi sadece işleviyle, şekliyle bilmez, onun yaşını ya da üzerindeki zaman birikimini de algılar. Yüklediği bu anlamla zaman içinde orada yaşayanların birlikte oluşturdukları kimlikli bir yerde yaşamanın doyumunu taşır. Böyle bir süreç işlerken otoriter siyasetçilerin bu yer oluşum süreçlerine çakma tarihsel yapılar yaptırarak müdahale etmesi, bir yeri oluşturmaktan çok tahrip edecektir.[15]

Ek olarak Tanpınar'ın Kapalıçarşı'da 24 Ağustos 1958 günü çıkan büyük yangından hemen sonra *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan "Bursa Yangını" başlıklı yazısındaki öğütlerinin de bu bağlamda anımsanmasında yarar var:

> Bugünün Türkiye'sine bu felaketle yeni bir vazife daha düşüyor. Bursa'yı yeniden kuracağız. Aman yanılmayalım ve üstünde bu mühim ameliyeyi yapacağımız şeyin Bursa şehri, yani bütün bir tarih olduğunu unutmayalım. Yukarıda Bursa için biraz da ovasının güzelliğidir demiştim. Şimdi bu manzarayı asıl canlandıran, bu ovayı bizim için manalı yapan ruhun, Bursa'nın tarihi ve sanat eserleri olduğunun söylemem icap ediyor. Tarih insandır. Tabiat insanla birleşince güzeldir. Bursa cinsinden şehirler daima tarihi çevreleriyle ve ona sadık kaldıkları nispette mevcutturlar. Bu tarih

---

[13] Dünya Sağlık Örgütü; '2015 Yılı Türkiye'de Hava Kirliliği En Fazla Olan İller"; http://www.renklinot.com/haber/gundem/2015-yili-turkiyede-hava-kirliligi-en-fazla-olan-iller.html; (Erişim: 20 Temmuz 2017).

[14] Ahmet İNAM, "Kıyamet Nasıl Kopacak; Eleştirel bir Çevre Anlayışına Doğru"; *Dünya: Gönülden Gönüle*, (Ankara: METU Yayınları, 1999), 120.

[15] İlhan Tekeli; "Türkiye'nin Geldiği Noktada Geleceği Büyük Ölçüde Demokrasisinin Kalitesini Geliştirmesine Bağlı Hale Gelmiştir", *Mimarlık Semineri*, (İstanbul: TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi, 2016), 50.

bizden sonra da devam edeceğine göre onu yalanlayacak, onunla çatışacak hamlelerden sakınmalıyız.[16]

Bu öğüdün gerektiğince göz önünde bulundurulduğu söylenebilir mi? Çok büyük bir olasılıkla, her fırsatta geleneğe bağlılığını vurgulama gereksinmesi duyan siyasal iktidarın, dolayısıyla yandaşı yerel yöneticilerin Tanpınar'ın bu içtenlikli öğüdünden haberleri bile yoktur.

III. Sanatsal etkinlik alanlarında olup bitenlere gelince…

Bilindiği gibi toplumsal aydınlanmanın en etkin yollarından, araçlarından biri de sanatsal etkinliklerdir; daha doğru bir söyleyişle, öyle olması beklenir. Özellikle kentsel yaşantılarla ilgili sayısal kimi göstergelerle yetinilirse, ülkemizde bu alanda genel olarak olumlanabilecek gelişmeler olmuştur. Sözgelimi 1990-2014 döneminde ülkemizdeki halk kitaplığı, dolayısıyla kitaplıklardan yararlanan sayısı hemen hemen aynı kalmış, ancak sinema sayısı altı, izleyici sayısı ise üç kat artmış; "net okullaşma oranı" % 84,7'den % 98,7'ye çıkmış; 2004-2014 döneminde tiyatro sayısı 123'ten 611'e, izleyici sayısı 2,7 milyondan 6,1 milyona yükselmiş; 2000 yılında 79 olan kişi başına düşen yayın sayısı 2013 yılında 317; öte yandan toplam gazete sayısı üç bin iken dergi sayısı dört bin olmuş; 188 müzeyi 3,2 milyon yurttaşımız gezmiş; opera ve bale sayısı 14'e çıkarken izleyici sayısı 400 bine yaklaşmıştır[17]. Bu gelişmeler, sözgelimi, 10 bin kişinin yararlanabileceği 14 kültür merkezinin bulunduğu Bursa özelinde de olumlanabilecek doğrultuda olmuştur. Ancak, tüm bu sayısal gelişmelere karşın sanatsal etkinlikler alanında ülke genelinde egemen olan "kadim" olumsuzlukların başında çok boyutlu ayrışma geliyor. Bu sürecin başlıca boyutları şöylece özetlenebilir:

- Toplumsal sınıf ve kesimler, sanatsal etkinlikler alanında da birbirine yabancılaşıyor. Bu bağlamda, öncelikle, sanatsal üretimlerde bulunanlar ile sanatsal ürünleri "tüketenlerin" ayrışması göreceli olarak daha büyük önem taşıyor.

Bu noktada "Bu, her zaman böyle olmamış mıdır?" sorusu akla geliyor doğallıkla. Bu soruya hem "evet" hem de "hayır" yanıtı verilebilir: Evet, tarih öncesi sayılan dönemlerden bu yana böylesi ayrışmalar hep olmuştur. Olmuştur ama sanatsal ürünleri "üretenler", oransal olarak hiçbir dönemde şimdilerdeki düzeye inmemiştir. Başka bir söyleyişle sanatsal ürünleri "tüketenler" aynı zamanda, kendince ya da çevresince, deyim yerindeyse "bal gibi" sanatsal sayılabilecek üretimlerde bulunabilmiştir.

- Kentsel yapılaşma biçimi ile yayılma ve yoğunlaşma hızı, nüfus hareketlerinin taşıyabileceği kültürel çeşitliliğin azalmasına; "otantik" ya da "geleneksel" yahut "halk sanatı" vb. nitelemelerle neredeyse dışlanan, çoğu durumda küçümsenen sanatsal duyarlılıkların ve becerilerin giderek sönümlemesine yol açıyor. Sanatsal üretimlerde bulunanlar ise hızla "profes-

[16] Ahmet Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, 225.
[17] Türkiye İstatistik Kurumu; *İstatistiklerle Türkiye*, (Ankara: Turkey in Statistics 2014, 2015),

yonelleşiyor"; bir bakıma, sanat toplumsallıktan iyiden iyiye uzaklaşıp seçkincileşiyor.

- Çok açık: Sanatsal ürünleri "tüketenler" de ayrışıyor: Sanatsal ürünlerin ve etkinliklerin "herkese" sunulduğu ortamların, sözgelimi resim sergilerinin, tiyatroların, dahası, sinemaların bile yersel dağılımında "tüketicilerin" toplumsal ve kültürel kimlikleri "satın alabilirlik" düzeyi belirleyici olabiliyor[18].

- Teknik ve teknoloji üretimleri ile sanatsal uğraşlar birbirinden soyutlanıyor. Sözgelimi mimarların sanatsal sayılabilecek duyarlılık ve becerileri, özellikle kentsel yapılı çevrelerin tasarımının yanı sıra üretiminde günümüzde ne denli belirleyici olabiliyor? Soru başka biçimde, sözgelimi, şöyle de sorulabilir: Mimarlar, ekonomik getirisinin ya da işlevselliğin yanı sıra sanatsal kaygıları ile becerilerini ne denli, çok daha önemlisi, toplumun hangi kesimleri için öne çıkarabiliyor?

- Sanatsal etkinlikler alanı da tümden "kentlileşiyor". Çoğu kişi tarafından olağan karşılanan bu gelişme, sanatsal üretimlerde bulunanların gerektiğince beslenmesini de güçleştiriyor. Öyle ki, yine Ahmet İnam'ın bir genelleme yaparak öne sürdüğü gibi, artık "Sanat, insanın kendini oluşturmasında, 'içini' yaratmasında, bilim ve teknolojinin yarattığı bunalımlardan kurtuluşu için yeterli ipuçları veremiyor. Tek başına müzikle, heykelle, resimle, şiirle, öyküyle bir çıkış noktası bulamıyoruz."[19]

Böyle giderse sanatsal ürünler ile etkinlikler, gerçekten de "sanatsal" olabilecek mi ya da kalabilecek mi; sanatsal etkinliklerin toplumsal aydınlanmaya katkısı olabildiğince yükseltilebilecek, sürekli kılınabilecek mi acaba?

- Yine Bursa örneği anımsanırsa ipek dokumacılığındaki güzellik duyusunun, yaratıcılığın tekstil sanayisinin öne çıktığı Bursa'ya özgüleştiği savlanabilir mi? Sonra İstanbul dışındaki ilk tiyatronun kurucusu olan Ahmet Vefik Paşa'nın henüz 1879 yılındayken açtığı yoldan gerektiğince yüründüğü; sözgelimi Karagöz ile Hacivat gülmecelerinin gerektiğince çağdaşlaştırılıp yaygınlaştırıldığı söylenebilir mi?

IV. Doğal süreçlere, ortam ve varlıklara yabancılaşma önlenemezse eğer…

Öteden beri kentselleşmenin öne çıkan ayırdedici özelliklerinden birinin de "doğadan kopmak" olduğu öne sürülür. Bu, gerçekte, yaşamsal önemde bir yanılsamadır: İnsan, kültürel bir varlık olmasının yanı sıra doğal varlıktır da çünkü. Bu nedenle, Aruoba şu savı öne sürerken hiç de haksız değildir:

---

[18] Bu değerlendirmeler, sanatta kimi dönemler gündeme gelen "halka gitmek", "halka doğru" vb yaklaşımları akla getirebilir; ilgisi olmadığının belirtmeliyim.

[19] Ahmet İnam, *Teknoloji Benim Neyim Oluyor?*, (Ankara: Alamuk Yayınları, Bahçe Kitapları, 1973), 145.

"Doğa" diye bir kavram türetip (!), karşımıza aldığımız, temelde, biziz – ne demek 'doğa ile insan'…O, budalaca "karşımıza" aldığımız – çözümleyip kurumsallaştırdığımız- bütün, bizim ("homo sapiens"!), bir parçası olduğumuz bütündür.[20]

Böyleyken, "doğal" olanlara (ya da "sayılanlara") daha çok kırsaldaki ekosistemlere, örneğin ormanlar, çayır, akarsu vb ekosistemler ile yabanıl bitki ve hayvan türleri vb. varlıklara ama çok daha az olarak da "doğal" süreçlere indirgenmiş biçimde yaklaşılıyor. Bu yaklaşımın en anlamlı göstergeleri de sanatsal ürünler ile etkinliklerde gözlemlenebiliyor. Sözgelimi kentlerdeki, daha doğru bir söyleyişle, kentli sanatçıların üretimlerinde "doğal" sayılanlara, çoğunlukla yalnızca, deyim yerindeyse "kenar süsü" ya da "fon işlevi yükleniyor; çokça güzellemeler, betimlemeler ya da eğretilemeler yapılıyor yahut eskiler anımsanıp yazıklanılıyor. Sözgelimi, Metin Eloğlu'nun "*Serçe*" başlıklı şiirindeki;

Sizin evde kuş var mı

Bizde de yok

Ama şu ağaçtaki serçe

Her sabah böyle ötüyor

Yarısı size

Yarısı bize

dizeleri, yahut güftesi Hüsamettin Algan'ın, bestesi Necip Gülses'in "*Mevsim ilk yaz Bursa'da onbeşinde Haziran*" başlıklı güzelim nihavent şarkısındaki;

Mevsim ilkyaz Bursa'da onbeşinde haziran,

Ihlamur kokusundan sarhoş, şakıyor bülbül,

Yeşil manolyalardan akıp gidiyor zaman;

Yollara düşmüş, pembe; uzak doğulu bir gül

sözleri artık giderek daha az söylenir oluyor. Bu, bir bakıma, özellikle kentsel yerleşmelerde yaygın olarak yaşanılan, giderek kırsal yerleşmelerdeki yaşantıları da kapsayan bir yabancılaşmadır. Örneğin Uludağ'ı herkes biliyordur kuşkusuz; en azından adını duymuştur. Peki ama kaç Bursalı Uludağ'ın

- Tarih öncesi dönemdeki adının "Olympos" ya da "Keşiş" yahut "Ruhban" Dağı olduğunu,
- günümüzde bile Bursalıların su gereksinmesinin yaklaşık % 20'sini karşıladığını,
- şiirlere, şarkılara, konu olan doğal erguvan ağaçlarıyla donanmışlığını; başka bir söyleyişle, Bursa'yı "erguvanlaştırdığını",
- 104'ü dünyada yalnızca ülkemizde doğal olarak bulunan 800 dolayında bitki türünü barındırdığını,

[20] Oruç Aruoba; *Varlık Dergisi*, (İstanbul: 1 Ağustos 2005, Sayı 1175).

- aralarında gezegenimizde yalnızca Uludağ'da yaşayan Apollon kelebeği de (*Pannassius Apollo*) olmak üzere 46 kelebek türü ile 11 tombul arı türüne yaşama ortamı sağladığını[21]

biliyor; bilmekten öte bu varlıklarla, daha genel bir söyleyişle de ulusal park olmasıyla övünç duyuyor ya da ulusal park özelliğini giderek yitirdiğinden dolayı kederleniyor? Yeterince olmasa gerek!

V. Bir de aydınlanma konusu var…

Çok açık: Aydınlanma, çokça sanıldığının aksine tek boyutlu bir süreç değildir; dolayısıyla tek ya da birkaç göstergeyle ne tanımlanabilir ne de ölçülebilir. Aydınlanma bireyin, giderek toplumun, toplumsal ve kültürel benliğindeki, bunun yanı sıra çevresinde etkileşim içinde bulunduğu her türden varlık ve oluşumlarla ilişkisindeki olumlu durumların;

- doğal, tarihsel, kültürel zenginliklerine yabancılaşmayacak,
- aidiyetini, başka bir söyleyişle de kimliğini koruyacak biçimde artması sürecidir.

İçeriği ya da doğrultusu bir yana aydınlanmanın ancak böylesi bitimsiz, kalıcı, kapsayıcı bir süreçtir. Bilgilenme ise aydınlanmanın gerekli ama yeterli olmayan koşullarından birisidir. Sözgelimi, sanatsal etkinliklerle beslenmediğinde devrimler bile öngörüldüğü gibi gerçekleştirilemez, rastlantısal olarak gerçekleştirilebilse de toplumlar tarafından içselleştirilemez, sürekli kılınamaz. Bu nedenledir ki Cumhuriyetimizin kurucuları bir yandan yaşanan yıkımların onarılmasına bir yandan da insanımızın her yönden gelişmesine yönelik akıl almaz çabaları kapsamında sanatsal etkinliklerin geliştirilip yaygınlaşmasına da öncelik vermiştir. Ne var ki bu son derece yalın gerçek günümüzde çoğunlukla göz ardı edilmekte, sanatsal etkinlikler hemen hemen yalnızca ya anlık bir seyirliğe ya da propaganda aracına indirgenmekte yahut daha önce de belirtildiği gibi alabildiğine seçkinleşmektedir. Böyle olduğu içindir ki toplumsal aydınlatma işlevini gereğince görememektedir. Son yıllarda çoğu ilimizde yapılagelen, sayıları da hızla artan "festivaller" örneğin; bu etkinliklerin toplumun tüm sınıf ve katmanlarının aydınlanmasına gerektiğince katkıda bulunduğu söylenebilir mi? Sözgelimi Uluslararası Bursa Festivali'ni ya da İstanbul yahut Eskişehir'de yoğunlaşan çeşitli "festivalleri" (müzik, film, caz, tiyatro, karikatür vb.) bir de bu yönden değerlendirmek gerekiyor.

VI. Çeşitli kısıtlara karşın Bursa'da bir "fark yaratabilir" miydi?

Gerçekten de istenseydi, hedeflenip planlansaydı, gerektiğince çaba gösterilseydi, evet, yalnızca Bursa değil, benzer olanaklara sahip birçok kent, şimdiler-

[21] Anonim, "Uludağ Milli Parkı Bitki Örtüsü ve Hayvan Varlığı", (Kaynak: http://www.birdunyabilgi.org/uludag-milli-parki-bitki-ortusu-ve-hayvan-varligi; Erişim: 29 Ağustos 2017).

dekinden çok daha farklı nitelikler kazanabilirdi ama toplumsal, kültürel kimliğini de sürdürerek… Söylemeye gerek yok; Bursa'nın tarihsel, kültürel, ekolojik zenginliği; ekonomik değer üretim gücü, yersel konumunun çeşitli yönlerden sağladığı göreli üstünlükler biliniyor. Bu üstünlükler;

- kapsayıcı,
- eşitlikçi,
- bütüncül,
- dinamik,
- işlevsel olarak katılımcı,
- demokratik planlamacı,
- "kadim" toplumsal ve kültürel değerleri öne çıkarıcı, yaşatıcı
- "Bursalılık" isteğini oluşturucu ve sürdürücü

bir yaklaşımla yönlendirilebildiğinde Bursa'da özgün bir toplumsal aydınlama örneği yaratılabilirdi. Bu doğrultudaki çabaların gerektirdiği koşullar, Bursa'da büyük ölçüde vardır, eksik olanlar da giderilebilir niteliktedir. Sözgelimi,

- yurdumuzun çeşitli yörelerden göç etmiş, dolayısıyla da son derece varsıl bir kültürel çeşitlilik oluşturmuş yurttaşlarımızın,
- donanımlı ve deneyimli yerel yönetimlerin,
- 45 bin öğrencili Uludağ Üniversitesi'nin yanı sıra Bursa Teknik, Bursa Orhangazi Üniversitelerinin; İstanbul Ticaret ile Bahçeşehir Üniversitelerinin lisansüstü eğitim merkezlerinin, Okan ile Bilgi üniversitelerinin sürekli eğitim merkezlerinin,
- Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı'nın,
- yenilikçi girişimcilerin,
- çok sayıda demokratik kitle örgütünün

varlığı, Bursa için büyük bir şanstır. Bunlar, özgün kimliğinin çağdaşlaştırılıp toplumsallaştırılma sürecine yönelik etkinlikler için göz ardı edilemeyecek bir olanaktır. Varlığı, görev ve sorumlulukları hukuksal olarak güvenceye alınmış özerk ve demokratik bir yapılanma, sözgelimi "Bursa Akademisi", bu doğrultuda yapılabilecek çalışmaları tümleştirip planlayabilir; eşgüdümünü sağlayabilir. Bu da çok zor olmasa gerek. Ancak pek çok kentimiz gibi Bursa da bu başarıyı gösterememiştir. Bu gerçeğin somut tanıtlardan birisi çeşitli oydaşmalarda ortaya çıkmaktadır. Aşağıdaki çizelgede, 2000'li yıllarda çeşitli amaçlarla yapılan oydaşmalarda AKP'nin (vb.) aldığı oy oranları sergilenmiştir:

Oylamalar	Oy Oranı (%)
Genel Seçim Kasım 2015	54,00
Genel Seçim Haziran 2015	43,90
Genel Seçim 2011	52,90
Genel Seçim 2007	51,10
Genel Seçim 2002	41,30
Genel Seçim 1999 (ANAP+Fazilet)	31,00
Yerel Seçim 2014	49,51
Yerel Seçim 2009	47,30
Yerel Seçimler 2004	33,70
Yerel Seçimler 1999 (ANAP+Fazilet)	34,00
Referandum 2017	53,20
Cumhurbaşkanlığı 2014	54,88
Referandum 2010	56,37

Bu çizelge, açıktır ki kimileri için olumlanabilir bir durum olarak değerlendirilip övünme gerekçesi sayılabilir. Ancak, aynı çizelge, karşıtı bir değerlendirme içinde olanların, deyim yerindeyse "şapkalarını önlerine koyup" düşünmelerini gerektirecektir.

* * *

2000'li yılların öne çıkan süreçlerinden biri de her türden yerleşmenin kimliklerinin köklü biçimde dönüşmesidir. Kentsel yerleşmelerde çok hızlı biçimde işleyen bu sürecin çoğunlukla ayırdına varılamamakta; varıldığındaysa, deyim yerindeyse "iş işten geçmiş" olmaktadır. Bu dönüşümlerin göreceli olarak en önemli boyutu, kent kimliğinde yaşanmaktadır. Öyle ki, artık çoğu kentimiz, özgün sayılabilecek kimliğini neredeyse tümüyle yitirmiştir. Herhangi bir gerekçeyle koruma altına alınmış yapıları ile ortamları, özellikle de özgül ekolojik koşulları da olmasa kentsel yerleşmelerin birbirinden ayrılabilmesi olanaksızlaşacaktır. Çokça yapıldığı gibi bu sürecin yalnızca "rant" odaklı olarak tartışılması yaşamsal önemde yanılsamalara yol açmaktadır. Bu yanılsamaların başında da kentlilerin yaşadıkları kentin kimliği ile birlikte kendi kimliklerinin dönüşmesinin gözlerden kaçırılması gelmektedir. Sözgelimi Adanalı ya da Egeli, Karadenizli yahut Doğu Anadolulu gibi konuşmalar, giyinmeler vb. artık neredeyse yalnızca

gülmece oyunlarında yaşanır, yemekler seçkin "restaurantlarda" yenir olmuştur. Deyim yerindeyse, "olmayacak duaya amin" olarak değerlendirilecek ama söylenmesi gerek: Bu bağlamda savlanan özgül değerlerin, davranış biçimlerinin korunması ya da saklanması değil, yaşatılması gereğidir. Açıktır ki bu gerek özellikle kentleşme süreçleri ile kentsel dönüşümlerin çok boyutlu olarak planlanması ve gerçekleştirilmesiyle yerine getirilebilecektir. Ne var ki, bu, 2000'li yılların dünyasında yanı sıra Türkiye'sinde siyasal iktidarların istencine bırakılabilecek ya da korumacılığa, saklamacılığa indirgenebilecek bir süreç de değildir.

Kaynakça

Anonim, "Uludağ Milli Parkı Bitki Örtüsü ve Hayvan Varlığı (Kaynak: http://www.birdunyabilgi.org/uludag-milli-parki-bitki-ortusu-ve-hayvan-varligi; Erişim: 29 Ağustos 2017))

Anonim; http, Türkiye Arazi Örtüsü/ Arazi Kullanımı Verileri //aris.ormansu.gov.tr/csa/, (Erişim: 15 Haziran 2017)

Anonim; *TR41 Bursa Eskişehir Bilecik Bölge Planı 2014 - 2023 Mevcut Durum Analizi,* Bursa, Eskişehir, Bilecik Kalkınma Ajansı, (Tarihsiz).

Aruoba, Oruç, *Varlık Dergisi*, 1 Ağustos 2005, Sayı 1175.

Dünya Sağlık Örgütü; "2015 Yılı Türkiye'de Hava Kirliliği En Fazla Olan İller" ; http://www.renklinot.com/haber/gundem/2015-yili-turkiyede-hava-kirliligi-en-fazla-olan-iller.html; (Erişim: 30 Temmuz 2017).

Göksu, Sezai, "Planlamada Katılım ve Kamu Yararı" oturumunda yapılan sunuş), *Mimarlık Semineri*, TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi, İstanbul 2016.

http://bursa-prusa.blogspot.com.tr/2009/02/ipek-diyar-ve-taht-sehri-bursa-evliya.html (Erişim: 30 Temmuz 2017).

İnam, Ahmet, "Kıyamet Nasıl Kopacak; Eleştirel bir Çevre Anlayışına Doğru"; *Dünya: Gönülden Gönüle*, METU Yayınları, 1999 Ankara.

İnam, Ahmet, *Teknoloji Benim Neyim Oluyor*?, Alamuk Yayınları Bahçe Kitapları, Ankara 1973.

Özdal, Mustafa, "Bursa'da hangi ilden kaç kişi yaşıyor?", (http://olay.com.tr/yazarlar/mustafa-ozdal/bursa-da-hangi-ilden-kac-kisi-yasiyor/5486/ (Erişim: 12 Haziran 2017)

Tanpınar, Ahmet Hamdi, "Bursa'nın Daveti" (Bursa, 4 Haziran 1948), *Yaşadığım Gibi*, (Hazırlayan Birol Emil) Dergâh Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul 2000.

TC Çevre ve Şehircilik Bakanlığı; *Marmara Bölgesi Öncelikli Çevre Sorunları*, Çevresel Etki Değerlendirmesi İzin ve Denetim Genel Müdürlüğü, Ankara 201.

TC Çevre ve Şehircilik Bakanlığı; *Türkiye'de Çevre Sorunları ve Öncelikleri Değerlendirme Raporu*, Çevresel Etki Değerlendirmesi İzin ve Denetim Genel Müdürlüğü Çevre Envanteri ve Bilgi Yönetimi Dairesi Başkanlığı Veri Değerlendirme Şube Müdürlüğü, Ankara 2012.

Tekeli, İlhan, "Türkiye'nin Geldiği Noktada Geleceği Büyük Ölçüde Demokrasisinin Kalitesini Geliştirmesine Bağlı Hale Gelmiştir.", *Mimarlık Semineri*, TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi, İstanbul 2016.

Türkiye İstatistik Kurumu; *İstatistiklerle Türkiye* Turkey in Statistics 2014, Ankara 2015.

Öz: İnsan yerleşmelerini doğal ile eski ya da yeni yapılı çevreleriyle, yine çoğunlukla sayısal olarak betimlemek öteden beri oldukça yaygın bir eğilimdir. Bu nedenle olsa gerek, bu çevrelerdeki değişmeler ile dönüştürümler de çoğunlukla varlıkların nicelikleri üzerinde temellendirilmiş göstergelerle açıklanmaktadır. Bu yaklaşım, önemli yanılsamalara yol açmaktadır. Sözgelimi, yerleşmelerin özgül kimliklerindeki değişmeler ile dönüştürümlerin ya ayırdına hiç varılamamakta ya da varılsa bile gerektiğince önemsenmeyebilmekte yahut "çok" öne çıkan birkaçı tartışma konusu edilebilmektedir. Oysa tüm yaşama ortamları bir ekosistem bütünlüğü içinde değişmekte, yanı sıra, dönüşmektedir. Bu nedenle yerleşmelerin kimlikleri, ancak bu gerçeklik göz önünde bulundurulduğunda doğru olarak tanımlanabilmektedir. Ne var ki, bu gerek, çoğunlukla yerine getirilmemektedir. Gerçekten de son derece özgün doğal, tarihsel, kültürel, ekonomik özelliklere sahip birçok kentsel yerleşmede söz konusu özgünlüklere dayanak olan varsıllıklar kolaylıkla gözden çıkarılabilmektedir. Bursa'da yalnızca 2000'li yıllarda yaşanalar bile bu gerçekliği tanıtlamaya yetmektedir.

Anahtar Sözcükler: Kentsel kimlik, değişim, dönüştürüm

Cities with Transformed Identities...

Abstract: It has been a common tendency to describe the human settlements with their natural, old and new settings, and this is usually done quantitatively. Because of this, the changes and transformations in these settings have been explained with indicators based mostly on the quantities of entities. This approach, however, leads to considerable errors. For instance, the changes and the transformations in the specific identities of settlements are either not recognised or not attributed enough importance while at times only some prominent ones are discussed. Yet, all habitats change and transform within the totality of an ecosystem. Therefore, the identities of settlements can only be truly defined when this reality is taken into consideration. However, this necessity is often not observed. The richness that produces the originality of cities which have unique natural, historical, cultural, economic characteristics is quite easily ignored. What happened in Bursa only in 2000s is enough to demonstrate this reality.

Keywords: urban identity, change, transformation

Doğu Anadolu'da Batılı Seyyahlar 1800-1914 Açıklamalı Bibliyografya Denemesi

Jelle VERHEIJ*

I. Giriş / Tanıtım

Dünyanın Avrupalılar tarafından keşfi, aşamalar halinde gerçekleşmiştir. Daha önceki yüzyıllarda deniz seyahatları ön planda iken, on dokuzuncu yüzyıl karanın keşif dönemi olmuştur. Dünyanın her köşesine sızan batılı seyyahlar, keşiflerine ait seyahat izlenimlerini seyahatnamelerde toplamışlardır. Bu şekilde, on dokuzuncu yüzyıl boyunca seyyahların gözlemleri aracılığı ile haritaların boş kalan yerleri doldurulmuş oldu. O dönemde, hemen hemen her ülkede kurulmuş olan coğrafya cemiyetlerinde en yeni seyahat raporları sunulup değerlendiriliyordu.

Avrupalıların keşif seferberliği denilince on dokuzuncu yüzyılda akla ilk olarak Afrika gelmektedir. Dışarıdan bakanlar için bilinmeyen kıta "keşfedilmiş" ve akabinde önemli Batılı ülkeleri arasında bir rekabet havası içerisinde sömürgeleştirilmiştir. Tüm dünya, bir çalışmanın konusu halini almış ve seyahat amacına dönüşmüştü. Dünyada, Avrupalıların "Yakın Doğu" (*Near East*) diye adlandırdıkları bölge olan, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yer alan bazı bölgeler de bir istisna değildi.

Burada sunulan bibliyografya, Batılı (Avrupalı ve Amerikalı) seyahatnamelerin mümkün olduğunca tamamının envanterlenmesi girişimi olup çalışma tek bölgeye yönelik yapılmıştır. Bu bölge, günümüz Türkiye'sinin doğu yarısı olup, Samsun'dan Hatay'a bir çizgi ile ayırdığımızda doğuda kalan bölge olarak düşünebilir. Bu bölge, coğrafi olarak bir bütün olarak görülmeyip, birçok farklı isimle anılmıştır. Bunların arasında "Küçük Asya" (*Asia Minor*, *Kleinasien*, *Asie Minieure*) ya da "Türk Asyası" (*Turkey in Asia*, *Asiatic Turkey*) coğrafi terimleri oldukça popülerdi. Bu kullanıma bazı seyyahlar "Doğu" sözünü de ekliyorlardı (Küçük Asyanın Doğusu, veya Türk Asyası'nın Doğusu). Aynı şekilde "Ermenistan", "Kürdistan" ve "Lazistan" gibi temel etnik sıfatların her seyyah tarafından, kendi kişisel sınırlarını belirleyerek, bu bölgelere işaret etmek için kullanımları mevcuttu.

---

* Tarihçi / tpu1@icloud.com

Bu bibliyografya çalışması bir listeden daha fazlası olmayı hedeflemiştir. Tüm seyahatnamelerin içerikleri incelenmiş; seyahatnameler dönem, ziyaret edilen bölge, konu ve seyyahın amaçlarına göre sınıflandırılmıştır. Böylece çoğunluğu unutulmuş, bu bölgenin on dokuzuncu yüzyıl tarihi üzerine çalışmalar yapan araştırmacılar tarafından çok az kullanılmış bu bilgi deposunun kapılarının yeniden açılmasına imkan verilmek istenmiştir. Bütün bunlara ek olarak, seyyahların ilgi alanları da çok farklı seviyelerde olup bu farklılıklar devlet arşivlerinde yer alan resmî bilgilere önemli katkı değeri taşımaktadırlar. Bunun dışında, on dokuzuncu yüzyılda bu seyyahların ziyaret ettikleri yerlerin çoğu, devlet etkisinin çok az hissedildiği, yazılı kültürün neredeyse yok sayılabileceği bölgelerdi. Bu nedenle, bu seyyahların notları bölge tarihi açısından tahmin edilemez değer taşımaktadır.

Dikkat çeken bir husus, Doğu Anadolu bölgesinin tüm on dokuzuncu yüzyıl boyunca "bilinmez bölge" olarak kalışıdır. Bir Alman bilimadamı 1858'de şöyle yazmıştır: "Der Westen Kleinasiens ist einigermassen erhellt, der Osten dieses Landes liegt noch im tiefsten wissenschaftlichen Dunkel" (Küçük Asya'nın batısı bir nebzeye kadar aydınlığa kavuşturulmuştur, bu ülkenin doğusu ise hâlâ bilimsel olarak en derin karanlıktadır [...]). Bu tip yorumlara yüzyıl sonunda bile rastlamak mümkün. Şimdi geriye dönüp baktığımızda bu imajın doğru olup olmadığı tartışılabilir. Bu bibliyografya 160 başlık ve 132 yazardan oluşmaktadır. Bazı seyahatnameler, kategorilerde aradığımız ölçütlerin[1] dışında kaldığı için bu listede yer almamaktadır, dolayısıyla bu bibliyografya o döneme ait tüm çalışmaları kapsamamaktadır. Eğer yapılan çalışmalara bakacak olursak –özellikle Şark Ekspresi'nin yapımından sonra Konstantinopel'e artan turizm göz ardı edilecek olursa– esasında Anadolu'nun doğusunun batısından daha fazla seyyah çektiği görülmektedir.

II. Seçim Ölçütleri

Dönem:

1800 yılından 1914 yılı, Birinci Dünya Savaşı başlangıcına dek. Birçok seyyah, seyahatnamelerini yıllar sonra yayınlama imkanı buldukları için mümkün olduğunca seyahat ettikleri tarihler ölçüt olarak alındı, yayınlanma tarihleri değil. Tüm çalışmalar için seyahatin kesin tarihini belirlemek mümkün olmamıştır.

Malzeme:

Kitaplar olduğu kadar dergi makaleleri de ele alınmıştır. Gazetelerde yer alan yazılar değerlendirmeye sokulmamıştır.

Bölge:

Bugünkü sınırlar içerisinde, Samsun-Hatay çizgisinin doğusunda kalan bölge Doğu Anadolu olarak kabul edilmiştir. Bu bölgede yer alan iller şunlardır: Adıyaman, Ağrı, Amasya, Ardahan, Artvin, Batman, Bayburt, Bingöl, Bitlis, Erzin-

[1] Ayrıntılı bilgi için aşağıda yer alan seyahatnamelerin seçim ölçütlerine bakınız.

can, Erzurum, Gaziantep, Giresun, Gümüşhane, Hakkari, Hatay, Iğdır, Kahramanmaraş, Kars, Kilis, Malatya, Mardin, Muş, Osmaniye, Rize, Samsun, Siirt, Sivas, Şanlıurfa, Şırnak, Tokat, Trabzon ve Van. Çalışmalar içerisinde bu illerin sadece bazı bölgelerinden bahseden çalışmalar da bu illerin altında dahil edilmiştir.

Şu istisnalar çalışma dışında tutulmuştur:

- İngilizce, Fransızca, Almanca ve İtalyanca dışındaki diller.
- Yukarıda ismi geçen bölgelerin coğrafi anlatımlarının yer aldığı ya da Doğu Anadolu'da yaşayıp da tek bir seyahatname olma özelliği taşımayan hatıratlar.
- Misyoner dergilerinde yer alan seyahat anlatımları. Farklı misyoner gruplarının bölgede yürütülen aktif misyonerlik faaliyetleri üzerine birçok sayıda seyahat yazısı bulunmaktadır. Birçoğunda misyonerlik faaliyeti konusu o kadar yoğun bir biçimde önceliklidir ki, bizim yaptığımız bibliyografya çalışmasına katkıda bulunabilecek değerler gölgelenmektedir. Bunun dışında bu geniş kapsamlı çalışmaları envanterlemek gerçekten çok enerji ve zaman isteyen çalışmalardır, öyle ki verilecek emek alınacak bilginin çok üstünde olacaktır.
- Yayınlanmamış olan seyahatnameler. Hem memleket arşivlerinde, hem özel koleksiyonlarda çapının büyüklüğü tahmin edilemeyen bir seyahat hatıratı mevcuttur. Özellikle İngiliz Ulusal Arşivi bu anlamda inanılmaz derecede zengindir. On dokuzuncu yüzyıl boyunca Doğu Anadolu'nun farklı illerinde görevlendirilmiş 10 İngiliz elçinin varlığı ve bu elçilerin sürekli olarak araştırma ve denetleme seyahatleri yaptıkları düşünülürse, bu anlaşılır bir durumdur.
- Tamamıyla ya da büyük oranda dağcılık faaliyetlerini anlatan yazılar. Birçok seyyah özellikle Ağrı Dağı'na (Ararat) tırmanmış ve bunlar ardında birçok yayın bırakmışlardır.

Bibliyografyaya alınmış çalışmaların bazıları Türkçeye çevrilmiştir. Türkçeye çevirisi tarafımdan bilinen çalışmalar bibliyografyaya eklenmiştir, ancak Türkçeye çevirileri yapılmış çalışmaların tamamının belirlenmesine dair sistematik bir çalışma yürütülmemiştir.

III. Açıklamalı Bir Bibliyografyaya Doğru

<u>Milliyet/Ülke</u>

Seyyahlar, milliyetlerine dört kategori altında toplanmıştır:

1) Anglosakson (Birleşik Krallık ("İngiltere"), Amerika Birleşik Devletleri)

2) Alman (Almanya, Avusturya-Macaristan)

3) Fransız

4) diğerleri

Tablo 1 - Doğu Anadolu'ya gelen yabancı seyyahlar, 1801-1914

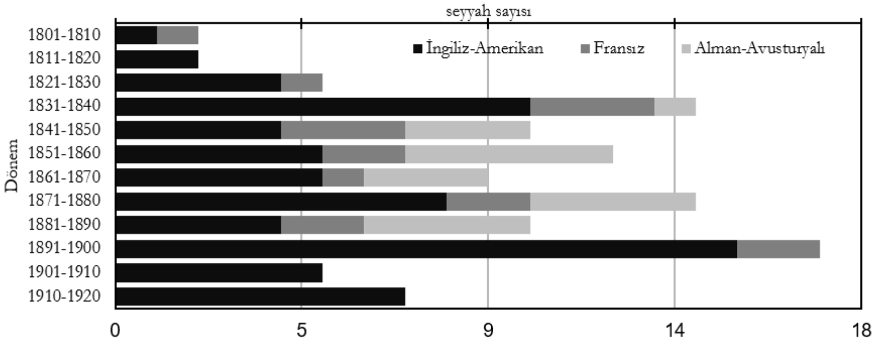

Tablo 1'de yukarıdaki kategorilere göre her 10 yıllık dilimde gelen seyyahlar belirtilmiştir. Tüm on dokuzuncu yüzyıl boyunca seyyahların birçoğunun İngiltere ve Amerika'dan geldikleri görülmektedir. Bu durum birçok fenomenin yansımasıdır. Doğu Anadolu –coğrafi olarak– Avrupa ve en önemli İngiliz kolonisi olan Hindistan arasında bulunmaktaydı, bu yüzden İngilizler açısından büyük bir stratejik önem taşımaktaydı. 1828-1829 yıllarında gerçekleşen Rus-Osmanlı savaşı sırasında İngiliz hükümeti, Rusların bölgeye girerek Hindistan yolunu kesmelerinden endişe duyuyordu. Bu endişe, reformlara gidilerek Osmanlı yönetiminin güçlendirilmesine yönelik politikaların doğmasına neden oldu. II. Sultan Abdülhamid döneminde, Osmanlı ve Büyük Britanya arasında yaşanan gerginlikler sırasında, İngiliz ve Osmanlıların Rusya ile yaşanan kimi anlaşmazlıklar karşısında neredeyse yan yana saf tuttukları unutulur olmuştu. 1878 Kıbrıs Konvansiyonu'ndan itibaren II. Abdülhamid'in isteklerine karşı durulmaya başlanmış, Büyük Britanya bölgede yaşayan Hıristiyanların ihtiyaç ve öncelikleri görevini üstüne almış, özellikle en büyük Hıristiyan topluluğu olan Ermenileri savunur duruma gelmiştir. Doğu Anadolu her zaman İngilizlerin ilgi odağı olmuştur. Birçok İngiliz seyyah, coğrafi keşifler, topoğrafya, politik durumu değerlendirme ve anlama ihtiyacına yönelik ya da sırf keyfi nedenlerle bölgeyi ziyaret etmiştir. Doğu illerine yapılacak bir seyahat, özellikle bir İngiliz politikacı için kariyerinde istenen ve takdir edilen bir etkinlikti. Birinci Dünya Savaşı öncesinde ise askerî keşiflerin sayısında artış görülmüştür. Uzaklardan bir ülke olan Büyük Britanya, Osmanlı yöneticilerinden daha çok Doğu Anadolu ile ilgili bilgi toplamıştı.

Amerikalıların bölgeye olan ilgisi ise büyük oranda güçlü ve söz sahibi bir misyoner örgütlenmesi olan *American Board of Commissioners for Foreign Missions*'ın bölgenin her yerine yolladıkları temsilciler aracılığı ile yerel Hıristiyanları (özellikle Ermenileri), Protestanlaştırma çalışması olarak görülmektedir.

Fransa ve Fransız seyyahlar için bölge hiçbir zaman büyük bir politik anlam ifade etmemiştir. Fransız seyyahların büyük bir çoğunluğunu özellikle arkeoloji ve mimarlık alanında çalışan araştırmacılar oluşturmaktadır. Büyük bir çoğunluğu Fransa hükümeti tarafından finanse edilerek, resmî bir "görev" ile yollanan araştırmacılar dönüşlerinde zengin görsellerle dolu anıtsal seyahat raporları ha-

zırlıyorlardı. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Fransa, bölgeye olan ilgisini büyük oranda yitirmişti. 1891-1900 yılları arasında yoğunluk kazanan Ermeni meselesi nedeniyle Doğu Anadolu'ya çok sayıda İngiliz gitmiş olmasına rağmen, bu mesele Fransa'da çok fazla ilgiye değer görülmemiştir.

Tüm on dokuzuncu yüzyıl boyunca bölgeye sürekli ilgi gösterenler ise Almanlar ve Avusturyalılar olmuştur. Osmanlı'da, İngiliz ya da Fransızlardan çok daha fazla sayıda Alman ve Avusturyalı askerî doktor ya da askerî personel olarak görev yapmaktaydılar. Dikkat çeken bir husus ise, bölgenin gerçek uzmanları dışında, belirli bir amaç ile bölgenin bilinmeyen yerlerine gidenler hep Avusturyalılardı. Josef Wünsch (bir coğrafyacı) ya da Theodor Kotschy (botanikçi) kendilerinden başka kimselerin uğramadığı bölgelere ilişkin değerlendirmeler bırakmışlardır. On dokuzuncu yüzyıl sonlarına doğru Almanların bölgeye olan ilgisi artmıştır. Bunda, o dönemde Sultan Abdülhamid ile Kaizer II. Willem'in yakınlaşmasının ve Bağdat demiryolu hattının kurulmasının etkisi vardır.

VI. Seyyahın Mesleği/Amacı

İdeal haliyle bu çalışmada her seyyaha ait kısa bir biyografi yer almalıydı. Ancak elbetteki bu yaptığımız çalışmanın kısıtlı çerçevesi göz önüne alınacak olursa, bu yüksek bir hedef olarak görülebilir. Bunun yerine, mümkün olduğunca tüm seyyahların meslekleri not edilmiştir. Bunun sonuçları Tablo 2'de görülebilir.

Tablo 2. Seyyahlar 1801-1914, Meslekî kategoriye göre

Kategori	Sayı	Notlar
Misyoner, din adamı, ilahiyatçı	14	
Coğrafyacı	13	
Kâşif, maceraperest	12	Bu kategoride yer alanların birçoğu hayatlarının büyük bir kısmını seyahat ederek, bunlar hakkında yazılar yazarak geçiren insanlardı. İçlerinde profesyonel olarak coğrafyacı olanlar, bu kategoriye dahil edilmemiştir.
Arkeolog, sanat tarihçisi, mimar	14	
Asker, subay (Osmanlı hizmetinde olmayan)	11	

Diplomat, politikacı	11	Burada bahsi geçen seyyahlar, kendi ülkelerinde politikacı olan ya da Osmanlı İmparatorluğu dışında diplomat olarak görev yapan insanlardı. Bu seyyahların çoğu İngiliz asilleri idi ve toplumsal statüleri gereği üst meclislerde yer almaktaydılar.
Konsolos, konsolosluk personeli; istihbaratçı	7	Bu kategorideki 7 kişiden 5 tanesi konsolosluk çalışanıdır.
Osmanlı hizmetinde hekim	5	Askerî doktorların birçoğu yabancıydı, çoğunluğu yıllarca Doğu Anadolu'da hizmet vermişlerdi.
Dilbilimci, Doğu bilimci	5	
Yazar, gazeteci	5	
Sanatçı	5	Sadece tam zamanlı çalışan yazarlar ve gazeteciler.
Asker, subay (Osmanlı hizmetinde)	4	On dokuzuncu yüzyıl sonlarına dek Osmanlı ordusunda görev yapan subayların bir kısmı yabancı idi.
Doğa bilimci, biyolog, botanikçi	3	
Antropolog, Etnolog	1	
Bilinmiyor, tespit edilemedi	23	
TOPLAM	133	

IV. Ziyaret Edilen Bölgeler

Seyahatnamelerin en önemli esaslarından biri yerlere dair bilgi vermesidir. Köylere varıncaya dek her yere ait bilginin yer aldığı bir katalog elbetteki Doğu Anadolu on dokuzuncu yüzyıl çalışmaları açısından tahmin edilemeyecek bir değer taşıyacaktır. Web sayfamda buna ilişkin mütevazı bir başlangıç yaptım.[2] Elbetteki bu makalenin içine böyle bir kataloğu sığdırmak mümkün değildir.

[2] http://www.jelleverheij.net/research-tools/place-name-index/index.html

Bunun yerine bibliyografyada yer alan her çalışma için seyyahın ziyaret ettiği her bölge belirtilmiştir. Bunun için daha önce yukarıda adları verilen iller, günümüz il sınırları ve güncel isimleri gözetilerek kullanılmıştır, eski kullanımları olan "vilayetler" ve "sancaklar"a yer verilmemiştir. Osmanlı bölgesel ayrımı (idari taksimatı) on dokuzuncu yüzyıl boyunca o kadar sık değişmiştir ki bu döneme atıfta bulunacak bir bütünlük göstermemektedir. Tüm seyahatnamelere bakılmış, bahsi geçen yerlerin bugün kullanılan adları belirlenmiştir. Örneğin bu listede ziyaret edilen yer "Giresun" olarak belirtilmiş ise bu seyyahın kesinlikle Giresun merkezi ziyaret ettiği anlamına gelmemektedir. Yalnızca Giresun'un bir bölgesi, örneğin Şebinkarahisar ziyaret edilmiş olabilir.

Harita üzerinde, her ilin kaç seyyah tarafından gezildiği belirtilmiştir. Bazı iller diğerlerine göre daha çok ziyaret edilmiştir. Erzurum, 61 ziyaretçi sayısı ile listede en çok ziyaret edilen yerdir. Bu bilgi, şehrin on dokuzuncu yüzyılda askerî-resmî bir merkez niteliği taşıdığını ve Ruslara karşı yürütülecek muhtemel bir harekatta önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. Bunun dışında Trabzon ve İran arasında yer almakta, çok kullanılan ticaret yolu üzerinde bulunmaktaydı. Seyyahların bir bölümü İran'a yaptıkları yolculuk sırasında yol üstünde bu şehirlere uğruyorlardı. Bu şehirlerin bazıları (Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum ve Ağrı), ticaret yolu üzerinde yer almaktaydı. Bu şekilde bir grup seyyah da Irak'a yolculuk ederken Güneydoğu bölgesinde yer alan Urfa, Mardin ve Şırnak gibi illere uğramışlardır. Bazı bölgeler seyyahlar için büyük oranda *terra incognita* (bilinmemiş bölge) olarak kalmıştır. En az ziyaret edilen bölge ise Karadeniz kıyısının doğu bölümüdür, yani Rize, Artvin ve Ardahan. Burada Artvin ve Ardahan'ın 1878'de Rusya'ya katılmış olmasının bu bölgelere yapılacak keşif seyahatlerinde heves kırıcı bir etken olduğu unutulmamalıdır. Diğer oldukça az bilinen iller ise Adıyaman (9 seyyah) ve Tunceli (8 seyyah)'dir. Osmaniye ve Kilis de oldukça az sayıda ziyaret edilmiştir. Buraların oldukça küçük yerler oluşu ve bu yerlere yapılan ziyaretlerin kolayca takibi mümkün olduğu için dikkat çeken yerler olmamışlardır.

V. Bibliografya

001 [Anonim]

"Aus dem Tagebuch einer Reise von Trapezunt nach dem westlichen und nördlichen Persien" (Trabzon'dan Batı ve Kuzey İran'a Bir Seyahat Günlüğünden)

*Das Auslan*d 23 (1850) s. 261-262, 281-283, 286-287, 290-291, 294-295, 321-322, 326-327, 330-331, 334-335, 339-340.

• Trabzon - Bayburt - Erzurum – Ağrı

002 [Anonim]

"Excursions in Armenia" (Ermenistan'da Gezintiler)

Fraser's Magazine (London) 55 (May 1857) s. 602-611.

• Erzurum

003 [Anonim]

"Quer durch Armenien" (Ermenistan'ın Ortasından)

Globus. Illustrierte Zeitschrift für Länder und Völkerkunde 58 (1890) s. 68-73, 83-87.

• Diyarbakır - Batman - Bitlis - Van - Ağrı - Iğdır

004 [Anonim]

"Scenes in Asia Minor" (Küçük Asya'dan Sahneler)

the National Geographical Magazine 20 (1909) s. 172-179

[çoğu H. W. Hicks tarafından çekilen fotoğraflar]

• Batman - Gaziantep - Şanlıurfa - Kahramanmaraş - Diyarbakır

005 [Anonim]

"Une excursion dans les montagnes du Kourdistan en compagnie de M. Place" (Bay Place ile Kürdistan Dağlarında Bir Gezinti)

Nouvelles annales des voyages (Paris) 1 (1854) s. 266-275.

• Hakkari

006 [Anonim]

"Von Täbris bis Wan" (Tebriz'den Van'a)

Mittheilungen der geographischen Gesellschaft (Lübeck) 11 (1887) s. 46-89.

• Van

007 ABBOTT, Keith Edward (1814-1873)

"Notes of a Tour in Armenia in 1837" (1837 Yılında Ermenistan'da Bir Seyahat)

Journal of the Royal Geographical Society of London 12 (1842) s. 207-220.

[İngiltere'nin Tebriz konsolosu]

• Erzurum - Kars - Ağrı

008A AINSWORTH, William Francis (1807-1896)

"An account of a Visit to the Chaldeans, inhabiting Central Kurdistán; and of an Ascent to the Peak of Rowánduz (Túr Sheïkhíwa) in the Summer of 1840" (1840 Yazında Orta Kürdistan'da oturan Keldanilere bir ziyaret ve Rowanduz Dağı'nın (Tur Sheikiwa) Tırmanışı Hakkında Rapor)

Journal of the Royal Geographical Society of London 11 (1841) s. 21-76.

[Hekim, çoğrafyacı]

• Hakkari

008B AINSWORTH, William Francis

"Notes on a journey from Kaïsaríyah, by Malâtíyah, to Bír or Bírehjik, in May and June, 1839" (Mayıs ve Haziran 1839'de Kayseri'den Malatya Üzerinden Bir veya Birecik'e Seyahat Notları)

Journal of the Royal Geographical Society of London 11 (1841) s. 311-340.

Not: Aynı yazarın aynı dergide yayınlanan "Journey from Angora by Kaïsaríyah, Malátíyah, and Gergen Kal'eh-sí, to Bír or Bírehjik ((Ankara'dan, Kayseri, Malatya, Gergen Kalesi Üzerinden Bir veya Birecik'e Bir Seyahat) (s. 275-310) bu seyahatın Ankara-Kayseri bölümü anlatılıyor).

• Sivas - Malatya - Adıyaman - Gaziantep

008C AINSWORTH, William Francis

"Notes taken on a journey from Constantinople to Mosul in 1839-40" (1839-1840 Yıllarında İstanbul'dan Musul'a Bir Seyahatta Alınan Notlar)

Journal of the Royal Geographical Society (London) 10 (1841) s. 489-529.

• Hatay - Urfa - Mardin

008D AINSWORTH, William Francis

Travels and researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia (Küçük Asya, Mezopotamya, Kalde ve Ermenistan'da Seyahatler ve Araştırmalar)

London (John W. Parker), 1842. 2 cilt.

(008A, 009B ve 009C no'lu makalelerinde anlattığı seyahatlar)

• (Cilt 1:) Malatya - Adıyaman - Şanlıurfa (Cilt 2:) Elazığ - Sivas - Tokat - Amasya - Hatay - Mardin - Hakkari

008E AINSWORTH, William Francis

A personal narrative of the Euphrates expedition (Fırat Seferi Hakkında Kişisel Anlatı)

London (Kegan Paul & Co.), 1888.

(Bazı seyahatlar 008A-008D no'lu eserlerde de anlatılıyor)

• (Cilt 1:) Hatay - Gaziantep - Kilis - Kahramanmaraş - Adıyaman - Şanlıurfa

• (Cilt 2:) Şırnak - Mardin - Diyarbakır - Elazığ - Sivas - Tokat - Amasya - Hatay - Gaziantep

009 ALADIN, Egmont

"Unter den Armeniern. Erinnerungen eines ehemaligen türkischen Militärarztes" (Ermenilerin Arasında. Bir Eski Türk Askeri Doktorun Anıları)

Velhagen & Klasing's Monatshefte (April 1896) s. 218-225.

[Osmanlı hizmetinde hekim]

• Elazığ

010A ALLEN, Thomas Gaskell (1868-1955)/ SACHTLEBEN, W. L. (1866-1953)

Across Asia on a bicycle. The journey of two American students from Constantinople to Peking (Bisikletle Asya'nın İçinden. İki Amerikalı Öğrencinin İstanbul'dan Pekin'e Seyahatı)

London (T. F. Unwin), 1894

[Maceraperestler, bisikletle Çin'e gitme hikâyesi]

• Sivas - Giresun - Bayburt - Erzurum - Ağrı

010B ALLEN, Thomas Gaskell/ SACHTLEBEN, W. L.

"Across Asia on a bicycle: a pause at the mountain of the Ark" (Bisikletle Asya'yı Geçiş, [Nuh'un] Gemisinin Dağında bir Mola)

Century Magazine 48/26 (juni 1894) s. 181-196.

• Ağrı

011 ALEXANDER, James Edward (1803-1885)

Travels from India to England. Comprehending a visit to the Burman Empire, and a journey through Persia, Asia Minor, European Turkey, &c. in the years 1825-26 (Birma İmparatorluğu'na bir ziyaret ve 1825-1826 yıllarında İran, Küçük Asya, Türkiye Avrupa'sından vs yolculuklarla Hindistan'dan İngiltere'ye Seyahatlar)

London, 1827 (Parbury, Allen, and Co)

[İngiliz asker]

• Kars - Erzurum - Giresun - Tokat - Amasya

012 ARMSTRONG, T. B.

Journal of travels in the seat of war during the last two campaigns of Russia and Turkey; intended as an itinerary through the south of Russia, the Crimea, Georgia, and through Persia, Koordistan and Asia Minor, to Constantinople (Savaşın ortasında, Rusya ve Türkiye'nin son harekatları esnasında Güney Rusya, Kırım, Gürcistan, Iran, Kürdistan ve Küçük Asya üzerinden İstanbul'a Bir Güzergah Olarak Tasarlanmış Seyahatın Raporu)

London, 1831 (A. Seguin)

2. basım:

Travels in Russia and Turkey intended as an itinerary through the South of Russia, the Crimea, Georgia and through Persia, Koordistan and Asia Minor to Constantinople

London (D. Dodson), 1838.

• Van - Ağrı - Erzurum - Erzincan - Giresun - Tokat - Amasya

013 BACHMANN, Wilhelm (1890-1958)

"Bericht zur Routenkarte vom Mosul nach Wan" (Musul'dan Van'a bir güzergah haritası ile ilgili rapor)

Dr. A. Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt 60 (jan. 1914) s. 21-25.

• Hakkari – Van

014 BADGER, George Percy (1815-1888)

The Nestorians and their rituals with the narrative of a mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844, and of a late visit to those countries in 1850; also, researches into the present condition of the Syrian Jacobites, Papal Syrians, and Chaldeans, and an inquiry into the religious tenets of the Yezeedees (Nasturiler ve adetleri, 1842-

1844'de bir Mezopotamya ve Kürdistan misyonu hakkında anlatıyla, 1850'de bu ülkelere yeni bir ziyaret ve Süryani, Katolik Süryani ve Keldanilerin bugünkü durumuna ait araştırmalar ve Yezidilerin dinî görüşlerine dair bir inceleme)

London, etc, 1852. 2 cilt

[Misyoner]

• (Cilt 1:) Samsun - Amasya - Tokat - Sivas - Malatya - Elazığ - Diyarbakır - Mardin - Şırnak - Hakkari - Şanlıurfa

015A BANSE, Ewald (1883-1953)

"Durch den Norden Mesopotamiens (Mardin-Nisib 1908)" (Kuzey Mezopotamya'nın ortasından (Mardin-Nizip 1908))

Petermanns Mitteilungen 57/1 (1911) s. 119-122, 172-175.

[Coğrafyacı]

• Mardin - Şanlıurfa - Gaziantep

015B BANSE, Ewald

Auf den Spuren der Bagdad Bahn (Bağdad Demiryolunda)

Weimar, 1913 (A. Duncker Verlag)

[Bu kitabının içeriği görülemedi]

016 BARBIE DU BOCAGE, V. A. (1760-1825)

"Itinéraire de Constantinople à Sivas ou Sewas; voyage entrepris en 1807, et de Sivas à Alep" (İstanbul'dan Sivas veya Sevas'a Güzergah; 1807 senesinde yapılan bir seyahat ve Sivas'tan Haleb'e)

Bulletin de la société de géographie 18 (1832) s. 73-81, 125-137.

[Coğrafyacı]

• Amasya - Tokat - Sivas - Kahramanmaraş - Gaziantep

017 BARKLEY, Henry (1815-1898)

A ride through Asia Minor and Armenia; giving a sketch of the characters, manners and customs of both the Mussulman and Christian inhabitants (Küçük Asya ve Ermenistan'da Bir Gezinti; Müslüman ve Hıristiyan sakinlerinin özellikleri, tarzları ve adetleri üstüne bir deneme)

London, 1891 (Murray)

[Politikacı]

• Gaziantep - Şanlıurfa - Diyarbakır - Elazığ - Erzincan - Gümüşhane - Trabzon

018 BARTH, Heinrich (1821-1865)

Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Klein-Asiens nach Scutari im Herbst 1858

Gotha (Justus Perthes), 1860. Ergänzungsheft zu Petermann's Geographische Mittheilungen) [Nr. 3] (Küçük Asya'nın Kuzey Kesminden, Sonbahar 1858'de Trabzon'dan Üsküdar'a Bir Seyahat)

Türkçe: *Trabzon'dan Üsküdar'a Yolculuk*, çev. Türkis Noyan, Kitap Y., İstanbul, 2017.

[Kâşif, coğrafyacı]

• Trabzon - Gümüşhane - Giresun - Sivas - Tokat - Amasya

019A BELCK, Waldemar (1862-1932)

"Untersuchungen und Reisen in Transkaukasien, Hoch-Armenien und Kurdistan" (Transkafkasya, Yukarı Ermenistan ve Kürdistan'da Araştırmalar ve Seyahatlar)

Globus. Illustrierte Zeitschrift fır Länder und Völkerkunde 63 (1893) s. 349-352, 369-374; 64 (1893) 153-158, 196-202.

[Kimyacı, arkeolog]

• (Cilt 64:) Ağrı - Van

019B BELCK, Waldemar / LEHMANN-HAUPT, C. F. (1861-1938)

"Reisebriefe von der armenischen Expedition" (Ermeni Seferinden Seyahat Mektuplar)

Mittheilungen der Geographischen Gesellschaft in Hamburg 15 (1899) s. 1-23.

Aynı seyahat Lehmann-Haupt tarafından anlatılmıştır (Lehmann-Haupt için 079'a bkz.)

• (Cilt 15) Van - Bitlis - Siirt (Cilt 16) içeriği görülmemiş.

019C BELCK, Waldemar

"Forschungsreise in Klein Asien" (Küçük Asya'da Araştırma Gezisi)

Zeitschrift für Ethnologie (Berlin) 33/2 (1901) s. 452-522.

• Erzurum - Samsun - Amasya - Tokat (Kısmen sadece rapor, kısmen arkeoloji hakkında etüd)

020 BELIN, François A. (1817-1877)

"Extrait du journal d'un voyage de Paris à Erzeroum" (Paris'ten Erzurum'a Bir Seyahat Günlüğünün Özeti)

Journal Asiatique (Paris) sér.4, 19 (1852) s. 365-378

[Diplomat, doğubilimci]

• Erzurum

021 BELL, Gertrude Lowthian (1868-1926)

Amurath to Amurath (Amurath'dan Amurath'a)

London, 1911 (second edition 1924)

[Arkeolog, kâşif, istihbaratçı]

• Şırnak - Mardin - Diyarbakır - Elazığ - Malatya - Sivas

022 BELL, Mark S.

"Around and about Armenia" (Ermenistan etrafında ve hakkında)

Scottish Geographical Magazine 6 (1890) s. 113-135.

(1885 senesinde yapılan bir seyahat)

[İngiliz Hindistan idaresine bağlı istihbaratçı]

• Van

023 BIANCHI, Alessandro de (1831-1902)

Viaggi in Armenia, Kurdistàn e Lazistan (Ermenistan, Kürdistan ve Lazistan'da Seyahatler)

Milano, 1863 (Stabilimento Tipografico gia Boniotti diretto de F. Gareggi)

[Subay]

• Trabzon - Gümüşhane - Erzincan - Erzurum - Ağrı - Bayburt

024 BIGHAM, Clive (1872-1956)

A Ride through Western Asia (Bir Batı Asya at gezisi)

London, 1897 (Macmillan)

[Politikacı, diplomat]

• Sivas - Erzincan - Erzurum - Ağrı

025 BINDER, Henry

Au Kurdistan, en Mésopotamie et en Perse. Mission scientifique du Ministère de l'Instruction Publique (Kürdistan, Mezopotamya ve İran'da. Umumi Eğitim Bakanlığı'nın Bilimsel Seferi)

Paris, 1887 (Maison Quantin)

[Kâşif]

• Trabzon - Van - Hakkari

026 BISHOP (Mrs) [= Isabella Bird] (1831-1904)

Journeys in Persia and Kurdistan, including a summer in the Upper Karun region and a visit to the Nestorian rayahs (İran ve Kürdistan'da Seyahatlar, Yukarı Karun Bölgesinde Bir Yaz ve Nasturi Reaya'ya Bir Ziyaretle Birlikte)

London, 1891. 2 cilt.

[Seyyah]

• (Cilt 2:) Hakkari - Van - Bitlis - Muş - Erzurum - Bayburt - Gümüşhane - Trabzon

027A BLAU, O. (1828-1879)

"Reisen im Orient" (Doğuda Seyahatler)

Zeitschrift für allgemeine Erdkunde, neue Folge 10 (1861) s. 371-383, 401-409.

[Avusturya Trabzon konsolosu]

• Trabzon - Gümüşhane - Bayburt - Erzurum - Muş

027B BLAU, O.

"Dr. Auriema's Reiserouten in Kurdistan mitgetheilt von Dr. O. Blau" (Dr. O. Blau Tarafından Bildirilen Dr. Auriema'nın Kürdistandaki Güzergahları)

Petermanns Mittheilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt ..... 9 (1863) s. 165-167.

• Bitlis - Siirt - Şırnak - Hakkari - Van

027C BLAU, O.

"Vom Urumia See nach dem Van See. Mittheilungen aus dem Tagebuche von O. Blau" (Urmiye Gölü'nden Van Gölü'ne. O. Blau'nun Günlüğünden Açıklamalar)

Petermanns Mittheilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt ... 9 (1863) s. 201-210.

• Van

028 BLUHM, Julius (1822-1900)

"Routen im türkischen Armenien" (Türk Ermenistan'da Güzergahlar)

Zeitschrift für allgemeine Erdkunde (Berlin), Neue Folge 16 (1864) s. 346-357.

[Osmanlı hizmetinde şubay]

• Erzincan - Erzurum - Kars

029 BLUNT, Anne (Lady) (1837-1917)

Bedouin tribes of the Euphrates, by --. Edited, with a preface and some account of the Arabs and their horses by W. S. B. (Fırat Nehrinin Bedevi Aşiretleri)

New York, 1879 (Harper & Brother, Publishers)

[Seyyah, at uzmanı]

• Hatay

030 BORÉ, Eugène (1809-1878)

Correspondance et memoires d'un voyageur en Orient (Doğu'da bir Seyyahın Yazışma ve Anıları)

Paris, 1840. 2 cilt.

[Dilbilimci]

• (Cilt 1:) Samsun - Tokat - Sivas - Erzincan - Erzurum - (Cilt 2:) Van - Hakkari

031A BRANT, James (öl. 1861)

"Journey through a part of Armenia and Asia Minor, in the year 1835" (1835 Yılında Ermenistan ve Küçük Asya'nın Bir Bölümünde Seyahat)

Journal of the Royal Geographical Society of London 6 (1836) s. 187-223.

- Fransızca çeviri: "Voyage dans une partie de l'Arménie et de l'Asie Mineure fait en 1835 par J. Brant, consul de S.M. Brittanique à Erzeroum", *Nouvelles annales des voyages* (Paris) 1 (1838) s. 36-115.

[İngiltere Erzurum ve Trabzon konsolosu]

• Trabzon - Rize - Artvin - Ardahan - Kars - Erzurum - Erzincan - Tunceli - Elazığ - Diyarbakır - Malatya - Sivas - Tokat - Giresun - Gümüşhane

031B BRANT, James

"Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838" (1838 Yılında Kürdistan'ın Bir Bölümünde Bir Seyahatın Notları)

Journal of the Royal Geographical Society 10 (1841) s. 341-432.

• Erzurum - Muş - Diyarbakır - Elazığ - Bingöl - Bitlis - Van - Ağrı

032 BROCKES, Ferdinand (1867-1927)

Quer durch Kleinasien. Bilder einer Winterreise durch das armenische Notstandsgebiet (Küçük Asya'nın Ortasından. Ermeni Acil Bölgesinden Bir Kış Seyahati Resimleri)

Gütersloh, 1900 (C. Bertelsmann)

[İlahiyatçı]

• Kahramanmaraş - Gaziantep - Şanlıurfa - Diyarbakır - Elazığ - Malatya - Sivas - Tokat - Amasya - Samsun

033 BROWNE, Edward Granville (1862-1926)

A year amongst the Persians. Impressions as to the life, character, and thought of the people of Persia received during twelve months' residence in that country in the years 1887-1888 (İranlılar Arasında Bir Yıl. 1887-1888 Yıllarında 12 Aylık Sürede İran'ın İnsanlarının Yaşamları, Özellikleri ve Düşünceleri ile İilgili İzlenimler)

London, 1893

[Doğu bilimci]

• Trabzon - Gümüşhane - Bayburt - Erzurum - Ağrı

034 BROWNE, William Henry (1800-1877) / MACLEAN, Arthur John (1858-1943)

The Catholicos of the East and his people, being the account of five years's work in the "Archbishop of Canterbury's Assyrian Mission". An account of the religious and secular life and opinions of the Eastern Syriac Christians of Kurdistan and Northern Persia (Doğunun Katolikosu ve Halkı, Canterbury Başpiskoposu Aşuri Misyonunda Beş Yıl Çalışmanın Raporu. Kürdistan ve Kuzey İran'ın Doğu Süryanilerinin Dini, Dindışı Yaşamları ve Görüşlerinin Anlatımı)

London, 1892 (Society from Promoting Christian Knowledge)

[Misyoner]

• Hakkari

035 BUCKINGHAM, J. S. (1786-1855)

Travels in Mesopotamia, including a journey from Aleppo to Bagdad by the route of Beer, Orfah, Diarbekr, Mardin and Mousul, with researches on the ruins of Nineveh, Babylon and other ancient cities (Mezopotamya'da Seyahatlar, Bir, Urfa, Diyarbekir,

Mardin ve Musul üzerinden Haleb'ten Bağdat'a Yolculuk Dahil, Ninova ve Babil örenleri ve başka eski şehirleri hakkında araştırmalarla)

London (H. Colburn), 1827. 2 cilt. Aynı eser bir cilt olarak da var:

Travels in Mesopotamia including a journey from Aleppo, across the Euphrates to Orfah (the Ur of the Chaldeans) through the plains of the Turcomans, to Diarbekr in Asia Minor from thence to Mardin, on the borders of the Great Desert and by the Tigris to Mousul and Bagdad with researches on the ruins of Babylon, Nineveh, Arbela, Ctesiphon, and Seleucia (Mezopotamya'da Seyahatlar, Halep'den Fırat Nehrinin öbür tarafına Urfa'ya (Keldanilerin Ur'u), Küçük Asya'da Diyarbakır'a, oradan Büyük Çölün kenarında olan Mardin'e ve Dicle nehrinden Musul ve Bağdat'a; Babil, Ninova, Erbil, Ktesiphon [Tizpon] ve Seleukia ören yerleri incelemeleriyle)

(London, H. Collburn, 1827)

[Seyyah]

• Şanlıurfa - Mardin - Diyarbakır

036 BURGIN, George Brown (1856-1944)

"My visit to Armenia" (Ermenistan'a Ziyaretim)

the Quiver. An illustrated magazine for Sunday and general reading, new and enlarged series (London, Paris and Melbourne) (1897) s. 528-535.

[Gazeteci, Osmanlı hizmetinde olan İngiliz General Baker Paşa'nın özel sekreteri]

• Mardin - Diyarbakır - Elazığ - Sivas - Tokat

037 BURNABY, Frederick Gustavus (1842-1885)

On Horseback through Asia Minor (At Sırtında Küçük Asya'dan Geçiş)

London (Sampson Low, Marston, Searle & Rivington), 1877, 2 cilt.

Türkçe çeviri: *At Sırtında Anadolu*, çev. Fatma Taşkent, Turkuvaz Y., 2007; İletişim Y., İstanbul, 2016.

[Subay]

• (Cilt 1:) Tokat - Sivas (Cilt 2:) Erzincan - Erzurum - Ağrı - Van - Kars - Ardahan - Artvin

038 BUNSEN, Victoria Alexandrina de

The soul of a Turk (Türk'un ruhu)

London/ New York (John Lane The Bodley Head, John Lane Company), 1910

• Diyarbakır - Şanlıurfa - Gaziantep (seyahat anıları)

039A BUTYKA, D.

"Das ehemalige vilajet Derssim" (Eski Dersim Vilayeti)

Mittheilungen der kaiserlich-königlichen geographische Gesellschaft in Wien 35 (1892) s. 99-126, 194-210.

[Osmanlı hizmetinde hekim]

• Tunceli

039B BUTYKA, D.

"Meine Reise von Kharput nach Diarbekir" (Harput'tan Diyarbakır'a Seyahatım)

Deutsche Rundschau für Geographie 15 (1893) s. 151-160, 214-222.

• Elazığ - Diyarbakır

040 BRYCE, James (1838-1922)

Transcaucasia and Ararat being notes of a vacation tour in the Autumn of 1876 (Transkafkasya ve Ağrı Dağı; Sonbahar 1876'da bir tatil gezisinin notları)

London, 1878 (Macmillan & Co.)

[Politikacı]

• Iğdır - Trabzon - Samsun

041 CERNIK, Josef

"Ingenieur Josef Cernik's technische Studien-Expedition durch die Gebiete des Euphrat und Tigris nebst Ein- und Ausgangsrouten durch Nord Syrien. ed. Amand Freiherr von Lerchenfeld" (Fırat ve Dicle bölgelerinde ve Kuzey Suriye'ye giriş ve yollarında Mühendis Josef Cernik'in teknik araştırma seferi)

Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt. Ergänzungsheft 45 (1876)

• Şırnak - Mardin - Diyarbakır - Şanlıurfa - Gaziantep - Kilis

042 CHANYKOFF, Nik. (Staatsrath)

"Reise im nördlichen Kleinasien im Jahre 1846" (1846 Yılında Kuzey Küçük Asya'da Bir Yolculuk)

Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde in Berlin 1 (1866) s. 415-434.

[Doğubilimci]

• Amasya - Samsun

043A CHANTRE, Ernest (1843-1924)

Mission scientifique de Mr Ernest Chantre, Sous-Directeur du Museum de Lyon, dans la Haute Mésopotamie, le Kurdistan et le Caucase. Photographies de Mr Le Capitaine Barry. (Lyon Müzesi'nin müdür yardımcısı Bay Ernest Chantre'nin Kuzey Mezopotamya, Kürdistan ve Kafkasya'da bilimsel misyonu. Bay Yüzbaşı Barry'in fotoğrafları)

[Yer y.], 1881. 6 Cilt. [Fotoğraf albümleri]

[Antropolog]

• Hatay - Gaziantep - Şanlıurfa - Diyarbakır - Bitlis - Van

043B CHANTRE, Ernest

"De Beyrouth à Tiflis à travers la Syrie, la Haute-Mésopotamie et le Kurdistan" (Suriye, Kuzey Mezopotamya Üzerinden Beyrut ve Tiflis'e)

Tour du monde (Paris) 58 (1889) s. 209-304.

Ayrıbasım: *De Beyrouth à Tiflis* (Beyrut'tan Tiflis'e). Paris, 1889 (Hachette)

• Hatay - Şanlıurfa - Diyarbakır - Batman - Bitlis - Van - Ağrı - Iğdır

044 CHILDS, W. J.

Across Asia Minor on foot (Yürüyerek Küçük Asya'dan Geçiş)

Edinburg/London, 1917, 1918, 3. b. (William Blackwood and Sons)

[Maceraperest, istihbaratçı]

• Samsun - Amasya - Tokat - Sivas - Kahramanmaraş - Hatay

045 CHOLET (le Comte de) (1864-1924)

Voyage en Turquie d'Asie. Arménie, Kurdistan et Mésopotamie (Türkiye'nin Asya Kesminde Bir Seyahat. Ermenistan, Kürdistan ve Mezopotamya)

Paris, 1892 (Librairie Plon)

• Sivas - Erzincan - Erzurum - Muş - Bitlis - Batman - Diyarbakır - Şırnak

046 CREAGH, James

Armenians, Koords and Turks (Ermeniler, Kürtler ve Türkler)

London, 1880 (Samuel Tinsley & Co.) 2 cilt.

[Asker]

• (Cilt 2:) Trabzon - Gümüşhane - Bayburt - Erzurum - Kars - Ağrı

047 CURZON, Robert (14. Baron Zouche) (1810-1873)

Armenia: A year at Erzeroom, and on the frontiers of Russia, Turkey, and Persia (Erzurum'da bir yıl, ve Rusya, Türkiye ve İran'ın hudutlarında)

London, 1854 (John Murray)

[Diplomat]

• Erzurum

048 CUTTS, E. L.(1824-1901)

Christians under the Crescent in Asia (Asya'da Hilal Altında Hıristiyanlar)

London, [1878] (Society for Promoting Christian Knowledge)

• Hatay - Şanlıurfa - Diyarbakır - Batman - Siirt - Bitlis - Van - Hakkari

049 DEYROLLE, Théophile (1844-1923)

"Voyage dans le Lazistan et de l'Arménie" (Lazistan ve Ermenistan'da Yolculuk)

Tour du Monde 29 (1875) s.1-32 (1875) s.257-288, 31 (1875) s. 369-416

Başka kaynaklardan bilgi eklenerek, bu seyahatın Almanca anlatımı: "Von Trapezunt nach Erzerum" (Trabzon'dan Erzurum'a): *Globus* (Braunschweig)

27 (1875) s. 209-215, 225-232; ve "In Türkisch-Armenien" (Türk Ermenistan'da), *Globus* (Braunschweig) 29 (1876) s. 340-344, 353-358, 369-374.

Türkçe yayın: *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a Seyahat*, çev. Reşad Ekrem Koçu, Çığır Kitabevi, İstanbul, t.y.

[Ressam]

• Trabzon - Gümüşhane - Bayburt - Erzurum - Muş - Bitlis - Van

050 DICKSON, Bertram

"Journeys in Kurdistan" (Kürdistan'da Seyahatler)

the Geographical Journal 35/4 (1910) s. 357-379.

[İngiltere Van konsolosu]

• Van - Hakkari

051 SMITH, Eli (1801-1857) / DWIGHT, H. G. O. (1803-1862)

Missionary researches in Armenia: including a journey through Asia Minor, and into Georgia and Persia with a visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas (*Ermenistan'da misyoner araştırmaları, Küçük Asya'dan Gürcistan ve İran'ın içerisine, Urmiye ve Salmas'ın Nesturi ve Keldani Hıristiyanlarına Bir Ziyaretiyle)*

London, 1834 (George Wightman)

[Misyonerler]

• Amasya - Tokat - Sivas - Erzincan - Erzurum - Kars - Ağrı - Bayburt - Gümüşhane - Trabzon

052 FAVRE, C. / MANDROT, B.

"Voyage en Cilicie 1874" (1874'de Kilikya seyahatı)

Bulletin de la Société de Géographie. Seri 7 cilt 15 (1878 Ocak-Haziran) 5-37, 116-154.

[Coğrafyacılar]

• Hatay - Osmaniye

053 FITZNER, Rudolf

Aus Kleinasien und Syrien (Küçük Asya ve Suriye'den)

Rostock, 1904 (C. J. E. Volckmann & Wette)

[Coğrafyacı]

• Hatay

054 FLANDIN, Eugène (1809-1889)

Voyage en Perse de MM Eugène Flandin, peintre, et Pascal Coste, architecte .. pendant les années 1840 et 1841. 2 cilt. (1840 ve 1841 senelerinde Ressam Bay Eugène Flandin ve Mimar Pascal Coste'nin İran seyahatı)

Paris, 1851 (Gide et J. Baudry)

Aynı seyahat hakkında: "Souvenirs de voyage en Arménie et en Perse. L'Arménie" (Ermenistan ve İran seyahatın anıları), *Revue des deux mondes nouvelle periode* 10 (1851) s. 651-681.

[Ressam]

• Trabzon - Gümüşhane - Bayburt - Erzurum - Ağrı

055 FRASER, David

The Short Cut to India. The record of a journey along the route of the Baghdad Railway (Hindistan'a Kestirme Yol. Bağdat Demiryolu Boyunca Bir Seyahatın Raporu)

Edinburgh/ London, 1909 (William Blackwood and Sons)

• Osmaniye - Gaziantep - Kilis - Şanlıurfa - Diyarbakır - Batman - Şırnak

056 FRASER, James Baillie (1783-1856)

A winter's journey (Tatar) from Constantinople to Tehran; with travels through various parts of Persia, &c. 2 cilt. (İstanbul'dan Tahran'a bir kış seyahati (Tatar); İran'ın çeşitli bölgelerinden geçen seyahatlerle)

London, 1838 (Richard Bentley)

[Ressam]

• (Cilt 1:) Amasya - Tokat - Sivas - Erzincan - Erzurum - Ağrı

057 GEARY, Grattan

Through Asiatic Turkey. Narrative of a journey from Bombay to the Bosphorus (Türkiye'nin Asya kesiminden. Bombay'dan Boğaz'a bir yolculuğun anlatımı)

London, 1878 (Sampson Low, Marston, Searle & Rivington). 2 cilt.

• (Cilt 2) Şırnak - Mardin - Diyarbakır - Şanlıurfa - Hatay

058 GRANT, Asahel (1807-1844)

The Nestorians or the lost tribes containing evidence of their identity; an account of their manners, customs, and ceremonies, together with sketches of travel in ancient Assyria, Armenia, Media, and Mesopotamia and illustrations of scripture prophecy (Nasturiler, Kimliklerine İlişkin Kanıtlarla Kayıp Kabileler; Ahlak, Adet ve Törenleri Hakkında Rapor; kadim Asur, Ermenistan, Medya ve Mezopotamya seyahat notları ve kutsal yazılardan örneklerle)

London, 1841 (Murray)

[Misyoner]

• Erzurum - Ağrı - Elazığ - Diyarbakır - Mardin - Hakkari - Şırnak

059 GOLDSMID, Frederic John (1818-1908)

"Report of an overland journey from Bagdad to Constantinople, through Turkish Arabia and Asia Minor" (Türk Arabistan ve Küçük Asya'dan Geçerek Bağdat'tan İstanbul'a karadan bir yolculuğun raporu)

the Transactions of the Bombay Geographical Society 18 (1868)

[Subay]

• Şırnak - Mardin - Diyarbakır - Elazığ - Malatya - Sivas

060A GROTHE, Hugo (1869-1954)

Auf türkischer Erde. Reisebilder und Studien (Türk Topraklarında. Resimler ve Etüdler)

Berlin, 1903

[Coğrafyacı]

• Trabzon - Gümüşhane - Bayburt - Erzurum

060B GROTHE, Hugo

Meine Vorderasienexpedition 1906 und 1907 (1906 ve 1907'de Yakın Doğu Seferim)

Leipzig, 1912 (Karl W. Hiersemann)

Ayrıca bu seyahat ile ilgili bir resim albümü yayınlandı: *Geographische Charakterbilder aus der asiatischen Tuerkei und dem suedlichen mesopotamisch-iranischen Randgebirge* (Puscht-i-kuh) (Leipzig, 1909, Karl W. Hiersemann)

[Yazar]

• Kahramanmaraş - Şanlıurfa - Diyarbakır - Mardin - Şırnak

061 HAMILTON, William John (1805-1867)

Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; with some account of their antiquities and geology (Küçük Asya, Pontus ve Ermenistan'dan araştırmalar; eski yapıtlar ve jeolojileri hakkında bir raporla)

London, 1842 (John Murray) 2 cilt.

Türkçesi: *Küçük Asya*, çev. Kasım Toraman, Midas Kitap, İstanbul, 2013.

[Arkeolog]

• (Cilt 1) Trabzon - Gümüşhane - Bayburt - Erzurum - Kars - Giresun - Ordu - Samsun - Tokat - Amasya

062 HARRIS, J. Rendel (1852-1941)/ HARRIS, Helen B.

Letters from the scenes of the recent massacres in Armenia (Ermenistan'daki son zamanlarda yaşanan katliamların sahnelerinden mektuplar)

London, 1897 (James Nisbet & Co.)

Türkçede: *Ermeni Mektupları, Ermenistan'daki Yakın Dönem Kırımlarından Canlı Tablolar, 1896-1897*, çev. Ömer Öztürk, Yaba Y., İstanbul, 2008.

[İlahiyatçı ve eşi]

• Hatay - Kilis - Gaziantep - Şanlıurfa - Diyarbakır - Mardin - Elazığ - Malatya - Erzincan - Sivas - Tokat - Amasya - Samsun

063 HAWLEY, Walter A.

Asia Minor (Küçük Asya)

London, New York (John Lane), 1918

• Samsun - Ordu - Giresun - Trabzon

064 HEPWORTH, George H. (1833-1902)

On horseback through Asia Minor (At Sırtında Küçük Asya)

London, 1898 (Isbister and company limited)

[Din adamı, gazeteci]

• Samsun - Giresun - Trabzon - Gümüşhane - Bayburt - Erzurum - Bitlis - Diyarbakır - Şanlıurfa - Gaziantep - Kilis - Hatay

065 HEUDE, William

Voyage up the Persian Gulf and a journey overland from India to England in 1817 containing notices of Arabia Felix, Arabia Deserta, Persia, Mesopotamia, the Garden of Eden, Babylon, Bagdad, Koordistan, Armenia, Asia Minor etc etc (Basra Körfezi'ne Bir Deniz Yolculuğu ve 1817'de Arabia Felix, Arabia Deserta, İran, Mezopotamya, Aden Bahçesi, Babil, Kürdistan, Ermenistan'dan vs. vs. Hindistan'dan kara yoluyla İngiltere'ye)

London, 1819 (Longhan Hurst, Rees, Orme, and Brown)

• Mardin - Diyarbakır - Elazığ - Malatya - Sivas - Tokat

066 HINRICHS, W.

"Eine Karawanenreise von Môsul nach Aleppo vom 9. März bis 25. April 1911" (9 Mart-25 Nisan 1911 arasında Musul'dan Halep'e bir kervan yolculuğu)

Dr. A. Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt 60 (jan. 1914) s. 189-193, 257-259.

• Mardin - Şanlıurfa - Gaziantep

067 HODGETTS, E. A. Brayley

Round about Armenia. The record of a journey across the Balkans through Turkey, the Caucasus and Persia in 1895 (Ermenistan'ın etrafında. Balkanlar'dan Türkiye, Kafkasya ve İran'dan bir seyahatın raporu)

London, 1896 (Sampson Low, Marston and company)

• Trabzon

[Gazeteci]

068 HOFFMEISTER, E. v. (1852-1920)

Durch Armenien. Eine Wanderung und der Zug Xenophons bis zum schwarzen Meere. Eine Militär-Geographische Studie (Ermenistan'dan. Bir gezinti ve Xenophon'un Karadeniz Seferi. Bir askerî-coğrafi inceleme)

Leipzig & Berlin, 1911 (B. G. Teubner)

[Subay]

• Kars - Erzurum - Bayburt - Gümüşhane - Giresun

069 HOMMAIRE DE HELL, Xavier de (1812-1848)

Voyage en Turquie et en Perse executé par ordre du gouvernement français pendant les années 1846, 1847 et 1848. (1846, 1847 ve 1848 Yıllarında Fransız Hükümetinin Emriyle Gerçekleştirilen Türkiye ve İran Seyahatı)

Paris, 1854 (P. Bertrand), 4 cilt.

[Coğrafyacı]

• (Cilt 2:) Samsun - Ordu - Giresun - Trabzon - Gümüşhane - Erzincan - Elazığ - Diyarbakır - Muş - Bitlis - Van

070 HUMANN, Karl (Carl) (1839-1896)/ PUCHSTEIN, Otto (1856-1911)

Reisen in Kleinasien und Nordsyrien (Küçük Asya ve Kuzey Suriye'de Seyahatlar)

Berlin, 1890

[Arkeologlar]

• Hatay - Gaziantep - Şanlıurfa - Diyarbakır - Adıyaman - Kahramanmaraş - Osmaniye

071A HUNTINGTON, Ellsworth (1876-1947)

"Through the great cañon of the Euphrates River" (Fırat'ın Büyük Kanyonunda)

the Geographical Journal 20 (July-Dec 1902) s. 175-200.

[Coğrafyacı]

• Tunceli - Elazığ - Malatya - Diyarbakır - Adıyaman

071B HUNTINGTON, Ellsworth

"The Valley of the Upper Euphrates River and its people" (Yukarı Fırat nehrinin Vadisi ve İnsanları)

Bulletin of the American Geographical Society 34/4 (1902) s.301-310, 34/5 (1902) s.384-393

• Elazığ

071C HUNTINGTON, Ellsworth

"The Mountaineers of the Euphrates" (Fırat'ın Dağ Halkı)

the National Geographic Magazine 20 (feb.1909) s. 142-156.

• Elazığ - Malatya - Adıyaman

072 JAUBERT, Amédée (1779-1847)

Voyage en Arménie et en Perse, fait dans les années 1805 et 1806, par -- --Accompagné d'une carte des pays compris entre Constantinople et Téhéran, dressée par M. le chef d'escadron Lapie, suivi d'une notice sur le Ghilan et le Mazenderan, par M. le colonel Trézel … (1805 ve 1806 Yıllarında Ermenistan ve İran'da Seyahat)

Paris, 1821 (Pélicier & Nepveu)

[Diplomat, dilbilimci]

• Trabzon - Gümuşhane - Bayburt - Erzurum - Ağrı - Samsun - Sivas - Erzincan - Van

073 KINNEIR, John Macdonald (1782-1830)

Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the years 1813 and 1814 with remarks on the marches of Alexander and retreat of the Ten Thousand, by -- (1813 ve 1813 Yıllarında Küçük Asya, Ermenistan ve Kürdistan'da Yolculuk; Büyük İskender'in Seferleri ve Onbinler'in Dönüşü'yle ilgili notlarla)

London, 1818 (John Murray)

Fransızca çeviri: *Voyage dans l'Asie Mineure, l'Arménie et le Kourdistân, dans les années 1813 et 1814; suivi de remarques sur les marches d'Alexandre, et la retraite des Dix-Mille par* ---. Çev. : N. Perrin.

Paris, 1818 (Librairie de Gide Fils). 2 cilt.

[Asker, diplomat]

• Samsun - Ordu - Giresun - Trabzon - Gümüşhane - Bayburt - Erzurum - Muş - Bitlis - Siirt - Batman - Mardin - Şırnak

074 KOCH, Karl Heinrich Emil (1809-1879)

Wanderungen im Oriente während der Jahre 1843 und 1844 (1843 ve 1844 Yıllarında Doğu'da Geziler)

Weimar, 1846. 2 cilt. (1: Reise längs der Donau nach Konstantinopel und nach Trebisond, 2: Reise im Pontischen Gebirge und türkische Armenien)

Türkçe: *Rize, Prof. Karl Koch'un 1843-44 Yıllarındaki Seyahatnamesinin Rize Bölümü*, çev. Tahir Deveci, yay. Muzaffer Arıcı, Ankara, 1991.

[Botanikçi]

• Trabzon - Rize - Erzurum - Artvin - Ardahan - Bingöl - Muş - Ağrı - Kars

075 KOTSCHY, Theodor (1813-1866)

"Neue Reise nach Kleinasien" (Küçük Asya'ya Yeni Bir Seyahat)

Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt 6 (1860) s. 68-77.

[Botanikçi]

• Trabzon - Gümüşhane - Bayburt - Erzurum - Bingöl - Muş - Bitlis - Van - Siirt

076 LAYARD, Austen H. (1817-1894)

Discoveries among the ruins of Nineveh and Babylon with travels in Armenia, Kurdistan and the desert; being the result of a second expedition undertaken for the trustees of the British Museum (Ninova ve Babil Örenlerinde Buluşlar; Britanya Müzesi'nin Mütevelli Heyeti için gerçekleştirilen ikinci seferin sonucunda Ermenistan, Kürdistan ve Çöl Seyahatlarıyla)

New York, 1853 (Harper & Brothers Publishers)

Türkçede: *Ninova ve Kalıntıları*, çev. Zafer Avşar, Avesta, İstanbul, 2000.

[Arkeolog, diplomat]

• Bayburt - Erzurum - Muş - Bitlis - Siirt - Batman - Şırnak - Hakkari - Van

077 LEHMANN-HAUPT, C. F. (1861-1938)

Armenien einst und jetzt. Reisen und Forschungen (Ermenistan Dün ve Bugün. Seyahatlar ve Araştırmalar)

Berlin/Leipzig, 1910-1931. 3 cilt olarak 2 bölüm. (1. bölüm: Vom Kaukasus zum Tigris und nach Tigranokerta, Berlin, 1910; 2. bölüm 1. cilt: Auf chaldischer und griechischer Spur im türkischen Ostarmenien, in Nordassyrien, und vom grossen Zab zum Schwarzen Meer; 2. bölüm 2. cilt: Kultur, Herkunft und Verbleib der Chalder. Der Rückzug der Zehntausend von der Ebene von Alaschgert zum Schwarzen Meer, Berlin/Leipzig, 1931).

[Arkeolog]

• Trabzon - Diyarbakır - Erzincan - Malatya - Tunceli - Van - Bitlis - Şırnak

078 LOHMANN, Ernst

"Durch Sophene und Kataonien" (*Sophene ve Kataonya'dan)*

Globus 90 (1906) s. 37-42, 53-57.

[Arkeolog]

• Malatya - Elazığ - Kahramanmaraş

079 LOTTIN DE LAVAL

"Ein Besuch bei Khan Mahmud und Halil Bey in Kurdistan" (Kürdistan'da Han Mahmud ve Halil Bey'e Bir Ziyaret)

Das Ausland 18 (1845) 1339-1340, 1343-1344.

[Arkeolog]

• Bitlis - Van

(Fransızca'dan çevirilmiş olmalıdır, orijinali bulunmadı)

080 LYCKLAMA À NIJEHOLT, Tinco Martinus (1837-1900)

Voyage en Russie, au Caucase et en Perse, dans la Mésopotamie, le Kurdistan, la Syrie, la Palestine et la Turquie, exécuté pendant les années 1866, 1867 et 1868 (1866, 1867 ve 1868 Yıllarında Rusya, Kafkasya, İran, Mezopotamya, Kürdistan, Suriye, Filistin ve Türkiye Seyahatı)

Paris, 1872-1875 (A. Bertrand). 4 Cilt.

[Hollandalı seyyah]

• (Cilt 4:) Hatay

081 LYNCH, Henry F. B. (1862-1913)

Armenia. Travels and Studies (Ermenistan Seyahatlar ve Araştırmalar)

London, 1901 (Longmans, Green, and Co.). 2 cilt. Cilt 1: The Russian Provinces (Rus Vilayetleri) Cilt 2: The Turkish Provinces (Türk Vilayetleri)

[İrlandalı hukukçu, politikacı]

• (Cilt 1:) Kars, (Cilt 2:) Ağrı - Van - Bitlis - Muş - Erzurum - Bingöl

082 MACLER, Frédéric (1869-1938)

"Autour de la Cilicie. Zéÿtoun (Notes d'etnographie arménienne)" (Kilikya'nın Çevresinde. Zeytun). (Ermeni Etnografya Notları)

Journal Asiatique série 11, 7 (1916) s. 139-169.

[Dilbilimci, Doğubilimci]

• Kahramanmaraş

083 MAERCKER, G.

"Beiträge zur Erforschung Klein-Asiens" (Küçük Asya Araştırmalarına Katkılar)

Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 34 (1899) s. 363-390.

[Subay]

• Samsun

084A MAUNSELL, Francis Richard

"Kurdistan" (Kürdistan)

the Geographical Journal 3/2 (1894) s.81-95

[İngiliz asker ateşesi, istihbaratçı]

• Erzurum - Muş - Van - Bitlis - Siirt - Şırnak

084B MAUNSELL, Francis Richard

"Central Kurdistan" (Orta Kürdistan)

the Geographical Journal 18/2 (1901) s. 121-144.

• Van - Hakkari - Siirt

085 MILLINGEN, Frederick (Osmanlıca ismi: Osman Seyfi Bey) (1839-?)

Wild life among the Koords (Kürtler Arasında Vahşi Yaşam)

London, 1870 (Hurst and Blackett, Publishers)

[Osmanlı hizmetinde şubay]

• Erzurum - Ağrı - Van - Bitlis

086 MOLYNEUX-SEEL, L.

"A journey in Dersim (Dersim'de Bir Yolculuk)

the Geographical Journal 44/1 (1914) s. 44-68.

[Subay]

• Tunceli - Erzincan

087 MONTEITH, Lieut.-General W.

Kars and Erzeroum: with the campaigns of Prince Paskiewitch in 1828 and 1829; and an account of the conquests of Russia beyond the Caucasus from the time of Peter the Great to the Treaty of Turcoman Chie and Adrianople. (Kars ve Erzurum: Prens

Paskiviç'in 1828 ve 1829 Seferleri; Büyük Petro'dan Türkmençay ve Edirne Antlaşmalarına kadar Rusya'nın Kafkas Ötesi Fetihlerine Dair)

London, 1856 (Longman, Brown, Green, and Longman)

[Subay]

• Erzurum - Kars - Ardahan - Ağrı - Van - Muş - Iğdır - Bayburt

088 MORIER, James (1780-1849)

A journey through Persia, Armenia and Asia Minor, to Constantinople, in the years 1808 and 1809 (1808 ve 1809 Yıllarında İran, Ermenistan ve Küçük Asya'dan İstanbul'a Seyahat)

London, 1812

Almanca çeviri: *Reise durch Persien, Armenien, und Klein-Asien nach Constantinopel in 1808 und 1809* / Jam. Morier; aus dem Englischen im Auszuege uebersetzt. - Weimar, 1815.

Türkçede: *Isfahan'dan İstanbul'a Hacı Baba'nın Maceraları*, çev. Nihal Yeğinobalı, İmge Y., Ankara, 2006.

[Diplomat]

• Ağrı - Erzurum - Erzincan - Gümüşhane - Sivas - Tokat - Amasya

089 MÜLLER-SIMONIS, Paul

Du Caucase au golfe Persique à travers l'Arménie, le Kurdistan et la Mésopotamie, suivie de notices sur la géographie et l'histoire ancienne de l'Arménie par H. Hyvernat (Kafkasya'dan Başra Körfezine; Ermenistan, Kürdistan ve Mezopatamya'dan Ermenistan'ın coğrafyası ve eski tarih ile ilgili H. Hyvernat tarafından [yazılan] Notlarla)

Washington D.C., 1892 (Université catholique d'Amérique)

[Din adamı, gazeteci]

• Van - Bitlis - Siirt - Şırnak

090 NAUMANN, Heinrich Edmund (1854-1927)

Vom Goldnen Horn zu den Quellen des Euphrat. Reisebriefe, Tagebuchblätter und Studien über die asiatische Türkei und die Anatolische Bahn (Haliç'ten Dicle'nin Kaynaklarına. Asya'daki Türkiye ve Anadolu Demiryolu Hakkında Seyahat Mektupları, Günlük Sayfaları ve Araştırmalar)

München/Leipzig, 1893 (R.Oldenbourg)

[Jeolog]

• Sivas - Malatya - Elazığ - Diyarbakır - Bingöl - Erzurum - Trabzon

091 NOLDE, Eduard (Baron)

Reise nach Innerarabien, Kurdistan und Armenien 1892 (İç-Arabistan, Kürdistan ve Ermenistan'a Seyahat 1892)

Braunschweig, 1895 (Friedrich Vieweg und Sohn)

[Maceraperest]

• Şırnak - Siirt - Bitlis - Erzurum - Trabzon

092 OBERHUMMER, Roman/ ZIMMERER, Heinrich

Durch Syrien und Kleinasien. Reiseschilderungen und Studien (Suriye ve Küçük Asya'dan Seyahat Notları ve Araştırmaları)

[Arkeologlar]

Berlin, 1899

• İller tespit edilemedi

PERCY (earl), WARKWORTH'e bkz. (124B)

093 PIETSCHMANN, Viktor (1881-1956)

Durch kurdische Berge und armenische Städte. Tagebuch der österreichischen Armenienexpedition (Kürt Dağlar ve Ermeni Şehirlerden. Avusturya Ermenistan Seferinin Günlüğünden) Wien, 1940.

Birinci Dünya Savaşından önce yapılan bir seyahat.

[Biyolog, coğrafyacı]

• İller tespit edilemedi

094A POLLINGTON (Viscount) [4th Earl of Mexborough], [John Charles George Savile]

"Notes on a journey from Erz-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bíreh-jik, to Aleppo, in June, 1838" (Haziran 1838 Erzurum'dan, Muş, Diyarbakır ve Birecik Üzerinden Halep'e Bir Seyahatın Notları)

Journal of the Royal Geographical Society of London 10 (1841) s. 445-454.

[Politikacı]

• Erzurum - Muş - Diyarbakır - Şanlıurfa

094B POLLINGTON (Viscount) [4th Earl of Mexborough], John Charles George Savile

Half around the Old World. Being some account of a tour in Russia, the Caucasus, Persia and Turkey, 1865-66 (Eski Dünya'nın Yarısından. 1865-1866'da Rusya, Kaykasya, İran ve Türkiye'de bir Gezinin Raporu)

London, 1867 (Edward Moxon & Co.)

• Şırnak - Mardin - Diyarbakır - Elazığ - - Malatya - Sivas - Tokat - Samsun

[094A ile aynı kişi olduğu belli değil, oğlu olabilir]

095 PORTER, Robert Ker (1777-1842)

Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia &c during the years 1817, 1818, 1819 and 1820 (1817, 1818, 1819 ve 1820 Yhılnda Gürcistan, İran, Ermenistan ve Kadim Babil'e Seyahat)

London, 1821-1822 (Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown) 2 cilt.

[İskoçyalı ressam]

• Kars - Erzurum - Giresun - Tokat - Amasya

096 PRICE, M. Philips

"A journey through Turkish Armenia and Persian Khurdistan" (Türk Ermenistan'ı ve İran Kürdistan'ında Bir Yolculuk)

Journal of the Manchester Geographical Society 30 (1915) s. 45-67.

[Politikacı]

• Trabzon - Erzurum - Ağrı

097 RADDE, Gustav (1831-1903)

"Die Ebene des Oberen Firat" (Yukarı Fırat Ovası)

Mittheilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt über wichtige neue Forschungen auf dem Gesammtgebiete der Geographie 23 (1877) s. 260-267.

[Doğabilimci]

• Erzurum

098 RASSAM, Hormuzd (1826-1910)

Asshur and the land of Nimrod being an account of the discoveries made in the ancient ruins of Nineveh, Asshur, Sepharvaim, Calah, Babylon, Borsippa, and Van, including a narrative of different journeys in Mesopotamia, Assyria, Asia Minor and Koordistan (Aşur ve Nemrut'un Ülkesi; Ninova, Aşur, Sefarvayim, Calah, Babil, Borsippa ve Van'ın eski ören yerlerinde yapılan keşifler ve Mezopotamya, Aşur, Küçük Asya ve Kürdistan'da çeşitli seyahatlar)

Cincinnati (Curts & Jennings), New York (Eaton & Mains), 1897.

[Arkeolog]

• (1870 yıllarında çeşitli yolculuklar) Şanlıurfa - Diyarbakır - Batman - Bitlis - Muş - Van - Hakkari - Şırnak - Siirt

099 RILEY, A.

Narrative of a visit to the Assyrian Christians in Kurdistan undertaken at the request of the Archbishop of Canterbury, in the Summer of 1884 (Canterbury Başpiskoposu'nun ricası üzerine Kürdistan'daki Aşuri Hıristiyanlarına yapılan ziyaretin notları)

London [tarih yok], Assyrian Christian Committee [?]

[Misyoner]

• Hakkari

100 ROHRBACH, Paul (1846-1871)

Vom Kaukasus zum Mittelmeer. Eine Hochzeits- und Studienreise durch Armenien (Kafkasya'dan Akdeniz'e. Ermenistan'da Balayı ve Araştırma gezisi)

Leipzig & Berlin, 1903 (B. G. Teubner)

[Yazar]

• Kars - Iğdır - Ağrı - Van - Bitlis - Muş - Bingöl - Elazığ - Şanlıurfa - Diyarbakır

101 ROUSSEL, Thèrese

"Souvenirs d'une Française en Arménie" (Bir Fransız Kadının Ermenistan Anıları)

Tour du Monde, nouvelle série, 19 (1913) s. 529-576.

[Erzurum'da görevli bir jeoloğun kızı]

• Erzurum

102 RYAN, Charles E.

Under the Red Crescent. Adventures of an English surgeon with the Turkish army at Plevna and Erzeroum, 1877-1878 (Kızıl Hilal Altında. 1877-1878'de Plevne ve Erzurum'da Türk ordusu ile beraber olan bir İngiliz hekimin maceraları)

New York, 1897 (Charles Scribner's Sons)

[Osmanlı hizmetinde hekim]

• Trabzon - Bayburt - Erzurum - Kars

103A SAAD, Lamec (1852-1931)

"Zwei türkische Städtebilder aus der Gegenwart (Erzerum und Trapezunt)" (İki Türk Şehrinin Bugünkü Görüntüleri (Erzurum ve Trabzon))

Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes geographischer Anstalt 42 (1896) s. 282-290.

[Osmanlı hizmetinde hekim]

• Trabzon - Erzurum

103B SAAD, Lamec

Sechzehn Jahre als Quarantänearzt in der Türkei (Türkiye'de Karantina Doktoru Olarak On Altı Yıl)

Berlin, 1913 (Dietrich Reimer, Ernst Vohsen)

• Trabzon - Erzurum - Diyarbakır

104 SANDRECZKI, C.

Reise nach Mosul und durch Kurdistan nach Urumia unternommen im Auftrage der Church Missionary Society in London, 1850 (Londra Kilise Misyoner Cemiyeti emriyle Musul'a ve Kürdistan'dan Urumiye'ye Yapılan Bir Seyahat, 1850)

Stuttgart, 1857 (J. F. Steinkopf)

[Misyoner]

• Samsun - Amasya - Tokat - Sivas - Malatya - Elazığ - Diyarbakır - Batman - Şırnak

105 SANDWITH, Humphry (1822-1881)

A narrative of the siege of Kars, and of the six months' resistance by the Turkish garrison under General Williams to the Russian army: together with a narrative of travels and adventures in Armenia and Lazistan; with remarks on the present state of Turkey (Kars'ın kuşatılması ve General Williams'in önderliğinde Türk garnizonunun Rus ordusuna altı ay boyunca direnmesinin anlatımı; Ermenistan ve Lazis-

tan'da seyahatlar ve maceraların anlatımıyla, Türkiye'nin bugünkü hal ile ilgili notlarla)

London, John Murray, 1856

[Osmanlı hizmetinde hekim]

• Samsun - Trabzon - Gümüşhane - Bayburt - Erzurum - Kars

106 SARRE, Friedrich (1865-1945)/ HERZFELD, Ernst Emile (1879-1948)

Archäologische Reise im Euphrat - und Tigrisgebiet (Fırat ve Dicle bölgesinde bir arkeolojik seyahat)

Türkçe: *Küçük Asya Seyahati – 1895 Yazı – Selçuklu Sanatı ve Ülkeinin Coğrafyası Üzerine Araştırmalar*, çev. Dara Çolakoğlu, Pera Turizm Y., İstanbul, 1998.

[Arkeologlar]

Berlin, 1911-1920. 3 Cilt.

107 SHIEL, J.

"Notes on a Journey from Tabríz, through Kurdistán, via Ván, Bitlís, Se'ert and Erbíl, to Suleïmániyeh, in July and August, 1836" (Temmuz ve Ağustos 1836'da Tebriz'den Süleymaniye'ye, Kürdistan'da Van, Bitlis, Siirt ve Erbil Üzerinden Seyahat Notları)

Journal of the Royal Geographical Society of London 8 (1838) s. 54-101.

[İran'da İngiliz konsolos]

• Van - Bitlis - Siirt - Mardin - Şırnak

108 SCHULZ, Fr. Éd.

"Mémoire sur le lac de Van et ses environs (envoyé à Paris le 8 juin 1828)" (Van Gölü ve Çevresi Hakkında Bildiri. 8 Temmuz 1828'te Paris'e gönderildi)

Journal Asiatique, série 3, tome 9 (April-Jun 1840) s. 257-323.

[Arkeolog, 1828 yılında Van Başkale yakınlarında öldürülmüş]

• Van

109 SOANE, E. B.

To Mesopotamia and Kurdistan in disguise. With historical notices of the Kurdish tribes and the Chaldeans of Kurdistan (Tebdil Kiyafetle Mezopotamya ve Kürdistan'a. Kürt aşiretler ve Kürdistan'daki Keldaniler ile ilgili tarihi notlarla)

Boston [1914] (Small, Maynard and Company)

Türkçe çeviri: *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk*, çev. Fahriye Adsay, Avesta, İstanbul, 2007.

[Yazar, İngiliz Irak idaresinde görevli]

• Şanlıurfa - Diyarbakır - Batman - Şırnak

110 SOUTHGATE, Horatio (1812-1894)

Narrative of a tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia with an introduction and occasional observations upon the condition of Mohammedanism and Christianity in those countries. 2 cilt. (Ermenistan, Kürdistan, İran ve Mezopotamya'da bir turun anlatımı, bir giriş ve bu ülkelerdeki İslam ve Hıristiyanlığın durumları ile ilgili gözlemler)

New York, 1840 (D. Asleton & Co.) 2 cilt.

[Misyoner]

• (Cilt 1:) Trabzon - Gümüşhane - Bayburt - Erzurum - Muş - Bitlis - Van (Cilt 2:) Mardin - Diyarbakır - Sivas

111A STRECKER, Wilhelm (1830-1890)

"Beiträge zur Geographie von Hoch-Armenien" (Yuksarı Ermenistan'ın Coğrafyasına Katkılar)

Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin 4 (1869) s. 145-162, 512-552.

[Osmanlı hizmetinde şubay]

• Erzurum - Erzincan

111B STRECKER, Wilhelm

"Topographische Mittheilungen über Hocharmenien" (Yukarı Ermenistan Hakkında Topografik Bildiriler)

Zeitschrift für allgemeine Erdkunde, Neue Folge, 11 (1861) s. 258-279.

• Erzincan - Tunceli - Bingöl - Elazığ

111C STRECKER, Wilhelm

"Notizen über das obere Zab-Ala-Gebiet und Routiers von Wan nach Kotur" (Yukarı Zab-Ala bölgesi hakkında notlar, ve Van'dan Kotur'a güzergahlar)

Mittheilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt über wichtige neue Erforschungen auf dem Gesamtgebiet der Geographie (1863) s. 257-262.

• Van - Hakkari

112 SUTER, Henry (1841-1918)

"Notes on a Journey from Erz-Rúm to Trebizond, by way of Shebb-kháneh, Kará Hisár, Sívas, Tókát, and Sámsún, October 1838" (Erzurum'dan Trabzon'a bir seyahatın notları, Şebinkinkarahisar, Sivas, Tokat ve Samsun üzerinden. Ekim 1838)

Journal of the Royal Geographical Society of London 10 (1841) s. 434-444.

• Erzurum - Erzincan - Gümüşhane - Giresun - Sivas - Tokat - Amasya - Samsun

113A SYKES, Mark (1879-1919)

Through five Turkish provinces (Beş Türk Vilayetinden Geçiş)

London, 1900 (Bickers and Son)

[Seyyah, İngiliz hükümet danışmanı]

• Şırnak - Siirt - Bitlis - Van - Ağri - Iğdır

113B SYKES, Mark

Dar-ul-Islam. A record of a journey through ten of the Asiatic provinces of Turkey (Darü'l-İslam. Türkiye'nin On Asya Vilayetinden Bir Seyahat Günlüğü)

London, 1904 (Bickers & Son)

• Hatay - Kilis - Gaziantep - Kahramanmaraş - Malatya - Adıyaman - Mardin - Şırnak - Siirt - Bitlis - Van

113C SYKES, Mark (1879-1919)

"Journeys in North Mesopotamia" (Kuzey Mezopotamya'da Seyahatlar)

the Geographical Journal 30/3 (1907) s.237-254, 30/4 (1907) s. 384-398.

• Şanlıurfa - Diyarbakır - Mardin - Şırnak

114A TAYLOR, J. G.

"Travels in Kurdistan, with Notices of the Eastern and Western Tigris, and ancient Ruins in their Neighbourhood" (Kürdistan'da Seyahatlar, Doğu ve Batı Dicle ve çevresinde eski harabeler ile ilgili bildirilerle)

the Journal of the Royal Geographical Society, London 35 (1865) s. 21-58.

[İngiliz Erzurum ve Diyarbakır Konsolusu]

• Diyarbakır - Batman - Siirt - Mardin - Bingöl - Muş - Bitlis - Şırnak

114B TAYLOR, J. G.

"Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia, with Notes of Researches in the Deyrsim Dagh" (Ermenistan, Kürdistan ve Kuzey Mezopotamya'da bir seyahatın seyir defteri, Dersim dağı ile ilgili araştırma notlarıyla)

the Journal of the Royal Geographical Society, London 38 (1868) s. 281-361.

• Erzurum - Erzincan - Gümüşhane - Giresun - Sivas - Malatya - Elazığ - Tunceli - Diyarbakır - Şanlıurfa - Mardin

114C TAYLOR, J. G.

"Route from Erzerum to Diarbekr" (Erzurum'dan Diyarbakır'a Güzergah)

Proceedings of the Royal Geographical Society of London 12/5 (1867 - 1868), s. 302-305

• Erzincan - Tunceli

115A TEXIER, Charles (1802-1871)

L'Arménie, la Perse et la Mésopotamie. Géographie, Géologie, Monuments anciens et modernes, Moeurs et Coutumes. (Ermenistan, İran, ve Mezopotamya. Coğrafya, jeoloji, eski ve modern anıtlar, töreler ve adetler)

Paris, 1842-1852. (Firmin Didot) 2 c.

Türkçe: *Küçük Asya*, çev. Ali Suad, Matbaa-i Amire, İstanbul, 3 cilt, 1339-1340; Yeni yazı: haz. Kazım Yaşar Kopraman, Musa Yıldız, Enformasyon ve Dokümantasyon Hiz. Vakfı, Ankara, 2002.

[Mimar, arkeolog]

• Trabzon - Gümüşhane - Bayburt - Erzurum - Kars - Ağrı - Van - Mardin - Diyarbakır - Şanlıurfa

115B TEXIER, Charles

"Itinéraires en Arménie, en Kurdistan et en Perse" (Ermenistan, Kürdistan ve İran'da Güzergahlar)

Bulletin de la Société de Géographie, deuxième série, 20 (July 1843) s. 229-249

(Tablo şeklinde seyyahın güzergahları)

116 THIELMANN, Max von (Freiherrr / Baron) (1846-1929)

Streifzüge im Kaukasus, in Persien, und in der asiatischen Türkei (Kafkasya, İran ve Türkiye Asya'sında Keşif Gezileri)

Leipzig, 1875 (Duncker & Humblot)

İngilizce çeviri: *Journey in the Caucasus, Persia and Turkey in Asia*

London, 1875 (John Murray). 2 cilt.

Fransızca çeviri: *Le Caucase, le Perse et la Turquie d'Asie d'apres la relation de M. le Baron de Thielmann*, Paris, 1876 (E. Plon)

[Diplomat]

• Kars - Iğdır

117 TSCHIHATSCHEFF, P. von (Čichačev, Petr A. (1808-1890)

P.v.Tschihatscheff's Reisen in Kleinasien und Armenien 1847-1863. Itinerare redigirt und mit einer neuem Construction der Karte von Kleinasien begleitet von H. Kiepert. (P. Tschihatscheff'in Küçük Asya ve Ermenistan'daki Seyahatları. 1847-1863. Güzergahları H. Kiepert tarafından düzenlenmiş ve yeni bir Küçük Asya harita tasarımıyla)

Gotha, 1867 (Justus Perthes) (Ergänzungsheft 20 zu Petermann's Geographische Mittheilungen)

Bu yayın ile ilgili ayrıca: "Itinerar der kleinasiatischen Reise P. v. Tschichatchef's im Jahre 1858, *Zeitschrift für allgemeine Erdkunde*, Neue Folge (yeni seri) 6 (1859) s. 275-342.

• Samsun - Amasya - Tokat - Sivas - Giresun - Gümüşhane - Erzincan - Erzurum - Bingöl

118 TOZER, Henry Fanshawe (1829-1916)

Turkish Armenia and Eastern Asia Minor (Türk Ermenistanı ve Küçük Asya'nın Doğusu)

London, 1881 (Longmans, Green & Co.)

[Seyyah]

• Samsun - Amasya - Sivas - Malatya - Elazığ - Bingöl - Muş - Bitlis - Van - Ağrı - Erzurum - Bayburt - Gümüşhane - Trabzon

119 USSHER, John

A journey from London to Persepolis including wanderings in Daghestan, Georgia, Armenia, Kurdistan, Mesopotamia, and Persia (Dağıstan, Gürcistan, Ermenistan, Kürdistan, Mezopotamya ve İran'ı kapsayan gezilerle, Londra'dan Persepolis'e Bir Yolculuk)

London, 1865 (Hurst and Blackett)

• Iğdır - Kars - Ağrı - Van - Bitlis - Batman - Diyarbakır - Mardin - Şırnak - Erzurum - Bayburt - Gümüşhane - Trabzon

120A VANNUTELLI, Lamberto (1871-1966)

In Anatolia; rendiconto di una missione de geografia commerciale inviata dalla Società geografia italiana, aprile-agosto 1904. I vilajet settentrionali (Anadolu'da. İtalya Coğrafya Cemiyeti tarafından gönderilen ticari coğrafya misyonundan bir rapor, Nisan-Ağustos 1904. Kuzey vilayetler)

Roma, Presso la Società geografia italiana, 1905

[Coğrafyacı]

[İçeriği görülmemiştir]

120B VANNUTELLI, Lamberto

Anatolia meridionale e Mesopotamia; rendiconto di una missione di geografia commerciale inviata dalla Società geografica italiana, maggio-dicembre 1906 (Güney Anadolu ve Mezopotamya. İtalya Coğrafya Cemiyeti tarafından gönderilen ticari coğrafya misyonundan bir rapor, Mayıs-Aralık 1906)

Roma : Società geografica italiana, 1911

[İçeriği görülmemiştir]

121 VAN LENNEP, Henry J. van (1815-1889)

Travels in Asia Minor, with illustrations of biblical literature and researches in archeology (Küçük Asya'da seyahatler, İncil edebiyatından çizimler ve arkeolojik araştırmalarla)

London (John Murray), 1869-1870. 2 cilt.

[Misyoner]

• (Cilt 1:) Amasya - Tokat (Cilt 2:) Tokat - Sivas

122 VON MOLTKE, Graf Helmuth (1800-1891)

Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839 (1835 ve 1839 arasında Türkiye'de durum ve olaylar hakkında mektuplar)

Berlin/ Vosen / Bromberg, 1841 (Druck und Verlag von Ernst Siegfried Mittler)

Türkçede: *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrıullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2. b., 1995.

[Osmanlı hizmetinde asker]

• Samsun - Amasya - Tokat - Sivas - Malatya - Elazığ - Adıyaman - Şanlıurfa - Diyarbakır - Batman - Şırnak

123 WAGNER, Moritz (1813-1887)

Reise nach Persien und dem Lande der Kurden (İran ve Kürtlerin Ülkesine Yolculuk)

Leipzig, 1852 (Arnoldische Buchhandlung). 2 cilt

[Kâşif]

• (Cilt 1) Trabzon - Gümuşhane - Bayburt - Erzurum - Ağrı

124A WARKWORTH (Lord) (sonra ismi Earl Percy olarak değiştirilmiş)

Notes from a diary in Asiatic Turkey (Asya Türkiye'sinde Bir Günlükten Notlar)

London, 1898 (Edward Arnold)

[Politikacı]

• Trabzon - Gümüşhane - Bayburt - Erzurum - Ağrı - Van - Hakkari - Mardin - Diyarbakır - Şanlıurfa - Hatay

124B PERCY (EARL) [daha önceki ismi ve ünvanı: Lord Warkworth]

Highlands of Asiatic Turkey (Asya Türkiye'sinin dağlık bölgeleri)

London, 1901 (Edward Arnold)

• Adıyaman - Malatya - Elazığ - Bingöl - Muş - Bitlis - Van - Hakkari

125 WEEKS, Edwin Lord (1849-1903)

From the Black Sea through Persia and India (Karadeniz'den İran ve Hindistan'a)

New York (Harper & Brothers Publishers), 1896

[Ressam]

• Trabzon- Gümuşhane - Bayburt - Erzurum - Ağrı

126 WESTARP, Eberhard Joachim (Graf von)

Unter Halbmond und Sonne; im Sattel durch die asiatische Türkei und Persien (Hilal ve Güneş Altında; At Sırtında Türkiye Asyası ve İran)

Berlin, 1913 (Hermann Paetel Verlag)

• Samsun - Trabzon - Erzurum - Erzincan - Muş - Bitlis - Van (eksik olabilir)

127 WIGRAM, W. A. (1872-1953)/ Wigram, Edgar T. A.

The cradle of mankind. Life in Eastern Kurdistan (İnsanlığın Beşiği. Doğu Kürdistan'da Yaşam)

London, 1922 2. basım (A & C. Black) (ilk basım: 1914)

[Misyoner]

Türkçesi: *İnsanlığın Beşiği (Kürdistan'da Yaşam)*, Çev. İbrahim Bingöl, Avesta, İstanbul, 2004.

• Şanlıurfa - Diyarbakır - Mardin - Hakkari - Van

128 WILBRAHAM, Richard (Captain) (1811-1900)

Travels in the Trans-Caucasian provinces of Russia, and along the southern shore of the lakes of Van and Urumiah, in the Autumn and Winter of 1837 (Rusya'nın Trans-kafkasya vilayetlerinde ve Van ve Urmiye göllerinin güney sahillerinden, 1837 Sonbahar ve Kış mevsimlerinde seyahatlar)

London, 1839 (J. Murray)

[Subay]

• Kars - Erzurum - Muş - Bitlis - Van

129 WOLFF, Joseph (1795-1862)

Travels and adventures of the Rev. Joseph Wolff (Papaz Joseph Wolff'un Seyahatları ve Maceraları)

London, 1861 (Saunders, Otley, and Co.)

[Misyoner]

• Şanlıurfa - Mardin (seyahat 1840 yıllarında gerçekleştirilmiş)

130A WÜNSCH, Josef (1842-1907)

"Wan. Ein kleinasiatisches Stadtbild" (Bir Küçük Asya Şehir Tablosu)

Oesterreichische Monatsschrift für den Orient 15 (1889) s. 73-78.

[Coğrafyacı]

• Van

130B WÜNSCH, Josef

"Die Landschaften Schirwan, Chisan und Tatik" (Şirvan, Hizan ve Tatik yöreleri)

Mitteilungen der geographische Gesellschaft 33 (1890) s. 1-on dokuzuncu

• Bitlis - Siirt

130C WÜNSCH, Josef

"Die Flüssläufe des Kömür, Gerschanis und Kelkit" (Kömür, Gercanis ve Kelkit nehirlerinin yolları)

Mittheilungen der kaiserlich-königlichen geographischen Gesellschaft in Wien 27 (1884) s. 201-2on dokuzuncu

• Erzincan - Gümüşhane

130D WÜNSCH, Josef

"Meine Reise in Armenien und Kurdistan" (Benim Ermenistan ve Kürdistan Sseyahatim)

Mittheilungen der kaiserlich-königlichen geographischen Gesellschaft in Wien 26 (Neue Folge 16) (1883) s. 487-496, 513-520.

• Adıyaman - Malatya - Elazığ - Tunceli - Bingöl - Van

130E WÜNSCH, Josef

"Die Quelle des westlichen Tigrisarmes und der See Göldschik" (Dicle nehri doğu kolunun kaynağı ve Gölcük gölü)

Mittheilungen der kaiserlich-königlichen geographischen Gesellschaft in Wien 28 (Neue Folge 18) (1885) s. 1-21.

• Elazığ - Diyarbakır

131 YORKE, Vincent W. (1869-1957)

"A journey in the valley of the Upper Euphrates" (Yukarı Dicle Vadisinde Bir Seyahat)

the Geographical Journal 8 (1896) s. 317-335, 453-474

• Osmaniye - Kahramanmaraş - Adıyaman - Malatya - Elazığ - Erzincan - Sivas - Trabzon

132A ZWIEDENEK, J. von

"Historisch-geographische Notizen über den Nestorianer District Hakkari gesammelt auf einer Reise durch den Kurdistan im Jahre 1872" (1872 senesinde bir Kürdistan seyahatında Nasturi bölgesi olan Hakkari hakkında toplanan tarih-coğrafya notları)

Mittheilungen der kaiserlich-königlichen geographischen Gesellschaft in Wien 19 (Neue Folge 9) (1876) s. 82-87.

[Konsolos]

• Hakkari

132B ZWIEDENEK, F. von

"Türkisch Armenien und seine Bewohner" (Türk Ermenistanı ve Sakinleri)

Oesterreichische Monatsschrift für den Orient (1891) s. 1-6, 37-43.

• Trabzon - Gümüşhane - Bayburt - Erzurum - Muş - Bitlis - Van

Indeks

Adıyaman 008B, 008D, 008E, 071, 072A, 072C, 114B, 123, 125B, 131D, 132

Ağrı 001, 003, 007, 010A, 010B, 012, 019A, 022, 024, 031B, 033, 037, 043B, 046, 051, 054, 056, 058, 073, 082, 086, 088, 089, 097, 101, 114A, 116A, 119, 120, 124, 125A, 126

Amasya 008D, 008E, 011, 012, 014, 016, 018, 019C, 032, 042, 044, 051, 056, 061, 062, 089, 096, 105, 113, 118, 119, 122, 123

Ardahan031A, 037, 088

Artvin 031A, 037

Batman 003, 004, 043A, 043B, 045, 048, 055, 074, 077, 099, 105, 110, 115A, 120, 123

Bayburt 001, 010A, 024, 026, 028A, 033, 046, 049, 051, 054, 060A, 061, 064, 068, 073, 074, 077, 088, 103, 106, 111, 116A, 119, 120, 124, 125A, 126, 133B

Bingöl 031B, 075, 082, 091, 101, 112B, 115A, 118, 119, 125B, 131D

Bitlis 003, 019B, 026, 028B, 031B, 043A, 043B, 045, 048, 049, 064, 070, 074, 075, 077, 078, 080, 082, 085A, 086, 090, 092, 099, 101, 108, 111, 114A, 114B, 115A, 119, 120, 125B, 127, 129, 131B, 133B

Diyarbakır 003, 004, 008E, 014, 017, 023, 031A, 031B, 032, 035, 036, 038, 039B, 041, 043A, 043B, 045, 048, 055, 057, 058, 059, 060B, 062, 064, 065, 070, 071, 072A, 078, 091, 095A, 095B, 099, 101, 104B, 105, 110, 111, 114C, 115A, 115B, 116A, 120, 123, 125A, 128, 131E

Elazığ 008D, 008E, 009, 014, 017, 023, 031A, 031B, 032, 036, 039B, 058, 059, 062, 065, 070, 072A, 072B, 072C, 079, 091, 095B, 101, 105, 112B, 115B, 119, 123, 125B, 131D, 131E, 132

Erzincan 012, 017, 022, 024, 027, 029, 031A, 037, 045, 051, 056, 062, 070, 073, 078, 087, 089, 112A, 112B, 113, 115B, 115C, 118, 127, 131C, 132

Erzurum 001, 002, 007, 010A, 011, 012, 019C, 020, 022, 024, 026, 027, 028A, 029, 031A, 031B, 033, 037, 045, 046, 047, 049, 051, 054, 056, 058, 060A, 061, 064, 068, 073, 074, 075, 077, 082, 085A, 086, 088, 089, 091, 092, 095A, 096, 097, 098, 102, 103, 104A, 104B, 106, 111, 112A, 113, 115B, 116A, 118, 119, 120, 124, 125A, 126, 127, 129, 133B

Gaziantep 004, 008B, 008E, 015A, 016, 017, 032, 038, 041, 043A, 055, 062, 064, 066, 071, 114B

Giresun 010A, 011, 012, 018, 031A, 061, 063, 064, 068, 070, 074, 096, 113, 115B, 118

Gümüşhane 017, 018, 024, 026, 028A, 031A, 033, 046, 049, 051, 054, 060A, 061, 064, 068, 070, 073, 074, 089, 106, 111, 113, 115B, 116A, 118, 119, 120, 124, 125A, 126, 131C, 133B

Hakkari 005, 008A, 008D, 013, 014, 025, 026, 027, 028B, 034, 048, 050, 058, 077, 085B, 099, 100, 112C, 125A, 125B, 128, 133A

Hatay 008C, 008D, 008E, 030, 043A, 043B, 044, 048, 052, 053, 057, 062, 064, 071, 081, 114B, 125A

Iğdır 003, 040, 043B, 088, 101, 114A, 117, 120

Kahramanmaraş 004, 008E, 016, 032, 044, 060B, 071, 079, 083, 114B, 132

Kars 007, 011, 029, 031A, 037, 046, 051, 061, 068, 082, 088, 096, 101, 103, 106, 116A, 117, 120, 129

Kilis 008E, 041, 055, 062, 064, 114B

Malatya 008B, 008D, 014, 023, 031A, 032, 059, 062, 065, 072A, 072C, 078, 079, 091, 095B, 105, 114B, 115B, 119, 123, 125B, 131D, 132

Mardin 008C, 008D, 008E, 014, 015A, 023, 035, 036, 041, 057, 058, 059, 060B, 062, 065, 066, 074, 095B, 108, 111, 114B, 114C, 115A, 115B, 116A, 120, 125A, 128, 130

Muş 026, 028A, 031B, 045, 049, 070, 074, 075, 077, 082, 085A, 088, 095A, 099, 101, 111, 115A, 119, 125B, 127, 129, 133B

Ordu 061, 063, 070, 074

Osmaniye 052, 055, 071, 132

Rize 031A, 075

Samsun 014, 019C, 027, 032, 040, 042, 044, 061, 062, 063, 064, 070, 073, 074, 084, 095B, 105, 106, 113, 118, 119, 123, 127

Sivas 008B, 008D, 008E, 010A, 014, 016, 018, 022, 023, 027, 031A, 032, 036, 037, 044, 045, 051, 056, 059, 062, 065, 073, 089, 091, 095B, 105, 111, 113, 115B, 118, 119, 122, 123, 132

Siirt 019B, 028B, 048, 074, 075, 077, 085A, 085B, 090, 092, 099, 108, 114A, 114B, 115A, 131B

Şanlıurfa 004, 008C, 008D, 008E, 014, 015A, 017, 032, 035, 038, 041, 043A, 043B, 048, 055, 057, 060B, 062, 064, 066, 071, 095A, 099, 101, 110, 114C, 115B, 116A, 123, 125A, 128, 130

Şırnak 008E, 014, 023, 028B, 041, 045, 055, 057, 058, 059, 060B, 074, 077, 078, 085A, 090, 092, 095B, 099, 105, 108, 110, 114A, 114B, 114C, 115A, 120, 123

Tokat 008D, 008E, 011, 012, 014, 016, 018, 019C, 027, 031A, 032, 036, 037, 044, 051, 056, 061, 062, 065, 089, 095B, 096, 105, 113, 118, 122, 123

Trabzon 001, 017, 018, 024, 025, 026, 028A, 031A, 033, 040, 046, 049, 051, 054, 060A, 061, 063, 064, 067, 070, 073, 074, 075, 078, 091, 092, 097, 103, 104A, 104B, 106, 111, 116A, 119, 120, 124, 125A, 126, 127, 132, 133B

Tunceli 031A, 039A, 072A, 078, 087, 112B, 115B, 115C, 131D

Van 003, 006, 012, 013, 019A, 019B, 021, 025, 026, 027, 028B, 028C, 031B, 037, 043A, 043B, 048, 049, 050, 070, 073, 075, 077, 078, 080, 082, 085A, 085B, 086, 088, 090, 099, 101, 108, 109, 111, 112C, 114A, 114B, 116A, 119, 120, 125A, 125B, 127, 128, 129, 131A, 131D, 133B

Ek: Seyyahların sayılarının illere göre coğrafi dağılımını gösterir harita

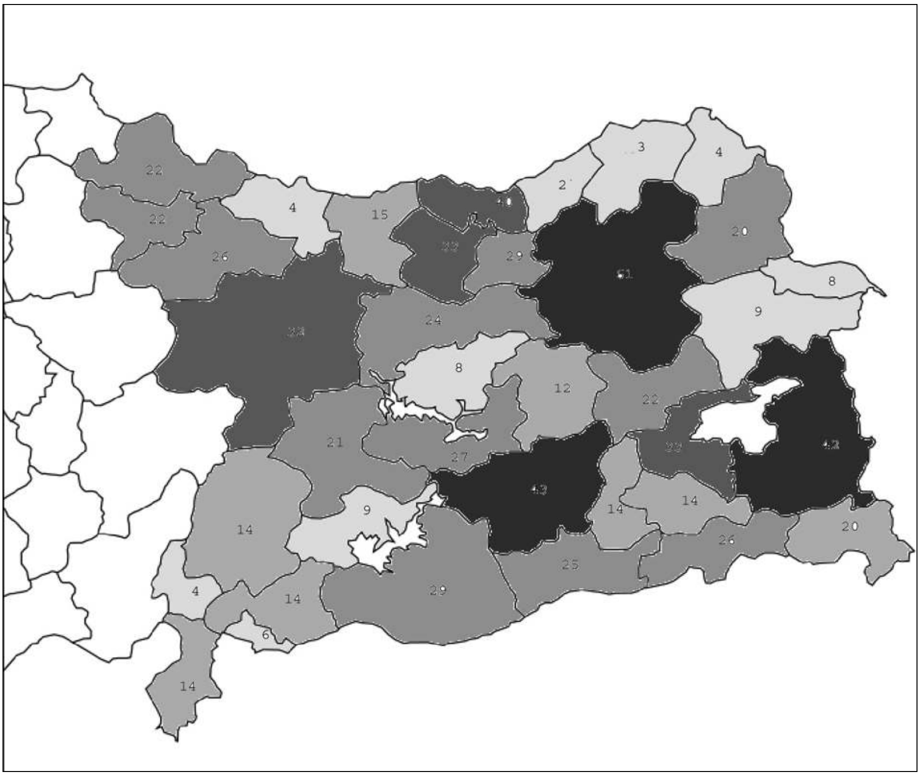

seyyah sayısı		21-30	
1-10		30-40	
11-20		41- >	

Öz: Bu makale, günümüz Türkiye'si Samsun'dan Hatay'a bir çizgi ile ayrıldığında doğuda kalan bölge olarak düşünebilecek Doğu Anadolu'ya 1800-1914 yılları arasında gelmiş olan seyyahların bir bibliyografisini hazırlama denemesidir. Kitaplar ve dergi yazıları bibliyografyaya dahil edilmedi ama gazete yazıları değerlendirme dışı bırakıldı. Benzer şekilde seyahatname özelliği taşımayan hatıratlar, misyoner dergilerindeki yazılar, yayınlanmamış seyahatnameler, büyük oranda dağcılık faaliyetlerini içerenler bibliyografyaya dahil edilmedi. Ayrıca İngilizce, Fransızca, Almanca ve İtalyanca dışındaki dillerdeki çalışmalar da çalışmaya dahil edilmedi. Toplam 132 yazar bibliyografyada yer aldı.

Anahtar sözcükler: Doğu Anadolu, 19. yüzyıl, Batılı seyyahlar, seyahatname, gezi yazısı

An Attempt at an Annotated Bibliography of Western Travellers in the Eastern Anatolia (1800-1914)

Abstract: This article is an attempt at an annotated bibliography of Western travelers between 1800-1914 in the Eastern Anatolia. In the article, the Eastern Anatolia is defined as the part which is located at the east of the imaginary vertical line between Samsun and Hatay, from the north to the south of today's Turkey. Books and magazine articles are included in the bibliography, but newspaper articles are excluded. In a similar vein, memories not bearing the quality of a travel book, articles published in missionary magazines, unpublished travel book manuscripts, book and articles mostly dealing with the issue of alpinism are not included into the bibliography. Only the works published in English, French, German and Italian take place in the study. In total, 132 authors are mentioned in the study.

Keywords: Eastern Anatolia, 19th century, Western travelers, travel books, travel articles

Kitap Tanıtımı…

Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemleri Anadolu Florası Çalışmalarının Öncülerinden Kurt Krause'nin Nadir Bir Bibliyografyası

Barış ÖZÜDOĞRU*

Türkiye bitkileri üzerine önemli araştırmalar yapan yabancı araştırmacılardan birisi olan Prof. Dr. Kurt Krause, 1883 yılında Berlin'de dünyaya gelmiştir. 1905 yılında asistan olarak göreve başladığı Berlin Üniversitesi Botanik Müzesi'nin 1918 yılında kuratörü olan Krause, kariyerinin ilk yıllarında *Araceae* (Yılanyastığıgiller) familyası üzerine çalışmalar yapmış ve Adolf Engler'in abide eseri *Das Pflanzenreich* (1913) için bu familyadan *Philodendron* cinsinin taksonomik revizyonunu hazırlamıştır. 1914 yılından itibaren Anadolu Florası ile ilgilenmeye başlayan Krause, bu tarihten itibaren 1932 yılına kadar Anadolu'yu yedi kez ziyaret etmiş ve Anadolu'nun Doğu ile Güneydoğu bölgeleri dışında kalan kısımlarında botanik gezileri yapmıştır. 1933 yılında ise Ankara'da yeni kurulan Ziraat Vekaleti'ne bağlı Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde botanik profesörü ve Botanik Enstitüsü direktörü olarak göreve başlamış ve Türkiye'den ayrıldığı 1939 yılına kadar bu görevleri sürdürmüştür.

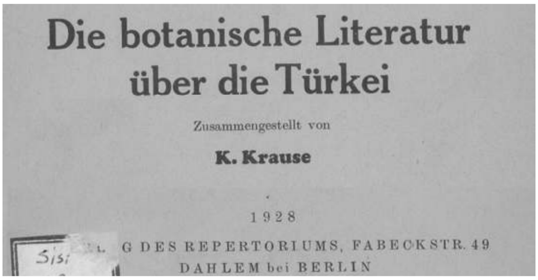
Die botanische Literatur über die Türkei

Zusammengestellt von

K. Krause

1928

…G DES REPERTORIUMS, FABECKSTR. 49
DAHLEM bei BERLIN

Türkiye'de kaldığı bu süre zarfında gerek öğren-

* Hacettepe Üniversitesi Biyoloji Bölümü, Botanik ABD / barisozudogru@gmail.com

cileri gerekse de asistanlarıyla başta Ankara olmak üzere ülkenin değişik kısımlarından örnekler toplayan Krause'nin bu örnekleri Yüksek Ziraat Enstitüsü içerisinde bulunan ve kurucusu olduğu *Herbarium Turcicum* adını verilen herbaryuma yerleştirimiştir. 1952 yılında Fen Fakültesi'ne devredilen *Herbaryum Turcicum* da bulunan koleksiyon halen Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Herbaryumu (ANK) içerisinde muhafaza edilmektedir.

Krause'nin Türkiye'de gerçekleştirdiği botanik gezilerine ait yaklaşık 5600 örnek halen ANK içerisinde muhafaza edilmekle beraber bunların eş örnekleri Krause tarafından Berlin Üniversitesi Botanik Müzesi'ne verilmiş, fakat 1943 yılında Müttefik kuvvetler tarafından Berlin'de gerçekleştirilen bombardımanlar sonucunda bu koleksiyon tamamen yok olmuştur. Bunun dışında az sayıda olmakla beraber Amerika Birleşik Devletleri'nde Arnold Arboretum'u herbaryumu (A) ve California Üniversitesi'nin herbaryumununda (UC) örnekleri bulunmaktadır.

Adına *Verbascum krauseanum* Murb., *Aristolochia krausei* P. H. Davis. gibi bazı Türkiye bitkilerinin ismi verilen Krause, Anadolu Florası ve vejetasyonu ile ilgili olarak 34 eser kaleme almıştır.

Bunlar arasında, bu yazının konusunu oluşturan "Die Botanische Literatür über die Turkei" Krause üzerine yazılan ve bütün eserlerinin verildiği oldukça detaylı özgeçmişlerde bile atlanmış olması itibariyle ilginç bir bibliyografik eserdir. Krause, hazırladığı bu bibliyografide 1717-1926 tarihleri arasında Anadolu Florası üzerine yapılmış olan toplamda 231 eserin listesini sunmuştur. Kitap, kitap bölümü ve bilimsel makalelerden oluşan bu eserler incelendiğinde en eski tarihli olanın Tournefort'un meşhur seyahatnamesi "Relation d'un voyage du Levant fait par l'ordre du Roi" (1717) ve en yeni tarihli olanın da Bernhard'ın "Forstliches aus der Turkei" (1926) adlı çalışması olduğu görünür. Çoğunluğu Almanca ve Latince dillerinde kaleme alınmış bu eserler arasında az da olsa İngilizce ve Fransızca olanlar da bulunmaktadır. Eserler incelendiğinde az sayıda kriptogamlar, yani tohumsuz bitkilerle ilgili çalışmalar bulunmakla beraber –örneğin *Phytoplankton aus Kleinasien* (Brunthaler, 1903)– eserlerin çoğunluğunun fanerogamlar, yani tohumlu bitkilerle ilgili olduğu görülmektedir. Eserler; yeni tür yayınları, taksonomik revizyonlar, floristik listeler, belirli türlerin yayılışı ile ilgili makaleler gibi botaniğin farklı alanlarına hitap etmektedir. Bu eserler arasında Krause kendisine ait olan ve o tarihe kadar yayınladığı 12 çalışmayı da listelemektedir. Türkiye üzerine botanik araştırmaların tarihini konu alan herhangi bir çalışmada adı geçmeyen bu hacmi küçük ama değeri büyük bibliyografyanın alana ilişkin önemli bir eksiği dolduracağını söylemek yanlış olmayacaktır.

Kaynaklar

Baytop, A. 2010, "Plant collectors in Anatolia (Turkey)", *Phytologia Balcanica*, 16(2): 203.

Baytop, A. "Prof. Kurt Krause'nin (1883-1963) Türkiye Florası ile İlgili Gezileri ve Yayınları", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları, c. IX, S. 1-2, 2007-2008, s. 171-182.*

http://plants.jstor.org/stable/10.5555/al.ap.person.bm000374855

K. Krause, Die botanische Literatur über die Türkei.

Die botanische Literatur über die Türkei ist leider sehr zerstreut und überdies in manchen Arbeiten nur schwer zugänglich. Unter diesem Übelstande leiden besonders alle die, welche im Lande selbst, sei es als Landwirte, Forstleute, Lehrer oder in anderer Stellung mit der Pflanzenwelt zu tun haben und sich meist nur schwer oder überhaupt gar nicht über diese unterrichten können. Diesem Mangel wenigstens teilweise abzuhelfen ist die folgende Übersicht bestimmt. Ihre Drucklegung erfolgte mit Hilfe einer finanziellen Beihilfe, für die ich Herrn Staatsrat Mehmed Sureya Bey zu Dank verpflichtet bin. Einige der in ihr enthaltenen Titel verdanke ich Herrn H. Wolff in Berlin.

Adamovic, L. Die pflanzengeographische Stellung und Gliederung der Balkanhalbinsel. — Denkschr. d. kais. Akad. d. Wiss., Math.-Naturw. Kl. Wien LXXX (1907), p. 405—495, 3 Karten.

Alboff, N. Verzeichnis der im Jahre 1891 im Vilajet von Trapezunt gesammelten Pflanzen. — Acta Horti Petropol. XIII (1893), p. 107—120.

Alboff, N. Botanische Exkursion in Lasistan. — Denkschr. kaukas. Abt. Russ. Geograph. Ges. Tiflis XV (1893).

Andrasovszky, J. Vorläufiger Bericht über die im Jahre 1911 in den Steppen Kleinasiens ausgeführte Reise. — Bot. Közlem. XI (1912), p. 57—64.

Andrasovszky, J. Adatok Galatia et Lycaonia florahoz. [Additamenta ad floram Galaticam et Lycaonicam.] — Budapest (1914), 106 pp.

Ascherson, P. Über das Vorkommen von *Posidonia oceanica* an der asiatischen Küste. — Sitzungsber. d. Ges. Naturf. Freunde zu Berlin (1879), p. 81.

Ascherson, P. Verzeichnis der bis jetzt aus der Troas bekannten Pflanzen. — H. Schliemann, Ilios, Stadt und Land der Trojaner, Leipzig (1880), p. 791—800.

Ascherson, P. Beitrag zur Flora des nordwestlichen Kleinasiens. — Jahrb. d. kgl. Bot. Gartens u. Museums zu Berlin II (1883), p. 339—365.

Aucher-Eloy. Relations de voyages en Orient de 1830 à 1838. — Paris, Roret (1843), 775 pp., 1 Karte.

Aznavour, G. V. Notes sur la flore des environs de Constantinople. — Bull. Soc. Bot. France XLIV (1897), p. 164—177.

Aznavour, G. V. Nouvelles contributions à la flore de Constantinople. — Bull. Soc. Bot. France XLVI (1899), p. 135—153.

Aznavour, G. V. Enumération d'espèces nouvelles pour la flore de Constantinople, accompagnée de notes sur quelques plantes peu connues ou insuffisamment décrites qui se rencontrent à l'état spontané aux environs de cette ville. — Magyar Bot. Lapok I (1902), p. 293—304; II (1903), p. 137—144; III (1904), p. 2—9; V (1906), p. 159—169; X (1911), p. 10—22.

Aznavour, G. V. Un *Symphytum* nouveau. — Bull. Herb. Boissier, 2. Sér., III (1903), p. 588—589.

Aznavour, G. V. Un *Linum* nouveau d'Anatolie. — Bull. Herb. Boissier, 2. sér. VII (1907), p. 314.

Aznavour, G. V. Deux plantes nouvelles de la flore constantinopolitaine. — Magyar Bot. Lapok VI (1907), p. 7—11.

Aznavour, G. V. Un nouveau *Merendera* d'Anatolie. — Bull. Herb. Boiss., 2. sér. VIII (1908), p. 248—250.

Aznavour, G. V. Species et varietates nonnullae novae e flora *Phrygia*. — Fedde, Repert. spec. nov. (1908), p. 166—169.

Aznavour, G. V. Une plante nouvelle d'Anatolie. — Fedde, Repert. spec. nov. XI (1912), p. 397—398.

Aznavour, G. V. Une graminée nouvelle de la flore constantinopolitaine. — Magyar Bot. Lapok X (1911), p. 272—278, 1 Taf.

Aznavour, G. V. Nouveaux matériaux pour la flore de Constantinople. — Magyar Bot. Lapok XII (1913), p. 156—185.

Aznavour, G. V. Excursions botaniques du Dr. B. V. D. Post au mont Ararat et aux environs de Rizé. — Magyar Bot. Lapok XVII (1918), p. 9—26.

Baker, J. G. On a new species of *Sedum* discovered by the late John Stuart Mill in Asia minor. — Journ. of Bot. (1875), p. 236—237.

Baker, J. G. On a new *Xiphion* and *Crocus* from the Cilician Taurus. — Journ. of Bot. (1876), p. 265—266.

Baker, J. G. *Tulipa Sintenisii* Baker n. sp. — Gard. Chron. IX (1891), p. 330.

Baker, J. G. *Tulipa Sprengeri* Baker n. sp., Amasia. — Gard. Chron. XV (1894), p. 716.

Balansa, B. Catalogue des graminées du Lazistan, précédé de quelques considérations sur la végétation de cette contrée. — Bull. Soc. Bot. France (1873), p. 330—334; (1874), p. 10—19.

Banse, E. Floren- und Wirtschaftskarte der Türkei, 1 : 5 000 000, ausgeführt in 6 Farben. Braunschweig,Westermann (1916).

Banse, E. Die Türkei. — Braunschweig, Westermann (1916), 454 pp., illustr.

Barbey, W. Herborisations au Levant. — Lausanne (1882).

Barbey, W. Lydie, Lycie, Carie. Etudes botaniques. — Lausanne 1890.

Becker, W. Ergebnisse einer Revision der Violeen des Herbars Barbey-Boissier. — Bull. Herb. Boissier, 2. sér. II (1902), p. 852.

Becker, W. *Viola splendida* et *Viola Sieheana*. — Bull. Herb. Boissier, 2. sér. II (1902), p. 750—752.

Béguinot, A. Contribuzione alla flora estivo-autumnale dell' isola di Prinkipo, Mare di Marmara. — Bull. Soc. Bot. Ital., Firenze (1912), p. 214—223.

Béguinot, A. Clima e vegetazione nei paesi dell' Asia anteriore e nell' Egitto. — Archivo Bot. sist. Modena I (1925), p. 265 bis 286.

Béguinot, A. e Diratzouyan, N. Contributo alla Flora dell' Armenia. — Venezia (1912), 120 pp., 12 Taf.

Bernhard, R. Forstliches aus der Türkei. — D. Deutsche Forstwirt IX (1927), p. 329—330, 333—335.

Boissier, Ed. Flora Orientalis, sive enumeratio plantarum in Oriente, a Graecia et Aegypto ad Indiae fines hucusque cognitarum. — Genf u. Basel, I (1867), 1017 pp.; II (1872), 1159 pp.; III (1875), 1033 pp.; IV (1875—1879), 1276 pp.; V (1882—1884), 868 pp.; Supplementum (1888), 466 pp.

Boissier, Ed. Diagnoses plantarum orientalium. 3 vol. — Genf (1842—1859).

Boissier, Ed. Plantae Aucherianae Orientales enumeratae cum novarum specierum descriptione. — Annales d. Scienc. nat. sér. 2, XVI (1841), p. 347—377; XVII (1842), p. 49—50, 150—205, 381 bis 390.)

Boissier, Ed. Plantae Aucherianae adjunctis nonnullis e regionibus mediterraneis et orientalibus aliis cum novarum specierum descriptione. — Annal. d. Scienc. nat. sér. 3, I (1844), p. 120—151, 297—349; II (1845), p. 46—96.

Boissier, Ed. Plantes nouvelles recueillies par M. P. de Tchihatcheff en Asie Mineure et décrites pendant l'année 1854. — Annal. d. Scienc. nat. sér. 4, II, p. 243—255.

Boissier, Ed. Plantarum orientalium novarum decas prima ex Florae Orientalis volumine tertio mox exituro excerpta. — Genf, Decas prima (1875), 8 pp.; decas secunda (1875), 9 pp.

Boissieu, de. Quelques notes sur la flore de l'Orient. — Bull. Soc. Bot. France XXXIII (1896), p. 283—290.

Bornmüller, J. *Phlomis Russeliana* Lay und *Ph. Samia* L. — Österr. Bot. Zeitschr. XLII (1892), p. 113—116.

Bornmüller, J. *Alkanna Haussknechtii* Bornm. spec. nov. — Österr. Bot. Zeitschr. XLIV (1894), p. 16—17.

Bornmüller, J. Funde aus dem südlichen Phrygien. — Mitt. Thüring. Bot. Ver. XIII—XIV (1899), p. 129.

Bornmüller, J. *Hypericum pumilio, Cerasus hyppophacides, Sedum rhodanthum,* drei neue Arten aus dem östlichen Anatolien. — Österr. Bot. Zeitschr. XLIX (1899), p. 14—17.

Bornmüller, J. Ein Maiausflug in den Wald von Belgrad bei Konstantinopel. — Mitt. Thüring. Bot. Ver. XV (1900), p. 29 bis 35.

Bornmüller, J. Ein Beitrag zur Kenntnis der Orobanchenflora Vorderasiens. — Bull. Herb. Boissier, 2. Sér., IV (1904), p. 673 bis 687.

Bornmüller, J. Novitiae Florae Orientalis. — Mitt. Thüring. Bot. Ver., N. F., XX (1904—1905), p. 1—51; XXII (1907), p. 42—52; XXIII (1908), p. 1—27; XXVII (1910), p. 88—90.

Bornmüller, J. Papilionacearum species quaedam novae e flora Phrygiae. — Fedde, Repert. spec. nov. III (1906), p. 129—132.

Bornmüller, J. Über eine neue *Serratula*-Art der anatolischen Flora. — Bull. Herb. Boissier, 2. sér. VI (1906), p. 233—234.

Bornmüller, J. *Centaurea amasiensis* Bornm. Florae Anatoliae species indescripta nova. — Fedde, Repert. spec. nov. III (1906), p. 54—55.

Bornmüller, J. *Galium Dieckii* Bornm., eine neue Art der Sektion *Eugalium-Chromogalia* aus der Flora des Cilicischen Taurus. — Fedde, Repert. spec. nov. IV (1907), p. 267—268.

Bornmüller, J. Florula Lydiae. — Mitt. Thüring. Bot. Ver., Neue Folge, XXIV (1908), p. 1—140.

Bornmüller, J. Ergebnisse einer im Juni des Jahres 1899 nach dem Sultan Dagh in Phrygien unternommenen botanischen Reise. — Beih. Bot. Centralbl., 2. Abt., XXIV (1909), p. 440 bis 503.

Bornmüller, J. *Allium trilophostemon* Bornm., eine der Sektion *Melanocrommyon* angehörende neue Art der Flora Kleinasiens. — Fedde, Repert. spec. nov. X (1911), p. 238—239.

Bornmüller, J. Über einige unbeschriebene *Aethionema*-Arten der orientalischen Flora. — Fedde, Repert. spec. nov. X (1911), p. 174—176.

Bornmüller, J. Iter persico-turcicum 1892—1893. — Beih. Bot. Centralbl. 2, XXVIII (1911), p. 89—171.

Bornmüller, J. Einige neue Arten der vorderasiatischen Flora. — Fedde, Repert. spec. nov. X (1912), p. 468—472.

Bornmüller, J. *Veronica Sintenisii* Hausskn., eine noch unbeschriebene Art aus Kleinasien. — Fedde, Repert. spec. nov. X (1912), p. 422.

Bornmüller, J. *Echinops nitens* Bornm. e flora Kurdestaniae turcicae. — Fedde, Repert. spec. nov. XIII (1913), p. 7—8.

Bornmüller, J. Revisionsergebnisse einiger orientalischer und zentralasiatischer Arten der Gattung *Echinops*. — Beih. Bot. Centralbl., 2. Abt. XXXVI (1918), p. 200—228.

Bornmüller, J. Kleiner Beitrag zur Kenntnis der Flora des Steppengebietes am oberen Euphrat sowie Nord-Syriens. — Beih. Bot. Centralbl., 2. Abt., XXXVIII (1921), p. 431—457.

Bornmüller, J. et **Beauverd.** *Onopordon Carduchorum* spec. nov. — Bull. Soc. Bot. Genève VI (1914), p. 9—10, 150—151.

Briquet, J. *Labiatae* novae in Asia media atque Persia ab Ove Paulsen collectae. — Fedde, Repert. spec. nov. VI (1908), p. 65 bis 73.

Briquet, J. *Labiatae* Asiae minoris et Persiae. — Bot. Tidskrift XXVIII (1907), p. 23.

Brunner, S. Ausflug über Konstantinopel nach Taurien im Sommer 1831. — St. Gallen u. Bern (1835), 353 pp.

Brunnthaler, J. Phytoplankton aus Kleinasien. — Sitzungsber. d. Kais. Akad. d. Wiss. Wien, Math.-Naturw. Kl. CXII (1903), 1. Abt.

Burk, K. Die Walloneneichen in ihrer pflanzen- und wirtschaftsgeographischen Bedeutung. — Jahrbuch d. Nassauischen Ver. f. Naturkunde, Wiesbaden, LXVI (1913), 52 pp., 1 Karte.

Buxbaum. Plantarum minus cognitarum centuriae, complectens plantas circa Byzantium et in Oriente observatas. Petropolis, Centuria I (1728), 48 pp., 65 Taf.; Centuria II (1728), 46 pp., 50 Taf.; Centuria III (1729), 42 pp., 74 Taf.; Centuria IV (1733), 40 pp., 66 Taf.; Centuria V (1740), 48 pp., 21 Taf.

Camus, E. G. Monographie des Orchidées de l'Europe, de l'Afrique septentrionale, de l'Asie Mineure et des provinces russes transcaucasiennes. — Paris 1908, 484 pp., 32 Taf.

Celakovsky, L. Neue *Thymi* aus Sintenis Iter trojanum. — Flora XLVII (1884), p. 533.

Celakovsky, L. Über einige verkannte orientalische *Carthamus*-Arten. — Sitzungsber. d. kgl. böhm. Ges. d. Wiss., Math.-Naturw. Kl. (1885) [1886], p. 1—47.

Celakovsky, L. Über einige orientalische Pflanzenarten. — Österr. Bot. Zeitschr. XXXVIII (1888), p. 6—10, p. 44—48, 83—86.

Chemineau. Les richesses forestières de la Turquie. — Génie Civil Ottoman I (1911), 7 pp.

Christ, H. Über das Vorkommen des Buchsbaums, *Buxus sempervirens*, in der Schweiz und weiterhin durch Europa und Vorderasien. — Verh. Naturf. Ges. Basel XXIV (1913), p. 46—123.

Clementi, G. Sertulum orientale seu recensio plantarum in Olympo Bithynico, in agro Byzantino et hellenico nonnullisque aliis Orientis regionibus annis 1849—50 collectarum. — Turino (1855), 103 pp., 8 Taf.

Crépin, Fr. Observations sur les roses décrites dans le „Supplementum florae orientalis" de Boissier. — Bull. Soc. Bot. Belg. XXVII (1888), p. 97—113.

Crépin, Fr. Les roses récoltées par M. Paul Sintenis dans l'Arménie turque en 1889. — Bull. Soc. Bot. Belg. XXIX, 2 (1891), p. 6—16.

Crépin, Fr. Les roses recueillies en Anatolie (1890 et 1892) et dans l'Arménie turque (1890) par M. M. Paul Sintenis et J. Bornmüller. — Bull. Herb. Boissier I (1893), p. 159—166.

Crépin, Fr. La distribution géographique du *Rosa phoenicea* Boissier. — Bull. Soc. Bot. Belg. XXXI (1893), p. 57—61.

Cuinet. La Turquie d'Asie. Géographie, administration, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure, 4 vol., Paris (1892—1895).

Davidoff, B. Sur la flore de la Thrace Orientale. — Cpicanieto na Bulgarsk. Akad. na naukitje XII (1915) p. 61—126.

Degen, A. v. Bemerkungen über einige orientalische Pflanzenarten. — Österr. Bot. Zeitschr. XLI (1891), p. 153—154, 194—195, 231—232; XLII (1892), p. 365—366, 401—403; XLVIII (1898), p. 105—108, 121—124.

Degen, A. v. *Malabaila obtusifolia* (Sibth. Sm.) Boiss. und einige Notizen zur Strandflora des Schwarzen Meeres. — Österr. Bot. Zeitschr. XLV (1895), p. 67—68.

Delile, A. Sur une flore byzantine manuscrite, rapportée de Constantinople. — In Andrassy, Voyage à l'embouchure de la mer noire. Paris (1818), p. 281—283.

Dingler, H. Beiträge zur orientalischen Flora. — Flora (1881), Nr. 24, p. 1—3.

Dingler, H. Umriß der Vegetationsverhältnisse des westlichen Innerbithynien. — In Naumann ,,Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat", München u. Leipzig (1893), p. 471—475.

Diratzouyan, N. Flora Armeniaca et Herbarium Armeniacum. Nota preliminare. — Bazmavep, Rivista Armena (1909), p. 49 bis 59.

Dutemple. En Turquie d'Asie. Notes de voyage en Anatolie. — Paris (1883), 318 pp.

Eckard, W. R. Ist der Anbau der Korkeiche in Kleinasien ausgeschlossen? — Petermanns Mitteil. LXIII (1917), p. 173.

Eggers. Botanische Beobachtungen auf meiner Reise nach dem Orient 1899. — Allg. Bot. Zeitschr. VI (1900), p. 101—103, 128 bis 132.

Emmanuel, E. Etude comparative sur les plantes dessinées dans le Codex Constantinopolitanus de Dioscoride. — Travail exécuté dans l'institut de l'université de Berne et l'Herbier Boissier à Chambésy près Genève (1911), 15 pp.

Endlich, R. Die Baumwollexpertise nach Smyrna. — Beih. z. Tropenpflanzer III (1902), Nr. 21, p. 121—154.

Endriss, W. Das Pflanzenleben der Bithynischen Halbinsel. — Beih. Bot. Centralbl., 2. Abt. (1921), p. 399—409, 1 Karte.

Fahringer, J. Eine wissenschaftliche Studienreise nach der europäischen Türkei und nach Kleinasien. — Jahresber. d. k. k. zweiten deutschen Staats-Oberrealschule in Brünn (1912/13), p. 3—42.

Fenzl. Illustrationes et descriptiones plantarum novarum Syriae et Tauri occidentalis. — Stuttgart, Schweizerbart (1843), 84 pp., 20 Taf.

Fenzl. Pugillus plantarum Syriae et Tauri occidentalis. — Wien (1842), 18 pp.

Fenzl. Diagnoses plantarum orientalium et observationes botanicae. — Paris (1860), 71 pp.

Fesca, M. Anatolia. Über die landwirtschaftlichen Verhältnisse. — Beih. z. Tropenpflanzer III (1902), Nr. 1, 35 pp.

Fish, D. S. The park and gardens of Yildiz, Constantinople. — Journ. Roy. Hort. Soc. London XXXVI, 1 (1910), p. 108 bis 111, 1 Taf.

Fitzner, R. Anatolien. Wirtschaftsgeographie. — Berlin (1902), 120 pp.

Forbes, Edw. and **Spratt, T. A. B.** Travels in Lycia, Milyas and the Cibyratis. — London (1847).

Formanek. Beitrag zur Flora des Balkans, des Bosporus und Kleinasiens. — Verh. Naturf. Ver. in Brünn XXIX (1891).

Forskal, P. Flora Constantinopolitana. — In Flora Aegyptiaco-Arabica, Kopenhagen (1775), p. XV—XXXVI.

Forti, A. Appunti algologici per l'Anatolia. — Nuova Notarisia XVI (1905).

Freyn, J. Phytographische Notizen insbesondere aus dem Mittelmeergebiete. — Flora (1884), p. 677—686; (1885), p. 4—14, 17—31, 91—97.

Freyn, J. Beitrag zur Flora von Syrien und des cilicischen Taurus. — Deutsche Bot. Monatsschr. VI (1888), p. 81—87.

Freyn, J. *Colchicum Bornmülleri* spec. nov. und Biologisches über dieselbe. — Ber. Deutsch. Bot. Ges. VII (1889), p. 319—321.

Freyn, J. Plantae novae Orientales. — Österr. Bot. Zeitschr. XL (1890), p. 399—404; XLI (1891), p. 9—12, 54—60, 361—366, 404—408; XLII (1892), p. 8—14, 46—50, 80—84, 120—124, 165—170, 204—208, 235—242, 266—271, 341—349, 375—379; XLIII (1893), p. 372—377, 413—420; XLIV (1894), p. 27—29, 61—67, 98—103, 144—148, 217—220, 257—265, 294—298, 324—327, 391—394.

Freyn, J. Über neue und bemerkenswerte orientalische Pflanzenarten. — Bull. Herb. Boissier, 1. Sér. III (1895), p. 466—478; IV (1896), p. 42—57, 134—144, 178—200; V (1897), p. 579—626, 781—803; 2. Sér. I (1901), p. 245—289; II (1902), p. 833—851, 897—917.

Freyn, J. Über neue und bemerkenswerte orientalische Pflanzenarten. *Hieracium* grex *Andryaloidearum* orientalium. — Bull. Herb. Boissier III (1895), p. 497—511.

Freyn, J. Über neue und bemerkenswerte orientalische Pflanzenarten. — Mém. de l'herb. Boissier, Nr. 13, 1900, 37 pp.

Fritsch, K. Beitrag zur Flora von Konstantinopel. — Denkschriften Kais. Akad. Wiss. Wien (1899).

Galinet. Etude sur les richesses forestières en Orient. Extrait du Bulletin de la Chambre de Commerce française avec l'autorisation de l'auteur. — Génie Civil Ottoman III (1913), p. 120—123, 131 bis 133.

Goltz, Freih. v. d. Anatolische Ausflüge. Berlin, 460 pp.

Grisebach, A. Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839. — Göttingen (1841).

Grisebach, A. Spicilegium florae rumelicae et bithynicae. — Braunschweig (1843—1845).

Grothe, H. Meine Vorderasienexpedition. — 2 Bd. Leipzig (1912), 318 pp.

Hampe, E. Revision der durch Herrn Dr. Frivaldsky von Frivald in Pest verteilten getrockneten Pflanzen aus der Türkei. — Flora oder Allg. Bot. Ztg. (1837), Nr. 15, p. 225—234.

Handel-Mazetti, H. Freih. v. Bericht über die im Sommer 1907 durchgeführte botanische Reise in den pontischen Randgebirgen im Sandschak Trapezunt. — 13. Jahresber. d. naturwiss. Orientver. f. d. Jahr 1907.

Handel-Mazetti, H. Freih. v. Ergebnisse einer botanischen Reise in das pontische Randgebirge im Sandschak Trapezunt. — Ann. d. k. k. Naturhist. Hofmus. Wien XXIII (1909), p. 6—212, 8 Taf.

Handel-Mazetti, H. Freih. v. Revision der balkanischen und vorderasiatischen *Onobrychis*-Arten aus der Sektion *Eubrychis*. — Österr. Bot. Zeitschr. LIX (1909), p. 369—378, 424—430, 479—488; LX (1910), p. 5—12, 64—71.

Handel-Mazetti, H. Freih. v. Reisebilder aus Mesopotamien und Kurdistan. II. Durch Kurdistan. — Deutsche Rundschau f. Geographie XXXIII (1911), p. 312—331, 401—419, illustr.

Handel-Mazetti, H. Freih. v. Neues aus den pontischen Randgebirgen im Sandschak Trapezunt. — Fedde, Repert. spec. nov. X (1912), p. 397—402.

Handel-Mazetti, H. Freih. v. *Pteridophyta* und *Anthophyta* aus Mesopotamien und Kurdistan sowie Syrien und Prinkipo. — Annal. d. k. k. Naturhist. Hofmus. Wien XXVI (1912), p. 120—154.

Handel-Mazetti, H. Freih. v. *Pentapleura*, novum genus Labiatarum ex Oriente. — Österr. Bot. Zeitschr. LXIII (1913), p. 225—226.

Handel-Mazetti, H. Freih. v. Über die Begriffe Wüste, Steppe und Pußta im Orient. — Verh. Ges. Deutsch. Naturf. u. Ärzte, 85.Vers., Wien (1913) [1914], II, p. 651—653.

Handel-Mazetti, H. Freih. v. Die Vegetationsverhältnisse von Mesopotamien und Kurdistan. — Annal. k. k. Naturhist. Hofmus. Wien XXVIII (1914), p. 48—111, 6 Taf.

Handel-Mazetti, H. Freih. v. Beiträge zur Kenntnis der orientalischen Flora. — Verh. k. k. Zool.-Bot. Ges. Wien LXIV (1912), p. 309—321.

Handel-Mazetti, H. Freih. v. Die biovulaten *Haplophyllum*-Arten der Türkei. Nebst Bemerkungen über jene des übrigen Orients. — Verh. k. k. Zool.-Bot. Ges. Wien LXIII (1913), p. 26—55, 2 Fig.

Haussknecht, C. Referat über die auf der Frühjahrshauptversammlung in Rudolfstadt 1890 vorgelegten und besprochenen Pflanzen. — Mitt. d. Bot. Ver. f. Gesamt-Thüringen (1890), p. 10—23.

Haussknecht, C. Drei neue Cruciferengattungen der orientalischen Flora. — Mitt. d. Thüring. Bot. Ver., Neue Folge XI (1897), p. 68—76.

Hayek, A. v. Plantae Sieheanae. — Annal. k. k. Naturhist. Hofmus. Wien XXVIII (1914), p. 150—188, 4 Taf.

Hayek, A. v. Pontische und pannonische Flora. — Österr. Bot. Zeitschr. LXXII (1923), p. 231—235.

Hayek, A. v. Plantae novae orientales. — Fedde, Repert. spec. nov. XIX (1924), p. 333—335; XXIII (1926), p. 272.

Helder, A. Einiges über die Vegetationsverhältnisse Pamphyliens. — Österr. Bot. Zeitschr. XXXV (1885), p. 428—432.

Hermann. Anatolische Landwirtschaft auf Grund sechsjähriger Erfahrung dargestellt. — Leipzig (1900), 141 pp.

Holmboe, Jens. List of plants from Armenia and Trebizond collected by M. Holmboe. — Bergens Museums Aarbog 1907, Nr. 13 (1908), p. 1—8.

Joret, Ch. Les plantes dans l'antiquité et au Moyen Age. I. Partie. Les plantes dans l'Orient classique. — Paris, E. Bouillon (1897).

Juratzka und **Milde.** Beitrag zur Moosflora des Orients. — Verh. k. k. Zool.-Bot. Ges. Wien (1870), p. 589.

Kannenberg, K. Kleinasiens Naturschätze, seine wichtigsten Tiere, Kulturpflanzen und Mineralschätze vom wirtschaftlichen und kulturgeschichtlichen Standpunkt. Mit Beiträgen von Schäffer und Abbildungen von Anton, Prittwitz u. Gaffron, Schäffer und Kannenberg. — Berlin, Gebrüder Borntraeger (1897), XII u .278 pp., 31 Taf., 2 Pläne.

Keller, R. Neue Standorte und Formen orientalischer Potentillen. — Engl. Bot. Jahrb. XIV (1892), p. 495—516.

Koch, C. Wanderungen im Orient 1843—1844. — Weimar, I (1846), 450 pp.; II (1846), 468 pp.; III (1847), 518 pp.

Koch, C. Beiträge zu einer Flora des Orients. — Linnaea XXI (1848), p. 289—443, 609—736; XXII (1849), p. 177—338, 597—752; XXIII (1850), p. 577—713; XXIV (1851), p. 305—480.

Kotschy, Th. Reise in den cilicischen Taurus über Tarsus. — Gotha (1858), 443 pp.

Kotschy, Th. Reise nach Cypern und Kleinasien. — Petermanns Mitt., Gotha, X (1862).

Kotschy, Th. Die Eichen Europas und des Orients. — Wien und Ollmütz (Ed. Hölzel) (1858—1862), 40 Taf. mit Text.

Krause, K. Über die Vegetationsverhältnisse des Ararat in Hoch-Armenien. — Verh. Bot. Ver. Prov. Brandenburg LIV (1913), p. 27—33.

Krause, K. Die floristischen Beziehungen des Ararat-gebietes. — Engl. Bot. Jahrb. LII (1914), Beibl. Nr. 115, p. 26—41.

Krause, K. Über die Vegetationsverhältnisse des westlichen und mittleren Kleinasiens. — Engl. Bot. Jahrb. LIII (1915), Beibl. Nr. 116, p. 284—313, 3 Taf.

Krause, K. Die Duftstoffpflanzen Kleinasiens. — Deutsche Parfümerie-Zeitung III (1916), p. 273, 299, 314.

Krause, K. Die Wälder Kleinasiens. — Arch. f. Wirtschaftsforschung im Orient III (1917), p. 161—201.

Krause, K. Über türkische Gärten und Gartenwirtschaft. — Arch. f. Wirtschaftsforschung im Orient IV (1919), p. 443—453.

Krause, K. Waldverwüstung im Orient. — Naturwiss. XIII (1925), p. 834—836.

Krause, K. Rosenölindustrie und Duftpflanzen im südwestlichen Kleinasien. — Berichte von Schimmel, Leipzig (1926), p. 1—4.

Krause, K. Über den giftigen Honig des pontischen Kleinasiens. — Naturwiss. XIV (1926), p. 976—978.

Krause, K. Über die Verbreitung der Pinie in Kleinasien. — Mitt. Deutsch. Dendrolog. Ges. XXXVII (1926), p. 271—275.

Krause, K. Über die Heimat der Kirsche und ihr Vorkommen im pontischen Kleinasien. — Naturwiss. XV (1927), p. 425 bis 428.

Krause, K. Beiträge zur Flora Kleinasiens. — Fedde, Repert. spec. nov. XXII (1926), p. 293—303; XXIV (1927), p. 37—48.

Leonhard, R. Paphlagonia. Reisen und Forschungen im nördlichen Kleinasien. — Berlin, E. Reimer (1915), XIV u. 401 pp., 37 Taf., 2 Karten.

Léveillé, H. et **Vaniot, E.** Renonculacées et Oenothéracées d'Orient. — Bull. de l'Acad. intern. de Géographie botanique XII (1903), p. 567.

Malinovsky. Une nouvelle espèce de *Crucianella* du Kurdistan. — Bull. Herb. Boissier, 2. sèr. VIII (1908), p. 623—624.

Marinovich, D. N. Des forêts en Anatolie. — Génie Civil Ottoman IV (1913), p. 7—9.

Müller, T. Orientexkursion. — 30. Bericht Westpreuß. Bot. Zool. Ver. Danzig (1908), p. 12—30.

Nabelek, Fr. Iter turcico-persicum. Plantarum collectarum enumeratio. — Publicat. de la Faculté d. Scienc. Univ. Masaryk, Pars I (1923), 144 pp., 16 Taf.; Pars II (1925), 58 pp., 12 Taf.; Pars III (1926), 75 pp., 7 Taf.

Nadji, Abdur-Rahmann. Die orientalischen *Digitalis*. — Salonique (1889).

Naumann. Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat. — München u. Leipzig (1893), 494 pp.

Penther, A. et **Zederbauer, E.** Neuheiten von der Reise nach dem Erdschias-Dagh, Kleinasien, 1902. — Fedde, Repert. spec. nov. VI (1908), p. 144—153.

Petrak, F. Über neue oder wenig bekannte Cirsien aus dem Orient. — Österr. Bot. Zeitschr. LX (1910), p. 351—356, 393—396, 436—441, 459—463.

Petrak, F. *Cirsium Sommieri*, eine neue Art aus Türkisch-Armenien. — Fedde, Repert. spec. nov. IX (1911), p. 166—169.

Philippson. Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien. — Petermanns Mitteil., Ergänzungsheft 167, 172, 177, 180, 183. 598 pp.

Philippson. Das türkische Reich, eine geographische Übersicht. — Weimar (1915), 100 pp.

Philippson. Wirtschaftliches aus dem westlichen Kleinasien. — Arch. f. Wirtschaftsforschung im Orient I (1915), p. 249—256.

Post, E. Diagnoses plantarum novarum orientalium. — Journ. Linn. Soc. London XXIV (1888), p. 419—441.

Post, E. Plantae Postianae. — Bull. Herb. Boissier I, (1893) p. 15—32, 393—411.

Post, G. E. et **Autran, E.** Plantae Postianae. — Bull. Herb. Boissier I (1893), p. 16—32, 393—411; V, (1897), p. 755—761; VII (1899), p. 146—151; et in Mém. Herb. Boissier I (1900), p. 89—102.

Radde, G. Der Bin-göl-Dagh, der Tausend-Seen-Berg, im Quellgebirge des Aras. — Petermanns Mitteil. (1877), p. 411—422, 1 Karte.

Reimers, H. Die von Prof. Dr. K. Krause in Kleinasien, besonders im Pontus 1926 gesammelten Leber- und Laubmoose. — Notizbl. Bot. Gart. u. Mus. Berlin-Dahlem X (1927), p. 27—42.

Schaffer, F. Entwaldung und Entwässerung des Ergenebeckens in der Europäischen Türkei. — Mitteil. k. k. Geograph. Ges. Wien (1903).

Schiffner, O. Musci Bornmülleriani. — Österr. Bot. Zeitschr. XLVII (1897), p. 125.

Schiffner, O. Beiträge zur Kenntnis der Bryophyten von Persien und Lydien. — Österr. Bot. Zeitschr. LVIII (1908), p. 225.

Schiffner, O. Über die von Sintenis in Türkisch-Armenien gesammelten Kryptogamen. — Österr. Bot. Zeitschr. XLVI (1896), p. 274.

Schleiff, V. Wald und Waldwirtschaft im nördlichen Anatolien. — Natur LI (1902), p. 121—123, 137—139.

Schneider, C. Eine neue *Fraxinus* aus Kleinasien. — Fedde, Repert. spec. nov. X (1911), p. 163.

Schröder, B. Kleinasiatische Algen. — Nuova Notarisia (1895), p. 99—106.

Schulz, A. Über den Anbau des Emmers in Vorderasien. — Mitt. Thüring. Bot. Ver., Neue Folge XXXIV (1918), p. 13—14.

Schweiger-Lerchenfeld, A. v. Erläuterungen zu der Kulturkarte von Kleinasien. — Mitt. d. k. k. Geograph. Ges. in Wien (1878), p. 257—269, Taf. IV.

Siehe, W. Die Nadelhölzer des cilicischen Taurus. — Gartenflora XLVI (1897), p. 155—158, 179—182, 205—211.

Siehe, W. Die Gruppe *Juno* der kleinasiatischen *Iris*-Arten. Allg. Bot. Zeitschr. XI (1905), p. 113—115.

Siehe, W. Die Forsthölzer längs der Anatolischen und Bagdadbahn. I. Die Nadelhölzer. II. Die Laubhölzer. — Mitt. Deutsch. Dendrolog. Ges. (1911), p. 299—306; (1912), p. 120—123.

Siehe, W. Der Baumwuchs am Amanus. — Mitt. Deutsch. Dendrolog. Ges. (1914), p. 209—213.

Siehe, W. Der westliche Antitaurus. — Mitt. Deutsch. Dendrolog. Ges. (1915), p. 263—268, 1 Karte.

Siehe, W. Das vulkanische Innere Kleinasiens. — Mitt. Deutsch. Dendrolog. Ges. (1915), p. 92—99, 7 Taf.

Siehe, W. Bäume und holzartige Sträucher Ciliciens nebst Angabe der Höhenlagen, in welchen sie vorkommen. — Mitt. Deutsch. Dendrolog. Ges. (1924), p. 187—194, 1 Taf.

Spratt and **Forbes.** Travels in Lycia, Mylias and the Cibyratis with the late Rev. E. T. Daniel. — Vol. I and II, London (1847).

Stadlmann, J. Nonnullae plantae novae quas collegit Dr. E. Zederbauer in itinere suo ad Argaeum, Erdschias Dagh, anno 1902 suscepto. — Fedde, Repert. spec. nov. II (1906), p. 164 bis 165.

Stapf, O. Beiträge zur Flora von Lycien, Carien und Mesopotamien. Plantae collectae a Dre. Felix Luschan. — Denkschr. d. Math.-Naturw. Kl. d. kais. Akad. Wiss. Wien I (1885), 48 pp.; II (1886), p. 39 pp.

Stassinopoulos, S. La forêt de Belgrade. — (1912). 5 pp.

Stojanoff, N. Die von J. Neiceo in Mazedonien und bei Adrianopel gesammelten Pflanzen. — Verh. Bulgar. Naturf. Ver. VII (1921), p. 37—59.

Tchihatchef, P. de. Etudes sur la végétation des hautes montagnes de l'Asie mineure et de l'Arménie. — Bull. Soc. Bot. France IV (1857), p. 863—894.

Tchihatchef., P. de. Asie Mineure. III. Partie: Botanique. Paris (1860), 1151 pp.

Tchihatchef, P. de. Kleinasien. Leipzig (1887), VIII u. 188 pp., 19 Fig., 1 Karte.

Terracciano, A. *Gagearum* species florae orientalis ad exemplaria imprimis in herbariis Boissier et Barbey servata comparavit et illustravit. — Bull. Herb. Boissier, 2. sér. V (1905), p. 1061 bis 1076, 1113—1128.

Theel, Joh. Über die Vegetation des bithynischen Olymps. — Verh. Bot. Ver. d. Prov. Brandenburg LXVI (1924), p. 30—40.

Tournefort, J. P. de. Relation d'un voyage du Levant fait par l'ordre du Roi. — Paris (1717).

Trautvetter, E. R. v. Plantarum messes anno 1874 in Armenia a Dre. G. Radde et in Daghestania ab A. Becker factas commentatus est. — Acta Horti Petropolitani XIV (1876), p. 97 bis 192.

Trotta-Treyden, H. v. Die Entwaldung in den Mittelmeerländern. — Petermanns Mitteil. LXII (1916), p. 248—258, 286—292, 1 Karte.

Turrill, W. B. A contribution to the flora of the nearer East. — Kew Bull. (1922), p. 291—298.

Turrill, W. B. On the flora of the Gallipoli Peninsula. — Kew Bull. (1924), p. 287—299, 306—331, 337—363, 369—383.

Turrill, W. B. On the flora of the nearer East. — Kew Bull. (1926), p. 100—106, 375—380.

Turrill, W. B. Sibthorp in the Gallipoli Peninsula. — Kew Bull. (1926), p. 111.

Urville, D'. Enumeratio plantarum quas in rivulis Archipelagi aut littoribus ponti-euxini annis 1819 et 1820 collegit. — Paris (1822) 135 pp.

Vandas, C. Reliquiae Formanekianae. Enumeratio critica plantarum vascularum, quas itineribus in Haemo peninsula et in Asia minor, Bithynia, factis collegit Dr. E. Formanek, professor gymnasii Brunensis bohemici. — Brünn (1909), 612 pp.

Vannutelli. In Anatolia. — Rom (1905), 374 pp.

Vannutelli. Anatolia Meridionale e Mesopotamia. — Rom (1911), 423 pp.

Vatke, W. Descriptiones Borraginacearum novarum orientalium. — Zeitschr. f. d. ges. Naturwiss. XI (1875), p. 123—130.

Vierhapper, F. Botanische Literatur des Jahres 1905 über den Orient. — Jahresber. d. Naturwiss. Orientver. f. 1905 u. 1906.

Vierhapper, F. Monographie der alpinen *Erigeron*-Arten Europas und Vorderasiens. — Beih. Bot. Centralbl. XIX (1906), p. 382—554.

Virchow, R. Beiträge zur Landeskunde der Troas. — Abh. d. kgl. Akad. d. Wiss. zu Berlin (1879), 190 pp., 2 Taf.

Visiani, R. Illustrazione di alcune piante della Grecia e del Asia minore. — Venezia, Antonelli, 1842, 22 pp., 6 Taf.

Warburg, O. Die Gattung *Ficus* im nichttropischen Vorderasien. — Festschr. z. Feier d. 70. Geburtstages von P. Ascherson (1904), p. 364—370.

Wenzig, Th. Die Eichen Europas, Nordafrikas und des Orients. — Jahrb. Bot. Gart. u. Mus. Berlin IV (1886), p. 182—183.

Wettstein, R. v. Die *Astragalus*-Arten aus der Sektion *Melanocercis*. — Verh. d. Zool.-Bot. Ges. Wien XXXIX (1889), Sitzungsber. p. 35.

Wettstein, R. v. Beiträge zur Flora des Orients. Bearbeitung der von Dr. A. Heider im Jahre 1885 in Pisidien und Pamphylien gesammelten Pflanzen. — Sitzungsber. d. kais. Akad. Wiss. Wien, Math.-Naturw. Kl. XCVIII (1889), 51 pp.

Winkler, C. und **Bornmüller, J.** Neue Cousinien des Orients. — Bull. Herb. Boissier III (1895), p. 561—569; V (1897), p. 164—170.

Zederbauer, E. Vegetationsbilder aus Kleinasien. — Vegetationsbilder, Jena, G. Fischer, 3. Reihe (1906), Taf. 31—36.

Zederbauer, E. Ergebnisse einer naturwissenschaftlichen Reise zum Erdschias Dagh. II. Botanischer Teil. — Ann. k. k. Naturhist. Hofmus. Wien (1905), p. 359—465, 4 Textfig., 5 Taf.

Zederbauer, E. und **Boehm, V.** Das Plankton einiger Seen Kleinasiens. — Arch. f. Hydrobiol. u. Planktonkunde III (1907), p. 92 bis 99.

L'état forestier de la Turquie. — Génie Civil Ottoman III 1913), p. 82—83.

Türk Askerî Havacılık Tarihinde Muhsin Alpagot[*]

Hilal Eda ARPACI
Batu COŞKUN
Saniye Ezgi ERCAN
Deniz ATALAR
İlke YILMAZ [**]

I. Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın gidişatının değişmesinde ve Milli Mücadele'nin kazanılmasında Türk tayyarecilerin yeri önemlidir. Tayyareciler havacı sınıfına mensup pilotlar, rasıtlar (gözlemciler), makinistler ve yer hizmetlerinde görev alan diğer kişilerdir.[1]Yaşadıkları zorluklara ve tüm imkânsızlıklara rağmen birçok

---

[*] Bu çalışmaya temel oluşturan metin, 2016-2017 güz döneminde, Bilkent Üniversitesi'nde "Türkiye Tarihi" dersinde, İbrahim Mert Özgür yönetiminde dönem ödevi olarak hazırlanmıştır. Teşekkür: Havacılık tarihi bilgisi ve özel arşivi ile bize büyük destek veren, emeğini ve zamanını esirgemeyen Orta Doğu Teknik Üniversitesi Havacılık Tarihi Öğretim Görevlisi Sayın Bülent Yılmazer'e; Muhsin Alpagot'un hatıra defterini ve birçok belgeyi bizimle paylaşan Muhsin Alpagot'un torunu Haldun Ünsal'ın kızı Sayın Beste Pınar'a; çalışmamız boyunca bize yol gösteren Muhsin Alpagot'un torunu Neylan Özden Arpacı'nın oğlu Sayın Ali Enis Arpacı'ya; bizi evinde ağırlayan, yakın ilgi gösteren, aile fotoğraflarını veren, dedesi Muhsin Alpagot'u ve onunla olan hatıralarını o günleri tekrar yaşıyormuş gibi heyecanla anlatan torunu Sayın Neylan Özden Arpacı'ya sonsuz teşekkürlerimizi sunuyoruz.

[**] Hilal Eda Arpacı Hukuk; Batu Coşkun Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi; Saniye Ezgi Ercan Hukuk; Deniz Atalar İktisat; İlke Yılmaz Hukuk bölümü öğrencisi.

* Bu çalışmaya temel oluşturan metin, 2016-2017 güz döneminde, Bilkent Üniversitesi'nde "Türkiye Tarihi" dersinde, İbrahim Mert Özgür yönetiminde dönem ödevi olarak hazırlan-

farklı cephede var güçleriyle mücadele etmişlerdir. Bu tayyarecilerden biri Muhsin Alpagot'tur.[2] Alpagot, Birinci Dünya Savaşı sırasında Sina-Filistin Cephesi'nde savaşırken esir düşmüş, esaretten kurtulmasının ardından Milli Mücadele'ye katılmış ve büyük katkılarda bulunmuştur. 1916-1944 yılları arasını kapsayan hatıra defteri tarihin bu dönemine ışık tutmaktadır.

Bu araştırmada Muhsin Alpagot'un hatıra defterinin verdiği olanakla Türk askerî havacılık tarihine farklı bir açıdan bakılması hedeflenmiştir. Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemlerinde havacılığın durumu, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundaki önemi, Türk tayyarecilerin yaşadığı zorluklar, Alpagot'un yaşamı, esir düşmekten cephelere destek vermeye uzanan anıları, Milli Mücadele'ye katkıları bu araştırmanın kapsamında yer almaktadır.

II. Türk Askerî Havacılık Tarihi

Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemlerindeki Türk askerî havacılığı ile ilgili bilgiler tayyareci Muhsin Alpagot'un anılarının ve savaşlardaki katkılarının değerlendirilmesi açısından önemlidir.

A. Balkan Savaşları'nda ve Birinci Dünya Savaşı Cephelerinde Askerî Havacılık

1912 ve 1913 yıllarında yaşanan Balkan Savaşları Osmanlı İmparatorluğu'nda havacılığın bir savaş unsuru olarak ilk kez kullanıldığı savaşlardır. Osmanlı, Balkan Savaşları'nda havacılığı askerî anlamda kullanma tecrübesi edinmiştir ve bu tecrübeyi Birinci Dünya Savaşı sırasındaki havacılık faaliyetlerine yansıtmıştır. Balkan Savaşları'nın ilk safhasındaki deneyimlerinden ders çıkartan Osmanlı Ordusu keşif uçuşu yapan tayyarelerde, asli görevi uçuşun güvenle yapılarak

---

mıştır. Teşekkür: Havacılık tarihi bilgisi ve özel arşivi ile bize büyük destek veren, emeğini ve zamanını esirgemeyen Orta Doğu Teknik Üniversitesi Havacılık Tarihi Öğretim Görevlisi Sayın Bülent Yılmazer'e; Muhsin Alpagot'un hatıra defterini ve birçok belgeyi bizimle paylaşan Muhsin Alpagot'un torunu Haldun Ünsal'ın kızı Sayın Beste Pınar'a; çalışmamız boyunca bize yol gösteren Muhsin Alpagot'un torunu Neylan Özden Arpacı'nın oğlu Sayın Ali Enis Arpacı'ya; bizi evinde ağırlayan, yakın ilgi gösteren, aile fotoğraflarını veren, dedesi Muhsin Alpagot'u ve onunla olan hatıralarını o günleri tekrar yaşıyormuş gibi heyecanla anlatan torunu Sayın Neylan Özden Arpacı'ya sonsuz teşekkürlerimizi sunuyoruz.

** Hilal Eda Arpacı Hukuk; Batu Coşkun Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi; Saniye Ezgi Ercan Hukuk; Deniz Atalar İktisat; İlke Yılmaz Hukuk bölümü öğrencisi.

[1] Selehaddin A. Kip, *Askeri Kamus,* (İstanbul: Vakit Matbaası, 1939), 245. Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında havacılık faaliyetlerini konu alan bu araştırmada Türk Silahlı Kuvvetleri'nde 1950'li yılların sonlarına kadar da kullanılmış olan dönemin havacılık terimlerinin kullanılması tercih edilmiştir. Günümüzde kullanımdan düşmüş olan terimler metnin içerisinde açıklanmıştır.

[2] Alpakut (Alpagut, Alpagot): Bahtı açık yiğit kişi. Alp; eski Türklerde kahraman, babayiğit, bahadır. Kut; eski Türklerde uğur, saadet, baht. *Tarama Sözlüğü*, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009). Nüfus kaydında tam ismi "Mehmed Muhsin" olarak geçmektedir. Bu araştırmada, yararlanılan kaynakların büyük çoğunluğunda olduğu gibi, Muhsin Alpagot adıyla anılacaktır.

görevin tamamlanması olan pilota gözlem ve keşif hizmetlerinde yardımcı olacak bağımsız bir rasıt sınıfı oluşturmanın gereğini görmüştür. Rasıt yetiştirilmesi amacıyla bir eğitim programı ve talimatname yayınlanmış, eğitim verecek bir birliğin kurulması için emir verilmiştir. [3] Daha sonra, Birinci Dünya Savaşı yıllarında rasıt sınıfı gözlem yapmanın yanı sıra makineli tüfek kullanarak havadan taarruz girişimlerinde de bulunmuştur. Böylece keşif yapma ihtiyacından doğan rasıt sınıfı havacılıkta önemli bir role sahip olmuştur.[4] Birinci Dünya Savaşı'nda genel olarak havacılık doğrudan taarruz amacıyla kullanılmamış, daha çok keşif yaparak düşman faaliyetlerini gözlemlemek amacına hizmet etmiştir.[5]

Osmanlı İmparatorluğu'nda askerî havacılığın geliştirilmesi amacıyla 1912 yılında kurulan Yeşilköy (Ayastefanos) Tayyare Mektebi'nde pilot ve rasıt eğitimlerine başlanmıştır.[6] Daha önce büyük ölçüde Fransa ve İngiltere'de eğitim alan Osmanlı pilot adayları daha sonra Almanya ile yapılan ittifak sonucunda Birinci Dünya Savaşı boyunca eğitimlerine Alman pilotlar ile devam etmişlerdir.[7] Eğitmenler ile eğitilenler birbiriyle anlaşabilecek düzeyde diğerinin dilini bilmediği için tercüman kullanılmıştır. Havacılık alanındaki yabancı kelimelerin Osmanlıcada karşılığı olmaması nedeniyle aksaklıklar yaşanmıştır.[8] Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na askerî nitelikle olmayan altı uçağı ile katılmıştır. Savaşın ilerleyen yıllarında Almanya'dan gelen savaş uçakları ile cephelerde görev yapan uçak sayısı artmıştır. İmkânlar kısıtlı olduğu için havacıların savaşa katkıları sınırlı kalmış ancak savaşın seyrinin değişmesinde etkili olmuştur.[9]

Havacılık faaliyetlerinin cephelere olan katkıları incelendiğinde farklı sonuçlarla karşılaşılmaktadır. İlk hava harekâtı, Süveyş Harekâtı sırasında gerçekleşmiş fakat burada fazla bir başarı sağlanamamıştır.[10] Kafkasya Cephesi'nde de Rus güçlerine karşı uçaklar kullanılmış ancak birçok uçak cepheye geç ulaşmış veya hiç ulaşamamıştır, bu nedenle sınırlı başarılar elde edilebilmiştir.[11] Zorlu coğrafi şartlar nedeniyle uçak sevkiyatında önemli sorunlar yaşanmıştır.[12] Şam ve Filistin cephelerinde ise pek çok tayyare birliği görev yapmış ve Osmanlı Devleti Alman

---

[3] Bülent Yılmazer, "Balkan Harbi'nde Hava Gücü, Askeri Havacılıkta Perdenin Açılışı," *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri II* (2006): 246-247.

[4] Bülent Yılmazer (Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde Türk Havacılık Tarihi Öğretim Görevlisi), görüşmeyi yapan Batu Coşkun, İlke Yılmaz, Eda Arpacı, Saniye Ezgi Ercan ve Deniz Atalar, 29 Kasım 2016.

[5] Hew Strachan, *The First World War* (Londra: Simon & Schuster, 2003), 72 ve Bülent Yılmazer, 29 Kasım 2016.

[6] Mazlum Keyüsk, *Türk Havacılık Tarihi 1912-1914, 1. Kitap* (Eskişehir: Hava Basımevi, 1950), 22.

[7] Bülent Yılmazer, 29 Kasım 2016.

[8] Bülent Yılmazer, 29 Kasım 2016.

[9] Bülent Yılmazer, 29 Kasım 2016.

[10] Yavuz Kansu vd., *Havacılık Tarihinde Türkler I* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1971), 45.

[11] Bülent Yılmazer, 29 Kasım 2016.

[12] Hew Strachan, *a.g.e.*, 70.

müttefikleri ile beraber burada İngiliz ve Fransız güçlerine karşı havacılığı keşif, hava savaşı ve bombalama faaliyetlerinde etkin olarak kullanmıştır.[13]

Havacılık faaliyetlerinin Birinci Dünya Savaşı'na en önemli katkısı Çanakkale Cephesi'nde olmuştur.[14] 17 Mart 1915 günü Çanakkale'ye sevk edilen bir uçak ile 18 Mart sabahı erken saatlerde gözlem uçuşu yapılmış ve saldırı pozisyonundaki Fransız-İngiliz karma donanmasının konumu ve hangi teçhizata sahip olduğu saptanmıştır. Bu keşif uçuşu sırasında Alman bir pilot görev almış ve uçağın rasıtı bir deniz subayı olmuştur.[15] Rasıtın deniz subayı oluşu, gemilerin tanınmasında ve taarruz kabiliyetlerinin saptanmasında büyük rol oynamıştır. Böylece Osmanlı güçleri, saldırı hakkında ön bilgiye sahip olabilmiş ve gerekli tedbirleri alabilmişlerdir.[16] Her ne kadar Çanakkale'de büyük bir zafer kazanılmış olsa da Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmış ve 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması ile savaştan çekilmiştir.

B. Milli Mücadele Döneminde Askerî Havacılık

Osmanlı Devleti'nin Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamasını takiben İtilaf Devletleri yurdu işgal etmişlerdir.[17] Milli Mücadele hazırlıkları bu dönemde başlamıştır. Mustafa Kemal'in önderliğinde Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu silahların büyük bir kısmı Erzurum ve Konya'da toplanmıştır.[18] Uçaklar ve uçak parçaları ise Konya, Elazığ, Erzurum ve Eskişehir'de toplanmıştır.[19] Büyük ekonomik sıkıntılar yaşanan Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Mustafa Kemal, 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıkarak Milli Mücadele'yi başlatmıştır.[20]

10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevr Antlaşması'nın 191.-194. maddeleri uyarınca Osmanlı ordusunun havacılıkla ilgisinin kesilmesi gerekmiştir, bu nedenle hava kuvvetlerinin dağıtılmasına ve uçak temini yapılmamasına karar verilmiştir.[21] 25 Haziran 1920 tarihinde İtilaf Devletleri'nin dayatmaları sonucunda Osmanlı havacılığı kapatılmıştır.[22] Alman havacı personel geri gönderilmiştir.[23] İngilizler, Birinci Dünya Savaşı süresince Yeşilköy Uçak İstasyonu'nu

[13] Bülent Yılmazer, 29 Kasım 2016.
[14] Yavuz Kansu vd., *a.g.e.*, 48.
[15] Bülent Yılmazer, 29 Kasım 2016.
[16] Hew Strachan, *a.g.e.*, 71.
[17] *Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı* (Ankara: Gnkur. Basımevi, 1962), 45-46.
[18] Bülent Yılmazer, 29 Kasım 2016.
[19] Yılmaz Akdemir, "Atatürk Dönemi Türk Havacılığı," (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2005), 38.
[20] Fethi Tevetoğlu, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar* (Ankara: Atatürk ve Çevresi Yayınları, 1971), 11-13.
[21] Hulusi Kaymaklı, *Havacılık Tarihinde Türkler II* (Ankara: Kültür Ofset Ltd. Şti., 1997), 21-22.
[22] Bülent Yılmazer, 29 Kasım 2016.
[23] Yılmaz Akdemir, *a.g.e.*, 38.

işgal etmişlerdir.[24] Osmanlı uçaklarına el koyulmuştur.[25] Boğazlar başta olmak üzere işgal altındaki yerlerin hava sahası, İtilaf Devletleri'nin kontrolleri altına alınmıştır.[26]

Ateşkes döneminde havacılar bir süre başsız kalmış ancak Milli Mücadele duyumunu aldıktan sonra Anadolu'ya geçmeye başlamışlardır.[27] Kapatılan Osmanlı havacılığı sonrasında Büyük Millet Meclisi yeni teşkilatlar oluşturmayı planlamıştır.[28] Hava gücü ilk yapılandırılan teşkilatlardandır.[29] 23 Nisan 1920 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nin açılışında uçaklar uçurularak havacılığa verilen önem vurgulanmıştır.[30] Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nda olduğu gibi Milli Mücadele döneminde de havacılar özellikle keşif görevleri yapmış ve karşı tarafın askerî gücünü gözlemleyerek savaş stratejisinin belirlenmesinde etkin rol oynamışlardır. Uçaklardan elle atılan bombalar, aşağıdaki insanlara atılan bildiriler ve havacıların düşman yurttan sürülürken yaptıkları gözlemler Milli Mücadele'nin başarısına büyük katkı sağlamıştır.[31]

Milli Mücadele döneminde havacılığın karşılaştığı en büyük sorun uçakların sayısının yetersizliği olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'ndan kalan uçakların çoğu uçurulamamıştır. Konya Uçak İstasyonu'nda uçakların bakımı ve onarımı yapılmasına rağmen burada bulunan on yedi uçaktan yalnızca ikisi kullanılabilmiştir.[32] Savaşta Yunan güçlerinin birçok uçağı ele geçirilmiştir ve bu uçaklara ele geçirildikleri yerlerin adları verilmiştir. Bunlara ek olarak seyrüsefer (navigasyon) hataları sonucunda Türk birliklerinin içine yanlışlıkla giren az hasarlı düşman uçakları da ele geçirilmiştir.[33] Uçak sayısının arttırılabilmesi için vatansever kişilerin bağışları önemli bir kaynak oluşturmuştur. Bu dönemde Erzurumlu Nafiz Bey, Avrupa'dan satın alarak kaçırdığı dört uçağı orduya bağışlamıştır.[34] (Bkz. Resim 1) Almanya, İtalya ve Fransa'dan büyük uğraşlar sonucunda uçaklar satın alınabilmiştir.[35]

---

[24] Bülent Yılmazer, 29 Kasım 2016.

[25] Sıtkı Tanman, *Türk Havacılık Tarihi İstiklal Harbi 1918-1923* (Eskişehir: Hava Basımevi, 1953), 11.

[26] Abdurrahman Bozkurt, "Türk Hava Sahasının Belirlenmesi (1914-1923)," *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2013): 264.

[27] Osman Yalçın, "Türk Hava Kuvvetleri Tarihinde Hava Okulu ve Harp Okuluna Geçiş Süreci, "*Journal Of Gazi Academic View",* 9 (2015): 237-238.

[28] Osman Yalçın, "Türk tarihi bakımından 20. yüzyılda iki önemli gelişme: Havacılığın ve bir liderin doğuşu," *Turkish Studies* 6 (2011):1043.

[29] Ergin Ersoy, "Kurtuluş Savaşı'na Türk Hava Kuvvetlerinin Katkıları," *Hava Kuvvetleri Dergisi* 341 (2002):10.

[30] Sıtkı Tanman, *a.g.e.*, 30-32.

[31] Osman Yalçın. *a.g.e.* 1044.

[32] Hulusi Kaymaklı, *Havacılık Tarihinde Türkler II* (Ankara: Kültür Ofset Ltd. Şti., 1997), 29, 46, 49.

[33] Bülent Yılmazer, 29 Kasım 2016.

[34] Ergüder Gediz, "Kurtuluş Savaşına Ait Bir Belge ve Erzurumlu Nafiz," *Hava Kuvvetleri Dergisi* 293 (1986): 79-85.

[35] Osman Yalçın. *a.g.e.* 1044.

Türk ordusunun başarıları ve Büyük Millet Meclisi'nin siyasi çabaları sonrasında İtilaf Devletleri'nin politikaları değişmeye başlamıştır. Ankara hükümetinin Londra Konferansı'na davet edilmesi bunun göstergelerinden biri olmuştur. 24 Mart 1921'de İngiltere, Yunanistan'a ihraç edilebilecek savaş malzemelerinin yer aldığı listeyi feshetmiş ve çoğu savaş malzemesinin ihracatını yasaklayan bir liste yayınlamıştır ancak silahsız olmak kaydıyla uçaklar bu listenin dışında bırakılmıştır.[36] Bu durum İngiltere hükümetinin tarafsızlaştığına işaret etmiştir ve uygulama Ankara hükümetine uçak satışı yapılmasına olanak vermiştir. İkinci İnönü Zaferi'nden sonra da 13 Mayıs 1921 tarihinde İtilaf Yüksek Komiserleri, Türk-Yunan Savaşı'nda tarafsız olduklarını ilan etmişlerdir.[37] 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması'nda Fransızlar Ankara hükümetini tanımışlar ve ellerindeki uçakları Türklere bırakarak geri çekilmişlerdir.[38]

Büyük Taarruz süresince hava güçleri Milli Mücadele'nin başarısına katkıda bulunmuştur. Batı Cephesi Komutanı İsmet İnönü havacılara büyük önem vermiştir. Başkomutan Mustafa Kemal de 31 Ağustos 1922 tarihinde Büyük Taarruz devam ederken havacıların başarılarını kutlayarak rütbelerini yükseltmiştir.[39] 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin kurulması ile Milli Mücadele amacına ulaşmıştır.

III. Muhsin Alpagot'un Ailesi ve Özel Hayatı

Birinci Dünya Savaşı'nda ve Milli Mücadele'de tayyareci olarak görev yapan ve bu savaşlara büyük katkıları olan Muhsin Alpagot, 1891 tarihinde Ali Osman Bey'in ve Ferhunde Hanım'ın oğlu olarak İstanbul'da dünyaya gelmiştir.[40] Büyükannesinin padişah Sultan Aziz'i yetiştirmiş olan Saraylı Zihnifer Hanım olduğu, büyükbabasının da uzun sakallı iyi Rumca bilen bir kereste tüccarı olduğu bilinmektedir.[41] (Bkz. Resim 2) Muhsin Alpagot'un Semine Hanım ile yaptığı evliliğinden 23 Haziran 1912 kızı Malike ve 1915 yılında oğlu Turgut, Suat Hanım ile yaptığı ikinci evliliğinden 7 Şubat 1925 tarihinde Betül adını verdikleri ikinci kızı dünyaya gelmiştir.[42] (Bkz. Resim 3)

Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemlerinde birçok farklı yerde görev alması nedeniyle ailesi ve yakınlarıyla mektup ve telgraf aracılığı ile haberleşmiştir. (Bkz. Resim 4) Bu metinlerde, hatıra defterinde ve konuşmalarında Osmanlıcayı ve Türkçeyi büyük bir ustalıkla kullanmıştır. Hatıra defterinin tamamını öncelikle Osmanlıca Türkçesi ile yazmış, ardından özenle modern

36 Abdurrahman Bozkurt, "İtilaf Devletlerinin Türk Yunan Savaşı'nda Tarafsızlık Kararı," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 76 (2010):37-42.

37 Abdurrahman Bozkurt, *a.g.e.* 264.

38 Bülent Yılmazer, 29 Kasım 2016.

39 Hulusi Kaymaklı, *Havacılık Tarihinde Türkler II* (Ankara: Kültür Ofset Ltd. Şti., 1997), 112.

40 Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916-1944), Kişisel Arşiv.

41 Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916-1944).

42 Neylan Özden Arpacı (Muhsin Alpagot'un ilk ve tek kız torunu), görüşmeyi yapan Saniye Ezgi Ercan, Deniz Atalar, Batu Coşkun, Hilal Eda Arpacı ve İlke Yılmaz, 10 Kasım 2016.

Türkçeye aktarmıştır. (Bkz. Resim 5) Yaşamı süresince yakınlarını Türkçeyi düzgün kullanma konusunda teşvik etmiştir.[43]

Hatıra defterinin ilk sayfasının en üst kısmına kızı Malike'nin uçak makinisti Nuri Sengir ile evliliğinden olan ilk ve tek kız torunu olan Neylan Özden'in 16 Eylül 1934 tarihindeki doğumuna dair not düşmüş, kendi kızı Betül'ün 12 Ağustos 1934'te derse başladığını yazmıştır.[44] Çocuklarının ve sonrasında torunlarının hayatında çok önemli bir yeri olmuştur, onların yetiştirilmelerine büyük özen göstermiştir. Çocuklarını zaman zaman kullandığı uçaklara bindirmiş, torunları ile sık sık gezmeye gitmiştir.[45] (Bkz. Resim 6)

Muhsin Alpagot, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu yaşayan bir asker olarak eğitime büyük önem vermiş ve kendi çocuklarına mümkün olan en iyi eğitim imkânlarını sunmaya çalışmıştır. 1923 yılında kızı Malike ve oğlu Turgut'u Buca'da Fransız mektebine yerleştirmiştir.[46] Maddi imkânsızlıklara rağmen her iki çocuğunun da iki yıl boyunca bu mektepte okumalarını sağlamıştır. Gördükleri eğitim sonucunda kızı Malike, 1931 yılında İş Bankası'nın Eskişehir'deki ilk şubesinde ilk kadın memur olarak çalışmaya başlamış ve oğlu Turgut, Hava Gedikli Makinist Mektebi'ne girmiş ve uçak makinisti olmuştur. İkinci eşinden olan kızı Betül'ü Amerikan Kız Koleji'ne yerleştirme imkânını bulmuştur. Onu mektepte ziyaret etmeye, gezmeye ve sinemaya götürmeye zaman ayırmıştır.[47]

Muhsin Alpagot, eğitimin yanı sıra spora da önem vermiş ve futbola özel bir merak duymuştur. Kasım 1916'da Seydibeşir esir kampında bile futbol maçları ve spor festivalleri düzenlemiştir. (Bkz. Resim 7) Bundan yıllar sonra, 22 Ocak 1924'te kurulan Tayyareciler Spor Kulübü'nün başkanı olarak seçilmiştir ve kulübün bünyesindeki Tayyare Futbol Takımı'nın maçlarını yakından takip etmiştir. (Bkz. Resim 8) Maçların birçoğunda kendisi takım kaptanlığını üstlenmiştir.[48] Eskişehir valisi Daniş Yurdakul'un yakın dostu olması nedeniyle şeref tribününde onunla beraber maçlar izlemiş ve birçok maça torunu Özden'i yanına alarak gitmiştir.[49] Torunu Özden, onu ve birlikte geçirdikleri günleri şu şekilde anlatmaktadır:

Pazar veyahut Cumartesi günleri Ankara radyosunda Safiye Ayla ve Hamiyet Yüceses gibi zamanın meşhur Türk sanat müziği sanatçılarının konserleri olurdu ve dedem müziğe çok meraklıydı. Boydan boya eve bir masa hazırlanırdı ve çok güzel yemekler pişerdi. Masamız çok renkli çok güzel olurdu. Masada nerede oturursa hemen beni yanına alır, başka yere bırakmazdı. O arada minicik bir çay tepsisi gelirdi masaya, içinde kendine özel tiptop ocak

[43] Neylan Özden Arpacı, 10 Kasım 2016.
[44] Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916-1944).
[45] Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916-1944), Kişisel Arşiv. ve Neylan Özden Arpacı, 10 Kasım 2016.
[46] Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916-1944).
[47] Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916-1944).
[48] Muhsin Alpagotu'un Hatıra Defteri (1916- 1944).
[49] Neylan Özden Arpacı, 10 Kasım 2016.

(minik bir ispirto ocağı) ve minik bir sahan içinde iki tane yumurta olurdu. Tereyağı ayrı bir tabakta masada dururdu. Kendine özel gelen sahanda, büyük bir özenle yumurta pişirirdi. Rakısının yanında onu meze yaparak yumurtasını yerdi. Çok davudi ve çok güzel bir sesi vardı. Radyodaki şarkılara masa iştirak ederdi. Başka misafirler de olurdu, daha çok akrabalar olurdu. Herkes hep birlikte çok güzel şarkılar söylerdi. Ben küçüktüm tabii. Hep masa altında dolaşır ya çocuklar, ben de öyle masanın altında dolaşırdım. Masanın altında beni bekleyen başka bir manzara vardı. Kocaman bir tas içinde sabun köpüklü bir su. Dedemin ayakları onun içinde şapır şapır oynardı. Ayaklarının keyfiyle rakısını da içerdi, çok keyiflenirdi.[50]

Muhsin Alpagot, yukarda anlatılan anılarına benzer birçok güzel olayı uzun süre bulunduğu Eskişehir'de yaşamıştır. Bunlardan en dikkat çekeni Atatürk'ün Eskişehir ziyareti sırasında gerçekleşmiştir. Alpagot, akşam ziyafetinde Atatürk'e eşlik etmiştir.[51] (Bkz. Resim 9) Mesleği, mesleğindeki başarısı, saygınlığı ve dürüst karakteri sayesinde birçok kişi ile dost olmuştur. Alpagot'un dostları arasında yer alan önemli bir isim ünlü tiyatrocu ve sinema sanatçısı Muammer Karaca'dır. Karaca'nın teklifi üzerine Muhsin Alpagot'un kızı Malike bir tiyatro oyununda rol almıştır. Yurtdışından uçak satın alınmasına ilişkin rapor yazma görevinin kendisine verildiği dönemlerde diplomatik bir görev de üstlenmiştir. Başta İtalyan, İngiliz, Fransız ve İsviçre havacılık şirketlerini temsilen gelen kişiler olmak üzere Türkiye'ye bu konuda gelen birçok yabancıyı ağırlamıştır. Kendisinin yabancılar, ateşeler ve elçilikler tarafından balolara davet edilmesi onlarla kurduğu iyi ilişkileri göstermektedir.

Alpagot, 1948 yılında askeriyeden emekli olmuş ve emekliliğinden kısa bir süre sonra İstanbul'a yerleşmiştir. İstanbul'da bulunan Paşabahçe Cam ve Şişe Fabrikası'ndan iş teklifi alınca orada çalışmaya başlamış ve verdikleri lojmanda kalmıştır. 26 Kasım 1951 tarihinde lojmandaki evinde geçirdiği kalp krizi nedeniyle vefat etmiştir. Tabutu bayrağa sarılıp Billur isimli vapura konmuş ve Paşabahçe İskelesi'nden birçok vapurun eşliğinde Beylerbeyi İskelesi'ne kadar görkemli bir törenle denizden götürülmüştür. Naaşı İstanbul'da Köplüce'deki aile kabristanında toprağa verilmiştir.[52]

IV. Muhsin Alpagot'un Askerî Hayatı

Muhsin Alpagot, hayatının büyük bir kısmında tayyareci olarak görev yapmıştır. Askerî hayatını Birinci Dünya Savaşı dönemi, Milli Mücadele dönemi ve Cumhuriyetin ilk yılları olmak üzere üç ayrı zaman dilimi içerisinde incelemek mümkündür.

---

[50] Neylan Özden Arpacı, 10 Kasım 2016.
[51] Neylan Özden Arpacı, 10 Kasım 2016.
[52] Neylan Özden Arpacı, 10 Kasım 2016.

A. Birinci Dünya Savaşı Döneminde Muhsin Alpagot ve Esaret Anıları

Muhsin Alpagot, havacılıkla Yeşilköy Tayyare Mektebi'nde tanışmıştır. 1915 yılında Çanakkale Savaşı'nın ilk altı ayı geçtikten sonra bu mektebe yeni öğrenciler alınmıştır. Alpagot, bu mektepte eğitim almaya değer görülmüş on üç subaydan biridir. Bu on üç subaydan sekizi pilot, beş tanesi ise rasıt olmuştur.[53] Alpagot, rasıt olarak eğitimini tamamlamış ve Birinci Dünya Savaşı boyunca Kafkas, Çanakkale ve Suriye cephelerinde rasıt olarak görev yapmıştır.

Alpagot, rasıtlık görevine başladığı günden itibaren havacılığın ne kadar tehlikeli bir meslek olduğunu kendisine hatırlatan birçok kötü tecrübe yaşamıştır. Paraşütlerin kullanımının henüz yaygınlaşmamış olduğu bu dönemdeki uçuşlar önemli ölçüde risk taşımıştır.[54] O ve diğer tayyareciler, Birinci Dünya Savaşı sırasında maddi imkânların kısıtlı olması nedeniyle yeterince bakım yapılamayan uçaklarla uçmuşlardır. Bu uçaklarda zaman zaman arızalar çıkmıştır. Uçaklarının üstünün açık olması ve uçaktakilerin güvenliklerinin sadece basit kemerlerle sağlanıyor olması nedeniyle bu arızaların birçoğu feci kazalarla sonuçlanmıştır.[55] Birçok asker bu kazalarda ağır yaralanmış ve birkaçı şehit olmuştur.[56] Bu kişiler arasında Muhsin Alpagot'un arkadaşları ve yakın dostları da yer almıştır. Apagot'un gözleri önünde korkunç anlar yaşanmıştır. Kendisinin geçirdiği en ciddi kaza 1916 yılında meydana gelmiştir.[57] Pilot Üsteğmen Abdullah ile Albatros modeli uçak ile Erzincan'dan Suşehri'ne giderken Zara'da mecburi iniş yapmaları gerekmiştir. İndikleri yer engebeli olduğundan uçak çok büyük hasar görmüştür. Pilotun iki ayağı kırılmıştır. Muhsin Alpagot, bu kazadan mucizevi bir şekilde ciddi yara almadan kurtulmuştur.[58] Alpagot, tüm kazalara ve kayıplara rağmen cesaretini, mesleğine olan bağlılığını ve sevgisini yitirmemiştir.[59]

1916 yılının sonlarında Muhsin Alpagot, Sina-Filistin Cephesi'ne gönderilmiştir. Burada yaşanan kayıplar sonrasında Şam'ın Beramike İstasyonu'na düşmanların eline düşmemek amacıyla gelmiş fakat çabaları boşa çıkmıştır. İstasyona gelen ilk trene asker ve insanla ağzına kadar dolduğundan, ikinci trene de bomba ve makineli tüfek ateşi açılması nedeniyle binememiştir. Ortalık sakinleştikten sonra gelen son tren de Riyak'ta hat kesildiği için hareket edememiştir. Muhsin Alpagot, hatıra defterinde dizanteriden rahatsız olduğu, acı çektiği günlerde Şam'da düşmanlardan kaçma ve esir düşmeme çabalarının başarılı olamamasını "Çok feci günler" cümlesiyle özetlemiştir.[60] (Bkz. Resim 10) Alpagot, bir pansiyonda kaçak hayatına devam ederken Suriye Arap Krallığı Kralı Faysal Bin Hüseyin'in Türk zabit ve askerlerinin teslim olmalarına, aksi halde casus sıfatı ile

[53] Bülent Yılmazer, 29 Kasım 2016.
[54] Yavuz Kansu vd., *Havacılık Tarihinde Türkler 1* (Ankara: Kültür Ofset, 1997), 72.
[55] Bülent Yılmazer, 29 Kasım 2016.
[56] Yavuz Kansu vd., *a.g.e.* 72. ve Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916-1944).
[57] Bülent Yılmazer, 29 Kasım 2016. ve Yavuz Kansu vd., *a.g.e.* 72.
[58] Muhsin Alpagot'un Uçuş Defteri (1927-1940).
[59] Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916-1944).
[60] Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916-1944).

idam edileceklerine ilişkin yayınlattığı beyannameden bir gün sonra Arap askerleri tarafından yakalanmıştır. Yakalandıktan sonra götürüldüğü Şam hapishanesinde Alpagot ile birlikte toplam 690 Türk askeri esir tutulmuştur. Türk askerlerine kıyafet dahi vermeyen ve onları toprak üstünde yatmaya zorlayan hapishane yönetimi, ancak bir hafta sonra onlara yemek olarak et konservesi vermiştir. Alpagot, Şam Merkez Hapishanesi'nde uyandığı sabahı "Müthiş azaplı bir sabah" cümlesiyle ifade etmiştir.[61] (Bkz. Resim 11)

16 Ekim 1916 tarihinde Muhsin Alpagot dahil 150 Türk askeri, Hayfa'ya nakledilmiş ve burada mektep binasına yerleştirilmişlerdir. Alpagot, burada da "fena muameleler" gördüğünden bahsetmiş ve yemek olarak bakla ve pirinçle yetinmek zorunda kaldığını belirtmiştir.[62] 26 Ekim tarihinde Lil'e götürülmüşlerdir. İlk kez burada Türk askerlerine bir tas sıcak çorba verilmiş ve hastalıktan kırılan Türk askerleri ilaçlı fıçılara sokularak mikroplardan arındırmışlardır. Alpagot, esareti süresince bu ana kadar hiç görmediği iyi muameleler karşısındaki şükranını "Düşmana teşekkür" cümlesiyle vurgulamıştır.[63] (Bkz. Resim 12) Lil'in ardından 30 Ekim tarihinde Kantara'ya gelmişlerdir. Geldikleri ilk gün Türk askerlerine Türkiye ve İngiltere arasında sulh yapıldığı söylenmiştir. Havai fişekler ile kutlamalar yapılmıştır. Kutlama için adam başına bir kaşık tatlı verilen Türk askerlerinin hissettiği biçareliği "Düşmanlar çılgınca sevinç içinde, biz acı bir yeis içinde" cümlesiyle dışa vurmuştur.[64] Kamptaki İngilizler, kazanmanın sarhoşluğu içindeyken Alpagot "ben me'yus ve muzdarip" diyerek kaybetmenin çaresizliğine boyun eğmiştir. Türk topraklarında İtilaf Devletleri'nin lehine bir barış ortamı sağlansa da Suriye'de Muhsin Alpagot ve diğer Türk askerleri esaret zincirlerinden kurtulamamışlardır.[65] Kantara'daki esir kampında aç Türk askerlerinin hissettiği acıyı Alpagot, "Mütareke şeraiti çok ağır imiş!" cümlesiyle yazıya dökmüştür.[66] (Bkz. Resim 13)

Muhsin Alpagot, Suriye'deki esaretinin 42. gününde esir hayatının geri kalan günlerini geçireceği Seydibeşir esir kampına gönderilmiştir. Seydibeşir esir kampında da tıpkı askeriyede olduğu gibi bir hiyerarşi mevcuttur. Subaylara ve yüksek rütbeli askerlere daha iyi muamele gösterilirken İngiliz Yönetimi'nin erlere yaklaşımı çok daha farklı olmuştur. Bu bağlamda subaylar iki kişilik odada konaklayabiliyorken erler dört kişilik odada kalmak zorunda kalmışlardır. Buna ek olarak, her subaya bir emir eri verilmiştir. Savaş dönemine göre oldukça lüks sayılabilecek kampta askerlerin tutulduğu odaların bezden yapılmış olması ve odalarda karyola, şilte, battaniye gibi malzemelerin bulunması Seydibeşir esir kampındaki şartların Muhsin Alpagot'un tutulduğu diğer esir kamplarına kıyasla

[61] Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916-1944).
[62] Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916-1944).
[63] Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916-1944).
[64] Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916-1944).
[65] Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916-1944).
[66] Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916-1944).

çok daha iyi olduğunu düşündürmektedir.[67] Muhsin Alpagot, kampa ayak basar basmaz kampın idaresi kendisine verilmiştir. Bunun nedeni büyük ihtimalle kendisinin subay olması ve diğer esir Türk askerleri arasında otorite sahibi olduğunun İngilizler tarafından fark edilmiş olmasıdır. İşgal sonrası yaralarını sarmaya çalışan İstanbul'da dahi sosyal ve sanatsal etkinlikler sınırlıyken Alpagot, Seydibeşir esir kampının idare başkanlığı süresince tiyatrolar düzenlemiş, futbol takımının reisliğini üstlenmiş, spor festivalleri yapmış, gazete çıkartmış ve okul açmıştır. Kamptaki beş aylık esareti süresince sinemaya gidebilme, denize girebilme, sağlık hizmetlerinden yararlanabilme imkânlarına sahip olmasına rağmen Alpagot'un içindeki hürriyet duygusu hep ön planda kalmıştır.[68]

28 Ocak 1918 tarihinde Seydibeşir kampındaki esirler otomobille İskenderun'a, ardından vapurla İstanbul'a nakledilmişlerdir. Esaret hayatına İstanbul'da devam eden Alpagot'un kaderi 16 Haziran 1918 tarihinde değişmiştir. İngilizler kampın maliyetini karşılamakta güçlük çekmeye başlayınca kamptaki subayları tutup erleri serbest bırakmaya karar vermişlerdir. Subayları Anadolu'da kıvılcımı çakmaya başlayan Milli Mücadele hareketinin örgütlenmesini engellemek istemedikleri için bırakmak istememişlerdir. Bunun üzerine Alpagot, er kıyafeti giyip sakal bırakarak kendi deyimiyle bir nevi "makyaj" yapmıştır.[69] Er kılığında 16 Haziran sabahı Sayyat isimli istimbotla Mudanya yoluyla Bursa'ya geçiş yapıp esaret zincirlerinden kurtulmuştur.[70]

B. Milli Mücadele Döneminde Muhsin Alpagot

Milli Mücadele'nin başlamasının ardından hava gücü teşkilatı tekrar yapılandırılmış, Muhsin Alpagot bu savaştaki yerini almak için 24 Haziran 1920 tarihinde Ankara Harbiye Dairesi Hava Şubesi'ne gitmiş ve kendisinden Batı Cephesi'nde görev alması istenmiştir.[71] Eskişehir'e kızı Malike'yi de yanına alarak giden Alpagot, savaştaki durumun gittikçe kötüleştiğini görünce kızını İstanbul'a dedesinin evine göndermeye karar vermiştir. Bir süre sonra Eskişehir'in işgal edilmesi bu kararının ne kadar yerinde olduğunu kanıtlamıştır.[72] Etrafında güvenilecek kişiler bulamadığı için kızını Karamürsel'den İstanbul'a götürmesi için bir eşkıya ile anlaşmak zorunda kalmıştır. Eşkıya, kızını hiçbir sorun olmadan İstanbul'a ulaştırmasına rağmen İstanbul'da Malike'yi karşılayan dayısı eşkıyalığa olan kızgınlığı nedeniyle "Sen nasıl bir insansın, seni öldürmediğime şükret!"

[67] Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim, Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001), 136-141.
[68] Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916-1944).
[69] Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916-1944).
[70] Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916-1944).
[71] Muhsin Alpagot'un Memuriyet Defteri (1912-1943).
[72] *Türk İstiklal Harbi II, Batı Cephesi, 4. Kısım, Kütahya, Eskişehir Muharebeleri* (Ankara: Gnkur. Basımevi, 1974), 412.

diyerek bu eşkıyanın kulağını kesmiştir. Bu olay savaş koşullarının ağırlığını, yaşanan kaosu ve insanların çaresizliğini gözler önüne sermektedir.[73]

Batı Cephesi'nde bulunan Alpagot'a Türk ordusunda az sayıda pilot ve rasıt olması nedeniyle 1920 yılında birçok yerde ve birçok farklı görev verilmiştir. Eskişehir, Kütahya ve Konya arasında gidip gelmiştir. Yeşilköy Tayyare Mektebi'nde sadece rasıt olarak eğitim almasına rağmen zaman zaman pilot olarak görev yapmasına ihtiyaç duyulmuş ve başarılı uçuşlar gerçekleştirmiştir. (Bkz. Resim 14)

Alpagot, 1921 yılında Batı Cephesi Ordusu'nun Birinci Uçak Bölüğü'ne bölük komutanı olarak atanmıştır. Bu görevi sırasında savaşın gidişatını değiştiren çok önemli keşif görevlerinin yapılmasıyla ilgili emirleri vermiş, bazı keşif uçuşlarında kendisi görev yapmıştır.[74] 9 Ocak 1921 günü saat 13.00'de pilot Behçet ile yaptığı keşif uçuşu sırasında iki Yunan süvari bölüğünün ve onları 500 metre geriden takip eden bir piyade alayının Bozöyük'e ilerlediğini tespit etmiştir.[75] Bu tespitinden sonra Yunan güçlerinin oluşturduğu bu tehlikeden kurtulmak için Yunan askerleri üzerine bombalar atılmıştır. Muhsin Alpagot'un keşfi ve bunun üzerine atılan bombalar Batı Cephesi'ndeki zaferin kazanılmasına önemli katkıda bulunmuştur. [76] Muhsin Alpagot, bu önemli başarısından sonra takdir beklemesine rağmen sadece İsmet İnönü tarafından kendisine bir teşekkür telgrafı gönderilmiştir. Hatıra defterinde buna üzüldüğünü belirtmektedir.

Önceleri Batı Cephesi'ndeki mücadeleye katkıda bulunan Çerkez Ethem Batı Cephesi Komutanı İsmet İnönü'nün emri altında kalmayı istemeyerek 29 Aralık 1920 tarihinde kendisine bağlı olan kişileri kışkırtarak bir isyan başlatmış ve 7 Şubat 1921 tarihinde bu isyana katılmasını istediği Muhsin Alpagot'a Madam Dadye Pansiyonu'nda alay komutanlığı teklif etmiştir.[77] Ret etmiş olduğu bu teklifin Çerkez Ethem tarafından yapılmış olmasının gerekçesi Alpagot'un Batı Cephesi'ndeki tayyare bölüklerinin sevk ve idaresinde gösterdiği başarı olarak değerlendirilebilir, ancak bu konuda kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. 1921 yılının ilerleyen döneminde Çerkez Ethem kendisine yeterince destek olabilecek sayıda ve nitelikte insan bulamadığı için başlatmış olduğu isyan büyük ölçüde bastırılabilmiştir.[78] Muhsin Alpagot, Milli Mücadele süresince Ankara Hükümeti'nden gelen talimatlara sadık kalmış ve özveri ile savaşmıştır. Rahatsızlığı nedeniyle kısa bir süre hastanede yattığı zamanda bile ülkesinin bağımsızlığı için hislerini günlüğünde "Yaralı, zavallı Türk milletini mes'ud et. Bi-aman düşmanı bu mahallelerde galabesini te'min et ve onları fişenk şiddetine karşı muhafaza et" şeklinde yazıya dökmüştür. [79] (Bkz. Resim 15)

---

[73] Neylan Özden Arpacı, 10 Kasım, 2016.
[74] Bülent Yılmazer, 29 Kasım 2016.
[75] Hulusi Kaymaklı, *Havacılık Tarihinde Türkler 2* (Ankara: Kültür Ofset, 1997), 57.
[76] Muhsin Alpagot'un Pilotluk Defteri (1916-1944).
[77] Hulusi Kaymaklı, *a.g.e.* 48 ve Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916- 1944).
[78] Hulusi Kaymaklı, *a.g.e.* 55.
[79] Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916-1944).

C. Cumhuriyetin İlk Yıllarıda Muhsin Alpagot

Cumhuriyetin ilk yıllarında Muhsin Alpagot'un rasıt olarak görevi sona ermiş, gerekli eğitimi başarıyla tamamladıktan sonra askerî pilot olarak ülkeye hizmet etmeye devam etmiştir. (Bkz. Resim 16) 1930 yılında kuruluşundan itibaren Türk havacılığında görev yapan pilotlar arasında 214. pilot olarak kayıtlara geçmiştir. (Bkz. Resim 17) Pilotluk yaptığı dönemde, deniz uçakları da dâhil, on iki farklı uçakla uçuş yapmıştır. Bunlar Fransa, İngiltere, Almanya, Amerika ve Çekoslovakya yapımı uçaklarıdır. (Bkz. Resim 18) Farklı ülkelerin uçakları olmaları nedeniyle bu uçakların bazılarında metrik ölçü birimleri bazılarında ise İngiliz ölçü birimleri kullanılmıştır. Alpagot, değişik uçaklarda kullanılan ölçü birimlerinin birbirinden farklı olmasına rağmen bütün uçuşlarını başarılı bir şekilde gerçekleştirmiştir.[80]

Alpagot, Türk Tayyare Cemiyeti'nin orduya alınan uçakların maliyetinin karşılanması amacıyla yürüttüğü bağış kampanyalarına ve bağışlanan uçaklara bağışın toplandığı yörenin adının verilmesi etkinliklerine de katkıda bulunmuştur. [81] 1928 yılında "Kandıra (Kandre)" uçağının isim verme töreninde görev yapan tayyarecilerden biridir. (Bkz. Resim 14b)

Cumhuriyet kurulduktan sonra uçaklar özgürlük ve güç simgesi olarak kullanılmıştır. Ankara'daki Cumhuriyet Bayramı töreni sırasında uçak gösterileri yapılmış ve bu gösterilerde Muhsin Alpagot da görev almıştır. Tören sırasında uçaktan dışarı sarkarak fotoğraflar çekmiştir.[82] (Bkz. Resim 20)

1930 ile 1932 yılları arasında halkta havacılığa ilgi uyandırmak ve Türkiye Cumhuriyeti'nin gücünü kanıtlamak amacıyla uçaklarla Türkiye turları düzenlenmiştir. Muhsin Alpagot'un da katıldığı bu turlarda "yurtta sulh, cihanda sulh" mesajı taşınmış, ayrıca olası düşmanlara gözdağı verilmesi de amaçlanmıştır.[83] Muhsin Alpagot'un hayatında son önemli uçuş, 1938 yılında Atatürk'ün cenaze törenine çift motorlu bombardıman uçağı ile eşlik ettiği uçuştur.[84] Bu görevi yerine getirmeye layık görülmüş olması mesleğinde ne kadar değerli bir isim olduğunu kanıtlamaktadır. (Bkz. Resim 21) Alpagot, büyük bir tutku ile sürdürdüğü pilotluk mesleğine 1940 yılının Mayıs ayında giderek artan sağlık sorunları nedeniyle veda etmiştir.[85] Bu tarihten itibaren havacılıkta yer hizmetine ve havacılığa ilişkin diğer farklı görevlere tayin edilmiştir. 1943 yılında Albay rütbesine terfii etmiş ve emekli edildiği 14 Temmuz 1948 tarihine kadar Türk askerî havacılığının gelişmesi ve ilerlemesi adına çalışmaya devam etmiştir.[86]

[80] Bülent Yılmazer, 29 Kasım 2016.
[81] Bülent Yılmazer, 29 Kasım 2016.
[82] Bülent Yılmazer, 29 Kasım 2016.
[83] Bülent Yılmazer, 29 Kasım 2016.
[84] Bülent Yılmazer, 29 Kasım 2016.
[85] Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916-1944).
[86] Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916-1944).

V. Sonuç

Askerî tarih çalışmalarının çoğunda kişi isimlerine yer verilmemesi nedeniyle Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele döneminin insanları tarihimizin kayıp kuşağı olarak anılır. Dönemin bir özelliği olarak anı türü eserlerin az olması da bu kaybı güçlendirmektedir. Bu nedenle Muhsin Alpagot'un hatıra defteri kayıp kuşağın yaşamına ışık tutması bakımından çok önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada incelenen, Muhsin Alpagut'un yirmi beş yılında uçucu olarak görev yaptığı otuz dört yılık tayyarecilik hayatını mütevazı bir anlatımla aktardığı hatıra defteri, sadece şahsının değil, kayıp bir neslin özverili mücadelesine ışık tutan, eşine az rastlanır bir eser olarak günümüze ulaşmıştır.

Ek: Fotoğraflar

Resim 1: İşadamı Erzurumlu Nafiz Bey tarafından İtalya'dan satın alınarak gizlice Anadolu'ya getirilen ve Milli Mücadele'yi sürdüren orduya bağışlanan uçaklardan biri. Uçağın üzerinde "Erzurumlu Nafiz" ismi yer almaktadır.

Bülent Yılmazer arşivi.

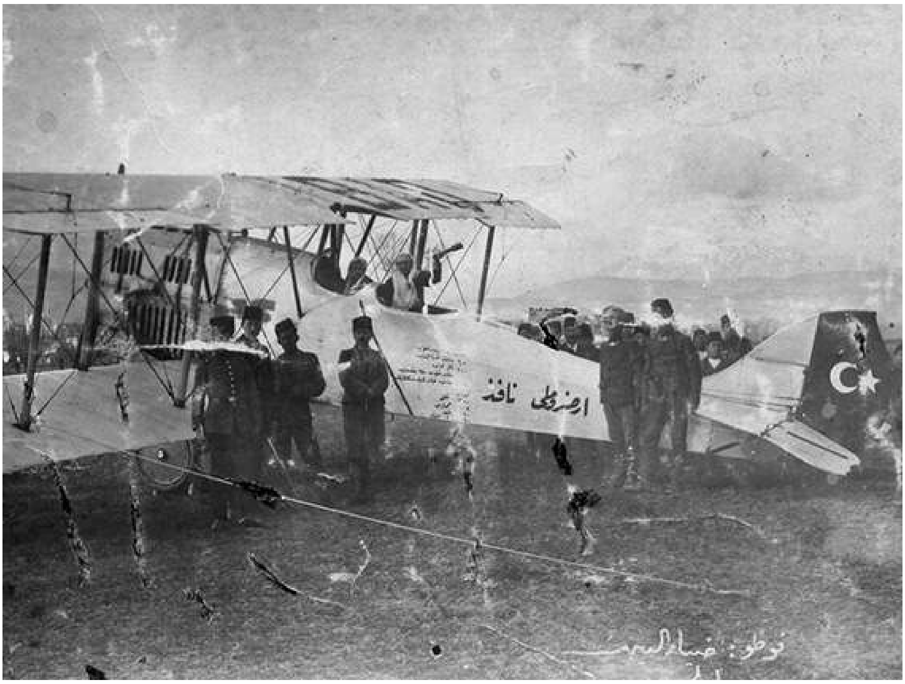

Resim 2: Muhsin Alpagot'un hatıra defterinde doğumunun ve ailesinin anlatıldığı, torunu Özden'in doğumunu en üste not aldığı sayfa.

Kişisel arşiv.

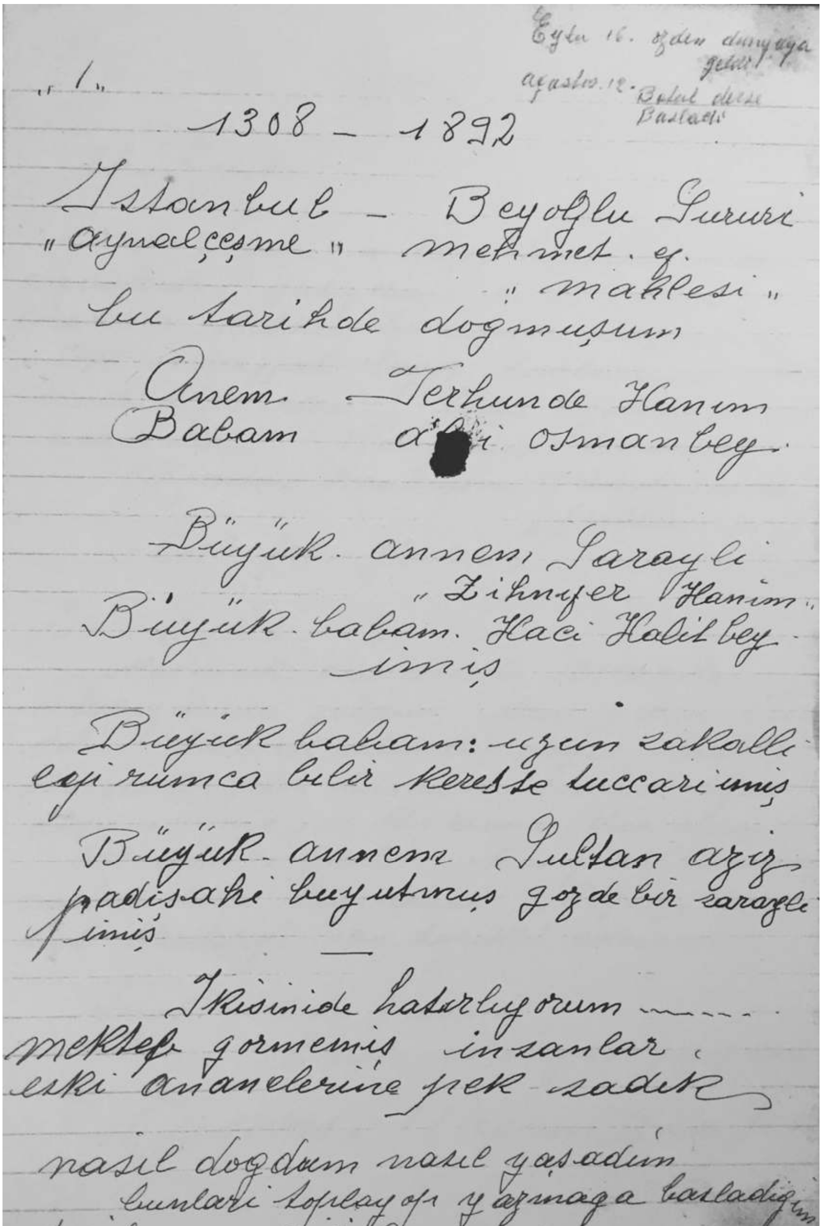
Eylu[l] 16. Özden dünyaya geldi
ağustos 12 - Bolul dersi başladı

"1"

1308 – 1892

İstanbul – Beyoğlu Sururi
"aynalıçeşme" mehmet. ef.
"mahlesi"
bu tarihde doğmuşum

Anem Terhunde Hanım
Babam a[illegible]i osman bey

Büyük annem Saraylı
"Zihnyer Hanım"
Büyük babam Hacı Halil bey
imiş

Büyük babam: uzun sakallı
eşi rumca bilir kereste tüccarı imiş

Büyük annem Sultan aziz
padişahi büyütmüş gözde bir saraylı
imiş

—

İkisinide hatırlıyorum ....
mektep görmemiş insanlar
eski ananelerine pek sadık

nasıl doğdum nasıl yaşadım
bunları toplayıp yazmaga başladığım
tarih 16 – 1inci kanun – 1936 –

Resim 3: Muhsin Alpagot'un torunu Neylan Özden Arpacı tarafından derlenen aile fotoğrafları. Kişisel arşiv.

Muhsin Alpagot'un kızı
Malike Alpagot (Sengir)
23-06-1911 / 26-11-1995

1-Müstahdem
2-Saim Kıvılcım
3- Müf. Mvn.
4- Veznedar Bekir
5- Malike Sengir
6- Hamid Eseniş
7- Müdür Muhtar Kösemihal
8- Baş Müf. Firuz Raif Suntekin
9- Cahit Emiroğlu (Muhasebeci)

Türkiye İş Bankası A.Ş. Eskişehir şubesi açılışı Nisan 1931
Şubenin ilk kadın memuresi Malike Alpagot.

Muhsin Alpagot'un damadı
Malike Alpagot (Sengir) eşi
Mustafa Nuri Sengir
1905 / 18-06-1997

Mustafa Nuri Sengir
Türk Hava Kuvvetlerinde
Uçak Makinisti

Tobruk ikinci dünya
savaşı 1943

Birinci Bombardıman
Tayyare Taburu 1940

Malike Sengir'in eşi, kızı, dağmadı, torunları ve gelinleri:
Kızları Neylan Özden Sengir (Arpacı), eşi Ahmet Ferit Arpacı Elektrik Yüksek Mühendisi,
oğulları Ahmet Emre Arpacı eşi Beyhan Arpacı,
Ali Enis Arpacı eşi Lale Arpacı kızları Hilal Eda Arpacı, oğulları Emre Onur Arpacı.

Malike Sengir'in tonur çoukları
Hilah Eda ve Emre Onur Arpacı

Muhsin Alpagot ve ilk eşi Semine'ın ikinci çocukları Turgut Alpagot
Astsubay Uçak makinisti
1914 / 1956

Turgut Alpagot, eşi Nebahat Alpagot ve oğulları

Oğulları:
Mete Alpagot eşi Nedime Alpagot kızları, Dilek Alpagot ve İstek Alpagot
Suha Alpagot eşi Ayten Alpagot kızları Arzu Alpagot (Yalçın) eşi Ali Yalçın oğulları Burkay Yal
Muhsin Alpagot eşi Güngör Alpagot oğulları Turgut Alpagot eşi Çağrı Alpagot.

Muhsin Alpagot ve ikinci eşi Suat Alpagot'un kızları Betül Alpagot (Ünsal) eşi Turgut Ünsal

Betül Alpagot'un oğlu Haldun ve çocukları

Oğulları:
Haluk Ünsal eşi Şükriye Ünsal oğulları Yavuz Ünsal, Barbaros Ünsal
Haldun Ünsal eşi Sunay Ünsal kızları Beste Ünsal (Pınar) Gökhan Pınar, Seda Ünsal

Resim 4: Muhsin Alpagot'un Birinci Dünya Savaşı'nda esir düştüğü günlerde İstanbul'daki ailesine yazmış olduğu mektupların zarfları.
Kişisel arşiv.

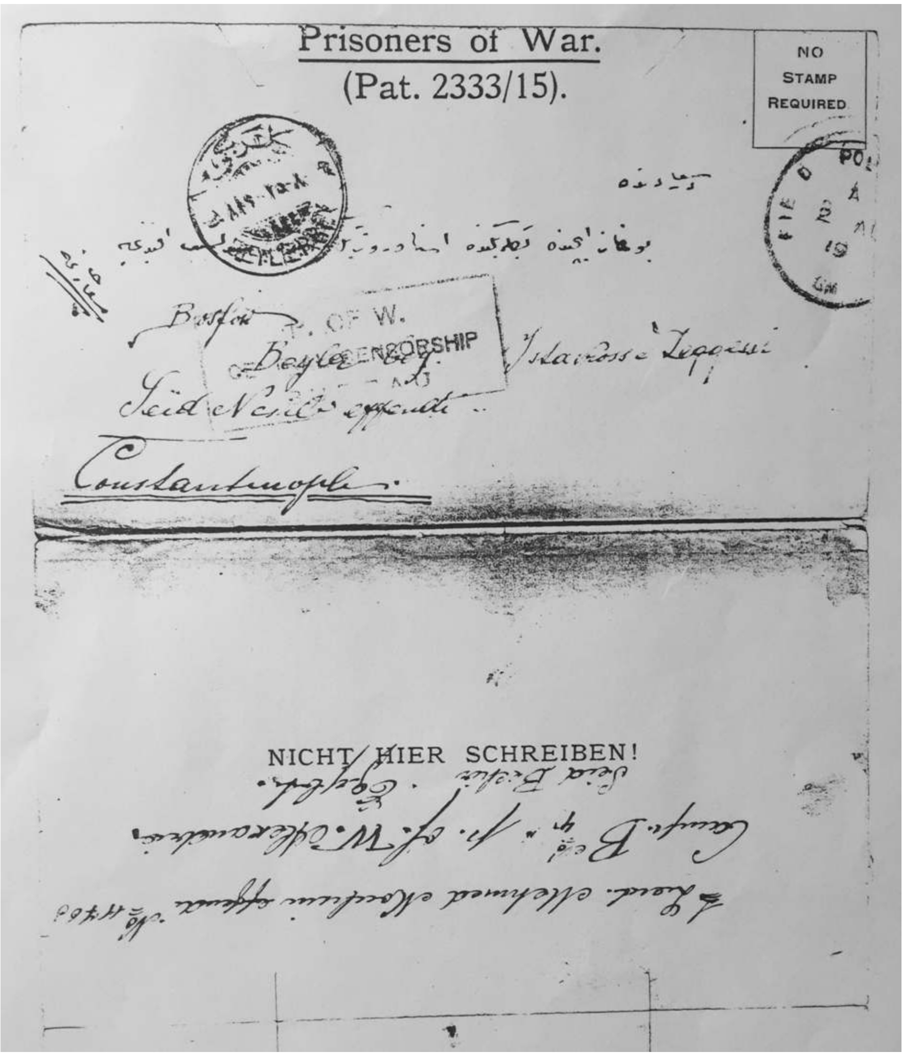

Resim 5: Muhsin Alpagot'un hatıra defterinin Osmanlıca olan kısmından örnek bir sayfa.

Kişisel arşiv.

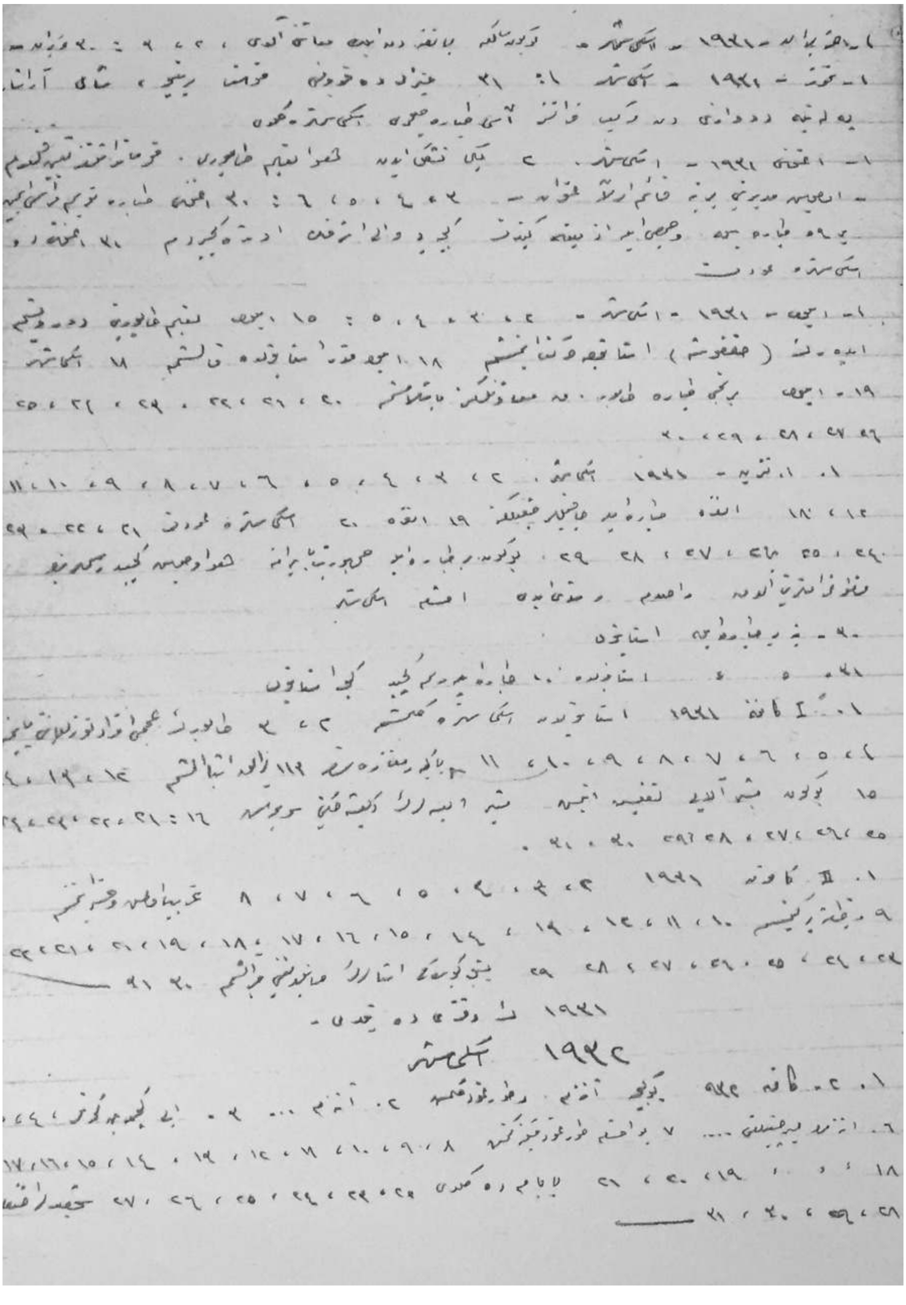

Resim 6: Muhsin Alpagot ve uçakla gezdirdiği kızı Malike.
Kişisel arşiv.

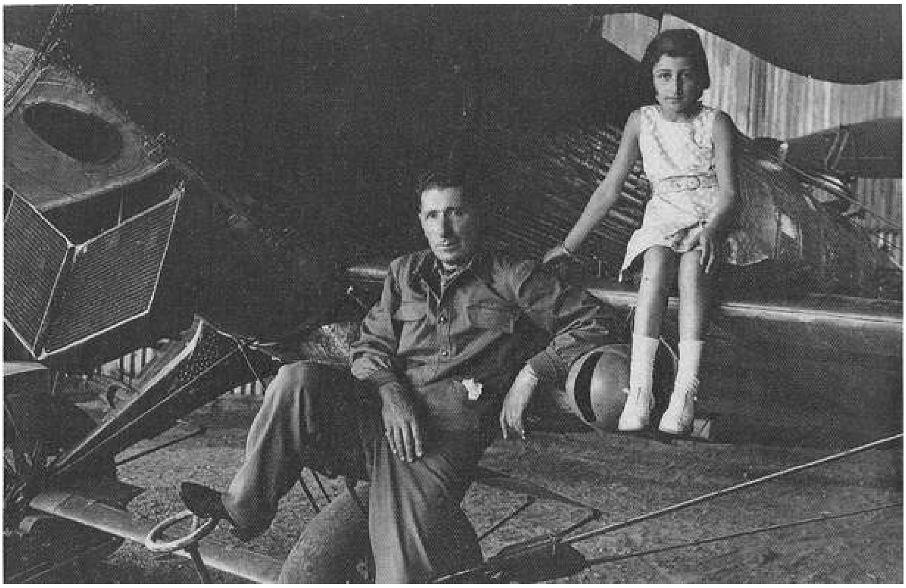

Resim 7: Seydibeşir esir kampındaki futbol takımı. Önde solda oturan, önünde top duran kişi takım kaptanı Muhsin Alpagot.
Bülent Yılmazer arşivi.

Resim 8: Cumhuriyet döneminde Tayyare Futbol Takımı'nın ilk kurulduğu zamanlardan bir sporcu; göğsünde tayyarecileri temsil eden kanatlı ay-yıldız görünüyor.

Bülent Yılmazer arşivi.

Resim 9: Muhsin Alpagot'un Mustafa Kemal Atatürk'e eşlik ettiği toplantılardan biri. Alpagot, Atatürk'ün sol omuzunun arkasında durmaktadır; önünde dünyanın ilk muharip kadın pilotu Sabiha Gökçen.

Kişisel arşiv

Resim 10: Muhsin Alpagot'un hatıra defterinden esaret günlerini anlatan ve "çok feci günler" ifadesinin yer aldığı sayfa.

Kişisel arşiv.

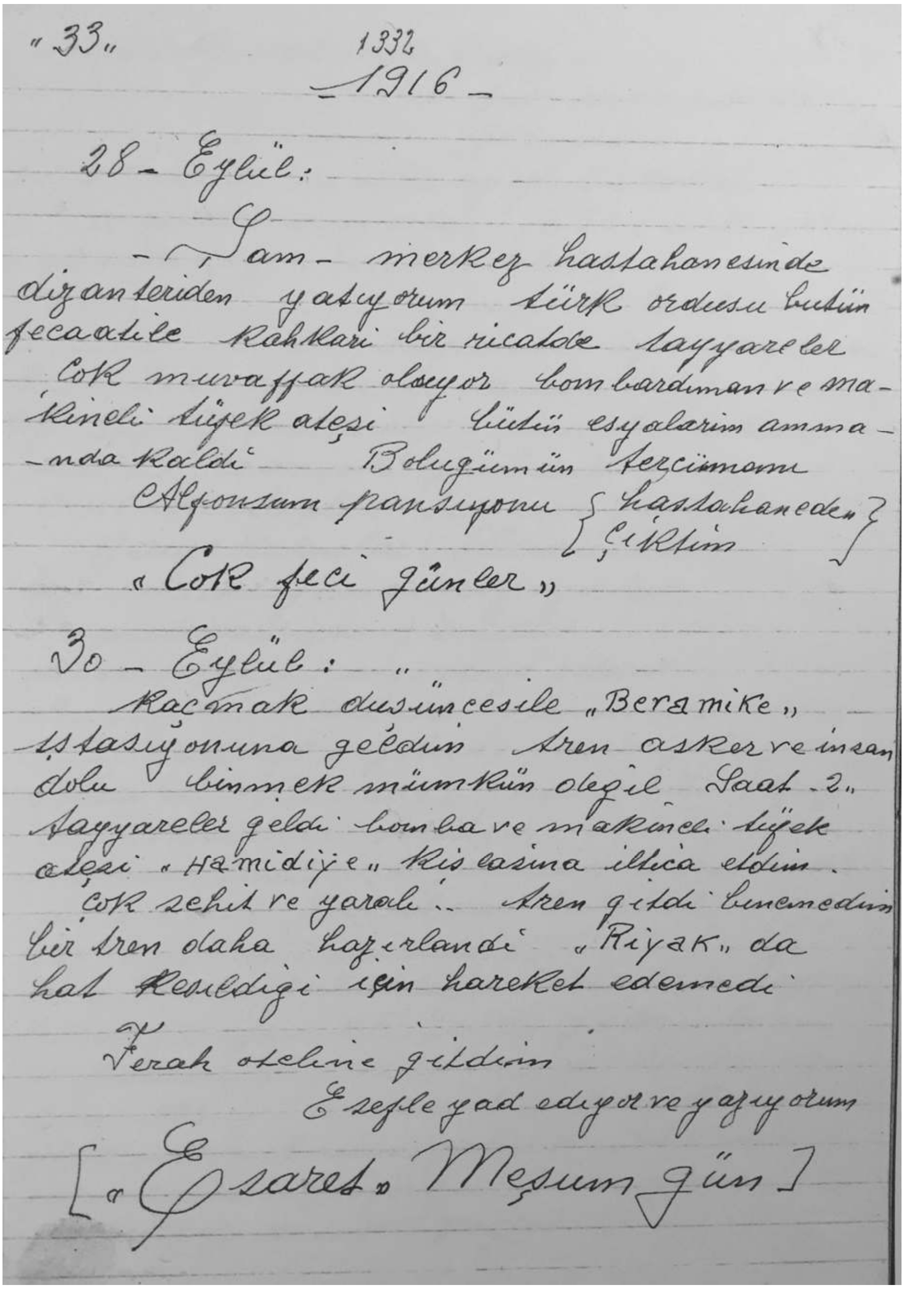

"33" 1332
-1916-

28 - Eylül:

- Şam - merkez hastahanesinde
dizanteriden yatıyorum türk ordusu bütün
şecaatile kahkari bir ricatde tayyareler
çok muvaffak oluyor bombardıman ve ma-
kineli tüfek ateşi bütün eşyalarım amma-
-nda kaldı Bölüğümün tercümanı
Alfonsun pansiyonu {hastahanede» çıktım}

«Çok feci günler»

30 - Eylül:

Kaçmak düşüncesile «Beramike»
istasyonuna geldim tren asker ve insan
dolu binmek mümkün değil Saat 2.
tayyareler geldi bomba ve makineli tüfek
ateşi «Hamidiye» kışlasına iltica ettim.
Çok şehit ve yaralı .. tren gitti binemedim
bir tren daha hazırlandı «Riyak» da
hat kesildiği için hareket edemedi

Ferah oteline gittim

Esefle yad ediyor ve yazıyorum

[«Esaret» Meşum gün]

Resim 11: Muhsin Alpagot'un hatıra defterinden esaret günlerini anlatan ve "müthiş azaplı bir sabah " ifadesinin yer aldığı sayfa.

Kişisel arşiv.

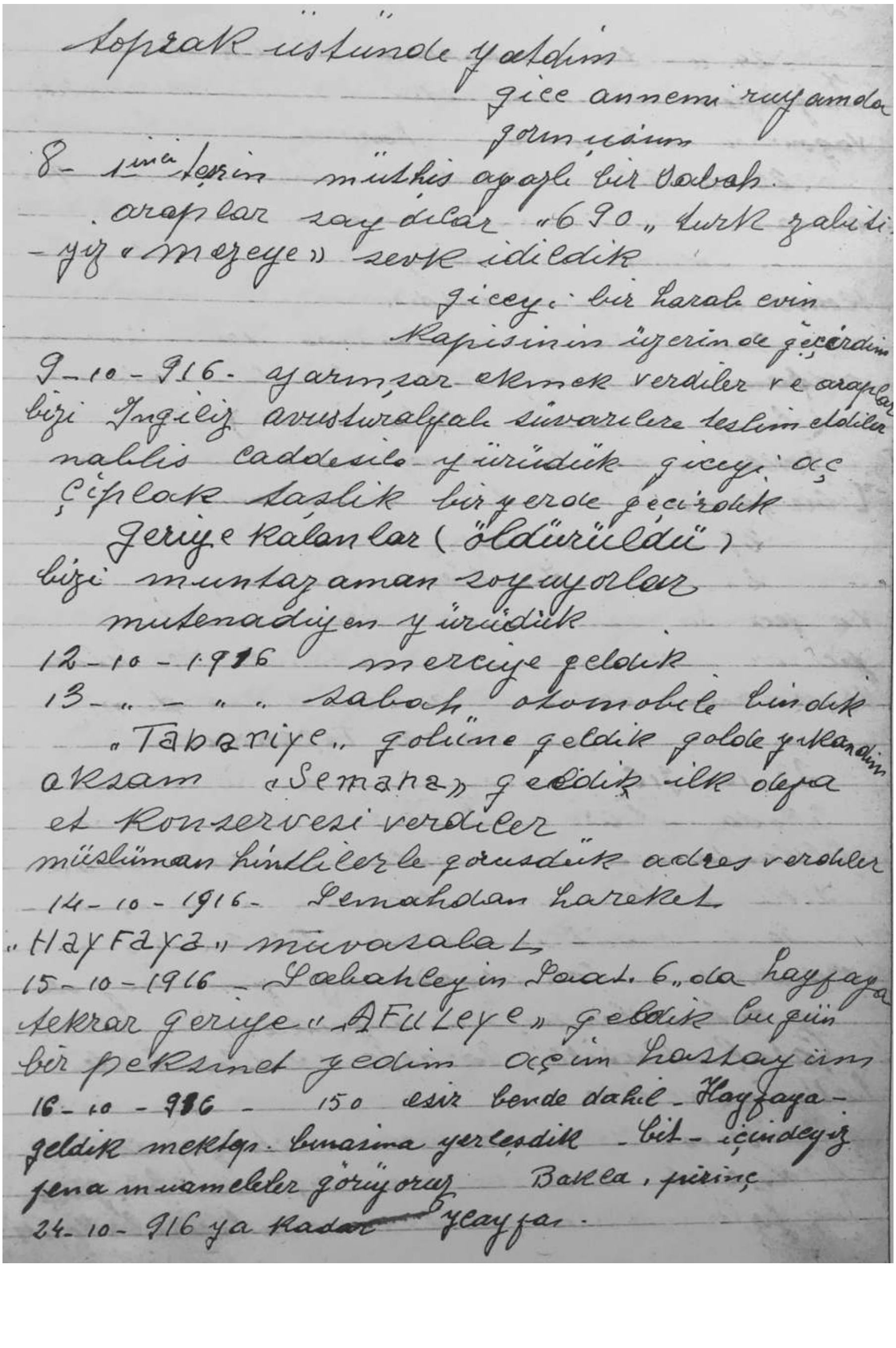
toprak üstünde yatdım
gice annemi rüyamda
görmüşüm
8- 1inci teşrin müthiş azaplı bir sabah
. araplar saydılar «690» türk zabiti
-yiz «mezeye» sevk idildik
- gicey bir harab evin
kapısının üzerinde geçirdim
9-10-916- yarımşar ekmek verdiler ve araplar
bizi İngiliz avusturalyalı süvarilere teslim ettiler
nablis caddesile yürüdük gicey aç
çıplak taşlık bir yerde geçirdik
geriye kalanlar (öldürüldü)
bizi muntazaman soyuyorlar
mütenadiyen yürüdük
12-10-1916 mezciye geldik
13- " - " . sabah otomobile bindik
"Tabariye" gölüne geldik gölde yıkandım
akşam «Semaha» geldik ilk olaraka
et konservesi verdiler
müslüman hindlilerle görüşdük adres verdiler
14-10-1916- Semahdan hareket
"Hayfaya" muvasalat
15-10-1916 Sabahleyin saat 6"da hayfaya
tekrar geriye "Afuleye" geldik bugün
bir peksimet yedim açım hastayım
16-10-916 - 150 esir bende dahil - Hayfaya -
geldik mektep binasına yerleşdik - bit - içindeyiz
fena muameleler görüyoruz Bakla, pirinç
24-10-916 ya kadar Hayfa.

Resim 12: Muhsin Alpagot'un hatıra defterinden esaret günlerini anlatan ve "düşmana teşekkür" ifadesinin yer aldığı sayfa.

Kişisel arşiv.

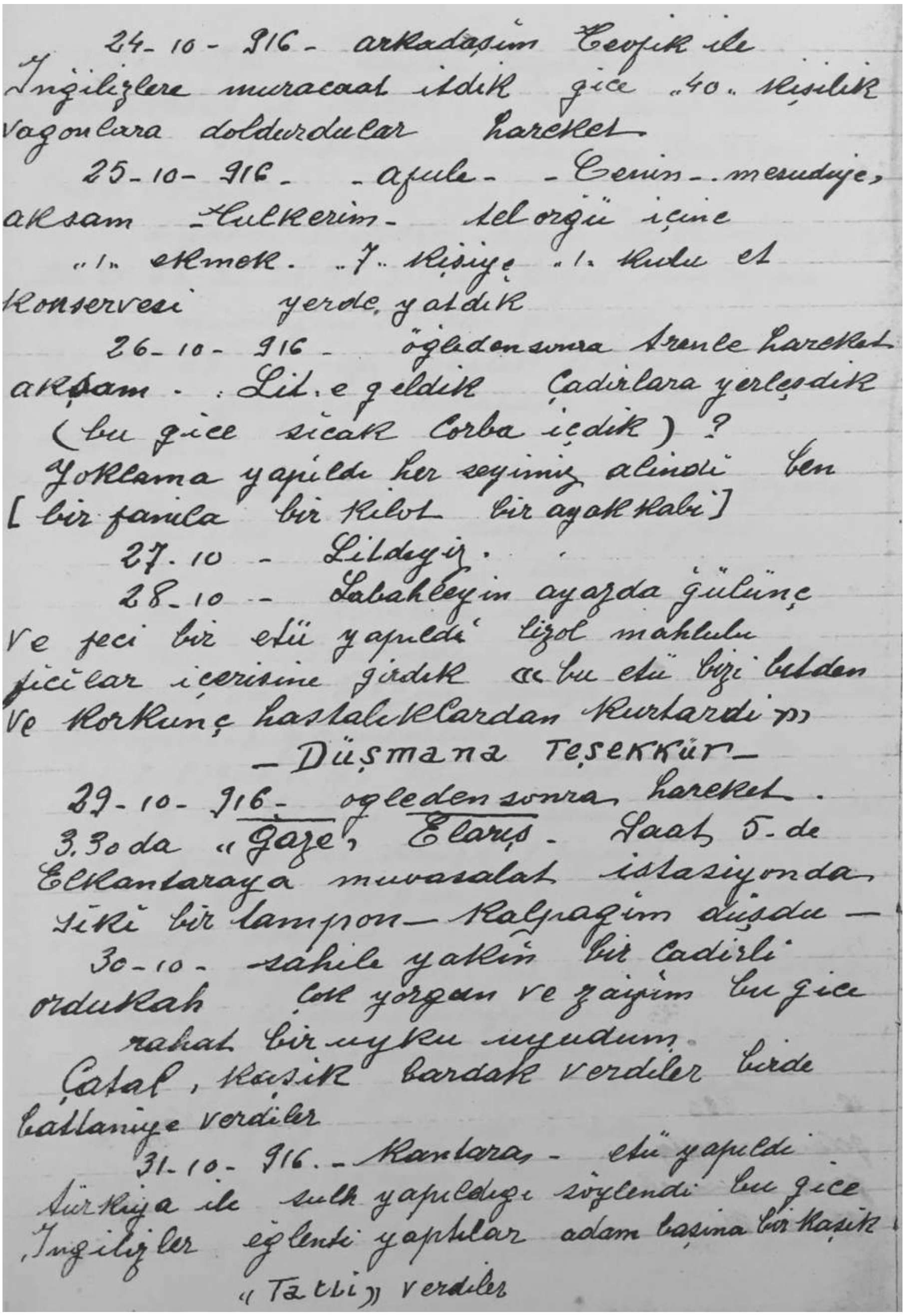
24-10-916 - arkadaşım Tevfik ile
İngilizlere muracaat itdik gice „40" kişilik
vagonlara doldurdular hareket
25-10-916 - afule - Cenin - mesudiye,
akşam Tulkerim - tel örgü içine
„1" etmek - „7" kişiye „1" kutu et
konservesi yerde yatdık
26-10-916 - öğleden sonra trenle hareket
akşam - Lit'e geldik Çadırlara yerleşdik
(bu gice sıcak çorba içdik) ?
Yoklama yapıldı her şeyimiz alındı ben
[bir fanila bir kilot bir ayakkabı]
27-10 - Lit'deyiz.
28-10 - Sabahleyin ayazda gülünç
ve feci bir etü yapıldı lizol mahlulu
fıçılar içerisine girdik "bu etü bizi bitden
ve korkunç hastalıklardan kurtardı"
- Düşmana Teşekkür -
29-10-916 - ögleden sonra hareket.
3.30 da "Gaze" Elariş - Saat 5-de
Elkantaraya muvasalat istasiyonda
sıkı bir tampon - kalpağım düşdü -
30-10 - sahile yakın bir çadırlı
ordukah çok yorgan ve zaiyim bu gice
rahat bir uyku uyudum.
Çatal, kaşık bardak verdiler birde
battaniye verdiler
31-10-916 - Kantara - etü yapıldı
Türkiya ile sulh yapıldığı söylendi bu gice
İngilizler eğlenti yaptılar adam başına bir kaşık
"Tatli" verdiler

Resim 13: Muhsin Alpagot'un hatıra defterinden esaret günlerini anlatan ve "düşmanlar çılgınca sevinç içinde, biz acı bir yeis içinde" , "ben me'yus ve muzdarip" ve "mütareke şeraiti çok ağır imiş" ifadelerinin yer aldığı sayfa.
Kişisel arşiv.

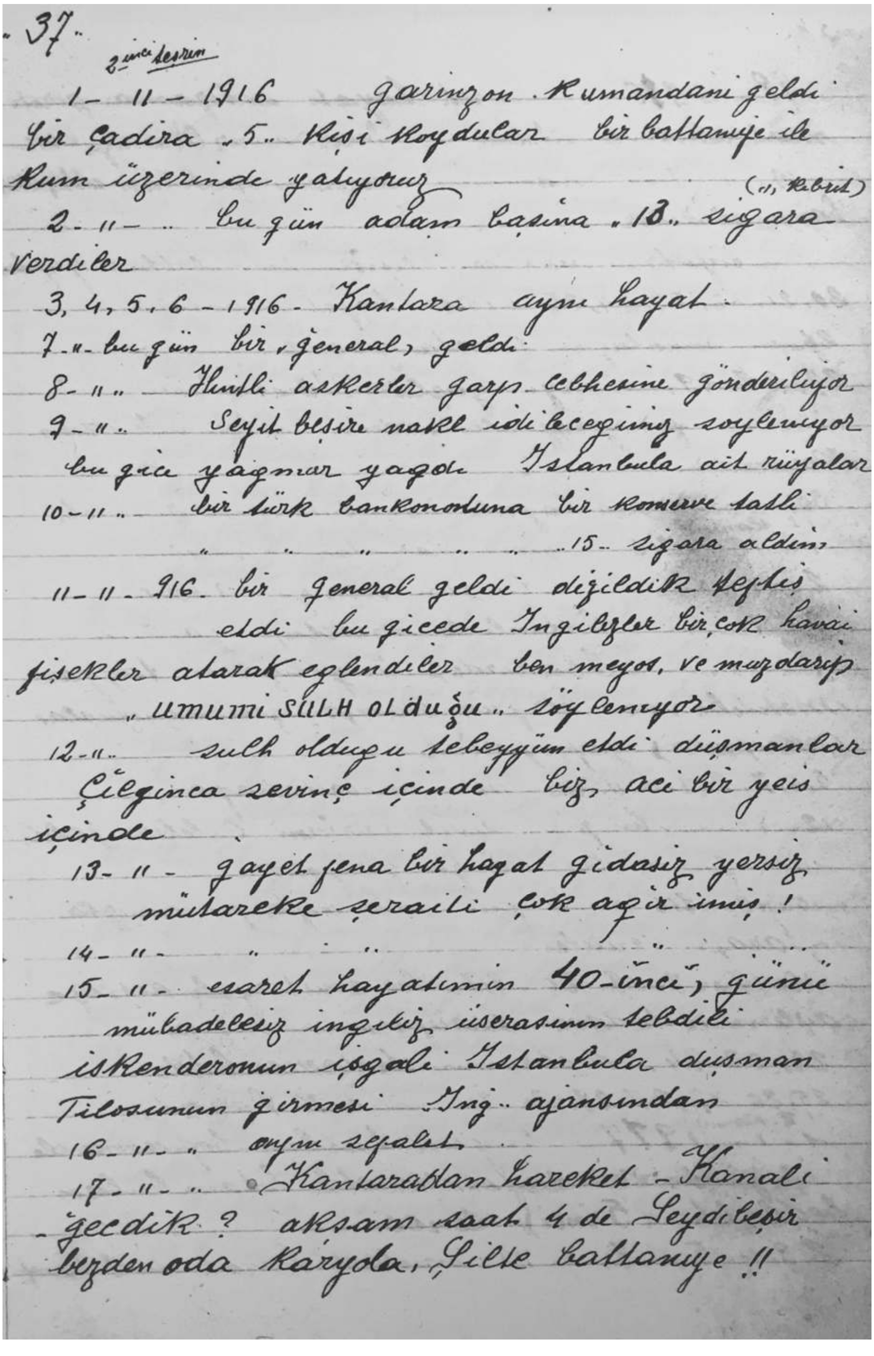

- 37 -
2inci teşrin
1-11-1916 garnizon kumandanı geldi
bir çadıra .5. kişi koydular bir battaniye ile
kum üzerinde yatıyoruz (Kebrit)
2-11- bu gün adam başına .13. sigara
verdiler
3, 4, 5, 6-1916- Kantara aynı hayat
7-"- bu gün bir "general" geldi
8-"- Hintli askerler garp cebhesine gönderiliyor
9-"- Seyit beşire nakil edileceğimiz söyleniyor
bu gece yağmur yağdı İstanbula ait rüyalar
10-"- bir türk bankonotuna bir konserve tatlı
" " " " " 15 sigara aldım
11-11-916 bir general geldi değildik teftiş
etdi bu gecede İngilizler bir çok havai
fişekler atarak eğlendiler ben meyos ve muzdarip
"umumi SULH OLduğu" söyleniyor
12-"- sulh olduğu tebeyyün etdi düşmanlar
çılgınca sevinç içinde biz, acı bir yeis
içinde
13-"- gayet fena bir hayat gıdasız yersiz
mütareke şeraiti çok ağır imiş!
14-"- " "
15-"- esaret hayatımın 40-ıncı günü
mübadelesiz ingiliz üserasının tebdili
İskenderonun işgali İstanbula düşman
filosunun girmesi İng. ajansından
16-"- aynı sefalet
17-"- Kantaradan hareket - Kanalı
geçdik? akşam saat 4 de Seydibeşir
bezden oda karyola, şilte battaniye!!

Resim 14: Muhsin Alpagot (en solda "3" Numara ile işaretlenmiş) Milli Mücadele'de birlikte görev yaptığı diğer tayyarecilerle beraber.

Bülent Yılmazer arşivi.

Resim 14b: Türk Tayyare Cemiyeti'nin hava kuvvetlerine alınan uçaklara parasal kaynak yaratmak için yürüttüğü gönüllü bağış toplama faaliyeti çerçevesinde, 1928 yılında "Kandıra (Kandre)" uçağına isim verme töreni. Yeni alfabeye geçişin gerçekleşmeye başladığı bu dönemde henüz oturmamış olan yazım kuralları uçağın üzerindeki isimde de (Kandre) görülmektedir. Kandıra halkı ve ileri gelenleri arasında Muhsin Alpagot, uçağın ismi yazılı kırmızı kare milliyet (Türkiye) tanıtma işaretinin solunda durmaktadır.

Kişisel arşiv.

Resim 15: Milli Mücadele döneminde rahatsızlanarak hastanede yattığı günlerde, ülkesinin işgal altında olması ve halkının çektiği eziyetler karşısında duygularını döktüğü satırlar.

Kişisel arşiv.

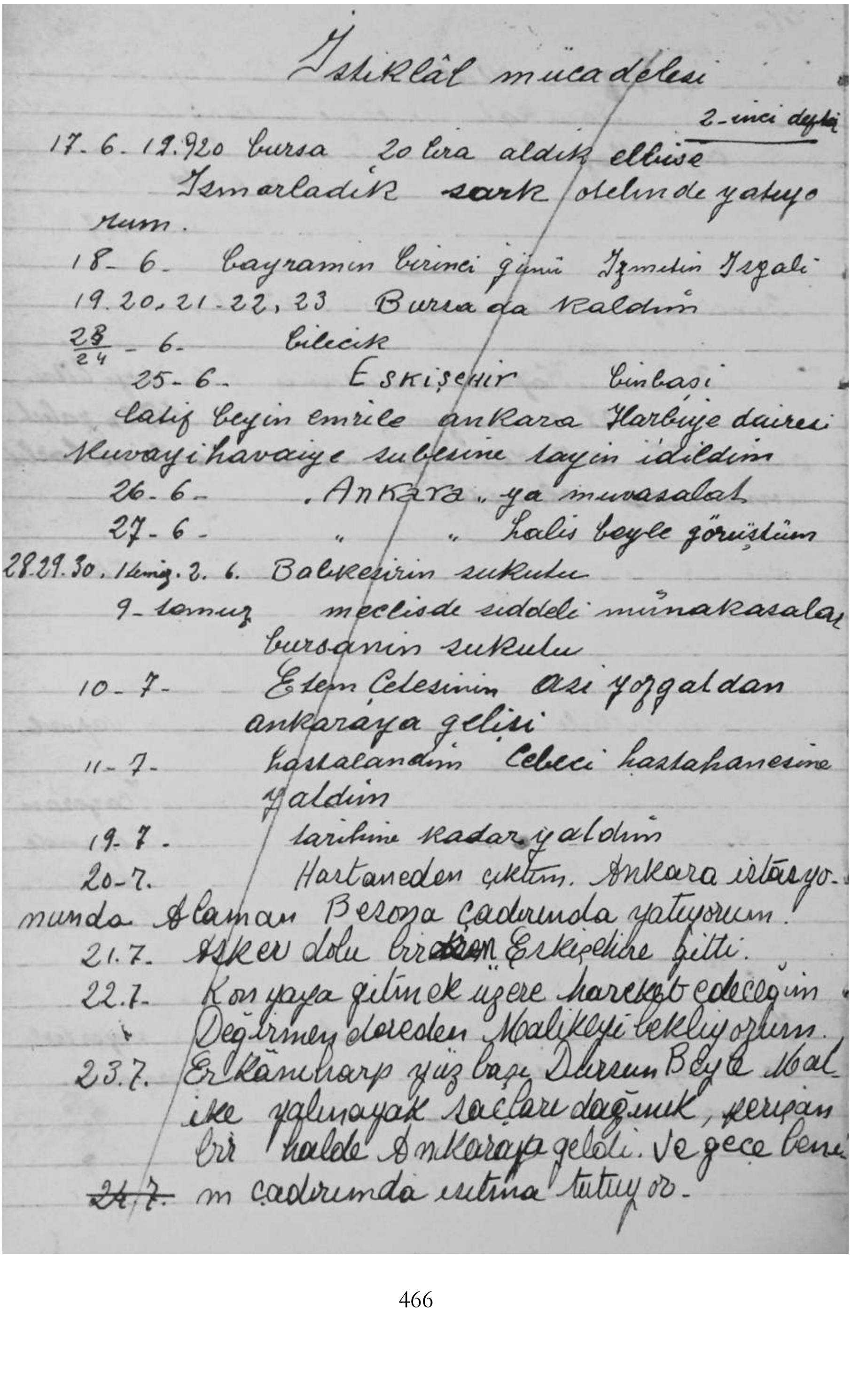

İstiklâl mücadelesi

2-inci defter

17-6-1920 bursa 20 lira aldık elbise
ısmarladık şark otelinde yatıyo
rum.
18-6- bayramın birinci günü İzmitin İşgali
19.20.21-22.23 Bursa da kaldım
23/24 - 6- bilecik
25-6- Eskişehir binbaşı
latif beyin emrile ankara Harbiye dairesi
kuvayi havaiye şubesine tayin edildim
26-6- Ankara ya muvasalat
27-6- " " halis beyle görüştüm
28.29.30. 1 temmuz. 2. 6. Balıkesirin sukutu
9- temmuz meclisde şiddetli münakaşalar
bursanın sukutu
10-7- Etem Çetesinin asi yozgattan
ankaraya gelişi
11-7- hastalandım Cebeci hastahanesine
yattım
19-7- tarihine kadar yattım
20-7. Hastaneden çıktım. Ankara istasyo-
nunda Alaman Beroza çadırında yatıyorum.
21.7- Asker dolu bir tren Eskişehire gitti.
22.7- Konyaya gitmek üzere hareket edeceğim
Değirmen dereden Malikeyi bekliyorum.
23.7- Erkânıharp yüzbaşı Dursun Bey'e Mal
ike yalınayak saçları dağınık, perişan
bir halde Ankaraya geldi. Ve gece beni
~~24.7.~~ m çadırımda istirahat tutuyor.

Resim 16: Muhsin Alpagot, pilot üniforması ile sevdalısı olduğu gökleri işaret ediyor.
Kişisel arşiv.

Resim 17: Muhsin Alpagot ve pilot arkadaşları. Alpagot uçağın gövdesinin hemen önünde ve sol tarafta.

Kişisel arşiv.

Resim 18: Muhsin Alpagot ve kullandığı uçaklardan Kayseri Tayyare Fabrikası'nda Amerika'dan lisans altında montajı yapılmış olan Curtiss Hawk savaş uçağı.

Kişisel arşiv.

Resim 20: Elde tutulan fotoğraf makinesiyle uçaktan sarkarak fotoğraf çekilmesini gösteren, döneme ait fotoğraf. (üste)

Muhsin Alpagot'un görev aldığı Cumhuriyet Bayramı töreninde uçaklar Ankara'da hipodrom üzerinden geçerken. (altta)

Bülent Yılmazer arşivi.

Resim 21: Muhsin Alpagot'un Almanya yapımı çift motorlu bombardıman uçakları ile Atatürk'ün cenazesine, Dolmabahçe Sarayı'ndan alınarak Zafer muhribi ile Yavuz zırhlı kruvazörüne kadar taşınmasında havadan eşlik etmesi. Bülent Yılmazer arşivi.

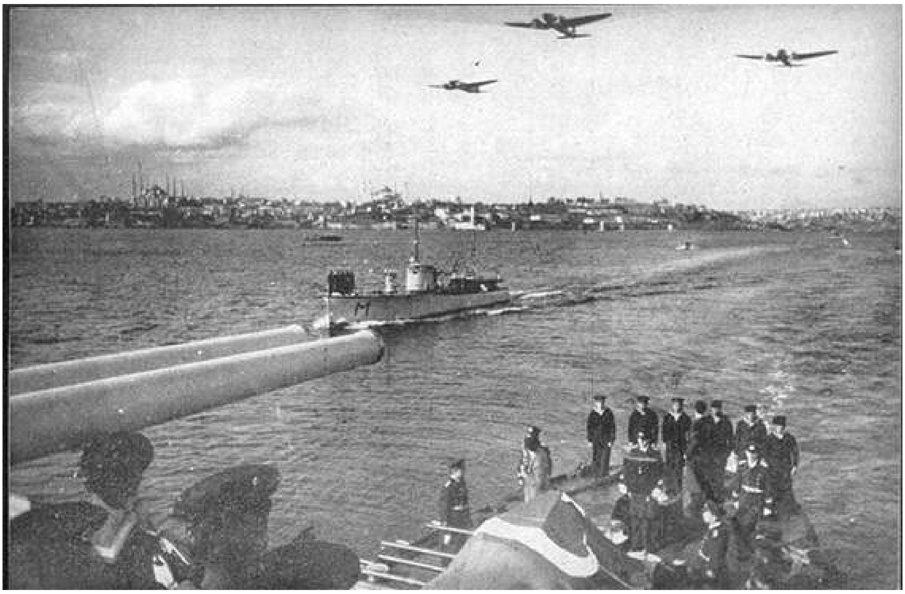

Resim 22: Muhsin Alpagot'un Memuriyet defteri.
Kişisel arşiv.

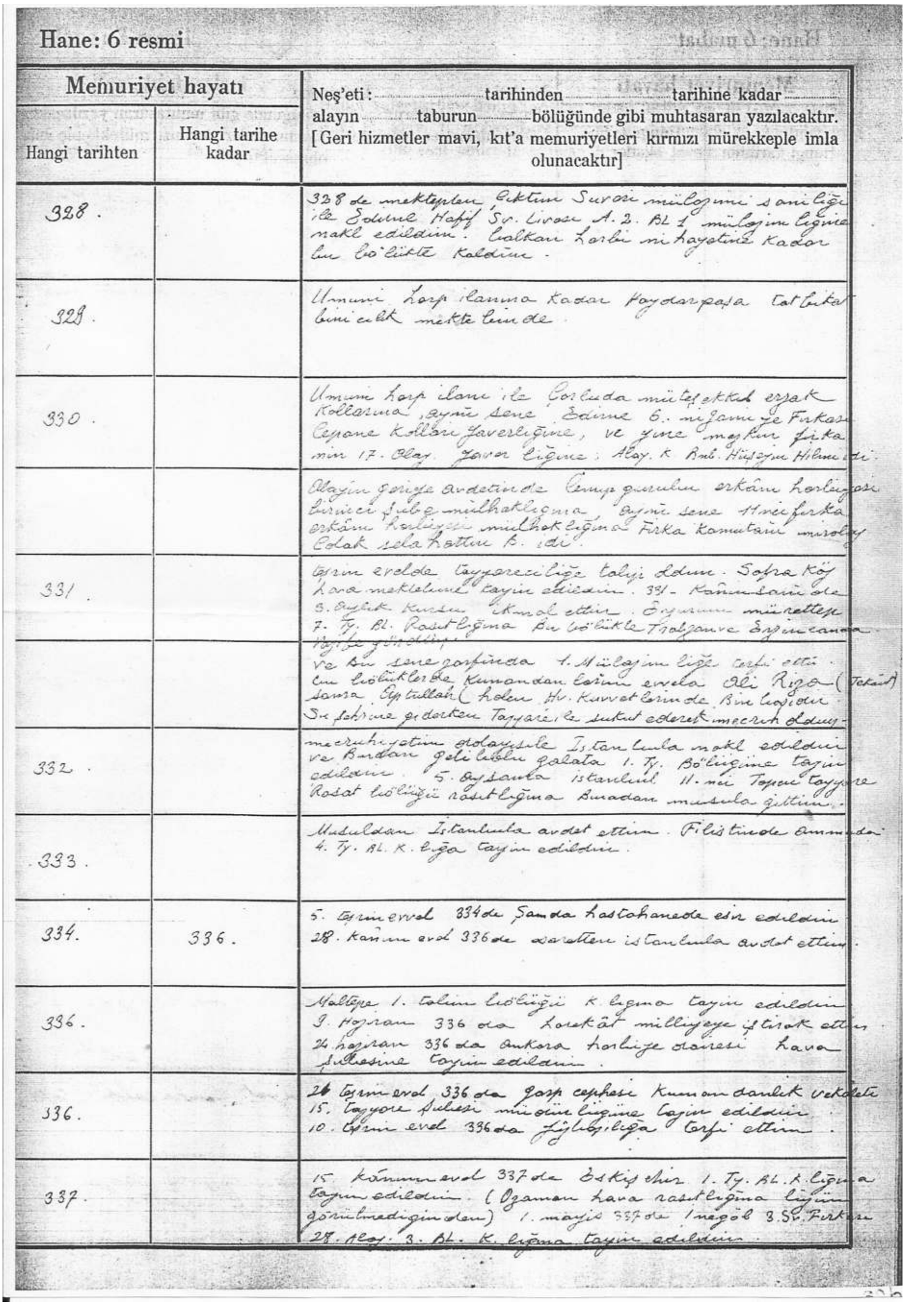

Hane: 6 resmi

Memuriyet hayatı		Neş'eti : .... tarihinden .... tarihine kadar .... alayın .... taburun .... bölüğünde gibi muhtasaran yazılacaktır. [Geri hizmetler mavi, kıt'a memuriyetleri kırmızı mürekkeple imla olunacaktır]
Hangi tarihten	Hangi tarihe kadar	
328.		328 de mektepten çıktım Süvari mülazımı saniliği ile Edirne Hafif Sv. Livası A. 2. Bl. 1 mülazımlığına nakl edildim. Balkan harbi ni hayatına kadar bu bölükte kaldım.
329.		Umumi harp ilanına kadar Haydarpaşa tatbikat binicilik mektebinde.
330.		Umumi harp ilanı ile Çorluda müteşekkil erzak kollarına, aynı sene Edirne 6. nizamiye Fırkası cephane kolları yaverliğine, ve yine mezkur fırkanın 17. Alay yaverliğine; Alay K. Bnb. Hüseyin Hilmi idi.
		Alayın geriye avdetinde Cenup grubu erkânı harbiyesi birinci şube mülhaklığına, aynı sene 11nci fırka erkânı harbiyesi mülhaklığına Fırka kumandanı miralay Çolak Selahattin B. idi.
331.		Teşrin evelde tayyareciliğe talip oldum. Sefraköy hava mektebine tayin edildim. 331- Kanunusanide 3. aylık kursu ikmal ettim. Erzurum müretteb 7. Ty. Bl. Rasıtlığına bu bölükle Trabzon ve Erzincanda vazife gördüm.
		ve bu sene zarfında 1. Mülazımlığa terfi ettim. Bu bölüklerde Kumandan Beyim evvela Ali Rıza (Tekaüt) sonra Eyptullah (halen Hv. Kuvvetlerinde Binbaşıdır) Sv. şehrine giderken Tayyare ile sukut ederek mecruh oldum-
332.		mecruhiyetim dolayısile İstanbula nakl edildim ve burdan geliboluda galata 1. Ty. Bölüğüne tayin edildim. 5. Ağustosta İstanbul 11.nci Topçu tayyare Rasat bölüğü rasıtlığına buradan musula gittim.
333.		Musuldan İstanbula avdet ettim. Filistinde ammanda 4. Ty. Bl. K. lığa tayin edildim.
334.	336.	5. teşrin evvel 334de Şamda hastahanede esir edildim 28. kanun evvel 336de esaretten İstanbula avdet ettim.
336.		Maltepe 1. talim bölüğü K. lığına tayin edildim 9. Haziran 336 da harekât milliyeye iştirak ettim. 24. haziran 336 da Ankara harbiye dairesi hava şubesine tayin edildim.
336.		26 teşrin evvel 336 da garp cephesi kumandanlık vekaleti 15. tayyare şubesi müdürlüğüne tayin edildim. 10. teşrin evvel 336da yüzbaşılığa terfi ettim.
337.		15. kanunuevvel 337 de Eskişehir 1. Ty. Bl. K. lığına tayin edildim. (O zaman hava rasıtlığına lüzum görülmediğinden) 1. mayıs 337 de İnegöl 3. Sv. Fırkası 27. Alay 3. Bl. K. lığına tayin edildim.

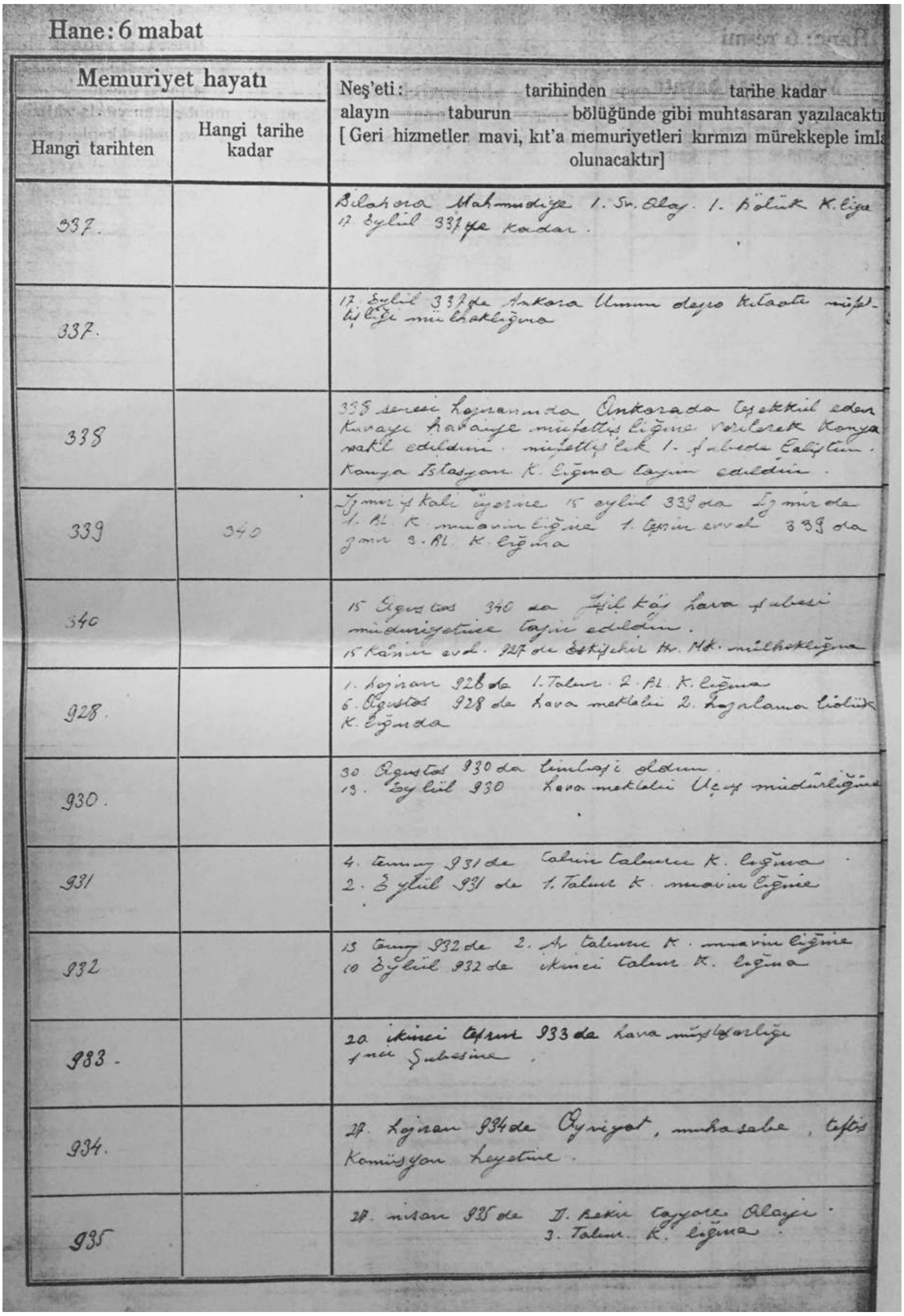

Hane: 6 mabat

Memuriyet hayatı		Neş'eti: ...... tarihinden ...... tarihe kadar alayın ...... taburun ...... bölüğünde gibi muhtasaran yazılacaktı [Geri hizmetler mavi, kıt'a memuriyetleri kırmızı mürekkeple iml olunacaktır]
Hangi tarihten	Hangi tarihe kadar	
337.		Bilahara Mahmudiye 1. Sv. Alay. 1. Bölük K.lığa 17. Eylül 337 ye kadar.
337.		17. Eylül 337de Ankara Umum depo kıtaatı müfettişliği mülhaklığına
338		338 senesi Haziranında Ankarada teşekkül eden Kuvayı havaiye müfettişliğine verilerek Konya nakl edildim. müfettişlik 1. şubede çalıştım. Konya İstasyon K. lığına tayin edildim.
339	340	İzmir işkali üzerine 15 eylül 339da İzmirde 1. Bl. K. muavinliğine 1. teşrin evvel 339 da İzmir 3. Bl. K. lığına
340		15 Ağustos 340 da Yeşilköy hava şubesi müdüriyetine tayin edildim. 15 Kânun evvel 927 de Eskişehir Hv. Mk. mülhaklığına
928.		1. Haziran 928de 1. Talim 2. Bl. K. lığına 6. Ağustos 928 de hava mektebi 2. Hazırlama bölük K. lığında
930.		30 Ağustos 930da binbaşı oldum. 13. Eylül 930 hava mektebi Uçuş müdürlüğüne
931		4. temmuz 931de talim taburu K. lığına. 2. Eylül 931 de 1. Talim K. muavinliğine
932		13 temmuz 932de 2. Ar taburu K. muavinliğine 10 Eylül 932de ikinci talim K. lığına
933.		20 ikinci teşrin 933da hava müsteşarlığı 1nci Şubesine.
934.		27. Haziran 934de Ayniyat, muhasebe, teftiş Komisyon heyetine.
935		27. nisan 935de II. Tekir tayyare Alayı. 3. Talim. K. lığına.

Hane: 7 resmî

Seferî hizmetleri		Hangi seferberliğe hangi tarihten hangi tarihe kadar iştirâk ettiği, K.,O.,F., alay, T. Bl.No. ları [seferî hizmetin mebde ve müntehaları ilk sicil âmiri tarafından tespit ve tevsik olunur.]
Tarihten	Tarihe kadar	
27. Nisan-935	5-11-936	3. ncü Tb. K.
30-8-936	.	Yarbaylığa Terfi
5-11-936		I. Tyy. Alayı K. Muavinliği

Resim 23: Muhsin Alpagot'un Uçuş Defteri'nden sayfalar.
Kişisel arşiv.

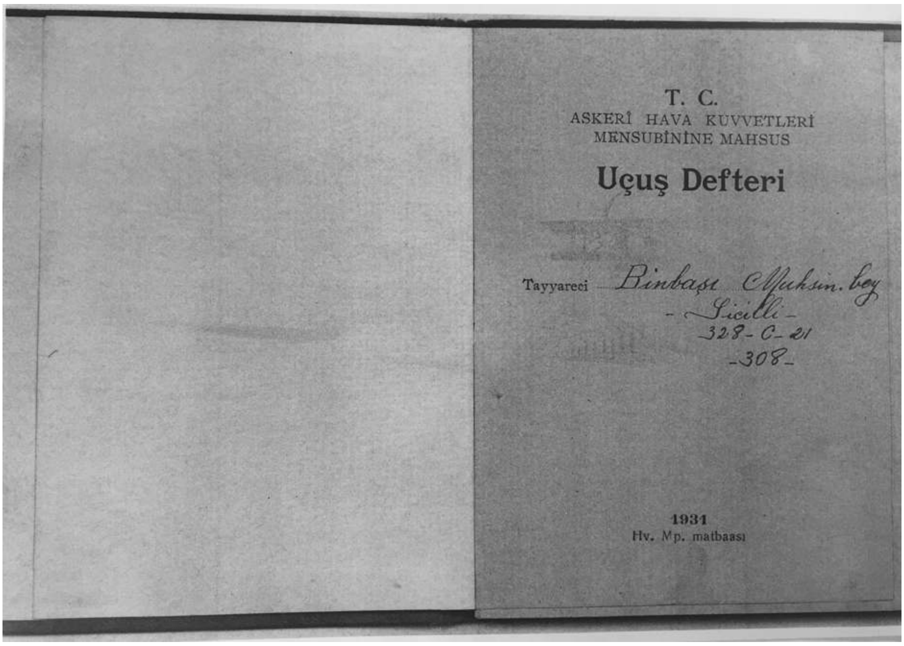

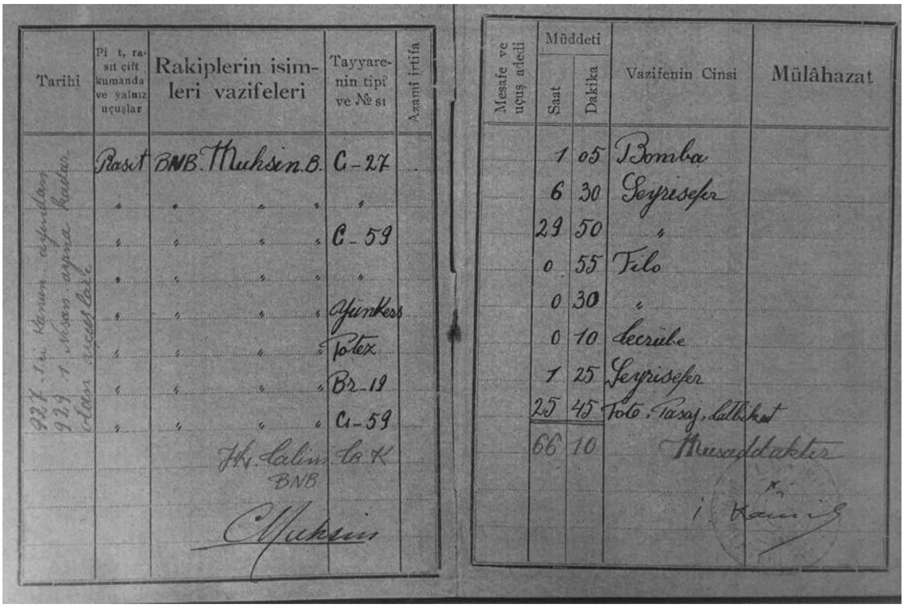

Kaynakça

Birincil Kaynaklar

Arpacı, Neylan Özden. Görüşmeyi yapan Batu Coşkun, İlke Yılmaz, Eda Arpacı, Saniye Ezgi Ercan ve Deniz Atalar. 10 Kasım 2016.

Muhsin Alpagot'un Hatıra Defteri (1916-1944). Kişisel Arşiv.

Muhsin Alpagot'un Memuriyet Defteri (1912-1943). Kişisel Arşiv.

Muhsin Alpagot'un Pilotluk Defteri (1936-1944). Kişisel Arşiv.

Muhsin Alpagot'un Uçuş Defteri (1927-1940). Kişisel Arşiv.

Yılmazer, Bülent. Görüşmeyi yapan Batu Coşkun, İlke Yılmaz, Eda Arpacı, Saniye Ezgi Ercan ve Deniz Atalar. 29 Kasım 2016.

İkincil Kaynaklar

Akdemir, Yılmaz. "Atatürk Dönemi Türk Havacılığı". Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2005.

Bozkurt, Abdurrahman. "Türk hava sahasının belirlenmesi (1914-1923)". *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15 (2013): 251-264.

Bozkurt, Abdurrahman. "İtilaf Devletlerinin Türk Yunan Savaşı'nda Tarafsızlık Kararı". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 76 (2010): 37- 42.

Ersoy, Ergin. "Kurtuluş Savaşı'na Türk Hava Kuvvetlerinin Katkıları". *Hava Kuvvetleri Dergisi* 341 (2002): 10-15.

Gediz, Ergüder. "Kurtuluş Savaşına Ait Bir Belge ve Erzurumlu Nafiz". *Hava Kuvvetleri Dergisi* 293 (1986): 79-85.

Kansu, Yavuz, Sermet Şensöz ve Yılmaz Öztüna, *Havacılık Tarihinde Türkler I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1971.

Kaymaklı, Hulusi. *Havacılık Tarihinde Türkler 2*. Ankara: Kültür Ofset Ltd. Şti., 1997.

Keyüsk, Mazlum. *Türk Havacılık Tarihi 1912-1914*. Eskişehir: Hava Basımevi, 1950.

Kip, Selehaddin A. *Askeri Kamus*. İstanbul: Vakit Matbaası, 1939.

Strachan, Hew. *The First World War*. London: Simon & Schuster, 2003.

Tanman, Sıtkı. *Türk Havacılık Tarihi İstiklal Harbi (1918-1923)*. Eskişehir: Hava Basımevi, 1939.

Taşkıran, Cemalettin. *Ana Ben Ölmedim, Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001.

Tevetoğlu, Fethi. *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*. Ankara: Atatürk ve Çevresi Yayınları, 1971.

Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı. Ankara: Gnkur. Basımevi, 1962.

Türk İstiklal Harbi II, Batı Cephesi, 4. Kısım, Kütahya, Eskişehir Muharebeleri. Ankara: Gnkur. Basımevi, 1974.

Yalçın, Osman. "Türk tarihi bakımından 20. yüzyılda iki önemli gelişme: Havacılığın ve bir liderin doğuşu". *Turkish Studies* 6 (2011): 1043-1044.

Yalçın, Osman. "Türk Hava Kuvvetleri Tarihinde Hava Okulu ve Harp Okuluna Geçiş Süreci". *Journal Of Gazi Academic View* 9 (2015): 229-260.

Yılmazer, Bülent. "Balkan Harbi'nde Hava Gücü, Askeri Havacılıkta Perdenin Açılışı". *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri* II (2006): 246-247.

Öz: Muhsin Alpagot Birinci Dünya Savaşı sırasında Sina-Filistin Cephesi'nde rasıt olarak görev yaparken esir düşmüş ve esaretten kurtulmasının ardından Milli Mücadele'ye katılmıştır. Bu araştırmada Alpagot'un mesleği ile ilgili belgelerden, dokümanlardan, yayınlardan, torunundan alınan kendisi ile ilgili özel bilgilerden, özellikle ölümünden yıllar sonra bulunan 1916 ile 1944 yılları arasını kapsayan hatıra defterindeki yazılarından ve esaret anılarından yararlanılarak özel hayatı ve askerî hayatı anlatılmıştır.

Anahtar sözcükler: Tayyareci, Pilot, Rasıt, Muhsin Alpagot, Türk Askerî Havacılık Tarihi.

A Prominent Figure in the History of Turkish Military Aviation

Abstract: Muhsin Alpagot who served as an air observer in the Sinai-Palestine front during the First World War where he was taken prisoner. After being released, he joined the Turkish War of Independence. This article will elaborate on his private and military life by inquiring into the documents relating to his military profession, his granddaughter's accounts of his life and especially his memoir that was found many years after his death in which his endeavors between 1916 and 1944 are immortalized.

Keywords: Aviator, Pilot, Air Observer, Muhsin Alpagot, The History of Turkish Military Aviation.

Eski Sol Üzerine Yeni Notlar...

Yeryüzü
(İstanbul / 1951-1952)

M. Bülent VARLIK*

1950'li yılların başında, Demokrat Parti iktidarının başladığı günlerde yayınlanan "sol" içerikli dergilerden biri de *Yeryüzü*'dür.

I. Derginin Yayınlanışı

"Onbeş günlük fikir, sanat dergisi" olan *Yeryüzü*, 1951 yılı sonbaharında yayın hayatına başlamıştır[1]. Derginin ilk sayısı "kâğıt üzerinde" 15 Eylül 1951 tarihini taşımakla birlikte, 2. sayının yayın tarihi dikkate alınırsa bu tarihin 15 Ekim 1951 olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir[2].

* İktisatçı, mbvarlik@gmail.com
Yeryüzü'nün [Ankara] Milli Kütüphane'de 202 ALF B246 sayıt numarası ile tam bir koleksiyon ve 1982 SB 159 kayıt numarası ile ilk 2 sayısı mevcuttur. Bu yazının hazırlanması için arşivinde bulunan Yeryüzü dergisi koleksiyonunu kullanmama imkân sağlayan Bülent Erdem'e ve katkıda bulunan Erden Akbulut'a teşekkür ederim.

[1] Derginin künyesi 2. sayıdan itibaren "siyasi imtiyazı haiz fikir, sanat dergisi" olarak belirtilmiştir.

[2] Şükran Kurdakul; *Cezaevinden Babıali'ye, Babıali'den TİP'e* adlı kitabında derginin ilk sayısının 15 Ekim 1951'de çıkarılmasına karar verildiğini yazar (s: 40). Ayrıca, Şükran Kurdakul'un *1951 TKP (Türkiye Komünist Partisi) Tevkifatı/Esbab-ı Mucibeli Hüküm*'de yer alan ifadesine göre de derginin yayın tarihi Ekim 1951'dir (s: 191).

yeryüzü
YENİ ÜZERİNE
OROZCO
ASIL ADALET
yeryüzü
SANAT ve SANATÇI ÜZERİNDE
SAİT FAİK Anketimize cevap veriyor
Bir yıl sonra

Yeryüzü'nün ilk ve üçüncü sayılarının kapak sayfaları

Derginin ilk sayısında alışılmışın dışında olarak bir "sunuş" ya da "önsöz" bulunmamaktadır. Ancak, "Yeryüzü" imzasıyla yayınlanan ve Zeki Baştımar tarafından kaleme alındığı belirtilen "Yeni Üzerine" başlıklı yazı bir manifesto olarak kabul edilebilir. Ne var ki, bu yazıda "kübizm", "sembolizm", "sürrealizm", "fütürizm", "dadaizm" ve "konstrüktürizm" gibi Avrupa'da çığır açan "yeni akımlar"a karşı çıkılması da dikkat çekicidir.

Bazı yazarların Türkiye Komünist Partisi (TKP) ile bağlarının bulunması nedeniyle, *Yeryüzü*'nün TKP'nin yayın organı olduğu ileri sürülmektedir. Anılarında *Yeryüzü* hakkında kısa bilgiler veren Şükran Kurdakul, derginin adının Arif Barikat [Damar] tarafından konulduğunu, derginin 4. sayısının hazırlanışı sırasında Arif Damar'ın TKP üyeliği nedeniyle tutuklandığını, daha sonraki yıllarda kendisi tutuklandığında da *Yeryüzü*'nün TKP yayın organı olup olmadığının iyice soruşturulduğunu anlatır[3].

Derginin yazarlarından Arif Damar ise *Yeryüzü*'nün tamamıyla TKP'nin kontrolü altında olduğunu, kendisinin Parti'nin ileri gelenleri ile görüştüğünü ve onaylarını aldığını, ilk sayıda yer alan "Yeni Üzerine" başlıklı yazının Zeki Baştımar tarafından yazıldığını, Ali Devrekli müstearının Hulusi Dosdoğru'ya ait olduğunu, 3. sayıdaki "Sanat ve Sanatçı" makalesinin Enver Gökçe tarafından

[3] Kurdakul, *Cezaevinden Babıali'ye, Babıali'den TİP'e*, ss: 40-41, 47.

kaleme alındığını ileri sürer, derginin başlığının kaligrafisinin Orhan Peker tarafından yapıldığını açıklar[4].

Derginin kuruluşunda yer alan Metin Özek ise *Yeryüzü*'nün finansmanının önemli bir bölümünü kendisinin karşıladığını, başlık kaligrafisini İhsan İncesu'nun yazdığını[5], derginin "bir TKP yayını" olmadığını, ancak "*Yeryüzü*'nde yayımlananların TKP görüşleri ile ileri derecede örtüştüğü"nü, Orhan Peker'in dergiye bir katkısının bulunmadığını, Arif Damar'ın tutuklanmasından sonra Fethi Naci'nin dergiye katkısının arttığını belirtir[6].

Dönemin önde gelen TKP üyelerinden Suavi Barutçu, anılarında hiçbir kaynak göstermeden *Yeryüzü*'nü TKP adına kendisinin yönettiğini, M. Abidin Özkan'ın "biçimsel" olarak yetkili kişi gösterildiğini iddia eder[7]. Bu iddiaya karşılık TKP ile ilgili olarak 1951'de açılan davada derginin Parti ile bir bağlantısının olmadığı sonucuna varıldığını da belirtmek gerekir[8].

II. Biçimsel Özellikler

Derginin sahibi ve yazı işlerini fiilen idare eden Mehmet Abidin Özkan'dır. Ancak, 4. sayıda yayınlanan "Önemli Ricamız" başlıklı duyuruda dergi ile ilgili her türlü işlemin Metin Özek adına yapılması istenmiştir[9]. Her sayısı büyük boy 2 yaprak/4 sayfa olan dergi Şükran Kurdakul'un verdiği bilgiye göre 1.500 adet olarak[10] Çituri Biraderler Basımevi'nde basılmıştır. Sayısı 20 kuruş olan derginin abone fiyatı altı ay için 200 kuruş ve bir yıl için 400 kuruş olarak belirlenmiştir.

Yeryüzü'nün 2. sayısında bir Atatürk portresi ve Nuri İyem'in "Kalpaklı Kuvayı Milliyeci" deseni ile 1 Ocak 1952 tarihli 6. sayısında Meksikalı ressam Orozco'nun "Zaptiyeler" adlı çizimi yer almıştır.

Dergide zaman zaman kitap ve dergi duyuruları/reklamları da yayınlanmıştır. İlk sayıda Abdülbâki Gölpınarlı'nın *Mevlânâ Celâleddin* incelemesinin ve Memet Fuat'ın *Yaşadığımız* romanının yayınlandığı duyurulmuştur. 5. sayıda Metin Eloğlu'nun *Düdüklü Tencere* adlı şiir kitabının yakında çıkacağı kaydedilmiştir. Yine aynı sayıda Suat Taşer'in *Üç Duvarlı Dünya* ve Seyfettin Turhan'ın *Yol Parası* kitaplarının ilanı, İzmir'de yayınlanan *Kervan* dergisi ile *Dicle Kaynağı* ve *Kaynak* dergilerinin duyurusu yapılmıştır. 7. sayıda da Samim Kocagöz'ün *Sam Amca* ve

---

[4] Arif Damar; "*Yeryüzü* Diye Bir Dergi", *Cumhuriyet Pazar*, 15 Şubat 2004.

[5] 1925 doğumlu olan İhsan İncesu, Türkiye'nin plastik sanatlar alanındaki ilk "sosyalist gerçekçi sanat topluluğu" olan "Yeni Dal Grubu"nun kurucusu olan arkadaşlarıyla birlikte 1961'de açtığı bir sergi nedeniyle İstanbul Örfî İdare Kumandanlığı tarafından "menşei Sovyet Rusya olan sosyal realizm cereyanına uygun" eserler sergilediği gerekçesiyle gözaltına alınmıştır.

[6] Metin Özek; "'*Yeryüzü*' Kimin Dergisi?", *Cumhuriyet Pazar*, 14 Mart 2004.

[7] Geniş bilgi için bkz: www.siirlersairler.blogcu.com (25.10.2017).

[8] *1951 TKP (Türkiye Komünist Partisi) Tevkifatı/Esbab-ı Mucibeli Hüküm*'de "*Yeryüzü* dergisinin Parti faaliyeti ile alâkası olmadığı" belirtilmiştir (ss: 154, 192).

[9] "Önemli Ricamız", *Yeryüzü*, No: 4, 1 Aralık 1951, s: 3.

[10] Şükran Kurdakul; *Cezaevinden Babıali'ye, Babıali'den TİP'e*, s: 47.

Ümran Nazif [Yiğiter]'in *Gar Saati* kitapları ile "ayda bir çıkar sanat-edebiyat dergisi" *Yeni*'nin reklamları bulunmaktadır. 10. sayıda ise M. Ali Barış'ın *Garip Kişi* kitabının resimli bir reklamı yayınlanmıştır.

III. Yazarlar/Sanatçılar

Yeryüzü'nün belirli bir yazar kadrosu mevcuttur. Dergide en çok yazanlar arasında Oktay Deniz imzası ile Fethi Naci [Kalpakçıoğlu], Nihat Buruşuk imzasıyla Metin Özek, Turhan Gürkan, Şükran Kurdakul, Mehmet Abidin Özkan, Ahmet Ceylan [Uğraş], A. Kadir ve Orhan Kemal başta gelmektedir.

Dergide Arif Damar, "Arif Barikat"; Fethi Naci [Kalpakçıoğlu], "Oktay Deniz", Metin Özek, "Nihat Buruşuk" ve Kemal Sülker "Asım Sarp" müstearıyla çeşitli yazılar yayınlamıştır.

İlk sayıdaki "Yeni Üzerine" başlıklı yazı Zeki Baştımar'a aittir. Hulusi Dosdoğru "Ali Devrekli" müstearını kullanmıştır. Enver Gökçe de 3. sayıda "Yeryüzü" imzasıyla "Sanat ve Sanatçı" makalesini yazmıştır.

Yazarlar tarafından kullanılan "A. İ." kısaltmasının A. İlkin'e, "A. K." rumuzunun A. Kadir'e, "M. Ö." imzasının Mehmet Abidin Özkan'a ait olduğu düşünülebilir.

Bu arada belirtilmesi gerekir ki 3. sayıda yayınlanan "Okuyucularımıza" başlıklı notu ile

> '*Yeryüzü*'nün yazı hayatına girişi büyük bir ilgiyle karşılandı. Şu kısacak zaman içinde yüzlerce tebrik mektubu aldık. Sağolsunlar.
>
> Hatırlatalım ki, *Yeryüzü* ticari zihniyetle çıkmıyor. Onun amacı -tehlikede olan- gerçek sanat ve kültürü savunmaktadır. Bu yönde öğrenme isteği, sevgisi, yetenekleri olan herkesin ortaklaşa malıdır. Bize çekinmeden her çeşit yazı gönderebilirsiniz. Güzel olanları derhal yayınladığımız gibi, olmayanları üzerinde de anlaşmaya varıncaya kadar çekişiriz.

denerek bütün okuyuculardan yazı istenmiştir[11].

1940-1950'li yıllarda yayınlanan toplumcu/ilerici dergilerin ortak bir özelliği belirli bir konu üzerine "anket" düzenlemesidir[12]. *Yeryüzü* de bu eğilimin dışında kalmamış ve dört sorudan oluşan bir anket hazırlamıştır. Arif Damar'ın, Hulusi Dosdoğru ile birlikte hazırladıklarını belirttiği ankette;

> 1- Sanatın halkın hayat realitesini aksettirici ve onun sosyal mücadelelerini destekleyici olması gerektiğine göre; memleketimizin sanatçıları Bu görevlerini yapıyorlar mı?
>
> 2- Günümüzde ileri dünya sanatçılarının ele aldıkları konular nelerdir?

[11] "Okuyucularımıza", *Yeryüzü*, No: 3, 15 Kasım 1951, s: 3.

[12] Bu tür anketlere bir örnek olarak bkz: M. Bülent Varlık; "Karadeniz'den 'Sol' Esinti/Toprak/(Samsun/1940-1941)", *Kebikeç*, No: 41/2016, s. 244.

3- Milli Eğitim Bakanlığı klâsikler yayınlarının, kültür hayatımızın gelişmesinde, sizce önemi olmuş mudur? Bu yayınların bugünkü durumu sizi tatmin ediyor mu?

4- Günümüzün fikir ve sanat dergileri hakkındaki düşünceleriniz nelerdir? Gerçek bir fikir ve sanat gazetesinin meseleleri ve amacı neler olmalıdır?

soruları yer almış; bu ankete Sait Faik (No: 3), Orhan Kemal (No: 4), Halikarnas Balıkçısı [Cevat Şakir Kabaağaçlı] (No: 5), Cahit [Saffet] Irgat (No: 6), Lütfü Erişçi (No: 8), A. Kadir (No: 9) ve Halil Aytekin (No: 10) yanıt vermiştir.

yeryüzü

BU SAYIDA

ORHAN KEMAL — N. BURUSUK
NURİ İYEM — MÜFİDE ANADOL
CAHİT IRGAT — M. SABRİ ALTINEL
SADİ BAYRAKTAR — SABRİ SORAN
MEMET FUAT — M. A. OZKAN
RIFAT ILGAZ — ALİ DEVREKLİ
A. KADİR — ŞÜKRAN KURDAKUL

ON BEŞ GÜNLÜK FİKİR, SANAT DERGİSİ

SAYI: 4 — 1 ARALIK 1951 — KURUŞ 20

SANATIN ÇEŞİTLİ DURUMU

YERYÜZÜ

ORHAN KEMAL
AÇTIĞIMIZ ANKETE CEVAP VERİYOR

"D„ GRUBU RESİM SERGİSİ

RESSAM

Gelecek Sayımızda
Ölümsüz şair
TEVFİK FİKRETİ
onun yazılarını okuyunuz.

MELODRAM

Birinin bıçak vardı elinde,
Birinin beyaz bir gül,
İkisi de yorgundu,
Sokak çocukları halinde.

Bıçaklısı bıçağını sapladı,
Çiçeklisi çiçeğini kokladı,
Kayboldular meyhaneler içinde,
Kaldırımda gül ve bıçak
Kardeş kardeş kaldılar.

Cahit IRGAT

Yeryüzü'nde Arif Damar'ın Hulusi Dosdoğru ile birlikte hazırladıklarını belirttiği ankete Orhan Kemal'in yanıt verdiği dördüncü sayı

IV. Derginin Kapanışı

Yeryüzü'nün 15 Mart 1952 tarihini taşıyan ancak 18 Mart 1952 tarihinde basılan 11. ve son sayısında yer alan bir duyuru derginin kapanışını açıklamaktadır. "Yeryüzü" imzalı ve "Okuyucularımıza" başlıklı yazıda;

> Bayilerden muntazam para alamayışımız ve bazı beklenmedik sebepler yüzünden yaz tatiline Nisan'da başlıyacağımızı şimdiden bildiririz.
>
> Belirtelim ki, memleketimizde matbuatı ya "manifatura, bakkaliye ticarethanesine" çevireceksin; ya çeşitli zorluklar, engeller, suçlandırmalarla karşı karşıya kalacaksın. Sadece şekil güzelliğine dayanan bir çift mısranın, kelimelerin bile hesabını vereceksin icabında.
>
> Her yönden alnımız açık, içimiz rahattır. Gelecek mevsim daha kuvvetli, daha güzel çıkacağımızı müjdeler, bizimle ilgilenen, bizi seven bütün sanatkâr arkadaşlarımıza, okuyucularımıza hoşça kalın der candan selamlarız.

denilerek yayına son verildiği duyurulmaktadır. Ancak, bu kapanışta, muhtemelen derginin basıldığı matbaaya "polis tarafından yapılan baskının" ve derginin bazı yazarları hakkında TKP üyeliği nedeniyle açılan davaların da etkisi olmuştur.

HASRETİNİ ÇEKTİĞİMİZ DÜNYA..

Savaşlar, iflâslar, çökmeler, felâketler karşısında insan oğu gayri ihtiyari olarak bu dünyanın yıldırım hızı ile uçuruma yuvarlandığını görüyor ve ümidini kesiyor. Bugün milletlerin bolluk ve refah içinde yaşadıklarını kimsenin iddiaya hakkı yoktur. Fakat bununla beraber hiç olmazsa selâmet yolunu bulabilmek ve el ele verip yürümek için bir kımıldama, gayret ve fikir birliği vardır. Bu tabii akışın felsefece telâkki ve ifadesi kat'iyen müsbettir. Yani bu tabii akış yatağından ve yolundan kat'iyen şaşmaz. Çünkü burada bahis konusu yaşamak hakkıdır, varlık hakkıdır. Geçici hayata dokunan şu veya bu tesir onu esas gayesinden ve hedefinden asla ayıramaz.

1 — Her türlü din, mezhep ve itikattan, her cins, ırk ve renkten olan biz insanlar bir tek millet halinde birleştiğimiz takdirde bu yuvarlak küre üzerinde daha nice yüz binlerce yıl rahat rahat yaşayabiliriz.

2 — İnsana kıymet verildiğine göre bu kıymet her türlü tahakküm fikrinin üstünde tutulur, ferdin hak ve hürriyeti, şahsa verilecek kıymet istikbalın refahını ve gelişmesini sağlar ve insanlık istikbâle güvenle bakar.

3 — Bütün bu dünya nimetlerine ve iyi şeylere nail olmak ancak her milletin güvenine dayanılarak yapılacak sıkı anlaşma ve andlaşmalarla, hakka hürmete, ruha imanla sağlanabilir. Bu ise enternasyonal güvenle olur.

4 — Başka milletlerin ahlâk ve an'anelerine hürmet etmesini bildiğimiz ve barış hudutlarına riayet ettiğimiz takdirde iyi komşuluk duyguları ile mal mübadelesi yapar ve o zaman onlar bizim biz onların eğlence ve düşüncelerine katılabiliriz.

5 — Yer yüzünde milyonlarca insanı yutan harbi aforoz ettiğimiz takdirde ve ayni zamanda içimizden harp fikri taşıyanın başına hep birlikte çullandığımız takdirde bu kötü ruhu silkip atabiliriz. Dünya rahat eder.

6 — Fikir ve kollar sadece çocuklarımızın refah ve saadetleri için işletilirse tekmil insanların hayat seviyesi yükselir ve makineler de ancak bu uğurda çalıştırılırsa insanlık asırlarda beklediği saadet ve huzura kavuşur.

Yeryüzü'nün 7. sayısından "Hasretini Çektiğimiz Dünya"

V. Açıklamalı Bibliyografya

A. İ.; "Dergiler", No: 10, 1 Mart 1952, s: 3, [*Ufuklar*, *Seçilmiş Hikayeler Dergisi*, *Kervan*, *Beş Sanat* dergilerinin tanıtımı].

A. K.; "Tuhaf", No: 8, 1 Şubat 1952, s: 4, [deneme].

A. Kadir; "Tek Başıma Düşündüğüm Şarkılar", No: 3, 15 Kasım 1951, s: 2, [şiir].

A. Kadir; "[Mevlana'nın şiirlerinden iki çeviri örneği], No: 4, 1 Aralık 1951, ss: 2-3, [şiir].

A. Kadir; "Tek Başıma Düşündüğüm Şarkılar", No: 8, 1 Şubat 1952, s: 2, [şiir].

"A. Kadir Anketimize Cevap Veriyor", No: 9, 15 Şubat 1952, s: 1, [A. Kadir'in bir çizim-portresi ile birlikte].

Ahmet Arif; "Karanfil Sokağı", No: 1, 15 Eylül [Ekim] 1951, ss: 2-3, [şiir].

Ahmet Arif; "Merhaba", No: 10, 1 Mart 1952, s: 2, [şiir].

Ahmet Arif; "Tutuklu", No: 11, 15 Mart 1952, s: 2, [şiir].

Akıncıoğlu, M. Niyazi; "Dünyaya Dair", No: 5, 15 Aralık 1951, s: 4, [şiir].

Altınel, M. Sabri; "Yollar ve İsmailgil", No: 1, 15 Eylül [Ekim] 1951, ss: 2-3, [şiir].

Altınel, M. Sabri; "[Başlıksız iki şiir]", No: 4, 1 Aralık 1951, s: 3, [şiir].

Altınel, M. Sabri; "Gidiş", No: 10, 1 Mart 1952, s: 3, [şiir].

Anadol, Müfide; "Çiçeği Burnunda", No: 4, 1 Aralık 1951, s: 3, [şiir].

Anadol, Müfide; "Bu Gece", No: 7, 15 Ocak 1952, s: 2, [şiir].

Apaydın, Talip; "Tokat Dolaylarında", No: 9, 15 Şubat 1952, s: 2, [şiir].

Aragon, "Onların Yalnız Bir Tanesi İçin", No: 11, 15 Mart 1952, s: 2, [şiir].

"Atatürk Konuşuyor", No: 2, 1 Kasım 1951, s: 1, [seçme sözler].

"Atatürk ve İki Dergi", No: 3, 15 Kasım 1951, s: 3, [*Varlık* ve *Kaynak* dergilerinin eleştirisi].

Aytekin, Halil; "Dergi", No: 11, 15 Mart 1952, s: 3, [hikâye].

Barış, Mehmet Ali; "Sen Her Sabah", No: 8, 1 Şubat 1952, s: 3, [şiir].

Barikat, Ârif; "Cesaret İster", No: 1, 15 Eylül [Ekim] 1951, s: 2, [şiir].

Barikat, Arif; "Dağların Ardı", No: 2, 1 Kasım 1951, s: 4, [şiir].

Barikat, Arif; "Dayanılmaz", No: 3, 15 Kasım 1951, s: 4, [şiir].

Barlok, Muharrem; "Hak", No: 11, 15 Mart 1952, s: 3, [hikâye].

Bayraktar, Şadi; "Aragon/Şair-Organizatör", No: 3, 15 Kasım 1951, s: 2; No: 4, 1 Aralık 1951, s: 2.

Berk, N. İlhan; "Sebenli Halil", No: 8, 1 Şubat 1952, ss: 2-3, [şiir].

Buruşuk, Nihat; "Halk Musikisine Doğru", No: 1, 15 Eylül [Ekim] 1951, s: 2.

Buruşuk, Nihat; "Musikicinin Sorumluluğu ve Gerçek Musiki", No: 2, 1 Kasım 1951, ss: 2-3.

Buruşuk, N[ihat]; "Notlar/Konservatuar Orkestrası Konseri-Güzellik Kraliçesi", No: 4, 1 Aralık 1951, s: 3.

Buruşuk, Nihat; "Sanat ve Kişilerin Tavrı", No: 5, 15 Aralık 1951, s: 2.

Buruşuk, Nihat; "Bayağılaşma", No: 6, 1 Ocak 1952, s: 2.

Buruşuk, Nihat; "Erich Maria Remarque", No: 10, 1 Mart 1952, s: 2.

Buruşuk, Nihat; "Beethoven", No: 11, 15 Mart 1952, ss: 1, 4, [İhsan İncesu'nun bir deseni ile birlikte].

"Cahit Irgat Anketimize Cevap Veriyor", No: 6, 1 Ocak 1952, s: 1.

Caldwell, Erskine; "Christi Tucker'in Ölümü", (çev: N. Özer), No: 10, 1 Mart 1952, s: 4, [hikâye].

Cemer, Hasan; "Karım'a", No: 5, 15 Aralık 1951, s: 2, [şiir].

Cemer, Hasan; "Geleceksin", No: 9, 15 Şubat 1952, s: 3, [şiir].

Deniz, Oktay; "Sepetteki Çürük Elmalara Dikkat! Gerçek Peşinde", No: 3, 15 Kasım 1951, s: 3.

Deniz, Oktay; "Vatan İçin", No: 6, 1 Ocak 1952, ss: 1-2.

Deniz, Oktay; "Yapmacık Üzerine", No: 7, 15 Ocak 1952, ss: 1-2.

De[niz], Ok[tay]; "Dergiler: Beş Sanat", No: 7, 15 Ocak 1952, s: 2.

Deniz, Oktay; "İşin Kolayına Kaçmak", No: 8, 1 Şubat 1952, s: 1.

Deniz, Oktay; "Taraf Tutmak", No: 9, 15 Şubat 1952, ss: 1-2.

Deniz, Oktay; "Millî Kurtuluş Hareketleri Karşısında Türk Basını ve Türk Halkı", No: 10, 1 Mart 1952, s: 1.

Desnos, Robert;"Pont-Au-Change Bekçisi", (çev: A. Kadir), No: 9, 15 Şubat 1952, s: 2, [şiir].

Devrekli, Ali; "Kozcağızlı Deli Bekir", No: 4, 1 Aralık 1951, s: 4, [hikâye].

Donald, James; "Aktörden Şaire", (çev: Suat Taşer), No: 8, 1 Şubat 1952, s: 3.

Dumanoğlu, Halil; "Gerçek Şair", No: 10, 1 Mart 1952, s: 1.

Eluard, Paul; "Asıl Adalet", (çev: A. Kadir), No: 1, 15 Eylül [Ekim] 1951, s: 1, [şiir].

Ergeneli, Doğan; "Yol Düşünceleri", No: 7, 15 Ocak 1952, s: 3, [şiir].

Engonopoulos, Nikos; "Şiir 1948", (çev: Fezâl Esmen-A[jlan] Sayılgan), No: 10, 1 Mart 1952, s: 2, [şiir].

Erişçi, Lütfi; "Türk Kültür Eserleri Serisinin İlk Kitabı", No: 9, 15 Şubat 1952, ss: 1, 3, [Fethi Tevetoğlu'nun *Büyük Türkçü Müftüoğlu Ahmet* kitabının eleştirisi].

Fırat, Mehmet; "Halkımız Ne diyor?", No: 1, 15 Eylül [Ekim] 1951, s: 3, [halk edebiyatı üzerine notlar].

Fuat, Memet; "Şekil Araştırmaları Üzerine Notlar", No: 1, 15 Eylül [Ekim] 1951, s: 4.

Fuat, Memet; "Tenkid Üzerine Notlar", No: 4, 1 Aralık 1951, s: 2.

Fuat, Memet; "Seni Kimse LinçEdemez Joe", No: 9, 15 Şubat 1952, s: 3, [hikâye].

Göktaş, H. Ali; "Kendi Diliyle Halk/Radiyo", No: 10, 1 Mart 1952, s: 2, [deneme].

Grudalı, Yılmaz; "Karanlıklar Üstüne", No: 7, 15 Ocak 1952, s: 2, [şiir].

Gürcan, Nedret; "Hastahanelerden", No: 8, 1 Şubat 1952, s: 3, [şiir].

Gürkan, Turhan; "Kalabalık", No: 3, 15 Kasım 1951, s: 2, [şiir].

Gürkan, Turhan; "Kurşun", No: 5, 15 Aralık 1951, s: 3, [şiir].

Gürkan, Turhan; "Yokuş Adamı", No: 6, 1 Ocak 1952, s: 4, [şiir].

Gürkan, Turhan; "Ekonomi", No: 7, 15 Ocak 1952, s: 2, [şiir].

Gürkan, Turhan; "Tutsak", No: 9, 15 Şubat 1952, s: 2, [şiir].

Gürkan, Turhan; "Bize Gelen Kitaplar/Garip Kişi", No: 10, 1 Mart 1952, s: 2, [Mehmet Ali Barış'ın kitabının tanıtımı].

Gürkan, Turhan; "İşte Burada", No: 11, 15 Mart 1952, s: 2, [şiir].

"Halikarnas Balıkçısı Cevap Veriyor", No: 5, 15 Aralık 1951, s: 1.

"Halil Aytekin Cevap Veriyor", No: 10, 1 Mart 1952, s: 1.

"Hasretini Çektiğimiz Dünya", No: 7, 15 Ocak 1952, s: 1, [muhtemelen yabancı bir kaynakta alınan ve bazı desenlere dayalı bir manifesto].

Hordynski, Jerzy; "Wroclaw", (çev: Sabih Şendil), No: 5, 15 Aralık 1951, s: 3, [şiir].

Ilgaz, Rıfat; "Mangal", No: 2, 1 Kasım 1951, s: 2, [şiir]; No: 4, 1 Aralık 1951, ss: 2-3, [şiir].

Irgat, Cahit; "Melodram", No: 4, 1 Aralık 1951, s: 1, [şiir].

Irgat, Cahit; "Uyku", No: 7, 15 Ocak 1952, s: 4, [şiir].

İlkin, A.; "Dimyat'a Giderken", No: 6, 1 Ocak 1952, s: 2.

İlkin, A.; "Şu Dünya", No: 7, 15 Ocak 1952, s: 3, [şiir].

"İnsanlığın Kardeşliği", No: 5, 15 Aralık 1951, s: 3, [Unesco'nun yayın organı *Le Courrier*'den çeviri].

"Kampta Ölen Bir Şair: Robert Desnos", No: 9, 15 Şubat 1952, s: 2.

Kanık, Orhan Veli; "Palme Academique", No: 1, 15 Eylül [Ekim] 1951, s: 1

Kanık, Orhan Veli; "Atatürk'ün Adı", No: 2, 1 Kasım 1951, s: 1.

[Kanık], Orhan Veli; "Değil", No: 3, 15 Kasım 1951, s: 1, [şiir].

[Kanık], Orhan Veli; "Vatan İçin", No: 3, 15 Kasım 1951, s: 1, [şiir].

"Karacaoğlan'ın Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Bir Şiiri", No: 11, 15 Mart 1952, s: 1, [şiir].

Karaören, Sami; "Bir Sabah", No: 7, 15 Ocak 1952, s: 3, [şiir].

Kocadağ, Fethi; “Sam Amca”, No: 10, 1 Mart 1952, s: 3, [Samim Kocagöz’ün kitabının tanıtımı].

Kocagöz, Halil; “Olmuş Şehir”, No: 8, 1 Şubat 1952, s: 2, [şiir].

Kurdakul, Şükran; “Diyorum”, No: 1, 15 Eylül [Ekim] 1951, s: 4, [şiir].

Kurdakul, Şükran; “Milli Kurtuluş Şarkısı”, No: 2, 1 Kasım 1951, ss: 2-3, [şiir].

Kurdakul, Şükran; “Son İstasyon”, No: 4, 1 Aralık 1951, s: 4, [şiir].

Kurdakul, Şükran; “[Kubilay hakkında isimsiz bir şiir], No: 6, 1 Ocak 1952, ss: 2-3, [şiir].

Kurdakul, Şükran; “Bulut Geçiyor”, No: 8, 1 Şubat 1952, s: 4, [şiir].

Kurdakul, Şükran; “Uzaktan”, No: 10, 1 Mart 1952, s: 4, [şiir].

[Kurşunluoğlu] Mehmed Kemal; “Özlemeler”, No: 9, 15 Şubat 1952, s: 3, [şiir].

Kuteş, Nuri; “Çocuk Oyunu”, No: 9, 15 Şubat 1952, s: 3, [şiir].

[Lav], Ercümend Behzad; “El mi Yaman, Bey mi Yaman”, No: 5, 15 Aralık 1951, ss: 2-3, [şiir].

Limasollu Naci; “Yunan Fotoğrafi Sergisi”, No: 5, 15 Aralık 1951, s: 2.

Limasollu Naci; “Ahremiyeliler”, No: 10, 1 Mart 1952, s: 1, [şiir].

Lorca, F. Garcia; “Yerma’dan”, (çev: Cahit Irgat), No: 2, 1 Kasım 1951, s: 3, [şiir/S.Ş. tarafından yazılan makalenin eki].

Lorca, F. Garcia; “Akan Kan”, (çev: N. İlhan Berk), No: 6, 1 Ocak 1952, ss: 2-3, [şiir].

“Lütfü Erişçi Anketimize Cevap Veriyor”, No: 8, 1 Şubat 1952, ss: 1-2.

M. Ö.; “Notlar: Limasollu Naci’nin Fotoğrafi Sergisi-Şehir Korosu Konseri”, No: 5, 15 Aralık 1951, s: 3.

Machado, Antonio; “Şair ve Ölüm”, (çev: Memet Fuat), No: 2, 1 Kasım 1951, s: 3, [şiir/S.Ş. tarafından yazılan makalenin eki].

Maltz, Albert; “Oyun”, (çev: N.Ö.), No: 7, 15 Ocak 1952, s: 4, [hikâye].

Mury, Gilbert; “Dekorlar ve Realite/Bir Edebiyatın Hikayesi”, No: 1, 15 Eylül [Ekim] 1951, s: 3.

N.B.; “Notlar”, No: 9, 15 Şubat 1952, s: 4, [Dünyada çeşitli sanat faaliyetleri üzerine bilgiler].

N. L.; “Notlar/Halkçı Sanatkâr Kimdir, Kim Değildir”, No: 3, 15 Kasım 1951, s: 2.

Nedim, Râcî; “Türk Piyesi ve Yazarı”, No: 6, 1 Ocak 1952, s: 3, [tiyatro eleştirisi].

Nikouline, L.; “Zindana Atılan Adam”, (çev: Şadi Bayrakal), No: 9, 15 Şubat 1952, s: 4, [hikâye].

“Notlar: Resim/Tiyatro-Aktör-Halk”, No: 2, 1 Kasım 1951, ss: 3-4, [eleştiri].

“Notlar/Dünyada Sanat Olayları: J.P.Sartre-Şeytan ve İyi Allah-Gaite-Montparnasse Tiyatrosu-Yüzen Tiyatro-Cursio Malaparte-Louis Jouvet-Milano’da Michel Angelo”, No: 4, 1 Aralık 1951, s: 2.

Orhan Kemal; "Şaheser", No: 1, 15 Eylül [Ekim] 1951, s: 4, [hikâye].

Orhan Kemal; "Murtaza", No: 5, 15 Aralık 1951, s: 4, [hikâye].

Orhan Kemal; "İş Adamı", No: 8, 1 Şubat 1952, s: 4, [hikâye].

"Orhan Kemal Açtığımız Ankete Cevap Veriyor", No: 4, 1 Aralık 1951, s: 1, [Nuri İyem'in Orhan Kemal deseni ile birlikte].

"Orhan Veli/Ölümü Üzerine", No: 3, 15 Kasım 1951, ss: 2-3, [Sabahattin Eyüpoğlu, Melih Cevdet (Anday), Oktay Rıfat, Ahmet Muhip Dranas, Abidin Dino'nun Orhan Veli hakkındaki düşünceleri].

"Orozco/Hepimizin Birer Orozco Albümümüz Olmalı", No: 1, 15 Eylül [Ekim] 1951, ss: 1,3, [Meksikalı ressam Orozco hakkında bilgiler].

Özek, Metin; "Verem Bâbında Yazı", No: 7, 15 Ocak 1952, s: 2.

Özer, N.; "Sinema Sanatı ve Biz", No: 5, 15 Aralık 1951, s: 2.

Özer, N.; "Fransız Sinemacılarının Mücadelesi", No: 6, 1 Ocak 1952, s: 4; No: 7, 15 Ocak 1952, s: 4.

Özer, N.; "Sinemada Yeni Denemeler", No: 9, 15 Şubat 1952, s: 2.

Özkan, Mehmet Abidin; "Sanata Dair", No: 1, 15 Eylül [Ekim] 1951, s: 2.

Özkan, Mehmet Abidin; "Çocuklu Köylü Misafirler", No: 2, 1 Kasım 1951, s: 4, [hikâye].

Özkan, M[ehmet] A[bidin]; "Yerli Filmciliğimiz", No: 4, 1 Aralık 1951, s: 3.

Ö[zkan], M[ehmet] A[bidin]; "10 Aralık'ın Ardından İnsan Hakları Beyannamesi", No: 5, 15 Aralık 1951, s: 4.

Özkan, Mehmet Abidin; "Yoksulluk", No: 6, 1 Ocak 1952, s: 4, [hikâye].

Ö[zkan], M[ehmet] A[bidin]; "Yaşayışın Etkisi", No: 11, 15 Mart 1952, s: 2, [Çingene edebiyatı üzerine kısa bir not].

Prevert, Jacques; "Aile-i Âlâ", (çev: T. Yücel), No: 8, 1 Şubat 1952, s: 2, [şiir].

Raci, Nedim; "Öncü Türk Tiyatrosu", No: 5, 15 Aralık 1951, s: 1.

Ressam; "Yeni Meksika Rönesansının Yaratıcıları", No: 2, 1 Kasım 1951, s: 3.

Ressam; "D Grubu Resim Sergisi", No: 4, 1 Aralık 1951, s: 1.

Sarp, Asım; "Bir Şairin Dünü, Bugünü ve Bazı Düşünceler", No: 10, 1 Mart 1952, s: 3, [Fazıl Hüsnü Dağlarca üzerine bir eleştiri].

"Sait Faik Anketimize Cevap Veriyor", No: 3, 15 Kasım 1951, ss: 1, 4.

Sezer, Harun İsmet; "Akşamlar Olur", No: 5, 15 Aralık 1951, s: 3, [şiir].

Shakespeare, William; "Atinalı Timon", (çev: Memet Fuat), No: 6, 1 Ocak 1952, s: 4, [şiir].

Soran, S[abri]; "İki Arkadaş", No: 3, 15 Kasım 1951, s: 4, [Hikâye].

Soran, S[abri]; "Hikâyeci ve Hayat", No: 4, 1 Aralık 1951, s: 3.

Soran, Sabri; "Bizimdir", No: 9, 15 Şubat 1952, s: 3, [şiir].

Şendil, Sabih; "Değil", No: 3, 15 Kasım 1951, s: 3, [şiir].

Şendil, S[abih]; "Notlar: Üç Kitap/Kumpanya-Din Ticareti-Güzel Aydınlık", No: 6, 1 Ocak 1952, s: 3, [Sait Faik, E. Caldwell ve Necati Cumalı'nın kitaplarının tanıtımı].

Şendil, Sabih; "Mümkün", No: 9, 15 Şubat 1952, s: 2, [şiir].

Tar, Süleyman Şahin; "Arkadaş", No: 5, 15 Aralık 1951, s: 2, [şiir].

Tarus, İlhan; "Yeni Yetişenler", No: 11, 15 Mart 1952, ss: 1-2.

Taşer, Suat; "Önce-Sonra", No: 3, 15 Kasım 1951, s: 3, [şiir].

Tevfik Fikret; "Doksen Beşe Doğru", No: 5, 15 Aralık 1951, s: 1, [şiir].

Tonguç, Saim; "Belden Yukarı Efendiler", No: 6, 1 Ocak 1952, s: 2.

[Uğraş], Ahmet Ceyhan; "Aydına Düşen Görev", No: 2, 1 Kasım 1951, s: 2.

[Uğraş], Ahmet Ceyhan; "Notlar/Gerçekten Korkmak Var mı? Kurşunlanan Öğretmen", No: 3, 15 Kasım 1951, s: 2.

[Uğraş], Ahmet Ceyhan; "Eski Şiirimizin Sosyal Tarafları ve Fikret", No: 5, 15 Aralık 1951, ss: 1-3.

[Uğraş], Ahmet Ceyhan; "1951'e Bakışlar", No: 6, 1 Ocak 1952, ss: 1, 3.

[Uğraş], Ahmet Ceyhan; "Eski-Yeni Dergiler ve Nurullah Ataç'a Dair", No: 7, 15 Ocak 1952, s: 3.

"Unesco ve Eğitim Davamız", No: 8, 1 Şubat 1952, s: 3.

Üsekes, Hilmi; "Sizin İçin İnsanoğulları", No: 11, 15 Mart 1952, s: 4, [şiir].

Whitman, Walt; "Modern Seneler", No: 5, 15 Aralık 1951, s: 4, [şiir].

Yalazkan, İsmet; "Tuncelinden", No: 10, 1 Mart 1952, s: 2, [şiir].

"Yemen Ağıdı", No: 11, 15 Mart 1952, s: 3, [şiir/ Kemal S. Göğçeli [Yaşar Kemal]'in *Ağıtlar* kitabından alıntı].

Yeryüzü; "Yeni Üzerine", No: 1, 15 Eylül [Ekim] 1951, ss: 1-2.

Yeryüzü; "29 Ekim ve Sanatımız", No: 2, 1 Kasım 1951, s: 1.

Yeryüzü; "Sanat ve Sanatçı Üzerinde", No: 3, 15 Kasım 1951, s: 1

Yeryüzü; "Bir Yıl Sonra", No: 3, 15 Kasım 1951, s: 1, [Orhan Veli'nin ölüm yıldönümü üzerine bir yazı. Yazıda Nuri İyem'im resmettiği bir Orhan Veli portresi yer almakta].

Yeryüzü; "Sanatın Çeşitli Durumu", No: 4, 1 Aralık 1951, s: 1.

Yeryüzü; "Kubilây'ı Anarken", No: 6, 1 Ocak 1952, s: 1.

Yeryüzü; "Verem Haftası Dolayisiyle", No: 7, 15 Ocak 1952, s: 1.

Yeryüzü; "Kültür ve Unesco", No: 8, 1 Şubat 1952, ss: 1-2.

Yeryüzü; "Hayat ve Yazar", No: 11, 15 Mart 1952, ss: 1-2.

Yüce, Kâmran S.; "Körler Çarşısına Dair", No: 6, 1 Ocak 1952, s: 2, [şiir].

Yücel, Tahsin; "Tuman", No: 7, 15 Ocak 1952, s: 3, [hikâye].

Ek-1: Yeni Üzerine

Yeryüzü/[Zeki Baştımar]

Güzelin daima yeni olduğunu kabul etmek lâzım; fakat yeni bazan kendi özüne zıt kuru bir şekilden ibarette olabilir; yani güzel olmayabilir. Daha doğrusu yeni bazan eskiyi, çirkini örten bir maske bir sıra vazifesi de görebilir.

Bu gerçeğin, yeni olmayı, yeni yaratmayı arzulayan sanat hüviyetleri henüz şekillenmemiş genç nesillerce hakkıyla kavrandığını iddia etmek zordur. İleri bir sanatkâr olmak veya ileri bir sanat görüşünü taşımak için mutlaka her 'yeni' şeyi beğenmek, benimsemek gerektiği düşüncesi gerçek ileri sanatın gelişmesine engel olmak ta devam ediyor. Gazetemizin bir vazifesi de, bu yanlış görüşle savaşmak, gerçek yeni ve ileri sanatın yolunu genç nesle aydınlatmak olacaktır.

Sanatkâra hamle veren kuvvet, sadece'yeni bir şey' yapmak arzusu olamaz.Orur vazifesi, dış âlemi sanatkâr ruhunun ışığında süzerek yeniden dış âleme vermektir. Yeniyi o, ancak bu suretle vücuda getirebilir. Hayatı ve eşyayı çarpıklaştırmakla, tanınmaz bir şekle sokmakla yeni yaratılmış olmaz. Yeni ve ileri sanat eseri yaratmanın tılsımı daima değişen, daima yenileşen hayatı, dış âlemi olduğu gibi, değişen, daima yenileşen şekliyle aksettirmektedir. Sanatkar, hayatı değişen şekli ile verebilmek için eski ifade şekil ve vasıtalarını yetersiz bulacak, onları yenilemek ihtiyacını duyacaktır. Fakat hayatı değişen şekli ile olduğu gibi görmeden sanatta yenilik yapmak ancak gerçeği çarpık bir aynada aksettirmek olur. Gerçek, hayatın ileri sürdüğü doğru ifade vasıtalarını bırakıp, meselâ, karelerde, üçgenlerde, dairelerde bir şeyler gören kübizm, eşyanın aslını bir tarafa bırakıp gölgesiyle, karaltısıyla uğraşan sembolizm, güzeli rüyalarda, sayıklamalarda adayan surrealizm, saldırgan, emperyalist bir ruh haletinin ifâdesi olan fütürizm, birinci dünya harbinin batı aydınında uyandırdığı şaşkınlığı dile getiren dadaizm, tekniği fetişleştiren bir makine estetiği yaratmaya çalışan konstrüktürizm v.s. hep bu çarpık aynanın akisleridir.

Sanatkarın asıl kaygusu, ruhunun tâbii bir fonksiyonu, karşı durulmas bir ihtiyacı haline gelen işi yapmak değilde modaya uymak yahut yeni bir moda bulmak olursavücuda getireceği şey şekli özüne zık kuru bir 'yenilik'ten ibarek olur. Bu çeşit faaliyet, böyle bir kaygı gerçek sanatkârın tabiatına aykırı düşer. Sanatkarı iten kuvvet başka bir kuvvet olmak gerektir. 19 uncu yüzyılın büyük bir düşünürü, "ipek böceğini ipek kozası yapmaya zorlayan hangi kuvvetse sanatkârı da sanat eseri yapmaya zorlayan aynı kuvvettir' diyor. Bu kuvvet sadece 'yeni bir şey' yapmak arzusundan doğmaz. O, herşeyden önce, sanatkârın içinde biriken sanatkâra has enerjiyi sanatkâra has bir şekilde harcamak ihtiyacından doğar. Dimağı, Değişen hayatı sanatkârca ifade etmek ihtiyacının verdiği kuvvetle işleyen sanatkâr yeni yaratmanın sırrına ermiş demektir. Sadece, 'yeni' bir şey yapmak, bir dalga uyandırmak, bir gürültü koparmak arzusuyla işleyen bir dimağın eseri ise ne gerçek sanat eseridir, ne de yenidir.

Sanatta yenilik ve ilerilik mutlaka eski sanat eserlerine, eski sanat şekillerine aykırılık manası ifade etmez. Aksine, yeni bir çığır açmak büyük sanatkarların yolunda yürümekle, onların iyi taraflarını benimseyip geliştirmekle kabildir. Bü-

yük sanatkârların yolunda yürümek yeniyi yaratmanın sırrını öğrenmek demektir, âdi bir taklitçi, bir kopyacı olmak başka şeydir.

Yeniyi yapmak, bir yandan, ileri harekete engel olan eski kaideleri, qrensipleri, gelenekleri yıkıp yenilerini kurmak, öbür yandan da geçmişin en ileri, en demokratik geleneklerini devam ettirmek, geliştirmekle mümkündür.Yenilik ve ilerilik, bazı moda düşüncelerin yaptığı gibi, sanat eserlerinin dış ve iç şekliyle ilgili ifade vasıtalarını atmak, fakat yerlerine daha iyi bir şey koymamak yahut hiçbir şey koymamak demek değildir. Yeni prensipleri, yeni kaideleri hayat ileri sürer; sanatkârın vazifesi hayatın içine dalmak, onları bulup çıkarmak, şekillendirmektir.

Beklediğimiz, özlediğimiz sanatkâr bu çeşit sanatkârdır.

Yeryüzü, No: 1, 15 Eylül [Ekim] 1951, s. 1-2.

Ek: 2: Hasretini Çektiğimiz Dünya

Savaşlar, iflâslar, çökmeler, felâketlerkarşısında insan oğlu gayri ihtiyari olarak bu dünyanın yıldırım hızı ile uçuruma yuvarlandığını görüyor ve ümidini kesiyor. Bgün milletlerin bolluk ve refah içinde yaşadıklarını kimsenin iddiaya hakkı yoktur. Fakat bununla beraber hiç olmazsa selâmet yolunu bulabilmek ve el ele verip yürümek için bir kımıldama, gayret ve fikir birliği vardır. Bu tabii akışın felsefece telâkki ve ifadesi kat'iyen müsbettir. Yani bu tabii akış yatığından ve yolundan kat'iyen şaşmaz. Çünkü burada bahis konusu yaşamak hakkıdır, varlık hakkıdır. Geçici hayata dokunan şu veya bu tesir onu esas gayesinden ve hedefinden asla ayıramaz.

1- Her türlü din, mezhep ve itikattan, her cins, ırk ve renkten olan biz insanlar tek bir millet halinde birleştiğimiz takdirde bu yuvarlak küre üzerinde daha nice yüz binlerce yıl rahat rahat yaşayabiliriz.

2- İnsana kıymet verildiğine göre bu kıymet her türlü tahakküm fikrinin üstünde tutulur, ferdin hak ve hürriyeti, şahsa verilecekkıymet istikbalin refahını ve gelişmesini sağlar ve insanlık İstikbâle güvenle bakar.

3- Bütün bu dünya nimetlerine ve iyi şeylere nail olmak ancam her milletin güvenine dayanılarak yapılacak sıkı anlaşmave andlaşmalarla, hakka hürmete, ruha, insanla sağlanabilir. Bu ise enternasyonal güvenle olur.

4- Başka milletlerin ahlâk ve an'anelerine hürmet etmesini bildiğimiz ve barış hudutlarına riayet ettiğimiz takdirde iyi komşuluk duyguları ile mal mübadelesi yapar ve o zaman onlar bizim biz onların eğlence ve düşüncelerine katılabiliriz.

5- Yer yüzünde kilyonlarca insanı yutan harbi aforoz ettiğimiz takdirde ve aynı zamanda içimizden harp fikri taşıyanın başına hep birlikte çullandığımız takdirde bu kötü ruhu silkip atabiliriz. Dünya rahat eder.

6- Fikir ve kollar sadece çocuklarımızın refah ve saadetleri için işletilirse tekmil insanların hayat seviyesi yükselir ve makineler de ancak bu uğurda çalıştırılırsa insanlık asırlarda beklediği saadet ve huzura kavuşur.

Yeryüzü; "Hasretini Çektiğimiz Dünya", No: 7, 15 Ocak 1952, s. 1.

Ek: 3: Bazı Yazarlar Üzerine Notlar

Müfide Güzin Anadol: 1925'te Devrek'te doğdu. İlk ve orta eğitimini Safranbolu, Bartın, Zonguldak ve İstanbul'da tamamladı. İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi. Devrek Ortaokulu, Kırıkkale Lisesi ve İstanbul'da çeşitli okullarda öğretmenlik yaptı. 1987'de emekli oldu. TKP'nin eski üyelerinden Zihni Anadol'un yeğeni olan Müfide Anadol, 13 Şubat 2005'te vefat etti. *Derviş Hayriyesi* (1967), *Geceleyin* (1978), *Karaduman'ın Serüvenleri* (1982), *Tahta Evler* (1984), *Gece Sefaları* (1985) ve *Melisa* (1989) adlı kitapları bulunan Anadol'un, Devrek'te bir büstü bulunmaktadır.

Turhan Gürkan: 1926 Bafra/Samsun'da doğdu. 1944'te Cemal Kutay'ın yayınladığı *Millet* dergisinde gazeteciliğe başladı. *İstanbul Ekspres*, *Türk Sesi, Şehir, Tanin, Vatan* gazetelerinde muhabir, istihbarat şefi, sekreter ve yazar olarak çalıştı. 1965-1975 yıllarında *Cumhuriyet* gazetesinde film eleştirileri yazdı; *Dünya* gazetesine haftalık sinema sayfası hazırladı. Çalışmalarını *Yaratış*, *Varlık*, *Kaynak*, *Kervan*, *Edebiyat Dünyası*, *Pazar Postası*, *Yurt Üniversiteliler Dergisi*, *Babıâli*, *Yeryüzü* gibi dergilerde yayımladı. *Arka Sokak* (şiir/1946), *Çağdaş Türk Sineması* (1975) ve *Yılmaz Güney* (1976) adlı kitapları yayınlandı Cemal Granda'nın anılarını *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri* (1971) ve *Atatürk'ün Uşağı İdim* adlarıyla yayına hazırladı (1973). Nisan 2001'de İstanbul'da öldü.

Limasollu Naci: 8 Ekim 1921'de Limasol/Kıbrıs'ta doğdu. Çocuk yaşlarda ailesi ile birlikte Türkiye'ye göçtü. Fotoğrafçılık ile uğraştı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Filolojisi'ni bitirdi. Öğretmenlik yaptı. Türkiye'de mektupla yabancı dil eğitimini başlattı. 1992 baharında Bodrum'da vefat etti. Limasollu Naci, *Yeryüzü*'nde yayınlanan "Ahremiyeliler" şiirinde Filistin ve Irak halkının çektiği acıları anlatmaya çalışır. Bu şiir, Türk edebiyatında Filistinlilere yönelik ilk şiirlerden biri olması bakımından önemlidir.

Mehmet Abidin Özkan: 1926'da Antakya'da doğdu. İlk ve orta eğitimini Antakya'da tamamladı. Bu dönemde muhtemelen Kemal Sülker ile tanıştı. Daha lise öğrencisi iken Nazım Hikmet'in "illegal" şiirlerini okumaktan 3 ay hapis yattı. Daha sonra İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne girdi. Öğrenci iken St. George Avusturya Lisesi'nde hademelik ve kaloriferсilik yaptı; bu arada edebiyatla uğraştı. TKP üyesi olmamasına rağmen, TKP üyelerinin etkin olduğu *Yeryüzü* dergisinin sorumluluğunu üstlendi. Öğrenciyken Asiye Hanım ile evlendi; eşi lisenin hastanesinin çarşaflarını ütüleyerek evin geçimine katkı sağladı. Mezuniyetinden sonra avukat olarak çalıştı. 1960'lı yıllarda Türkiye İşçi Partisi (TİP) içinde görev aldı. Halit Çelenk, Yahya Kanbolat, Yalçın Ergönül ve Süleyman Okay ile çalıştı; ancak daha sonra Parti'den koptu. "Sancak" döneminde Antakya'da yaşaması nedeniyle Fransızca bilen Özkan, 4 Ağustos 1993'te vefat etti.

Ahmet Ceyhan Uğraş: İzmir'de yayınlanan *Fikirler* dergisinde 1947'de "Yeni Türk Edebiyatı ve Edebiyat Kitaplarının Değiştirilmesi" ve İzmir'de yayınlanan *Genç Nesil* dergisinde 1948'de "Notlar" başlıklı yazıları yayınlanmıştır.

İsmet Yalazkan: Antakyalı bir doktor olarak görevli bulunduğu Tunceli'nin durumunu anlatan bir şiiri *Yeryüzü*'nde yer almıştır. Yalazkan'ın şiirleri *Yeditepe*, *Kaynak* ve *Yenilik* dergilerinde de yayınlanmıştır.

Kaynakça

Yeryüzü (No: 1-11/1951-1952)

1951 TKP (Türkiye Komünist Partisi) Tevkifatı/Esbab-ı Mucibeli Hüküm. İstanbul: BDS Yayınları, 2000.

Damar, Arif. "*Yeryüzü* Diye Bir Dergi". *Cumhuriyet Pazar* (15 Şubat 2004).

Kurdakul, Şükran. *Cezaevinden Babıali'ye, Babıali'den TİP'e*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın yay., 2003.

"Okuyucularımıza", *Yeryüzü*, No: 3, 15 Kasım 1951: 3.

"Önemli Ricamız", *Yeryüzü*, No: 4, 1 Aralık 1951: 3.

Özek, Metin. "'*Yeryüzü*' Kimin Dergisi?". *Cumhuriyet Pazar* (14 Mart 2004).

Varlık, M. Bülent. "Karadeniz'den 'Sol' Esinti/*Toprak*/ (Samsun/1940-1941)". *Kebikeç*,: 41/2016: 244.

Öz: Bu çalışma, makaleleri, genellikle Türkiye Komünist Partisi (TKP) üyeleri tarafından yazılan bir derginin tarihi üzerinedir. Yeryüzü, bir sanat ve edebiyat dergisi niteliğinde olmakla birlikte siyasi bir içerik de taşımaktadır. Dönemin tarihini anlamak açısından önem taşımaktadır.

Anahtar sözcükler: Yeryüzü, sosyalist basın, 1940 kuşağı, basın tarihi

Yeryüzü (İstanbul / 1951-1952)

Öz: This article provides information on the journal *Yeryüzü*, in which predominantly the articles of Turkish Communist Party (TKP) members were published. Although *Yeryüzü* had the characteristics of an art and literary jounal, it also had a political orientation. Therefore *Yeryüzü* is an important jounal to comprehend the period it was published.

Anahtar sözcükler: *Yeryüzü*, socialist press, 1940 generation, history of press

Ankara Ansiklopedisi - 3

Turan TANYER

***Ağaç* –** 1936 yılında Ankara'da altı sayısı çıkarılan dergi.

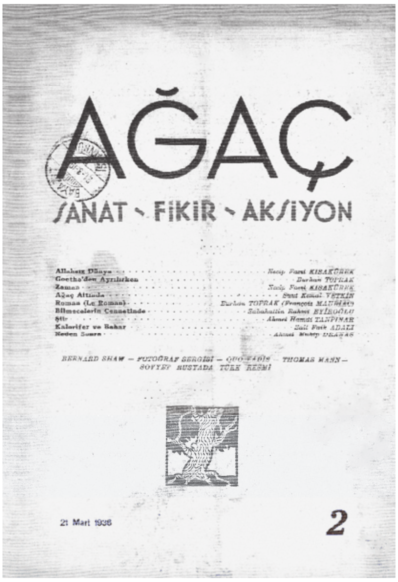

Ağaç, sayı 2
(Kapak-Turan Tanyer Kütüphanesi ve Arşivi)

Necip Fazıl Kısakürek, 1936 yılının başında Ankara'ya geldi. Morali bozuktu. *Tohum*'u yazmış, Muhsin Ertuğrul'a vermiş, o da piyesi okumuş, beğenmiş, sahnelemişti. Yıllar sonra sahneye rol alıp çıkan Muhsin Bey, tiyatro salonunda boş koltuklara oynadı. Birkaç temsil geçince *Tohum*'dan vazgeçildi; seyirci gelsin diye alelacele bir fars komedi sahneye konuldu. *Siyah Benli Kadın*'ın yazarı Selami İzzet Sedes, Kısakürek'e, "Yaktın Muhsin'i." demişti. *Tohum* yazarı yıkıldı. Hayâl kırıklığı onu İstanbul'dan Ankara'ya taşıdı.

Bâbıâli anıları arasına kattıklarından anlıyoruz ki ona göre dünyanın düzeni bozuktu. Ülkenin fikir dünyası tam takır olup ortalığa çeki düzen vermek gerekiyordu. Bu durumda gerekeni

yapacak kimdi? Kitabın sayfalarını çevirip giderken o adı keşfetmek noktasında zorlanmıyoruz. O kişi ondan başkası değildi.

Ankara'ya gelir gelmez projesini eski amirine sundu. İsmet Paşa hükümetinin vekillerinden Celâl Bayar'ın evine gitmiş, T.C. İş Bankası'nda uzun yıllar genel müdürlüğünü yapan Bayar, bankada müfettiş olarak çalışan Kısakürek'i tanıdığından, "Gel bakalım Şair." demişti. İktisat Vekili Bayar'a söylediği şudur:

> Yedi yıldan beri İş Bankasındayım ve kendimi fikir ve sanat faaliyetlerine ancak dağınık şekilde verebilmekteyim. Halbuki artık o yolda merkezleşmek ve bankaya pratik bir ihtisasla ait kalmak istiyorum. Emelim haftalık bir fikir ve sanat mecmuası çıkarmaktır. Memleketin buna ihtiyacını takdir edersiniz. Eğer emrinizdeki bankalardan İş Bankası ve Sümerbank bana bir senelik peşin ilân karşılığı muayyen bir para verirlerse mesele kalmaz.

Ülkede fikir fukaralığının had safhada oluşunu takdir ettiğinden mi yoksa bir boş anında bu sözlere yakalandığından mıdır, bilmiyoruz, İktisat Vekili, dergi çıkarması için memurunun iki bankadan toplam 1.600 lira kredi almasını sağladı.

O günlerde Ankara'ya yeni imajını da sunmuştu. "Âsil bir adam olduğunu, kendisinin Kısakürek hanedanı içinde Prens unvanına sahip bulunduğunu" söylüyordu. *Akşam* gazetesinin muhabirliğini yapan Şevket Hıfzı Rado, onun yanındaydı. Hatta Yenişehir'de, Sıhhat ve Muavenat Vekilliği'nin yerleştiği binanın civarında bir apartman dairesini kiralayıp altı ay kadar birlikte oturacaklardı. Hizmetçi tutacaklar, yemekleri dışarıdan, Baba Karpiç'ten taşınacaktı. Böylece ülke insanının hasretle beklediği fikir ve sanat yazılarının görüneceği derginin hazırlığına girişildi. Şevket Hıfzı Rado gelişmeleri şöyle anlatır:

> O zaman 1.600 lira mühim bir para idi. Nitekim bu para ile bir taraftan Ağaç mecmuasını çıkarma hazırlıklarına girişirken, bir taraftan da Yenişehir'de Sıhhiye civarındaki bu apartmanı tutmuş, döşemeye başlamıştık. Zemin kattaki bu daireyi Necip, antikacılardan kanepeler, koltuklar, halılar alarak bir güzel döşedi. Necip'in nedense salamandraya büyük zaafı vardı. Kibar adamlar, soylu kimseler evlerinde soba yerine salamandra yakarlarmış! Biz de aradık, taradık, bir salamandra bulduk. Hususî kömürünü de alıp yakmaya başladık. (…)
>
> Necip kendisinin asalet bakımından bir Prens olduğunu iddia ediyordu. Bir evin içinde asalet ünvanı olmayan benim gibi bir halk çocuğu ile nasıl oturacaktı? Bir gün bu meseleyi düşünmüş, kendisi Prens dö Kısakürek olduğuna göre, bana da Kont dö Rado ünvanını vermişti. Kendisi 'Bir Prens ancak bir Kont ile aynı çatı altında oturabilir,' diyordu. Tabiî o Prens, ben de Kont olduktan sonra arkadaşlarımıza, bizimle münasebet kurabilmeleri için ünvanlar dağıtmaya başladık: Kimine Marki, kimine Dük diye sesleniyorduk. Necip Fazıl, Cahit Sıtkı ile Ahmet Muhip'i pek çekemezdi. Ama dostlarımız arasında oldukları için Cahit Sıtkı'ya sadece Şövalye ünvanı vermiş, Ahmet Muhip de 'Dö Dranas' olarak kalmıştı.

Celâl Bey'in ülkedeki fikir fukaralığını yok edip, mamur bir fikir bahçesi yaratmak iddiasındaki Kısakürek'in cebine koydurduğu ilan paraları çar çur edilmekle beraber dergi, 1936 yılının 14 Mart günü dünyaya geldi.

Dergilerin ilk sayısında, hep o gelenekselleşmiş bir "Sunuş" yazısı vardır. Genellikle oraya buraya dokunan, taş atan, şöyle yapacağız, böyle edeceğiz

türünden bir yazı olur. *Ağaç*'ın sunuşunu da Necip Fazıl Kısakürek kaleme almıştı. Yazı, gelecekte kendisiyle ilgili ansiklopedi maddesinin içeriği üzerine yeterli ipucunu verir:

> Adımızı 'Ağaç' koyuyoruz. Düşünüyoruz ki güzel ve sonsuz tabiatta, büyüklüğü, olgunluğu, erginliği, bir kelimeyle perfeksiyonu ondan daha iyi gösterecek bir örnek bulunamaz. Ağaç, madde ve ruh gibi, her şeyin bir dış ve bir iç yüzünü, toprak üstünde ve toprak altındaki gür ve dolaşık varlığle çizgi ve biçime sokmuş semboldür. (...)
>
> İnsanoğlu dünyaya ayak bastığı günden beri ağaç onun gözünde çözülmez bir bilmecedir. Kışın her tarafı dökülür. Garip istikametleri gösteren dalları ile çırçıplak ve kupkuru bekler. O zaman o bir çekmece gibi kapalıdır. Çok geçmeden bu çekmecenin kapağı aralanır. İçinde sakladığı sır tütmeye başlar. İğne ucu kadar ince mesamelerinden yeşil yapraklar fışkırır. Tabiatın en girift nakışlarını çerçeveleyen çiçeklerle donanır. Fakat o, henüz eserini vermiş değildir. Bütün bunlar gelmek üzere bulunan bir eserin şenliği… Nitekim, biraz sonra çiçekler dökülmüş, yapraklar eskimiş ve dallarında bir kandil gibi yemişler belirmiştir. Bu yemişler, her biri bir ağaçtan gelen ve her biri içinde ağaç taşıyan bu yemişler, açlık ve susuzluğa, göklerin indirdiği çarelerdir. Açlık ve susuzluğu dindirmekse fanteziden çıkmak, ezeli bir ebedi derde ilaç olmak değil midir? Biraz sonra o gene yapraklarını dökecek, gene kaba bir çekmece gibi kupkuru kalacak, korkunç istikametleri gösteren kemik parmaklar halinde dallar ile kaskatı donacak ve bu gizli rüya içinde yeni verimi, rahimde bir çocuk gibi geliştirecek. Böylece her mevsimde devrini tekrarlayan ağaç dipsiz gökleri dolduran âlemlerin ahenkli ve inzibatlı devirleri altında, büyük varlık orkestrosunun vahdet ve sonsuzluğu hikâye eden, derin ve sıcak birinci kemanını andırır.
>
> Ağaç insanlara neler söylemeli?
>
> En eski dillerde fenalık, iyilik ve bilgi ağaçları birer formül oldu. En eski çağlarda geniş alınlı ve kıvırcık sakallı düşünce adamları onun altında toplandılar. Zaten insan oğlunun dünyaya düşüşünü anlatan masalda, şeytan ve kadın unsurları yanında, yasak meyveyi yetiştiren ağaç nedir?
>
> Ağaç bize dünyaya geldiğimiz günden bugüne kadar içimizi dolduran anlama ve arama sıkıntısının dehşetli anatomisi halinde görünüyor. Gözlerimiz ona daldığı zaman, garip bir renkten ışığı altında ruhumuzu bin bir kolu iskeletini görmüş gibi ürküyoruz. Sanki bir fevkalâde şahsiyetin hendesesindeki nizamla içinde Allah'ın sırları yatan ruhumuzu hasret çektiği nizan arasındaki gizli bir yol meydana çıkıyor.

Dergide, Kısakürek'e "eşlik edeceği" duyurulan "yazıcılar" ve "şairler" bir listede sıralanmıştır. O günlerin imlası ile şu kişilerdir:

> Sait Faik Adalı [Abasıyanık], Fikret Adil Kamertan, Samet Ağaoğlu, Sabahattin Âli, Cevat Memduh Altar, İsmail Galip Arcan, Nurettin Artam, Falih Rıfkı Atay, Nasuhi Baydar, Nurullah Cemal Berk, Ahmet Muhip Dıranas, Bedri Rahmi Eyiboğlu, Sabahattin Rahmi Eyiboğlu, Muslih Fer, Halil Vedat Fıratlı, A. Gaffar Güney, Abdülhak Şinasi Hisar, Âli Hüseyin İşbay, Miraç Katırcıoğlu, Fuat Ömer Keskinoğlu, Mahmut Ragıp Kösemihal, Nurettin Şazi Kösemihal, Ertuğrul Muhsin May, Ziya Osman Ök [Saba], Şevket Hıfzı Rado, Peyami Safa, Ahmet Adnan Saygın [Saygun], Ahmet Hamdi Tanpınar, Cahit Sıtkı Tarancı, Ahmet Kutsi Tecer, Burhan Toprak, Mustafa Şekip Tunç, Feridun Fazıl Tülbentçi, Hilmi Ziya Ülken, Suut Kemal Yetkin.

Dergiyi resimleyecekler, Abidin Dino, Arif Dino, Bedri Rahmi Eyiboğlu,

Nurullah Cemal Berk, Refik Epikman'dı. Revi de karikatür çizecekti.

İlk sayıda, Necip Fazıl'ın giriş yazısının ardından Ahmet Kutsi Tecer'in "Yağmur Duası" adlı şiiri yer alır. Yapılan açıklamaya göre Tecer, halk türkülerini örnek alarak bir şiir tecrübesi yapmıştı.

Necip Fazıl ise "Yolculuk" şiirini imzalamıştı:

> Yolculuk, her zaman düşündüm onu,/ İçimde bu azgın davet ne demek?/ Oraya, nerdeyse güneşin sonu/ Uçmak, kayıp gitmek, kaçıp dönmemek.

Bu dizeler, ilk kıtadandır. Son kıta ise şöyle:

> Başım, artık onu taşımak ne zor,/ Başım, günden güne yabancı bana./ Dalında bir yaprak gibi dönüyor,/ Acı rüzgârların çektiği yana.

Dal, yaprak…Tam *Ağaç* adına uygun dizelerdir.

Hariciye Vekilliği mütercimlerinden, Balkan Konferansı Umumi Kâtibi Abdülhak Şinasi Hisar, konferans ülkelerine yaptığı geziyi, Romanya'dan örnekler vererek "Benzeyişlerimiz" başlığı altında toplamış, Mustafa Şekip Tunç, "Sanat Dünyası" başlıklı yazıyı vermişti.

Mareşal'in damadı, maarif müfettişlerinden Burhan Ümit Toprak, "Romanımızın Hali"ni görmüş, dayanamayıp yazmıştı. Teşrih masasına yatırdığı Türk romanını Avrupa romanıyla kıyaslıyor, bir-iki adı ayırıp geride kalanlara verip veriştiriyordu. Doğrusu, Türk romanının hâli pek perişandı. Ayrıca François Mauriac'ın "Le Roman" yazısını çevirmişti. Fransız romancının yazısı, dergi sahibinin iç âleminin boyutlarıyla örtüşüyordu. Mauriac, diyordu ki:

> Romancı, insanların arasında, en çok Allaha benziyendir. Allahın maymunudur. Canlı mahlûklar yaratır, kaderler icat eder ve bu kaderleri vakalar, felâketlerle dokur, onları karşılaştırır ve gayelerine götürür. Uydurma şahsiyetler, şüphesiz.

Ağaç'taki simalardan biri de Fikret Âdil'dir. Charles Chaplin'in *Modern Times* filmini değerlendirmişti. Sabahattin Âli'ye gelince, *Ağaç* cemaatine bir hikâyesiyle karıştı: "Kafa Kağıdı".

Burhan Toprak, nasıl Türk romancısına dokundurmuşsa, Sabahattin Âli'nin hikâyesinden önce Necip Fazıl Kısakürek de bir "giriş" yazısıyla Türk hikâyecilerini kalemine dolamıştı. Yazıdan çıkan sonuç şudur: Necip Fazıl Kısakürek'e göre, Türk hikâyesi, hikâyedir.

> Bugün, Türk hikâyesi diye bir şey var mıdır? Bu sorgu edebe aykırı görünmesin, var mıdır? Her gün Sirkeci garına giren tirenlerin getirdikleri en pespaye Fransız gazetelerinden en pespaye şartlar altında hırsızlanan ve altına iki isim, bir de soyadı halinde üç Türk ismi atılan bir gündelik gazete hikâyesi ve hikâyeciliği vardır. Bundan başka yerli bir yazıcının yazdığı, yerli bir sanat kıymetini, yerli bir realite görüşünü, yerli bir ruh haletini arz eden bir hikâye var mıdır? İlk gençliklerinde hikâye yazmış ve artık yazmaz olmuş bir iki kişi bir tarafa, bugün bu vasıfları taşıyan tek bir hikâyeci faaliyette değildir. Bu hikâyeyi okuyunuz. Bakalım onda Anadolu'ya ait nasıl bir ruh haleti ve nasıl bir perspektif göreceksiniz.

Kısakürek, Sabahattin Âli'nin hikâyesinde "yerli bir realite", "yerli bir ruh haleti" var mı, yok mu, bir şey söylemiyordu gerçi; ama "okuyun" diyordu. O yerli ruh, yerli realite var ya, belki Sabahattin Bey'in hikâyesinde de yoktu. Bunu kim bilebilir?

İlk sayının diğer yazıları yine Kısakürek imzalıdır. Dediğine göre, bunlar-

dan "Hırsız, Polis ve Komünist" fıkrasını bir İstanbul gazetesine vermek istemiş, gazetenin yazı işleri müdürü, "Ben komünist müşterilerimi kaybedemem." diyerek, yazıyı –ya da yazarı, hangisidir, o kadarını bilmiyoruz– kapıdan geri çevirmişti. Ayrıca, "Kitap ve Mecmua"lar üzerine, sonra "Aktüalite"de komşu "Rusya" üzerine yazmıştı.

Ağaç'ın altında buluşanlardan Ankara'da olanlar, buluşma noktalarından İstanbul Pastanesi'nin masalarına, Yenişehir'deki daireye sığmıyorlardı. Başkent'in edebiyat-sanat konseyi, *Ağaç*, edebiyat, sanat üzerine buralarda atıştırıyordu. Şevket Hıfzı Rado, bu yeni iklimin sahnelerini, bazı afet ve sonuçlarıyla şöyle özetler:

> Evimiz bütün edebiyatçıların uğrağı halindeydi. Akşamları bizim evde toplanır, mühim edebiyat meselelerini görüşürdük. Herkes espri yarışı içindeydi. Misafirlerimiz olan edebiyatçı dostlarımız Ağaç mecmuasının da muharrirleri idiler. Necip, yüksek telif hakkı ödemek vaadiyle yazıları topluyor, fakat masrafı çok olduğundan, paraları vaktinde ödeyemiyordu.
>
> Hattâ bir hikâyesinin parasını alamamış olan Sabahattin Âli fazla beklemedi, bir akşam bizim eve gelip tatlı tatlı konuştu. Gece, ayrılırken masanın üzerindeki süslü lâmbayı telif hakkı olarak koltuğunun altına alıp gitti. Telif haklarına saygımızdan ne Necip ne de ben bu harekete karşı hiç sesimizi çıkaramadık.

Derginin 18 Nisan 1936 tarihli altıncı sayısının iç kapağına şöyle bir not iliştirilir:

> Ağaç İstanbul'a gidiyor. Materyel, personel ve idare bakımlarından, daha mükemmel unsurlar, daha geniş bir organizasyon ve daha hâkim şartlar özleyen AĞAÇ, bu sayısından sonra hemen tirene atlayıp, İstanbula gidecek ve bir iki haftalık bir vakfeden sonra daha büyük bir hızla hedefine atılacaktır.

Ağaç, Ankara'daki serüveni sona erdikten sonra İstanbul'da birkaç sayı daha çıkarıldı. 29 Ağustos 1936 tarihli 17. sayı, son sayı oldu.

Peki, dergi neden kapandı? Parasızlıktan mı? Ama Kısakürek açısından para o kadar önemli değildir. Gelir, gider. Sorun, orada değil, başka taraftaydı. O zaten boşluktaki gezintilerin beyhudeliğini çok önceden anlamıştı. *Bâbıâli*'deki bazı satırlardan edebiyat tarihimize düşürdüğü şerh, ibret alınacak pek çok ders ile doludur. Şöyledir:

> Birkaç sayısı Ankarada ve bir o kadarı İstanbulda çıkan 'Ağaç' Mistik Şairin ilk mecmua tecrübesi olarak onda müthiş bir darbe tesiri yaptı. Ruh doktorlarının (trauma) dediği tesir… Fena halde kırıldı, ınkisara uğradı; ve madalyonun yüziyle tersi halinde, hem Türk fikir ve sanat adamının verim akameti, hem de okuyucunun alâka sefaleti önünde bir lâboratuar tecrübesi katiyetiyle, yanıldığını ileride göreceği hükmünü verdi:
>
> - Bu memlekette ne duygu ve düşünce vericisinden bir nişan var, ne de alıcısından… Kaybedilen bir (kozmos-dünya) arkasından (kaos-hiçlik)…

Çok derinden gelen bu umutsuz satırların şiirselliği, felsefî değeri, sanat adamının "akamet"i, okuyucunun "sefalet"i elbette önemlidir. Lakin, bütün bunlar bir yana veya bununla birlikte, Kısakürek'in Ankara'da öksüz bıraktığı Şevket Hıfzı Rado'nun, bize göre, yalın sözleri de dikkat çekici:

> Az bir müddet sonra parası kalmadığından Necip evin içindeki eşyayı bir eskiciye satarak parasını cebine atıp İstanbul'a gitti. Bana bile haber vermemişti. Şahsî eşyamı evin yeni sahibinin elinden güç kurtardım.

Amaç **–** Ankara'da 1945-1946 yıllarında 29 sayı yayımlanmış "Edebiyat, sanat ve kültür dergisi".

Amaç
(Kapak-Turan Tanyer Kütüphanesi ve Arşivi)

15 günlük derginin imtiyaz sahibi Cihat Özhan, neşriyat müdürü Feridun Üstün olup fiyatı 25 kuruştur. Derginin 28. sayısında, İskender Fırat ikinci imtiyaz sahibi olarak künyede yer almış, ayrıca yazı işlerini üstlenmiştir.

Müzik, tiyatro, edebiyat alanlarında yazıların yer verildiği, şiir de yayımlanan derginin ilk sayısında çıkarılış amacı, "Amacımız hiçbir derginin yapmadığını yapmak, eski ve yeni yazarları bir araya toplamak" şeklinde açıklanmıştır. Dergi, eski-yeni yazar ayrımı yapılmadan, hatta birbirleriyle ilgisiz, ortak noktası olmayan yazarların, şairlerin toplandığı bir süreli yayın görüntüsü vermiştir.

Dergiye yazıları, hikâyeleri ve çevirileriyle, Cihat Üstün, Kemal Kaya, Fuat Pekin, Ali Kemal Akyüz, Nurettin Sevin, Salim Şengil, Faik Üstün, Münir Tevfik Uras katılmışlardır. Aragon, Apollinaire, Andre Maurois, Umberto Saba gibi yabancı yazar ve şairlerden yapılan çevirilere sayfa ayrılmış, Cahit Sıtkı Tarancı. Selâhattin Batu, Sabahattin Teoman, Ayhan Hünalp, İskender Cenap Ege, Süc'an Esirgensiz, Özdemir Asaf, Muvakkar Ekrem Talu'nun şiirlerine yer verilmiştir.

Derginin ilk sayısı 1 Ekim 1945, son sayısı 10 Aralık 1946 tarihini taşır. Edebiyat-sanat dergiciliğinde iz bıraktığı söylenemez.

Ankara Eczanesi – Ankara'nın ilk eczanelerindendir.

Sahibi Nureddin Arzuman'dı. 1886'da doğdu. Askerî Ecza ve Kimyager Mektebi'ni bitirdi. Balkan, Yemen, Trablusgarp, Birinci Dünya savaşlarına, Millî Mücadele'ye katıldı. Orduda binbaşılığa kadar yükseldikten sonra emekli oldu. Ankara'ya yerleşti.

Anafartalar Caddesi'nde Adliye Sarayı'nın karşısında, Hayati Apartmanı'nın [Adalet Hanı] yanında, 54 numaradaki apartmanın (sonradan yıkılmıştır) altında kentin adını taşıyan eczanesini açtı.

Nureddin Bey, Türk Tayyare Cemiyeti'nin üyesiydi. Ankara Halkevi'nin açıldığı günden beri sosyal yardım, halk dershaneleri ve düzenleme komitelerinde çalıştı. Türkiye Genel Kimyagerler Kurumu'nun kurucu başkanlığını yaptı. Kurum'un 1 numaralı üyesiydi. 1931'de Ankara Belediye Meclisi'ne seçildi.

Ankara Eczanesi, Anafartalar Caddesi
(Kartpostal-Turan Tanyer Kütüphanesi ve Arşivi)

Kısa süren bir hastalık devresinden sonra 15 Ocak 1937 günü Ankara'da öldü. Gazetede çıkan ölüm haberinde, "Arzuman son derece hayırsever ve memleket ve millet işlerinde canını verircesine çalışır, halk sever bir insandı. Bilhassa Ankara Halkevi içinde gördüğü hizmet bütün arkadaşlarına örnek olacak kadar değerli idi." denildi.

Üyesi bulunduğu Türkiye Genel Kimyagerler Kurumu tarafından verilen ilanda ise "Kuruluş kongremizin başkanı, 1 numaralı müessis üyemiz, çok sevgili arkadaş, sadık dost, dürüst insan, iyi aile babası olan Ankara eczanesi sahibi, eski kimyager Nurettin Arzuman daha çok faydalı işler başarabilecek yaşta, beklenmiyen bir sırada ölerek aramızdan ayrıldı. Onsuz kalan Türk kimyagerlerine, ailesine, çocuklarına Türkiye Genel Kimyagerler Kurumu candan ve yürekten bağlılığını teyit eder ve teselli diler." deniliyordu.

Cenazesi 16 Ocak günü törenle Hacıbayram'dan kaldırılarak Cebeci kabristanına defnedildi. Ertesi günün *Ulus* gazetesinde cenaze töreni ile ilgili olarak şu haber yayımlandı:

Ankara hükümet merkezi olduğu ilk yıllardan beri Cumhuriyet Halk Partisinde ve ona merbut bütün müessese ve cemiyetlerde en hararetli ve feragatli ödevler almış olan ülkülü insanlardan birini daha dün toprağa verdik.

Nureddin Arzuman, Partililerin ve Halkevlilerin omuzları üzerinde, Parti bayrağına sarılmış tabutu içinde, kapalı eczanesinin önüne kadar getirildi. Oradan tabut cenaze arabasına, birçok müesseselerin ve şehir büyüklerinin çelenkleri bir kamyona dolduruldu; birçok otomobiller mezara kadar gittiler. Mezarda Halkevinin en feragatli ve gayretli üyelerinden birini kaybetmekten duyduğu teessür belirtildi.

Nureddin Arzuman, F (?) ile evliydi. Dürdane adında bir kızı, eczacılık mesleğini seçen Cemal adlı bir oğlu vardı.

Arıbal, Celâl Davut – Gazeteci, arıcılık uzmanı, güreşçi, güreş yazarı.

24 Ağustos 1874'te Bulgaristan Burgaz'da doğdu. 1892'de İstanbul'a geldi. 1895'te *Tarik* gazetesinde gazeteciliğe başladı. 1899'da gazetenin sahibi Filip Efendi'nin ölümü üzerine gazete kapanınca Ahmet Mithat Efendi'nin yanında çalışmak için *Tercüman-ı Hakikat*'a geçti. *Musavver Fen ve Edep*, *İrtika* ve haftalık *Malumat* dergilerinde "Burgazlı Ahmed Celâl" imzasıyla yazdığı yazılar Baba Tahir'in gözüne çarpınca tashih işleri yapması için Malumat Matbaası'na alındı. 1903'te

Celâl Davut Arıbal'ın bir romanı, *Adalı Halil Pehlivan* (Kapak)

İkdam gazetesine geçti. Üç yıl sonra da bu gazeteden ayrılarak eskisi gibi *Tercüman-ı Hakikat*'ta çalışmaya devam etti. Ahmed Rasim ve Mehmed Celâl'le kalem arkadaşlığı yaptı.

Meşrutiyet ilan edildiği gün başından bir olay geçti. O günden önce, gazete baskıya verilmeden provalar sansür kuruluna teslim edilir; yazılar, haberler, fotoğraflar incelenir; onay verilirse baskıya geçilirdi. Celâl Davut Bey o gün gazete provalarını sansürdeki kişiye göndermedi. Adam kalkıp matbaaya geldi. Verilmeyeceği söylenince zorla almak istedi. Sonunda geldiğine geleceğine pişman oldu. Çünkü Celâl Davut Bey, adamı evire çevire pataklادı. Adam ne de olsa (aşağıda anlatacağımız üzere) karşısındakinin pehlivan olduğunu bilmiyordu.

Celâl Davut Bey'i 1921'de, Millî Mücadele yıllarının Ankara'sında görüyoruz. Selânikli Abdülgani Ahmed [Doyran] Bey'in çıkardığı *Öğüt* gazetesinde 1921-1923 yılları arasında yazarlık yaptı. *Öğüt*'ün ardından Yunus Nadi Bey'in *Yenigün*'üne katıldı. 1929'da *Hakimiyeti Milliye* gazetesine baş musahhih olarak geçti. 1950'lerin başında *Zafer* gazetesinde yazıları görülüyordu. *Havacılık ve Spor*, Matbuat Umum Müdürlüğü'nün [Basın-Yayın Genel Müdürlüğü] *Radyo* dergilerine yazardı.

71 yaşına bastığı gün *Ulus* gazetesinde onunla ilgili olarak yayımlanan haberde (haberde verilen biyografik bilgiden yukarıda yararlandığımızı belirtelim.) şöyle denilecekti:

> Bilhassa yeni Türk harflerinin kabulü sırasında yararlı hizmetlerde bulunmuştur.
>
> 71 yaşında olan Celâl Davut'un kendisi gibi zinde ve sıhhatli dört kızı ile iki oğlu vardır. Kendisi hâlâ Dikmen'deki bağına yayan gidip gelmekte, çok sevdiği arıcılıkla uğraşmakla beraber, fırsat düştükçe pehlivanlık hakkında yazılar yazarak, güreş âlemiyle olan alâkasını devam ettirmektedir.

1903'te kurulan Beşiktaş Bereket Jimnastik Kulübü'nden güreş hocası Ahmet Fetgeri'nin yakın arkadaşıydı. Bu köklü spor kulübümüzde onun da emeği vardır. Zaten gençlik yıllarında çayırda pehlivanlık yapmıştı. Minder güreşini de iyi bilirdi. Alafranga güreşin Türkiye'ye yayılmasında öncülük etti. İlgisini hiç koparmadı. Gazetelerde, dergilerde güreşle ilgili yazılar yazdı. Gazetelerdeki pehlivan tefrikalarının öncüsü odur. Ankara Radyosu'nda bazı geceler eski Türk pehlivanları üzerine konuşurdu. Kara Ahmed'in Paris'te yaptığı güreşleri, Kurtdereli'nin Alman Müller'le, İstanbul'da Çaya ile yaptığı güreşleri tatlı

tatlı anlatırdı. Ağzından bal damlardı. Dinleyicisi de çoktu.

Zaten lakabı "Arıcı Pehlivan"dı. Sadece minder güreşinin yaygınlaştırılmasında rol oynamamıştı. Aynı zamanda, arı ve arıcılık uzmanıydı. Yine radyoda arıcılık hakkında ilgiyle dinlenen konuşmalar yapardı. Ankara'da kurulan Arıcılık Enstitüsü'nün açılışında kurdeleyi ona kestirmişlerdi. Yalnız, arı ve arıcılık sevdasını öyle bir yere vardırmıştı ki, ilk başta aldığı "Kula" soyadını sonradan "Arıbal" olarak değiştirdi. O kadarla da kalmadı! Dikmen'de bir bağ evinde otururdu. Bahçesinde arı kovanları vardı. Gazetelerde "Fenni Arıcı" başlığı altında çıkan ilânların altında onun adı yazılıdır. İlan şöyle:

> Arılı ve arısız her sistem fenni kovanlarla âlât ve edevatı satılır. Arıların faaliyete getirilme zamanı yaklaşıyor. Fennî bir surette arıcılık yapmak istiyenlere arılık tesis edilir. Her müşkül halledilerek, bilmuhabere arıcılık dersi verilir.

Arı ve Kümes Hayvanatı Cemiyeti'ne üye olup her toplantısına katılır, konuşurdu. 1931'de mebus olmak için adaylığını koydu, ama sıra ona gelmedi, olamadı. 1940'larda birbiri ardına Köy Enstitüleri kurulduğunda, enstitülere gider, öğretmenlik yapardı.

Çok yoğun bir hayat yaşamış bu eski zaman adamının Ankara yıllarındaki gazeteciliğinin sadece tashih masası üzerinde kalmadığını da belirtmek gerek. Onun, Anadolu yollarına düşüp çeşitli köşelerinden yaptığı ilginç röportajları, yazıları vardır. Hele, *Hakimiyeti Milliye (Ulus)* gazetesinde, Ankara'nın gündelik hayatına dair, özellikle otelcisinden kunduracısına, berberinden taksicisine, esnaftan, ticaret evlerinden çıkardığı röportajlar çok değerli kayıtlardır. Gazete sütunlardan dökülen, bir döneme ışık tutacak nitelikteki bu kaynak kayıtların araştırmacısını beklendiğini söylemekle yetiniyoruz.

Kazanç Yolları (Ankara Halkevi Neşriyatı-Köycüler Şubesi, Ankara, 1933), *Ün Salmış Türk Pehlivanları, Birinci Kitap, Çolak Molla* (Güney Matbaacılık ve Gazetecilik, Ankara, 1951) kitapla-

Eski bir gazeteci arkadaşımız

B. Celâl Arıbal

Eski gazeteci arkadaşlarımızdan Celâl Davut Arıbal'ın 67 inci yaşını bitirerek 68 e bastığını memnuniyetle öğreniyoruz. Celâl Davut Arıbal gazetecilik mesleğinde 44 sene hizmet etmiş bir arkadaşımızdır. Mesleğin bütün zorluklarına şiddetle mukavemet etmiş ve çalışmalarında bir an bile fütur göstermemiştir. Arkadaşımıza daha uzun ve mesut ömürler dileriz.

Ulus, 28 Ağustos 1941
(Turan Tanyer Kütüphanesi ve Arşivi)

rını yazmıştı. *Adalı Halil Pehlivan* (Hürriyet Yayınevi, İstanbul, 1955) kitabını ise göremedi. Çünkü bu kitabın yayımlanmasından bir yıl önce, 1954'te Ankara'da öldü.

Barlar destanı – Aka Gündüz'ün *Hakimiyet Milliye* gazetesinde düzenlediği "Kıraat ve Halk" sayfasında görülen, kitaplara girmeyen şiir. Sayfada "Barlar destanı" şairinin "Eski saz şairlerinden Devri" olduğu belirtilmişse de üslubundan Aka Gündüz'e ait olduğu anlaşılır. Zaten yazar "A.G." imzası ve takma adlarla gazetedeki sayfayı doldurur, başka kimseye yazma fırsatı tanımazdı.

Barlar Destanı'nın önemi, Ankara eğlence kültürünün ilk yıllarında, 1920'li yıllarda daha çok Çankırı Caddesi ve Karaoğlan'da [Anafartalar Caddesi] birbiri ardına açılan ilk barları ve burada çalışan, çoğu İstanbul'un Eminönü-Sirkeci hattından gelmiş bazısı yabancı olan kadınların adlarını anıp tanıtmasından ileri gelir. Barları yakından bilen, *Kokain* başta olmak üzere bazı romanlarında eğlence yerlerinin bu çeşidini ayrıntılarıyla anlatan Aka Gündüz'ün şiiri 8 kıtadan oluşur. Şöyledir:

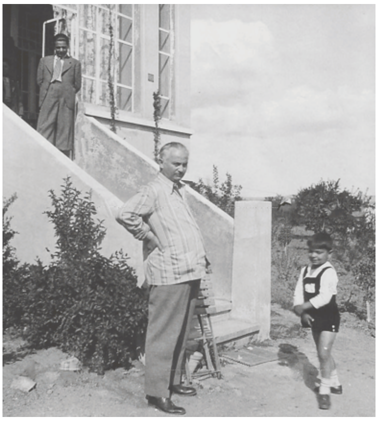

Aka Gündüz, Dikmen'deki evinin bahçesinde, 1940'lar (Fotograf–Turan Tanyer Kütüphanesi ve Arşivi)

-1-

Ankara barları yaman olurmuş,
Kızları adama mahmur bakarmış,
Düşenin ahvali duman olurmuş,
Gözünde elvanlı şimşek çakarmış.

-2-

Dedim ki varayım (Merkez barı)na,
Çok pişman olursun kalma yarına,
Sakın ha! (Keti)nin yanma narına,
Aşıkın gözünden anlar, çakarmış.

-3-

(Roza)nın gövdesi tam beş yüz okka,
(Lili)nin endamı yufka mı yufka,
(Muazzez) Hanımla edince toka,
Şaraplar Sakarya olup akarmış.

-4-

Çingene oyunu oynarmış (Jana),
Doğrusu özü de yakınmış cana,
(Davulcu) düşmemiş bir afacana,
Fransız müsyüler biraz sakarmış.

-5-

Bir sütlü çokolat geldi yanıma,
Dedi ki: Söz yok mu (İrfan) Hanıma?
Dedim ki: Kaynadı kanın kanıma,
Naz ile, edala dansa kalkarmış.

-6-

Görünce köşede (Paşa Kâzım) ı,
Anladım: bar düzmüş her levazımı,
Bu gibi zevklerin odur nazımı,
Her gece göğsüne çiçek takarmış.

-7-

(Hamdi Bey)! Başına ekildi darı,
Bir gece halvet et şu (Yeni Bar) ı,
Varayım açıver şampanyaları,
Kim demiş ikramı başa kakarmış?

-8-

Destanım sağlamdır atma yabana,
Her küçük beytini kapan kapana,
Kim demiş hey (Devri)! Kim demiş bana:
Kalemim rüzgârmış kağıdım karmış.

Şiirde adı geçen kişilerden Keti (Katy), gazeteci Hikmet Tuna'nın yazdığına göre, Muzaffer [Sebüktekin] ile ilişki kurmuşken daha sonra Falih Rıfkı Atay'ın "kapatması" olan Alman asıllı bir kadındır. Tuna, "(Atay) bu kadını bardan alıp Işıklar Caddesi'nde Nafiz Bey Apartmanı yanındaki iki katlı bir evde onunla yaşamıştı. Bu kızın ablası barda davulcu olan bir Avusturyalı ile evli idi." diye yazar. Sonrasında olaylar çorap söküğü gibi gelmiştir. Keti yüzünden, Atay'ın eşi Şefika Hanım kocasının olmadığı bir gün, İsmet Paşa Caddesi'ndeki [Mithat Paşa Caddesi] evini, "Falih'e bir demir karyola ile bir Kırşehir seccadesi bırakarak tekmil eşyasını bir kamyona" yükleyip boşaltacaktır.

Şiirde adı geçen Muazzez ise "Kürdan Muazzez"dir. Zayıflığından dolayı lakabı "kürdan" olan Muazzez, çeşitli barlarda çalışmış, iyi kalpli, dost canlısıdır.

Aka Gündüz, "Paşa Kâzım"ı da şiirine yerleştirmişti. Paşa Kâzım dönemin tanınmış nüktedanlarındandır. Subay iken ordudan genç yaşta ayrılmış türlü işe girip çıkmış, meclislerin aranılan kişilerindendi. Atatürk'ün tren yolculuklarında garson olarak ona hizmet ederdi. Yine böyle bir tren yolculuğu sırasında Atatürk ve vagonda bulunanlar, eski sözlere yeni sözler ararlarken "Evliya" karşılığı önerilen sözleri Atatürk beğenmemiş, biraz da kızmış ve "Çağırın bana Paşa Kâzım'ı demiştir. Paşa Kâzım, "Emredin Paşam." diyerek karşısına dikilince, "Söyle bakalım Paşa Kâzım, Evliya'nın Türkçesi nedir, ne denebilir?" diye sorunca, o da anında "Ölüsü kandilli denir Paşam." cevabını vermiş ve böylece hem herkesi güldürmüş hem de ortadaki sinirli havayı gidermiştir.

Foto Apartmanı – 1935 yılında Atatürk Bulvarı'nın Yenişehir tarafında Cemal Işıksel tarafından yaptırılan 83 numaradaki apartman. Mimarı, modern mimarlığın önemli figürlerinden biri sayılan Abdurrahman Seyfettin (Seyfi) Nasih Arkan (1903-1966)'dır. Zemin kat üzerine, dört kat ve çatı katından oluşan apartmanın sağ ve sol köşesinde iki giriş kapısı vardır ki bu özelliğiyle Atatürk Bulvarı'nda tek örnektir. İnşaatın bitmesi sonrası *Ulus* gazetesinin 19 Şubat 1936 tarihli nüshasında çıkan ilanda şöyle denilir:

> Yenişehirde Hilali ahmer merkezinin karşı sırasında, asfalt cadde üzerinde kaloriferli ve her türlü konforlu 49/1 numaralı [o yıllardaki apartman numarasıdır.] Foto Apartmanında kiralık daireler vardır. Kapıcıya müracaat. Tel: 3002-2002.

Foto Apartmanı, Atatürk Bulvarı, No. 83
(Kartpostal-Turan Tanyer Kütüphanesi ve Arşivi)

Bir zamanlar Ankara ve İstanbul gazetelerinin foto muhabirliğini yapan, "Atatürk'ün fotoğrafçısı" olarak bilinen Cemal Işıksel, 1972 yılında *Milliyet* gazetesinde kendisiyle röportaj yapan Abdi İpekçi'ye, "Fazla bir ihtirasım yoktu. Evim vardı. 1935'te apartman yaptırdım." der.

Apartmanın yapılması için gerekli paranın bulunmasıyla ilgili olarak yazılı bir kaynak olmamakla birlikte, sözlü kaynak Ali Rıza Tuncay'ın verdiği bilgi kayda geçirilmeden geçiştirilemez. Tuncay, Güzel Sanatlar Akademisi'ni bitirmiş bir sanatçıdır. Selanik kökenlidir. Atatürk kendisini tanımaktadır. Hatta kendisine "Sarı" demektedir. Tuncay işsiz olduğu bir zamanda Cemal Bey'in yanında çalışmıştır. Onun Cemal Bey'den duyup başkalarına da anlattığı üzere (başkalarından duyduğu kadarıyla fotoğraf sanatıyla uğraşan Uğur Kavas'ın bize verdiği bilgidir.), İran Şahı Rıza Pehlevi'nin 1934 yazında yaptığı Türkiye ziyaretinde Cemal Işıksel, Şah'ın peşinde, her gittiği yerde fotoğrafını çeker. Ziyaret sonrası bu fotoğrafları bir araya getirir, güzel bir cilt içerisinde İran'a gönderir. Albümden çok memnun olan Şah Rıza Pehlevi, Cemal Işıksel'e hizmetine karşılık önemli bir ödemede bulunur. O da eline geçen parayla apartmanı yaptırtır.

Apartmanın bir dairesi 1969'da Atatürk fotoğraflarından oluşan bir müzeye dönüştürüldü. Konuyla ilgili olarak Abdi İpekçi'ye şunları söylemiştir:

> Ankara'da halka göstermek üzere apartmanımda bir daireyi Atatürk Fotoğraf Müzesi hâline getirdim üç sene evvel. Orada resimleri zaman zaman değiştiriyorum. Halkın gelip görmesine tahsis ettim. Pazar'dan gayri her gün öğleden sonraları açıktır, parasızdır. Resim satışı yoktur. (…) Yazın kimse gelmediği için kapalı oluyor. (…) Günde beş saat açık kalıyor.

Apartmanda 1940'lı yıllarda inşaatçılıkla uğraşan Salih Alson, diş hekimi Yunus Yücel oturmuş, marley tipi coloviny ithalatı yapan Öz Ticaret bulunmuştur. 1950'lerde Basın İlan Kurumu Ankara Şubesi, İstanbul gazetelerinden olup Emin Karakuş'un temsilciliğini yaptığı *Yeni Sabah* gazetesinin bürosu bir süre bu apartmandan faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Zemin katta, Bulvar cephesinde dükkânlara ayrılmış hatta ise zamanla gelip geçenler arasından Menekşe mağazası, Kamelya Çiçek Evi, Ülker ürünlerinin satış yerini sayabiliriz.

Foto Apartmanı 1977'de yıkıldı. Yerine bugünkü Foto İş Hanı yapıldı.

Fresko Bey – Jül Fresko, 1920'li yılların Ankara'sına İstanbul'dan gelen ilk iş adamlarındandır. Geldiği yıl "1923" olarak gösterilir. Yaptığı işlere bakılırsa, bir iş simsarıydı. Ankara'da hızla yükselen ve aynı hızla düşen bir kişidir.

Fresko Bey'in ilk yeri Millet Bahçesi'ndeydi. Lokanta-bar karışımı bir eğlence mekânıydı. Müzik ve dans vardı. Mehmed Kemal, kendisine anlatılanlara dayanarak, "Ankara'da hayat asrileşir, modernleşirken (çağa ulaşırken) dans modası da çıkmış. Anlatırlar dans bilmeyen mebuslar, burada boş zamanlarında, tango, çarliston, vals gibi danslar öğrenirler, bir tür kurs görürlermiş. Rahmetli Fikret Adil, o yıllara yetiştiğini, burada milletvekillerine dans öğretmenliği ettiğini anlatırdı. Şaka yollu, burada metrdotellik ettiğini de laf arasına

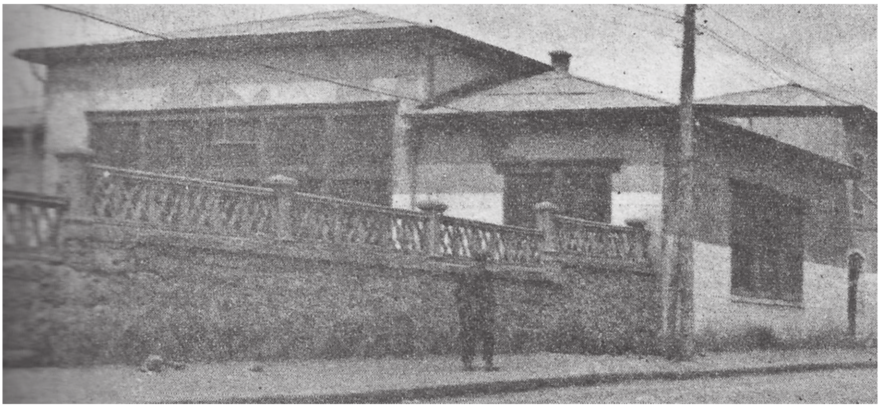

Fresko'nun Lokantası, Millet Bahçesi, 1920'ler
(50 Yıllık Yaşantımız kitabından-Turan Tanyer Kütüphanesi ve Arşivi)

sokuştururdu." diye yazar. Bilâl N. Şimşir de 1920'lerin yabancı gazeteleri üzerinden yaptığı taramalarda, bir İngiliz gazetesinde çıkan haberden alıntı yapar: "Fresko denilen iddialı bir lokanta var. Burada yemek yenebilir. Bir bandosu da bulunan bu lokantanın yemekleri fena değil. Ama hizmetlerindeki beceriksizlik, tecrübesizlik göze çarpıyor."

Ankara'da aferistlerin buluştukları noktalardan birisi de burasıdır. Edebiyatçıların ilham kaynakları arasındadır. O nedenle, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Ankara* romanındaki, Millî Mücadele yıllarının kahraman ve cesur zabiti Hakkı Bey'in sivil hayata geçip, iş takip ve komisyonculuğuna soyunması, onun Alman müşterileriyle yapacağı görüşme için Fresko'da buluşması öyle boşuna değildir. Öte yandan Fresko'nun Lokantası'nda sadece iş görüşmesi yapılmaz, yemek yenilmez, dans edilmez. Örneğin, 1924'te Paris'te düzenlenen Yaz Olimpiyatları sonrasında Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın genel kongresi burada yapılmıştı. Kongre devam ederken, lokantanın sahnesinde güreşçi Tayyar (Yalaz) ile rakibi Dürrü çok iddialı bir güreşe tutuşacaklardı.

Jül Fresko daha sonra Çankırı Caddesi'ne taşındı. Ahırdan bozma bir yerde bar açtı. Gençlik yılları fazla hızlı olan Necip Fazıl Kısakürek'in anılarında, "İstiklâl Savaşı kodamanlarından altun sızdırmanın günü geldiğine inanmış bir yahudinin işlettiği ve macar dilberleriyle vitrinlediği Fresko-Bar..." diyerek kendi tarzıyla sunduğu mekânı Aka Gündüz, *Ben Öldürmedim! Kokain* romanında anlatır. Aka Gündüz, Ankara'nın ilk barları hakkında kalem oynatanlar arasında en verimli iki yazardan biridir. (Ötekisi Nahid Sırrı Örik.) Başkentteki barları "portatif" ve "sabit" olmak üzere iki kümeye ayırır. Yazarın gönlünde Fresko'nun yeri ayrıdır:

> Fresko'nun barı aldı yürüdü, arada bir -gidiyorduk değil- götürülüyorduk. Geniş, ferah, muntazam, şık bir yer. Fakat içi? Kanaryesiz çiftehaneden farkı yok. Müzikin alâsı var, garsonun enfesi orada, takımın kristeli, mutfağın mükemmeli tamam. (…) İşte bu (Hususî ferahlı)

günlerde idi ki Ankara'nın bir yüzlü ilk barında ilk tekâmül eser meydana geldi! Kara kuru, kaknem bir levanten kadını bara geldi! Ankara mehafilinde bir heyecan:

- Bara kız gelmiş meşhur! Ankara piyasasında bir merak:

- Koca sarı halkalardan küpeleri de varmış be! Meşhur (Dayko) da bile aykırı bir tecessüs:

Gözlerini çok metettiler a beyim!

Yalnız tekâmül yarıda idi. Gelen sütlü çikolata; Amerikan bar tarafında yalnız içki veriyordu. (…)

Haber aldık ki Fresko barı dolup dolup boşalıyormuş. Hay babana rahmet! İşte böyle olur hayat. Tam o günlerde benim yamçı sır olmasın mı? Çalındı mı ne oldu hâlâ anlıyamadım. Kaldım mı yorgansız! Bara giderim, geç vakte kadar kalırım, yorgansız uykunun yarısını hazfederim, dedim.

İlk gidişimde gözlerimle etrafa hâkim oldum. Yani etrafı anladım. Gördüm ki müthiş bir maç var, bir "kadın maçı". Herkes tek levanten kadına, daha doğrusu Meksika küpeli kaknem muşmulaya sahip olmak istiyor. Bu maçı kim kazanacak? diye düşündüm. Hele bakalım, ne bileyim ki o uğursuz kadından günün birinde böyle bir roman çıkacak?

Böylece, *Ben Öldürmedim! Kokain* romanında yazara esin perisinin Fresko Bey'in barından uçup konduğunu öğreniyoruz.

Fresko Bey, sadece bar işletmecisi değildi. 1926 yılının sonlarına doğru açılan ilk sinemalardan Kulüp Sineması'nın kuruluşunda Muhittin Baha [Pars] Bey ile ortaktı.

1928, 1929 yılları Fresko Bey ve yakınları için bayağı hareketlidir. Önce, 1928'de Çankırı Caddesi'ni bırakıp Ankara'nın yeni mahallesine (Yenişehir'e) taşınır. Bugün Orduevi'nin bulunduğu yerdeki Hale Sinema ve Lokantası'nı işletmeye başlar. Yenişehir'de bir gelecek olduğunu görmüştür; ancak zaman daha erkendir. Çünkü Yenişehir'de sadece iki yüz kadar bahçeli ev vardır. İşler iyi gitmez. İflas eder. 1929'un başında "Ankara Asliye

Jül Fresko'nun 1928'de çalıştırdığı Yenişehir Hale Sinema ve Gazinosu
(Kartpostal-Turan Tanyer Kütüphanesi ve Arşivi)

Mahkemesi birinci hukuk riyasetinden" gazeteye verilen ilan şöyledir:

> Müflis Fireskonun Yenişehirde Hale sinema ve lokantasındaki satışına devam edilen eşyadan muhtelif cins porsilen tabak, demir sandalya ve masalar, çay takımları, muhtelif kaşık ve çatal, tabak, fincan ve muhtelif tahta masa dolabın 10-1-929 günü Perşembe ve 11-1-929 Cuma günleri saat 10 da ihale edileceğinden talip olanların Yenişehirde kooperatif ittisalinde Hale salonuna gelmeleri ilân olunur.

Eşyanın pek isteklisi çıkmamış, satışlar iyi gitmemiş olabilir. Birkaç ay sonra aynı mahkemeden ikinci ilan gelir. Bu defa bazı ayrıntılar verilir:

> Yenişehirde Hale lokantasında freskoya ait fakfun madeninden yapılmış 218 bıçak, 126 çatal, 35 çorba kaşığı, uzun saplı tatlı kaşığı, balık çatalı, pasta maşası, çatal bıçak istinadkâhı, çay süzgeci, 28 dondurmalık büyük zarf, 13 kulaklı küçük tava, 43 küçük kayık tabak toptan ve perakende olarak 21 Mart 929 Perşembe günü saat 10 da Balıkpazarında müzayede mahallinde bilmüzayede satılacağı ilân olunur.

Eşya müzayede salonuna taşınırken, Jül Fresko İstanbul'da kardeşleri Jak ve Leon ile birlikte tutukludur. Ankara'dan birkaç kişinin de katılımıyla soruşturma geçirmektedir. "Fişek, Barut ve Mevaddı İnfilakiye İnhisarı imtiyazının müzayedesine fesat karıştırmak ve devlet memurlarına rüşvet" vermek iddiasıyla karşı karşıyadır. Birkaç ay tutuklu kaldıktan sonra 10 bin lira kefalet karşılığında salıverilecektir. Ancak yine de zamanında çok konuşulan söz konusu "irtişa davası"ndan hüküm giyecektir.

Cezaevi'nden çıktıktan sonraki hayatıyla ilgili fazla bir bilgiye sahip değiliz. Bir süre daha İstanbul'da bulunduğu, Tokatlıyan Oteli'ni, Pera Palas'ı işlettiği söylenir. Adı da "dolandırıcı"ya çıkmıştır. Aradan geçen zaman içinde İstanbul'dan ayrılıp başka diyarlara geçtiği düşünülebilir. Nitekim 1947 yılına ait bir gazete haberinden onun Fransa'da olduğu öğrenilir. Başı yine derttedir. Haberde, "Gazetelerin yazdığına göre, Ankara'nın kuruluşu sırasında 'Fresko' adlı bar işletmiş olan Fresko ve karısı kaçakçılık yüzünden Paris zabıtası tarafından yakalanmışlar ve tevkif olunmuşlardır." denilir. Haberin gerisine göre, Fresko Bey son zamanlarda çok para harcamasıyla dikkati çekmiş, polis tarafından izlenmiştir. Evinde yapılan aramada, çok miktarda Türk, İsviçre, Fransız parası ve külçe altın bulunmuştur. Ayrıca "soruşturmalara devam edilmektedir."

Ankara'dan bir Jül Fresko gelip geçmiştir. Onun hakkındaki bilgi kırıntılarından oluşan madde şimdilik bu kadardır.

Hür Kitabevi - Ankara'nın 1950'lerdeki siyasî haftalığı *Akis*'e konu edilen bir yer, Hür Kırtasiye, öteki adıyla Hür Kitabevi'dir. Yenişehir'de, Meşrutiyet Caddesi'nin ilk kitapçı dükkânıdır. Dergide, Kitabevi sahibi Cahit Zamangil'in konu edilmesinin, hatta kapağa fotoğrafının konulmasının nedeni, milletvekili seçilemeyince edindiği yeni konumundan dolayıdır. Yazıda Kitabevi ve sahibi -derginin çok klasikleşmiş yazı tarzıyla- şöyle tanıtılır:

> Ankara'da Meşrutiyet Caddesinde bir apartmanın altında mütevazı bir dükkânın vitrini önünde, uzunca boylu, zayıf ve esmer bir insan duruyordu. Vitrin camına, küçük sade harflerle bir isim yazılmıştı: Hür Kırtasiye evi…

Uzunca boylu, esmer ve zayıf insan bir müddet vitrine, vitrinin camlarına yazılmış isme baktı. Küçük, büyük, renk renk kitaplar vitrinin içini süslüyordu. Hür Kırtasiye evi, faaliyete geçmişti. İnce adam cebinden anahtarları çıkardı, kapıyı açtı, içeri girdi. Hayatının elli senelik geçmişinde birçok acı, birçok sevinçli günler vardı. Kademe kademe, adım adım yükselişinde hiçbir zaman gurura kapılmamış, hiçbir zaman ileride karşılaşabileceği imkânsızlıkları düşünmemezlik etmemişti. Küçük yaşından bu yana, çaresizlik içinde kaldığı çok olmuştu ama zayıf bünyeli insanlar gibi kararsızlığa da düşmemişti. Her hâlin kendisine mahsus bir icabı, bir selâmeti olduğunu düşünmüş, hatta denilebilir ki, bunu hayatın icabı olarak karşılamış, mücadele gücünden hiçbir şey kaybetmemişti.

Ufak yazıhanesinin küçük masasında otururken, geçen elli yıllık ömrünün kısa bir tablosunu gözleri önünde canlandırmamazlık edemezdi.

– Ben artık bir tüccar, bir esnafım, diye mırıldandı.

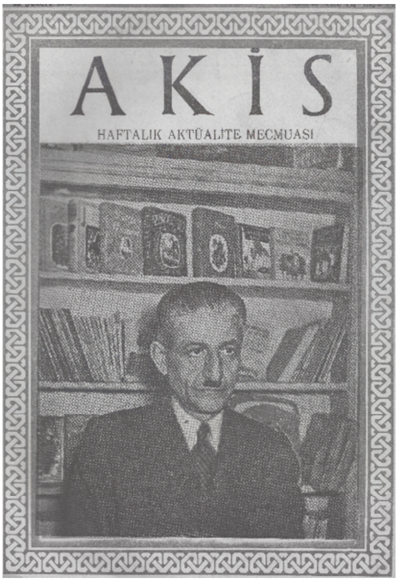

Cahit Zamangil ve Hür Kitabevi (Akis, S. 94, 25 Şubat 1956, kapak-Turan Tanyer Kütüphanesi ve Arşivi)

Cahit Zamangil, 1906'da Trabzon'da doğdu. Doktor Abdülkerim Bey'in oğluydu. Trabzon Sultanisi'nde okudu. Babasını kaybettikten sonra ailesini geçindirmek için çeşitli yerlerde öğretmenlik yaptı. Fransa'ya gitti. Sciences Politiques'de yüksek öğrenimini tamamladıktan sonra 1928'de Türkiye'ye döndü. Türkiye İş Bankası'nda bir süre çalıştıktan sonra, Ticaret Bakanlığı'na geçti. 1931'de Bakan Mustafa Şerif [Özkan] Bey'in Özel Kalem Müdürü oldu. Aynı görevi Celâl Bayar'ın bakanlığında sürdürdü. Daha sonra, Madrid Ticaret Ataşesi olarak yurt dışına çıktı. Döndükten sonra İç Ticaret Umum Müdürü, Dış Ticaret Başkanı oldu. 1942'de müsteşarlığa atandı. 1950 Milletvekili Genel Seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi'nden Trabzon milletvekili oldu. 1954'te yapılan genel seçimlerde ise seçilemedi.

Zamangil'in aynı yıl birkaç ay sonra bir gazete ilanından ticarete atıldığını görüyoruz. İlanda, "Ekonomi ve Ticaret Bakanlığının eski Müsteşarı Cahid Zamangil kurduğu ticaret Müessesesini ticaret âlemine takdim eder: CAHİD ZAMANGİL - İthalât - İhracaat - İç Ticaret" deniliyor, iş adresi olarak Işıklar Caddesi'ndeki Bosna Hanı'nın 20 numaralı dairesi gösteriliyor.

1956'da kurulan Hür Kitabevi, Zamangil'in ticaret evinin bir parçası olabilir veya sonrasında başka bir girişimi.

Akis dergisinde, "O küçük dükkânı açtı, malzeme bulmak, pahalı olan kırtasi[ye] eşyayı temin etmek zordu.

Hele hariçten kitap getirmek başkaca müşküllerden biri idi. Fakat yılmıyordu, bugün ancak masrafını kurtaran o küçük dükkânı geliştirmek için çalışıyordu." denilir.

Selanik Caddesi'nde (yıkılmadan bugüne ulaşan apartmanda) oturan Cahit Bey'in kitabevi Meşrutiyet Caddesi'ndeydi. Selanik Caddesi'nden inilip Meşrutiyet Caddesi'ne varıp sola dönüldüğünde, birkaç adım atıldığında, sıralı dükkân ve işyerleri arasında. Hemşin Bakkaliyesi, Hür Kitabevi, bir ayakkabı tamircisi, bir erkek berberi, biraz aşağıda Bahar Pastanesi. Cadde'nin yukarısında ise Kocatepe Kuru Kahvecisi, yanında Ömer Dürrü Tesal'in *Ruhlarla Hasbihâl* kitabının vitrininden hiç inmediği eski kitap-dergi satılan bir dükkân. Bahar Pastanesi'nin karşısına düşen tarafta Babaoğlu Apartmanı ve altında caz müziği yapılan, Dizzy Gillespie'nin bile uğrayıp trompetini döktürdüğü İntim Gece Kulübü, Ahi Berber Ömer Bey, kalfası Şükrü, Gülseren Hanım'ın Singer tuhafiye dükkânı, yanında İrengün Kasabı, daha yukarıda Ali Bey'in Şirin Boğaziçi Pastanesi. O yıllarda, Meşrutiyet Caddesi'nde, Meşrutiyet Mahallesi'ni besleyen tüm kaynaklar vardı

Kitabevinde, kalem, defter, elişi kâğıdı gibi kırtasiye malzemelerinin dışında Türkçe, İngilizce kitaplar, çizgi romanlar satılırdı. Cahit Bey'in dışında iki kişi daha çalışırdı: Alaeddin Bey ve Mete Akyol. Bu Mete Bey'in gazeteci Mete Akyol ile sadece ad benzerliği vardı. Cahit Bey'in akrabası oluyordu. (Turan Tanyer'im ağzından: 1956-1963 yılları arasında Yenişehir'de, Kızılırmak Caddesi'nde oturuyorduk. Oturduğumuz eve yakın olan Hür Kitabevi'ne sık sık giderdim. Bazen babam ile birlikte uğrardık. Babam ve Cahit Bey'in siyaset çizgileri örtüşür, onlar oturup günün siyasî aktüalitesine dalıp sohbet ederler, ben de kitap karıştırırdım. Kitap, yani çizgi roman! 1950'li yılların ikinci yarısı, Türkiye'de çizgi romanın altın yıllarıydı. Çoğu İtalyan kökenli çizgi romanları elden geçirir, sonra seçtiklerimi babama aldırtır, evimizin yolunu tutardık.) 1950'lerde Selanik Caddesi'nde oturan Prof. Dr. İpek Gürkaynak, Biga'dan 25 Ocak 2012 günü tarafıma gönderdiği e-mailde şöyle diyor:

> O beyefendi, nazik adam Cahit Amca'yı da severdim: ama en çok kitapları severdim! Bir de Cahit Bey'in güzel ve zarif eşi Rezzan Teyze'yi. Kızları Gülsüm ve Zeynep de arkadaşımdılar. Orada en çok Mete Ağabey'i ve Alaeddin Ağabey'i anımsıyorum, tezgâhın arkasında.

Meşrutiyet Caddesi yıllar içerisinde çok değişti. Cadde boyunca yer alan iki, üç katlı Yenişehir apartmanları, bahçeli evler birbiri ardına sahneden ayrıldı. Artık yüksek binalar devriydi. Otobüs durakları sıralanacaktı. Bu kent içi kargaşada Hür Kitabevi bulunduğu yerden çıktı, Cadde'nin yukarısında, Şirin Boğaziçi Pastanesi'nin karşısında yeni bir yer edindi. Yeni yerin vitrinine müzik âletleri de konulurdu. Zaten Cahit Bey'in kendisi de müzikle uğraşırdı. Keman çalardı. Diplomatların, subayların, çeşitli mesleklerden kişilerin oluşturduğu Müzikseverler Orkestrası'nın üyesiydi.

Cahit Zamangil, 1960'ta Kurucu Meclis'e, Temsilciler Meclisi üyesi olarak katıldı. İsmet İnönü'nün güvendiği bir siyasetçi olarak bilinirdi. Uzun yıllar, CHP Parti Meclisi üyeliğinde bulundu. Ankara'da çalışma hayatına ilk adım attığı Türkiye İş Bankası'nda yönetim

Kurulu üyeliği yaptı. 4 Mayıs 1980 günü Ankara'da öldü. Ölümüne yer veren gazetenin haberinde, "Cahit Zamangil, Hür Kitabevi'ni kurmuş ve ülke kültürüne çok yönlü katkıda bulunmuştur," deniliyordu.

Ölümünden sonra Hür Kitabevi kapandı.

Işıksel, Cemal – Gazeteci, fotoğrafçı.

1904'te, İstanbul'da Vefa semtinde doğdu. Babası Müderris Hasan Fehmi Efendi'dir. İlk öğrenimini İstanbul ve Eskişehir'de, orta ve lise öğrenimini Ankara'da yaptı. Ankara Sultanisi'nde Hıfzı Veldet Velidedeoğlu ile sınıf arkadaşıydı. Ankara Adliye Hukuk Mektebi'ne girdi, ama bitirmedi.

Aydın bir din adamı olan babasının desteğiyle lise öğrencisiyken fotoğrafçılığa başladı. 1925'te Hakkı Tarık Us'un çağrısı üzerine *Vakit* gazetesinin foto muhabiri oldu. 1926'da *Cumhuriyet* gazetesine geçti. 1962'ye kadar gazeteye Ankara'dan fotoğraf gönderdi. Öte yandan 1929-1943 yılları arasında *Hakimiyeti Milliye (Ulus)* gazetesinin foto muhabirliğini yaptı. Çeşitli makineler kullandı. 1932'de bir Alman dergisinde Leica reklamını gördükten sonra bu makineden edindi. O tarihten sonra hep Leica ile resim çekti.

Pek çok Ankara kartpostalının kaynağı, onun çektiği fotoğraflardır.

Mesleğe ilk başladığı yıllardaki Ankara'da gazete fotoğrafçılığı, iş güçlükleri, kullanılan fotoğraf malzemesi hakkında Abdi İpekçi'ye şunları anlatmıştır:

> Başladığım zaman yalnızdım, ondan dolayı Ankara basınının bir numaralı gazete fotoğrafçısı idim. Benden sonra başka arkadaşlar geldiler, gittiler, çalıştılar, terk ettiler. Benim gibi devamı olanı çıkmadı. Zaman oldu beş-altı tane gazete fotoğrafçısı vardı, fakat hiçbiri tutunamadı. Ben ömrümü bu meslekte geçirdim.
>
> [Gazete fotoğrafçılığı yapmak] zordu. Her yere sokmazlardı. Her yere girilmezdi. Her yere almazlardı. Bazı yerlerde tanıdıkları için sadece beni alırlardı. Buna rağmen yine de birçok müşkülâtla karşılaşırdık.
>
> Bugünkü teknik [1970 yılı] yoktu ve gayet basitti. Bugünkü gibi flaş, kuvvetli objektif, kuvvetli film bunların hiçbiri yoktu. Biz, kabiliyetimizle ne alabilirsek, salonun kendi ışığı altında onları tespit ederdik.
>
> Elektrik ışığından istifade ederdik. Film banyosunu da kuvvetli yapardık. Bu suretle bugünkü noksanlıkları telâfiye çalışırdık. O vakit resim çekmek bir hayli güçtü. Gazete fotoğrafçılığı hele bam-

Atatürk Fotoğraf Sergisi'nden, Cemal Işıksel, Bülent Ecevit, Ferruh Bozbeyli
(Fotoğraf-Uğur Kavas Arşivi)

başka bir meslek. Onun hâdiselerini bilerek resmini almak şart. Gidip de hâdiseyi bilmeden şıkır şıkır resim alırsınız, hâdiseyi ifade edemezsiniz. Aldığınız bir tek resim, sayfalarca yazılmış olan yazıyı altüst edebilir. Resmin kıymeti mühimdir.

Bir zamanlar ekspres Ankara'dan saat 5'te hareket ederdi. Ertesi günü İstanbul'a gelirdi ve o gün benim resimlerimi alırlar, daha ertesi gün gazetede çıkardı. Bu şekilde 36 saat sonra çıkıyordu. Bazen tayyareler olurdu, o tayyarelerden istifade ederdik.

Bir ecnebi tayyaresi Ankara'ya uğrar, Ankara'dan İstanbul'a giderdi. Onun acentesi ile tanışırdım, ahbabımdı. Onlar haber verirlerdi. Ben o vakit günü gününe resmi gazeteme yetiştirirdim. Ertesi günü resim çıkardı.

Işıksel, "Atatürk'ün fotoğrafçısı" olarak bilinir. 1925'te Atatürk'ü, trenin Ankara Garı'na girişi sırasında vagon penceresinden bakarken gösteren fotoğraf en bilinenlerden. 1938 yılına kadar Atatürk'ün bazı etkinliklerine ve yurtiçi gezilerine katıldı. Yine Atatürk'ün isteği üzerine, Türkiye'yi ziyaret eden Afgan Kralı Emanullah Han, İran Şahı Rıza Pehlevi, Cumhuriyet'in 10. Yılı için gelen Mareşal Kliment Voroşilov başkanlığındaki Sovyetler Birliği Heyeti'nin yanlarından ayrılmayıp fotoğraflarını çekti.

Yıllarca Atatürk'ün fotoğraflarını çeken Işıksel'in onunla ilgili anıları vardır. Bazılarını nakletmiştir:

1932 senesinde Birinci Türk Tarih Kongresi sırasında kongre âzalarına Marmara Köşkü'nde bir çay verildi. Ben de gittim. Orada resim çekmek için münasip bir poz bekliyordum. Atatürk beni gördü. Döndü etrafını almış olan tarih profesörlerine, tarih hocalarına, "Bu memlekette" dedi. "Bütün istibdatları yıktık, yalnız şu Cemal'in istibdadından kurtulamadık. Söyle bakalım, nasıl resim çekmek istiyorsun, nerde duralım nasıl duralım?"

Ben tabii ezildim büzüldüm, nasıl emrederseniz Paşam dedim. Çünkü böyle bir iltifatı beklemiyordum. "Etrafınıza" dedim "gelsin profesörler, öyle bir resim çekeyim" "Peki hadi gelin bakalım" dedi. Benim en güzel hatıralarımdan bir tanesi bu. Bir de onun görüşlerinin kudretini gösteren bir hikâyem var. 1929'da Tahtakale yangını başlamıştı. Ben o vakit askerliğimi yapıyordum muhafız taburunda. Yangın olduğunu görünce hemen makinemi aldım, koştum yangın yerine. Yangının resimlerini almaya çalışıyordum. O esnada Gazi geliyor, dediler.

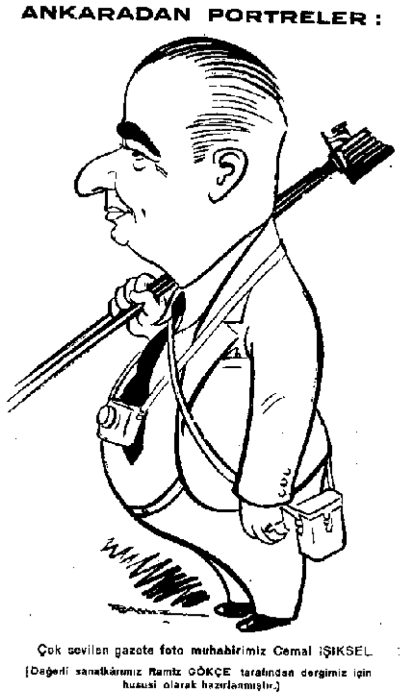

Cemal Işıksel, karikatür
(Profesyonel ve Amatîrün Foto Dergisi, S. 1, Ağustos-Eylül 1945-Uğur Kavas Arşivi)

Hemen ben de vaziyetimi aldım. Geldi, yangının aydınlığından istifade ederek Atatürk'ü tespite çalışıyordum. O esnada bana şunu söyledi "Başıbozukluk, paçandan akıyor." Bana bunu söylediği zaman gece saat 3'tü. Hemen bir esas vaziyeti aldım. Şöyle bir baktım, meğerse tozluğumun bağı çözülmüş, sarkıyor. Hemen ordan yok oldum, bağı bağladım, tekrar geldim, başladı gülmeye. Öyle bir hengâmede, öyle bir anda asker kıyafetiyle bir gazetecinin tozluğunun bağının çözüldüğünü görüyor. Kimsede ben bu dikkati görmedim.

10 Kasım 1965'te Ankara'daki ilk Atatürk Fotoğrafları Sergisi'ni açtı. Bunu çeşitli kentlerde 9 sergisi izledi. *Atatürk* adıyla bir fotoğraf albümü yayımladı. 1974'ten sonra sahip olduğu zengin koleksiyondan yararlanarak bir "Atatürk Kronolojisi" hazırlığı olmasına rağmen tamamlayamadı.

8-9 Eylül 1989 günü öldü. Karacaahmet Kabristanı'nda toprağa verildi. Mualla Hanım ile evliydi.

Atatürk'ün ve Ankara'nın 1920'lerin ortasından başlayarak gelişmesini adım adım gösteren pek çok fotoğrafa Cemal Işıksel sayesinde sahibiz ve sonraki kuşaklar Ankara'nın eski yüzünü onun kareleri üzerinden okuyorlar, anlamaya çalışıyorlar. Zaten vaktiyle, Atatürk Dönemi İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, "Cemal, Ankara'nın tarihi, canlı tarihi. Binaenaleyh Cemal'siz Ankara tarihi olamaz." diyerek onun değerini ve önemini vurgulamıştır.

İstanbul Eczanesi – Ankara'nın ilk eczanelerinden.

İstanbul Eczanesi'nin kurucusu ve ilk sahibi Hüseyin Hüsnü Sarı, 1888 doğumludur. 1909'da Eczacılık Mektebi'ni bitirdi. Zile'de, Yugoslavya'da, Kahire'de, Bağdat'ta, Şam'da ve Halep'te eczacı subay olarak görev yaptı.

1919'da Ankara'ya gelerek Karaoğlan'da kendi eczanesini açtı. İlk yeri Anafartalar Caddesi üzerinde, Ankara Belediyesi'ne gelmeden Susam Sokak'ı geçtikten sonra sağ taraftaydı.

Hüseyin Hüsnü Bey, 1927-1931 yılları arasında Tokat'tan milletvekili oldu ve bir dönem TBMM'nde bulundu. 1929'da Türkiye Eczacılar Cemiyeti'nin başkanlığına getirildi.

İstanbul Eczanesi

Meclis'te bulunduğu yıllarda geniş bir çevre edindi. Pek çok milletvekili ve bürokrat ilaç ihtiyaçlarını İstanbul Eczanesi'nden karşılarlardı. Eczane'nin veresiye defteri bunu belgeler. Atatürk de ölene kadar ilaçlarını buradan aldı. Hatta Atatürk, Dolmabahçe Sarayı'nda kalırken bile ilaçlarını Hüseyin Hüsnü Bey'den getirtirdi.

1956'da Ankara Belediyesi'nin kararıyla Anafartalar Caddesi'ndeki 100'e yakın ticarethanenin tahliyesine gidilmişti. Atatürk Bulvarı'nın Yenişehir'e

doğru olan tarafında, Zübeyde Hanım [İsmet Paşa] Kız Enstitüsü'nün karşısına tek katlı dükkânlar yapıldı. İstanbul Eczanesi bu dükkânlardan birine taşındı. 3-4 yıl burada kalındıktan sonra 1960'ta yeni yapılan Ulus İş Hanı ve Çarşısı'na geçildi.

Hüseyin Hüsnü Sarı, 1963'te öldü. Eczane bir süre oğlu Hasan Adil Sarı tarafından sorumlu müdürler aracılığıyla çalıştırıldı. 1980'de aile dostları eczacı Ömer Faruk Erdem'e devredildi. Bugün de Ulus İş Hanı ve Çarşısı'ndaki yerindedir.

Kara Pençe Çetesi – 1945 yılında Ankara'da 18 yaşında üç gencin izledikleri gangster filmleri, okudukları romanlardan etkilenip kurdukları çete.

Çete elemanları yakalandıktan sonra olaya basında geniş yer verilmiştir. Yayımlanan haberde, gençlerin amaç ve soygunları ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Kara Pençe Çetesi'nin hikâyesini gazete haberinden naklediyoruz:

Ankara zabıtası, "Kara Pençe Çetesi" adı ile bir çete kurarak bir takım dükkân ve mağazaları soymağa teşebbüs eden üç gangster mukallidini yakalamağa muvaffak olmuş ve suçlular Cumhuriyet Savcılığına verilerek tevkif edilmişlerdir. Hâdisenin tafsilatı hayli tuhaf ve hayret vericidir.

"Kara Pençe Çetesi"ni kuranlar, Sücaettin Koçkan, Cahit Arı ve Necmettin Altın isminde üç gençtir. Bunların hepsi de 1927 doğumludur.

Bu üç kafadar, sorguları sırasında da itiraf ettikleri gibi, gangster filmlerini ve okudukları bir takım macera romanlarını kendilerine örnek tutmuşlar ve bu film ve romanlarda olduğu gibi bir hayat sürmek için bir takım geniş plânlar hazırlamışlardır. Maksatları, ellerine mühimce bir miktar para geçirmek ve sonra Adana yoliyle Suriye ve Mısır'a geçmek, oradan da Birleşik Amerika'ya giderek Texas eyaletine yerleşmektir. Kendi ifadelerine bakılırsa, Texas'a vardıktan sonra yapacakları ilk iş, kovboy filmlerine sahne olanlara benzer bir çiftlik almak, bir taraftan bu çiftliği işletirken öbür taraftan da sinema artistliğine girmektir.

Projenin ana hatlarını bu şekilde ortaya koyduktan sonra, tabiatiyle sıra para bulmağa gelmiştir. Üç ahbap çavuşlar, buna çare bulmak için aralarında "Kara Pençe Çetesi"ni kurmakta gecikmemişler ve bir takım da hazırlıklar yapmak suretiyle çeteyi faaliyete geçirmişlerdir. Çetenin vazifesi, Texas yolculuğu için lüzumlu parayı sağlamak olduğu için, bunlar ilk iş olarak Samanpazarında Kamer kundura mağazasına girerek oradan 9 çift ayakkabı aşırmışlardır. Daha sonra, gene aynı civarda bulunan "Gün Doğdu"

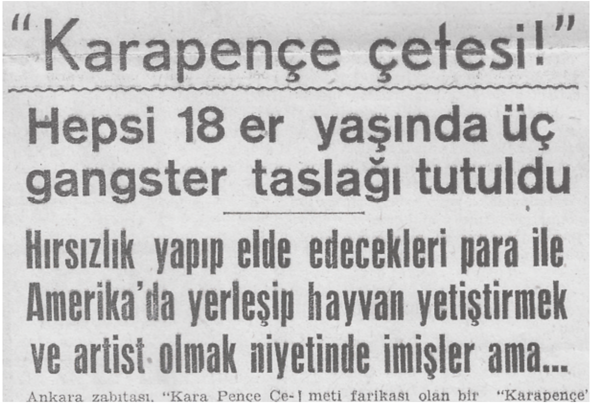

"Karapençe çetesi!"

Hepsi 18 er yaşında üç gangster taslağı tutuldu

Hırsızlık yapıp elde edecekleri para ile Amerika'da yerleşip hayvan yetiştirmek ve artist olmak niyetinde imişler ama...

Ulus Gazetesi, 21 Mart 1945, haber başlığı
(Turan Tanyer Kütüphanesi ve Arşivi)

tuhafiye mağazasına girmişler oradan da 1400 liralık eşya aşırmışlardır. Bu başarılı (!) vurgunlar çete efradının gözlerini büsbütün bürümüş, üçüncü defa olarak da Anafartalar caddesindeki "Tanıt" radyo evine giderek oradan da 450 lira değerinde bir radyo makinesi çalmışlardır.

"Kara Pençe" çetesi bu marifetleri macera romanlarındakine tıpa tıp uydurmanın çaresini de bulmakta gecikmemiş ve hırsızlık yaptıkları her mağaza ve dükkâna çetenin alâmeti farikası olan bir "Kara Pençe" işareti bırakmıştır. Bu işaret, bir kâğıt üzerine yapılmış simsiyah bir pençe resminden ibarettir. Üzerine gene aynı siyahlıkta bir yazı ile "Karapençe" diye yazılmıştır. Bir kenarında da şu numara vardır: "Varan I". Karapençe efradı, soydukları ikinci dükkândaki kâğıda "varan II" diye yazmışlar ve üçüncüsüne bıraktıkları kâğıda ise "varan III" kaydını koymayı unutmamışlardır.

Bütün bu işler olup bittikten sonra sıra atış poligonunun kasasını soymağa gelmiştir. Gangster taklitçileri, bu sefer iş hayli büyüdüğü için kasayı delmeğe ve açmağa yarıyacak âletleri de tedarik etmek mecburiyetinde kalmışlar ve şöyle bir plân kurmuşlardır. Poligonda bir gece bekçisi vardır. İçeri girdikten sonra evvelâ bekçi kloroform ile bayıltılacak, iple sıkıca bağlandıktan sonra kasa açılarak içindeki paralar aşırılacaktır.

Fakat çete efradı, bu işte muvaffakiyetsizliğe uğramışlardır. Poligona filvaki düşündükleri şekilde girmişlerse de gece bekçisi burnuna tutulan kloroform daha tesirini hissettirmeden uyanmış ve üç ahbap çavuşlar olanca hızlariyle atlayıp kaçmağa koyulmuşlardır.

Yapılan ihbarlar dolayısiyle esasen tetikte bulunan zabıtamız, gecikmeden bu gangster taklitçilerinin peşine düşmüş ve sıkı bir takip neticesinde kendilerini yakalamağa muvaffak olmuştur.

Sücaettin, Cahit ve Necmettin'in çaldıkları bütün eşyalar gizledikleri yerlerde bulunarak meydana çıkarılmış ve haklarında hazırlanan soruşturma kâğıtlariyle birlikte her üçü de Ankara Cumhuriyet Savcılığına verilmişlerdir. Sanıklar, adliyede sorgularından sonra tevkif edilmiştir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi bunları her üçü de bu işe gangster filmlerini ve macera romanlarını örnek tutarak giriştiklerini mahkemede itiraf etmişlerdir.

Praetorius, Dr. Ernst – Alman orkestra şefi, müzik eğitmeni.

20 Eylül 1880 günü Berlin'de doğdu. Lise öğrenimini Breslau ve Sachsen'de yaptı. Kemana Breslau'da Köller ve Leipzig'de Arno Hilf yanında çalıştı. Kompozisyon öğrenimini Halle'de Otto Reubke yanında yaptı. 1899-1905 yılları arasında Berlin Friedrich-Wilhelm Üniversitesi'nde Fleischer, Stumpf, Friedleander gibi öğretmenlerin yanında müzikoloji öğrenimi gördü. 1905'de "Die Mensuraltheorie des Franchinus Gafurius" adlı tezi ile müzik doktorası yaptı. Bu tez, Breitkopfu, Haertel'de basıldı. 1906'da Köln'deki Heyer-Museum'una direktör oldu. 1909'da Köln Operası'da katıldı. Sonra sırasıyla, Bochum (1912), Leipzig (1913), Lübeck (1914), Breslau (1915) ve sonrasında Berlin'de önce Halk Operası'da (Volksoper), ardından Devlet Operası'nda (Staatsoper) orkestra şefliği yaptı. 1923-1933 yılları arasında Weimar'da Alman Ulusal Tiyatrosu'nda Genel Müzik Genel Direktörü olarak bulundu. Almanya'da yaşadığı yıllarda şefliğini yaptığı opera temsili akşamlarının sayısı 1500'ü aşıyordu. Senfonik konser şefliklerinin sayısı bunun dışındaydı.

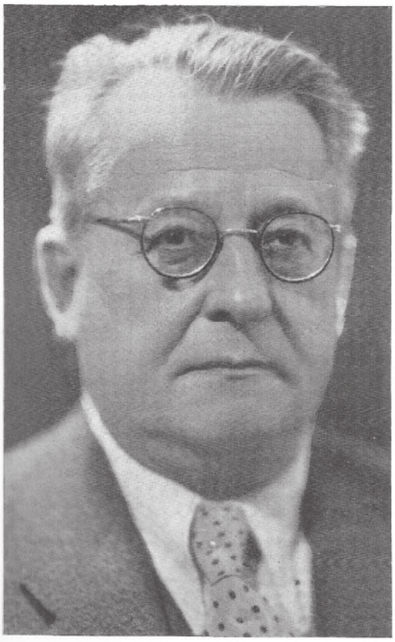

Dr. Ernst Praetorius
(Güzel Sanatlar, S. 3, 1941-Turan Tanyer Kütüphanesi ve Arşivi)

Nazi Almanya'sının dikta rejiminde yapılanlar, yaşananlar onu çok etkilemişti. Baskıcı rejimi protesto ederek görevinden istifa etti. Eşi Kaete, Yahudi'ydi. Altı çocukları vardı. Müzik dünyasından kopuk yaşadığı o yıllarda taksi şoförlüğü yaparak ailesinin geçimini sağladı.

Türk müzik hayatının yapılandırılması için Türkiye'ye çağrılan ve Ankara'da görev alan yüzyılın müzik adamlarından arkadaşı Prof. Paul Hindemith, 1935'te Maarif Vekâleti'ne verdiği ilk raporun başında, iyi bir orkestra şefine (Daimi Orkestra Şefi, Genel Müzik Direktörü) ihtiyaç olduğundan söz etmişti. Onun önerisi hemen karşılık buldu, onaylandı. Hindemith'in çağrısı üzerine, Dr. Praetorius ailesiyle birlikte Ankara'ya geldi. 28 Ekim 1935'ten ölümüne kadar Cumhurbaşkanlığı Filarmoni Orkestrası'nın şefi oldu. Topluluğu ilk defa, göreve başladığı günün 24 saat sonrasında prova yapmadan, 29 Ekim 1935 Cumhuriyet Bayramı'nda yönetti.

Onun, Cumhurbaşkanlığı Filarmoni Orkestrası'nın başında bulunması, yeniden yapılandırması verilen konserlerin artistik değerini oldukça yükseltti. Mahmut R. Kösemihal, 1937'de yazdığı "Senfonik Konserler" yazısında, orkestranın zayıf yanlarını hayli takviye ettiğini belirtir. Ertesi yıl kaleme aldığı "Konserler mevsimi biterken" başlıklı yazısında da şöyle der:

> Avrupa şehirlerinde Furtvengler [Wilhelm Furtwéngler] gibi nice şefler vardır ki bunlar eserleri tefsir ettirme işinde dâhiyane bir kudret ve telkin kuvveti göstermekle marufturlar fakat gene bu şeflerden çoğu yalnız dirjör olup orkestra terbiyeciliğinde şöhret sahibi değillerdir; başkaları tarafından yetiştirilen orkestranın başında konser akşamı vazife alırlar. Halbuki bizim şefimiz B. E. Praetorius yalnız bir şef değil, aynı zamanda bir yetiştiricidir. Yakından biliyoruz: Çok çalıştı; enerji, irade, tahammül ve bilgi ile müesseseyi şimdilik tefsir virtüozluğuna eriştirdi. Tecrübesi, geniş ilmi, otoritesi, arkadaşlarına bir ağabey şefkatiyle muamele etmesini bilen psikologluğu ve sanatkârlığı hep esaslı. Prof. Dr. Ernst Praetorius müzik tarihimizde emektar yetiştiricilerden biri olarak şimdiden yer almıştır. Kendisini tebrik ederken, sevimli şahsiyetine karşı beslediğimiz hürmet hislerimizi de tekrar ederiz. Memleketimizin işte böyle birinci sınıf ve vazifesine karşı iyi duygusunu her hareketiyle belirten üstadlara ihtiyacı vardır.

Zaten Hindemith, 1936'da hazırladığı ikinci raporda, Dr. Praetorius'un ve

orkestraya katılan bazı Alman müzisyenlerin katkılarına işaret ederek, "Orkestranın veriminde birkaç haftada gözle görülür bir yükselme sağlandı." diyecektir.

Dr. Praetorius, sadece orkestrayı yönetip, eğitmiyordu. Ferid Alnar'ı yanına almış, onu ilerisi için hazırlıyordu. Zamanı çok dolu geçiriyordu. İşine dört elle sarılmıştı. Çalışmak için yaratılmış kişilerdendi. Devlet Konservatuarı'nda ders veriyordu. Enstrüman öğretmeniydi. Çok kısa bir süre içinde dilimizi öğrendi, derslerini Türkçe vermeye başladı. Oda müziği ve öğrenci orkestraları kurdu. Radyo Senfoni Orkestrası'nı kurup Ankara Radyosu'nda düzenli konser saatini hayata geçirdi. Türk bestecilerine destek oldu. Eserlerini konserler aracılığıyla değerlendirdi. Metodik bir kişiliği vardı.

Ölümünden sonra, Ali Kemal Kaya'nın kaleme aldığı yazıda sanatçının çalışma hayatı, özelliklerini şöyle anlatılır:

> Vazife ile arkadaşlığı ayırt etmesini iyi bilirdi. Bazı çalışmalarda -ufak bir ayrım yapmadan- azarladığı arkadaşların, müzik ilmine ait kıymetli öğütler vererek gönlünü alırdı.
>
> Vazife saatinde onu orkestranın başında bulamamak imkânsızdı. Saniye sekmeden onu, elinde çubukla şef rahlesinin önünde, orkestrayı idareye hazır bulurduk. Yeri gelmişken ona ait ufak bir hatırayı anlatalım
>
> Bir gün, rahlenin önünde yoklama yapıyordu. (İsmi lâzım değil) Arkadaşlarımızdan biri azıcık geç gelmişti. "Niçin geç geldiniz?" diye sorunca, arkadaşımız; "Otobüsü kaçırdım" cevabını vermişti. O an da Praetorius ayaklarını gösterip elleriyle dizine vurarak; "Benim otobüsler hiç geç kalmıyor" demişti. Bu ufak misal onun ne muntazam bir insan olduğunu anlatmağa yeter sanırım.
>
> Devlet Konservatuvarının ne olgun meyvalar yetiştirdiğini 1946 yılı Konservatuvar Orkestra konserleriyle milletimize ispat eden de odur.
>
> Gerek Filarmoni Orkestrası'nı ve gerekse Konservatuvar Orkestrası'nı bugünkü derecelerine ulaştıran Dr. Praetorius'tür. Orkestrada şefin rolünü zihinlerimize perçinlemişti.
>
> Yine Orkestra provalarına dönelim. Dr. Praetorius, provalar sırasında herhangi bir alette ufak bir ses yanlışlığını derhal fark eder ve hatanın sazda mı, yoksa müzisyende mi olduğunu araştırırdı. Eğer sazda ise onu alır, tamir eder ve çalışmaya hazır bir saz halinde müzisyene verirdi. Bu arada hiçbir maddi istifade düşünmeyerek ayrıca saz tekniği ve müzik dersleri üzerinde talebeye ders vermekten zevk duyardı.
>
> Bütün bu başarı ve hizmetleri arasında, 1942'de Beethoven'in 115 inci yıldönümü münasebetiyle dokuzuncu senfoniyi de ilk defa esaslı şekilde repertuarımıza o sokmuştur.

Cevat Memduh Altar 1983 yılında Ankara'da Alman Kültür Merkezi'nde düzenlenen Hindemith Haftası'nda konuşurken sözü bir yerde Dr. Praetorius'a getirmiş ve onun hakkında da şu özlü sözleri söylemiştir:

> Dr. Praetorius, Ankara'da tam on beş yılı bulan bir süre içinde çok başarılı hizmetler gördü. (…) O, orkestranın maddi mânevi her şeyini yeniledi. O zamana kadar orkestra âdeta bir konservatuvar gibiydi ve kendine lüzumlu elemanları arayıp bulur ve onları yetiştirirdi. Ama bir süre sonra Devlet Konservatuvarı orkestraya kaynak oldu ve bu müesseseden yetişen elemanlarla güçlendirilen orkestra, her şeyi ile üstün bir sanat müessesesi olmanın niteliğini kazandı.

1942'de Beethoven'in *Fidelio* operasının Türkiye'de ilk sahnelenişini hazır-

ladı. Maarif Vekilliği'nin yayımladığı *Güzel Sanatlar* dergisinin 3. sayısına bir yazı yazarak ("Riyaseticümhur Filârmonik Orkestrası", s. 42-43), 1941 yılına kadar tüm çalışmaların bir dökümünü yaptı ki söz konusu yazı, müzik tarihimiz bakımından önemli bir belgedir.

Ankara'daki Almanlardan, Hukuk Fakültesi'nde görev yapan Prof. Dr. Ernst Hirsch anılarında, Dr. Praetorius'a yer ayırmıştır. Hirsch, Ankara'ya geldiğinde onun Cebeci'deki evinde bir buçuk yıl kadar kalmıştır. Ev sahibi ondan yaşça büyüktür ve "bilge" bir kişidir. "Baba gibi bir dost olmuştu bana. Her zaman neşesi yerindeydi." diyor. Bu sözlerin ardından müzik adamının bazı anılarına, alışkanlıklarına, özetle, gündelik hayatına getiriyor sözü:

> Akşamları erkenden yatmaya alışkın olduğu halde, bir kere gece yarısı saat 23.00'de polis aracılığıyla Atatürk'ün sofrasına çağrılmış; çünkü Atatürk, bir uzman olarak onun ağzından bazı müzik meseleleri hakkında bilgi almak istiyormuş. (…)
>
> Özel zevki, her sabah saat 06.00'da kahvaltı masasında karşıma geçip, müzik bilgimi ölçmek için ıslıkla parçalar çalmaktı. Hobisi de saat tamiri. Cep saatleri, kol saatleri, her cins ve boydan çalar saatler. Alman kolonisi mensuplarına ait bozuk saatler, sahipleri tarafından ona verilir ve başarıyla tamir edilirlerdi. Özellikle zevk aldığı başka bir uğraş da her on beş günde bir Cumartesileri, senfoni konseri bittiğinde, öğleden sonraları saat 15.00'de başlayan ve akşam geç saatlere kadar süren skat (iskambil) partisiydi. Oyuna katılanlar, asuroloji hocası Profesör Benno Landsberger, şehirci Ernst Reuter'di; Bayan Praetorius'a ev sahibesi olduğu için, bana da seyirci olduğum için tahammül ederlerdi. Oyuncularımızın birbirlerini aldatmaları mümkün değildi. Dehşetli küfürlü oynarlardı. Yakası açılmadık küfürlerin, açık saçık fıkraların bini bir paraya giderdi. Her bakımdan en usta Landsberger'di kuşkusuz. Kendini çok rahat hisseder, hiç zorlanmadan oynardı. Ernst Reuter, biraz daha temkinli oynardı, ama o da işin ehliydi. Praetorius ise, iki saat boyunca konseri yönetirken çektiği zahmetleri, sıkıntıyı üzerinden atar, oyunun keyfini çıkarırdı.

18 Mart 1946'da son konserini yönetti.

Beş gün sonra rahatsızlandı. Numune Hastanesi'ne kaldırıldı. Pankreas ameliyatı geçirdi.

26 Mart 1946 Salı gününü 27 Marta bağlayan gece hastanedeki odasında saat üç buçuk sularında bir ara ayağa kalktı; o vakit bir kriz geçirerek düştü ve hayata gözlerini yumdu.

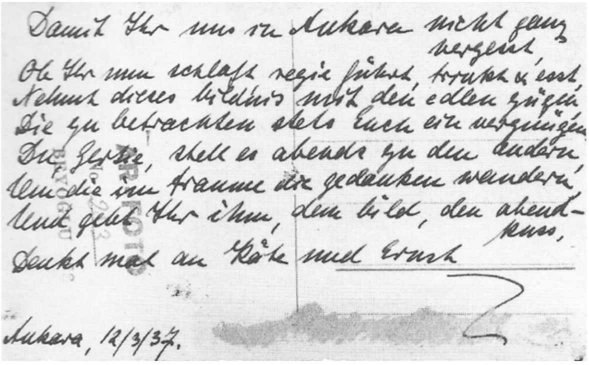
Damit Ihr nun in Ankara nicht ganz vergesst,
Ob Ihr nun schlaft, regiert, futtert, trinkt u. esst,
Nehmt dieses Bildchen mit, den edlen Zügen
Die zu betrachten stets Euch ein Vergnügen
Und stellt es abends zu den andern
Und die im Traume die Gedanken wandern
Und gebt Ihr ihm, dem Bild, den Abendkuss,
Denkt mal an Käte und Ernst
Ankara, 12/3/37.

Dr. Ernst Praetorius'un bir posta kartında el yazısı (Haymatloz-Exil in der Turkei 1933-1945, Berlin, 2000 kitabından-Turan Tanyer Kütüphanesi ve Arşivi)

28 Mart günü Devlet Konservatuarı holünde tabutu önünde bir tören yapıldı. Onu tanıyanların, orkestra elemanlarının, konservatuar öğrencilerinin saygı duruşundan sonra Cebeci Kabristanı'na götürüldü. Sanatçı, cenazesinde dini tören yapılmamasını, çiçek gönderilmemesini ve bir tabut içinde değil doğrudan doğruya toprağa verilmesini vasiyet etmişti. Öyle de yapıldı. Hirsch, "Ankara'daki ufak Protestan Mezarlığında, şiddetli fırtına, tipi altında, müziksiz gömdük onu." der.

Güzel Sanatlar Umum Müdürü Halil Vedat Fıratlı ölümünün ardından şunları söyleyecekti:

> Konservatuvardaki her çocuğun yetişme tarzını, kabiliyetini, gelecek için verdiği vaadi ayrı ayrı bilen, soran, arayan büyük İnönü yetişmekte olan bu ikinci orkestrayı da yeter bulmaz, konseri şereflendirdikleri her defasında Dr. Praetorius'tan üçüncü bir orkestranın ne zaman kurulabileceğini sorarlardı. İyimser hali, çocuk yüzüyle Doktor, her zaman bu imkânın yakın olduğunu söylerdi. Onda bir tek kötümser fikir yaşamazdı. Türk dilini kısa zamanda her düşünceyi anlatabilecek kadar öğrenmişti. Hiçbir zaman Almanca konuşmak istemedi. Kendisini bu memleketin sadece hizmetkârı değil çocuğu da bilirdi. Daha bir hafta önce beraber oturmuş, üçüncü orkestranın kuruluşunu tasarlamış, müşküllerle karşılaştıkça o yaşından umulmaz bir şekilde beni iyimserliğe götürmüştü.
>
> Dr. Praetorius'un Konservatuvarımızın tarihinde seçkin bir yeri olacak, onun iyi ve değerli çehresi gönlümüzden silinmeyecektir.

Kendisine kucak açmış Ankara'nın, H. V. Fıratlı'nın deyişiyle, bir "çocuğu" olan Dr. Ernst Praetorius'un çocukları Almanya'ya döndüler. Frau Kaete ise Ankara'dan hiç ayrılmadı. 1982'de o da vefat etti. Cebeci'de eşinin yanı başına defnedildi.

Sus Sineması – 1936 yılının Eylül ayında Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü, Çocuk Sarayı Caddesi'ndeki [Anafartalar Caddesi] yıllardır boş duran arsasına apartman, sinema, kapalı yüzme havuzu ve garajdan oluşan bir bina yaptırmaya başladı. Böylece Kurum'a bir gelir kaynağı yaratılmış olunacaktı. Bütün bu saydıklarımızdan oluşan büyük bina, 1937 yılının sonlarına doğru bitirildi. Daireler kiraya verildi. Ana Kucağı'nın çocukları yüzme havuzuna gidip gelmeye başladılar. Anafartalar Caddesi'nden aşağıya Denizciler Caddesi'ne uzanan Çatalca Sokağı'nın merdivenlerinden inerken sağ tarafta sinemaya ayrılan kısma varılıyordu. Ama sinemanın hemen taliplisi çıkmadı. Kurum'un da işletecek durumu yoktu. Ayrıca sektöre yabancıydı. Kiralanmasına karar verildi. Gazeteye ilan verildi, ihale günü belirlendi. Muhittin Baha Pars ile T.C. İş Bankası Genel Müdürlüğü'nün ortak oldukları Ankara Sinema İşleri Limited Şirketi harekete geçti. Şirket yönetimi ellerindeki Yeni ve Halk (eski Kulüp) sinemalarının yanına bir üçüncüsünü eklemeye karar verdiler.

İhale yapıldı. Sinema salonu 1938'in Nisan ayında Şirket tarafından yıllığı 16.100 liraya tutuldu. Gerekli hazırlıklar yapıldı. Yönetim eylül ayında, "Çocuk Esirgeme Kurumundan tutulan sinemaya (Sus) isminin konulmasına ve antreye neondan bir (Sus Sineması) elektrikli reklamının yaptırılmasına..." karar verdi. Böylece 1938'de başkentin üçüncü kapalı si-

Sus Sineması'nın kapalı kapısının önünde
17 Nisan 2014

neması oldu.

O yıl, Yeni ve Halk sinemalarında olduğu gibi, Sus'un balkon kısmından 35, salon kısmından 20 kuruşa film seyredilebilirdi. Üç sinemada da sabahları 10.00 ve 12.00'de ucuz matine vardı.

Çevrilişinin üzerinden bir yıl geçmeden Ankara'ya gelen MGM yapımı, Clarence Brown'ın yönettiği "Napolyon'un hususî ve siyasî hayatını, aşklarını, bütün hakikatiyle canlandıran Tarihi muazzam eser" *Kontes Valevska* (Conquest, 1937)'da Greta Garbo, Polonyalı kontes Marie Walewska; Charles Boyer, Napoleon Bonaparte rollerinde o mevsim Sus Sineması'na uğrayanların akıllarını başlarından aldılar. Shirley Temple, *Radio Kıraliçesi*'nde küçük büyük seyreden herkesin beğenisini kazandı.

Sus Sineması yıllarca sinemaseverlere hizmet verdi. Altın dönemini 1950'li, 1960'lı yıllarda geçirdi.

Çigan müziği ve danslarıyla *Mavi Tuna Şarkısı*; Laurence Olivier, Joan Fontaine gibi iki beğenilen oyuncuyla *Rebeka*; John Bolles ve Barbara Stanwyck'in baş rollerini paylaştıkları *Ebediyen Seninim* (Stella Dallas); Betty Grable'ye Don Ameche'nin eşlik ettiği *Arjantina*; bir cinayet filmi, Lola Muthel ile Jaspar Oertzen'nin *Korkunç Gece*'si; Carmen Miranda, John Payne, Cesar Romero, Alice Fay'li *Havana'da Bayram*, Sus Sineması'nın beyaz perdesinden geçen birkaç filmdi. Dahası "Kahraman bir subayın şeref ve namusu için göze aldığı müthiş fedakârlıklar… Aşk ve vazife mücadelesi. 4000 metre hepsi birden" *Namus Borcu*, ikinci adıyla *Kahraman Fedai* filmindeydi. *Son Kurşun*'da ise Gary Cooper oynuyordu ve "Dehşet Cehennemi, aşkla, kıskançlıkla kinin mücadelesi"ni bu filmde bulmuştu gidenler!

Kovboy filmleri, polisiyeler, aşk, serüven filmleri, müzikaller, güldürüler arka arkaya sökün etti. *İki Açıkgöz* filmlerinin yanında Mısır filmleri perdesine taşındı.

Türk Sineması'nda çevrilen film sayısı 1940'lı yılların sonunda artmıştı ve sonraki yıllarda hızla artmaya devam edecekti. Artık Ankara'ya daha çok Türk filmi geliyordu. Bazıları Sus Sineması'nda gösteriliyordu. Örneğin, *Silik Çehreler*, Aliye Rona, Handan Karaokçu, Mehmet Karaca, Vedat Karaokçu'lu kadrosuyla bunlardan biridir. Ferdi Tayfur'lu *İstiklal Madal-*

yası, Orhan Arıburnu Ayhan Işık, Aliye Rona ile *Kanlı Para* da... Hele, *Çifte Kavrulmuş!* Aziz Basmacı, Melahat İçli, Salih Tozan oynuyorlar, Hamiyet Yüceses ile Mustafa Çağlar şarkı söylüyorlar, Nergis Mogol da kıvrak danslarıyla seyirciyi büyülüyordu.

Çok defa Sus ve Park sinemaları ile aynı filmi geçerlerdi. Yabancı filmler genellikle Türkçe seslendirilmiş olurdu.

1950'nin Aralık ayında yangın tehlikesiyle karşılaşıldı. Bir gazete haberinden okuyoruz:

> Dün Sus Sinemasının altında bulunan bir terzi dükkânında yangın çıkmış itfaiyeye haber verilmesi üzerine alevler etrafa sirayet etmeden derhal söndürülmüştür.
>
> Büyük bir telâş uyandıran bu yangına ait tahkikat neticesinde, dükkânın 20 bin liraya sigortalı olduğu ve 150 liralık bir zararı bulunduğu, yangının sigara izmaritinden çıktığı anlaşılmıştır.

1954 yılının akşam saatlerinde yayımlanan bir Ankara gazetesinde yer alan haber ise şöyledir:

> Hamdi Yamaner, kızı Zahide Yamaner, Mehmet Şener ve Mustafa Çiğdem adındaki şahıslar dün Sus Sinemasına giderek içeriye girmek istemişlerdir.
>
> Matinanın henüz sona ermemiş olması ve giriş kapılarının ise sıkı sıkıya müşteri ile dolu bulunması dolayısiyle bu şahısları kapıda bulunan Kontrolör Kemal ve Yılmaz içeriye almamışlardır.
>
> Gişeden bilet aldıktan sonra içeriye girmemek durumunda olan müşterilerle kontrolörler arasında bu suretle kavga başlamış, kavgacılar çok kalabalık bir seyirci önünde alt alta üst üste döğüşmüşlerdir.
>
> Neticede Zahide Yamaner muhtelif yerlerinden yaralanmış ve bu suretle de kavga sona ermiştir. Sanıklar polis tarafından yakalanarak mahkemeye verilmişlerdir.

Ulus ve çevresinde filmler önce Yeni Sinema'da sona erdi. Onu, Sümer ve Park izlediler. 1980'lerin ortasına doğru da Sus Sineması kapatıldı ve günün modasına uyularak düğün salonuna devşirildi. Bugün düğün salonu da değildir. Kapısı kilitlidir.

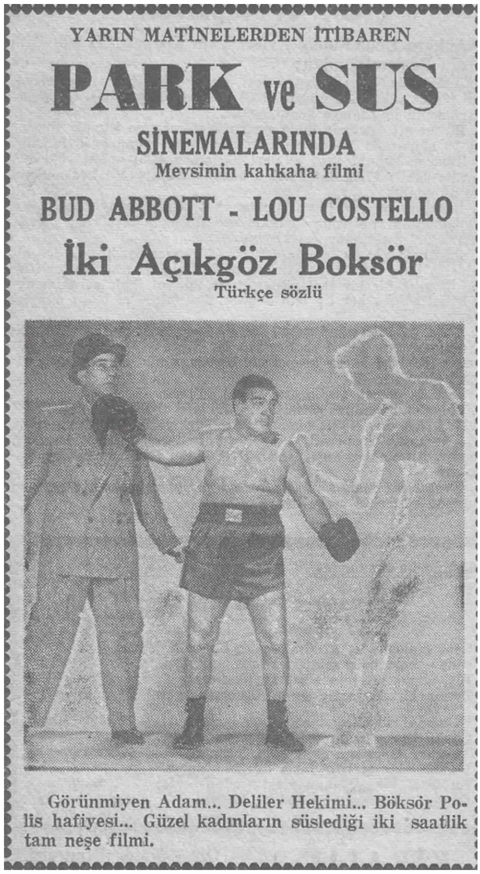

Ulus, 5 Nisan 1953
(Turan Tanyer Kütüphanesi ve Arşivi)

Yazım İlkeleri:

1. *Kebikeç*'te yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin daha önce başka bir yerde yayınlanmamış olması şarttır. Makalesini gönderen yazar, bu şartı taahhüt etmiş sayılır. Çeviri makaleler ise ancak yayın kurulu kararıyla yayınlanabilir.
2. Makaleler, e-posta yoluyla, CD veya flash belleğe kaydedilmiş olarak ve mutlaka beraberinde basılı metni ile birlikte gönderilmelidir.
3. Makale içinde transkripsiyon fontları kullanılmış ise bu fontların dosyaları da ayrıca gönderilmelidir.
4. Makalede belge, resim veya fotoğraf gibi görsel malzeme varsa; mümkünse orijinali gönderilmelidir (usulünce kopyalandıktan sonra, en kısa zamanda iade edilir). Eğer orijinal görsel malzemeyi göndermek mümkün değilse; yüksek çözünürlükte (asgari **400**, azami **600** dpi) ve **JPEG** resmi formatında taranmalı, metin içine yerleştirilmeksizin, ya da ayrıca metin harici bir dosya olarak, gönderilmelidir.
5. *Kebikeç*'te yayınlanan makalelerin hukuki sorumluluğu yazarına, basılı veya elektronik ortamda yayın hakkı ise *Kebikeç*'e aittir. Yayınlanmak üzere makalesini gönderen yazar, bu şartı kabul etmiş sayılır.
6. *Kebikeç*'te yayınlanan bir makaleden, kaynak gösterilmek kaydıyla alıntı yapılabilir.
7. Gönderilen makale, yayın kurulu tarafından, konunun uzmanı olan hakeme gönderilir. Hakeme yazar adı, yazara ise hakem adı açıklanmaz. Makalenin yayınlanıp yayınlanmayacağı konusundaki son karar, hakem raporu doğrultusunda yayın kurulu tarafından verilir.
8. Makale üstünde istenilen değişikliklerin yapılması ve yeniden yazılı hale getirilmesi yazarın sorumluluğundadır.
9. *Kebikeç*'te yayınlanan makalelerin yazarlarına derginin sözkonusu sayısının bir nüshası ile ayrıbasıları gönderilir.
10. Her makalenin sonunda yazar tarafından kaleme alınan en fazla 150 sözcükten oluşan Türkçe "Öz" ve "Anahtar sözcükler" ile İngilizce "Abstract" ve "Keywords" yer almalıdır. Öz, genel olarak içeriği bildirme / tanıtma mantığıyla ve dört cümleyi geçmeyecek şekilde hazırlanmalıdır. Abstract ise, Öz'ün çevirisinden ibaret olmalıdır.
11. Yazar hakkında açıklama ve bilgi, yazar adının bulunduğu sol üst köşeye konulacak asteriks (*) ile ilk sayfanın altında yer almalıdır.
12. Başlıklar **kalın** harflerle yazılmalıdır. Uzun yazılarda ara başlıkların kullanılması okuyucu açısından yararlıdır. Ana başlıkların, **I., II.**; ara başlıkların **A., B., C., D.** şeklinde numaralandırılması tavsiye edilir.

13. Derginin sayfa ölçüleri gözönüne alınarak uzun başlıklardan, geniş ve uzun tablolardan kaçınılması önerilir. Aksi durumda sayfa düzenlemesi yapılırken sıkıntı yaşanabilmektedir.
14. Metin içindeki vurgulanması gereken ifadeler, çift tırnak ("...") içinde verilir, **kalın** karakter kullanılmaz. Hem *eğik* hem **kalın** veya hem *eğik* hem "tırnak" içinde vermek / **kalın** yazmak gibi çifte vurgulama yapılmaz.
15. Doğrudan alıntılar çift tırnak içinde verilir. Alıntılar 5 satırdan fazla olduğunda, paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalıdır ve çift tırnak kullanılmamalıdır. Tek tırnak, alıntının içindeki tırnakları göstermek için kullanılmalıdır.
16. Bir makalede yapılacak göndermeler, parantez içinde yazar soyadı / soyadları, basım tarihi ve atıfta bulunulan sayfa numarası şeklinde verilmelidir; örnek: (Emiroğlu ve Yüksel, 2002: 150). Eserin tam künyesi ise makale sonundaki **Kaynakça**da verilmelidir. Dergi ve kitap adları *eğik/ince*, makale başlıkları ise "tırnak" içinde, düz olarak yazılır. Yazar adı metin içinde geçiyorsa, parantez içinde yalnızca atıfta bulunulan eserin yayın yılı ve sayfa numarasını vermek yeterlidir; örnek: (2002: 150). Bu tür göndermeler dışında gerekli görülen bütün açıklamalar dipnot ile sayfa altında yer almalıdır.
17. Bir yazarın aynı yılda yayınlanmış birden fazla yayını (1980a, 1980b) şeklinde gösterilir.
18. Tarih araştırmalarında sıkça başvurulan arşiv kaynakları, ilk geçtiği yerde tam künye ile dipnotta gösterilmeli, müteakip atıflarda kısaltma şeklinde verilip metinde parantez içinde yer almalıdır; örnek: (BOA, Mühimme, 72: 35).
19. Kaynakçada yalnızca atıfta bulunulan eserler yer almalı, eğer kullanılmışsa arşiv kaynakları ayrı bir başlık altında belirtilmelidir.
20. İnternet adreslerinde, parantez içinde tarih belirtilir.
21. **Kaynakça** soyadı sırasına göre düzenlenmeli. Soyadlar tamamı büyük harfle yazılmamalıdır. Örneğin:

    Tamer, Ülkü. "'Bahar Noktası'nda Müzeyyen" *Milliyet Pazar* (9 Şubat 2003): 2.

    Yalçın, Murat haz. *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

    Urgan, Mina. *Shakespeare ve Hamlet*. İstanbul: Altın Kitaplar 1984.

    Yardımcı, Cemal. "Okur bekleniyor!" *Radikal*. http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=ktp&haberno=4969 (5 Mayıs 2011)

    Yücel, Can. *Beşibiyerde*. İstanbul: Adam Yayınları, 1985.
22. Metnin sıralaması şöyle olmalıdır:

1. Ana metin	4. Öz	7. Keywords
2. Ekler	5. Anahtar sözcükler	
3. Kaynakça	6. Abstract	

Kebikeç

İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi

Kebikeç'in gelecek dosya konusu:

Felaket

Okurlarımızdan ve yazarlarımızdan katkılarını bekliyoruz…

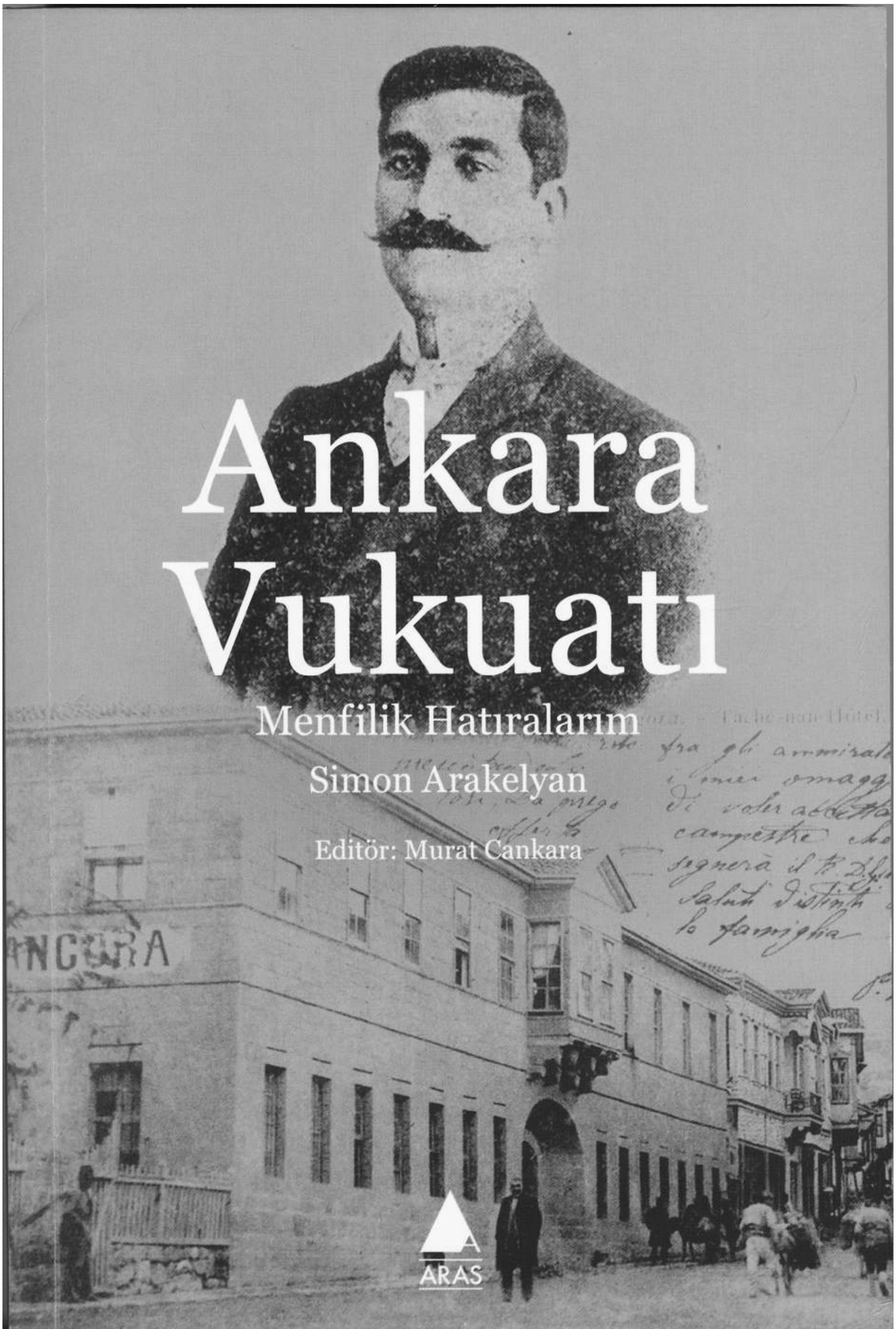

Ankara Vukuatı
Aras Yay., 2017

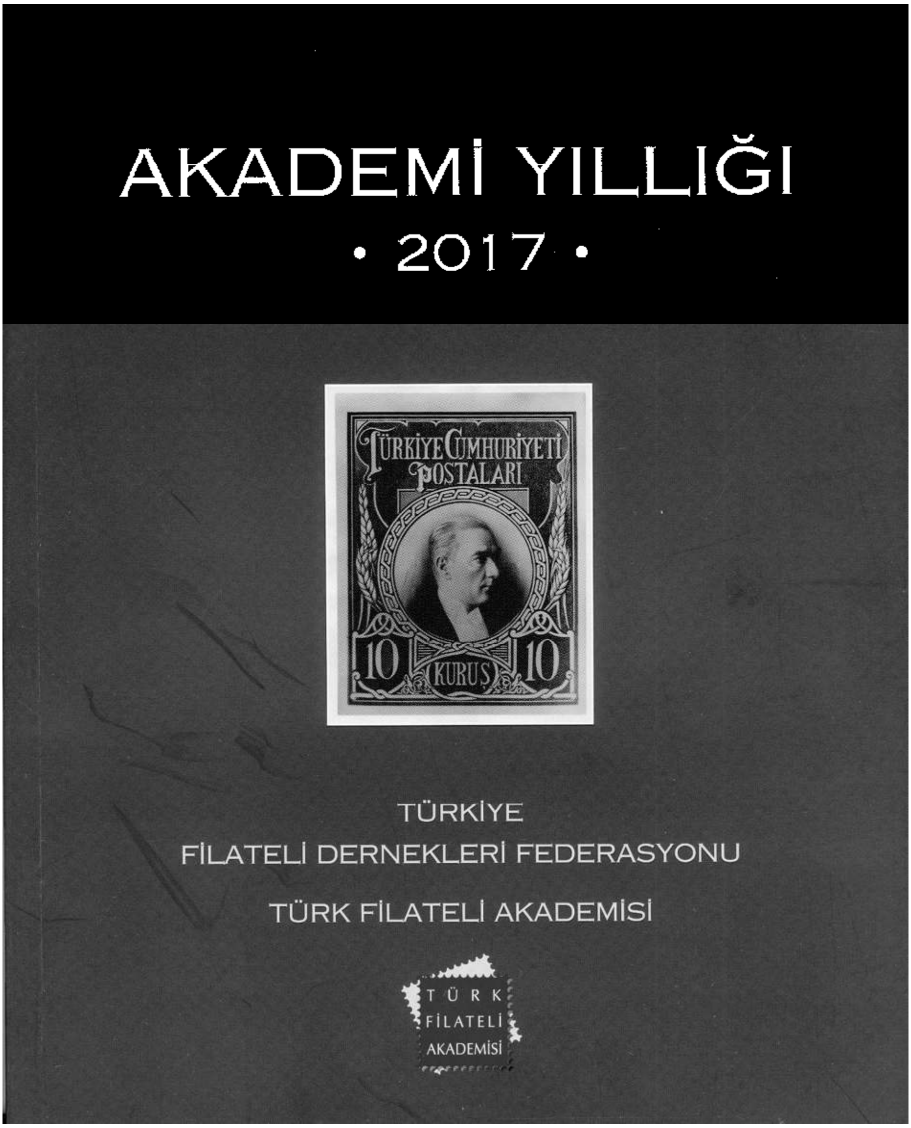

Filateli Akademisi Yıllığı, 2017

Türkiye Filateli Dernekleri Federasyonu ve Türk Filateli Akademisi

Ankara

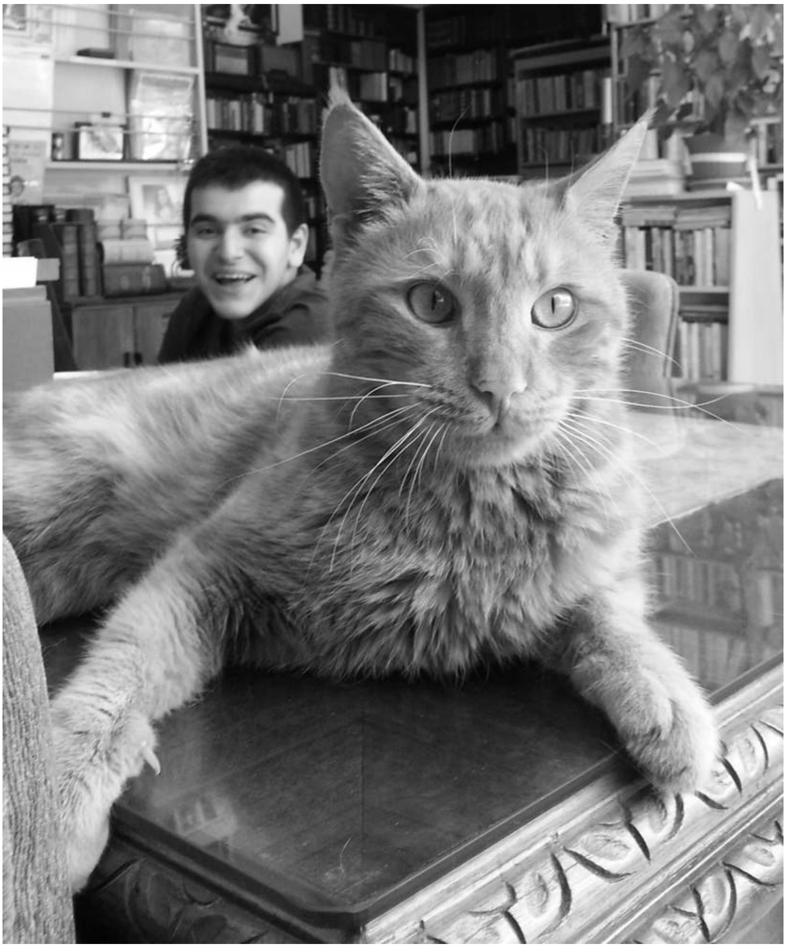

V E F A T

Yerli ırktan karışık Anadolulu,
Doğma, büyüme, ölme Ankaralı,
Mahallenin afilisi, ortamların abisi,
Kebikeç toplantılarının kendinden davetli müdavimi,
Hararetli kararların serin duruşlusu,
Sükunet ikliminin efendisi **ESAT BEYİ**,
Bu dünyadan göçtü…
Her daim sevgiyle hatıralarımızda…

(Vefatı, fi sene 16 Kasım 2017)

HALKBİLİM FOLKLORE | PSIKOLOJI PSYCHOLOGY | ANTROPOLOJİ ANTHROPOLOGY | SOSYOLOJİ SOCIOLOGY | TARİH HISTORY | DİL LANGUAGE | EDEBİYAT LITERATURE

92

Uluslararası Hakemli Dergi Yılda Dört Sayı Çıkar

A Peer Reviewed Quarterly International Journal

folklor/edebiyat

folklore/literature

ULUSLARARASI KIBRIS ÜNİVERSİTESİ | CYPRUS INTERNATIONAL UNIVERSITY

ISSN 1300-7491
Cilt - Vol. 23,
Sayı - No. 92
2017/4